

5a 2453/MAN/KUL

अथमनुस्मृतिसूचीपत्रप्रारंभः

१५

76031-

श्रीगणेशायनमः

भयमनुसंहिताया सूचीपत्रम् अध्यायश्लोकसंग्रहाक्रमेण.

श्रीसरस्वत्यैनमः

प्रकरण	अ. श्लोक	प्रकरण	अ. श्लोक	प्रकरण	अ. श्लोक	प्रकरण	अ. श्लोक
मनुमुनयोधर्मपञ्च.	१ १	स्त्रीपुरुषसृष्टिः	१ ३१	जाग्रत्स्वप्नाभ्यां ब्रह्मा	१ ५७	नायोस्तेजः प्रादुर्भावः	१ ७७
तान्मत्तुरुवाच	१ ४	मनोरूपसृष्टिः	१ ३२	सर्वसृजतिः		तेजसोजलज्वात्सृष्टी	१ ७८
जगदुत्पत्तिकथनम्	१ ५	मरीच्याद्युत्पत्तिः	१ ३४	एतच्छास्त्रप्रचारमाह	१ ५८	मन्वन्तरप्रमाणम्	१ ७९
मयमजलसृष्टिः	१ ८	यक्षगंधर्वाद्युत्पत्तिः	१ ३७	भृगुरेतच्छास्त्रं सुभा	१ ५९	सत्येचतुः पादम	१ ८१
ब्रह्मोत्पत्तिः	१ ९	मेघादिसृष्टिः	१ ३८	कंकयथिष्यति.		अन्यसुगेधर्मस्य	१ ८२
नारयणार्थकथनम्	१ १०	पशुपद्यादिसृष्टिः	१ ३९	भृगुस्तान्मुनीनुवाच	१ ६०	पादपादहानिः	
ब्रह्मस्वरूपकथनम्	१ ११	हमिकीटाद्युत्पत्तिः	१ ४०	मन्वन्तरकथनम्	१ ६१	सुगेसुगेआयुः प्रमाणम्	१ ८३
सर्गभूत्यादिसृष्टिः	१ १३	अथजरायुजाः	१ ४३	अहोरात्रमानादिकथनं	१ ६४	सुगेसुगेधर्मवैलक्षण्यम्	१ ८५
महदादिक्रमेणजगदुत्पत्तिः	१ १४	अथांडजाः	१ ४४	पित्र्याहोरात्रकथनम्	१ ६६	ब्राह्मणस्यकर्माह	१ ८८
देवगणादिसृष्टिः	१ २३	अथस्वेदजाः	१ ४५	दैवाहोरात्रकथनम्	१ ६७	क्षत्रियकर्माह	१ ८९
वेदत्रयसृष्टिः	१ २३	अथोद्भिज्जाः	१ ४६	चतुर्युगप्रमाणम्	१ ६९	वैश्यकर्माह	१ ९०
कालादिसृष्टिः	१ २४	वनस्पतिरक्षौ	१ ४७	दैवयुगप्रमाणम्	१ ७१	शूद्रकर्माह	१ ९१
कामक्रोधादिसृष्टिः	१ २५	गुच्छगुल्मादयः	१ ४८	ब्राह्माहोरात्रप्रमाणम्	१ ७२	ब्राह्मणस्यश्रेष्ठत्वम्	१ ९२
धर्माधर्मविवेकः	१ २६	एवंसृष्टात्रसांतर्हित	१ ५१	सप्ततितुल्यः सृष्ट्यर्थः	१ ७३	ब्राह्मणेषु ब्रह्मवेदि	१ ९७
सूक्ष्मात्सूलाद्युत्पत्तिः	१ २७	महाप्रलयमाह	१ ५४	मनोनिर्मुक्ते.		नः श्रेष्ठाः	
कर्मसापेक्षासृष्टिः	१ २८	जीवस्थोत्क्रमणमाह	१ ५५	मनसाकाशप्रादुर्भावः	१ ७५	एतच्छास्त्रं ब्राह्मणे	१ १०३
ब्राह्मणादिसृष्टिः	१ ३१	कदादेहांतरगृह्णातीत्याह	१ ५६	आकाशाहायुप्रादुर्भावः	१ ७६	नाध्येतव्यम्.	

प्रकरण	अध्याय	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक	प्रकरण	अ	श्लोक
एतच्छ्रुत्याध्ययनफलं	१	१०४	श्रुतिद्वैधेदृष्टान्तमाह	२	१५	स्वाध्यायादेः मोक्षहेतुः	२	२८	भोजनादावन्तेवाचमनं	२	५१
आचारोधर्मप्रधानः	१	१०८	दशकर्मोपेतस्थात्रा	२	१६	वसाह			अश्रद्धया अन्नं संजोत	२	५४
ग्रंथार्थानुक्रमणिका	१	१११	धिकारः			जातकर्माह	२	३९	अश्रद्धया भोजनं निषिद्धं	२	५५
इतिप्रथमोऽध्यायः			धर्मानुष्ठानयोग्यदे	२	१७	नामकरणमाह	२	३०	भोजनेनियमाः	२	५६
धर्मसामान्यलक्षणं	२	१	शान्ताह			स्त्रीणां नामकरणमाह	२	३१	अतिभोजननिषेधः	२	५७
कामात्प्रतानिषेध	२	२	ब्रह्मावन्तदेशीय सद्वचन	२	१८	निक्रमणान्नप्राशने	२	३४	ब्राह्मादितीर्थेनाचम	२	५८
व्रतादयः संकलजाः	२	३	कुरुक्षेत्रादिब्रह्मर्षि	२	१९	अथचूडाकरणं	२	३५	नन्नपितृतीर्थेन		
अकामस्यनकापिक्रिया	२	४	देशान्ताह			अथोपनयनम्	२	३६	ब्राह्मादितीर्थान्याह	२	५९
धर्मप्रमाणान्याह	२	५	तद्देशीयब्राह्मणादा	२	२०	अथोपनयनकालावधि	२	३८	आचमनविधिः	२	६०
धर्मस्यवेदमूलतामाह	२	६	चारंशिखेत्			अथब्राह्म	२	३९	सव्यापसव्यमाह	२	६१
श्रुतिस्मृत्युक्तद्विधर्मो	२	७	मध्यदेशमाह	२	२१	कृष्याजिनादिधारणं	२	४१	विनष्टे पूर्वदंडादौ द्विती	२	६३
भुञ्जेयः			आर्यावर्त्तमाह	२	२२	मौज्यादिधारणं	२	४२	पंथाहम्		
श्रुतिस्मृत्योः परिचयः	२	१०	यज्ञियदेशमाह	२	२३	मौज्यालाभेकुशादिमे	२	४३	केशान्ताख्यसंस्कारः	२	६५
नास्तिकनिन्दा	२	११	वर्णधर्मादिकमाह	२	२५	खल्यकार्याः			स्त्रीणांसंस्कारमंत्रकं	२	६६
चतुर्धाधर्मप्रमाणमाह	२	१२	द्विजानां वैदिकमंत्रैर्ग	२	२६	उपनीतमाह	२	४४	स्त्रीणांचैवाहिकविधिः	२	६७
श्रुतिस्मृत्योर्विरोधेभ्यः	२	१३	गर्माधानादिकं कार्यं			अथदंडाः	२	४५	वैदिकमंत्रैः		
निर्वलवतीः			गर्माधानादेः पापक्ष	२	२७	अथभिक्षा	२	४९	उपनीतस्वकर्माह	२	६९
श्रुतिद्वैधेऽभयप्रमाणं	२	१४	यहेतुलमाह			ग्राह्युक्तादिकाम्यभोजनफलं	२	५२	वेदाध्ययनविधिमाह	२	७०

सूची	प्रकरण	अध्याय श्लो	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
	गुरुवंदनविधिः	२ ७२	कामासक्तस्थयागाद	२ ९७	असत्शिष्यायविद्या	२ ११२	कनिष्ठमातुलादिवन्द	२ १३०
	गुरोराज्ञयाध्ययनविरमौ	२ ७३	योनफलदाः		नवक्तव्या		ननिषेधः	
	अध्ययनादावन्तेचप्रणवः	२ ७४	जितेन्द्रियस्वरूपमाह	२ ९८	सन्धिष्यायवक्तव्या	२ ११५	मातृषस्त्रादयोरुत्तरी	२ १३१
	अथप्राणायामः	२ ७५	एकोन्द्रियासंयमोपनिवारकः	२ ९९	अध्ययनविनावेदय	२ ११६	वत्पूज्याः	
	प्रणवाद्युत्पत्तिः	२ ७६	इन्द्रियसंयमस्यपुरुषा	२ १००	हणनिषेधः		भ्रातृभार्याद्यभिवादाने	२ १३२
	सावित्र्युत्पत्तिः	२ ७७	र्थहेतुत्वं		अध्यापकानांमान्यत्वमाह	२ ११७	ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादाने	२ १३३
	सावित्रीजपफलं	२ ७८	अयसंध्यात्रयवंदनं	२ १०१	अविहिताचरणनिंदा	२ ११८	पौरसरण्यादौ	२ १३४
	सावित्रीजपकरणेपापैः	२ ८०	संध्याहीनःशूद्रवत्	२ १०३	गुरोरभिवादानादौ	२ ११९	दशवर्षोपिब्राह्मणःक्ष	२ १३५
	प्रणवव्याहृतिसावि	२ ८१	वेदपाठाशक्तौसावित्री	२ १०४	सन्ध्याभिवादाने	२ १२०	त्रियादिभिःपितेवबंध-	
	त्रीप्रशंसाः		मात्रजपः		अभिवादनफलं	२ १२१	विन्तादीनिमान्यत्वकारकानि	२ १३६
	प्रणवप्रशंसा	२ ८४	नित्यकर्मादीनानाध्यायः	२ १०५	अभिवादनविधिः	२ १२२	रथास्तूदादेःपंथादेयः	२ १३८
	मानसजपस्याधिक्यं	२ ८५	जपयज्ञफलं	१०७	प्रत्यभिवादाने	२ १२५	स्नातकस्यपंथाराज्ञा	२ १३९
	इन्द्रियसंयमः	२ ८८	समावर्तनांतं होमादि	२ १०८	प्रत्यभिवादानाज्ञानेदोषः	२ १२६	पिदेयः	
	अथैकादशेन्द्रियाणि	२ ८९	कर्त्तव्यं		कुशलप्रश्नादौ	२ १२७	अथाचार्यः	२ १४०
	इन्द्रियसंयमेनसिद्धि	२ ९३	कीदृशःशिष्योऽध्याप्य	२ १०९	शिक्षितादेर्नमिग्रहण	२ १२८	अथोपाध्यायः	२ १४१
	नितुभोगैः		इत्याह		निषेधः		अथगुरुः	२ १४२
	विषयोपेक्षकःश्रेष्ठः	२ ९४	अपृथगेवेदनंश्रुयान्	२ ११०	परस्व्यादेर्नमिग्रहणनि	२ १२९	अथऋत्विक्	२ १४३
	इन्द्रियसंयमोपायमाह	२ ९६	निषेधातिक्रमेदोषः	२ १११	वेधः		अध्यापकप्रशंसा	२ १४४

यन्त्रण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
मात्रादीनामुत्कर्षः	२	१४५	वेदमनधीत्यवेदांगान्य	२	१४८	होमाद्यकरणे	२	१८७	यानादौगुरुणासहोपवेशने	२	२०४
आचार्यम्पत्रेष्ठत्वं	२	१४६	विद्याध्ययननिषेधः			एकगृहभित्तिनियेधः	२	१८८	परमगुरोर्गुरुवृत्तिः	२	२०५
आलोप्याचार्यःपितेवमान्यः	२	१४७	द्विजत्वनिरूपणार्थमाह	२	१४९	निमंत्रितस्यैकान्तभोजने	२	१८९	विद्यारुरुविषये	२	२०६
अत्रदृष्टान्तमाह	२	१४८	अनुपनीतस्थानधिकारः	२	१७१	क्षत्रियवैशंपर्षीर्नैकान्त	२	१९०	गुरुपुत्रविषये	२	२०७
वर्णक्रमेणज्ञानादिना	२	१४९	कृतोपनयनस्यवेदाध्ययनं	२	१७३	भोजनम्			गुरुस्त्रीविषये	२	२१०
ज्येष्ठाम्			गोदानादौनियदंडादयः	२	१७४	अध्ययनेगुरुहितेच	२	१९१	स्त्रीस्तत्मावकच्यनं	२	२१३
मूर्धनान्दा	२	१५०	एतेनियमाअनुष्ठेपाः	२	१७५	यत्नंकुर्यात्			मात्रादिभिरेकांतवा	२	२१५
शिष्यायमधुगवाणा	२	१५१	नित्यस्नानतर्पणहोमादौ	२	१७६	गुर्याज्ञाकारित्वमाह	२	१९३	सनिषेधः		
मयोक्तव्या.			ब्रह्मचारिणोऽनियमाः	२	१७७	गुरोस्त्वमेशयनादि	२	१९४	सुवर्तागुरुस्त्रीवन्दने	२	२१६
नरस्पवाङ्मनःसंयममाह	२	१६०	कामाद्रतःपातनिषेधः	२	१८०	गुर्याज्ञाकरणप्रकारः	२	१९५	गुरुशुश्रूषाफलम्	२	२१८
पद्मोहादिनिषेधः	२	१६१	स्वमेरेतःपाते	२	१८१	गुरुसमापेक्षांचल्यनिषेधः	२	१९८	ब्रह्मचारिणःप्रकार	२	२१९
परेणावमानेकृतेपिक्ष	२	१६३	आचार्यायैजलकुशा	२	१८२	गुरोर्नामग्रहणादिकं	२	१९९	अयमाह		
माकार्या.			द्याहरणं			कार्यम्			सूर्योदयास्तकालस्वापे	२	२२०
भ्रवमनुदोषः	२	१६३	वेदपञ्चोपेतगृहादि	२	१८३	गुरुनिंदाश्रवणनिषेधः	२	२००	संध्योपासनमवश्यंकार्यं	२	२२१
अनेनविधिनावेदो	२	१६४	शाकृत्तव्या.			गुरुप्रविवादकरणफलं	२	२०१	रुच्यादेःश्रेयःकरणे	२	२२३
ऽध्येतव्यः			गुरुकुलादिभिक्षायां	२	१८४	समापंगलांगुरुपूजयेत्	२	२०२	त्रिवर्गमाह	२	२२४
वेदाम्यासस्यष्टेष्ठत्वं	२	१६५	अभिरास्ताभिक्षानिषेधः	२	१८५	गुरुचीदपरोक्षेनकिं	२	२०३	पित्राचार्य्यादयोनाव	२	२२५
वेदाम्यासस्तपतिः	२	१६७	सायंपातहंसमिधः	२	१८६	नित्यययेत्			मंतव्याः		

श्री	प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो	प्रकरण	अं	श्लो
	तपोस्तुभूषाकरणादौ	२	२२८	अथ ब्रह्मचर्याविधिः	३	१	वर्णानां धर्म्यविवाहानाह	३	३३	असवर्णाविवाहविधिः	३	४४
	तेषामनादरनिंदा	२	२३४	गृहस्थायमवासमाह	३	२	पैशाचास्तरविवाहनिंदा	३	३५	दारोपगमने	३	४५
	गात्रादिसुभूषाया प्राधान्यं	२	२३५	गृहीतवेदस्वपिनादिभिः पूजनं	३	३	अथ ब्राह्मविवाहलक्षणं	३	३७	ऋतुकालाविधिः	३	४६
	नानादेरपि विद्यादिग्रहणं	२	२३८	रुतसमावर्तनो विवाहं कुर्यात्	३	४	दैवविवाहलक्षणं	३	३८	दारोपगमने निंदितकाला	३	४७
	आपदिक्षत्रियादेरप्यधेनेत्यंतेषां पादप्रक्षालनादिनकार्यम्	२	२४१	असपिंडाद्याविवाहा विवाहे निंदितकुलाभि	३	५	आर्षविवाहलक्षणं	३	३९	सुगमतिथौ पुत्रोत्पत्तिः	३	४८
	क्षत्रियादिगुरावति वासनिषेधः	२	२४२	अथ कन्यादोषाः कन्यालक्षणम्	३	६	आसुरविवाहलक्षणं	३	४०	स्त्रीपुन्नपुंसकोत्पत्तिः	३	४९
	यावज्जीवगुरुस्तुभूषणे गुरुदक्षिणादौ	२	२४३	पुत्रिकाविवाहनिंदा	३	७	गांधर्वविवाहलक्षणं	३	४१	नौहेतुमाह	३	५०
	आचार्यैर्मृतेन सुत्रादिसेवनम्	२	२४५	सवर्णास्त्रीप्रशस्ता	३	८	राक्षसविवाहलक्षणं	३	४२	वानप्रस्थस्यापि क्र	३	५१
	यावज्जीवगुरुकुलसेवाफलम्	२	२४७	चातुर्वर्ण्यस्य भार्यापरिगणनं	३	९	पैशाचविवाहलक्षणं	३	४३	तुगमनमाह	३	५२
	इति द्वितीयोऽध्यायः			ब्राह्मणक्षत्रयोः शूद्रास्त्रीनिषेधः	३	१०	उदकदानाद्ब्राह्मणस्य विवाहः	३	४४	कन्याधिक्रये दोषः	३	५३
				हीनजातिविवाहनिषेधः	३	११	ब्राह्मादिविवाहफलं	३	४५	स्त्रीधनग्रहणे दोषः	३	५४
				शूद्राविवाहविषये	३	१२	ब्राह्मादिविवाहे रूपं	३	४६	वरादल्पमपिन ग्रहीतव्यं	३	५५
				अथौ विवाहप्रकाराः	३	१३	जोत्पत्तिः	३	४७	कन्यायै धनदानमाह	३	५६
							निंदितविवाहे निंदितं	३	४८	वस्त्रालंकारादिना	३	५७
							प्रजोत्पत्तिः	३	४९	कन्याभूषयितव्या	३	५८
							सवर्णाविवाहविधिः	३	५०	कन्यादिपूजनापूजनफलं	३	५९
										उत्सवे पुविशेषतः पूज्याः	३	६०
										दंपत्योः संतोषफलं	३	६१

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
स्त्रियोऽलंकरणदि	३	६१	बलिविम्बेदेवफलमाह	३	९३	भोजनार्थकुलगोत्र	३	१०९	अयामावास्यायांपार्वणं	३	१२२
दानादाने			भिक्षादानम्	३	९४	कथननिषेधः			मांसेनग्राह्यं कर्तव्यं	३	१२३
कुलापकर्षकर्माणि	३	६३	भिक्षादानफलं	३	९५	ग्राहणस्य क्षत्रिया	३	११०	पार्वणादौ भोजनीय	३	१२५
कुलोत्कर्षकर्माह	३	६६	सत्कृत्यभिक्षादिदानं	३	९६	दयोनान्तिथयः			ग्राहणसंख्या		
पंचमहायज्ञानुष्ठानमाह	३	६७	अपात्रदानमफलं	३	९७	पश्चात्क्षत्रियादीन्	३	१११	ग्राहणविस्तारं न कुर्यात्	३	१२६
पंचसूना	३	६८	सत्पात्रदानफलं	३	९८	भोजयेत्			पार्वणस्यावश्यकर्तव्यं	३	१२७
पंचयज्ञानुष्ठाननित्यं कर्तव्यं	३	६९	अतिथिसत्कारे	३	९९	मर्यादीनपिसत्क	३	११३	देवपित्रन्नानि श्रोत्रि	३	१२८
पंचयज्ञानाह	३	७०	अतिथ्यनर्चननिंदा	३	१००	त्यभोजयेत्			यायदेयानि		
पंचयज्ञाकरणे निंदा	३	७१	प्रियक्वचनजलासनदानादौ	३	१०१	प्रथमंगभिण्यादयो	३	११४	श्रोत्रियप्रशंसा	३	१२९
पंचयज्ञानां नामांतराण्याह	३	७३	अतिथिलक्षणमाह	३	१०२	भोजनीयाः			अमंत्रब्राह्मणनिषेधः	३	१३२
अशक्तौ ब्रह्मयज्ञ	३	७५	परपाकरुचिलनिषेधः	३	१०४	गृहस्थस्य प्रथमं भो	३	११५	ज्ञाननिष्ठादिषुकृत्वा	३	१३५
होमौ कर्तव्यौ			नातिथिः प्रत्याख्यातव्यः	३	१०५	जननिषेधः			दिदानम्		
होमाहृत्वाद्युत्ति	३	७६	अतिथिप्रभोजयिता	३	१०६	दंपत्योऽसर्वशेषे भोजनम्	३	११६	श्रोत्रियस्य पुत्रस्य प्राधान्यं	३	१३६
गृहस्थाश्रमप्रशंसा	३	७७	स्वपन्नभोक्तव्यम्			आत्मार्यपाकनिषेधः	३	११८	ग्राह्येभिश्चादिभोजननिषेधः	३	१३८
मृत्पाद्यर्चनमवश्यं कर्तव्यं	३	८०	बहुव्यतिथिपुयथा	३	१०७	गृहागत राजादिपूजा	३	११९	अविदुषे ग्राह्यदानमफल	३	१४२
नित्यग्राह्यमाह	३	८२	योग्यं परिचर्या			राजस्नातकयोः पूजा	३	१२०	विदुषे दक्षिणादानफलदं	३	१४३
पित्रर्यज्राह्मणभोजने	३	८३	अतिथ्यर्थपुनः पा	३	१०८	संकोचमाह			विदुषे दक्षिणाभावे मि	३	१४४
बलिविम्बेदेवकर्माह	३	८४	केन बलिकर्म			स्त्रियामंत्रकं बलिहरणं कार्यं	३	१२१	त्रं भोजयेन्न शत्रुम्		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
वेदपारगादिक्लेनभोजनेन	३	१४५	शूद्रयाजकमतिग्रहनिषेध	३	१४९	गंधपुष्पादिनातेषामर्चनं	३	२०९	व्यंजनादिदाने	३	२१६
मातामहादीनपिया	३	१४८	सोमधिरुयादिभोज	३	१८०	तैरनुज्ञातोहोमंकुर्यात्	३	२१०	सोदनक्रोधादिकञ्चकार्यं	३	२१९
होतोजयेत्	३	१४८	नदानेनिएफल	३	१८०	अन्यभावेविप्रस्य	३	२१२	विप्रेप्सितव्यंजना	३	२३१
ब्राह्मणपरीक्षणो	३	१४९	पंक्तिपावनानाह	३	१८३	पाणौहोमः	३	२१२	दिदानं	३	२३१
मौनप्रतितादयोनिषिद्धा	३	१५०	ब्राह्मणानिमन्त्रणो	३	१८०	अपसव्येनअग्नौकरणादि	३	२१४	वेदादिब्राह्मणायब्रावयेत्	३	२३३
अथब्राह्मेनिपिन्ब्राह्मणा	३	१५१	निमंत्रितस्यनिपमाः	३	१८८	पिंडदानादिविधिः	३	२१५	ब्राह्मणान्परितोषयेत्	३	२३३
अध्ययनसून्यब्राह्मणानिदा	३	१६८	निमंत्रणंस्तीरुत्या	३	१९०	कुशमूलकरावपर्वणं	३	२१६	दौहित्रंआह्वयेत्यतो	३	२३४
अप्राप्तयेदनेनिषिद्धफल	३	१६९	भोजनेदोषः	३	१९०	अनुमनस्कारादि	३	२१७	भोजयेत्	३	२३५
परिवेनादिलक्षणमाह	३	१७१	निमंत्रितस्यरुग्नागमने	३	१९१	प्रत्यवनेजनादि	३	२१८	दौहित्रतिलकुतपा	३	२३५
पारवेदनसंबंधिनाफलमाह	३	१७२	क्रोधादिकंभोक्ताकर्त्रा	३	१९२	पित्रादिब्राह्मणान्मो	३	२१९	दयःप्रशस्ताः	३	२३५
दिधिपूषतिलक्षणमाह	३	१७३	चनकार्यम्	३	१९३	जयेत्	३	२१९	उद्यान्भोजनं	३	२३६
कुंडगोलकावाह	३	१७४	पितृगणोत्पत्तिः	३	१९३	जीवतिपितरिपिताम	३	२२०	विर्गुणाद्यकथनं	३	२३६
तयोर्दाननिषेधः	३	१७५	पितृणांराजतंषात्रंशस्तं	३	२०२	ह्यदिपार्वणम्	३	२२०	भोजनेउष्णीषा	३	२३८
स्तेनादिर्यथानप्यति	३	१७६	देवकार्यास्तृकार्यविशिष्टं	३	२०३	मृतेपितरिजीवति	३	२२१	दिनिषेधः	३	२३८
तथाब्राह्मणभोजनंकार्यं	३	१७७	देवकार्यस्यपितृकार्यंगलं	३	२०४	पितामहेपार्वणं	३	२२१	भोजनकालंब्राह्मणा	३	२३९
अंधाद्यसंनिहितेब्रा	३	१७७	देवाद्यंतंपितृकार्यं	३	२०५	पित्रादिब्राह्मण	३	२२२	नृचांडालादयोनप	३	२३९
ह्यणभोजनम्	३	१७७	अथआहदेशाः	३	२०६	भोजनविधिः	३	२२२	अथयुः	३	२३९
शूद्रयाजकनिषेध	३	१७८	निमंत्रितानामासनादिदानं	३	२०८	परिवेषणविधिः	३	२२४	अहस्यादिनिषेधः	३	२४१

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
तद्देशात्स्वजादपोपनेयाः	३	२४२	श्रद्धाविहितान्नादयः	३	२५७	रुष्णपक्षापशण्डप्राशस्त्यं	३	२७८	शिलोच्छ्राभ्यांजीवने	४	१०
भिक्षकादिभोजने	३	२४३	आह्वणान्निसृज्यव	३	२५८	अपसच्यक्तुशादयः	३	२७९	असज्जीविकान्कुर्यात्	४	११
अन्नमिदग्धान्नदाने	३	२४४	रप्रार्थनम्			सन्निवृद्धनिषेधः	३	२८०	संतोषस्यप्रशंसा	४	१२
उच्छेषणंभूमिगतं	३	२४६	पिंडान्गवादिभ्योदद्यात्	३	२६०	प्रतिमासंथाद्वृत्तशक्तौ	३	२८१	व्रतकरणे	४	१३
दासस्यांशः			पितामहपिंडंस्त्रिया	३	२६१	साग्नेरग्नौकरणे	३	२८२	वैदोदितंकर्मकर्तव्यं	४	१४
सपिंडनपर्यंतंविधे	३	२४७	भक्षणीयम्			तर्पणफलं	३	२८३	गातादिनाधनार्जननिषेधः	४	१५
देवादिरहितंथाद्व			ततोज्ञात्वादीन्भोजयेत्	३	२६४	पितृणांमशंसा	३	२८४	इंद्रियावसक्तिनिषेधः	४	१६
सपिंडाकरणादूर्ध्वपार्वणं	३	२४८	अवशिष्टान्नेनगृह	३	२६५	वियसामृतभोजने	३	२८५	वैदार्थ्यविरोधिकर्मत्यागः	४	१७
आग्नेउच्छिष्टंभूद्वयनदेयं	३	२४९	बलिकार्यं			इतिवृत्तीयोऽध्यायः			वयःकुलालुरुपेणात्वरत्नं	४	१८
श्रद्धाभोजनःस्वोगम	३	२५०	तित्वादयःपितृणां	३	२६७				नित्यंशास्त्राद्यवेक्षणं	४	१९
ननिषेधः			मासंत्तसिदाः			ब्रह्मनर्यगार्हस्थ्यकालमाह	१		पंचयज्ञाभ्युपधाश	४	२१
हृत्तभोजनान्दिजा	३	२५१	मांसादिवेशोषेण	३	२६८	शिलोच्छ्रादिनाजीवेत्	४	२	क्लिनस्यजेत्		
नाचासयेत्			तृप्तिफालाः			उचितार्थसंग्रहंकुर्यात्	४	३	केचिदिंद्रियसंयमंकुर्वन्ति	४	२२
सुधास्तिमितेब्रूयुः	३	२५२	मधुदानेमघादिथाद्वे	३	२७३	अनापदिजीवनकर्माह	४	४	केचित्पुत्राचापजन्ति	४	२३
शेषान्नंनदत्तज्ञातो	३	२५३	गजच्छापाद्यौ	३	२७४	ऋताद्यर्थकयनम्	४	५	केचित्ज्ञानेनयजन्ति	४	२४
विनियुंजीत्			श्रद्धयादानं	३	२७५	कियद्दहनमर्जयेत्तत्राह	४	७	संध्याहयहोमदर्श	४	२५
एकोद्दिष्टादिषिमाह	३	२५४	पितृपक्षेप्रशस्तातिथयः	३	२७६	अश्वस्तानिकप्रशंसा	४	८	पौर्णमासाः		
अपशण्डादयः	३	२५५	सुगमतिथिनस्तथादिप्रशस्तं	३	२७७	याजनाध्यापनादिजीवने	४	९	सोमयागादयः	४	२६

ना.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
	नवान्नान्नान्नकरणे	४	२७	मार्गादौविष्णुमूत्रादिनिषेधः	४	४६	अतिभोजनादिनिषेधः	४	६२	आर्द्रपादएवमंजीत	४	७७
	शक्तितोतिथिपूजयेत्	४	२८	मूत्रादौसूर्यादिदर्शनिषेधः	४	४८	अंजलिनाजलपानादिनिषेधः	४	६३	केशभस्मादौनतिषेत्	४	७८
	पाचंढ्याद्यर्चननिषेधः	४	३०	विष्णुमूत्रोत्सर्गविधिः	४	४९	नृत्पादिनिषेधः	४	६४	पतितादिभिर्नसंवसेत्	४	७९
	श्रोत्रियादीन्पूजयेत्	४	३१	दिवादाबुद्धसुरवादि	४	५०	कांस्येषादप्रक्षालनमि	४	६५	शूद्रायव्रतकथनादिनिषेधः	४	८०
	ब्रह्मचार्यादिभ्योन्नदानं	४	३२	अंधकारादौस्तेच्छामुस्तः	४	५१	न्नादिभांडेभोजननिषेधः	४	६५	शिरःकण्ठयनस्नानादौ	४	८२
	क्षत्रियादेर्धनग्रहणे	४	३३	मूत्रादौअग्न्यादिसं	४	५२	यज्ञोपवीतादिपरधृतं	४	६६	कोपेनशिरःप्रहारके	४	८३
	सतिविभवेक्षधानसदेत्	४	३४	मुखनिषेधः			नधारयेत्			शग्रहणे		
	सुचिःस्त्राध्यायादियुक्तस्यात्	४	३५	अग्नौषादप्रतपनादिनिषेधः	४	५३	अग्निनीतयानवृषादिनिषेधः	४	६७	तैलेनस्नातस्यपुन	४	८३
	दंडकमंडल्वादिधारणं	४	३६	अग्नेर्लेपनादिनिषेधः	४	५४	धुर्यलक्षणमाह	४	६८	स्तौल्यदर्शने		
	सूर्यदर्शननिषेधः	४	३७	संध्याभोजनभूमिलिस्नानादौ	४	५५	प्रेतधूमनखादिछेदननिषेधः	४	६९	अक्षत्रियराजादिप्रतिग्रहे	४	८४
	वत्सरज्जुलंघनेजलेप्र	४	३८	जलेमूत्रादिप्रक्षेपनिषेधः	४	५६	नृणच्छेदनादिनिषेधः	४	७०	तैलिकादिप्रतिग्रहे	४	८५
	तिथिंबनिराक्षणेदेषः			शूलगृह्णापमुत्प्रापनादौ	४	५७	लोष्टमर्दनादेर्मंदफलं	४	७१	शास्त्रोक्त्यक राजप्रतिग्रहे	४	८७
	मार्गेगवादीन्दक्षिण	४	३९	भोजनादौदक्षिणहस्तः	४	५८	मालाधारणगोपानादौ	४	७२	तामिस्त्राद्येकविंशति	४	८८
	तःकुर्यात्			जलार्थिनीगान्धवारये	४	५९	अक्षरेणगृहगमनादौ	४	७३	नरकानाह		
	रजस्सलागमनादिनिषेधः	४	४०	तद्वदधनुर्नदर्शयेत्			अक्षशयनस्थादिप्रो	४	७४	ब्राह्मसुहृतेतिषेत्	४	९२
	भार्ययासहभोजनादिनिषेधः	४	४३	अथार्थिकयामवास	४	६०	जननिषेधः			प्रातःकृत्वादि	४	९३
	कालविशेषेस्त्रीदर्शननिषेधः	४	४४	एकाकीगमने			रात्रौतिलभोजनेनग्रशयने	४	७५	अस्यायुःकीर्त्तीदि	४	९४
	नग्नस्नानादिनिषेधः	४	४५	शूद्रराज्यवासादिनिषेधः	४	६१	दुर्गमनमंडदर्शननदीतरणे	४	७६	वर्द्धकत्वं		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
श्रावण्यांउपाकर्मकार्यं	४	९५	शयानादयोनाधीधीन्	४	११२	क्षत्रियसर्पविशानावयंतव्याः	४	१३५	दुश्चारनिंद	४	१५७
पुण्येउत्सर्जनास्वकर्म	४	९६	अमावास्यादयोध्य	४	११४	आत्मावमाननिषेधः	४	१३६	आचारप्रशंसा	४	१५८
कृतेउत्सर्जनेपाक्षिणी	४	९७	नैनिषिद्धः	४	११४	प्रियसत्यकथनम्	४	१३८	परवशंकरत्यागादौ	४	१५९
आधेत्यम्	४	९८	सामध्वनौसतिवेदांत	४	११२	रथावादनंकुर्यात्	४	१३९	नित्तपारितोषिक	४	१६०
ततोवेदंखूंगानि	४	९८	रंनाधीपीत	४	११२	उषःकालादावज्ञातेन	४	१४०	कर्मकार्यम्	४	१६१
कृष्णोपदेत्	४	९९	वेदत्रयदेवताकथनं	४	११४	सहनगंतव्यं	४	१४१	आचार्यादीहंसानिवेधः	४	१६२
अस्यष्टपादनिशांते	४	१००	गायत्रीजपानंतरंवेदपाठः	४	११५	हीनांगाद्यासेपनिषेधः	४	१४२	नास्तिक्यादिनिषेधः	४	१६३
स्वापनिषेधः	४	१०१	गवाद्यंतरागमने	४	११६	उच्छिष्टस्पर्शसूयादिदर्शने	४	१४३	परताडनादिनिषेधः	४	१६४
नित्यंगायत्र्यादिपदेत्	४	१०२	शुनिदेशेऽनुविनाध्येयं	४	११७	स्वकावेद्विषयसर्गादौ	४	१४४	ब्राह्मणताडनोद्योगे	४	१६५
अथानध्यायानाह	४	१०३	भन्तावप्यसावास्या	४	११८	मंगलाचारयुक्तः स्यात्	४	१४५	ब्राह्मणताडने	४	१६६
वर्षाकालिकानध्यायमाह	४	१०४	दैनंस्त्रीगमनं	४	११९	वेदाध्ययनस्यप्राधान्यं	४	१४६	ब्राह्मणस्यशोणितोत्सादे	४	१६७
अकालिकानध्यायमाह	४	१०५	रागस्नानाशक्तस्नाननिषेधः	४	१२०	अष्टकाश्राद्धाद्यवश्यकार्यं	४	१४७	अधार्मिकादीनांनसृज्यं	४	१६८
सर्वकालिकानध्यायमाह	४	१०६	गुणीदिच्छायालंयननिषेधः	४	१२१	अग्निगृहदूरतोमूत्राणुत्सर्गः	४	१४८	अधर्मेमनोननिदध्यात्	४	१६९
संध्यागर्जनादौ	४	१०७	आत्मज्ञानिनःचतुःप	४	१२२	पूर्वाण्हेस्नानपूजादि	४	१४९	शनैरैर्धर्मफलोत्पत्तिः	४	१७०
नगरादौनित्यानध्यायः	४	१०८	यगमन्ने	४	१२३	पर्वसूक्तदेवादिदर्शनम्	४	१५०	शिष्यादिशासने	४	१७१
श्राद्धज्ञानग्रहणा	४	१०९	रक्तस्त्रेष्वादीनतिषेत्	४	१२४	आगतदद्यादिसत्कारे	४	१५१	अर्थकामरपागे	४	१७२
दौत्रिगमम्	४	११०	शत्रुचौरपरस्त्रीसेवानिषेधः	४	१२५	श्रुतिस्मृत्यादिताचारःकार्यः	४	१५२	पाणिपादचापस्त्यनिषेधः	४	१७३
गंधलेपयुक्तानाधीपीत	४	१११	परदारनिंद	४	१२६	आचारफलं	४	१५३	कुलमार्गगमनम्	४	१७४

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अलिगादिभिरिन्द	४	१७९	नद्यादिपुस्तानं कर्तव्यं	४	२०३	अश्वादानफलं	४	२३७	शूद्रैराक्षत्रिवेदनं कार्यं	४	२५४
कुर्यात्			यमनियमौ	४	२०४	जलघृभिदानादिफलं	४	२३८	असत्यकथने म्रिंदा	४	२५५
एतेर्विवादोपेक्षायां	४	१८१	अश्रोत्रिययज्ञादि	४	२०५	वेददानप्रशंसा	४	२३९	योग्यपुत्रायकुटुंबं	४	२५७
फलमाह			भोजननिषेधः			काम्यदाने	४	२४०	भारदानम्		
प्रतिग्रहनिंदा	४	१८६	कुशाद्यन्तःकेसादि	४	२०७	विधिवद्दानग्रहणयोः	४	२४१	ब्रह्मचिंता	४	२५८
विधिवज्जालाप्रति	४	१८७	संस्मृतेन पुंजात्			हिंनिंदादानकीर्त	४	२४२	उक्तस्य फलकथनम्	४	२६०
ग्रहणकार्यम्			रजस्वलासृष्ट्याद्यन्निषेधः	२०८		नादिनिषेधः			इति चतुर्थोऽध्यायः		
मूर्खस्य सत्पत्नीदिप्रतिग्रह	४	१८८	गवाग्रातगणिकाद्या	४	२०९	अनृतादिफलं	४	२४३	मनुष्याणां कथं गृह्य	५	२
वैडालव्रतिकादौ	४	१९१	नन्वनिषिद्धम्			शर्नेर्द्धर्ममनुनिषेत्	४	२४४	रिति प्रश्नः		
दा निषेधः			अभोज्यानिस्तेनाद्यन्निषेधः	२१०		धर्मप्रशंसा			सूक्तप्रापकानाह	५	३
वैडालव्रतिकलक्षणं	४	१९५	राजोद्यन्मोजने	४	२१८	उत्तरेऽसंबंधं कार्यं न हर्नेः	४	२४५	लसुनाद्यभक्ष्याप्याह	५	५
वक्त्रव्रतिकलक्षणं	४	१९६	मंदफलं			फलमूलादिग्रहणे	४	२४७	द्युयामांसादिनिषेधः	५	७
तयोर्निंदा	४	१९७	तेषामन्मभोजनप्रापयित्तं	२२२		दुःश्रुतकर्मणो भिक्षाग्रहणं	४	२४८	अभक्ष्यक्षीराणि	५	८
प्रायश्चित्तेवंचनानकार्यं	४	१९८	शूद्रपक्वान्निषेधः	४	२२३	भिक्षाया अग्रहणे	४	२४९	सुक्तेषु दध्यादयो भक्ष्याः	५	१०
छलेन व्रताचरणे	४	१९९	कदर्यश्रोत्रियगार्हपिकान्ते	४	२२४	अयाचित भिक्षायाम्	४	२५०	अथाभक्ष्यपक्षिणः	५	११
छलेन कामंडल्वादिधारणे	४	२००	अश्वादत्तवसन्त्य	४	२२५	कुटुंबार्था भिक्षा	४	२५१	सौनस्युक्तं मर्सादयः	५	१३
पररुतपुं कुरिष्यादिस्ताने	४	२०१	गार्हपिकान्ते			स्वार्थसाधुभिक्षा	४	२५२	ग्राम्यं सूकरमत्स्यादयः	५	१४
अदत्तयानादिभोगनिषेधः	४	२०२	अदयायागादिकं कुर्यात्	४	२२६	भोज्यान्मशूदाः	४	२५३			

प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
मत्स्यभक्षणनिंदा	५	१५	अथघातकाः	५	५१	आत्मार्यतत्त्वज्ञादिमरणे	५	८०	राजादीनामशौचाभावे	५	१३
भक्ष्यमत्स्यानाह	५	१६	मांसवर्जनफलं	५	५३	श्रोत्रियमातुल्यादिमरणे	५	८१	राज्ञःसद्यः शौचं	५	१४
सर्पवानरादिनिषेधः	५	१७	सपिंडानां दशाह्राद्यशौचं	५	५८	राजाध्यापकादिमरणे	५	८२	कन्यादिहृतानां सद्यः शौचं	५	१५
भक्ष्यपंचनरानाह	५	१८	अथसपिंडता	५	६०	संपूर्णाशौचमाह	५	८३	राशौशौचाभावस्तुतिः	५	१६
लशूनादिभक्षणश्रायधिके	५	१९	जननेमातुरस्पृश्यत्वं	५	६३	अग्निहोत्रार्थस्नानाच्छुद्धिः	५	८४	क्षात्रधर्महतस्यस	५	१८
यागार्थपशूहिंसाविधिः	५	२२	सुकृपातेपरपूर्वापत्यमरणे	५	६३	स्पर्शनिमित्ताशौचं	५	८५	द्यःशौचम्		
पर्युषितान्यपिभक्ष्याणि	५	२४	शवस्पर्शसिमानौदकमरणे	५	६४	अशौचनिर्दर्शनं	५	८६	अशौचांतरुत्वं	५	१९
मांसभक्षणे	५	२७	गुरोर्मरणाशौचम्	५	६५	मनुष्यास्थिस्यर्शं	५	८७	असपिंडाशौचमाह	५	१००
प्रोक्षितमांसभक्षणनियमः	५	३१	गर्भस्त्रावेरजस्त्वलाशुद्धौ	५	६६	ब्रह्मचारीआव्रतसमा	५	८८	असपिंडनिर्हरणे	५	१०१
दृष्ट्यामांसभक्षणनिषेधः	५	३३	बालाद्यशौचम्	५	६७	पनात्प्रेतोदकदाना			अशौच्यन्नभक्षणे	५	१०२
आदेमांसाभोजनेनिंदा	५	३५	ऊनद्विवार्षिकस्यश्च	५	६८	दिनकुर्यात्			निर्हरकानुगमने	५	१०३
अप्रोक्षितमांसंभक्षयेत्	५	३६	भिरवननं			नपतितादीनामुद	५	८९	ब्राह्मणंशूदेर्ननिर्हस्येत्	५	१०४
यज्ञार्थवधप्रशंसा	५	३९	नास्थग्निं संस्क्रासादि	५	६९	कदानादि			ज्ञानादीनिशुद्धिसाधनानि	५	१०५
पशुहननकालनियमः	५	४१	बालस्योदकदाने	५	७०	व्याभित्तिारिण्यादीनां	५	९०	अर्थशौचप्रशंसा	५	१०६
वेदादिहिंसाविषेधः	५	४३	सहाध्यायिमरणे	५	७१	नौदकदानं			क्षमादानजपतपां	५	१०७
आत्मस्मरणेच्छयाहनने	५	४५	वाग्दत्तस्यशौचम्	५	७२	ब्रह्मचारिणःपित्रादि	५	९१	भिशोचकानि		
वधबंधनंनकर्तव्यं	५	४६	हविष्यभक्षणादि	५	७३	निर्हरणे			समलनदीस्त्रोद्विजशुद्धौ	५	१०८
मांसवर्जने	५	४८	अथविदेशस्याशौचं	५	७५	शूद्रादीन्दक्षिणादितोनिर्ह	५	९२	गाधमनसात्मबुद्धिशुद्धौ	५	१०९

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
द्रव्यसुद्धिमाह	५	११०	मूत्राद्युत्सर्गसुद्धौ	५	१३४	कस्यवशेतिष्ठेदित्यत्राह	५	१४८	फलमूलनपंचयज्ञकरणं	६	५
सत्त्वर्णादिमणिसुद्धौ	५	१११	अथद्वादशमन्त्राः	५	१३५	प्रसन्नागृहकर्मकुर्यात्	५	१५०	चर्मचीरजटादिधारणं	६	६
घृतादिशय्यादिकाष्टसुद्धौ	५	११५	मृद्वारिग्रहणेनियमः	५	१३६	स्वामिशुश्रूषा	५	१५१	अतिथिचर्या	६	७
यज्ञपात्रसुद्धौ	५	११६	ब्रह्मचार्यादीनांहि	५	१३७	स्वाम्यहेतुमाह	५	१५२	वानप्रस्थनियमः	६	८
धान्यवस्त्रसुद्धौ	५	११८	गुणादिआचमनानं	}	५	स्वामिप्रशंसा	५	१५३	मधुमांसादिवर्जनं	६	१४
चर्मवंशपात्रशाकफ	}	५	तरमिंद्रियादिसर्षाः			रूपीणां पृथक्कृत्यज्ञनिषेधः	५	१५५	आश्विनेसंचितनीचा	}	६
लमूलसुद्धौ			आचमनविधिः	५	१३९	स्वामिनोऽभियंताचरेत्	५	१५६	रादित्यागः		
कंबलपट्टवस्त्रादिसुद्धौ	५	१२१	शूद्राणांमासिवपनं	}	५	मृतपतिकाधर्मः	५	१५७	फालकृष्णघन्ननिषेधः	६	१६
तृणफाष्ठगृहमृदांडसुद्धौ	५	१२२	द्विजोच्छिष्टभोजनं			परपुरुषगमननिंदाः	५	१६१	अश्मकुट्टादयः	६	१७
शोणिताद्युपहतमृ	}	५	विप्रुषश्मश्रादिकं	}	५	पातिव्रत्यफलं	५	१६५	नीवारादिसंचयने	६	१८
दांडत्यागः			जोच्छिष्टम्			भार्यासंमृतायांश्चौ	}	५	भोजनकालादयः	६	१९
भूमिसुद्धौ	५	१२४	पादेगंडूषजलविंद	}	५	तामिनादाहः			श्रूमिपरिवर्तनादि	६	२२
पक्षिजग्धगवाघातादौ	५	१२५	कः सुद्धाः			पुनर्दरग्रहणे	५	१६८	शीष्मादिभ्रतुहृत्यं	६	२३
गंधलेपयुक्तद्रव्यसुद्धौ	५	१२६	द्रव्यहस्तस्योच्छिष्टसर्षाः	५	१४३	गृहस्थकालावधिः	५	१६९	सदेहंशोषयेत्	६	२४
पवित्राण्याह	५	१२७	वसनविरेकमेषुनसुद्धौ	५	१४४	इतिपंचमोऽध्यायः			अग्निहोत्रसमापनादयः	६	२५
जलसुद्धौ	५	१२८	निद्राक्षद्रोजनादिसुद्धौ	५	१४५				रक्षमूलभूषायादयः	६	२६
नित्यसुद्धानाह	५	१२९	अथस्त्रोधर्मानाह	५	१४६	वानप्रस्थाश्रममाह	६	१	भिक्षाचरणे	६	२७
सर्षोनित्यसुत्थानि	५	१३३	स्त्रियास्वातंत्र्यन्नकार्यं	५	१४७	सभार्याग्निहोत्रोवनेवसेत्	६	३	वेदादिपारः	६	२९

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
महाप्रस्थानं	६	३१	एककालेभिस्त्वान्तरणं	६	५५	विषयानभिलाषः	६	८०	राजप्रशंसा	७	६
परिग्रहकालमाह	६	३३	भिस्त्वाकालः	६	५६	आत्मनोऽध्यानं	६	८२	राजदेषनिंदा	७	१३
व्रतचर्यादिक्रमेण	६	३४	लाभालाभेर्हर्षविषा	६	५७	परिव्रज्याफलं	६	८५	राजस्थापितधर्मन	७	१३
परिव्रजेत्			दीनकार्ये			वेदसंन्यासिकर्माह	६	८६	नालयेत्		
ऋणमशोऽनपरिव्रजेत्	६	३५	पूजापूर्वकभिक्षानिवेधः	६	५८	चत्वारः आयमाः	६	८७	दंडोत्पत्तिः	७	१४
पुनर्मनुस्त्रायनपरिव्रजेत्	६	३६	इन्द्रियनिग्रहः	६	५९	सर्वाग्रमफलं	६	८८	दंडप्रणयनं	७	१६
भ्राजापत्येष्टिंशुत्वा	६	३८	संसारगतिकथनं	६	६१	गृहस्थस्यश्रेष्ठत्वं	६	८९	दंडप्रशंसा	७	१७
परिव्रजेत्			सुरगदुःखयोर्दमीधर्मोहिहू	६	६४	दशविधधर्मः सोऽनित्यः	६	९१	अयथादंडनिषेधः	७	१९
अमयदानफलं	६	३९	नलिंगमात्रेणधर्मकारणं	६	६६	दशविधधर्मानाह	६	९२	दंडेषुदंडाकरणेनिंदा	७	२०
निस्पृहः परिव्रजेत्	६	४१	भूमिनिरीक्षणपर्यटेत्	६	६८	दशविधधर्मचरणफलं	६	९३	पुनर्दंडप्रशंसा	७	२२
एकाकीमोक्षार्थंचरेत्	६	४२	क्षुद्रजंतुहिंसाप्रायश्चित्तं	६	६९	वेदमेवाभ्यसेत्	६	९५	दंडप्रणोताकीदृशइत्युक्ताह	७	२६
परिग्रहजनियमः	६	४३	प्राणायामप्रशंसा	६	७०	वेदसंन्यासफलं	६	९६	अधर्मदंडे राजादानां दोषः	७	२८
सुक्तलक्षणं	६	४४	ध्यानयोगेनात्मानं पश्येत्	६	७३	इतिषष्ठोऽध्यायः			सूस्वीदानानंदंडप्रणयनं	७	३०
जीवनादिकामनाराहित्यं	६	४५	ग्रहसाक्षात्कारेमुक्तिः	६	७४				सत्यसंधादिनादंड	७	३१
परिग्रहकाचारः	६	४६	मोक्षसाधककर्माणि	६	७५	राजधर्मानाह	७	१	प्रणयनं		
भिस्त्वाग्रहणे	६	४७	देहस्वरूपमाह	६	७६	कृतसंस्कारस्यमजारक्षणं	७	२	शत्रुभिन्नविप्रादिषु	७	३२
दंडकमेउत्वादयः	६	४८	देहत्यागेदृष्टान्तमाह	६	७८	रक्षार्थमिदं द्यंशा	७	३	दंडविधिः		
भिस्त्वाप्राणि	६	४९	प्रियाप्रियेषु पुण्यपलायः	६	७९	द्विजोत्पत्तिः			न्यायवर्तिनोपज्ञः प्रशंसा	७	३३

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
दुर्हृत्तराज्ञोनिंदा	७	३४	अन्यान्यमात्मा	७	६०	ब्राह्मणानां वृत्तिः	७	८२	अर्थविचिंता	७	१०६
राजकृत्यैवद्वयसंग	७	३७	रक्षयार्थं	७	६१	दानप्रशंसा	७	८३	विजयविरोधिनो	७	१०७
विनयग्रहणं	७	३९	आक्रान्तः पुनरध्यक्षाः	७	६२	पात्रदानफलमाह	७	८५	वशीकरणं	७	१०८
अविनयनिंदा	७	४०	दूतलक्षणं	७	६३	संग्रामे आहूतो न निवर्तते	७	८७	सामदंडप्रशंसा	७	१०९
अग्रदृष्टान्तमाह	७	४१	सेनापत्यादिकार्यं	७	६५	संयुक्तमरणे स्वर्गः	७	८९	राज्यरक्षा	७	११०
विनयाद्राज्यादिप्रामिदृष्टान्तं	७	४२	दूतप्रशंसा	७	६६	कूटास्त्रादिनिषेधः	७	९०	प्रजापीडने दोषः	७	१११
विद्याग्रहणं	७	४३	प्रतिराजोचितं दूते	७	६७	संग्रामे अवधानाह	७	९१	प्रजारक्षणैस्सर्वं	७	११३
इंद्रियजयः	७	४४	न जानीयात्	७	६८	भीतादिहनने दोषः	७	९४	ग्रामतप्याधिपत्यादयः	७	११४
कामक्रोधजव्यसनत्यागः	७	४५	जांगलदेशाश्रयणे	७	६९	संग्रामे पराजयसह	७	९५	ग्रामदोषनिवेदनं	७	११६
कामजदशव्यसमान्याह	७	४७	अथ दुर्गप्रकाराः	७	७०	तस्य दोषः	७	९५	ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह	७	११८
क्रोधजाष्टव्यसमान्याह	७	४८	अस्त्रान्नादिप्रति	७	७५	येन यज्जितं तद्वन्तं तस्यैव	७	९६	ग्रामस्य कार्याण्यन्येन	७	१२०
सर्वभूलोभत्यागः	७	४९	दुर्गं कुर्यात्	७	७६	राज्ञः श्रेष्ठवस्तुदानं	७	९७	कर्तव्यानि	७	१२१
अतिदुःखद्वयसनानि	७	५०	सदरीं भार्यासुहृदेत्	७	७७	हस्त्यश्वादिवर्धनं	७	९९	अर्थविचिंतकः	७	१२१
व्यसननिंदा	७	५३	पुरोहितादयः	७	७८	अलब्धं लब्धं भिच्छेत्	७	१०१	तच्चरितं स्वयं जानीयात्	७	१२२
अथ सचिवाः	७	५४	पक्षादिकरणं	७	७९	नित्यमभ्यपदत्वादिशिक्षा	७	१०२	उक्तोच्चादिमाह	७	१२३
संधिविग्रहादिचिंता	७	५६	करग्रहणे	७	८०	नित्यमुद्यतदंडः स्यात्	७	१०३	शासनम्	७	१२४
मंत्रिभित्तिचार्यहितं कार्यं	७	५७	अध्याध्यासाः	७	८१	अमात्यादिप्रमायानकार्या	७	१०४	मेव्यादि वृत्तिकल्पनं	७	१२५
ब्राह्मणमंत्रिणः	७	५८	ब्राह्मणानां वृत्तिदानं	७	८२	प्रकृतिभेदादिगोपनीयं	७	१०५	वणिक्करग्रहणे	७	१२६

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अन्यात्यकरग्रहणे	७	१२१	धर्मकामादिचिंतनं	७	१५१	परसष्टपाडने	७	१९५	तनोरात्रिभोजनादयः	७	२१४
धान्यादीनांकरग्रहणे	७	१२०	दूतसंप्रेषणादयः	७	१५२	परप्रकृतिभेदादि	७	१९७	अस्वस्थः श्रेष्ठामा	७	२१६
श्रोत्रियात्करणं	७	१२३	अयप्रकृतिप्रकाराः	७	१५६	उपायाभावेयुद्धेत्	७	२००	लैषुभिः क्षिपेत्	७	२१६
गृह्णीयात्	७	१२३	अभिप्रकृतयः	७	१५८	जित्वात्राहणादिषू	७	२०१	इतिसप्तमोऽध्यायः		
श्रोत्रियवृत्तिकल्पने	७	१२४	अयषड्गुणाः	७	१६०	जनप्रजानामभयदा	७	२०१			
शाकजदिव्यवहारिणः	७	१२७	संध्यादिप्रकाराः	७	१६१	नंच	७	२०१	अवहारादिदृक्कः	७	१
स्वल्पकाराः	७	१२७	संधिविग्रहादिकालाः	७	१६१	तदंशयायतद्राज्यदाने	७	२०२	सभांप्रविशेत्	७	१
शिल्प्यादिकं कर्मकारयेत्	७	१२८	बलिरूपसंश्रयणे	७	१७५	करग्रहणादि	७	२०६	कुलशास्त्रादिभिः	७	३
स्वल्पातिप्रचुरकर	७	१२९	आत्मानं अधिकं कुर्यात्	७	१७७	मित्रप्रशंसा	७	२०७	कार्यं पश्येत्	७	३
ग्रहणनिषेधः	७	१२९	आगामिगुणदोषचिंता	७	१७८	शत्रुगुणाः	७	२१०	अष्टादशविवादानाह	७	४
तीक्ष्णभूततावरणं	७	१४०	राज्यरक्षा	७	१८०	उदासीनगुणाः	७	२११	धर्ममाश्रित्यनिर्णय	७	८
अमात्येन सह कार्यचिंतनं	७	१४१	अभिराज्ययानविधिः	७	१८१	आत्मार्यं भूत्यादित्यागः	७	२१२	कुर्यात्	७	८
दस्तुनिग्रहणम्	७	१४३	शत्रुसंविभिन्नादौ	७	१८६	आपदिउपायचिंतनं	७	२१४	स्वयमशक्तौ विद्वांसं	७	९
प्रजापालनस्य श्रेष्ठत्वं	७	१४४	सावधानम्	७	१८६	अथराज्ञोभोजने	७	२१६	नियुज्यात्	७	९
सत्ताकाशः	७	१४५	भूहकरणे	७	१८७	अन्नादिपरीक्षा	७	२१७	सन्निवृत्तिर्णैः सह	७	१०
एकांतगोप्यमंत्रणम्	७	१४७	जलादौ युद्धप्रकारः	७	१९२	विहारादौ	७	२१९	कार्यं पश्येत्	७	१०
मंत्रणकाले रज्ज्वाद्य	७	१४९	अग्नौ न्योग्यानाह	७	१९३	आयुधादिदर्शनं	७	२२२	तत्समाप्रशंसा	७	११
पसारणम्	७	१४९	सैन्यपरीक्षणम्	७	१९४	संध्यामुपास्यप्रणिधिते	७	२२३	अधर्मे सभासदां दोषः	७	१२

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
सदसितस्यमेववक्तव्यं	८	१३	अपुत्राधनहारकशासनं	८	२९	सत्यादिनाव्यवहारं पश्येत्	८	४५	एकोपिधर्मविस्मयः	८	७७
अधर्मवादशासनं	८	१४	अस्माभिकथनरक्षणकालः	८	३०	सदाचारमाचरणीयं	८	४६	स्वभाववचनंसा	८	७८
धर्मातिक्रमणोदोषः	८	१५	द्रव्यरूपसंख्यादिकथनं	८	३१	अज्ञादाने	८	४७	क्षिणोगृणहीयुः	८	७९
दुर्व्यवहारे राजादौ	८	१६	अकथनेदंडः	८	३२	अयहीनाः	८	४८	साक्षिमन्त्रे	८	८०
नामधर्मः	८	१७	प्रणष्टद्रव्यात्प	८	३३	अभियोक्तुर्दंडादिः	८	४९	साक्षिभिसत्यवक्तव्यं	८	८१
अर्थप्रत्यर्थपापे	८	१८	झागग्रहण	८	३४	धनपरिमाणमित्याकथने	८	५०	रहःकृतं कर्म आ	८	८२
कार्यदर्शनेशूद्रनिषेधः	८	१९	चौरपातनम्	८	३५	साक्षिविभावनं	८	५१	त्यादिर्जानाति	८	८३
राष्ट्रेनास्तिकदुर्भि	८	२०	निध्यादौपझागग्रहणं	८	३६	अथसाक्षिणः	८	५२	ब्राह्मणादिसाक्षिमन्त्रे	८	८४
क्षादिनिषेधः	८	२१	परनिधौअनृतकथने	८	३७	साक्ष्येनिषिद्धाः	८	५३	असत्यकथनेदोषः	८	८५
लोकपालान्यणम्य	८	२२	ब्राह्मणनिधिविषये	८	३८	रुग्णादीनांरुग्नादयः	८	५४	सत्यप्रशंसा	८	८६
कार्यदर्शनम्	८	२३	राजानिधिंप्राप्याहं	८	३९	साक्षिणः	८	५५	असत्यकथनफलं	८	८७
ब्राह्मणादिक्रमेण	८	२४	विप्रायदेयं	८	४०	वादिसाक्षिणः	८	५६	पुनःसत्यकथनप्रशंसा	८	८८
कार्यं पश्येत्	८	२५	चौरहतधनंराज्ञादानव्यं	८	४१	बालादिसाक्ष्यादौ	८	५७	विषयभेदेनासत्यफलं	८	८९
स्तरवर्णादिनाअ	८	२६	जातिदेशधर्मावि	८	४२	साहसादौनसाक्षिपरीक्षा	८	५८	निंदितब्राह्मणान्	८	९०
र्थ्यादिपरीक्षेत्	८	२७	रोधेन करणीयं	८	४३	साक्षिर्द्वेधे	८	५९	शूद्रवत्सृच्छेत्	८	९१
बालधनंराज्ञारक्षणीयं	८	२८	राज्ञाविवादोत्थाप	८	४४	साक्षिणःसत्यकथनं	८	६०	विषयभेदेऽसत्य	८	९२
प्रोषितपतिकादि	८	२९	नादिनकार्यं	८	४५	मिथ्यासाक्ष्येदोषः	८	६१	कथनेदोषः	८	९३
धनरक्षणम्	८	३०	अनुमानेनतत्तंनिश्चिनु	८	४६	श्रुतसाक्षिणः	८	६२	अनृतकथनप्रायश्चित्तं	८	९४

प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.	प्रकरण	अं	श्लो.
त्रिपक्षसाक्षकथने	८	१०७	अधर्मदंडनिर्णय	८	११७	रुद्धिप्रकारः	८	१५२	धनाभावेकर्मणा	८	१७७
पराजयः	८	१०८	दंड्यपरित्यागे	८	१२८	पुनर्लेख्यकरणे	८	१५४	पण्डीधनम्	८	१७८
साक्षिभोगे	८	१०९	वागदंडधिकृदंडादि	८	१२९	देशकालरुद्धौ	८	१५६	अथनिक्षेपे	८	१७९
असाक्षिविवादेषपथः	८	११०	भस्मरेणवादिपरिमाणा	८	१३०	दर्शनप्रतिभूस्थले	८	१५८	साक्ष्यभावेनिक्षेप	८	१८२
वृथाशपथ्ये दोषः	८	१११	नाह	८	१३१	प्रतिभाज्यादिक	८	१५९	निर्णयः	८	१८३
वृथाशपथ्यप्रतिषेधः	८	११२	प्रथममध्यमोत्तमसाहसः	८	१३२	पञ्चैर्नदेयं	८	१६०	निक्षेपदाने	८	१८५
संवमाह	८	११३	भ्रूणादानेदंडनियमः	८	१३३	दानप्रतिभूस्थले	८	१६१	स्वयंनिक्षेपार्पणे	८	१८६
विमादेःसत्योच्चारः	८	११४	अथरुद्धिः	८	१३४	भिरादिष्टधनेप्रतिभूस्थले	८	१६२	समुद्रनिक्षेपे	८	१८८
दिशपथं	८	११५	आधिस्यले	८	१३५	कृतनिवृत्तौ	८	१६३	चौपादिद्वतेनिक्षेपे	८	१८९
श्रुदशपथे	८	११६	बलादाधिमोगनिषेधः	८	१३६	कुटुंबार्थकृतर्णदेयं	८	१६४	निक्षेपापहारेपथं	८	१९०
शपथैश्चिन्माह	८	११७	आधिनिक्षेपादौ	८	१३७	बलकृतंनिवर्त्तौ	८	१६५	निक्षेपापहारादौदंडः	८	१९१
अथपुनर्वादः	८	११८	धेन्वादौभोगेपिन	८	१३८	प्रातिभाज्यादिनिषेधः	८	१६६	छलेनपरधनहरणे	८	१९२
ओभादिनासाक्ष्ये	८	११९	स्वत्वहानिः	८	१३९	अग्राह्यमर्थनगृह्यान्तः	८	१६७	निक्षेपेभिध्याकथनेदंडः	८	१९३
दंडविशेषः	८	१२०	आधिसीमादौन	८	१४०	ग्राह्यत्यागेदोषः	८	१६८	निक्षेपदानग्रहणयोः	८	१९४
दंडस्यहस्तादि	८	१२१	भोगेस्वत्वहानिः	८	१४१	अवलरक्षणादौ	८	१६९	अस्त्वामिविक्रये	८	१९५
दशस्यानानि	८	१२२	बलादाधिमोगेऽर्द्धरुद्धिः	८	१४२	अधर्मकार्यकरणेदोषः	८	१७०	सागमभोगप्रमाणं	८	२००
अपराधमपेक्ष्य	८	१२३	हैरुण्यादधिकृष्ट	८	१४३	धर्मेणकार्यकरणं	८	१७१	प्रकाशकपेभूत्यधनलाभे	८	२०१
दंडकरणं	८	१२४	दिर्नभवति	८	१४४	धनिकेनधनसाधने	८	१७२	संसृष्टवस्तुविक्रये	८	२०२

प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
अन्यांकन्यादर्शयि	८ २०४	चोरदूते	८ २३३	अथवाक्पारुष्यदंडः	८ २६६	वनस्पतिच्छेदने	८ २८५
लान्याविवाहे	८ २०५	शृंगादिदर्शनं	८ २३४	ग्राहणाद्याक्रोशे	८ २६७	मनुष्याणां दुःखास्तु	८ २८६
उन्मत्तादिकन्याविवाहे	८ २०५	रुकादिहतस्थले	८ २३५	समवर्णाक्रोशे	८ २६९	सारेणदंडः	८ २८७
पुंसोहितदक्षिणादाने	८ २०६	शस्यपातकदंडे	८ २३७	शूद्रस्पृष्टिजाक्रोशे	८ २७०	समुत्थानव्ययदाने	८ २८७
अध्यर्थादिदक्षिणा	८ २०९	सीमाविवादस्थले	८ २४५	धर्मोपदेशकर्तुः	८ २७२	द्रव्यहिंसायां	८ २८८
संभूयसंभूत्यां	८ २११	सीमाएवमादयः	८ २४६	शूद्रस्पृष्टदंडः	८ २७२	चार्मिकभांडादौ	८ २८९
दत्तानपक्रिया	८ २१२	उपच्छंदानिसीमाखिंयानि	८ २४९	श्रुतदेशजात्याक्षेपे	८ २७३	यानादेर्देशातिवर्तनानि	८ २९०
भृतिस्थले	८ २१५	मोगेनसीमान्नपेत्	८ २५२	क्राणाद्याक्रोशे	८ २७४	स्थस्वाभ्यादिदंडने	८ २९३
संबिंदानिक्रमे	८ २१८	सीमासाक्षिणः	८ २५३	मात्राद्याक्रोशे	८ २७५	भार्यादिताडने	८ २९९
क्रीत्वालुशयः	८ २२२	साक्ष्युक्तांसीमां वधीयात्	८ २५५	परस्परपतनीयाक्रोशे	८ २७६	अन्यथाताडनेदंडः	८ ३००
अनारव्यायदोषव	८ २२४	साक्ष्यदानविधिः	८ २५६	अथदंडपारुष्यं	८ २७८	अथत्तेननिग्रहणे	८ ३०१
तीकन्यादाने	८ २२४	अन्यथाकथनेदंडः	८ २५७	शूद्रस्पृष्टग्राहणादि	८ २७९	चौरादितोऽभयदानकलं	८ ३०३
मिथ्याकन्यादूषणकथने	८ २२५	साक्ष्यभावेग्राम	८ २५८	ताडने	८ २७९	राजाधर्मधर्मेषु	८ ३०४
दूषितकन्यानिदा	८ २२६	सामंतादयः	८ २५८	पादादिग्रहारे	८ २८०	छांशभागी	८ ३०४
अथसंसंपदी	८ २२७	सामंतानांमृषाकथ	८ २६३	महतासहोपवेशने	८ २८१	अरक्षयांकरग्रहणनिंदा	८ ३०७
अथस्वामिपालविवादः	८ २२९	नेदंडः	८ २६३	निष्ठीवनादौ	८ २८३	पापनिग्रहसाधुसंग्रहणे	८ ३१०
क्षीरभृतिस्थले	८ २३१	गृहादिहरणेदंडः	८ २६४	केशग्रहणादौ	८ २८३	बालरुद्धादिषुक्षमा	८ ३१३
पालदोषेणनष्टस्थले	८ २३२	राजास्वयंसीमानिर्णयंकुर्यात्	८ २६५	लग्निभेदादौ	८ २८४	ग्राहणस्तवर्णस्तेने	८ ३१४

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
अशांसनेरातोदोषः	८	३१६	विजम्बुद्रादेरष्टगु	८	३३७	कन्यादूषणे	८	३६४	सामाजिकाद्यभोजने	८	३९१
परपापसन्लेषणे	८	३१७	णादिदंड	८	३३८	अंगुलिप्रक्षेपादौ	८	३६७	अथ अकरा	८	३९४
राजदंडेनपापनाशे	८	३१८	अस्तेयान्याह	८	३३९	अभिचरितस्त्री	८	३७१	रजकस्यवस्त्रप्रक्षालने	८	३९६
कूपघटादिहरणे	८	३१९	चौरपाजनादौ	८	३४०	जारयोर्दंडे	८	३७३	तंतुवायस्यसूत्रहरणे	८	३९७
प्रपापदने	८	३२०	पथिस्थितेक्षुरग्रहणे	८	३४१	सवत्सराभिशास्तादौ	८	३७५	पण्यमूल्यकरणे	८	३९८
धान्यादिहरणे	८	३२१	दासान्वादिरहरणादौ	८	३४२	शूद्रादेनक्षितोक्तुष्ट	८	३७६	राज्ञाप्रतिपिद्धानां	८	३९९
रुवर्णादिहरणे	८	३२२	अथसाहसमाह	८	३४३	दिगमने	८	३७८	निर्हरणे	८	४००
स्त्रीपुरुषादिहरणे	८	३२३	साहसक्षमानिंदा	८	३४४	ब्राह्मणस्यगुप्तावि	८	३८०	अकालविक्रयादौ	८	४०१
महापम्बादिहरणादौ	८	३२४	हिजातेः शस्त्रग्रहणकाल	८	३४५	मागमने	८	३८२	विदेशविक्रये	८	४०२
सूत्रकार्पासादिहरणे	८	३२५	आततायिहनने	८	३४६	ब्राह्मणस्यनवधदंड	८	३८४	अर्घ्यस्थापने	८	४०३
हरितधान्यादौ	८	३२६	परदारभिमर्षणेदंड	८	३४७	गुप्तवैश्यक्षत्रिय	८	३८६	सुत्तादिपरीक्षा	८	४०४
निरन्वयसान्वयथा	८	३२७	परस्व्याहसम्भाषणे	८	३४८	योगमने	८	३८८	अथतरिसुलं	८	४०५
न्यादौ	८	३२८	स्त्रीसंग्रहणे	८	३४९	अगुप्ताक्षत्रियादिगमने	८	३९०	गर्भिण्यादीनांनतरिसुलं	८	४०६
स्तेयसाहसलक्षण	८	३२९	भिक्षकादीनांपर	८	३५०	साहसिकादिशून्य	८	३९२	नाधिकदोषेणवस्तुनाशे	८	४०७
त्रेताभिस्तेये	८	३३०	स्त्रीसम्भाषणे	८	३५१	राज्यप्रशंसा	८	३९४	वैश्यादेर्वणिज्याकरणे	८	४०८
चौरहस्तच्छेदादि	८	३३१	परस्व्यानिषिद्धसम्भाषणे	८	३५२	कुलपुरोहितादित्यागे	८	३९६	क्षत्रियवैश्यौन	८	४०९
पित्रादिदंडे	८	३३२	नटादिस्त्रीपुंसभा	८	३५३	मात्रादित्यागे	८	३९८	दासकर्महो	८	४१०
राज्ञोदंडे	८	३३३	पणेनदोषः	८	३५४	विप्रयोर्वेदराज्ञानधर्मकथनं	८	४००	शूद्रदासकर्मकारयेत्	८	४११

प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
श्रुद्धोदासान्मुच्यते	८	४१४	स्त्रीप्रशंसा	९	१६	सप्तपदीपूर्वस्त्रीत्यागो	९	७२	विवाहस्यावश्यकत्वं	९	९५
अथसप्तदशदासप्रकाराः	८	४१५	अव्यभिचारफलं	९	२९	दोषवतीकन्यादाने	९	७३	दत्तमुल्कायावरमरणे	९	९७
भार्यादासादयोऽधनाः	८	४१६	व्यभिचारफलं	९	३०	स्त्रीवृत्तिप्रकल्प्यप्रवसेत्	९	७४	शुल्कग्रहणनिषेधः	९	९८
वैय्यम्रद्वौस्वकर्म	८	४१८	बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	९	३२	प्रोषितभर्तृकानियमाः	९	७५	वत्ताकन्यादत्तान्य	९	९९
कारयितव्यौ	८	४१८	परस्त्रीषुबीजवपननिषेधः	९	३९	संवत्सरंस्त्रियंमतीक्ष्ण	९	७७	स्मैरदानं	९	९९
दिनेदिनेआयव्यय	८	४१९	स्त्रीपुंसयोरैकत्वं	९	४५	रोगार्तस्वाम्यभिक्रमो	९	७८	स्त्रीपुंसयोरव्यभिचारः	९	१०१
निरीक्षणं	८	४१९	सकृदंशभागादयः	९	४७	क्षुवादेर्नस्त्रीत्यागः	९	७९	अथदायभागः	९	१०३
सम्पदव्यवहारदर्शनफलं	८	४२०	क्षेत्रप्राधान्यं	९	४८	अधिवेदने	९	८०	विभागकालः	९	१०४
॥ इत्यष्टमोऽध्यायः ॥			अथस्त्रीधर्मः	९	५६	स्त्रियायद्यपाने	९	८४	सहायस्थानेन्येषु	९	१०५
			भ्रातुःस्त्रीगमनेपातित्वं	९	५७	सजात्यास्त्रियाधर्म	९	८६	स्यप्राधान्यं	९	१०५
अथस्त्रीपुं धर्मः	९	१	अथनियोगः	९	५९	कार्येनान्यथा	९	८६	ज्येष्ठप्रशंसा	९	१०६
अथस्त्रीरक्षा	९	२	ननियोगोद्वितीयपु	९	६०	गुणिनेकन्यादानननिर्गुणाय	९	८८	अज्येष्ठवृत्तौज्येष्ठे	९	११०
जापाशब्दार्थकथनं	९	८	त्रोत्सादनं	९	६०	स्वयंवरकालः	९	९०	विभागोहेतुमाह	९	१११
स्त्रीरक्षणोपायाः	९	११	कामतो गमननिषेधः	९	६३	स्वयंवरपितृदत्तालं	९	९२	ज्येष्ठादेर्विशोद्धारः	९	११२
स्त्रीस्वभावः	९	१४	नियोगभिन्दा	९	६४	कारत्यागः	९	९२	एकमपित्रेष्टंज्येष्ठस्य	९	११४
स्त्रीणांमंत्रैर्नक्रिया	९	१८	वर्णसंकरकालः	९	६६	ऋतुमतीविवाहेन	९	९३	दशवस्तुसमानानोद्धारः	९	११५
व्यभिचारप्रायश्चित्ते	९	१९	वारदत्ताविषये	९	६९	शुल्कदानम्	९	९३	सप्तभागविषमभागौ	९	११६
स्त्रीस्वामिशुणामवति	९	२२	कन्यायाःपुनर्दाननिषेधः	९	७१	कन्यावरयोर्वयोनियमः	९	९४	स्वस्वांशोभ्योभगिन्येदेयं	९	११८

प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
विषममजाधिकं ज्यैष्ठ्ये	१	११९	अनेकमातृकविभागः	१	१४९	अथपुत्रित्वानिदेशः	१	१८२	अथअनंशाः	१	२०१
क्षेत्रजेनविभागे	१	१२०	अनूदभूद्भुवस्व	१	१५५	द्वादशपुत्राणांपूर्व	१	१८४	कुवादिक्षेत्रजाजं	१	२०३
अनेकमातृकानां ज्यैष्ठ्ये	१	१२३	भागविषेधः	१	१५६	पूर्वः श्रेष्ठः	१	१८५	शभागिनः	१	२०४
जन्मतोज्यैष्ठ्यम्	१	१२५	सजानीयानेक	१	१५६	क्षेत्रजादयोरिस्थहस्तः	१	१८६	अविभक्ताभिनिधने	१	२०५
पुत्रिकाकरणे	१	१२७	मातृकविभागे	१	१५७	क्षेत्रजादीनांपिता	१	१८७	विद्यादिधने	१	२०६
पुत्रिकायाधनग्राहित्वं	१	१२९	भूद्भुवस्वसमावभागे	१	१५८	महधने	१	१८८	शक्तस्यांशोपेक्षणे	१	२०७
मातुः स्त्रीधनं दहितुः	१	१३१	दायादादायादवांधवलं	१	१५८	सपिंडादयोधनहस्तः	१	१८९	अविभाज्यधने	१	२०८
पुत्रिकापुत्रस्यधनं	१	१३२	कुपुत्रनिंदा	१	१६१	आज्ञाणाधिकारः	१	१९०	नष्टोद्दारे	१	२०९
ग्राहित्वम्	१	१३४	औरसक्षेत्रजविभागे	१	१६२	सजाधिकारः	१	१९१	संस्तुष्टधनविभागे	१	२१०
पुत्रिकौरसयोर्विभागो	१	१३५	क्षेत्रजानंतरमौरसोत्पत्तौ	१	१६३	मृतपतिकानियु	१	१९२	विदेशादिगतस्यन	१	२११
अपुत्रपुत्रिकाधने	१	१३६	दत्तकादयोर्गोत्र	१	१६५	त्तापुत्राधिकारः	१	१९३	भागलोपः	१	२१२
पुत्रिकाया द्वैविध्यं	१	१३७	रिक्थभागिनः	१	१६६	औरसयोनैर्भवविभागे	१	१९४	ज्येष्ठगुणभृत्याः	१	२१३
पौत्रयौत्रयोर्धनभागित्वं	१	१३८	औरसादिद्वादश	१	१६७	मातृधनविभागो	१	१९५	मभागाः	१	२१४
पुत्रशब्दार्थः	१	१३९	पुत्रलक्षणम्	१	१६८	स्त्रीधनान्याह	१	१९६	विकर्मस्थाधनं नाहीति	१	२१५
पुत्रिकापुत्रकर्तृकथाद्दे	१	१४०	दसीपुत्रस्यसमभागित्वे	१	१६९	सपुत्रस्त्रीधनाधिकारिणः	१	१९७	ज्येष्ठस्यासाधारणकरणे	१	२१६
दत्तकस्थधनग्राहकत्वे	१	१४१	क्षेत्रजादयः पुत्रप्र	१	१७०	अपुत्रस्त्रीधनाधिकारिणः	१	१९८	जीवसिन्तृकविभागे	१	२१७
कामजादेर्नधनग्राहकत्वं	१	१४२	तिनिधयः	१	१७१	साधारणात्स्त्रीधनं न कुर्यात्	१	१९९	विभागानंतरोत्प	१	२१८
क्षेत्रजस्यधनग्राहकत्वे	१	१४५	मुख्योरसोदत्तकाद	१	१७२	स्त्रीणामलंकरणमविभाज्यं	१	२००	नस्थले	१	२१९
			योनिकर्तव्याः	१	१७३						

प्र. सूची	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
१३	अनपत्यधनेमा	१	२१७	प्रायश्चित्ताकरणे	१	२३५	तेषांशासन	१	२६२	विषमव्यवहारे	१	२८७
	तुरधिकारः			महापातकिदंडः			चौराणांनिघाहकोदंडएव	१	२६३	बंधनस्थानंराजमार्गे	१	२८८
	ऋणधनयोःसमंविभागः	१	२१८	प्रायश्चित्तरूपेणांख्याः	१	२४०	तस्करान्नेषणं	१	२६४	प्राकारभेदादौ	१	२८९
	अभिभाज्यमाह	१	२१९	महापातकेआ	१	२४१	लोभ्रादर्शने	१	२७०	अभिचारकर्मणि	१	२९०
	अयद्युतसमाह्वयः	१	२२०	ह्यणस्यदंडः			चौराश्रयदायकदंडः	१	२७१	अबीजविक्रयादौ	१	२९१
	युतसमाह्वयनिषेधः	१	२२१	क्षत्रियादेर्दंडः	१	२४२	स्वधर्मच्युतदंडने	१	२७३	स्वर्णिकारदंडने	१	२९२
	युतसमाह्वयार्थः	१	२२२	महापातकिधनग्रहणे	१	२४३	चौराद्युपद्रवेअ	१	२७४	हलोपकरणहरणे	१	२९३
	युतादिकारिणांदंडः	१	२२४	ब्राह्मणापीडनेदंडः	१	२४८	धावतोदंडः			अयससप्तप्रकृतयः	१	२९४
	पाषंडादीन्देशान्ति	१	२२५	वध्यमोक्षणेदोषः	१	२४९	राज्ञःकोषहारका	१	२७५	स्वपरशक्तिवीक्षणं	१	२९८
	वासयेत्			राजाकंटकोद्धारणे	१	२५३	दयोदंड्याः			कर्मरिंभे	१	२९९
	दंडद्वानाशक्तौ	१	२२९	यत्नं कुर्यात्			संधिच्छेदे	१	२७६	राज्ञोपगत्वकथनं	१	३०१
	रुग्नीवालादिदंडः	१	२३०	आर्प्यरक्षाफलम्	१	२५३	ग्रंथिभेदने	१	२७७	इंद्रादीनांतैजोच	१	३०३
	नियुक्तस्यकार्यहनने	१	२३१	तस्कराद्यशासनेदोषः	१	२५४	चौरलोभ्रधारणादौ	१	२७८	पौविभर्ति		
	कूटशासनवाल	१	२३२	निर्भयराज्यवर्द्धनं	१	२५५	तडागागारभेदने	१	२७९	एतैरुपायैस्तेननिग्रहणं	१	३१२
	वधादिकरणे			प्रकाशाप्रकाशत	१	२५६	राजमार्गेमत्तादित्यागे	१	२८२	ब्राह्मणंकोपयेत्	१	३१३
	धर्मकृतं व्यवहारं	१	२३३	स्करज्ञानं			मिथ्याचिकित्सनेदंडः	१	२८४	ब्राह्मणमशंसा	१	३१४
	ननिवर्त्तयेत्			प्रकाशाप्रकाशत	१	२५७	प्रतिमादिभेदने	१	२८५	शमशानाग्निर्नदुष्टः	१	३१८
	अधर्मकृतं निवर्त्त्य	१	२३४	स्करानाह			मणीनामपवेधादौ	१	२८६	एवंब्राह्मणः		

प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.	प्रकरण	अ	श्लो.
ब्रह्मसंनयोः पर	१	३२२	क्रियालोपात्तरूप	१०	४३	आफर्द्धमाह	१०	८१	शूद्रस्य ब्राह्मणारा	१०	१२२
स्वरसाहिसं			तंगच्छति			विक्रये वर्ज्यानि	१०	८६	धनशेषः		
पुत्रेराज्यं दत्तार	१	३२३	दस्यव.	१०	४५	स्त्रीरादि विक्रयफलं	१०	९२	शूद्रवृत्तिकल्पन	१०	१२४
प्रेमाणस्वारा			वर्णसंज्ञाणां कर्मण्याह	१०	४७	ज्यायसी वृत्तिनिषेधः	१०	९५	शूद्रस्य न संस्कारादयः	१०	१२६
वैश्यधर्माणाह	१	३२६	चंडालकर्मणाह	१०	५१	परधर्मजीवननिंदा	१०	९७	शूद्रस्यामंत्रकंधर्मकार्य	१०	१२७
शूद्रधर्माणाह	१	३३४	कर्मणा पुरुषज्ञानं	१०	५७	वैश्यशूद्रयोरापदर्शः	१०	९८	शूद्रस्य धनसंचयनि	१०	१२९
इति नवमोऽध्यायः			वर्णसंकरनिंदा	१०	५९	आपादि निमस्यहीन	११	१०२	वेधः		
			एषां विप्रार्थेना	१०	६३	याचनादि			इति दशमोऽध्यायः		
अध्यापनं ब्राह्मणस्यैव	१०	१	णत्यागः श्रेष्ठः			प्रतिग्रहनिंदा	१०	१०९			
वर्णानां ब्राह्मणः प्रक.	१०	३	साधारणधर्माः	१०	६३	याजनाध्यापने हिजानां	१०	११०	स्नातकस्य न वयकाराः	११	१
अथ हिंजवर्णकयनं	१०	४	सप्तमे जन्मनि ब्राह्म	१०	६४	प्रतिग्रहादि पापनाशे	१०	१११	न वस्नातकोऽप्योऽन्नदाने	११	३
अथ सजातीयः	१०	५	ण्यं शूद्रत्वं च			शिलोच्छेदजीवने	१०	११२	वेदविद्भोदानम्	११	४
पितृजातिसदृशाः	१०	६	वर्णसंकरेऽप्येवम्	१०	६७	धनयाचने	१०	११३	भिक्षया हिताय	११	५
अथ वर्णसंकराः	१०	८	बीजक्षेत्रयोर्बलाबले	१०	७०	सप्तवित्तागमाः	१०	११५	विवाहनिषेधः		
अथ ब्राह्मः	१०	२०	षट्कर्मण्याह	१०	७५	दशजीवनहेतवः	१०	११६	कुटुंबि ब्राह्मणाय दानं	११	६
श्रासोत्सन्नादिसंकीर्णाः	१०	२१	ब्राह्मणजीविका	१०	७६	दृष्टिजीवननिषेधः	१०	११७	सोमयागाधिकारिणः	११	७
अथोपनेयाः	१०	४१	क्षत्रियवैश्यकर्मणाह	१०	७७	राज्ञामापदर्द्धमाह	१०	११८	कुटुंबाभरणे	११	९
ते सुकर्मणा उत्कर्षं गच्छति	१०	४२	हिजानां श्रेष्ठकर्मणाह	१०	८०	शूद्रस्य आपदर्शः	१०	१२१	दोषः		

प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.	प्रकरण	अ. श्लो.
यज्ञशेषार्थवैश्या	११ ११	दिनस्यस्वशक्त्यावैरिजय	११ ३१	ब्रह्महत्यादिसमान्याह	११ ५४	जातिभ्रंशकरमायश्चित्तं	१२४
देहर्दनग्रहणम्	११ ११	क्षत्रियादिर्वाहुवा	११ ३४	उपपातकान्याह	११ ५९	संस्त्रीकरणादिमायश्चित्तं	१२५
षडुपवासोआहारग्रहणे	११ १६	र्येणारिजय	११ ३५	जातिभ्रंशकराण्याह	११ ६७	क्षत्रियादिवधमायश्चित्तं	१२६
ब्रह्मस्वादिरहरणनिषेध	११ १८	ब्राह्मणस्यानिष्टंन्यूयात्	११ ३५	संस्त्रीकरणान्याह	११ ६८	मार्जारादिवधमायश्चित्तं	१२७
असाधुधनहस्ता	११ १९	अल्पविद्युरादे	११ ३६	अपात्रीकरणान्याह	११ ६९	हयादिवधमायश्चित्तं	१२८
साधुभ्योदाने	११ १९	होतृत्वनिषेध	११ ३६	मलिनीकरणान्याह	११ ७०	व्यभिचरितस्त्रीवधे	१२९
यज्ञशीलादिधनप्रशसा	११ २०	अश्वदक्षिणादाने	११ ३८	अथब्रह्मवधमायश्चित्तं	११ ७२	सर्पादिवधेदानाशक्तौ	१३०
यज्ञाद्यर्थविप्रस्य	११ २१	अश्वदक्षिणयज्ञनिदा	११ ३९	गर्मात्रेयीस्त्रयैश्वर्यवधे	११ ७३	क्षुद्रजंतौसमूहवधादौ	१३१
स्तेनाद्येनदड.	११ २२	अग्निहोत्रिणस्त	११ ४१	स्त्रीसहृद्दधनि	११ ८८	वृक्षादिछेदनादौ	१३२
क्षुधावसन्नस्यष्ट	११ २३	दकरणे	११ ४१	क्षेपहरणादौ	११ ८८	अन्नजादिसत्ववधे	१३३
निकल्पने	११ २३	शूद्रासधनेनाग्निहोत्रनिदा	११ ४२	अथसूरापानमायश्चित्तं	११ ९०	वृथौषध्यादिछेदने	१३४
यज्ञार्थशूद्रभिक्षानिषे	११ २४	विहिताकरणादौ	११ ४५	सूराप्रकाराः	११ ९४	असुरव्यसूरापान	१३५
यज्ञार्थधनंभिक्षि	११ २५	मायश्चित्ती	११ ४५	अथसूवर्णस्तेयमा	११ ९९	मायश्चित्तं	१३६
त्वानरक्षणीयम्	११ २६	कामाकामरुतपापे	११ ४५	यश्चित्तम्	११ ९९	सूराभांडस्थजलपाने	१३७
देवब्रह्मस्वहरणे	११ २६	मायश्चित्तिससर्गनिषेध	११ ४७	शुरुस्त्रीगमनमायश्चित्तं	११ १०३	शूद्रोच्छिष्टजलपानादौ	१३८
सोमयागाशक्तौ	११ २७	पूर्वपापेनकुशांधादय	११ ४८	गोवधाद्युपपातक	११ १०८	सूरागांधाघ्राणे	१३९
वैश्वानरयागाः	११ २७	मायश्चित्तमवश्यंकर्तव्यं	११ ५३	मायश्चित्तम्	११ १०८	विण्मूत्रसूरासं	१४०
समर्थस्यानुकल्पनिषेध	११ २८	पंचमहापातकान्याह	११ ५४	अवकीर्णिमायश्चित्तं	११ ११८	सृष्टभोजने	१४१

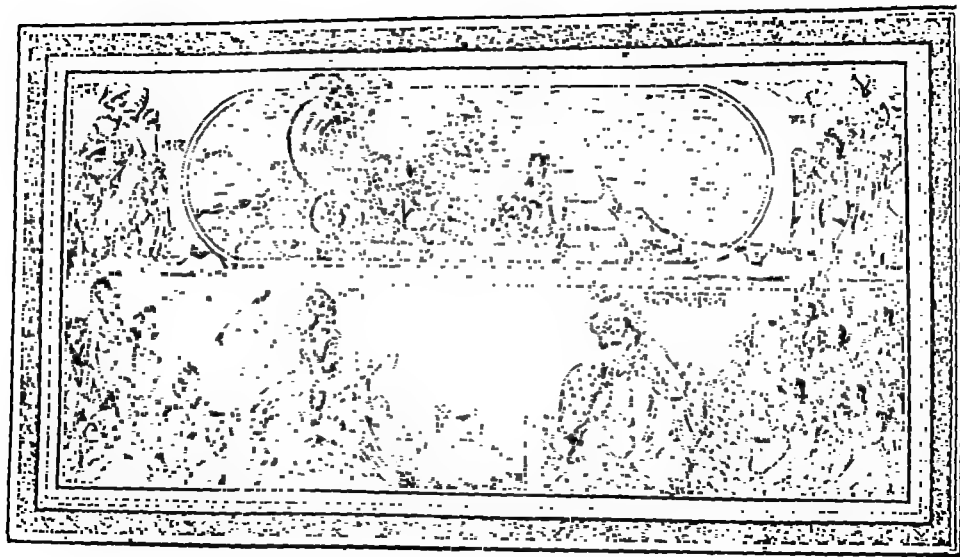
प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.	प्रकरण	अ.	श्लो.
पुनः संस्कारे दंडा-	१११	१५१	सजातीयधान्यादिस्तेये	१११	१६२	पतितस्यांशादिनिवृत्तिः	१११	१८५	जलेजलं विनावा	१११	२०२
दिनिवृत्तिः	१११	१५२	मनुष्यादिहरणमा	१११	१६३	कृतप्रायश्चित्तसंसर्गः	१११	१८६	मूत्रादित्यागे	१११	२०३
अभोज्यान्मूत्राद्युदो	१११	१५३	यश्चित्तं	१११	१६४	पतितस्त्रीणामन्त्रादिदेयं	१११	१८८	वेदोदितकर्मादित्यागे	१११	२०४
च्छिद्यं भक्ष्यमांस	१११	१५४	अपुसीसकादिहरणे	१११	१६५	पतितसंसर्गनिषेधादि	१११	१८९	ब्राह्मणस्य लंकृते	१११	२०५
भक्षणे	१११	१५५	भक्ष्ययानशय्यादिहरणे	१११	१६६	बालग्रादित्यागः	१११	१९०	ब्राह्मणावभूरणे	१११	२०६
मुक्तादिभक्षणे	१११	१५६	सुकान्तगुडादिहरणे	१११	१६७	ब्राह्मणवेदत्यक्तप्रायश्चित्तं	१११	१९१	अनुक्तप्रायश्चित्तस्थले	१११	२०७
सूक्ष्मादिविषमूत्रभक्षणे	१११	१५७	मणिसुक्तरजतादिहरणे	१११	१६८	गर्हिताजितधनत्यागः	१११	१९२	अथमाजापत्यादि	१११	२०८
शुक्लसूनास्थाज्ञा	१११	१५८	कार्पाससुकादिहरणे	१११	१६९	असत्यातिग्रहप्रायश्चित्तं	१११	१९३	व्रतनिर्णयः	१११	२०९
तमांसभक्षणे	१११	१५९	अगम्यागमनप्रायश्चित्तं	१११	१७०	कृतप्रायश्चित्तसा	१११	१९४	अथव्रतांगानि	१११	२१०
कुक्कुटनरसूकरा	१११	१६०	वडवारजस्वलादिगमने	१११	१७१	स्यं पृच्छेत्	१११	१९५	पापं न गोपनीयम्	१११	२११
दिभक्षणे	१११	१६१	दिवाभैरुनादौ	१११	१७२	गोभ्यो घासदानं	१११	१९६	पापानुतापे	१११	२१२
मांसिकान्नभक्षण	१११	१६२	चांडाल्यादिगमने	१११	१७३	असंसर्गः	१११	१९७	पापावृत्तिनिंदा	१११	२१३
प्रायश्चित्तं	१११	१६३	व्यभिचारे स्त्रीणां	१११	१७४	प्रायश्चित्तम्	१११	१९८	मनस्तुष्टिपर्यंतं	१११	२१४
ब्रह्मचारिणो मधु	१११	१६४	चांडालीगमने	१११	१७५	क्रियाकृत्यादौ	१११	१९९	तपः कुर्यात्	१११	२१५
मांसादिभक्षणे	१११	१६५	अथपतितसंसर्गप्रायश्चित्तं	१११	१७६	वेदशरणागतत्यागे	१११	२००	तपः प्रशंसा	१११	२१६
विडालावुच्छिद्य	१११	१६६	पतितस्य जीवतप	१११	१७७	आदिदेसनप्रायश्चित्तं	१११	२०१	वेदाभ्यासप्रशंसा	१११	२१७
दिभक्षणे	१११	१६७	वप्रेतक्रिया	१११	१७८	अपांत्यप्रायश्चित्तं	१११	२०२	अथरहस्यप्रायश्चित्तं	१११	२१८
अभोज्यान्मुक्तार्यं	१११	१६८				उष्ट्रादियानप्रायश्चित्तं	१११	२०३	इत्येकादशोऽध्यायः		

प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो	प्रकरण	अ	श्लो
अथयुमास्तुमकर्मफलं १२	३		अधिकगुणमधानोदेहः १२	२५		आत्मज्ञानस्यशा	१२	८५	प्रत्यक्षानुमानंश	१२	१०५
कर्मणीमनःप्रवर्तकं १२	१४		सत्तादिलक्षणमाह १२	२६		धान्यम्			व्याःप्रमाणानि		
त्रिविधमानसकर्मणि १२	५		सात्विकगुणलक्षणं १२	३१		वेदोदितकर्मणः	१२	८६	धर्मज्ञलक्षणं	१२	१०६
चतुर्विधवारिककर्मणि १२	६		राजसगुणलक्षणं १२	३२		श्रेष्ठतम्			अकथितधर्मस्यले	१२	१०८
त्रिविधशारीरकर्मणि १२	७		तामसगुणलक्षणं १२	३३		बौदिककर्मद्विविधं १२	८८		अथशिष्टाः	१२	१०९
मनोवाक्कायकर्मप्रोगे १२	८		संक्षेपज्ञप्तामसा १२	३५		प्रवृत्तिनिवृत्तिकर्म	१२	९०	अथपरिषत्	१२	११०
त्रिदंडपरिचयः १२	१०		दिलक्षणं १२	३६		फलम्			मूर्खाणां परिषत्	१२	११४
क्षेत्रज्ञपरिचयः १२	१२		गुणत्रयात्रिविधागतिः १२	४०		समदर्शनम्	१२	९१	आत्मज्ञानं पृथक्कृत्याह १२	११८	
जीवात्मपरिचयः १२	१३		त्रिविधगतिप्रकाराः १२	४१		वेदाभ्यासादौ	१२	९२	वाक्याकाशादीनां	१२	१२०
जीवानामानंत्यं १२	१५		पापेनकुल्लितागतिः १२	५२		वेदवाक्यस्मृतिनिंदा १२	९५		लयमाह		
परलोकेपंचमौ १२	१६		पापविशेषेणयोनि १२	५३		वेदप्रशंसा १२	९७		आत्मस्वरूपमाह	१२	१२३
तिकशरीरं १२	१७		विशेषोत्पत्तिः १२	५४		वेदज्ञस्यसेनापत्यादि १२	१००		आत्मदर्शनमवश्यं	१२	१२५
भोगानंतरमात्म १२	१८		पापप्राचीण्यान् १२	५५		वेदज्ञप्रशंसा १२	१०१		मनुष्येयम्		
निर्दीयते १२	१९		रक्षादि १२	५६		वेदव्यवसायिनः श्रेष्ठत्वं १२	१०२		एतत्संहितापाठफलं	१२	१२६
धर्मधर्मबाहुल्याद्भोगः १२	२०		भोक्षोपायपट्टक १२	५७		तपोविद्याभ्यां	१२	१०४	इतिद्वयोऽध्यायः १२		
त्रिविधगुणकथनं १२	२४		मर्ण्याह १२	५८		मोक्षः १२					

॥ इतिमनुसंहितायामुत्तीर्णसमाप्तम् ॥

अथसटीकमनुस्मृतिप्रारंभः

श्रीगणेशायनमः ओं नमो भगवते वासुदेवाय गौडेनंदनवासिनामिस्मर्तुर्नैर्वैद्यैर्वैद्यांकुले श्रीमद्भट्टदिवाकरस्यतनयः कुल्लूकभट्टोऽभ
वत् काश्यासुत्तरवाहिजन्तुतनयातीरे समपंडितैस्तेनेयं क्रियते हिताय विदुषां मन्त्रार्थमुक्तावली १ सर्वज्ञस्य मनोरसर्वविदपितृव्यामि
यद्वाङ्मयं युत्तयातद्बहुभिर्द्युतो मुनिवरैरेतद्बहुव्याहृतम् तां व्याख्यामधुना तनैरपि कृतां न्यायां ब्रुवाणस्य मे भक्त्या मानववाङ्मये भव-
भिदेभूयादशेषे श्वरः २ श्रीमांसे बहुसेवितासि स हृदस्तर्कः समस्ताः स्थमे वेदांताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः जाता व्याकर
णानि बालसखिता सुधाभिरभ्यर्थये प्राप्तोयं समयोगनूतविदुषो साहाय्यमालंब्यताम् ३ देवादिदोषरहितस्य सतां हिताय मन्त्रार्थतत्त्व-
कथनाय ममोद्यतस्य देवादिक्वचिदिह स्वस्वनंतयापि निस्तारको भवतु मे जगदंतरात्मा ४ मानववृत्तावस्थां ज्ञेया व्याख्यानवामयोद्भिन्ना
प्राचीना अपि क्वचिद्व्याख्यातृणामशेषाणाम् ५ मनुमेकाग्रमासीनमित्यादि अत्र मर्हर्षिणां धर्मविषयप्रश्ने मनोः श्रूयतामित्यु-
त्तरदानपर्यंतं श्लोकचतुष्टयेनैतस्य शास्त्रस्य प्रेक्षावत्परस्परपुत्तुक्तानि विषयसंबंधप्रयोजनान्युक्तानि तत्र धर्मैव विषयस्तेन सह वचनसंदर्भरू-

श्रीकृष्णायनमः मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य मर्हर्षयः प्रतिपूज्य यथान्यायमुदवचनमब्रुवन् १

पस्यमानवशास्त्रस्य प्रतिपाद्यप्रतिपादकलक्षणः संबंधः प्रमाणांतरासन्निहृदस्य स्वर्गापवर्गादिसाधनस्य धर्मस्य शास्त्रैकगम्यत्वात् प्रयो
जनंतु स्वर्गापवर्गादितस्य धर्माधीनत्वात् यद्यपि पल्युपगमनादिरूपः कामोप्यत्राभिहितस्तथापि क्रतुकालाभिगामी स्यात् स्वदारनिरतः स
देति क्रतुकालादिनियमेन सोपि धर्मैव एवं चार्थार्जनमपि क्रतुमृताभ्यां ज्ञेयत्वादिनियमेन धर्मैवैत्यवगंतव्यम् मोक्षोपायत्वेनाभिहित
स्यात्प्रज्ञानस्यापि धर्मत्वाद्धर्मविषयत्वं मोक्षोपदेशकत्वं चास्य शास्त्रस्योपपन्नम् पौरुषेयत्वेपि मनुवाक्यानामभिगीतमहाजनपरिग्रहात् श्रुत्यु-
पग्रहाच्च वेदमूलकतया प्रामाण्यं तथा च छांदोग्यब्राह्मणेश्रूयते मनुर्वैयक्तिकं चिद्वदस्तद्देवजं भेषजतापारति बृहस्पतिरप्याह वेदायौपनि
बंधत्वात्साधनार्थमनोः स्मृतम् मन्त्रार्थविपरीता तु या स्मृतिः सानशस्यते तावच्छास्त्राणि शोभन्ते तर्कव्याकरणानि च धर्मार्थमोक्षोपदेशा
सुनर्यावन्मदृश्यते महाभारतेऽप्युक्तम् पुराणं मानवो धर्मः सांगो वेदश्चिकित्सितम् आज्ञासिद्धानि च त्वादिन हंतव्यानि हेतुभिः विरोधि
नोद्वादितर्कैर्न हंतव्यानि अतुल्यलक्षणी मांसादितर्कः प्रवर्तनीय एव अतएव वक्ष्यति आर्षधर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविरोधिना यस्तर्केण
सुसंधत्ते स धर्मैव देतेतर इति सकलवेदार्थादिगमनान्मनुमर्हर्षय इदं द्वितीयं श्लोकवाक्यरूपं उच्यते अनेनेति वचनमब्रुवन् श्लोकस्यादौ-

मनुनिर्देशो मंगलार्थः परमात्मन एव संसारस्थितये सार्वज्ञैश्चर्यादिसंपन्नमनुरूपेण प्रादुर्भूतत्वात् तदभिधानस्य मंगलातिशयत्वात्
वक्ष्यति हि एनमेकैवदंत्यग्निं मनु मन्ये प्रजापतिमिति एकाग्रविषयांतरा व्याक्षिप्तचित्तं आसीनं सखोपविष्टं ईदृशस्यैव महर्षिप्रश्नोत्तर
दानयोर्योग्यत्वात् अभिगम्य अभिमुखं गत्वा महर्षयो महान्तश्च तेऋषयश्चेति तथा प्रतिपूज्य पूजयित्वा यं ह्यमनुना पूर्वस्वागतासनं दत्त्वा
दिना पूजितास्तस्य पूजा कृतेति प्रतिशब्दादुच्चीयते यथान्यायेन न्यायेन विधानेन प्रश्नः कर्तुं युज्यते प्रणति भक्तिश्च न्यातिशयादिना वक्ष्य-
मिच्छ नापृष्टः कस्यचिद्भूयान्न चान्यायेन पृच्छत इति अभिगम्य प्रतिपूज्य अमुवन्निति क्रियात्रयेऽपि मनुमित्येव कर्म अमुवन्नित्यत्रा कथितक-
र्मता भुविधातोर्दिकर्मकत्वात् १ किममुवन्नित्यपेक्षायामाह भगवन्नित्यादि ऐश्वर्यादीनां भगवद्बोवाचकः तदुक्तं विष्णुपुराणे ऐश्वर्य-
स्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव चण्डाभग इतीरणा मनुवंते न संबोधनं भगवन्निति वर्णा ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य भूदाः
सर्वे च ते वर्णाश्चेति सर्ववर्णाः तेषामंतरप्रभवानां च संकीर्णजातीनां चापि अनुलोमप्रतिलोमजातानां अंबष्ठसत्त्वं कर्णप्रभृतीनां तेषां विज्ञातं

भगवन्सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः अंतरप्रभवानां च धर्मान् नोवक्तुमर्हसि २ स्वमेको ह्यस्य सर्वस्य वि-
धानस्य स्वयं भुवः अचित्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित्त्वमो ३

यमैश्वर्यसंभवत्वेन स्वरतुरगीयसं पकाज्जाताम्भ्वत

रवज्जात्यंतरतादृशं शब्देनाग्रहणात् पृथक् प्रश्नः एतेनास्य शास्त्रस्य सर्वोपकारकत्वं दर्शितम् यथावत् यो धर्मो यस्य वर्णस्य येन प्रकारेणाहं
तोत्यनेनाश्रमधर्मादीनामपि प्रश्नः अनुपूर्वशः क्रमेण जातकर्मतदनुनामधेयमित्यादिना धर्मान् नोऽस्मभ्यं वक्तुमर्हसि सर्वधर्माभिधानयोग्यो
भवसितस्माद्ब्रूहीत्यध्येषणमध्याहार्यम् यत्तु ब्रह्म हत्यादिरूपा धर्मो कर्तनमप्यत्र तत्त्यायश्चित्तविधिरूपधर्मविषयत्वेन न स्वतंत्रतया २
सकलधर्माभिधानयोग्यत्वे हेतुमाह स्वमेक इत्यादि हि शब्दो हेतौ यस्मात् स्वमेकोऽद्वितीयः अस्य सर्वस्य प्रत्यक्षश्रुतस्य स्पृत्याद्यनुमेयस्य च वि-
धानस्य विधीयते नैनं कर्माणि होत्रादीनि इति विधानं वेदस्तस्य स्वयं भुवोः पौरुषेयस्यानित्यस्य बहुशरवाधिभिन्नत्वादियत्तयोपरि छे-
त्तुमयोग्यस्य अप्रमेयस्य भीमांसादिन्यायनिरपेक्षतया नवगम्यमानप्रमेयस्य कार्यमनुष्ठेयमग्निष्टोमादि तत्त्वं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनंतं ब्र-
ह्मेत्यादिवैदांतवेद्यम् तदेवार्थः प्रतिपाद्यं भागस्तवेत्तीति कार्यतत्त्वार्थवित्त्वमो मेधातिथिस्तु कर्मभीमांसावासनयावेदस्य कार्यमेव तत्त्वरूपोऽर्थ

स्तंवेत्तानि कार्यतत्त्वार्थविदितिव्याचष्टे तन्न वेदानां ब्रह्मण्यपि प्रामाण्याभ्युपगमान्न कार्यमेव तत्स्वरूपोऽर्थः धर्माधर्मव्यवस्थापनस-
मर्थत्वात्प्रभोदितिसंबोधनम् ३ सतैः पृष्टस्तथा सम्यगित्यादि समनुस्मैर्महर्षिभिस्तथा तेन प्रकारेण पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रणतिभक्तिभ्रष्टा-
तिवायादिना पृष्टस्तान् सम्यक्यथा तत्त्वं प्रत्यवाच्यभूयतामित्युपक्रम्य अभितमपरिच्छेद्यगोजः सामर्थ्यज्ञानतत्त्वाभिधानादौ यस्य स तथा
अतएव सर्वज्ञसर्वशक्तितया महर्षीणामपि प्रश्रविषयः महात्माभिर्महानुभावैः आर्च्यपूजयित्वा आङ्पूर्वस्थार्चने त्व्यं तस्य रूपमिदम्
धर्मस्याभिधानमपि पूजनपुरःसरमेव कर्तव्यमित्यनेन फलितम् ननु मनुप्रणीतत्वे अस्य शास्त्रस्य स पृष्टः प्रत्युवाच इति न युक्तम् अहं
पृष्टो ब्रवीमीति युज्यते अन्यप्रणीतत्वे च कथं मानवीयसंहितेति उच्यते प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत्त्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव व-
र्णयन्ति अतएव कर्मण्यपि जैमिनिः फलार्थत्वादिति जैमिनेरेव सूत्रं अतएव न दुपर्यपि बादरायणः संभवादिति बादरायणस्यैव शरीर-
कसूत्रम् अथ वामनूपदिष्टाधर्मास्तच्छिष्येण मृगुणा तदाज्ञयोपनिबद्धाः अतएव वक्ष्यति एतद्वयं मृगुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषत इत्य-

सतैः पृष्टस्तथा सम्यगमितौ जामहात्माभिः प्रत्यवाचार्यतान्सर्वान् महर्षीन्भूयतामिति ४
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्

तौ युज्यत एव स पृष्टः प्रत्यवाच इति मनुपदिष्टधर्मोपनिबद्धत्वाच्च मान-
वीयसंहितेति व्यपदेशः ४ भूयतामिति उपक्षिप्तमर्थमाह आसीदिदमिति ननु सुनीनां धर्मविषयप्रश्ने तत्रैवोत्तरं दातुमुचितं
तत्कोयमप्रस्तुतः प्रलयदशायां कारणलीनस्य जगतः सृष्टिप्रकरणावतारः अत्रमेधातिथिः समादधे शास्त्रस्य महाप्रयोजनत्वं
मनेन सर्वेण प्रतिपाद्यते ब्रह्माद्याः स्थावरपर्यन्ता संसारगतयो धर्माधर्मनिमित्ता अत्र प्रतिपाद्यन्ते तमसा बहुरूपेण वेदिताः कर्महेतुने-
ति च वक्ष्यति च एतादृक्षास्य जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मेदद्यात्सदामन इति ततश्च निरतिशयैश्चर्यहेतुधर्म-
स्तद्विपरीतश्चाधर्मः तद्रूपपरिज्ञानार्थमिदं शास्त्रं महाप्रयोजनमध्येत्यमित्याद्याध्यायनात्पर्यमित्यंतेन गोविंदराजस्थापीदमेव समा-
धानम् नैनन्मनोहरम् धर्मस्वरूपप्रश्ने यद्धर्मस्य फलकीर्तनं तदप्यप्रस्तुतम् धर्मोक्तिमात्राद्विशालमर्थवत् किंच कर्मणां फलनिर्द-
तिशं सेत्कृते महर्षिभिः द्वादशो वक्ष्यमाणा सा वक्तुमादौ न युज्यते इदं तु वदामः सुनीनां धर्मविषये प्रश्ने जगत्कारणतया ब्रह्मप्रतिपा-

दन्धर्मकथनमेवेतिनामस्तुताभिधानम् आत्मज्ञानस्यापि धर्मरूपत्वान्मनुनैव धृतिः क्षमादमोस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धीर्विद्या
सत्यमक्रोधोदशकंधर्मलक्षणमिति दशविधधर्माभिधाने विद्याशब्दवाच्यमात्मज्ञानन्यधर्मत्वेनोक्तम् महाभारतेऽपि आत्मज्ञानंतिष्ठति
साचधर्मः साधारणो नृपेत्यात्मज्ञानं धर्मत्वेनोक्तम् याज्ञवल्क्येन तु परमधर्मत्वेन यदाह इत्याचारदमाहिंसादानं स्वाध्यायकर्मच अयं
तु परमोधर्मो यस्योगेनात्मदर्शनमिति जगत्कारणत्वं ब्रह्मलक्षणं अतएव ब्रह्ममीमांसायां अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रानंतरं ब्र-
ह्मलक्षणकथनार्थेन्यायस्य यत इति द्वितीयसूत्रं भगवान्वादसायं गः प्रणिनायास्यजगतो यतो जन्मादिस्पृष्टिस्थितिप्रलयमिति सू-
त्रार्थः तथाच श्रुतिः यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातामिजीवंतियत्ययं स भिसंविशंति तद्दिजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति प्राधान्येन जग-
दुत्पत्तिस्थितिलयनिमित्तोपादानं ब्रह्मप्रतिपादनं आत्मज्ञानरूपपरमधर्मावगमाय प्रथमाध्यायं कृत्वा संस्कारादिरूपधर्मतद्गत-
या द्वितीयाध्यायादिक्रमेण वक्ष्यतीति न कश्चिद्विरोधः किंच यन्मोक्षरवाक्यानामेव स्वरसादयं मंदुक्तोऽर्थो लभ्यते तथा हि धर्मपृष्टे

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ५

मनु ब्रह्मजगतः कारणं भुवन् आत्मज्ञानं परं धर्मं विनेति व्यक्तमुक्तवान् प्राधान्यात् प्रथमाध्याये साधु तस्यैव कीर्तनम् धर्मोऽन्यस्तुत
दंगत्वाद्युक्तोक्तुमनंतरम् इदमित्यध्यक्षेण सर्वस्य प्रतिभासमानत्वात् जगन्निर्दिश्यते इदं जगत्तमो भूतं तमसि स्थितं लीनमासीत्
मः शब्देन गुणरत्याप्रकृतिर्निर्दिश्यते तम इव तमः यथा तमसिलीनाः पदार्थाः अध्यक्षेण न प्रकाश्यन्ते एवमप्रकृतिलीना अपि भावाना
वगम्यन्ते इति गुणयोगः प्रलयकाले सूक्ष्मरूपतया प्रकृतौ लीनमासीदित्यर्थः तथाच श्रुतिः तम आसीत् तमसा गूढमग्र इति प्रकृतिरपि
ब्रह्मात्मना अव्याकृतासीत् अतएव अप्रज्ञातमप्रत्यक्षं सकलप्रमाणश्रेष्ठतया प्रत्यक्षगोचरः प्रज्ञात इत्युच्यते तन्न भवतीत्यप्रज्ञातं अ-
लक्षणमननुमेयं लक्ष्यते नैनेति लक्षणं लिङ्गं तदस्यास्तीति अलक्षणं अप्रतर्क्यं तर्कयितुमशक्यं तदानीं वाचकस्थूलशब्दाभावात्
शब्दतोऽप्यविज्ञेयं एतदेव प्रमाणत्रयं स तर्कद्वयशब्दाध्याये मनुना श्रुतं अतएवाविज्ञेयमित्यर्थोपस्थाद्यगोचरमिति धरणीधरस्या
पि व्याख्यानम् न च नासीदेवेति वाच्यं तदानीं श्रुतिसिद्धत्वात् तथाच श्रूयते तद्देदं तर्क्यव्याकृतमासीच्छांदोग्योपनिषच्च सदेव सो

स्पेदयग्र आसीदिदंजगत्सदेवासीद्ब्रह्मात्मना आसीदित्यर्थः सच्छब्दो ब्रह्मवाचकः अतएव प्रकृतमिव सर्वतः प्रथमार्येतसिः स्वकार्या
 क्षममित्यर्थः ५ अथ क्रियामृदित्याह ततः स्वयंभूर्भगवानित्यादि ततः प्रलयावसानानंतरं स्वयंभूः परमात्मा स्वयंभवति स्वेच्छया शरी
 रपरिग्रहं करोति न खितरजो वचत् कर्मायत्तदेहः तथा च श्रुतिः स एकधा भवति द्विधा भवतीति भगवानैश्वर्यादिसंपन्नः अव्यक्तो बाह्यक
 रणागोचरः योगाभ्यासावसेय इति यावत् इदं महाभूतादि आकाशादीनि महाभूतानि आदिग्रहणात् महदादीनि च व्यंजयन् अव्यक्ता
 वस्यं प्रथमं सूक्ष्मरूपेण ततः स्थूलरूपेण प्रकाशयन् रक्तौजाः रक्तमप्रतिहतमुच्यते अतएव वृत्तिसर्गतापनेषु क्रम इत्यत्र वृत्तिरप्रतिघात
 इति व्याख्यातं जयादित्येन रक्तमप्रतिहतमोजः सृष्टिसामर्थ्यस्य सतथा तमोनुदः प्रकृतिप्रेरकः तदुक्तं भगवद्गीतायाम् मयाध्यक्षे
 ण प्रकृतिः सूयते सचराचरमिति प्रादुरासीत्प्रकाशितो बभूव तमोनुदः प्रलयावस्थां संसृजति तु मेधातिथिगोविंदराजौ ६ यो साविति

ततः स्वयंभूर्भगवानव्यक्तो व्यंजयन्निदम् महाभूतादिरक्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ६ यो सावतींद्रि
 यग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः सर्वभूतमयोचित्यः स एव स्वयमुद्भूतो ७ सोभिध्याय शरीरात्स्वात्सि
 स्सर्वविधाः प्रजाः अपएव ससर्जो दोता सुबीजमवा सृजत् ८ यो साविति सर्वनाम ह्येन सकललोकवेदपुराणेतिहा

सादिप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति अतींद्रियग्राह्यः इंद्रियमतीत्यवर्तत इत्यतींद्रियं मनस्तद्वाह्य इत्यर्थः यदा ह व्यासः नैवासांचक्षुषा
 ग्राह्यो न चाशिरैरपींद्रियैः मनसा तु मसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः सूक्ष्मो बहिरिंद्रियागोचरः अव्यक्तो व्यक्तिरवयवः तद्रहितः सनातनो
 नित्यः सर्वभूतमयः सर्वभूतात्मा अतएवाचित्यः इत्यतया परिच्छेत्तुमशक्यः स एव स्वयं उद्भूतो महदादिकार्यरूपतया प्रादुर्बभूव उत्पूर्व
 भातिः प्रादुर्भाववर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ७ सोभिध्यायेति स परमात्मानानाविधाः प्रजाः सिस्सूरभिध्यायापो जायंतामित्यभि
 ध्यानमात्रेणापएव ससर्ज अभिधानपूर्विकां सृष्टिं ब्रह्मो मनोः प्रकृतिरेवाचेतनाः स्वतंत्रा परिणमत इत्ययं पक्षो न संमतः किंतु ब्रह्मैवा
 व्याकृतं सत्पात्मानाजगत्कारणमिति त्रिदंडवेदांतसिद्धान्त एवाभिमतः प्रतिप्राति तया च छांदोग्योपनिषत् तदैक्षत बहुस्यां प्रजायैये
 ति अतएव शरीरकसूत्रकृता व्यासेन सिद्धान्तितमिदं शब्दमिति ईक्षतेरीक्षणश्रवणात् न प्रधानं जगत्कारणं अशब्दं न विद्य
 तेशब्दः श्रुतिर्यस्य तदशब्दमिति सूत्रार्थः स्वाच्छरीरात् अव्याकृत रूपात् अव्याकृतमेव भगवद्वाक्शरीरवेदांतदर्शने प्रकृतिस्तदेव

तस्य च शरीरं अद्या कृतशब्देन पंचभूतबुद्धिन्द्रियकर्मेन्द्रियप्राणमनः कर्माविद्यावासनाएव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मनो स्थिता अभिधीयं
ने अद्या कृतस्य च ब्रह्मणा स ह भेदाभेदस्वीकारात् ब्रह्मा द्वैतं शक्त्यात्मना च ब्रह्मजगद्रूपतया परिणमत इत्यभयमप्युपपद्यते आदौ
स्वकार्यभूमिब्रह्मांडसृष्टेः प्राक् अपांसृष्टिश्चैवं महदहंकारतन्मात्रक्रमेण बोद्धव्यामहोभूतादिव्यं जयन्ति पूर्वाभिधानात् अनंतर
मपि महदादिसृष्टेर्वक्ष्यमाणत्वात् तास्य पृथुबीजं शक्तिरूपं आरोपितवान् ८ तदंडमभवद्द्वैमिति तद्बीजं परमेश्वरेच्छया द्वैमंडम
भवत्तद्वैमिव द्वैमंशुद्दिगुणयोगात् न तु द्वैममेव तदीयैकशकलेन भूमिनिर्माणस्य वक्ष्यमाणत्वात् भूमेश्चा द्वैमत्वस्य प्रत्यक्षत्वादुपचा
राश्रयणम् सहस्रांशुरादित्यस्तत्तुल्यप्रभं तस्मिन् देहिरण्यगर्भो जातवान् येन पूर्वजन्मनि हिरण्यगर्भो ह मस्मीति भेदाभेदभावनायाप
रमेश्वरोपासना कृता तदीयं लिंगशरीरावच्छिन्नजीवमनुप्रविश्य स्वयं परमात्मैव हिरण्यगर्भरूपतया प्रादुर्भूतः सर्वलोकानां पितामहो-
जनकः सर्वलोकपितामह इति वा तस्य नाम ९ इदानीमागमप्रसिद्धनारायणशब्दार्थनिर्वचनेन उक्तमेवार्थं द्रष्टव्यं आपो नारा इत्यादि

तदंडमभवद्द्वैमं सहस्रांशुसमप्रभम् तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ९ आपो नारा इति प्रो-
क्ता आपो वै नरसूनवः ता यदस्था यन् पूर्वतेन नारायणः स्मृतः १० यत्तत्कारणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्म-
कम् तद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ११

आपो नारा शब्देनोच्यंते अप्स नारा शब्दस्याप्रसिद्धेस्तदर्थमाह यतस्ता-
नरास्तस्य परमात्मनः सूनवोऽपत्यानितस्येदमित्यण्प्रत्ययः यद्यपि अणिकृतेऽप्यप्रत्ययः प्राप्तस्तथापि छांदसलक्षणैरपि स्मृतिषु व्यव-
हारात् सर्वविधयश्छंदसि विकल्प्यन्त इति पाक्षिकोऽप्यप्रत्ययस्तस्याभावपक्षे सामान्यलक्षणप्राप्तेऽपि कृतेनारा इति रूपसिद्धिः आपोऽ-
स्य परमात्मनो ब्रह्मरूपेणावस्थितस्य पूर्वमयनमाश्रयं इत्यसौ नारायण इत्यागमेष्वाप्तातः गोविंदराजेन तु आपो नारा इति पठितं व्याख्यातं
च नारायण इति प्राप्ते अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वेन नारायण इति रूपम् अन्येत्वापो नारा इति पठन्ति १० यत्तत्कारणमव्यक्तमित्यादि
यत्तदिति सर्वनामभ्यां लोके वेदादिसर्वप्रसिद्धं परमात्मानं निर्दिशति कारणं सर्वोत्पत्तिमतां अव्यक्तं बहिरिन्द्रियागोचरं नित्यं उत्पत्तिविनाश-
हितं वेदान्तसिद्धत्वात् सत्त्वभावम् प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात् असत्त्वभावमिव अयवा सद्भावात् तयोरात्माभूतम् तथा च श्रुति

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमिति तद्विस्तृष्टस्तेनोत्पादितः स पुरुषः सर्वत्र ब्रह्मेति कीर्त्यते ११ तस्मिन्नन्डे स भगवानित्यादि तस्मिन् पूर्वोक्तेऽस्य ब्र-
 ह्मावस्थमात्रेण ब्रह्मात्मानेन संवत्सरमुषिता स्थित्वा आत्मानैवाण्डं द्विधा भवत्विति आत्मगतध्यानमात्रेण तदण्डं द्विखण्डं कृतवान् १२ ताभ्यां
 सशकलाभ्यां चेत्यादि शकलं खण्डं ताभ्यामण्डशकलाभ्यामुत्तरेण दिवं स्वर्लोकां अधरेण भूलोकं उभयोर्मध्ये आकाशं दिशश्चांतरालदि-
 ग्भिः सहा यौ ससुद्राख्यं अपांस्थानं स्थिरं निर्मितवान् १३ इदानीं महदादिक्रमेणैव जगन्निर्माणमिति दर्शयितुं तत्तत्सृष्टिमाह उद्ब-
 हं ह्यनश्चैवेत्यादि ब्रह्मा आत्मनः परमात्मनः सकाशात्तेन रूपेण मनोऽद्भुतवान् परमात्मन एव ब्रह्म स्वरूपेणोत्पन्नत्वात् परमात्मन एव च म-
 नः सृष्टिर्वेदांत दर्शनेन प्रधानान् तथा च श्रुतिः एतस्याज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी
 मनश्च श्रुतिसिद्धत्वात् सुगपज्ज्ञानानुसृष्टिर्लिङ्गाच्च सत् अप्रत्यक्षत्वादसदिति मनसः पूर्वमहंकारतत्त्वं अहमित्यभिमानाख्यकार्यसु

तस्मिन्नन्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् स्वयमेवात्मानो ध्यानात्तदण्डमकरो द्विधा १२ ताभ्यां सशकला-
 भ्यां च दिवं भूमिं च निर्ममे मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपांस्थानं च शाश्वतम् १३ उद्बहं ह्यनश्चैव मनः स-
 दसदात्मकम् मनसश्चाप्यहंकारमभिमतारमीश्वरम् १४ महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च

त्तैर्इश्वरं स्वकार्यकरणक्षमम् १४ महान्तमेव चात्मानमित्यादि महान्तमिति महदाख्य तत्त्वं अहंकारात्पूर्वपरमात्मन एवाव्याकृतशक्ति-
 रूपप्रकृतिसहिता दुद्भुतवान् आत्मनोत्पन्नत्वात् आत्मानमात्मोपकारकत्वाद्वाप्यन्यभिहितानि अभिधास्यंते च तान्युसृष्टिमंतिस-
 र्वाणिसत्त्वरजस्तमोगुणयुक्तानि विषयाणां शब्दस्पर्शरूपरसगंधानां ग्राहकाणि शनैः क्रमेण वेदांतसिद्धेन श्रोत्रादीनि द्वितीयाध्या-
 ययत्तज्ज्ञानि पंचबुद्धीन्द्रियाणि च शब्दात्संच पाद्यादीनि चर्मेन्द्रियाणि शब्दतन्मात्रादीनि च पंचोत्पादितवान् नन्वभिधानपूर्वकसृ-
 ष्यभिधानाद्देदांतसिद्धान्त एव मनोरभिमत इति प्रागुक्तं तत्र संगच्छते इदानीं महदादिक्रमेण सृष्ट्यभिधानाद्देदांत दर्शनेन च परमात्मा-
 न एवाकाशादिक्रमेण सृष्टिरुक्ता तथा च तैत्तिरीयोपनिषत् तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्ने-
 रापः अद्भ्यः पृथिवीति उच्यते प्रकृतितो महदादिक्रमेण सृष्टिरिति भगवद्भास्करीयदर्शनेषु पपद्यत इति तद्विदो व्याचक्षते अव्याकृत-

तमेव प्रकृतिरिष्यते तस्य च सृष्ट्युत्पत्तिस्तत्संस्तृष्ट्याद्यकालयोगरूपं तदैवमेतत्तत्ततो बहुस्यामिति अभिमानात्मके क्षणकालयोगित्व
मव्याकृतस्याहंकारतत्त्वम् तत आकाशादिपञ्चभूतसूक्ष्माणिक्रमेणोत्पन्नानि पञ्चतन्मात्राणिततस्तोभ्यएवस्थूलान्युत्पन्नानि पञ्चम
हाभूतानि सूक्ष्मस्थूलक्रमेणैव कार्योदयदर्शनादिति निरोधः अव्याकृतशुणत्वेपिसत्त्वजस्तमसां सर्वाणि त्रिगुणानीन्द्रियपदयुतेभ्य
चतुर्वा सत्त्वजस्तमसः समानारूपैव मूलप्रकृतिः भवन्तु च तत्तां तराण्येवमहदहंकारतन्मात्राणितथापि प्रकृतिर्ब्रह्मणोऽनन्येति मनोः स्वर
रसः यतो वक्ष्यति सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानोति तथा एवंयः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानं प्राप्नुयात् स सर्वसमतामेत्यब्रह्मा
भ्येति परंपदमिति १५ तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मानित्यादि तेषां षण्णां पूर्वोक्ताहंकारस्य तन्मात्राणां च ये सूक्ष्मा अवयवास्तान् आत्ममा
सुषण्णां स्वविकारेषु योजयित्वा मनुष्यतिर्यक्स्थावरादीनि सर्वभूतानि परमात्मानि र्मितवान् तत्र तन्मात्राणां विकारः पञ्चमहाभूतानि
अहंकारस्येन्द्रियाणि पृथिव्यादिभूतेषु शरीररूपतया परिणतेषु तन्मात्राहंकारयोजनां कृत्वा सकलस्य कार्यजातस्य निर्माणं अतएवाधि-

विषयाणां ग्रहीतृणिशनैः पञ्चेन्द्रियाणित्व १५ तेषां त्ववयवान्सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् सन्नि
वेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे १६ यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्च यंति षट् तस्माच्छरीरमि
त्याहुस्तस्य मूर्तिमनीषिणः १७

तौजसां अनन्तकार्यनिर्माणेनातिवीर्यशालिनाम् १६ यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मा इत्यादि य
स्मान्मूर्तिः शरीरं तत्संपादका अवयवाः सूक्ष्मास्तन्मात्राहंकाररूपाः षट्स्य ब्रह्मणः सप्रकृतिरस्य इमानि वक्ष्यमाणानि भूतानीन्द्रिया
णित्व पूर्वोक्तानि कार्यत्वेनाश्रयंति तन्मात्रेभ्यो भूतोत्पत्तेः अहंकाराच्च इन्द्रियोत्पत्तेः तथाच पवन्ति प्रकृतेर्महांस्ततो हंकारस्तस्माद्गुणश्च-
षोडशकः तस्मादपि षोडशकात्संचभ्यः पञ्चभूतानि तस्मात्तस्य ब्रह्मणो यामूर्तिः स्वभावस्तां तथापरिणतामिन्द्रियादिशालिनीं लोकाः
शरीरमिति वदंति षडाश्रयणाच्छरीरमिति शरीरनिर्वचनेनानेन पूर्वोक्तोत्पत्तिक्रमएव हदीकृतः १७ तदाविशंति भूतानीत्यादि
पूर्वलोकेतस्येति प्रकृतं ब्रह्मात्रतदिति परामृष्यते तद्ब्रह्मशब्दादिपञ्चतन्मात्रात्मनावस्थितं महाभूतान्याकाशादीनि आविशंति तेभ्य उ
त्पद्यंते सहकर्मभिः स्वकार्यैस्तन्मात्राकाशस्यावकाशदानं कर्मवायो ब्यूहं विन्यासरूपं तेजसः पाकोऽपांसं ग्रहणां पिंडीकरणरूपं पृथिव्या

धारणं अहंकारात्मना वस्थितं ब्रह्म मन आदिशत हंकारादुत्पद्यत इत्यर्थः अवयवैः स्वकार्यैः शुभाशुभसंकल्पसरसदुःखादिरूपैः सू-
क्ष्मैर्बहिर्गिन्द्रियागोचरैः सर्वभूतकृत्सर्वोत्पत्तिनिमित्तमनोजन्यशुभाशुभकर्मप्रभवत्वाज्जगतः अव्ययमविनाशि १८ तेषामिदं तु
सप्तानामित्यादि तेषां पूर्वप्रकृतीनां महदहंकारतन्मात्राणां सप्तसंख्यानां पुरुषादात्मन उत्पन्नत्वात् तद्वृत्तिग्राह्यत्वाच्च पुरुषाणां महो
जसां स्वकार्यसंपादनेन वीर्यवतां सूक्ष्मायामूर्तिमात्राशरीरसंपादकभागास्ताभ्यर्दजगत्तन्मन्त्रसंभवत्यनन्तरात्पुनरुत्पत्त्यर्थं तदि-
नाशि स्वकारणे लीयते कारणं तु कार्यापेक्षया स्थिरं परमकारणं तु ब्रह्म नित्यमुपासनीयमित्येतद्वर्णयितुमयमनुवादः १९ आद्याद्य-
स्य गुणं तेषामित्यादि एषामिति पूर्वतरश्लोकेन दाविशंति भूतानीत्यत्र भूतानां परामर्शः तेषां चाकाशादिक्रमेणोत्पत्तिक्रमः शब्दादि-
गुणवत्तान् च वक्ष्यते तत्राद्याद्यस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वाच्यादिः परः परः प्राप्नोति एतदेव स्पष्टयति यो य इति एषां मध्ये यो यो-
यावतां पूरणो यावतिथः वनोरियुक् सप्तद्वितीयादिः द्वितीयो दिगुणः तृतीयस्त्रिगुण इत्येवमादिर्मन्वादिभिः स्मृतः एतेनैतदुक्तं भव-

तदा विशंति भूतानि महंति सहकर्मभिः मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकृदव्ययम् १८ तेषामिदं तु सप्ता-
नां पुरुषाणां महो जसाम् सूक्ष्माभ्यो मूर्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्ययम् १९ आद्याद्यस्य गुणं तेषां
मवाप्नोति परः परः यो यो यावतिथ्यैषां सप्ततावदुणः स्मृतः २० सर्वेषां तु सनामानि क्रमाणि च पृथक्
पृथक् वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे २१

ति आकाशस्य शब्दो गुणः वायोः शब्दस्पर्शौ तेजसः शब्दस्पर्शरू-
पाणि अपां शब्दस्पर्शरूपरसाः भूमेः शब्दस्पर्शरूपरसगंधाः अत्र यद्यपि नित्यवाप्सयो रिति हिर्वचनेनाद्याद्यास्येति प्राप्तं तथापि स्मृतीनां
छंदः समानविषयत्वात् स्रपां सुखगिति प्रथमाद्यस्य स्रप्लुक्तेनाद्याद्यास्येति रूपसिद्धिः २० सर्वेषां तु सनामानां त्वादिसपरमात्मा हिरण्य-
गर्भरूपेणावस्थितः सर्वेषां नामानि गोजातेर्गौरिति अश्वजातेरश्व इति क्रमाणि ब्राह्मणस्याध्ययनादीनि क्षत्रियस्य प्रजारक्षादीनि पृथक्
पृथक् यस्य पूर्वकल्पेनान्यभूतन् आदौ सृष्ट्यादौ वेदशब्देभ्य एवावगम्य निर्मितवान् भगवता व्यासेनापि वेदमीमांसयां वेदपूर्विकैव जग-
त्सृष्टिर्युत्पादिता तथाच शरीरकसूत्रं शब्द इति चेन्नातः प्रभवान् प्रत्यक्षात्तुमानाभ्यां अस्यार्थः देवतानां विग्रहवत्त्वे वैदिकेव आदिशब्दे दे-
वतावाचिनि विरोधः स्यात् वेदस्यादिमत्वप्रसंगादिति चेन्नास्ति विरोधः कस्मादतः शब्दादेव जगतः प्रभवो दुस्तेः प्रलयकालेपि सूक्ष्मरूपे

१. णपरमात्मनिवेदराशिः स्थितः स इह कल्पादौ हिरण्यगर्भस्य परमात्मान एव प्रथमदेहि मूर्तेर्भनस्य वस्थांतरमेनापन्नः सः सप्तप्रबुद्धस्येव प्रा- अ-
 दुर्भवनितेन प्रदीपस्थानीयेन स्फुरन्तरितिर्यगादिप्रविभक्तं जगत् अभिधेयभूतं निर्मिमीते कथमिदं गम्यते प्रत्यक्षानुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्य ४
 मित्यर्थः मत्स्यक्षंश्रुतिरनुपेक्षत्वात् अनुमानं स्मृतिरनुमीयमानश्रुतिसापेक्षत्वात् तथाच श्रुतिः एतदिति वै प्रजापतिर्देवान्सृजता सृजद
 ग्र इति मनुष्याभिरव इति पितृन्तरिः पवित्रमिति ग्रहानावसव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमिति सौभगोत्यन्याः प्रजाः स्मृतिस्तु सर्वेषां तु स-
 नामानीत्यादिकामन्नादिप्रणीता एव पृथक् संस्थाश्चेति लौकिकीश्च व्यवस्थाः कुलालस्य घटनिर्माणं कुविंदस्य पटनिर्माणमित्यादिकां विभा-
 गेन निर्मितवान् २१ कर्मात्मनां च देवानां भित्वादि सज्जहा देवानां गणमसृजत् प्राणिनां भित्वादीनां कर्माणि आत्मा स्वभावो येषां तेषामप्रा-
 णिनां च प्रावादीनां देवानां साध्यानां च देवविशेषाणां समूहं यज्ञं च ज्योतिषो मादिकं कल्पांतरेप्यनुमीयमानत्वान्नित्यं साध्यानां च गणस्य पृ-

कर्मात्मनां च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः साध्यानां च गणं सूक्ष्मं यज्ञं चैव सनातनम् २२ अग्निवायुरविष्य
 रूद्रत्रयं ब्रह्म सनातनम् दुदोहयज्ञसिद्ध्यर्थं मृग्यजुः सामलक्षणम् २३ कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि
 ग्रहास्तथा सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च २४ तपो वाचं रतिं चैव कामं च क्रोधमेव च सृष्टिं स
 सर्जं चैव मां सृष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः २५

यग्वचनं सूक्ष्मत्वात् २२ अग्निवायुरविष्यस्त्रित्यादि ब्रह्माक्षरयजुः सामसंज्ञं वेदत्रयं
 अग्निवायुरविष्य आकृष्टवान् सनातनं नित्यं वेदापौरुषेयत्वपक्ष एव मनोरभिमतः पूर्वकल्पे ये वेदास्त एव परमात्ममूर्तेर्ब्रह्मणः स-
 त्त्वा रूढाः तानेव कल्पादौ अग्निवायुरविष्य आचकर्षन् त्र्यौ त आयमर्थेन शंक्नीयः तथाच श्रुतिः अग्नेर्ऋग्वेदो वायो र्यजुर्वेद आदित्यात्स
 द इति आकर्षणार्थत्वाद्बुद्धिधातोर्नाग्निवायुरवीणामकथितकर्मता किल्बिषादानतैव यज्ञसिद्ध्यर्थं त्रयीसंपाद्य तान् यज्ञानां आपीनस्थक्षीरव-
 त् विद्यमानानामेव वेदानां भिव्यक्तिप्रदर्शनार्थं आकर्षणवाचको गौणो दुहिः प्रयुक्तः २३ कालं कालविभक्तीश्चेत्यादि अन्नससर्जं तत्तर-
 श्लोकवर्तिनी क्रियासंबध्यते आदित्यादि क्रियाप्रचयरूपं कालं कालविभक्तीर्मासर्तव्यनाद्याः नक्षत्राणि रुतिकादीनि ग्रहान् सूर्यादीन् सरि-
 तानदीः सागरान् समुद्रान् शैलान् पर्वतान् समानि समस्थानानि विषमाणि उच्चनीचरूपाणि २४ तपो वाचमित्यादि तपः प्राजापत्यादिवानं

वाणीरतिचेतः परितोषं काममिच्छां क्रोधं चेतो विकारं इमां एतच्छ्रुत्वा कोक्तां पूर्वश्लोकोक्तां च सृष्टिं चकार सृज्यत इति सृष्टिः कर्मणि क्तिन् इ
 माः प्रजावक्ष्यमाणा देवादि काः कर्तुमिच्छन् २५ कर्मणां चेति धर्मोयज्ञादिः सच कर्तव्यः अधर्मो ब्रह्मवधादिः सन कर्तव्यः इति कर्मणां
 विभागाय धर्माधर्मौ व्यवचयत् पृथक्तेनाप्यधात् धर्मस्य फलं सुखं अधर्मस्य फलं दुःखं धर्माधर्मफलभूतैर्द्वौ परस्परविरुद्धौः सुखदुः
 खादिभिरिमाः प्रजाः योजितवान् आदिग्रहणात् कामक्रोधरागद्वेषक्षयिपासाशोकमोहादिभिः २६ अपव्योमात्रेति दशार्हानां पंचा
 नां महाभूतानां याः सूक्ष्माः पंचतन्मात्ररूपा विनाशिन्यः पंचमहाभूतरूपतया विपरिणामिन्यः ताभिः सह उक्तं वक्ष्यमाणं चेदं भवमुत्पद्यते
 अतु पूर्वशः क्रमेण सूक्ष्मात् स्थूलं स्थूलात् स्थूलतरमित्यनेन सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो मानससृष्टिः कदाचित्तत्वनिरपेक्षा स्यादिति तांशं कामपनि
 नीयन्ततद्वारेणैवेयं सृष्टिरिति मध्ये पुनः पूर्वोक्तं स्मारितवान् २७ यंतु कर्मणीति सप्रजापतिर्यज्ञातिविशेषं व्याघ्रादिकं यस्यां क्रियायां ह

कर्मणां च विवेकार्थं धर्माधर्मौ व्यवचयत् द्वंद्वैर्योजयच्चैमाः मरुदुःखादिभिः प्रजाः २६ अपव्योमात्रा
 विनाशिन्यो दशार्हानां तु याः स्मृताः ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं संप्रवत्यन्तु पूर्वशः २७ यंतु कर्मणि यस्मिन् सन्य
 युक्तप्रथमं प्रभुः सतदेव स्वयं भजे सृज्यमानः पुनः पुनः २८ हिंसा हिंसे मृदु क्रूरे धर्माधर्मादितानृते य
 दस्य सोऽदधात्सर्गे तत्तस्य स्वयमाविशत् २९

रिणमारणादिकायां सृष्ट्यादौ नियुक्तवान् सजातिविशेषः पुनः पुन
 रपि सृज्यमानः स्वकर्मवशेन तदेवाचरितवान् एतेन प्राणिकर्मसाक्षेपं प्रजायते रुत्तमाधमजातिनिर्माणं न रागद्वेषाधीनमिति
 दर्शितम् अतएव वक्ष्यति यथा कर्मतपोयोगात्सृष्टं स्थावरजंगममिति २८ एतदेव प्रपंचयति हिंसा हिंसेत्यादि हिंस्वकर्म-
 सिंहादेः करिमारणादिकं अहिंस्वं हरिणादेः मृदुदयाप्रधानं विप्रादेः क्रूरं क्षत्रियादेः धर्मोयथा ब्रह्मचार्यादेः गुरुशुश्रूषादिः अध-
 र्मोयथा तस्यैव मांसमैथुनसेवादिः ऋतंसत्यंतच्च प्रायेण देवानां अनृतमसत्यंतदपि प्रायेण मनुष्याणां तथा च श्रुतिः सत्यवाचोदे
 वा अनृतवाचो मनुष्या इति तेषां मध्ये यत्कर्म सप्रजापतिः सर्गादौ यस्याधारयत् सृष्ट्युत्तरकालमपि सतदेव कर्मप्राप्तना दृष्टवशा
 त् स्वयमेव भजे २९

अत्र दृष्टान्तमाह यथ यथावसंतादिक्रतवः क्रतुनिन्दानिचूतमंमर्यादीनि क्रतुपर्यये स्वकार्यावसरे स्वयमेवमाप्नुवन्ति तथा देहि-
नोपि हिंसादीनिकर्माणि ३० लोकानां त्विति भूलोकानां बाहुल्यार्थं भूखंडं बाहुरूपादेभ्यो ब्राह्मणस्यैव वैश्वं श्रूयान्यथाक्रमं निर्मित-
वान् ब्राह्मणादिभिः सायं मातरगनाचाहुतिः प्रक्षिप्ता सूर्यमुपतिष्ठते सूर्यो हृष्टिः पृथ्वेः नमन्नात् प्रजा बाहुल्येव स्यति च अग्नौ प्रास्ता-
हुतिः सम्यगादित्यमित्यादि दैव्या च शक्त्या अथादित्यो ब्राह्मणादि निर्माणं ब्राह्मणो न विशंकनीयः श्रुतिसिद्धत्वात् तथा च श्रुतिः ब्राह्मणोऽ-
स्य मुखमासीदित्यादि ३१ द्विधा कृत्वा तन्मोक्षं देहं हिंसं डं कृत्वा अर्द्धेन पुरुषो जातः अर्द्धेन स्त्री तस्यां मैथुनधर्मेण विराट् संतं-
पुरुषं निर्मितवान् श्रुतिश्च ततो विराट् जायतेति ३२ तपस्तप्तेति स विराट् तपोविधाययं निर्मितवान् तं मां मनुजानीत अस्य सर्वस्य जगतः

यथर्तुलिंगान्यृतयः स्वयमेवर्तुपर्यये स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ३० लोकानां तु विचिंत्यार्थं
भूखंडं बाहुरूपादतः ब्राह्मणं सत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत् ३१ द्विधा कृत्वा तन्मोक्षं देहं अर्द्धेन पुरुषो भवत्
अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमसृजत् प्रकः ३२ तपस्तप्त्वा सृजयत् तपस्तप्यं पुरुषो विराट् तं मां विंशत्यस्य सर्वा-
स्य स्वरं प्रोक्षितसत्तमाः ३३ अहं प्रजाः सिसृक्षुस्तु तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् पतीन् प्रजानां सृजं महर्षिनादि-
तो दश ३४ मरीचिमित्यादि रसोऽपुलस्त्यं पुलहं कृतुम् प्रचेतसं वसिष्ठं च भृगुन् नारदमेव च ३५ एते मनु-
स्तु सप्तान्यां सृजन् भूरितेजसः देवान् देवनि कायांश्च महर्षिंश्चामितौ जसः ३६

स्वरं प्रोक्षितसत्तमाः एतेन सृजन्मोक्षं सामर्थ्यातिशयावभिहितवान् लोकानां प्रत्ययित प्रत्ययार्थम् ३३ अहमिति अहं प्रजाः स्व-
ष्टुमिच्छन् सुदुश्चरं तपस्तप्त्वा दशप्रजापतीन् प्रथमं सृष्टवान् तैरपि प्रजानां सृज्यमानत्वात् ३४ मरीचिमित्यादि त एते दशप्रजापतयो-
नामतो निर्दिष्टाः ३५ एते मनुस्त्विति एते मरीच्यादयो दशभूरितेजसो बहुतेजसो अन्यान् सप्तापरिमिततेजस्कान् मनुर्न देवान् ब्रह्म-
णा सृष्टान् देवनिवासस्थानानि स्वर्गादीनां महर्षिंश्च सृष्टवन्तः मनुशब्दो यमधिकारवाची चतुर्दशकमन्वंतरेषु यस्य यत्र सर्गाद्यधिकारः
स एतस्मिन्मन्वंतरे स्थायकवस्वागोचिमादिनामभिर्मनु रिति व्यपदिश्यते ३६

यक्षरक्ष इति एतेः सृजन्निति पूर्वस्यैवात्रानुषंगः उत्तरत्र च श्लोकद्वयेन यक्षो वैश्ववर्णस्तदनुचराश्चरक्षांसिरावणादीनि पिशाचास्तेष्वपि
 १५ पक्षपां अयस्त्रिभुवनदेशनिवासिनः गंधर्वाश्चित्ररथादयः अप्सरस उर्वरशादयः अक्षराविरोचनादयः नागा वासुकीयादयः सर्पास्ततोप
 कृष्टाः अलगद्वादीयः स्रपणीगरुडादयः पितृणां प्राज्यापादीनां गणः समूहः एषांच भैरव इति हासादिप्रसिद्धो नाध्यक्षादिगोचरः ३७ विद्यु
 त इति मेघेषु दृश्यं दीर्घाकारं ज्योतिर्विद्युत् मेघादेव ज्योतिर्यक्षादि विनाशकं तदंशानि मेघाः प्रसिद्धाः रोहितं दंडाकारं नानावर्णं दिवि द
 र्शयते यज्ज्योतिस्तदेव च ज्वालिं द्रधनुः उल्कारेस्वाकारमंतरिक्षात्पतज्ज्योतिर्निर्घातौ भूभ्यंतरिक्षगत उत्पानध्वनिः केतवः शिखावन्ति ज्यो
 तीं पितृत्वात् रूपाणि अन्यानि ज्योतीं विधुवागस्त्यादीनि जानाप्रकाशणि ३८ किन्नरानिति किन्नरा अश्वसुखादेव योनयोनरविग्रहाः वा
 नराः प्रसिद्धाः मत्स्यारोहितादयः विहंगमाः पक्षिणः पशवो गवाद्यामृगाहरिणाद्या व्यालाः सिंहाद्याः उभयतो दतः द्वे दंतपंक्तीष्वेषां उत्त-

यक्षरक्षः पिशाचांश्च गंधर्वाप्सरसोः स्वरान् नागान् सर्पान् स्रपणंश्च पितृणां च पृथग्गणान् ३७ वि
 द्युतोऽंशानि मेघांश्च रोहिते द्रधनूषि च उल्कानि घातकेन ज्योतींश्च ज्वालि च ३८ किन्नरान् वा
 नरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहंगमान् पशून् मृगान् च नृप्यांश्च व्यालांश्चोभयतो दतः ३९ कृमिकीटपतंगां
 श्च यूकामक्षिकमत्कुणम् सर्वचंद्रशमशकस्थावरंच पृथग्विधम् ४० एवमेतैरिदं सर्वं मनियोगांश्च हा
 त्मभिः यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टस्थावरजंगमम् ४१ येषां तु यादृशं कर्म भूतानां मिह कीर्तितम् तत्तथा
 वोऽभिधास्यामि क्रमयोगं च जन्मनि ४२

राधरेभवतः ३९ कृमिकीट इति कीटाः कृमिभ्यः किंचित्स्थूलाः पतंगाः शलभाः यू-

कादयः प्रसिद्धाः स्रपद्रजंतव इत्यनेन एकवद्भावः स्थावरं च स्रलतादिभेदेन विविधप्रकारम् ४० एवमेतैरिति एवमित्युक्तप्रकारेण एतैर्मरी
 च्यादिभिरिदं सर्वं स्थावरजंगमं सृष्टम् यथाकर्म यस्य जंतोर्यादृशं कर्म तदनु रूपं तस्य देवमनुष्यतिर्यगादयो निभूत्या दनं मनियोगात् मदा
 त्पातपोयोगान् महत्तपः कृत्वा सर्वमैश्वर्यं तपोऽधीनमिति दर्शितम् ४१ येषां मित्यादि येषां पुनर्यादृशं कर्म इह संसारे पूर्वाचार्यैः कथितं
 ययौ पद्मः फलपाकांता च द्रुपुष्पफलोपगाः ग्राहणादीनां चाध्ययनारिकर्म तत्तथैव बोधुष्याकं वक्ष्यामि जन्मादिक्रमयोगं च ४२ ७

प. जरासुराभिर्वरणचर्यतत्रमनुष्यादयः प्रादुर्भवन्ति पश्चात्पुनश्चाजयन्ते एषामेव जन्मक्रमः प्रागुक्तो विवृतः दंतशब्दसमा-
 नार्यो दिच्छब्दः प्रकृत्यंतरमस्ति तस्येदं प्रथमा बहुवचने रूपं उभयतो दत्त इति ४३ अंडजाः पक्षिण इति अंडादौ संभवन्ति ततो-
 जायन्त इति एषां जन्मक्रमः नक्रः कुंभीरः स्थलजानि रुक्लासादीनि औदकानि शंखादीनि ४४ स्वेदजमिति स्वेदः पार्थिवद्रव्याणां
 तापेन क्लेदः ततो दंशमशकादिर्जायते ऊष्मणश्च स्वेदहेतुतापादपि अन्यत् दंशादिसदृशं पुत्तिकापि पालिकादि जायते ४५ उ-
 ज्जा इति उद्देदनमुद्भिन् भावेऽप्युत्तोजायते ऊर्ध्वं वाजं भूमिं चाभिलेत्युद्भिज्जा वृक्षाः ते च द्विधाः केचिद्दीजा देवजायन्ते केचित्कांडान्
 शाखा एव रोपिता वृक्षतां यांति इदानीं येषां यादृशं कर्म तदुच्यते ओषध्य इति ओषध्योऽग्नीहियवा दयः फलपाकेनैव नश्यन्ति बहुपुष्प-

पशावश्च मृगाश्चैव व्यालाश्चोभयतो दतः रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरासुजाः ४३ अंडजाः प-
 क्षिणः सर्पान् क्रामत्याश्च कच्छपाः यानि चैव प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ४४ स्वेदजं दंशमश-
 कं यूकामक्षिकमल्लुणम् ऊष्मणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत्किंचिद्दीदृशम् ४५ उद्भिज्जाः स्थावराः सर्वे वा-
 जकांडप्ररोहिणः ओषध्युः फलपाकात्ता बहुपुष्पफलोपगाः ४६ अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः
 स्मृताः पुष्पिणः फलिनश्च वृक्षास्तु भयतः स्मृताः ४७ गुच्छगुल्मस्तु विविधतथैव तृणजातयः बी-
 जकांडरुहाण्येव प्रताना वल्य एव च ४८

फलपुक्ताश्च भवन्ति ओषधि शब्दादेव रुदिकारादक्तिन इति उपादीर्घत्वे ओष-
 ध्य इति रूपम् ४६ अपुष्पा इति नास्य श्लोकस्याभिधानकोषवत् संज्ञासंज्ञि संबंधि परत्वमप्रकृतत्वात् किंतु क्रमयोगाच्च जन्मनीति
 प्रकृतं तदर्थमिदमुच्यते ये वनस्पतयस्तेषां पुष्पमंतरेणैव फलजन्म इतरेभ्यस्तु पुष्पाणि जायन्ते तेभ्यः फलानीति एवं वृक्षा उभय-
 रूपाः प्रथमां तात्तसि. ४७ गुच्छगुल्मं बलिति मूलत एव यत्र लता समूहो भवति न च प्रकांडानि ते गुच्छामल्लिकादयः गुल्मा एकं मू-
 लाः संघातजाताः शरेक्षप्रभृतयः तृणजातयः उलपाद्याः प्रतानास्तंतुपुक्तास्त्रपुषालावू प्रभृतयः बल्यो गुडूच्यादयः याभूमे रक्षसा
 रोहन्ति एतान्यपि बीजकांडरुहाणि नृपुंसकमनृपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति नृपुंसकत्वम् ४८

तमसेति एनेचसादयस्तमोगुणेनविचित्रदुःस्वफलेनाधर्मकर्महेतुकेनव्याप्ताः अंतश्चैनन्याप्रवंतिपिपिसर्वेचांतरेवचेतयंतेतथापिबहि
 र्यापारादिकार्यनिरहात्तथाव्यपदिश्यंते त्रिगुणारब्धत्वेपिचैषान्तमोगुणबाहुल्यात्तथाव्यपदेशः अतएवस्वरदुःस्वसमन्विताः सत्त्वस्यापिभा
 वात् कदाचित्स्वरवलेगोपिजलधरजनितजलसंपर्कादेशाजायते ४९ एतदंताइति स्थावरपर्यंताब्रह्मोपक्रमगतपठत्यतयः कथिताः भूत-
 नां क्षेत्रज्ञानां जन्ममरणप्रबंधेदुःस्वबहुलतयाभाषणेसदाविनश्वरे ५० इत्येसर्गमभिधायप्रलयदशमाह एवंसर्वमिति एवंउक्तप्रकारेण
 इदं सर्वं स्थावरजंगमजगत्सृष्ट्यासप्रजापतिरचित्यशक्तिरात्मानिशरीरत्यागरूपं अंतर्धानं कृतवान् सृष्टिकालं प्रलयकालेननाशयन्प्राणिनो
 कर्मवशेन पुन पुनः सर्गमलपान् करोतीत्यर्थः ५१ अत्रहेतुमाह यदेति यदासप्रजापतिर्जागर्तिसृष्टिस्थिती इच्छति तदेदं जगत् प्रासप्रस्था

तमसावहुरूपेणवेष्टिताः कर्महेतुना अंतसंज्ञाप्रवंत्येतेस्वरवदुःस्वसमन्विताः ४९ एतदंतास्तुगतयोब्र
 ह्माद्याः ससुदाहताः चोरेस्मिन् भूतसंमारेनित्यंसततयायिनि ५० एवंसर्वेससृष्ट्येदंमांचांचित्यपराक्रमः
 आत्मन्यंतर्दधेभूयः कालं कालेनपीडयन् ५१ यदासदेवोजागर्तितदेदं चेष्टतेजगत् यदास्वपितिशांतात्मा
 तदासर्वनिमीलति ५२ तस्मिन्स्वपितिसुस्थेकमात्मानः शरीरिणः स्वकर्मभ्योनिवर्त्तते मनश्चग्लानिसृ
 च्छति ५३ युगपत्तुमलीयंतेयदातस्मिन्नाहात्मानि तदायंसर्वभूतात्मास्वरवस्वपितिनिवृत्तः ५४ तमोयंतु
 समाश्रित्यचिरंतिष्ठति संद्विष्टः नचस्वंकुरुतेकर्मतदोत्क्रामतिमूर्तितः ५५

वतिशांतात्माउपसंहारमना तदेदं जगत्सलीते ५२ पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति तस्मिन्स्वपतीति तस्मिन् प्रजापतौ निवृत्तेच्छेकस्थेउपसंहृतदेदम
 नोव्यापारे कर्मलब्धदेहाः क्षेत्रज्ञाः स्वकर्मभ्योदेहग्रहणादिभ्योनिवर्त्तते मनः सर्वेदियसहितं चित्तिरहितं भवति ५३ इदानीं महाप्रलयमा
 ह युगपन्ति एकस्मिन्नेवकालेयदातस्मिन्परमात्मानिसर्वभूतानिप्रलयंयांति तदायंसर्वभूतानामात्मानिनिवृत्तः निवृत्तजाग्रत्स्वप्नव्यापारः
 स्वरवस्वपितिरुपसृज्यभवति यद्यपिनित्यज्ञानानंदस्वरूपेपरमात्मानिनस्वप्नव्यापनतथापिजीवधर्मोयमुपचर्यते ५४ इदानीं प्रलयप्रसंगे
 नजीवस्योत्क्रमणमपि श्लोकद्वयेनाह तमोयमिति अयंजीवस्तमोज्ञाननिवृत्तिं प्राप्य बहुकालमिंद्रियादिसहितं तिष्ठति नचात्मीयं कर्म

श्वासप्रश्वासादिकं करोति तदा मूर्तिः पूर्वदेहादुत्क्रामति अन्यत्र गच्छति लिंगशरीरावच्छिन्नस्य जीवस्य उद्गमान् उद्गमनमप्युपपद्यते त-
था चोक्तं नृहृदा रण्यके तमुत्क्रामंतं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामंतं सर्वे प्राणा अनूत्क्रामंति प्राणा इन्द्रियाणि ५५ कदादेहांतरं गृ-
ह्णातीत्यत आह यदाणुमात्रिक इति अणवो मात्राः पुर्यष्टकरूपा यस्य सोऽणुमात्रिकः पुर्यष्टकशब्देन भूतादीन्यष्टाबुध्यन्ते तदुक्तं सनंदे-
न भूतैर्द्रियमनोबुद्धिवासना कर्मवायवः अविद्याचाष्टकं प्रोक्तं पुर्यष्टमृषिसत्तमैः ब्रह्मापुराणं प्युक्तम् पुर्यष्टकेन लिंगेन प्राणाद्येन सयुज्य-
ते तेन बद्धस्य वैवंधो मोक्षो मुक्तस्य तेन तु यदाणुमात्रिकी भूत्वा संपद्यस्थास्तु रक्षादिहेतुभूतं च रिष्णुमात्रादिकारणं बीजं प्रविशत्यधि-
तिष्ठति तदा संसृष्टः पुर्यष्टकपुच्छो मूर्तिं स्थूलदेहांतरं कर्मातिरूपं विमुञ्चति गृह्णाति ५६ प्रासंगिकं जीवस्योत्क्रमणमभिधाय प्रकृतमुप-
संहरति एवं स जाग्रत्त्वमाभ्यामिति स ब्रह्मा अनेन प्रकारेण स्वीयजाग्रत्त्वमाभ्यामिदं स्थावरजंगमं संजीवयति मारयति चाजस्रं सततं अ-

यदाणुमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्तु च रिष्णुच समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्तिं विमुञ्चति ५६ एवं स जाग्रत्त्व-
माभ्यामिदं सर्वं चराचरम् संजीवयति चाजस्रं प्रमापयति चाव्ययः ५७ इदं शास्त्रं तु कृत्वा सौमामेव स्वयमा-
दितः विधिवद्वाहयामास मरीच्यादीस्त्वहं मुनीन् ५८ एतद्द्वयं षट्गुः शास्त्रं श्रावयिष्यत्यशेषतः एतद्भि-
न्नोऽधिजगो सर्वमेषोऽखिलं मुनिः ५९

विनाशोऽव्ययः ५७ इदं शास्त्रमिति असौ ब्रह्मा इदं शास्त्रं कृत्वा सौमामेव विधिव-

च्छास्त्रोक्तं गजातानुष्ठानेनाध्यापितवान् अहंतु मरीच्यादीनां अध्यापितवान् ननु ब्रह्मकृतत्वेऽस्य शास्त्रस्य कथं मानवव्यपदेशः अत्र मेधा-
निधिः शास्त्रशब्देन शास्त्रार्थो विधिनियेधसमूह उच्यते तं ब्रह्मामनुग्राहयामास मनुस्तु तत्पतिपादकं ग्रंथं कृतवानिति निविरोधः अ-
न्येतु ब्रह्मकृतत्वेऽप्यस्य मनुना प्रथमं मरीच्यादिभ्यः स्वरूपतोऽर्थतश्च प्रकाशितत्वात् मानवव्यपदेशः वेदापौरुषेयत्वेऽपि कारकादिव्य-
पदेशवत् इदं तु च्यते ब्रह्मणा शतसाहस्रमिदं धर्मशास्त्रं कृत्वा मनु रध्यापित आसीत् ततस्तेन च स्ववचनेन संक्षिप्य शिष्येभ्यः प्र-
तिपादितमित्यविरोधः तथा च नारदः शतसाहस्रं ग्रंथ इति स्मरति स्म ५८ एतद्द्वयमित्यादि एतच्छास्त्रमयं षट्गुः शुष्माक-
मखिलं कथयिष्यति यस्मादेषोऽशेषमेतन्नो धीतवान् ५९

ततस्तथेति सप्तगुर्मुनानां तथोक्तोऽयं आवधिष्यतीति यस्यादेवोऽधिगदत्तः ततोऽन्तरमनेकमुनिसन्निधौ गुरुसंभावनया प्रीत-
मनास्तान् पीनप्रत्यगाचश्रूयतामिति ६० स्वायं भवस्येति ब्रह्मपुत्रस्यास्य मनोः षड्विंशप्रभवा अन्ये मनवः एवं कार्यकारिणः स्वस्वका-
ले सृष्टिपालनादावधिरूताः स्वाः स्वाः प्रजा उत्सादितवन्तः ६१ स्वरोचिषश्चेति एते भेदेन मनवः षट्नाम तो निर्दिष्टाः ६२ स्वायं भुवेति
स्वायं भुवसुराः सप्तमी मनवः स्त्रीयस्त्रीयाधिकारकाले इदं स्थावरजंगममुत्साद्य पालितवन्तः ६३ इदानीमुक्तमन्वन्तरसृष्टिप्रलयादि-
कालपरिमाणपरिज्ञानायाद् निमेषादशान्ता एविति अक्षिपक्ष्णोः स्वाभाविकस्य उन्मेषस्य सहकारी निमेषः तेषां दशकाष्ठानामका-
लः त्रिंशच्चकाष्ठाः कलासंज्ञकः त्रिंशत्कलाः सुहूर्त्तरव्यः कालः तावत्त्रिंशन्सुहूर्त्तान् अहोरात्रं कालं विद्यान् तावदिति द्वितीया निर्दिष्टान्

ततस्तथा सतेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः तान् ब्रवीदपीन्सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ६० स्वायं भवस्यस्यम-
नोः षड्विंशमनयोपरे सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वाः महात्मानो महो जसः ६१ स्वरोचिषश्चोत्तमश्च तां सरोच्यत
स्तथा चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वत्स्तुत एव च ६२ स्वायं भुवाद्याः सप्तैते मनवो भूरितेजसः स्वेत्यन्तरैः सर्वमि-
दमुत्साद्या पुश्वराचरम् ६३ निमेषादशान्ता एव च काष्ठा त्रिंशत्तुताः कला त्रिंशत्कला सुहूर्त्तः स्यादहोरात्रं तुता-
वतः ६४ अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदेविके रात्रिः स्वप्नाय भूतानां चैष्टायै कर्मणां महः ६५ पित्र्ये रा-
त्र्यहनीमासः प्रविभागस्तु पक्षयोः कर्म चैष्टा सहः कृष्णः शक्रः स्वर्गाय शर्वरी ६६ दैवे रात्र्यहनी वर्षं प्रवि-
भागस्तयोः पुनः अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ६७

विद्यादित्यध्याहारः ६४ अहोरात्रे इति मानुषदैवसंवाधिनौ दिनरात्रिकालावा दित्यः पृथक्करोति तयोर्मध्ये भूतानां स्वमार्थं रात्रि-
र्भवति कर्मानुष्ठानार्थं च दिनम् ६५ पित्र्ये इति मानुषाणां मासः पितृणामहोरात्रे भवतः तत्र पक्षद्वयेन विभागः कर्मानुष्ठानाय-
पूर्वपक्षोऽहः स्तापार्थं क्रूरपक्षो रात्रिः ६६ दैवे रात्र्यहनी वर्षमिति मानुषाणां वर्षं देवानां रात्रिदिने भवतः तयोरप्ययं विभागः नरा-
णां सुदगयनं देवानां महः तत्र प्रायेण दैवकर्मणामनुष्ठानं दक्षिणायनं तु रात्रिः ६७

म.स. ९

ब्राह्मस्येति ब्रह्मणोः होरात्रयस्य यत्परिमाणं प्रत्येकं युगानां च कृतादीनां तत्क्रमेण समासतः संक्षेपतः शृणुत प्रकृतेऽपि कालविभागे य
 णोः होरात्रयस्य पृथक्प्रतिज्ञानं तत्तदीयज्ञानस्य पुण्यफलज्ञानार्थं वक्ष्यति च ब्राह्मपुण्यमहर्षिदुरितितद्देवनास्युण्यं भवतीत्यर्थः ६८
 चत्वार्यहुरिति चत्वारिवर्षसहस्राणि कृतयुगकालं मन्वाद्योवदन्ति तस्य तावद्वर्षशतानि संध्यासंध्यांश्च भवति युगस्य पूर्वसंध्या उत्त
 रश्च संध्यांशः तदुक्तं विष्णुपुराणे तत्प्रमाणैः शतैः संध्यापूर्वतत्राभिधीयते संध्यांशकश्चतस्रल्यो युगस्थानंतरौ हि यः संध्यासंध्यांशयो
 रंतर्यः कालोऽमुनिसत्तम युगाख्यः स तु विज्ञेयः कृतत्रेतादिसंज्ञकः वर्षसंख्यात्वेयं दिव्यमानेन तस्यैवानंतरप्रकृतत्वात् दिव्यैर्वर्षसहस्रै
 स्तु कृतत्रेतादिसंज्ञितम् चतुर्युगं द्वादशभिस्तद्विभागिनिबोधमेदं निविष्णुपुराणवचनाच्च ६९ इतरेष्विति अन्येषु त्रेताद्वापरकलियुगे
 संध्यासंध्यांशसंहितेषु एकहस्यासहस्राणि शतानि च भवन्ति तेनेयं संपद्यते त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगंतस्य त्रीणि वर्षशतानि स

ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्परिमाणं समासतः एकैकशो युगानां तु क्रमशस्तन्निबोधत ६८ चत्वार्यहः सह
 स्राणि वर्षाणां तु कृतयुगम् तस्य तावच्छतीसंध्यासंध्यांश्च तथा विधः ६९ इतरेषु संध्येषु संध्या
 शेषेषु च त्रिषु एकापाद्येन वर्तते सहस्राणि शतानि च ७० यदेतत्परिसंख्यातमादावेव चतुर्युगम् एतद्वा
 दशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ७१ दैविकानां युगानां तु सहस्रपरिसंख्याया ब्राह्ममेकमहर्षेयं तावती
 रात्रिमेव च ७२ तद्देवयुगसहस्रान्तं ब्राह्मपुण्यमहर्षिदुः रात्रिं च तावतीमेव तद्देवयुगविदो जनाः ७३

ध्यांश्च एवं द्वे वर्षसहस्रे द्वापरः तस्य द्वे वर्षशते संध्यासंध्यांश्च एवं वर्षसहस्रं कलिः तस्यैकवर्षशतं संध्यासंध्यांश्च ७० यदेतदि
 ति एतस्य श्लोकस्यादौ पदे तन्मानुषं चतुर्युगं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते चतुर्युगशब्देन संध्यासंध्यांशयोरप्राप्तिशंकायामाह
 एतद्वादशसाहस्रमिति स्वार्थः पृच्छतुर्युगैरेव द्वादशसंख्यैर्दिव्ययुगमिति तु मेधातिथेर्भूमौ नादत्तव्यः मनुजानां तरोर्दिव्ययुगस
 ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् विष्णुपुराणे च मानुषचतुर्युगसहस्रेण ब्रह्माहर्कानां मानुषचतुर्युगेनैव दिव्ययुगानुगमनात् तथा च वि
 ष्णुपुराणम् कृतत्रेताद्वापरं कलियुगेति चतुर्युगम् प्रोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिवसोऽमुने ७१ दैविकानां मिति देवयुगानां सहस्रं ब्राह्म
 दिनं ज्ञातव्यं सहस्रमेव रात्रिः परिसंख्ययेति श्लोकपूर्वणोऽर्थानुवादः ७२ तद्देवयुगेति युगसहस्रेणांतःसमाप्तिर्यस्य तद्ब्राह्ममहस्तत्परिमा

पांचरात्रिये जानंति ते ॥ होरात्रयज्ञानि स्तुतिरियं स्तुत्या च ब्राह्मणहोरात्रं ज्ञानव्यमिति विधिः परिकल्पने जन एतत् पुण्यहेतुत्वात् पुण्यमिति वि-
 शेषणं कृतम् ७३ तस्येति सत्रस्यातस्य पूर्वोक्तस्य स्त्रीया होरात्रस्य समाप्तौ प्रतिबुद्धो भवति प्रतिबुद्धश्च स्त्रीयं मनः सृजति भूर्लोकं आदित्रयस्य
 एवेति युक्तेन तु जनयति तस्य महाप्रलयानंतरं ज्ञातत्वात् अनष्टत्वाच्च अवांतरप्रलये भूर्लोकं आदित्रयमात्रनाशात् सृष्ट्यर्थं मनो नियुक्तिरेवम-
 नः सृष्टिः तथाच सृष्टाणे श्रूयते मनःसिद्ध्या युक्तं सर्गाय निदधे पुनरिति अयमामनः शब्दोऽयं महत्तत्त्वपर एव यद्यपि तन्महाप्रलयानंतरं
 सुखान्महांतमेव चेत्यादिना सृष्टिरपि तस्योक्ता तथाप्यनुक्तं भूतानां सुत्पत्तिक्रमंतद्गुणान्श्वक्ययितुं महाप्रलयानंतरं रितमेव महदादि सृष्टिं भू-
 तसृष्टिं च हिरण्यगर्भस्यापि परमार्थत्वात् न तत्कर्तृतामनुवदति एतेनेदमुक्तं भवति ब्रह्ममहाप्रलयानंतरं रितसृष्ट्यादौ परमात्मरूपेण महदादित-
 त्वात् निजगत् सृष्ट्यर्थं सृजति अतएव शेषे वक्ष्यति इत्येषा सृष्टिरादित इति अवांतरप्रलयानंतरं तु मनः प्रकृति सृष्टावभिधानक्रमेणैव प्राथ-

तस्य सोहर्नि रास्यांते प्रकृतः प्रतिबुद्धते प्रतिबुद्धश्च सृजति मनः सदसदात्मकम् ७४ मनः सृष्टिं विकुरुते चो-
 दमानं सिद्ध्या आकाशजायते तस्मात्तत्स्वराब्दे गुणं विदुः ७५ आकाशात्तु विकुर्वाणा त्सर्वगंधवहः सु-
 विः बलवान् जायते वायुः सर्वस्पर्शगुणो मतः ७६ वायोरपि विकुर्वाणा दिरोचिष्णु तमोऽनुदम् ज्योतिरुत्पद्य-
 ते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ७७ ज्योतिषश्च विकुर्वाणा दापोरसगुणाः स्मृताः अज्योगंधगुणा भूमिरित्येषा
 सृष्टिरादितः ७८ यत्ना कृद्वा दशसाहस्रमुदितं दैनिकं युगम् तदेकसप्तातिगुणं मन्वंतरमिहोच्यते ७९

म्यप्राप्तिरित्येषा सृष्टिरादित इति निश्चयोजनो नुवादः स्यात् ७४ मनः सृष्टमिति मनोमहान् सृष्टिकरोति परमात्मनः स्रष्टुमिच्छया प्रेर्यमाणं त-
 स्मादाकाशमुत्पद्यते तच्च पूर्वोक्तानुसारं दहंकरतन्मात्रक्रमेणाकाशस्वराब्दे गुणं विदुर्गन्वादयः ७५ आकाशादिति आकाशात्तु विकारज-
 नकाल्मस्रभ्यस्तरभिगंधवहः पवित्रो बलवान्श्च वायुरुत्पद्यते स च स्पर्शस्त्वगुणवान् मन्वादीनां संमतः ७६ वायोरपीति वायोरपि तेज उत्पद्यते वि-
 रोचिष्णु परप्रकाशकं तमोनाशनं भास्वत्सकाशकं च गुणरूपमाभिधीयते ७७ ज्योतिषश्चेति तेजस आपठस्य दंते ताश्च रसगुणयुक्ता अज्योगंध-
 गुणयुक्ता भूमिरित्येषा महाप्रलयानंतरं सृष्ट्यादौ भूतसृष्टिः तैरेव भूतैरेवांतरप्रलयानंतरं समपि भूरादिलोकत्रयनिर्माणम् ७८ यत्नामिति यत्सू-

म.स.
१०

अ.
१

वैशदशवर्षसहस्रपरिमाणं संख्यां संख्यां सहितं यनुष्याणां चतुर्गुणं देवानां मेकं युगमुक्तं देवसप्ततिगुणितं मन्वंतराख्यः काल इह शा-
स्त्रेऽभिधीयते तत्रैकस्य मनोः सर्गाधिकारः ३० मन्वंतराणां च यद्यपि चतुर्दशमन्वंतराणि पुराणेषु परिगण्यंते तथापि सर्गप्रत्यया-
नामानं त्याज्यं असंख्यानि आख्यासर्गः संहारश्चासंख्यः एतत्सर्वं क्रीडा निव प्रजापतिः पुनः पुनः कुरुते सखा र्था हि प्रवृत्तिः क्रीडा तस्य चा-
प्रकामत्वात् न स्फुरार्थेति इव शब्दः प्रयुक्तः परमेस्थानेऽनारुतलक्षणो निष्ठतीति परमेष्ठी प्रयोजनं विना परमात्मनः सृष्ट्यादौ कथं प्रवृत्तिरि-
ति चेत् खालयैव एव स्वभावत्वादित्यर्थः व्याख्यातुरिव करताडनादौ तथा च शारीरकसूत्रं लोकबहुलीला कैवल्यम् ८० चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं
न सत्यं युगं सकलो धर्मश्चतुष्पात्सर्वो गसंपूर्ण आसीत् धर्मो मूल्यपादासंभवान् वृषो हि भगवान् धर्म इत्याद्यागमे वृषत्वेन कीर्तनात् तस्य पादच-
तुष्टयेन संपूर्णत्वात् सत्ययुगेऽपि धर्माणां सर्वैरंगैः समग्रत्वात् संपूर्णत्वात् परोपचतुष्पाच्छब्दः अथवा तपः परमित्यत्र मनुनेनैव तपो ज्ञानयज्ञदानानां-
मन्वंतराण्यसंख्यानि सर्गः संहार एव च क्रीडा निवैतत् कुरुते परमेष्ठी पुनः पुनः ८० चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं
चैव कुरुते युगे नाधर्मो यागसः कश्चिन्मनुष्यान्वतिवर्त्तते ८१ इतरेषां गमाद्धर्मः पादशस्त्ववरोपितः चौरिका
चतुर्मायाभिर्धर्मैश्चापैति पादशः ८२ अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः कुरुते चेतादिषु ह्येषामासुर्हसति
पादशः ८३
चतुर्णां कीर्तनात् तस्य पादचतुष्टयेन संपूर्णत्वात् सादत्वेन निरूपिताः सत्ययुगे समग्रा इत्यर्थः तथा सत्यं च कुरुते युगमासीत्स
कलधर्मश्चेत्वात्सत्यस्य पृथक् पृथक् हणं तथा न शास्त्रानि क्रमेण धनविद्यादेरागमस्तत्तिर्मनुष्यान्वति संपद्यते ८१ इतरेष्विति सत्ययुगादन्वेषु
चेतादिषु आगमात् अधर्मेण धनविद्यादेरर्जनात् तस्यैव पूर्वश्लोके प्रकृतत्वात् आगमादेदादिति तु गोविंदराजो मेधातिथिश्च धर्मो यागा-
यथाक्रमं प्रति युगं पादपादमवरोपितो हीनः कृतः तथा धनविद्यार्जितोऽपि यो धर्मः प्रवरतिसौ पित्र्योऽसत्यच्छद्राफिः प्रति युगं पादशोक्ता सा-
यथागच्छति चेतादि युगैः सह चौरिका नृत्तच्छयनानं यथा संख्यं सर्वत्र सर्वेषां दर्शनात् ८२ अरोगा इति रोगानि पिता धर्माभावाद् रोगाः सर्वसिद्ध-
तास्य फलाः प्रतिबंधका धर्माभावाच्चतुर्वर्षशतायुषं च स्वाभाविकमधिकार्युः प्रापकधर्मवशादधिकायुषोऽपि भवंति तेन दशवर्षसहस्राणिरा-
राज्यमकारयद्वित्याद्यविरोधः शतायुर्वैपुरुष इत्यादित्युक्तौ तु शतशब्दो बहुलपरः कल्पितो वा एवंप्रमाणं व्याख्याः कुरुते भवंति चेतादिषु पुनः पा-

दंपादमायुरलं प्रवतीति ८३ वेदोक्तमायुरिति शतायुर्वैपुरुषइत्यादिवेदोक्तमायुः कर्मणांचकाम्यानांफलविषयाः प्रार्थनाब्राह्मणादीनांचशा
 पानुग्रहसमत्वादिप्रभावायुगानुरूपेणफलंति ८४ अन्यइति कृतयुगेभ्येधर्माभवंतित्रेतादिषपियुगापचयानुरूपेणाधर्मवैलक्षण्यम्
 ८५ तपःपरमिति यद्यपितपःप्रसूनाभिर्सर्वाणिसर्वयुगेधनुष्वेयानितथापिसत्ययुगेतपः प्रधानमहाफलमितिज्ञाप्यते एवमात्सजानंत्रेतायु
 गेद्वपरेयज्ञदानकलौ ८६ सर्वस्यास्येति सत्रह्यमहातेजाअस्यसर्गस्यसमग्रस्याग्नौप्रस्ताहुतिरितिन्यायेनरक्षार्थमुखादिजातानांब्राह्मणा
 दीनांविभागेनकर्माणिदृष्टादृष्टार्थानिनिर्मितवान् ८७ अध्यापनमिति अध्यापनादीनामिहसृष्टिप्रकरणेसृष्टिविशेषतयाभिधानंविधिस्ते
 पामुत्तरनमविष्यति अध्यापनादीनिषट्कर्मणिब्राह्मणानांकल्पितवान् ८८ प्रजानामिति प्रजारक्षणादीनिक्षत्रियस्यकर्मणिकल्पितवा

वेदोक्तमायुर्मर्त्यानामाशिष्यैवकर्मणाम् फलंलनुयुगंलोकेप्रभावश्चशरीरिणाम् ८४ अन्येकृतयुगेध
 मस्त्रेतायांहापरेपरे अन्येकलियुगेनृणांयुगन्हासात्सुरूपतः ८५ तपःपरंकृतयुगेत्रेतायांज्ञानसूच्यत हा
 परेयज्ञमेवाहुर्दानमेकंकलौयुगे ८६ सर्वस्यास्यतुसर्गस्यगुणार्थसमहायुनिः सुखबाहूरुपज्जानांपृथक्
 कर्माण्यंकल्पयन् ८७ अध्यापनमध्ययनयजनयाजनंतया दानंप्रतिग्रहचैवब्राह्मणानामकल्पयन् ८८
 प्रजानारक्षणंदानमिज्याध्ययनमेवच विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्यसमासतः ८९ पशूनांरक्षणंदान
 मिज्याध्ययनमेवच वणिक्पथंकुसीदंतचवैश्यस्यरूपिमेवच ९० एकमेवतुशूद्रस्यप्रभुःकर्मसमादिशत्
 एतेषामेववर्णानांशुश्रूषामनसूयया ९१

नृविषयेषुगीतनृत्यवनितोपभोगादिष्वप्रसक्तिस्तेषांपुनरनासेवनंसमास-
 तः संक्षेपेण ८९ पशूनामिति पशूनांपालनादीनिवैश्यस्यकल्पितवान् वणिक्पथंस्थलजलादिनावाणिज्यंकुसीदंतद्व्याधनप्रयोग-
 र् ९० एकमेवलिति प्रभुब्रह्माशूद्रस्यब्राह्मणादिवर्णत्रयपरिचर्यात्कंकर्मनिर्मितवान् एकमेवेतिप्रधान्यप्रदर्शनार्थंदानादेरपितस्य
 विहितत्वात् अनसूययागुणानिंदया ९१ इदानींप्राधान्येनसर्गरक्षार्थत्वाद्ब्राह्मणस्यतदुपक्रमधर्माभिधानत्वाच्चास्यशारूपस्य
 ब्राह्मणस्यस्तुतिमाह ऊर्ध्वमिति सर्वतएवपुरुषोमेध्यःनाभेरूर्ध्वमितिशयेनमेध्यःततोपिसुखमस्यमेध्यतमंब्राह्मणोक्तम् ९२

ततः किमतआह उत्तमांगोद्भादिति उत्तमांगं सुखं तद्बुद्धवत्त्वात् क्षत्रियादिभ्यः पूर्वोत्पन्नत्वादध्यापनव्याख्यानादिनायुक्तस्यातिशये न वेदधारणात् सर्वसास्यजगतो धर्मास्तु शासनेन ब्राह्मणप्रभः संस्कारस्य विशेषान्तु वर्णानां ब्राह्मणः प्रभः ९३ कस्योत्तमांगां दयमुद्धृत्य तद्व्यतआह तं हि स्वयं भूरिति तं ब्राह्मणं ब्रह्मा आत्मीयमुखात् दैवपित्र्ये हविः कव्ये वहनाद्यतपः कृत्वा सर्वस्य जगतो रक्षायै च क्षत्रियादिभ्यः प्रथमं स्पृष्टवान् ९४ पूर्वोक्तहव्यकव्यवहनं स्पृष्टयति यस्यास्येनेति यस्य विप्रस्य मुखेन आद्वादौ सर्वदा देवा हव्यानि पितरश्च कव्यानि भोजंते ततो न्यतृप्रकृष्टमं भूतं किं भवेत् ९५ भूतानामिति भूतारब्धानां स्थावरजंगमानां मध्ये प्राणिनः कीटादयः श्रेष्ठाः कदाचित्स्मरन्ते शान्तेषामपि बुद्धिजीविनः सार्थनिरर्थदेशोपसर्पणापसर्पणकारिणः पश्यादयः तेभ्योपि मनुष्याः प्रकृष्टज्ञानसंबंधात्

ऊर्ध्वनाभेर्मेध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः तस्मान्मेध्यतमं त्वस्य मुखमुक्तं स्वयं प्रभा ९२ उत्तमांगोद्भाज्ये-
ष्ठ्या ब्रह्मणश्चैव धारणात् सर्वस्यैवा स्यसर्गस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभः ९३ तं हि स्वयं भूः स्वादास्यान्तपस्त-
त्वादिनां सृजन् हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ९४ यस्यास्येन सदा श्रमंति हव्यानि त्रिदिवो-
कसः कव्यानि चैव पितरः किं भूतमधिकंततः ९५ भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः बुद्धिस्मृ-
नराः श्रेष्ठानरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ९६ ब्राह्मणेषु च विद्वांसो विद्वत्कृतबुद्धयः कृतबुद्धिषु कर्तारः कर्तृषु
ब्रह्मवेदिनः ९७ उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती सहिधर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ९८ ब्रा-
ह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोशस्य गुप्तये ९९

तेभ्योपि ब्राह्मणाः सर्वपूज्यत्वात्

अपवर्गाधिकारयोग्यत्वाच्च ९६ ब्राह्मणेषु चेति ब्राह्मणेषु तु मध्ये विद्वांसो महाफलज्योतिषो मार्दिकर्माधिकारित्वात् तेभ्योपि कृतबुद्धयः
अनागतेऽपि कृतमयेति बुद्धिर्येषां शास्त्रोक्तानुष्ठाने पूत्यन्नकर्तव्यता बुद्धय इत्यर्थः तेभ्योपि अनुष्ठानारः हिताहितमासि परिहारभागित्वा
त्तेभ्योपि ब्रह्मविदः मोक्षलाभात् ९७ उत्पत्तिरेवेति ब्राह्मणदेहजन्मात्रमेव धर्मस्य शरीरमविजाशियस्मादसौ धर्मार्थजानः धर्मास्तु गृह-
तात्त्वज्ञानेन मोक्षापसंपद्यते ९८ ब्राह्मण इति यस्माद्ब्राह्मणो जायमानः पृथिव्यामधि उपरिभवति श्रेष्ठ इत्यर्थः सर्वभूतानां धर्मसमूह रक्षायै

प्रश्नः ब्राह्मणोपदिष्टत्वात्सर्वधर्माणाम् १९ सर्वस्वमिति यत्किञ्चिज्जगदर्थिधनं तद्ब्राह्मणस्यस्वमितिस्तुत्योच्यते स्वमिवस्वन्नतुस्वमेव ब्राह्मणस्यापिमनुनास्तेयस्य वक्ष्यमाणत्वात् तस्माद्ब्रह्मसुखोद्भवत्वेनाभिजनेन श्रेष्ठतया सर्वब्राह्मणोर्द्वैतसर्वग्रहणयोग्यो भवत्येव वै अवधारणे १०० स्वमेवेति यत्स्वस्याप्यन्तर्ब्राह्मणोक्तं परस्वत्वरूपपरिधत्ते परस्वगृहीतान्यसौ ददाति तदपि ब्राह्मणस्य स्वमिव पूर्ववत्स्तुतिः एवं सति ब्राह्मणस्य कर्तव्यादन्ये भोजनादिकुर्वन्ति १०१ इदानीं प्रकृष्टब्राह्मणकर्मभिधायकतया शास्त्रप्रशंसो प्रक्रमते तस्य कर्मविवेकार्थमिति ब्राह्मणस्य कर्मज्ञानार्थं शेषाणां क्षत्रियादीनां च स्वायं भवो ब्रह्मपुत्रो धीमान् सर्वविषयज्ञानवान् मनु रिदं शास्त्रं विरचितवान् १०२ विदुषेति एतच्छास्त्राध्यापनफलत्वेन ब्राह्मणेन एतस्य व्याख्यानाध्यापनोचितप्रयत्नतः अध्ययनं कर्तव्यं शिष्येभ्यश्च देव्याख्यातव्यं नान्येन क्षत्रियादि

सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् श्रेष्ठेनाभिजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोर्द्वैति १०० स्वमेव ब्राह्मणो भुंक्ते स्वं वस्ते स्वं ददाति च आनुशंस्या ब्राह्मणस्य भजते हीतरे जनाः १०१ तस्य कर्मविवेकार्थं शेषाणामनुपूर्वशः स्वायं भवो मनुर्द्धीमानिदं शास्त्रमकल्पयत् १०२ विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रयत्नतः शिष्येभ्यश्च प्रवक्तव्यं सम्यक्नान्येन केनचित् १०३ इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः संशितव्रतः मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते १०४ पुनाति पंक्तिं वंश्याश्च सप्तपरावरान् पृथिवीमपि चैवेमां कृत्स्नामेकोपि सोर्द्वैति १०५ इदं स्वं स्तयनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिर्विवर्द्धनम् इदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् १०६

ना अध्ययनमात्रं तु व्याख्यानाध्यापनरहितं क्षत्रियवैश्ययोरपि निषेधादिः श्रमशान्तांते रित्यादिना विधास्यते अनुवादमात्रमेतदिति मेधातिथिमन्तं तन्मनोहरं हि जैरध्ययनं ब्राह्मणेनैवाध्यापनव्याख्याने इत्यस्यालाभात् यत्तु अधीयारैस्त्रयोवर्णा इत्यादि तद्देदविषयमिति वक्ष्यति विप्रेणैवाध्यापनमिति विधानेन संभवत्यपि अनुवादलभस्येति दृष्टामेधातिथेर्ग्रहः १०३ इदं शास्त्रमिति इदं शास्त्रं पठन्नेतदीयमर्थं ज्ञात्वा शंसितव्रतोऽनुष्ठितव्रतः मनोवाक्कायसंभवेः पापैर्न संबध्यते १०४ पुनातीति इदं शास्त्रमधीयान इत्यनुवर्तते अपांक्त्योपहृतां पंक्तिमानुपूर्व्याभिविष्टजनसमूहं पवित्राकरोति वंशभवांश्च सप्तपराग्निना दीन् अचरांश्च पुत्रादीन् पृथिवीमपि सर्वासकलधर्मज्ञतया पात्रत्वेन गृहीतुं योग्यो भवति १०५ इदमिति अभिप्रेतार्थस्याविनाशः स्तस्मिन्स्यापनप्रापकं एतच्छास्त्रस्याध्ययनं स्वस्तयनं जपहोमादिबोधकत्वाच्च श्रेष्ठं

स्वस्वयनांतरात्पुष्टं बुद्धिर्विद्वन्मेतच्छास्त्राभ्यासेनाशेषविधिनिषेधपरिज्ञानात् यशसेहितं यशस्यं विद्वन्धारव्यातिलाभात्परं
 रुष्टं निःश्रेयसं निःश्रेयसस्य मोक्षस्योपायोपदेशकत्वात् १०६ अस्मिन्धर्म इति अस्मिन् काल्पेन धर्मोऽभिहित इति शास्त्रप्रशंसाक
 र्माणं विहितं निषिद्धानां मिथानिष्टफलवर्णनं चतुष्टयस्यैव पुरुषधर्मरूप आचारः शाश्वतः पारंपर्यागतः धर्मत्वेऽप्याचारस्य प्राधान्यस्याप
 नाय पृथक् निर्देशः १०७ प्राधान्यमेव स्पष्टयति आचार इति युक्तोपलवान् आत्माहितेच्छुः सर्वस्यात्मास्तीति आत्मशब्देन आत्माहितेच्छा
 लक्ष्यते १०८ आचारोद्देशे आचाराद्विच्युतो विप्रो न वैदिकं फलं लभेत् आचारयुक्तः पुनः समग्रफलभाग्नयति १०९ एवमिति उक्तप्र
 कारेणाचारधर्मप्राप्तिर्मृषयो बुद्ध्यातपसश्चांदायणादेः समग्रस्य कारणमाचारमनुष्ठेयनया गृहीतवन्तः उत्तरत्रवक्ष्यमाणस्याचारस्य इह
 स्तुतिः शास्त्रस्तुत्यर्थी ११० इदानीं शिष्यस्य सत्प्रतिपन्नयेव क्षमाणां चानुक्रमणिकामाह जगतश्च समुत्पत्तिमिति पावंडगणधर्मेश्वरे

अस्मिन् धर्मोऽसिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् चतुर्णामपि वर्णानां आचारश्चैव शाश्वतः १०७ आचारः
 परमो धर्मः शुल्लकः स्मार्त्त एव च तस्मादस्मिन्संदायुक्तो नित्यस्यादात्मवान् द्विजः १०८ आचाराद्विच्युतो वि
 प्रो न वैदिकं फलं लभेत् आचारेण तु संयुक्तः संपूर्णं फलं भाग्नयेत् १०९ एवमाचारतो ह आधर्म्यमुनययोगति
 म् सर्वस्य तपसा मूलमाचारजगृहुः परम् ११० जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च व्रतचर्यापचारंच स्मा
 नस्य च परं विधिम् १११ दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् महायज्ञविधानं च ब्राह्मकल्पश्च शाश्वतः
 ११२ वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नानकस्य व्रतानि च भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ११३ त्यंतम् जगदुत्पत्तिर्य-

थोक्ता ब्राह्मणस्तुतिश्च मार्गदर्शकत्वेन ब्राह्मणस्य शास्त्रकृत्यादिकंच सृष्टावेवांतर्भवति एतत्स्य माध्यायप्रमेयम् संस्काराणां जातकर्मदीनां
 विधिमनुष्ठानं ब्रह्मचारिणो व्रतारणं उपचारंच गुर्वीदीनामभिवादोपासनादिसर्वोद्देशो विभाषैकचद्रवति इत्येकचद्रावः एतद्द्वितीयाध्याय
 प्रमेयम् स्नानं गुरुकुलान्निवर्त्तमानस्य संस्कारविशेषस्तस्य प्रलुप्तं विधानम् १११ दाराधिगमनमिति दाराधिगमनं विवाहः तद्विशेषाणां ब्रा
 ह्मदीनांच लक्षणं महायज्ञाः पंच वैश्वदेवादयः ब्राह्मस्य विधिः शाश्वतः प्रतिसर्गमनादिप्रवाहप्रवृत्त्या नित्यः एष तृतीयाध्यायार्थः ११२ वृत्तीना
 मिति वृत्तीनां जीवनोपायानां व्रतादीनां लक्षणम् स्नानकस्य गृहस्यस्य व्रतानि नियमाः एतच्चतुर्थ्याध्यायप्रमेयम् भक्ष्यं दध्यादिअभक्ष्यं च

शुनादि शौचं मरणादौ ब्राह्मणादेर्दशाहादिना द्रव्याणां शुद्धिमुदकादिना ११३ स्त्रीधर्मयोगमिति स्त्रीणां धर्मयोगं धर्मोपायं एतत्संक्षिप्तम्
 तापस्यं तपसेवानप्रस्थापितं तस्य धर्मो दसहेतुत्वान्नो संयति धर्मम् यति धर्मत्वेऽपि संन्यासस्य पृथगुपदेशः प्राधान्यज्ञापनार्थः एष षष्ठाध्या-
 यार्थः राज्ञो भिषिक्तस्य सर्वे दृष्टा दृष्टार्थो धर्मः एष सप्तमाध्यायार्थः कार्याणामृणादोनामर्थिप्रत्यर्थिसमर्पितानां विनिर्णयो विचार्यतस्तन्नि-
 र्णयः ११४ साक्षीति साक्षिणां च प्रश्ने यद्बिधानं व्यवहारांगत्वेऽपि साक्षिप्रश्नस्य विधाननिर्णयोपायत्वात् पृथक्निर्देशः एतदाष्टमिकम् स्त्री-
 पुंसयोर्भार्यापत्योः सन्निधौ च धर्मास्तु धनं क्रतुश्च भागस्थ च धर्मो यद्यपि क्रतुश्च भागोऽपि कार्याणां च विनिर्णयमित्यनेनैव प्राप्तस्तथाप्य-
 ध्यायभेदात् पृथक्निर्देशः द्यूतविषयो विधिर्द्यूतशब्देनोच्यते कंटकानां चौरादीनां शोधनं निरसनम् ११५ वैश्यभूद्रोपचारं चेति वैश्यभू-

स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं संन्यासमेव च राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ११४ साक्षिप्रश्नविधानं
 च धर्मस्त्रीपुंसयोरपि विभागधर्मं द्यूतं च कंटकानां च शोधनम् ११५ वैश्यभूद्रोपचारं च संकीर्णानां च संभवम्
 आपद्भर्मे च वर्णानां प्रायश्चित्तविधितया ११६ संसारगमनं चैव त्रिविधं कर्म संभवम् निःश्रेयसं कर्मणां च गुणदो-
 षपरीक्षणम् ११७ देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्मान् च शास्त्रान् पाषंडगणधर्मान् च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवा-
 न्मनुः ११८ यथेदमुक्तवान् शास्त्रपुरा पृष्टो मनुर्मया तथेदं यूयमप्यद्यमत्सकाशान्निबोधत ११९ इति मा-
 नवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां प्रथमोऽध्यायः १ ७ ७ ७ ७ ७

द्रोपचारं स्वधर्मानुष्ठानं एतन्नवमे एवं संकीर्णानां अनुलोमप्रतिलोमजानामुत्पत्तिं आपदि च जीविकोपदेशं आपद्भर्मे एतद्दशमे प्रायश्चित्तविधि-
 मेकादशे ११६ संसारगमनमिति संसारगमनं देहांतरप्राप्तिरूपं उत्तममध्यमाधमभेदेन त्रिविधं कृत्वा शुभकर्महेतुकम् निःश्रेयसमात्मज्ञानं सर्वो-
 त्कृष्टमोक्षलक्षणस्य भेदो हेतुत्वात् कर्मणां च विहितनिषिद्धानां गुणदोषपरीक्षणम् ११७ देशधर्मानिति प्रतिनियतदेशे अनुष्ठीयमाना देशधर्माः
 ब्राह्मणादिजातिनिषत्ताजातिधर्माः कुलविशेषाश्च याः कुलधर्माः वेदवात्यागमसमाश्रयाप्रतिषिद्धव्रतचर्यापाषंडंतद्योगात्पुरुषोपि पाषंडः तन्निमि-
 त्ताये धर्माः पापं दिनोपिकर्मस्थानित्यादयः तेषां पृथक् धर्मानभिधानात् गणः समूहो वणिगादीनाम् ११८ यथेदमिति पूर्वमया पृष्टो मनुर्मया दंश

स्वमभिहितवान् तथैवान्यूनातिरिक्तं मत्सकारान्च्छृणुतेति चत्वारिंशद्विंशत्युपरिभाषितम् ११९ इति श्रीकुल्लूकभट्ट-
कृतायामन्यर्थसुक्तावल्यामनुवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः १ ७ ७ ७ प्रकृष्टपरमात्मज्ञानरूपधर्मज्ञानायजगत्कारण-
ब्रह्मप्रतिपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानांगभूतं संस्कारादिरूपधर्मप्रतिपादयिषुर्धर्मसामान्यलक्षणं प्रथममाह विद्वद्भिरिति विद्वद्भिर्वेदविद्भिः स-
द्भिर्धर्मिकैरागद्वेषभूत्यैरनुष्ठितो हृदयेनाभिसुख्येन ज्ञात इत्यनेन श्रेयः साधनमभिमनम् तत्र हि स्वरसान्मनोभिसुखी भवति वेदविद्भिर्ज्ञा-
त इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् ज्ञातस्य वेदस्यैव श्रेयः साधनज्ञाने कारणत्वं विवक्षितं स्वङ्गधारिणा हत इत्युक्तं धृतराजः स्वैव हनने प्राधान्यं
अतो वेदप्रमाणकः श्रेयः साधनं धर्म इत्युक्तं एवं विधो यो धर्मस्तन्निबोधत उक्तार्थसंग्रहश्लोकाः वेदविद्भिर्ज्ञात इति प्रयुजानो विशेषणम्
वेदादेव परिज्ञातो धर्म इत्युक्तवान्नुः हृदयेनाभिसुख्येन ज्ञात इत्यपि निर्दिशन् श्रेयः साधनमित्याह तदुत्थानिसुखं मनः वेदप्रमाणकः श्रे-

श्रीकृष्णाय नमः विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमद्वेषरागिभिः हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत १
कामात्मतानप्रशस्ताननैवेहास्यकामता काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः २

यः साधनं धर्म इत्यतः यः नूतमेव सुनयः प्रणिन्युर्धर्मलक्षणम् अतएव हारातः अथातो धर्मव्याख्यायः श्रुतिप्रमाणको धर्मः श्रुतिश्च द्विविधा वैदिकी तां ब्रह्मकी च
भविष्यपुराणे धर्मः श्रेयः समुद्दिष्टं श्रेयोभ्युदयलक्षणम् सतु पंचविधः प्रोक्तो वेदमूलः सनातनः अस्य सम्यगनुष्ठानात्त्वर्गो मोक्षश्च जाय-
ते इह लोके सत्त्वैश्वर्यमनुलं च स्वगाधिप श्रेयः साधनमित्यर्थः जैमिनिरपि इदमपि धर्मलक्षणमसूत्रयत्तत्रोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति उक्त-
यचोदनया लक्ष्यतेऽर्थः श्रेयः साधनं ज्योतिषोमादिः अनर्थः प्रत्यवायसाधनं श्रेयेनादितत्र वेदप्रमाणकं श्रेयः साधनं ज्योतिषोमादि धर्म इति सू-
त्रार्थः स्मृत्यादयोपि वेदमूलत्वेनैव धर्मप्रमाणमिति दर्शयिष्यामः गोविंदराजस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इत्यंतः करणविचिकित्साभूत्य इति व्या-
ख्यातवान् तन्मते वेदविद्भिरित्यनुष्ठितः संशय रहितश्च धर्म इति धर्मलक्षणं स्यात् एतच्च दृष्टार्थग्रामगमनादिसाधारणं धर्मलक्षणं विचक्षण-
नश्च हृदये मेधानिथिस्तु हृदयेनाभ्यनुज्ञात इति यत्र चित्तं प्रवर्तयतीति व्याख्याय अथवा हृदयं वेदः स ह्यधीतो भावनादिरूपेण हृत् हृदयस्थिति
हृदयमित्युच्यते इत्युक्तवान् १ कामात्मतेति फलाभिलाषशीलत्वं पुरुषस्य कामात्मतासाधनप्रशस्ताबंधहेतुत्वात्सर्गादिफलाभिलाषेणका

म्यानि कर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुनर्जन्मने कारणं भवं नित्यनैमित्तिकानि तु आत्मज्ञानसहकारिनयामोक्षाय कल्पं तेन पुनरिच्छामात्रमनेन
निषिध्यते तदा हनचैवेहास्त्यकामतेनि यतो वेदस्तीकरणं वैदिकसकलधर्मसंबंधश्चेच्छाविषय एव २ अत्रोपपत्तिमाह संकल्पमूल इति
अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यत इति एवं विषया बुद्धिः संकल्पः तदनंतरमिष्टसाधनतया वगते तस्मिन्निच्छा जायते तदर्थं प्रयत्नं कुरुते च इ
त्येवं यज्ञाः संकल्पप्रभवा व्रतानियमरूपाश्च धर्माश्चतुर्थाध्याये वक्ष्यमाणाः सर्वे इत्यनेन पदेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः संकल्पादेव जायंते इच्छामंत
रेण तान्यपि न संभवन्तीत्यर्थः गोविंदराजस्तु व्रतान्यनुष्ठेयरूपाणि यमधर्माः प्रतिषेधार्थं का इत्याह ३ अत्रैव लौकिकं नियमं दर्शयति अ-
कामस्येति लोकेयाकाचिद्भोजनगमनादिक्रियासाध्यनिच्छतो न कदाचिद्दृश्यते ततश्च सर्वं कर्म लौकिकं वैदिकं च यद्यत्सुरुषः कुरुते तत्तद्विच्छा
कार्यम् ४ संप्रति पूर्वोक्तं फलाभिलाषनिषेधं नियमयति तेषु सम्यग्वर्तमान इति जावेच्छानिषिध्यते किंतु शास्त्रोक्तकर्मसम्यग्वृत्तिर्निषि-

संकल्पमूलः कामो वै यज्ञाः संकल्पसंभवाः व्रतानियमधर्माश्च सर्वे संकल्पजाः स्मृताः ३ अकामस्य क्रियाका
चिद्दृश्यते नैह कर्हिचित् यद्यद्विदुः कुरुते किंचित्तत्कामं स्य चेदितम् ४ तेषु सम्यग्वर्तमानो गच्छत्यमरलो
कताम् यथा संकल्पितांश्चेह सर्वान् कामान्समंश्रुते ५ वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् आ-
चारश्चैव साधूनामात्मनस्तु शिरेव च ६

धीयते बंधहेतु फलाभिलाषं विना शास्त्राय कर्मणा मनुष्यान्तेषु सम्यग्वृत्तिः सम्य-

ग्वर्तमानोऽमरलोकतां अमरधर्मकं ब्रह्मभावं गच्छति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः तथा भूतश्च सर्वं शस्त्रादिहापि लोके सर्वानभिलाषितान् प्राप्नोति
तथा चिच्छादोग्ये स यदा पितृलोककामो भवति संकल्पादेवास्पितरः समुत्तिष्ठन्तीत्यादि ५ इदानीं धर्मप्रमाणान्याह वेदोऽखिलो धर्ममूल
मिति वेदः अयं पुनः सामांयर्वलक्षणः समर्वो विध्यर्थादमंत्रात्याधर्ममूलं प्रमाणं अर्थवादानामपि विध्यैकवाक्यतया स्तावकत्वेन धर्मप्रमा-
ण्यात् यदा ह नैमितिः विधिनां लेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्पुर्मेवार्थवादानामपि विधिवाक्यैकवाक्यतयेव धर्मप्रमाणं प्रयोगकाले
चानुष्ठेयस्मारकत्वं वेदस्य च धर्मप्रमाणं यथानुभवकरणलक्षणं न्यायसिद्धम् स्मृत्यादीनामपि तन्मूलत्वेनैव प्रामाण्यप्रतिपादनार्थं मनुद्यते
मन्वादीनां च वेदविदां स्मृतिर्धर्मप्रमाणम् वेदविदामिति विशेषणोपादानादेदमूलत्वेनैव स्मृत्यादीनां प्रामाण्यमभिमतं शीलं ब्रह्मण्यतादिरू-

पम् तदाहहारीतः ब्रह्मण्यतादेवपितृभक्ततासौम्यताअपरोपतापिताअनसूयतामृदुताअपारुष्यंतुमैत्रताप्रियवादित्वं कृतज्ञताशरण्य
ताकारुण्यं प्रशान्तिश्चेति त्रयोदशविधं शीलम् गोविंदराजस्तुशीलं रागद्वेषपरित्यागइत्याह आचारः कंबलवल्कलाद्याचरणरूपः साधूनां
धार्मिकाणां आत्युत्तिष्ठैवैकल्पिकपदार्थविषयाधर्मप्रमाणम् तदाहर्गः वैकल्पिके आत्युत्तिष्ठः प्रमाणम् ६ वेदादन्येषां वेदमूलत्वेन
प्रामाण्येऽभिहितेऽपि मनुस्मृतेः सर्वोत्कर्षज्ञापनाय विशेषणवेदमूलतामाह यः कश्चिदिति यः कश्चित्तस्यचिद्वाह्यणादेर्मनुनाधर्मोक्तः स
सर्वोवेदप्रतिपादितः यस्मात्सर्वज्ञोऽसौ मनुः सर्वज्ञतया चोत्सन्नविप्रकीर्णपठ्यमानवेदार्थसम्यग्ज्ञालालोकहितायोपनिबद्धवान् गोविंदरा
जस्तु सर्वज्ञानमयइत्यस्य सर्वज्ञानारब्धइव वेदइति वेदविशेषणतामाह ७ सर्वत्विति सर्वशास्त्रज्ञातं वेदार्थावगमोचितं ज्ञानं मीमांसा
व्याकरणादिकं ज्ञानमेव च कस्तेन निखिलं तद्विशेषेण पर्यालोच्य वेदप्रामाण्येनानुष्ठेयमवगम्य स्वधर्मवतिष्ठेत् ८ श्रुतिस्मृत्युक्तमित्ति

यः कश्चित्तस्यचिद्दर्शो मनुना परिकीर्तितः स सर्वोऽभिहितो वेदे सर्वज्ञानमयो हि सः ७ सर्वंतु समवेक्ष्येद-
निखिलं ज्ञानचक्षुषा श्रुतिप्रामाण्यतो विद्वान् स्वधर्मं निविशेत् ८ श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममनुतिष्ठन् हि-
मानवः इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्ये चानुत्तमं सुखम् ९ श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रं तु वैस्मृतिः ते सर्वार्थ-
घमासां स्येताभ्यां धर्मो हि निर्वर्णो १० योऽवमन्येत ते मूलहेतुशास्त्राश्रयाद्भिजः स साधुभिर्बहिष्कार्यो नास्ति
को वेदनिन्दकः ११

श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममनुतिष्ठन् मानव इह लोके धार्मिकत्वेनानुपगम्य कीर्तिपरलोके च धर्मफलमुत्कृष्टं सर्गाप्यर्गादि
सुखरूपं प्राप्नोति अनेन वास्तवगुणकथनेन श्रुतिस्मृत्युक्तं धर्ममनुतिष्ठेदिति विधिः कल्प्यते ९ श्रुतिस्त्विति लोकप्रसिद्धसंज्ञासंज्ञिसंब-
धानुवादोयं श्रुतिस्मृत्योः प्रतिकूलतर्केणामीमांस्यलविधानार्थं स्मृतेः श्रुतिनुत्पलबोधनेनानारादिभ्यो बलवत्प्रतिपादनार्थं च तेन स्मृतिवि-
रुद्धाचारो हेयइत्यस्य फलम् अतिवेदो मन्वादिशास्त्रं स्मृतिः तेऽपि प्रतिकूलतर्केर्न विचारयितव्येयतस्ताभ्यानिः शेषेण धर्मो बभौ प्रकाश
तांगतः १० योऽवमन्येत इति यः पुनस्ते हे श्रुतिस्मृती हि ज्ञोऽवमन्येत स शिष्टैर्हि ज्ञानुष्ठेयाध्ययनादिकर्मणो निःसार्यः पूर्वश्लोके सामान्येनामी
मांस्ये इति मीमांसानिषेधादनुकूलमीमांसापिन प्रवर्तनीयेति भ्रमो माभूदिति विशेषयति हेतुशास्त्राश्रयात् वेदवाक्यमप्रमाणं वाक्यत्वात्

विप्रलम्भकवाक्यवरित्यादिप्रतिकूलतर्कावष्टम्भेन चार्वाकादिनास्तिकइव नास्तिकोयतो वेदनिन्दकः ११ इदानीं शीलस्याचार एवांतर्भाष
संभवात् वेदमूलता एव तंत्रेन स्मृतिशीलादिप्रकारनियम इति दर्शयितुं चतुर्धा धर्मप्रमाणमाह वेद इति वेदो धर्मप्रमाणं स कचित्यत्यक्षः
कृत्स्नस्मृत्यानुमितः इत्येवं तात्पर्येन तु प्रमाणपरिगणने अतएव श्रुतिस्मृत्यदिनं धर्ममित्यत्र द्वयमेवाभिहितवान् सदाचारः शिक्षाचारः
स्वस्य चात्मनः प्रियमात्मनुष्टिः १२ अर्थकामेष्विति अर्थकामेष्वसक्तानां अर्थकामलिप्साभूत्यानां धर्मोपदेशोयम् यैर्लार्थकामसमीह-
यालोकप्रतिपत्त्यर्थं धर्ममनुतिष्ठन्ति न तेषां कर्मफलमित्यर्थः धर्मज्ञातुमिच्छतां प्रकृतं प्रमाणं श्रुतिः प्रकर्षबोधनेन च श्रुतिस्मृतिविरोधे स्मृ-
त्यर्थो नादरणीय इति भावः अतएव ज्ञावालः श्रुतिस्मृतिविरोधे तु श्रुतिरेव गरीयसी अविरोधे सदाकार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सता भविष्यपु-
राणेप्युक्तम् श्रुत्या सह विरोधे तु बाध्यते विषयं विना जैमिनिरप्याह विरोधेन तपेऽसंस्थादसतिहासु मानकमश्रुतिविरोधे स्मृतिवाक्यमनपे

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् १२ अर्थकामेष्वस-
क्तानां धर्मज्ञानविधीयते धर्मजिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः १३ श्रुतिर्द्वैधं तु यत्र स्यात्तत्र धर्मा तु भौ-
स्मृतौ उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनाविभिः १४ उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा सर्वथा वर्तते
यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः १५

इयं अप्रमाणं अनादरणीयम् असति विरोधे मूलवेदात् मानमित्यर्थः १३ श्रुतिर्द्वैधं ति-
ति यत्र पुनः श्रुत्योरेव द्वैधं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादनं तत्र द्वावपि धर्मौ भवतुः स्मृतौ तु ल्यबलतया विकल्पानुष्ठानविधानेन च विरोधा-
भावः यस्मान्मन्वादिभ्यः पूर्वतरैरपि विद्वद्भिः सम्यक् समीचीनौ द्वावपि तौ धर्मा तु कौ समानन्यायतया स्मृत्योरपि विरोधे विकल्प इति म-
रुतोपयोगः तुल्यबलत्वाविशेषात् तदाह गौतमः तुल्यबलविरोधे विकल्पः १४ अत्र दृष्टान्तमाह उदितेऽनुदिते चैवेति सूर्यनक्षत्रव-
र्जितः कालः समयाध्युषितशब्देन उच्यते उदयात् पूर्वमरुणकिरणवान् प्रविरलतारकोऽनुदितकालः परस्परविरुद्धकालश्च वयोपि सर्व-
था विकल्पेनाग्निहोत्रहोमः प्रवर्तते देवतो देशेन द्रव्यत्यागगुणयोगात् यज्ञशब्दोत्रगौणः उदिते होतव्य इत्यादि कावैदिकी श्रुतिः १५
निषेकादीति गर्भाधानादिरत्येष्टिपर्यंतो यस्य वर्णस्य मंत्रैरनुष्ठानकलाप उक्तो हि जाते रित्यर्थः तस्यास्मिन्मानवधर्मशास्त्रेऽध्ययने

श्रवणेऽधिकारः नत्वन्यस्य कस्यचिच्छ्रद्धादेः एतच्छास्त्रानुष्ठानं च यथाधिकारं सर्वैरेव कर्तव्यं प्रवचनं तस्य व्यापनं व्याख्यानरूपं ब्राह्मणकर्तृकमेवेति विदुषा ब्राह्मणेन इत्यत्र व्याख्यातम् १६ सरस्वतीति धर्मस्य स्वरूपं प्रमाणं परिभाषां चोक्ता इदानीं धर्मालुष्ठानयोग्यदेशानाह सरस्वतीदृषद्वत्योर्नद्योरुभयोर्मध्यं ब्रह्मावर्त्तदेशमाहुः देवनिर्मितशब्दोप्राशस्त्यर्थो १७ तस्मिन्देशे इति तस्मिन्देशे प्रायेण शिष्टानां संभवात्तेषां ब्राह्मणादिवर्णानां संकीर्णजातिपर्यंतानां यथाचारः पारंपर्यक्रमगतो न त्विदानींतनः स सद्व्याचरोऽभिधी १८ कुरुक्षेत्रमिति मत्स्यादिशब्दाबहुवचनांता एव देशविशेषवाचकाः पंचालाः कान्यकुब्जदेशाः शूरसेनकामथुरादेशाः एष ब्रह्मर्षिदेशो ब्रह्मावर्त्तकिंचिद्वनः १९ एतद्देश इति कुरुक्षेत्रादिदेशजातस्य ब्राह्मणस्य सकाशात्सर्वमनुष्या आत्मीयमाचारं शिष्यैरनु २०

निषेकादिश्मशानांतो मंत्रैर्यस्योदितो विधिः तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् १६ सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्पदंतस्मृ तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रवक्षते १७ तस्मिन्देशे यथाचारः पारंपर्यक्रमगतः वर्णानां सातरालानां स सद्व्याचार उच्यते १८ कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्त इति १९ एतद्देशप्रसूतस्य सकाशाद्ग्रजन्मनः स्वस्वंचरित्रशिष्यैरनुष्ठितं व्याससर्वमानवाः २० हिमवद्दिध्ययोर्मध्यं यस्याग्निशनादपि प्रत्यगो वप्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः २१ आसमुद्रात्तु वै पूर्वोदासमुद्रात्तु पश्चिमात् तयोरेवांतरंगिर्योरार्यावर्त्तविदुर्बुधाः २२ रुष्णासारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेंच्छदेशस्ततः परः २३

हिमवदिति उत्तरदक्षिणदिगवस्थितौ

हिमवद्दिध्योर्पर्वतौ तयोर्मध्यं विनशनां त्सरस्वत्यंतर्धनि देशात्पत्न्यपूर्वप्रयागाच्च यत्पश्चिमं समध्यदेशनामा देशः कथितः २१ आसमुद्रात्तिति आपूर्वसमुद्रात् आपश्चिग्रसमुद्रात् हिमवद्दिध्योर्मध्यं यत्पश्चिमं तमार्यावर्त्तदेशं पंडिताजानंति मर्यादायामयमाहुः नाभि विधौ तेन ससुद्रमध्यद्वीपानां नार्यावर्त्तता आर्यावर्त्ततेषु नः पुनरुद्भवतीत्यार्यावर्त्तः २२ रुष्णासारस्तिति रुष्णासारो मृगो यत्र स्वतो वसति न तु बलादानीतः स यज्ञोर्द्देशो ज्ञातव्यः अन्यो म्लेंच्छदेशो न यज्ञार्ह इत्यर्थः २३

अत ऊर्ध्वमिति एते ब्राह्मणादयो यथा कालं यो यस्यानु कल्पिष्येत्पुनर्यन काल उक्तः षोडशवर्षादिपर्यन्तं तत्रासंस्कृतास्तदूर्ध्वं सावि-
त्रोपनिता उपनयनहीनाः शिष्टगर्हिता ब्राह्मणसंज्ञा भवन्ति संज्ञाप्रयोजनं च ब्राह्मणानां याजनं कृत्वेत्यादिनाव्यवहारसिद्धिः ३९ नैतैरिति ए-
तैरपूतैर्ब्रह्मैर्यथाविधि प्रापञ्चितमरुतवद्भिः सह आपत्काष्ठेषु कदाचिदध्यापनकन्यादानादीन्संबधान् ब्राह्मणो नानुतिष्ठेत् ४० कार्ष्ण-
रौरवचास्ता निति कार्ष्ण इति विशेषानभिधानेऽपि मृगविशेषः रुरुसाहचर्यात् हारिणमैण्येवाकार्ष्णं ब्राह्मणस्येत्यापस्तंबवचनाच्च कृ-
ष्णामृगो गृह्यते कृष्णमृगरुरुच्छागचर्माणि ब्रह्मचारिणस्तृतीयाणि वसीरन् चर्माण्युत्तरीयाणीति गृह्यवचनात् तथा शाणक्षमामे-
षलोमभवन्यधो वसनानि ब्राह्मणादयः क्रमेण परिदधीरन् ४१ मौजीति मुंजमपीत्रिगुणा समगुणत्रयनिर्मिता सुखस्य श-
मेखला कर्तव्या क्षत्रियस्य मुर्वमयी ज्याधत्तुर्गुणरूपा मेखला अतो ज्यात्वविना शापत्ते स्मि रत्तनां स्तीति मेधातिथिगोविंदराजौ वैश्वस्य

अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताः सावित्रोपनिता ब्राह्मणभवंत्यार्यविगर्हिताः ३९ नैतैरपूतैर्विधि-
वदापद्यपि हि कर्हिचित् ब्राह्मणान् योनांश्च संबधान्नाचरेद्ब्राह्मणः सह ४० कार्ष्णरौरवचास्ता निति चर्मा-
णि ब्रह्मचारिणः वसीरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौ माविकानि च ४१ मौजीत्रिचत्समाश्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य
मेखला क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शाणतांतवी ४२ मुंजालामेतु कर्तव्याः कुशाशमांतकवल्बजैः त्रि-
वृताग्रंथिनैकेन त्रिभिः पंचभिरेव वा ४३

शाणसूत्रमपीअत्र त्रैगुण्यं अनुवर्तत एव त्रिगुणाः प्रदक्षिणामेखला इति
सामान्येन प्रचेतसा त्रैगुण्याभिधानात् ४२ मुंजालामेतिति कर्तव्या इति बहुवचननिर्देशाद्ब्रह्मचारित्रयस्य प्रकृतत्वात् सुख्या-
लामेत्रिष्वप्यपेक्षायाः समत्वात् कौशादीनोचतिसृणां विधानात् मुंजाद्यलामेति बोद्धव्यं कर्तव्या इति बहुवचनमुपपन्नतरं भिन्न-
जातिसंबंधितयेति ब्रुवाणस्य मेधातिथेरपि बहुवचनपाठः संमतः मुंजाद्यलामे ब्राह्मणादीनां त्रयाणां यथाक्रमं कुशादि-
पैर्मैखलाः कार्याः त्रिगुणेनैकग्रंथिना युक्तास्त्रिभिर्वा पंचभिर्वा अत्र च वा शब्दनिर्देशात् ग्रंथानां न निष्ठादिभिः क्रमेण संबंधः
त्रयथाकुलाचारं विकल्पग्रंथिभेदम्भायं सुख्यासुख्यापेक्षासंभवाद्दृष्टव्यः ४३

कार्पासमिति पदीयविन्यासविरोधस्योपवीतसंज्ञां वदति तद्धर्मि ब्राह्मणस्य कार्पासं क्षत्रियस्य शणसूत्रमयं वैशस्यमेषलोमनिर्मितं वि
वृद्धिनिगुणं कृत्वा ऊर्ध्वं वृत्तं दक्षिणावृत्तिर्न एतच्च सर्वत्र संबध्यते यद्यपि गुणत्रयमेवोर्ध्वं वृत्तं मनुनोक्तं तथापि त्रिगुणी कृत्यत्रिगुणं का
र्यम् तदुक्तं छंदोगपरिशिष्टे ऊर्ध्वं तु विरुत्तं कार्यं न तु नयमधोरुत्तम् विरुत्तं चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रं धिस्थिते देवलोप्याह यज्ञोपवीतं कुर्वी
तसूत्राणि न वतंतवः ४४ ब्राह्मण इति यद्यपि दंडनिर्देशेन समुच्चयावगमात् धारणमपि समुच्चितस्यैव प्राप्तं तथापि केशांतिको ब्राह्मणस्य
दंडः कार्य इति तथापि गृह्ये स्मृतं दंडमिति विधावेकत्वस्य विवक्षितत्वात् वैल्यः पाठाशो वा दंड इति वा सिद्धे विकल्पदर्शनात् एकस्यैव दंडस्य
धारणं विह्वल्यतयोरेवैक ब्राह्मणसंघं धात्समुच्चयो दंडेनानूयते ब्राह्मणादयो विकल्पेन द्वौ द्वौ दंडौ वक्ष्यमाण कार्ये कर्तुमर्हति ४५ केशांति
क इति केरालछाटनासिकापर्यंतपरिमाणक्रमेण ब्राह्मणादीनां दंडाः कर्तव्याः ४६ अत्र वदति ते दंडा अवगणाजस्तताः शोभनदर्शनाः स

कार्पासमृषीतंस्यादिप्रस्योर्त्वेवृत्तंविचृत् शणसूत्रमयंराज्ञोवैश्यस्याविकसौत्रिकम् ४४ ब्राह्मणोबै
न्वपालाशोक्षत्रियोवाटरतादिरौ पैलवौदुम्बरौवैश्यौदंडानर्हतिधर्मतः ४५ केशांतिकोब्राह्मणस्यदं
डः कार्यः प्रमाणतः ललाटसमितोराज्ञः स्यात्तुनासांतिकोविशः ४६ ऋजवस्तेतुसर्वेस्युरग्रणाः सौम्यदर्श
नाः अनुद्देगकरानृणांसत्वचोनाग्निदूषिताः ४७ प्रतिगृह्यंक्षितंदंडमुपस्थायचभ्रास्करम् प्रदक्षिणप
रीत्याग्निचरेद्भैक्षंययाविधि ४८ भवत्पूर्वचरेद्भैक्षमुपनीतोद्भिजोत्तमः भवन्मध्यंतुराजन्योवैश्यस्तुभवं
दुत्तरम् ४९ मातरंवास्वसारंवामातुर्वाभगिनीनिजाम् भिक्षेतभिक्षांप्रथमंयाचैनंनावमानयेत् ५०

बन्तलाः अग्निसहरहितामवेसुः ४० नचनैः प्राणिजातमुद्देजनीयमित्याह प्रतिगृह्येष्मिन्मिति उक्तलक्षणं मातृमिष्टं दंडं गृहीत्वा आ
दित्याभिमुखं स्थित्वाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य यथाविधि भोक्षयाचेत् ४१ भवदिति ब्राह्मणो भवति भिषां देहीति भवच्छब्दपूर्वं भिषां याच
नृवाक्यमुच्चारयेत् क्षत्रियो भिषां भवति देहीति भवन्माध्यं वैश्यो भिषां देहि भवतीति भवदुत्तरम् ४२ मातरं वेति उपनयनांगभूतां भि
षां प्रथमं मातरं भगिनीं चा मातुर्वा भगिनीं सहोदरां याचेत् याचै नं ब्रह्मचारिणं प्रत्याख्यानेन नाचमन्येत् पूर्वसंभवे उत्तरापरिग्रहः ५० ४५

समाहृत्येति तद्वैस्त्वं बहुष्य आहृत्यथावदन्तु मिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य निवेदनं कृत्वा अमाययानकदन्तेन सदन्तं प्रच्छाद्य एवमेतद्गुरु
ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचि सन् भंजीत प्राङ्मुखः ५१ इदानीं काम्यभोजनमाह आयुष्यमिति आ
युषोहितमन्नं प्राङ्मुखो भंक्ते आपुः काम प्राङ्मुखो भंक्त इत्यर्थः यशसेहितं दक्षिणामुखः श्रियं भिच्छन् प्रत्यङ्मुखः ऋतं सत्यं तत् फलं भिच्छ
न् उदङ्मुखो भंजीत ५२ उपस्पृश्येति निवेद्य गुरवे श्रीयादाचम्येति यद्यपि भोजनात्प्रागाचमनं विहितं तथाप्यग्निः स्वानिचसंस्पृशेदिति ग
णविधानार्थोऽनुवाद नित्यं ब्रह्मचर्यान्तरमपि हिज आचम्यानं भंजीत समाहितोऽनन्यमनाः भक्त्वा चाचामेति सस्यग्ययाशास्त्रेण प्रधा
न्यहस्तौ पादौ च भिः पिबेदंबुवाक्षितं इत्यादि दक्षा युक्तमपि संगृह्णाति जलेन स्वानीन्द्रियाणि षट्छिद्राणि च स्पृशेत् तानि च शिरः स्थानि प्रा
णवक्त्रं श्रोत्रादीनि ग्रहीत व्यानिस्वानि चोपस्पृशेत् शीर्षं ण्यानीति गौतमवचनात् उपस्पर्शनं कृत्वा स्वानिचसंस्पृशेदिति पृथग्विधानात्

समाहृत्य तु तद्वैस्त्वं यावदर्थममायया निवेद्य गुरवे श्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ५१ आयुष्यं प्राङ्मुखो
भंक्ते यशस्य दक्षिणामुखः श्रियं प्रत्यङ्मुखो भंक्ते ऋतं भंक्ते तु दङ्मुखः ५२ उपस्पृश्य हिजानित्यमन्न
मद्यात्समाहितः भक्त्वा चोपस्पृशेत्स्यगग्निः स्वानिचसंस्पृशेत् ५३ पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्स
यन् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनंदेच्च सर्वशः ५४ पूजितं ह्यशनं नित्यं बलमूर्जं च यच्छति अपूजितं
तु तद्भुक्तं भुभयनाशयेदिदम् ५५

त्रिरक्षणा मात्राचमनं स्वस्पर्शनादिकमिति कर्त्तव्यता इति दर्शितम् ५३ पूजयेदश
नमिति सर्वदा अन्नं पूजयेत् प्राणार्थत्वेन ध्यायेत् तद्भुक्तमादिपुराणे अन्नं विष्णु स्वयं प्राह इत्यनुवृत्तौ प्राणार्थं मांसदाध्यायेत्समांसं पू
जयेत्सदा अनिदंश्चैतदद्यात् दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्चैति हेतुं तं रमपि खेदे मन्त्रदर्शनेन त्यजेत् प्रतिनंदेत् नित्यमस्माकमेतदस्त्विति अभि
धाय वंदनं प्रतिनंदनम् तद्भुक्तमादिपुराणे अन्नं दृष्ट्वा प्राणम्यादौ प्रांजलिं कथयेत्ततः अस्माकं नित्यमस्तेतदिति भक्त्या स्तुवन् न भेत् सर्व
शः सर्वमन्नम् ५४ पूजितमिति यस्मात्पूजितमन्नं सामर्थ्यवीर्यचंददाति अपूजितं पुनरेतद्भुभयनाशयति तस्मात्सर्वदाऽन्नं पूजयेदिति पू
र्वेणैकवाक्यतापन्नमिदम् फलश्रवणं संध्या वंदनादावुपात्तदुरितक्षयवन्नित्यं कामनाविषयत्वेनापि नित्यश्रुतिरविहाना नित्यश्रुतिवि

रोधात्फलश्रवणंस्तुत्यर्थमिति तु मेधा निधिगोविंदराजौ ५५ नोच्छिष्टमिति भक्तावशेषं कस्यचिन्नदद्यात् चतुर्थ्यासायां संबंधमा
 यविवक्षया षष्ठी अनेनैव सामान्यनिषेधेन भूदस्याप्युच्छिष्टदाननिषेधे सिद्धे नोच्छिष्टं न ह विष्कृतमिति भूदगोचरनिषेधश्चातुर्थः स्या
 तत्र तत्त्वार्थः दिवासायं भोजनयोश्च मध्येन भोजनवारद्वयेप्यतिभोजनं च कुर्यात् नाति सौहित्यमाचरेदिति चातुर्थं स्नातकव्रतार्थ उच्छि
 ष्टः सन्न क्वचिन्न गच्छेत् ५६ अतिभोजने दोषमाह अनारोग्यमिति अरोगो रोगाभावः तस्मै हितमारोग्यं आयुषे हितमायुष्यं यस्याद
 तिभोजनमनारोग्यमनायुष्यं च भवति अजीर्णजनकत्वेन रोगमरणहेतुत्वात् अस्वर्ग्यं च स्वर्गहेतुयागादिविरोधित्वात् अपुण्यमितरपु
 ण्यमपि पक्षत्वात् लोकविद्विष्टं बहुभोजितया लोकैर्निन्दनान् तस्मात्तन्न कुर्यात् ५७ ब्राह्मेणेति ब्राह्मादिसंज्ञेयं शास्त्रे संव्यवहारार्था
 स्तुत्यर्थं च न तु सुरव्यं ब्रह्म देवता कत्वं संभवति अयागरूपत्वात् तार्थं शब्दोपि पावनगुणयोगात् ब्राह्मेण तीर्थेन सर्वदा विपादिराचामेत्

नोच्छिष्टं कस्यचिद् दद्यान्नाद्याच्चैव तथांतरा नचैवात्पशानं कुर्यान्न चोच्छिष्टः क्वचिद्भजेत् ५६ अनारोग्य
 मनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ५७ ब्राह्मेणाविप्रस्तीर्थेन
 नित्यकालमुपस्पृशेत् कायत्रेदशिकाभ्यां चानपि च्येण कदाचन ५८ अंगुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मे तीर्थं
 प्रचक्षते कायमंगुलिमूले ग्रैदैवपि च्यंतयोरधः ५९ त्रिराचामेदपः पूर्वदिः प्रमृज्यात्ततो सुरव्यम् रत्नानि चै
 व स्पृशेदद्भिरात्मानशिर एव च ६०

कः प्रजापतिस्तदीयस्तस्येदमित्यण इकारश्चांतादेशः त्रैदशिको देवः ताभ्यां चापि च्ये
 ण तृतीयेन न कदाचिदाचामेत् अयमिदं त्वात् ५८ ब्राह्मादितीर्थान्याह अंगुष्ठमूलस्येति अंगुष्ठमूलस्याधोभागे ब्राह्मं कनिष्ठांगु
 लिमूले कापं अंगुलीनामग्र्ये दैवं अंगुष्ठप्रदेशिन्योर्मध्ये पिच्यंतार्थं मन्त्रादय आहुः यद्यपि कायमंगुलिमूले तयोरध इत्यत्र चांगुलिमात्रं
 युतं तथापि स्मृत्यंत्यरादिशेषपरिग्रहः तथा च पाज्ञवल्ग्यः कनिष्ठादेशिन्यंगुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनु
 क्रमात् ५९ सामान्येनोपदिष्टस्याचमनस्यानुष्ठानक्रममाह त्रिराचामेदिति पूर्वब्राह्मादितीर्थेन जलगंडुषत्रयं पिबेत् अनंतरं संवृ
 त्तौ षाधरौ वारद्वयमंगुष्ठमूलेन संमृज्यात् संवृत्तांगुष्ठमूलेन दिः प्रमृज्यात्ततो सुस्वं इति दक्षेण विशेषाभिधानात् रत्नानि चैदियाणि

जलेन स्पृशेत्पुनरस्य सन्निधानात्पुनरवसानेव गोतमोप्याह स्वानिचोपस्पृशेच्छीर्षण्यानिहृद्यंतर्ज्योतिः सुरुष इति उपनिषत्कृतं
देशत्वेनात्मनः श्रवणादात्मानं हृदयं शिरश्चाद्विरैव स्पृशेत् ६० अनुष्णाभिरिति अनुष्णाकृताभिः फेनवर्जिताभिर्ब्रह्मादित
चमिच्छन् एकांते जनेन नाकीर्णं सुचिदेश इत्यर्थः प्राङ्मुख उदङ्मुखो वा सर्वदा चामेत् आपसं बनेन तप्ताभिश्चकारणादित्यभिधानात् व्या
ध्यादिकारणव्यतिरेकेणानामेत् व्याधौ तु उष्णाकृताभिरप्यात्मने दोषाभावः तीर्थव्यतिरेकेणात्मने शौचाभाव इति दर्शयितुमु
क्तस्यापि तीर्थस्य पुनर्वचनम् ६१ हृद्भाभिरिति आचमनजलपरिमाणमाह ब्राह्मणो हृदयगामिनीभिः क्षत्रियः कंठगामिनीभिः वै
श्यो नरास्यप्रविष्टाभिः कंठमप्राप्ताभिरपिशूद्रो जिह्वोष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरङ्गिः पूतो भवति अंतत इति तृतीयार्थे तसिः ६२ उद्धृते इति आच
मनां गतासु पवीतस्य दर्शयितुमुपवीतलक्षणंततः प्रसंगेन प्राचीनावीतीत्यादिलक्षणाह दक्षिणे पाणानुद्धृते वामस्कंधस्थिते दक्षिणस्कंधाव

अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् शौचेष्कः सर्वदा चामेदेकांते प्रागुदङ्मुखः ६१ हृद्भाभिः पूय
ते विप्रः कंठगामिस्तु भूमिपः वैश्योऽङ्गिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरंततः ६२ उद्धृते दक्षिणे पाणानुप
वीत्यथ ते हिजः सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कंठसज्जने ६३ मेखलामजिनदंडमुपवीत कमंडलुम्
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृहीतान्यानि भ्रंजयत् ६४ केशांतः षोडशेषर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते राजन्यबंधोद्दो
विंशे वैश्यस्य द्वाधिकेततः ६५

लंबेयज्ञसूत्रे वस्त्रे वा उपवीती हिजः कथ्यते वामपाणानुद्धृते दक्षिणस्कंधस्थिते वामस्कंधाव
वै प्राचीनावीती भ्रंजयते सव्ये प्राचीन आवीती तिष्ठेदुत्तरो धातुक्तम् तथा च गोभिलः दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय सव्ये से प्रतिष्ठापयति
दक्षिणस्कंधमवलंबनं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोवधाय दक्षिणे से प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलंबनं भवत्येवंप्राची
नावीती भवति निवीती कंठसज्जन इति शिरोवधाय दक्षिणपाण्यादावप्यनुद्धृते कंठादेव सज्जने ऋजुमालंबेयज्ञसूत्रे वस्त्रे च निवीती भ
वति ६३ मेखलामिति मेखलादीनि विनष्टानि भिन्नानि छिन्नानि च जले प्रक्षिप्या न्यानि स्वस्वगृह्योक्तमंत्रैर्गृहीयात् ६४ केशांत इति के
शांतास्यो गृह्योक्तसंस्कारो गर्भादिसंख्या वर्षाणां भित्तिबोधाय नवचनात् गर्भपोडशेषर्षे ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य गर्भद्वविंशे वैश्यस्य ततो द्वाधिके ग

मन्त्रविशेषोक्तव्यः ६५ अमंत्रिकेतिरप्यमाचदयंजातकर्मादित्रिषाकलापः समग्रउक्तकालक्रमेण शरीरसंस्कारार्थं स्त्रीणाममंत्रकः कार्यः
 ६६ अनेनोपनयनेऽपि प्राप्तेविशेषमाह वैवाहिक इति विवाहविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः उपनयनाख्यो मन्वादिभिः स्मृतः पतिसेवै
 वगुरुकुलेनासोवेदाध्ययनरूपः गृहकृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धो मरूशो ग्निपरिचर्यातस्पादिवाहादेरुपनयनस्थाने विधानादुपनयनादेर्निर्
 तिरिति ६७ एष इति औपनायनिक इति अनुशानिकादित्वाद्भयपदरहिः अयं हि जातीनामुपनयनसंबंधी कर्मकलाप उक्तः उत्पत्तेर्हिती
 यजन्मनो व्यंजक ६८ इदानीमुपनीतस्य येन कर्मणा योगस्तं शृणुत इत्याह उपनीयगुरुरिति गुरुः शिष्यमुपनीय प्रथममेकालिंगे गुदे
 निरु इत्यादिवक्ष्यमाणं शौचं स्नानाचमनाद्याचारमग्नौ सायंप्रातः समिद्धो मालु घ्नानं समंत्रकसंध्योपासनविधिंच शिक्षयेत् ६९ अध्येष्य-

अमंत्रिका तु कार्यं यं स्त्रीणामाचदशेषतः संस्कारार्थं शरीरस्य यथा कालं यथाक्रमम् ६६ वैवाहिको वि
 धिः स्त्रीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः पतिसेवागुरोवासी गृहा र्योऽग्निपरिक्रिया ६७ एष प्रोक्तो हि जाती
 नामौपनायनिको विधिः उत्पत्तिव्यंजकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ६८ उपनीयगुरुः शिष्यं शिक्षयेच्चो
 चमादितः आचारमग्निकार्यंच संध्योपासनमेव च ६९ अध्येष्यमाणस्त्वाचांतो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ब्र
 ह्मांजलिं कृतो ध्याप्यो लघुवासाजितेन्द्रियः ७० ब्रह्मरंभे वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा स हस्त्यहस्ता
 वध्येयं सहि ब्रह्मांजलिः स्मृतः ७१ व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणगुरोः सच्येन सच्यः स्पृष्टव्यो द
 क्षिणेन च दक्षिणः ७२

माण इति अध्ययनं करिष्यमाणः शिष्यो यथाशास्त्रं कृताचमनं उत्तराभिमुखः कृतांजलिः पवित्रवस्त्र
 कृतौंद्रियसंयमो गुरुणा अध्याप्यः प्राङ्मुखो दक्षिणतः शिष्यतदङ्मुखो वेति गोतमवचनान् प्राङ्मुखस्यापि अध्ययनं ब्रह्मांजलिं कृत इति
 वाहिताग्न्यादिधित्यनेन कृतशब्दस्य परनिपातः ७० ब्रह्मरंभे वसाने चेति वेदाध्ययनस्थारंभे कर्त्तव्ये समापने च कृते गुरोः पादौ पसंग्र
 हणं कर्त्तव्यं हस्तौ संहृत्य संस्थिष्यौ कृत्वा ध्येत्यं स एव ब्रह्मांजलिः स्मृत इति पूर्वश्लोकोक्त ब्रह्मांजलिशब्दार्थव्याकारः ७१ व्यत्यस्तपाणि
 नेति पादौ पसंग्रहणं कार्यमित्यनंतरमुक्तं व्यत्यस्तपाणिना कार्यमिति विधीयते कीदृशो व्यत्यासः कार्य इत्यत आह सच्येन पाणिना सच्यः

पादोदक्षिणेन पाणिना दक्षिणः पादः गुरोः स्पष्टव्यः उत्तानहस्ताभ्यां चेदं पादयोः स्पर्शनं कार्यम् यदा हर्षेदीनसिः उत्तानाभ्यां हस्ताभ्यां
दक्षिणेन दक्षिणं संव्यंसव्येन पादावभिवादयेत् दक्षिणोपरिभावेन व्यत्यासो वायं शिष्टसमाचारात् ७२ अध्येष्यमाणमिति अध्ययनं
करिष्यमाणं शिष्यं सर्वदा अनलसो गुरुधीषमो इति प्रथमं वदेत् शेषे विरामोस्त्विति धाय विरमेत् निवर्त्तेत ७३ ब्रह्मणः प्रणवमिति
ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनारंभे अध्ययनसमाप्तौ चोक्तं कारं कुर्यात् यस्मात्पूर्वयस्योक्तं कारेण कृतस्तत्प्रवतिशनैः शनैर्नश्यति यस्य पुरस्तान् कृत
स्तद्विशिष्यति अवस्थितिमेव न लभते ७४ प्राकूलानिति प्राकूलान् गगान् दर्मान् अध्यासीनः पवित्रैः कुशैः करद्वयस्थैः पवित्रैः कृतः
प्राणायामास्त्रयः पंचदशमात्रा इति गोतमस्मरणात् पंचदशमात्रैस्त्रिभिः प्राणायामैः प्रयतः अकासदिलघ्वक्षरकालश्च मात्राततोऽध्य
यनार्थमोक्तं कारमर्हति ७५ अकारं चेति एतदक्षरमेतां चेति वक्ष्यति तस्यापे शेषः अकारमुकारं मकारं च प्रणवावयवभूतं ब्रह्मवेदत्रयात्

अध्येष्यमाणं तु गुरुर्नित्यकालमतं दितः अधीषमो इति ब्रूयाद्विरामोस्त्विति चारमेत् ७३ ब्रह्मणः प्र
णवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा स्वव्यक्तो कृतपूर्वपरस्ताच्च विशिष्यति ७४ प्राकूलान् पश्य पासीनः पवित्रै
श्चैव पावितः प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओंकारमर्हति ७५ अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः
वेदत्रयान्निरदुहद्भुवः स्वरितीति च ७६ त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदुहद्भुवः तदित्युचोऽस्याः सावि
त्र्याः परमेष्ठी प्रजापतिः ७७ एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्वकाम् संध्यायां वेदविहिमो वेदपुण्येन
युज्यते ७८

ऋग्यजुः सामलक्षणात् भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयं चक्रमेण निरदुहत्तुहृतवान् ७६ त्रिभ्य एवेति तथा त्रि
भ्य एव वेदेभ्यः ऋग्यजुः सामभ्यः तदित्युच इति प्रतीकेन नूदितायाः सावित्र्याः पादं पादमिति त्रीन्यादान् ब्रह्मचक्रं परमेस्थाने निषंती
ति परमेष्ठी ७७ यत एवमतः एतदक्षरमिति एतदक्षरमोक्तं रूपं एतां च त्रिपदां सावित्री व्याहृतित्रयपूर्विकां संध्याकाले जपन् वेद
तो विप्रादिर्वेदत्रयाध्ययनपुण्येन युक्तो भवति अतः संध्याकाले प्रणवव्याहृतित्रयोपेतां सावित्रीं जपेदिति विधिः कल्प्यते ७८ सहस्रकृ
त् इति संध्यायामन्यत्र काले एतत्कृतं प्रणवव्याहृतित्रयं सावित्र्यात्मकं त्रिकं ग्रामाद्बहिर्न दीतो वा रण्यदौ सहस्रावृत्तिं जपित्वा मह

तोपिपापात्सर्पदवकुंचु कान्मुच्यते तस्मात्सापक्षयार्थमिदं जपनीयमिति अप्रकरणेपि तापयार्थमुक्तम् अन्यत्रैतच्च योच्चारणमपि पु
नः कर्त्तव्यं स्यात् ७९ एतयर्चा इति संध्यायामन्यत्र समये ऋचैतया सावित्र्या विद्युत्सुक्तसावित्रीजपः स्वकीयया क्रियया सायं प्रातर्होमा
दिरूपया स्वकाले तत्को ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्योपि सज्जनेषु निर्दागच्छति तस्मात्स्वकाले सावित्रीजपं स्वक्रियांचनत्यजेत् ८० ओंकारपूर्
र्विकेति ओंकारपूर्विकास्तिस्त्रो व्याहृतयः भूभुवः स्वर्गित्येता अक्षरब्रह्मावाप्तिफलत्वेनाव्ययाः त्रिपदाच सावित्री ब्रह्मणो वेदस्य मुख
माद्यंतत्पूर्वकवेदाध्ययनार्भात् अथवा ब्रह्मणः परमात्मनः प्राप्ते ह्यरमेतदध्ययनजपादिना निष्ठापस्य ब्रह्मज्ञानप्रकर्षेण मोक्षावाप्तेः
८१ अतएवाह योऽधीत इति यः प्रत्यहमनलसः सन्सावित्रीं प्रणवव्याहृतियुक्तां वर्षत्रयमधीते स परं ब्रह्माभिमुखेन गच्छति स वा सुभू
तो वा पुनरिव कामचारी जायते खं ब्रह्मतदेवास्य मूर्तिरिति रवमूर्तिमान् भवति शरीरस्यापि नाशात् ब्रह्मैव संपद्यते ८२ एकाक्षरमिति एका

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य च हिरेतत्रिकं द्विजः महतोऽप्येन सोमा सात्वचे वाऽहिर्षिमुच्यते ७९ एतयर्चा विसंखु
क्तः काले च क्रियया स्वया ब्रह्मक्षत्रियविज्यो निर्गह्णां याति साधुषु ८० ओंकारपूर्विकास्तिस्त्रो म हा व्या
हृतयोऽव्ययाः त्रिपदाचैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ८१ योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतं
द्वितः स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ८२ एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परंतपः सावित्र्यास्तु
परं नास्ति मौनात्सत्यं विशिष्यते ८३ क्षरंति सर्वा वैदिक्यो जहोति यजति क्रियाः अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चै
व प्रजापतिः ८४

क्षरमोंकारः परब्रह्म परं ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् ओंकारस्य जपेन तदर्थस्य च परं ब्रह्मणो भावनया तदेवाप्तेः प्राणायामः
मः सप्रणवमव्यादिति शरीरस्फगायत्रीभिः त्रिरात्रिभिः कृताभ्यां द्वायणादिभ्योपि परंतपः प्राणायामा इति बहुवचननिर्देशात् त्रयो वश्यं क
र्त्तव्या इत्युक्तम् सावित्र्याः प्रहृष्टमन्यन्मंत्रजानंतास्ति मौनादपि सत्त्वां ग्विशिष्यते एषांचतुर्णां स्तित्याचत्वार्येतां न्युपासनीयानीति विधिः
कृत्यते धरणीधरेण तु एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायाम परंतप इति पठितं व्याख्यातं च एकाक्षरं परं सत्यतदेकाक्षरं परं एवं प्राणायाम परमिति
येषां निधिप्रभृतिभिर्देवैरलिखितं यतः लिखनात्प्राणान्तरं तत्र स्वतंत्रो धरणीधरः ८३ क्षरंतीति सर्वा वैदिक्यो जहोति यजति क्रियाः क्रि
याः स्वरूपतः फलतश्च विनश्यन्ति अक्षरं तु प्रणवरूपमक्षयं ब्रह्मावाप्तिहेतुत्वात् फलद्वारेणाक्षरं ब्रह्मा भावस्याविनाशात् कथमस्य ब्र-

ह्यप्राप्तिहेतुत्वमनआह ब्रह्मचैवेति च शब्दो हेतौ यस्मात्प्रजानामधिपतिर्यत् ब्रह्म तदेवायमोकारः स्वरूपतो ब्रह्म प्रतिपादकत्वेन चास्य ब्रह्मत्वं उभयथापि ब्रह्मत्वेन प्रतिपादकत्वेन वायमुपासितो जपकाले मोक्षहेतुरनेन दर्शितम् ८४ विधियज्ञादिति विधिविषयो यज्ञो विधियज्ञो दर्शपूर्णमासादिस्तस्मात्प्रकृतानां प्रणवादीनां जपयज्ञो दशगुणाधिकः सौप्त्युपांस्तु श्रवेदनुष्ठितः तदाशतगुणाधिकः यत्समीपस्थोऽपि परोनमृणोति न दुपांस्तु मानसस्तु जपः सहस्रगुणाधिकः जिज्ञोऽयं मनागपि न च लतिसमानसः ८५ येषां कयज्ञादिति ब्रह्मयज्ञादन्ये येषां च महायज्ञांतर्गतार्थैश्च देवहोमवलिकर्मनित्यश्राद्धातिथिभोजनात्काश्रयत्वारः पाकयज्ञाः विधियज्ञादर्शपूर्णमासादयः तैः सहितो जपयज्ञस्य षोडशीमपि कलानां प्रामुख्यं तज्जपयज्ञस्य षोडशीनां पिनसमा इत्यर्थः ८६ जप्येनैवेति ब्राह्मणो जप्येनैव निःसंदेहां सिद्धिं लभते मोक्षप्राप्तियोगो भवति अन्ये द्वौ दिकं यागादिकं करोतु न करोतु वा यस्मान्नौत्रो ब्राह्मणः ब्रह्मणः संबंधी ब्रह्मणि लीयत इत्यागमे षूच्यते

विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः उपांस्तुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ८५ येषां कयज्ञाश्रयत्वारो विधियज्ञसमन्विताः सर्वे ते जपयज्ञस्य कलानां हतिषोडशीम् ८६ जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः कुर्यादन्यन्मवाकुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ८७ इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु संयमे यत्नमातिष्ठेद्ब्रह्म नृपतेव वाजिनाम् ८८ एकादशेन्द्रियाण्याहुर्गुणानि पूर्वमनीषिणः तानि सम्यक्प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ८९ औत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पंचमी पायूपस्थं हस्तपादौ चैव दशमी स्मृता ९०

मित्रमेव मैत्रः स्तार्यैः ण्यागादिषु पशुबीजादिबन्धान्सर्वप्राणिप्रियतासंभवतितस्माद्यागादिना विनापि प्रणवादिजपनिष्ठो निस्तरति इति जपप्रशंसाननुयागादीनां निषेधः तेषामपिशस्त्रीयत्वान् ८७ इदानीं सर्ववर्णानुष्ठेयं सकलपुरुषार्थेषु युक्तमिन्द्रियसंयममाह इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणां विषयेष्वपहरणशीलेषु वर्तमानानां क्षयित्वादि विषयदोषान् जानन् संयमे यत्नं कुर्यात्सा रथिरियरयनि युक्तानामश्चानाम् ८८ एकादशेति पूर्वपंडितायान्येकादशेन्द्रियाण्याहुस्तान्यर्वाचां शिष्टार्थं सर्वाणिकर्मतो नाम तत्तत्क्रमाद्ब्रह्मामि ८९ औत्रमिति तेषु एकादशस्तौत्रादीनि दशौतानि बहिर्दिश्याणि नाम नो निर्दिश्यानि पायूपस्थं हस्तपादमिति हं हस्त्र्यं पाणिनू

यमेनांगानामिति प्राण्यंगद्वंद्वत्वादेकवद्भावः ९० बुद्धिंश्रियाणीति एषां दशानां मध्ये श्रोत्रादीनि पंचक्रमोक्तानि बुद्धेः करणत्वात् बुद्धिंश्रिया
णि पाद्यादीनि चोत्सर्गादिकर्मकरणत्वात् कर्मेन्द्रियाणितदिदोवदंति ९१ एकादशमिति एकादशसंख्या पूरकंच मनोरूपमंतरि द्वियंश्रि
तयम् स्वगुणेन संकल्परूपेण उभयपक्षेन्द्रियगणप्रवर्तकस्वरूपम् अतएव षष्ठिन्मनसि जिते उभावपि पंचकौ बुद्धिंश्रियकर्मैन्द्रियगणो-
जितौ भवतः पंचकापिनितदस्य परिमाणमित्यनुवृत्तौ संख्यायाः संज्ञासंघच्छाध्ययने धितिपंचसंख्यापरिमितिसंघार्थकः ९२ मनोधर्मसं-
कल्पमूलादिन्द्रियाणां प्रायेण प्रवृत्तेः किमर्थमिन्द्रियनिग्रहः कर्तव्य इत्यत आह इन्द्रियाणामिति यस्मादिन्द्रियाणां विषयेषु प्रसक्त्या दृष्टा-
दृष्टं च दोषाभिः संदेहं माप्नोति तान्येकपुनरिन्द्रियाणिसम्यक्नियम्यसिद्धिं मोक्षादिपुरुषार्थयोग्यता रूपांलभते तस्मादिन्द्रियसंयमं कुर्यादिति

बुद्धिंश्रियाणि पंचैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः कर्मेन्द्रियाणि पंचैषां पाद्यादीनि प्रवृत्तते ९१ एकादशं मनोज्ञे
यं स्वगुणेनोभयात्मकम् यस्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पंचकौ गणौ ९२ इन्द्रियाणां प्रसंगेन दोषमुच्छ-
त्य संशयम् सन्नियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ९३ न जातुकामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ह
विपाकृष्णावर्त्मयभूय एवाभिवर्द्धते ९४ यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् प्रापणात्सर्व-
कामानां परित्यागे विशिष्यते ९५ न तथैतानि शक्यं ते संनियंतुमसंवेद्या विषयेषु प्रजुष्टानि यथाज्ञानेन
नित्यशः ९६

शेषः ९३ किमिन्द्रियसंयमेन विषयोपभोगादेरलब्धकामो निवर्त्यतीत्याशंक्याह न जातिति न कदाचित् कामो भिन्ना
पः काम्यंत इति कामाविषयाः तेषामुपभोगेन निवर्तते किंतु घृतेनाग्निरिवाधिकाधिकतममेव वर्द्धते प्राप्तभोगस्यापि प्रतिदिनं तदधिकभो-
गवांच्छादर्शनात् अतएव विष्णुपुराणे यथा निवाक्यम् यत्पृथिव्यां जीहिषवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः एकस्यापि न पर्याप्तं तदित्यति तृषन्त्यजे-
त् तथा पूर्णवर्षसहस्रमेविषयासक्तचेतसः तथाप्यनुदिनं तृष्णायते चेव हि जायते ९४ यश्चैतानि य एतान् सर्वान् विषयान् प्राप्नुया-
त् यश्चैतान् कामान् पेक्षते तयोर्विषयोपेक्षकः श्रेयान् तस्मात्सर्वकामप्राप्तेस्तदुपेक्षाप्रशस्या तथा हि विषयलोपस्पतत्साधनाद्युत्पादनेक-
प्रसंगवोरिपत्तीचक्रेणानिशानुविषयविरसस्य ९५ इदानीमिन्द्रियसंयमोपायमाह न तथेति एतानां इन्द्रियाणिविषयेषु प्रसक्तानि त-

धानासेवयाविषयसन्निधिवर्जनरूपधानिपुंतुनशक्यंतेदुर्निवारत्वात् यथासर्वदोषविषयाणां क्षयित्वादोषज्ञानेन शरीरस्य चास्थिस्यू-
लमित्यादिवक्ष्यमाणदोषचिन्तनेन तस्माद्विषयदोषज्ञानादिना बहिर्निद्रियाणि मनश्चानियच्छेत् ९६ यस्मादनियमितं मनो विकारस्य हे-
तुः स्यादत आह वेदा इति वेदाध्ययनदानयज्ञनियमतपांसिभोगादिविषयसेवासंकल्पशीलिनो न कदाचित्फलसिद्धये प्रभवति ९७ जि-
तेंद्रियस्य स्वरूपमाह श्रुतेति स्मृतिवाक्यं निंदावाक्यं च श्रुत्वा सत्त्वस्पर्शं दुःखं कूलादिदुःखस्पर्शं भेषकं बलादिस्पृष्टास्पर्शं कुरूपं च दृष्ट्वा स्ता-
दुज्जस्मादुज्जफल्कासुरभ्रियस्तरसिंचघ्रात्वापस्य न हर्षविषादौ सजितेंद्रियो ज्ञातव्यः ९८ एकोन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यत इत्याह इन्द्रियाणां लि-
ति सर्वेषामिन्द्रियाणामध्येयघेकमपीन्द्रियं विषयप्रवर्णं भवति ततोऽस्य विषयपरस्य इन्द्रियांतरैरपितत्त्वज्ञानं क्षरति न व्यवतिष्ठते चर्मनिर्मि-
तो दकपात्रादियैकेनापि छिद्रेण सर्वस्थानस्थमेवोदकन्ववतिष्ठते ९९ इन्द्रियसंयमस्य सर्वपुरुषार्थहेतुतां दर्शयति यशो कृत्वेति बहि-

वेदास्त्यागश्च यज्ञश्च नियमाश्च तपांसि च न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छंतिकर्हिचित् ९७ श्रुत्वा स्पृष्ट्वा
च दृष्ट्वा च फल्का घ्रात्वा च योनरः न हृष्यति ग्लायति वा स विज्ञेयोजितेंद्रियः ९८ इन्द्रियाणां तु सर्वेषां यधे-
कं क्षरतीन्द्रियम् तेनास्य क्षरति प्रज्ञादृतेः पादादिवोदकम् ९९ यशो कृत्वेन्द्रियग्रामसंयमश्च मनस्तथा
सर्वान्संसाधयेदर्थानां क्षिपन् योगतस्तनुम् १०० पूर्वसंध्यां जपं तिष्ठेत्सावित्रीमार्कदर्शनात् पश्चि-
मांतुसमासीनः सम्यगृह्यविभावनान् १०१

रिन्द्रियगणमायतं कृत्वा मनश्च संयम्य सर्वान्पुरुषार्थान्सम्यक्साधयेत् योगत-
उपायेन स्वदेहमपीडयन्त्यः सहजसुखी संस्कृतान्नादिकं फलं ते स क्रमेण तं लजेत् १०० पूर्वसंध्यामिति पूर्वसंध्यां पश्चिमामिति च का-
लाध्वनोरत्यंतसंयोगो द्वितीयाप्रथमसंध्यां सूर्यदर्शनपर्यंतं सावित्रीं जपन् तिष्ठेत् आसनादुत्थाय निवृत्तगतिरेकत्रदेशो कुर्यात् पश्चिमां
तु संध्यां सावित्रीं जपन् सम्यङ्क्षत्रदर्शनपर्यंतमुपविष्टः स्यात् अत्र च फलवत्ताज्जपः प्रधानस्थानासनं त्वंगे फलवत्सन्निधावफलं तदंग-
मिति न्यायात् संध्योर्वेदविदिप्रोवेदपुण्येन युज्यते सहस्रकृत्वस्तपस्य इति च पूर्वजपात्फलमुक्तम् मेधातिथिस्तस्यानासनयोरेव
प्राधान्यमाह संध्याकालश्च सुहूर्तमात्रं न दाहयोगीयाज्ञवल्क्यः हासं हृदी तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् संध्यामुहूर्तमात्रं तु हासे हृदौ च सा-
स्पृता १०१

जपस्यदेवपितृवृत्तिमुक्ताशेषे तेत्सास्तर्पयंत्येनं सर्वकामफलैः शुभैरित्युक्तवान् १०७ अग्नांधनमिति सायंप्रातःसमिद्धोमंभिक्षास
मूहाहरणमस्तदाशयनरूपमधःशय्यांनतुस्थंडिलशापित्वमेवगुरोरुदककुंभाद्याहरणरूपं हितं कृतोपनयनो ब्रह्मचारीसमावर्तनप
र्यंतं कुर्यात् १०८ क्रीटशःशिष्योऽध्याप्यइत्याह आचार्यपुत्रःपरिचारकज्ञानांतरदाता धर्मवित्मृद्वार्यादिषुशुचिः बांधवः ग्रहणधा
रणसमर्थः धनदाताहितेच्छुः ज्ञातिः दशोतेधर्मेणाध्याप्याः १०९ नापृष्ट इति यद्यन्येनाल्पाक्षरंविस्वरंचाधीतंतस्यतत्त्वंनवदेत् शि
ष्यस्यतपृच्छतोपिवक्तव्यंभक्तिश्रद्धादिप्रथमोल्लंघनमन्यायः तेनपृच्छतोन्मूयात्जानन्नपिहिप्राज्ञोलोकेमूकइवव्यवहरेत् ११०
उक्तप्रतिषेधद्वयानिक्रमेदोषमाह अधर्मेणेति अधर्मेणपृष्टोपियोयस्यवदनियश्चान्यायेनयंपृच्छतितयोरन्यतरौव्यतिक्रमकारीमि
यनेविद्वेषंवातेनसहगच्छति १११ धर्मार्थमिति यस्मिन्शिष्येऽध्यापितेधर्मार्थौनभवतःपरिचर्यावाऽध्ययनाच्चरूपतत्रविद्यानार्प

अग्नांधनंभैस्त्वर्यामधःशय्यांगुरोर्हितम् आसमावर्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विजः १०८ आचार्य
पुत्रःशुश्रूषुज्ञानदोधार्मिकःशुचिः आसःशक्तोऽर्थदःसाधुःस्वोऽध्याप्यादशधर्मतः १०९ नापृष्टःक
स्यविद्वयान्नचान्यायेनपृच्छतः जानन्नपिहिमेधावीजडवल्लोकआचरेत् ११० अधर्मेणचयःमाहय
श्चाधर्मेणपृच्छति तयोरन्यतरःप्रैतिविद्वेषंवाधिगच्छति १११ धर्मार्थौयत्रनस्यातांशुश्रूषावापित-
हिधा तत्रविद्यानवसव्याशुभबीजमिवोषरे ११२ विद्ययैवसमंकामंमर्त्तव्यंब्रह्मवादिनो आपद्य-
पिहिघोरायान्तरेनागिरिणेवपेत् ११३ विद्याब्राह्मणमेत्याहशेवधिस्तेस्मिरक्षमाम् असूयकायमा
मादास्तथास्यावीर्यवत्तमा ११४

णीयासुषुत्रीत्यादिबीजमिवोषरेयत्रबीजमुत्तंनप्ररोहतिसउषरःनचार्थग्रहणेभृतका
पकलमोशंक्रनीयंपद्येतावन्मह्यंदीयतेतदैतावदध्यापयामीतिनियमाभावात् ११२ विद्ययेति विद्ययैवसहवेदाध्यापकेनवरंमर्त्तव्यं
नतुसर्वथाध्यापनयोग्यशिष्याभावेचापात्रायेवतांप्रतिपादयेत् तथाछांदोग्यब्राह्मणम् विद्ययासादंम्रियेतनविद्यामूषरेवपेत् ११३
अस्यानुवादमाह विद्याब्राह्मणमिति विद्याधिष्ठात्रीदेवताकंनिदध्यापकंब्राह्मणमागत्यएवमवदत् तवाहंनिधिरस्मिमांरक्षअसूय-

कादियेष्वनेनमांवेदेः तथासत्यतिशयेनवीर्यवताभूयासम् तथाचछांदोग्यब्राह्मणम् विद्याहवैब्राह्मणमाजगामतवाहमस्मित्वमांपाल
यअनर्हतेमानिनेनैवमादागोपायमांश्वेयसीतथाहमस्मीति ११४ यमिति यमेवपुनःशिष्यंशुचिन्नियतेद्विग्रहंस्वचारिणंजानासितस्मैवि
द्यारूपनिधिरक्षकायप्रमाररहितायमांवेद ११५ ब्रह्मेति यःपुनरभ्यासार्थमधीयानादन्यंवाकंचिदध्यापयतस्तदनुमतिरहितंवेदंगृह्णाति
सवेदस्तेययुक्तोनरकं गच्छतितस्मादेतन्नकर्तव्यम् ११६ लौकिकमिति लौकिकमर्थशास्त्रादिज्ञानंवेदिकंवेदार्थज्ञानं आध्यात्मिकं ब्रह्म
ज्ञानं परमात्तु गृह्णाति बहुमान्यमध्ये स्थितं प्रथममभिवादयेत् लौकिकादिज्ञानदातृणांमेव प्रयाणां समवायेयथोत्तरं मान्यत्वम् ११७ सा
वित्रीति सावित्रीमात्रवेत्तापि चरं स्रयंत्रितः शास्त्रनियमितः विचारिर्मान्यः नायंत्रितो वेदत्रयवेत्तापि निषिद्धभोजनादिशीलः प्रतिषिद्धविके

यमेवतुशुचिंविद्यानियतब्रह्मचारिणम् तस्मैमां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ११५ ब्रह्मयस्त्वननु
ज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् स ब्रह्मस्तेयसंयुक्तोनरकेतिपद्यते ११६ लौकिकंवेदिकंवापितथाध्यात्मिक
मेवच आददीतयतोज्ञाननंपूर्वमभिवादयेत् ११७ सावित्रीमात्रसारोपिवरंविप्रः स्रयंत्रितः नायंत्रित
स्त्रिवेदोपिसर्वाशीसर्वविक्रयी ११८ शय्यासनेऽध्याचरिते श्रेयसानसमाविशेत् शय्यासनस्थश्चैवैनं प्र
त्युत्थायाभिवादयेत् ११९ ऊर्त्वं प्राणाह्मत्कामंति यूनः स्थविर आयति प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यामुनस्तान्य
तिपद्यते १२० अभिवादनशीलस्यनित्यवृद्धोपसेविनः चत्वारितस्यवर्द्धते आयुर्विद्यायशोबलम् १२१

तात्पर्यतच्चप्रदर्शनमात्रम् स्रयंत्रितशब्देनविधिविधेयनिष्ठत्वस्यविवक्षितत्वात् ११८ शय्येति शय्याचआसनंचशय्यासनंजातिरप्राणिना
मितिद्वंद्वैकवद्भावः तस्मिन्श्रेयसाविद्याद्यधिकेनगुरुणाचाध्याचरितेसाधारण्येनस्वीकृतेचतत्कालमपिनासीत् स्वयंचशय्यासनस्थो
गुरावागतेउत्थायाभिवादनंकुर्यात् ११९ अस्थार्थवादमाह ऊर्त्वंमिति यस्मात्पूनीः लघ्वयसोचयोविद्यादिनास्थविरेआयतिआगच्छ
तिसतिप्राणाह्मत्कामंतिदेहाद्बहिर्निर्गन्तुमिच्छंतितान्दृश्यप्रत्यक्षानाभिवादाभ्यामुनः सुस्थान्करोति तस्माद्दृश्यप्रत्यक्षानाभिवा
दनंकुर्यात् १२० इतश्चफलमाह अभिवादनशीलस्येति उत्थायसर्वदावृद्धाभिवादनशीलस्यवृद्धोपसेविनश्च आयुःप्रज्ञायशोबलानिच

त्यादिपदैरभिभाषणम् १३९ मातुलांश्चेति मातुलादीनागतान् कनिष्ठानासनादुत्थाय असावहमिति वदेत् नाभिवादयेत् असाविति
स्नानमभिर्देशः श्रूयिष्याः स्वतुगुरव इत्यपक्रम्य ज्ञानवृद्धतपोवृद्धयोरपि हारीतेन गुरुत्व कीर्तनात् तयोश्च कनिष्ठयोरपि संभवात् तद्विष-
योयंगुरुशब्दः १३९ मातृषसेति मातृषस्मादयोगुरुपत्नीवत्सल्यत्थानाभिवादनासनदानादिभिः संपूज्याः अभिवादनप्रकरणादभिवा-
दनमेव संपूजनं विज्ञायत इति समास्ता इत्यवोचत् गुरुभार्यासमानलात्सल्यत्थानादिक्रमपिकार्यमित्यर्थः १३९ भ्रातुर्भाष्येति भ्रातुः स-
जातीयभार्याज्येष्ठापूजाप्रकरणात् उपसंग्राह्यापादयोरभिवाद्या अहन्यहन्यत्वे हमेव अपिरेवार्थे ज्ञातयः पितृपक्षाः पितृव्यादयः
संबन्धिनो मातृपक्षाः श्वसुरादयश्च तेषां पत्युः पुनर्विशेष्यप्रवासात् प्रत्यागते नैव अभिवाद्याः ननु प्रत्यहं नियमः १३२ पितुर्भगिन्यामिति
पितुर्मातुश्च भगिन्यां ज्येष्ठायां चात्मनो भगिन्यां मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता पुनस्ताभ्योगुरुतमा ननु मातृषसामातुलानीत्यनेनैकगुरुप-

मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वसुरान् त्विजो गुरुन् असावहमिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः १३९ मातृषसा-
मातुलानीश्च श्वसुराश्च पितृषसा संपूज्या गुरुपत्नीवत्समास्ता गुरुभार्याया १३९ भ्रातुर्भाष्येपि संग्राह्या
सवर्णाहन्यहन्यपि विप्रोष्यतूपसंग्राह्याज्ञातिसंबन्धियोषितः १३२ पितुर्भगिन्यामातुश्च ज्येष्ठायां च-
स्वसर्गपि मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेत् माता ताभ्योगरीयसी १३३ दशाब्दारख्यं पौरसरख्यं पंचाब्दारख्यं कलाभृता
म् अथ पूर्वश्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु १३४

लीवत् पूज्यत्वमुक्तं किमधिकमनेन बोध्यते इदमेव माता ताभ्योगरीयसीति तेन पितृषसानुज्ञायां दत्तायां मात्राच्च विरोधे मातुराज्ञा अ-
तिष्ठेयेति अथवा पूर्वपितृषसादेर्मातृवत् पूज्यत्वमुक्तं अनेन तु स्नेहादितृप्तिरप्यतिदिश्यते इत्युनरुक्तिः १३३ दशाब्दारख्यमिति दश
अब्दा आख्यायस्यत दशाब्दारख्यं पौरसरख्यं अयमर्थः एकपुरवासिनां वक्ष्यमाणविद्यादिगुणरहितानां एकस्य दशभिरब्दैर्ज्येष्ठत्वे स-
त्यपि सरख्यमाख्यायते पुरग्रहणं प्रदर्शनार्थं तेनैकग्रामादिनिवासिनामपि स्यात् गीतादिकलाभिज्ञानां पंचवर्षपर्यंतं सरख्यं श्रोत्रिया-
णां अथ पर्यंतं सपिंडेषु अत्यन्ताल्पेनैव कालेन सहस्रव्यम् अपिरेवार्थे सर्वत्रोक्तकालादूर्ध्वज्येष्ठव्यवहारः १३४

ब्राह्मणमिति दशवर्षब्राह्मणशतवर्षेषुनः क्षत्रियं पितापुत्रौ विजानीयात् तयोर्मध्ये दशवर्षोऽपि ब्राह्मण एव क्षत्रियस्य शतवर्षस्य पिता तस्मात्
 स्त्रियुवदसौ न स्यमान्यः १३५ वित्तमिति वित्तं न्यायार्जनं धनं च धुः पितृव्यादिः वयोऽधिकवयस्कृता कर्मश्रौतं स्मार्त्तं च विद्यावेदार्थतत्त्वज्ञा
 नं एतानि पंचमान्यलक्षणानि एषां मध्ये यद्यदुत्तरं तत्तत्पूर्वस्मात् श्रेष्ठमिति बहुमान्यमेव केवलमवलमुक्तम् १३६ पंचानामिति त्रिषु
 वर्णेषु ब्राह्मणादिषु पंचानां वित्तादीनां मध्ये यत्र पुरुषे पूर्वमप्यनेकं भवति स एवोत्तरस्मादपि मान्यः तेन वित्तबन्धुसुक्तो वयोधिकान्मान्यः ए
 वं वित्तादित्रयसुक्तः कर्मवतो मान्यः वित्तादिचतुष्टयसुक्तो विदुषो मान्यः गुणवन्ति चेति प्रकर्षवन्ति तेन द्वयोरेव विद्यादिसत्त्वे प्रकर्षो मानहेतुः
 शूद्रोऽपि दशमीमवस्थानवत्यधिकांगतो द्विजन्मानामपि मानार्हः शतवर्षीणां दशधा विभागे दशम्यवस्थानवत्यधिका भवति १३७ अयमपि

ब्राह्मणं दशवर्षं तु शतवर्षं तु भूमिपम् पितापुत्रौ विजानीयाद् ब्राह्मणस्तुतयोः पिता १३५ वित्तं बन्धुर्वयः क
 र्म विद्या भवति पंचमी एतानि मान्यस्थानानि गरीया यद्यदुत्तरम् १३६ पंचानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणव
 त्ति च यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमी गतः १३७ चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणो स्त्रियाः स्ना
 तकस्य च राज्ञश्च पंथादेयो वरस्य च १३८ तेषां तु समवेतानां मान्योऽस्मात् कपार्थिवो राजस्नातकयोश्चैव स्नात
 कौ नृपमानमाक् १३९ उपनीयतु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः सकल्पसरहस्य च तमाचार्यं प्रचक्षते १४०

पूजाप्रकारः प्रसंगादुच्यते चक्रिण इति चक्रयुक्तरथादियानां रूढस्थानवत्यधिकवयसो रोगार्तस्य भारपीडितस्य स्त्रियाः अचिरनिवृ
 त्तसमावर्त्तनस्य देशाधिपस्य विवाहाय प्रस्थितस्य पंथास्य कृत्यः त्यागार्थलाञ्छदरातेर्न चतुर्थी १३८ तेषामिति तेषामेकत्र मिलि
 तानां देशाधिपस्नातकौ मान्यौ राजस्नातकयोरपि स्नातक एव राजापेक्षयामान्यः अतो राजशब्दोऽत्र पूर्वशब्दो केन केवलजातिवचनः क्षत्रि
 यजात्यपेक्षया ब्राह्मणं दशवर्षं त्वित्यनेन ब्राह्मणमात्रस्य मान्यत्वाभिधानात् स्नातकग्रहणवैयर्थ्यात् १३९ उपनीयेति आचार्यादि
 शब्दार्थमाह तैः शब्दैरिह शास्त्रे प्रायो व्यवहारात् यो ब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्पारहस्यसंहितां वेदास्यां सर्वं अध्यापयति तमाचा
 र्यं पूर्वेऽमुमपो वदंति कल्पो यज्ञविद्यारहस्यमुपनिषत् वेदत्वेऽपुन विदं प्राधान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः १४० ७ ७

विप्राणामिति ब्राह्मणानां विद्यया क्षत्रियाणां पुनर्वीर्येण वैश्यानां धान्यवस्त्रादिधनेन शूद्राणामेव पूर्वजन्मना श्रेष्ठत्वं सर्वत्र तृतीया-
यैतसिः १५५ न तेनेति न तेन हृद्भवेति येनास्य सुकृशं शिरः किंतु युवापि सन् विद्वान् तदेवाः स्थविरं जानंति १५६ यथा काष्ठमय
इति यथा काष्ठघटितो हस्ती यथा चर्मनिर्मितो मृगः यद्यविप्रो नाधीते त्रय एतेनाममात्रं दधति न तु हस्यादिकार्यं शत्रुवधादिकं कर्तुं क्षम
ते १५७ यथा घट इति यथा न पुंसं कस्त्रीयुनिष्फलं यथा च स्त्री गवी गव्यामेव निष्फला यथा चाज्ञे दानमफलं तथा ब्राह्मणोऽप्यनर्थ
नो निष्फलः श्रौतस्मार्तकर्मार्तं हतया तत्फलरहितः १५८ अहिंसयैवेति भूतानां शिष्याणां प्रकरणात् श्रेयोर्थं मनुशासनमनतिहिंस
या कर्तव्यं रज्ज्वा वेणुदलेन वेत्यहिंसाया अभ्यनुज्ञानात् वाणीमधुरापीति जननी श्लक्ष्णयानोच्चैरुच्यते सा शिष्यशिक्षायै धर्मबुद्धिभिच्छ

विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणां तु वीर्यतः वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः १५५ न तेन हृद्भो
भवति येनास्य पलितं शिरः यो वै युवाप्यधीयानस्तदेवाः स्थविरं विदुः १५६ यथा काष्ठमयो हस्ती यथा च
ममयो मृगः यद्यविप्रो नाधीयानस्त्रयस्तेनामविज्जति १५७ यथा घटो फलस्त्री सुयथा गौर्गविचाफला
यथा चाज्ञेऽफलदानं तथा विप्रोऽनृचो फलः १५८ अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् या कृचैव म
धुरा श्लक्ष्णा प्रयोज्या धर्ममिच्छता १५९ यस्य वाङ्मनसी शुद्धा सस्य गुणैश्च सर्वदा सर्वैः सर्वमवाप्नोति वेदा
तोपगतं फलम् १६० नारुतुद इति पि न परद्रोहकर्मधीः यथा स्याद्विजते वाचाना लो क्यता सु दीरयत्
१६१

ताप्रयोक्तव्या १५९ यस्येति इदानीं पुरुषमात्रस्य फलं धर्मवाङ्मनः संयममाह न अध्यापयितुरेव यस्य वाङ्मनसो रुभयं
शुद्धं भवति वागमृतादिभिरदुष्टमनश्चरा गद्गेषादिभिरदूषितं भवति एते वाङ्मनसी निषिद्धविषयप्रकरणे सर्वदा यस्य पुंसः सरसि
ते भवतः सवेदांतेऽवगतं सर्वं फलं सर्वज्ञत्वं सर्वज्ञानादिरूपं मोक्षलाभादवाप्नोति १६० नारुतुद इति अयमपि पुरुषमात्रस्यैव धर्मो ना
ध्यापकस्य आर्तः पीडितोऽपि नारुतुदः स्यात् न मर्मपीडा करं तत्तदूषणमुदाहरेत् तथा परस्य द्रोहोपकारस्तदर्थं कर्म बुद्धिश्च न कर्तव्या
तथा यथा वाचानास्य परोच्यते तां मर्मस्पृशमथालोक्यां स्वर्गादिप्राप्तिविशेषिनीं न बदेत् १६१

संमानादिति ब्राह्मणः संमानान् विषादिव सर्वदोहिजते संमाने शीतिं न कुर्यात् अमृतस्येव सर्वस्वाच्छोकादवमानस्याकांक्षेत् अवमाने
 परेण कृते पि क्षमावांस्तत्र खेदं न कुर्यात् मानावमानद्वंद्वसहिष्णुत्वमनेन विधीयते १६२ सखं ह्यवमतः शोते इति अवमानसहिष्णुत्वे
 हेतुमाह यस्मादवमाने परेण कृते तत्र खेदमकुर्वाणः सखं निद्राति अन्यथावमानदुःखेन दह्यमानः कथं निद्रां लभते कथंच सखं प्रति
 बुध्यते प्रतिबुद्धस्य कथंच सखं कार्येषु चरति अवमानकर्त्ता तेन पापेन विनश्यति १६३ अनेनेति अनेन क्रमकथितो पापेन जातकर्मादि
 ना उपनयनपर्यन्तेन संस्कृतो हि जो गुरुकुले वसन् शनैरत्वरयावेदग्रहणार्थं तपोऽभिहिताभिधास्यमाननियमकलापरूपमनुतिष्ठेत् वि
 ध्यंतरसिद्धस्यापि अयमर्थवादोध्ययनांगत्वबोधनाय १६४ अध्ययनांगत्वमेव स्पष्टयति तपोविशेषैर्नियमकलापैर्विविधैर्बहुप्र-
 कारैश्च अध्येष्यमाणस्त्वात् तद्वत्त्यादिनोक्तैः सेवेते मांस्तु नियमानित्यादिभिर्वक्ष्यमाणैरपि तत्रैवोपनिषन्महानात्मिकादिभिर्विधि

संमानाद्ब्राह्मणो नित्यमुद्दिजेत विषादिव अमृतस्येव चाकांक्षेदवमानस्य सर्वदा १६२ सखं ह्यवमतः शो-
 ते सखंच प्रतिबुध्यते सखंच रतिलोके स्मिन्नवमता विनश्यति १६३ अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा-
 हिजः शनैः गुरोर्वसन् सचिंतुयाद्ब्रह्माधिगमिकंतपः १६४ तपोविशेषैर्विविधैर्ब्रतैश्च विधिचोदितैः
 वेदः कृत्स्नोधिगत्यः सरहस्या हि जन्यना १६५ वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तप्यन् हि जोत्तमः वेदाभ्या-
 सो हि विप्रस्यतपः परमिहोच्यते १६६ आहैवसनखाग्रभ्यः परमतप्यते तपः यः स्वग्वपि हि जोऽधीते
 स्वाध्यायशक्तितोऽन्यहम् १६७

देशितैः स्वगृह्यविहितैः समग्रवेदो मंत्रब्राह्मणात्मकः सोपनिषत्सोप्यध्येत यः रहस्य
 उपनिषदः प्राधान्यरथापनाय पृथग्निर्देशः १६५ वेदमेवेति यत्र नियमानामंगलमुक्तं तत्कृत्स्नस्वाध्यायाध्ययनमनेन विधत्ते तप-
 स्तप्यन् चरिष्यन् हि जो वेदमेव ग्रहणार्थमावर्त्तयेत् तस्माद्देवाभ्यास एव विप्रादेरिह लोके प्रकृतं तपोमुनिभिरभिधीयते १६६
 आहैवेति स्वाध्यायाध्ययनस्तुतिरियं ह शब्दः परमशब्दविहितस्यापि प्रकर्षस्य सूचकः स हि ज्ञानसाग्रेभ्य एव चरणरूपं तस-
 र्वदेह व्यापकमेव प्रकृतं तपस्तप्यते यः स्वग्वपि कुसुममालाधारपिप्रत्यहं यथाशक्ति स्वाध्यायमधीते स्वर्गा अपीत्यनेन वेदाध्ययना

यत्र ह्यनारि नियमत्तागमपिस्तत्पर्येदं दर्शयति तप्यत इति तपस्तपः कर्मकस्य वेतिर्यथा त्वनेपदे भवतः १६७ योनः धीत्येति यो हि ज्ञो वे
दमनधीत्यान्यत्रार्थशास्त्रादौ श्रमं यत्नातिशयं करोति सजीवन्नेव पुत्रपौत्रादिसौहेतः शीघ्रं शूद्रत्वं गच्छति वेदमनधीत्यापि स्मृतिवेदां
गाध्ययने विरोधाभावः अतएव शंखडिस्वितौ न वेदमनधीत्यान्यां विद्यामधीतान्यत्र वेदांगस्मृतिभ्यः १६८ हिज्जानां तत्र तत्राधिकार
श्रुते हि जलनिरूपणार्थमाह मातुरग्रे इति मातुः सकाशादादौ पुरुषस्य जन्माद्वितीयं मौजीबन्धने उपनयने व्यापोः संज्ञाच्छेदसौर्बहुल
मिति ह्रस्वः तृतीयं ज्योतिषोमादियज्ञदीक्षायां वेदश्रवणात् तथा च श्रुतिः पुनर्वीरिणं हृत्विजो यज्ञियं कुर्वंति यद्दीक्षयंतीति प्रथमं द्वितीयं तृत्
यजन्मकथनं चेदं द्वितीयं जन्मस्तत्पर्येदं हिजस्यैव यज्ञदीक्षायागप्यधिकारान् १६९ तत्रेति तेषु त्रिषु जन्मस्तमध्ये यदेतद्ब्रह्मग्रहणार्थं
जन्म उपनयनसंस्काररूपं मेखलाबन्धनोपलक्षितं तत्रास्य माणवकस्य सावित्रीमाता आचार्यश्च पिता मातृपितृसंपाद्यत्वा जन्मनः १७०

योऽनधीत्य हि ज्ञो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् सजीवन्नेव शूद्रत्वं मासु गच्छति सान्वयः १६८ मातुरग्रेऽधिजननं
द्वितीयं मौजीबन्धने तृतीयं यज्ञदीक्षायां हिजस्य श्रुतिचोदनात् १६९ तत्र यद्ब्रह्म जन्मास्य मौजीबन्धनवि-
हितम् तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते १७० वेदप्रदानादाचार्यपितरं परिचक्षते न ह्यस्मिन्
युज्यते कर्म किंचिदा मौजीबन्धनात् १७१ नाभिच्याहारयेद्ब्रह्मस्थानिनयनादृते शूद्रेणा हि समस्तावद्या
वद्देन जायते १७२ कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ब्रह्मणो ग्रहणं चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् १७३

वेदप्रदानादिति वेदाध्ययनादाचार्यपितरं मन्वादयो वदंति पितृवन्महोपकारफलात्तृणोपपितृत्वं महोपकारमेव दर्शयति न ह्यस्मिन्
ति यस्मादस्मिन्माणवके प्रागुपनयनात् किंचित्कर्मश्रौतं स्मार्तं च न संबध्यते न तत्राधिक्रियत इत्यर्थः १७१ नाभिच्याहारयेदिति आ
मौजीबन्धनादित्यनुवर्तते प्रागुपनयनाद्देदं नोच्चारयेत् स्वधाशब्देन श्राद्धमुच्यते निनीयते निष्याद्यते येन मंत्रजातेन तद्दर्जयित्वा मृतपि
तृकोनवत्यादादौ मंत्रं नोच्चारयेत् तद्व्यतिरिक्तं वेदं नोदाहरेत् यस्माद्यावद्देदेन जायते तावदसौ शूद्रेण तुल्यः १७२ कृतोपनयनस्येति
यस्मादस्य माणवकस्य सपिथमापेहिदिव्यास्वाप्सीरित्यादि व्रतादेशनं वेदस्याध्ययनं मंत्रब्राह्मणक्रमेणाध्येयमाणस्तत्तान् इत्यादि-

विधिपूर्वकमुपनीतस्योपादेश्यतेतस्मादुरुपनयनात्पूर्ववेदमुदाहरेत् १७३ यद्यस्येति यस्यब्रह्मचारिणोयानिचर्मसूत्रमेखलादंड
 वस्त्राणिउपनयनकालेगृह्येणविहितानिगोदानादिव्रतेष्वपितान्येवचानिर्कृत्यानि १७४ सेवेतेति ब्रह्मचारीगुरुसमीपेवसन्इन्द्रिय
 संयमंरुत्तानुगतादृष्टस्यर्थमिमान्नियमाननुतिष्ठेत् १७५ नित्यमिति प्रत्यहंस्नात्वादेवविषित्पितृभ्यउदकदानंमतिमादिषुहरिहरादि
 देवपूजनंसायंप्रातश्चसमिद्धोमंकुर्यात् यस्तुगौतमीयेस्नानविषेधोत्रह्मचारिणःसस्त्रस्नानविषयःअतएवबौधायनःनाप्लस्नायमा
 नःस्नायात् विष्णुनात्रकालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकारणमप्लदंडवन्मज्जनमितिब्रुवाणेनवारद्वयंस्नानमुपदिष्टम् १७६ वर्ज्येदिति
 सौंदर्यंसांचनसादेत्गंधंचकूर्पूरचंदनकस्तूरिकादिकर्जयेत् एषांचगंधानांयथासंभवंभक्षणमनुलेपनचनिषिद्धमाल्यंचनधारयेत्
 उदित्तरसांश्चगुडादीन्नखादेत्स्त्रियश्चनोपेयात् यानिस्वभावतोमधुरादिरसानिकालवशेनउदकवासादिनाचाम्लयंतितानिस्तुक्कानि

यद्यस्यविहितंचर्मयत्सूत्रंयात्रमेखला योदंडोयच्चवसनंतत्तदस्यव्रतेष्वपि १७४ सेवेतेमांस्तन्नियमान्
 ब्रह्मचारीगुरोवसन् सन्नियम्येन्द्रियग्रामंतपोवृत्त्यर्थमात्मनः १७५ नित्यंस्नात्वासुचिःकुर्यादेवविषि-
 पितृतपणम् देवताभ्यर्चनंचैवसमिदाधानमेवच १७६ वर्ज्येत्पथुमांसंचगंधमाल्यंरसान्स्त्रियः
 शुक्कानियानिसूत्राणिप्राणिनांचैवहिसनम् १७७ अप्यंगमज्जनंचाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम् कामंक्रो-
 धंचलोभंचनर्तनगीतवादनम् १७८ द्यूतंचजनवादंचपरिवादंतथामृतम् स्त्रीणांचप्रेक्षणालंभम्
 पथातपरस्यच १७९ एकःशयीतसर्वत्रनरतःस्कदयेत्कचित् कामाद्विस्कदयन्नरतोहिनस्तिव्रतमात्म-
 नः १८०

स्वादेत् प्राणिनांहिंसांनकुर्यात् १७७ अप्यंगमिति तैलादिनाशिरःसहितदेहमर्दनलक्षणंकज्जलादिभिश्चक्षुषोरं
 जनंपादुकायाश्चक्षुष्यचधारणंकामंमैथुनानिनिक्तविषयाभिलाषातिशयंमैथुनस्यस्थिरइत्यनेनैवनिषिद्धत्वात् क्रोधलोभनृत्यगीत
 वीणापणवादिवर्जयेत् १७८ द्यूतंचेति अस्त्रादीनांजनैःसहगिर्यवाकलहंपरस्यदोषवादंमृषाभिधानंस्त्रीणांचमैथुनेच्छयासानुरा
 गेणमेक्षणालिंगनंपरस्यचापकारंवर्जयेत् १७९ एकइति सर्वत्रगीतशय्यादावेकाकीशयनंकुर्यात् इच्छयानसस्तुक्रंपातयेत् यस्मादि-

च्छयासमेहनात्सुक्रपातयन्स्वकीयव्रतनाशयतिव्रतलोपेत्तावकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् १८० स्वप्रदति ब्रह्मचारीस्वप्रादावनिच्छ
यारेतः सिक्ताकृतस्नानश्चंदनाद्यनुलेपनपुष्पधूपादिभिः सूर्यमभ्यर्च्यपुनर्गामेखिंदियं इत्येतां क्रुचंवारत्रयं पठेत् इदमत्र प्रायश्चित्तं
१८१ उदकुंभमिति जलकुलशपुष्पगोमयमृत्तिकाकुशान्यावदर्थानियावद्भिः प्रयोजनानि आचार्यस्य तावदाचार्यार्थमाहरेत् अ
तएव उदकुंभमित्यत्र एकलमप्यविवक्षितं प्रदर्शनं नैतत् अन्यदप्याचार्योपि युक्तमुपहरेत् भैक्षं च प्रत्यहमर्जयेत् १८२ वेदयज्ञैरिति
वेदयज्ञैश्चात्यक्तानां स्वकर्मसु दक्षाणां गृहेभ्यः प्रत्यहं ब्रह्मचारी सिद्धान्तभिक्षामाहरेत् १८३ गुरोः कुल इति आचार्यस्य सपिंडेषु बंधु
पुत्रमातुलादिषु न भिक्षेत तद्गृहं न्यतिरिक्तभिक्षायोग्यगृहाभावे चोक्तेभ्यः पूर्वपूर्ववर्जयेत् ततश्च प्रथमं बंधुं भिक्षेत तत्रालाभे ज्ञातीन्

स्वमेसिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः सुक्रमकामतः स्नात्वा कर्मचर्यित्वा त्रिः पुनर्गामित्युच्यते १८१ उदकुंभं समुन
सोगोशकृन्मृत्तिकाकुशान् आहरेद्यावदर्थानि भैक्षं च अहं हरेत् १८२ वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां
स्वकर्मसु ब्रह्मचारी अहरेद्भैक्षं गृहेभ्यः प्रयतो न च हम् १८३ गुरोः कुलेन भिक्षेत न ज्ञाति कुलबंधुषु अलाभे
लन्यग्रेहानां पूर्वपूर्ववर्जयेत् १८४ सर्वेषां पित्रे द्वाभ्यां पूर्वोक्तानां मसंभवे नियम्य प्रयतो वाचमभिशस्तांस्तु
वर्जयेत् १८५ दूरादाहृत्य समिधः संनिदध्यादिहायसि सायंप्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतं दितुः १८६ अ
कृत्वा भैक्षचरणमसु मिध्य च पावकम् अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतचरेत् १८७ भैक्षेण वर्तयेन्नित्येनैका
न्मादीभवेद्भूतो भैक्षेण व्रतिनो हतिरुपवाससमास्पृता १८८

तत्रालाभे गुरोरपि ज्ञातीन् भिक्षेत १८४ सर्वे वेति पूर्ववेदयज्ञै
रहीनानां भित्तनेनोक्ता संभवे सर्वेषां ग्राममुक्तगुणरहितमपिशुविमौनी भिक्षेत सहापातकाद्यभिशस्तांस्त्यजेत् १८५ दूरादिति दूरादिभ्यः
परिगृहीतवृक्षेभ्यः समिध आनीय आकाशोधारणाशक्तः पटलादौ स्थापयेत् ताभिश्च समिद्धिः सायंप्रातरनले होमं कुर्यात् १८६ अकृत्वे
ति भिक्षाहारं सायंप्रातः समिद्धो मम रोगो नैरंतर्येण सप्तरात्रमकृत्वा लुप्तव्रतो भवति ततश्चावकीर्णप्रायश्चित्तं कुर्यात् १८७ भैक्षेणेति ब्रह्म
चारी न एकान्मम धात्तुं बहूगृहाहृत्य भिक्षासमूहेन प्रत्यहं जीवेत् यस्माद्भिक्षासमूहेन ब्रह्मचारिणो हतिरुपवासस्तुल्या मुनिभिः स्पृता १८८

वतनदिति पूर्वनिषिद्धस्यैकान्नभोजनस्यायं प्रतिप्रसवः देवदैवत्येकर्मणि देवतोद्देशेनाभ्यर्थितो ब्रह्मचारी व्रतवदिति व्रतविरुद्धमधुमांसं
 दिनार्जितमेकस्याप्यन्नं ययोऽपि तं भंजीत अथपि नुद्देशेनाभ्यर्थितो भवति तदाऽपि र्थितिः सम्यग्दर्शनसंपन्नत्वात् स इव मधुमांसवर्जित
 मेकस्याप्यन्नं ययोऽपि तं भंजीत इति सा एवायौ वैदग्ध्येनोक्तः तथापि भौक्षवृत्तिभियमरूपं व्रतमस्य लुप्यतं भवति याज्ञवल्क्योपि ब्राह्मदेभ्यर्थि
 तस्यैकान्नभोजनमाह ब्रह्मचर्ये स्थितो नैकमन्नमद्यादनापदि ब्राह्मणः काममभ्यायाच्छ्रद्धे व्रतमपीडयन्निति विश्वरूपेण तु व्रतमस्य न
 लुप्यत इति पर्यता ब्रह्मचारिणो मांसभक्षणमनेन मनुक्चनेन विधीयत इति व्याख्यातम् १८९ ब्राह्मणस्यैवेति ब्राह्मणस्त्रियविशां
 त्रयाणामेव ब्रह्मचारिणां भौक्षचरणविधानाद् व्रतवदित्यनेन तदपवादरूपमेकान्नभोजनं उपदिष्टं स्त्रियवैश्ययोः पि पुनरुक्तेन पर्युदस्य
 तेतदेकान्नभोजनरूपं कर्मत ब्राह्मणस्यैव चेदर्थविद्भिर्हितं स्त्रियवैश्ययोः पुनर्न चैतत्कर्म इति ब्रूते १९० चोदित इति आचार्येण प्रेरितो

व्रतवद्देवदैवत्येऽपि त्र्येकर्मण्यथर्विवत् काममभ्यर्थितोऽभ्यायाद् व्रतमस्य न लुप्यते १८९ ब्राह्मणस्यैव
 कर्मैतदुपदिष्टं मनीषिभिः राजन्यवैश्ययोस्त्वेवं नैतत्कर्म विधीयते १९० चोदितो गुरुणानित्यमप्रचोदित ए
 व वा कुर्यादध्ययने यत्नमाचार्यस्य हितेषु च १९१ शरीरंचैव वाचं च बुद्धीं द्रियमनांसि च निधम्य मांजलिं स्ति
 ष्ठे ह्येक्षमाणो गुरोर्मुखम् १९२ नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात्साध्याचारुः स संयतः आस्यतामिति चाक्तः सन्ना
 सीताभिमुखं गुरोः १९३ हीनान्नवस्त्वपेः स्यात्सर्वदा गुरुसन्निधौ उत्तिष्ठेत्यथ मन्त्रास्यचरमंचैव संविशेत्
 १९४ प्रतिश्रवणसंभाषे शयानेन समाचरेत् नासीनो न च भक्षानो न तिष्ठन्नपराद्धमुखः १९५

न प्रेरितो वा स्य मेव प्रत्यहमध्ययने गुरुहितेषु च उद्योगं कुर्यात् १९१ शरीरंचेति देहवाग्बुद्धीं द्रियमनांसि निधम्य कृतांजलिं गुरुमुखं
 पर्यं स्तिष्ठेत् नोपविशेत् १९२ नित्यमिति सततमुत्तरीयादहिकृतदक्षिणबाहुः शोभनाचारो वस्त्राद्यतदेह आस्यतामिति गुरुणा-
 क्तः सन् गुरोर्भूमिमुखं यथा भवति तथा आसीत् १९३ हीनान्नवस्त्विति सर्वदा गुरुसमीपे गुर्वपेक्षया लवकृथान्नवस्त्वप्रसाधनो भवेत्
 गुरोर्भूमयमंरात्रिशेषे शयनादुत्तिष्ठेत्सदोषे च गुरोर्मुखे पश्चाच्छयीत १९४ प्रतिश्रवणेति प्रतिश्रवणमाज्ञां गीकरणं संभाषणं च गुरोः
 शय्यायां कृतः आसनोपविष्टो संजानस्तिष्ठन्निमुखं न कुर्यात् १९५ कथं तर्हि कुर्यात्तदाह आसीनस्येति आसनोपविष्टस्य गुरोरा

संददतः स्वयमासनादुत्थितः निष्ठतो गुरोरादिशतः तदभिमुखं कतिचि सदानि गत्वा यथा गुरुरागच्छति तथा व्यभिमुखं गत्वा यदा-
 तु गुरुर्द्वाविन्नादिशति तदा तस्य पश्चाद्वाचनप्रतिश्रवणसंभाषे कुर्यात् १९६ तथा पराङ्मुखस्येति पराङ्मुखस्य वादिशतः संमुखस्थो
 दूरस्थस्य गुरोः समीपमागत्य शयानस्य गुरोः प्रणम्य प्रक्षोभूत्वा निदेशोक्तदे अवतिष्ठतो गुरोरादिशतः प्रक्षोभूयैव प्रतिश्रवणसंभाषे-
 कुर्यात् १९७ नीचमिति यत्र च देशे समासीनं गुरुः पश्यति न तत्र यथेष्टे चैवं चरणप्रसारादिकां कुर्यात् १९८ नोदाहरेदिति अस्य गुरोः
 परोक्षमपि उपाध्यायान् चार्पादि पूजावचनोपपदशून्यं नाम नोच्चारयेत् न तु गुरोर्गमनभाषितचेष्टितान्यनुकुर्वीत गुरुगमनादिसदृशा
 न्यात्मनो गमनादीनि उपादासबुद्धान् कुर्यात् १९९ गुरोर्यत्रेति विद्यमानदोषस्याभिधानं परीवादः अविद्यमानदोषाभिधानं निर्दोष

आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु निष्ठतः प्रत्यङ्मुखत्वावजतः पश्चाद्वावंस्तथावतः १९६ पराङ्मुख
 स्याभिमुखो दूरस्थस्यैव चातिक्रमं प्रणम्य तु शयानस्य निदेशोचैव तिष्ठतः १९७ नीचशय्यासनचास्य
 सर्वदा गुरुसन्निधौ गुरोस्तु चक्षुर्विषयेन यथेष्टासनो भवेत् १९८ नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
 न चैवास्यानुकुर्वीत गतिभाषितचेष्टितम् १९९ गुरोर्यत्र परीवादो निर्दावापि प्रवर्तते कर्णोत्तत्र पिधात-
 व्यो गंतव्यं वा ततो न्यतः २०० परीवादात् स्वरो भवति श्वावै भवति निर्दकः परिभोक्ता कृमिर्भवति कीटो भ-
 वति मत्सरी २०१ दूरस्थो नार्चयेदनेन कुक्षोर्नातिकेस्त्रियाः यानासनस्थश्चैव न भव रुद्धाभिवादयेत् २०२

अदेशो गुरोः परीवादो निर्दावचर्त्तते तत्र स्थितेन शिष्येण कर्णो हस्तादिना तिरोधातव्यो तस्माद्वादेशाद्देशान्तरं गंतव्यम् २०० परीवादादिति
 इदानीं शिष्यकर्तृकपरीवादकृतफलमाह गुरोः परीवादाच्छिष्यो मृतः स्वरो भवति गुरोर्निर्दकः कुक्षुरो भवति परिभोक्ता अक्षुचितेन गुरु-
 धनेनोपजीवकः कृमिर्भवति मत्सरी गुरोरुत्कर्षा सहनः कीटो भवति कीटः कृमिभ्यः स्थूलो भवति २०१ दूरस्थ इति दूरस्थः शिष्योऽन्य-
 नियुज्यमानो वस्त्रादिना गुरुं नार्चयेत् स्वयंगमनाशक्तौ लक्ष्यः कुद्धः कामिनीसमीपे च स्थितं स्वयमपि नार्चयेत् यानासनस्थश्च शि-
 ष्यो यानासनादवतीर्य गुरुमभिवादयेत् यानासनस्थश्चैव न प्रत्यक्षत्वायेत्यनेन यानासनादुत्थानं विहितमनेन तु यानासनेत्यागदस्य पुनरुक्ति

प्रतिवात इति प्रतिगतोऽभिसुखीभूतः शिष्यस्तदागुरुदेशान्छिष्यदेशमागच्छति सप्रतिवातः यः शिष्यदेशादगुरुदेशमागच्छति सोऽनुवातः तत्रगुरुणासंभवासीत् तथाऽविद्यमानः संशयो यत्र तस्मिन्संशवेगुरुर्यत्र न शृणोतीत्यर्थः तत्रगुरुगतमन्यगतं वान किंचित्कथयेत् २०३ गोइति यान शब्दः प्रत्येकमभिसंभव्यते बलीवर्द्धयानेघोटकप्रयुक्तयाने उष्ट्रयुक्तयाने रथकाद्यादौ प्रासादोपरिस्वस्तरेकदेवतृणादिनिर्मितेशिलायां फलके च दारुघटितदीर्घासनैर्नौकायां च गुरुणा सह आसीत् २०४ गुरोर्गुराविति आचार्यस्याचार्ये सन्निहिते आचार्य इव तस्मिन्पि अभिवादिकां वृत्तिमनुतिष्ठेत् तथा गुरुगृहे वसन् शिष्य आचार्येणानियुक्तो न स्नान् गुरुन्मातृपितृव्यादी नभिवादयेत् २०५ विद्येति आचार्यव्यतिरिक्ता उपाध्याया विद्यागुरवः ते चेतदेवेति सामान्योपक्रमः किंतदाचार्य इव नित्यासार्वकालि का वृत्तिर्यथेया तथा स्वयोनिष्वपि पितृव्यादिषु न हतिः अधर्मान्निषेधत्कथमनंतत्वं चोपदिशत्स गुरुव हर्तितव्यम् २०६ श्रेयस्सुविद्या

प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत् गुरुणा सह असंश्वेचैव गुरोर्न किंचिदपि कीर्तयेत् २०३ गोऽश्वोष्ट्रयान प्रासादस्वस्तरेषुकदेषु च आसीत् गुरुणा सादृशिलाफलकनौषु च २०४ गुरोर्गुरो सन्निहिते गुरुव हृत्तिमाचरेत् न चानि सृष्टो गुरुणा स्नान् गुरुनभिवादयेत् २०५ विद्यागुरु चेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयो निषु प्रतिषेधत्सत्त्वाधमान् हितचोपदिशत्स्वपि २०६ श्रेयस्स गुरुव हृत्तिनित्यमेव समाचरेत् गुरुषु त्रेषु चार्येषु गुरोश्चैव स्वबंधुषु २०७ बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि अध्यापयन् गुरुसु तौ गुरुवन्मानमर्हति २०८ उत्सादनं च गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजनं न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनं जनम् २०९ तपः समृद्धेषु आर्येषु तित्ति गुरुपुत्रविशेषणं समानजाति गुरुपुत्रेषु गुरोश्च जातिष्वपि पितृव्यादिषु सर्वदा गुरुव हृत्तिमनुतिष्ठेत् गुरुपुत्रश्चात्र शिष्याधिक्यवाश्वबोधव्यः शिष्यबालसमानवयसां अनंतरं शिष्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् २०७ बाल इति कनिष्ठः सवयावाज्येष्टोपि वा शिष्योऽध्यापयन् अध्यापनसमर्थो गृहीतवेद इत्यर्थः स यज्ञकर्मणि कृत्स्निगन्तृत्विग्वायज्ञदर्शना र्थमागतो गुरुवत्पूजा मर्हति २०८ उत्सादनमिति आचार्यवदित्यविशेषेण पूजायां प्रासादां विशेषमाह गात्राणामुत्सादनमुद्दत्तं न उच्छिष्टस्य भक्षणं पादयोश्च प्रक्षालनं गुरुपुत्रस्य न कुर्यात् २०९ ६ ६ ६ ६

गुरुवदिति सवर्णागुरुपत्यः गुरुवदाज्ञाकरणादिना पूज्याभवेयुः असवर्णाः पुनः केवलप्रत्यक्षस्थानाभिवादनेः २१० अभ्यंजनमि
तेत्यादिना देहाभ्यंगं स्नापनं गात्राणां चोद्धर्तनं केशानां च मालादिना प्रसाधनमेतानि गुरुपत्यानकर्तव्यानि केशानामिति प्रदर्शनात्
यदेहस्यापि चंदनादिना प्रसाधनं न कुर्यात् २११ गुरुपत्नीत्विति युवती गुरुपत्नीपादयोरुपसंगृह्य अभिवादनदोषगुणज्ञेनयूना
नाभिवाद्या पूर्णविंशतिवर्षत्वं यौवनप्रदर्शनार्थं बालस्य पादयोरभिवादनमनिषिद्धम् यूनस्तु भूमावभिवादनं वक्ष्यति २१२ स्वभावइ
ति स्त्रीणामयस्वभावः यदि हस्तं गारुच्येष्टया व्यामोह्य पुरुषाणां दूषणम् अतोऽर्थादस्माद्धेतोः पंडिताः स्त्रीषु प्रमत्ता भवन्ति २१३ अ
विद्वांसमिति विद्वानहंजितेन्द्रिय इति बुद्ध्यान् स्त्रीसन्निधिर्विधेयः यस्मादविद्वांसं विद्वांसमपि वा पुनः गुरुषु देहधर्मात्कामक्रोधवशात्

गुरुवत्सतिपूज्याः स्युः सवर्णागुरुयोषितः असवर्णास्तिसं पूज्याः प्रत्यक्षस्थानाभिवादनेः २१० अभ्यंजनं स्ना
पनं च गात्रोत्सादनं भवच गुरुपत्यानकार्याणि केशानां च प्रसाधनम् २११ गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवा
द्येहपादयोः पूर्णविंशतिवर्षणगुणदोषो विजानता २१२ स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् अ
तोऽर्थान्न प्रमाद्यति प्रमदास्तु विपश्चितः २१३ अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः प्रमदात्सुत्यथनेतुं
कामक्रोधवशात्तु गम् २१४ मात्रास्वस्त्रादुहित्रावानविभिक्षासनो भवेत् बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसम
पि कुर्वति २१५ कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवाभवि विधिवद्दं न कुर्यादसावहमिति श्रुचन् २१६
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहचाभिवादनम् गुरुदोरपु कुर्वीत सतान्धर्ममनुस्मरन् २१७

यायिनं स्त्रियं त्वथनेतुं

समर्थाः २१४ अत आह मात्रेति मात्राभ्यागिन्यादुहित्रा निर्जनगृहादौ नासीत यतोऽतिबल इन्द्रियगणः शास्त्रनियमितात्मानमपि
गुरुषु परवशं करोति २१५ कामं न्ति कामं तु गुरुपत्नीनां युवतीनां स्वयमपि युवायथोक्तविधिना भिवादयेऽमुकशर्माहं भोरि
नृपादग्रहणं विनाययेष्टमभिवादनं कुर्यात् २१६ विप्रोष्येति प्रवासादागत्य सच्येन सच्यंदक्षिणेन च दक्षिणमित्युक्तविधिना पाद
ग्रहणं प्रत्यहं च भूमावभिवादनं च गुरुपत्नीषु युवा कुर्यात् शिष्टानामयमाचार इति ज्ञानं तु २१७

ययेति उक्तस्य शुश्रूषाविधेः फलमाह यथा कश्चिन्नानुष्यः स नित्रेण भूमिं स्वननूजलं प्राप्नोति एवं स्थितां विद्यां गुरुसेवापरः शिष्यः प्राप्नोति २१८ मुंडो वेति ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयमाह मुंडितमस्तकः शिरः केशो वाजटावान् वा शिरसैव वाजटाजाता यस्य वापरे शिरः केशा मुंडिताः तथा वा भवेत् एनं ब्रह्मरिणं क्वचिद्गामे निद्राणां उत्तरत्र शयनमिति दर्शनात्सूर्योऽभिनिम्लोचेत् नानास्तमियात् २१९ अत्र प्रायश्चित्तमाह तच्चेदिति तं चेत्कायतो निद्राणां निद्रोपवशत्वेन सूर्योऽभ्युदियात् अस्मिन्मया तदा सा वित्रीजपन्नुपपन्नपि दिनेन उपवसन् रात्रौ भोजीत आभिनिर्मुक्तस्य उत्तरे ह निउपवासजपौ अभिरभागा इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाततः कर्मप्रवचनीयमुक्ते द्वितीया सा वित्रीजपंतु गोतमवचनात् तदाह गोतमः सूर्याभ्युदितो ब्रह्मचारिणोऽप्येत् अहरभोजनोऽभ्यस्तमितश्च रात्रिं जपन् सावित्रीम् ननु गोतमवचनात् सूर्योऽभ्युदितस्यैव दिनाभोजनजपावृत्तौ अभ्यस्तमितस्य तुराच्यभोजनजपौ नैतदपेक्षायां व्याख्यासंदेहे वा सुन्यंतरविवृतमन्वर्थमन्वयमाह ननु स्फुटं मन्वर्थं स्मृतं

यथारवननूजनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति तथा गुरुगतां विद्यां शुश्रूषुरधिगच्छति २१८ मुंडो वाजटि लोचास्यादधवास्याच्छिरवाजटः नैनं ग्रामेऽभिनिम्लोचेत्सूर्योऽनाभ्युदियात् क्वचित् २१९ तच्चेदभ्युदियात्सूर्यः शयानं कामचारतः निम्लोचेद्वाप्यविज्ञानज्जपन्नुपवसेद्दिनम् २२० सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च यः प्रायश्चित्तमकुवाणायुक्तः स्यान्महतेन सा २२१ आत्वम्यप्रयतो नित्यमुभे संध्ये समाहितः शुचौ देशे जपन् जूष्यमुपासीत यथाविधि २२२ यदि स्त्री यद्यवरजः श्रेयः किंचित्समाचरेत् तत्सर्वमाचरेद्युक्तौ यत्र वा स्थिरमन्मनः २२३

तरदर्शनादन्यथा कुर्मः अतएव जपापेक्षायां गोतमवचनात् सावित्रीजपमभ्युपेय एव न तूभयत्र स्फुटं मन्त्रं किं नोपवासजपावपाकुर्मः तस्मादभ्यस्तमितस्य मानवगोतमीयप्रायश्चित्तविकल्पः अस्य तु प्रायश्चित्तविधेः प्रायश्चित्तमाह २२० सूर्येणेति यस्मात्सूर्येणाभिनिर्मुक्तोऽभ्युदितश्च निद्राणः प्रायश्चित्तमकुर्वन्महतापापेन युक्तो नरकं गच्छति तस्माद्यथोक्तप्रायश्चित्तं कुर्यात् यस्मात्तुक्तप्रकारेण संध्यातिक्रमेण हलापमतः २२१ आत्वम्येति आत्वम्यपवित्रो नित्यमनन्यमनाः सुचिदेशो सावित्रीजपन्नुपे संध्ये विधिवहुपासीत २२२ यदीति यदि स्त्रीशूद्रो वा किंचित्श्रेयोऽनुतिष्ठति तत्सर्वं युक्तोऽनुतिष्ठेत् यत्र च शास्त्रानि विद्वेमनोऽस्य तु यथा

नितदपिकुर्यात् श्रेयएवहिधर्मार्थेतिदृश्यते ३२३ धर्मार्थाविति धर्मार्थौश्रेयोऽभिधीयन्तेकामहेतुत्वादितिकेचिदाचार्यामन्यन्तेअन्ये
त्वर्थकामौस्वरहेतुत्वात् श्रेयोऽभिधीयन्तेधर्मएवेत्यपरेअर्थकामयोरप्युपायत्वात् अर्थएवेहलोकेश्रेयइत्यन्येधर्मकामयोरपिसाध
नत्वात् संप्रतिस्वमतमाह धर्मार्थकामात्मकः परस्परानिरुद्धः त्रिवर्गएवपुरुषार्थतयाश्रेयइतिविनिश्चयः एवंचतुष्कक्षून्त्यत्कपदेशोनमुमु
क्षुत्सुमुक्षूणांतुमोक्षएवश्रेयइतिषष्ठेवक्ष्यते ३२४ आचार्यइति आचार्योदांतोदितस्य ब्रह्मणः परमात्मनोमूर्तिः शरिरं
गर्भस्यमातृत्वधारणात्पृथिवीमूर्तिः भ्रातात्वस्सः सगर्भः क्षेत्रज्ञस्यतस्माद्देवतारूपाएतानावमंतव्याः ३२५ आचार्यश्चेति आत्मा तन-
कोजननीचभ्रातात्वसगर्भोज्येष्ठः पीडितेनापिअमीनावमाननीयाः विशेषतोब्राह्मणेनयस्मात् ३२६ यमिति नृणामपत्यानांसंभवेगर्भा

धर्मार्थावुच्यतेश्रेयःकामार्थौधर्मएवच अर्थएवेहवाश्रेयस्त्रिवर्गइतितुस्थितिः ३२४ आचार्योब्रह्मणो
मूर्तिः पितामूर्तिः प्रजापतेः मातापृथिव्यामूर्तिस्तुभ्रातास्वोमूर्तिरात्मनः ३२५ आचार्यश्चपिताचैवमाता
भ्राताचपूर्वजः नात्तेनाप्यवमंतव्या ब्राह्मणेनविशेषतः ३२६ येमातापितरौकुशंसहेतसंभवेनृणाम् न-
तस्यनिष्कृतिः शक्याकर्तुर्वर्षशतैरपि ३२७ तयोर्नित्यप्रियंकुर्यादाचार्यस्यचसर्वदा तेष्वेवत्रिषुतुष्टेषुतपः
सर्वसमाप्यते ३२८ तेषांत्रयाणांशुश्रूषापरमतपउच्यते नतैरेभ्यननुज्ञातोधर्ममन्यंसमाचरेत् ३२९

धानेसति अनंतरंपंक्केशमातापितरौसहेतेतस्यवर्षशतैरेभ्यनेकैरपिजन्मभिरानृण्यंकर्तुमशक्यम् मातुस्तावत्कुक्षौधारणदुःखंप्रसव
वेदनातिशयोजातस्यरक्षणवर्द्धनकष्टंचवितुरधिकान्येवरक्षासंवर्द्धनदुःखंउपनयनात्यभृतिवेदतदंगाध्यापनादिक्लेशातिशयइतिसर्व
सिद्धंतस्मात् ३२७ तयोर्नित्यमिति तयोर्मातापित्रोः प्रत्यहमाचार्यस्यचसर्वदाप्रीतिमुत्पादयेत् यस्मात्तेष्वेवत्रिषुप्रीतेषुसर्वतपश्चांद्वा
यणादिकंफलद्वारेणसम्यक्प्राप्यतेमात्रादित्रयतुष्ट्यैवसर्वस्यतपसःफलंप्राप्यतइत्यादि ३२८ तेषामिति तेषामातापित्राचार्याणां
परिचर्यासर्वतपोमयंतएवसर्वतपःफलप्राप्तेर्यद्यन्यमपिधर्मकथंचित्तरोतितदप्येतत्त्रयानुमतिच्यतिरेकेणनकुर्यात् ३२९ तएवे-
ति यस्मात्तएवमातापित्राचार्यास्त्रयोलोकाः लोकत्रयप्राप्तिहेतुत्वात् कारणेकार्येपिचारः तएवब्रह्मचर्यादिभावत्रयआश्रमाःगार्हस्थ्य

यात्रमत्रयप्रदायकत्वात् तएवत्रयोवेदाः वेदत्रयजपफलोपायत्वात् तएवहित्रयोऽग्नयोऽभिहिताः त्रेतासंपादयज्ञादिफलदातृत्वात्
 २३० पितेति वैशब्दोऽवधारणेपितैवगार्हपत्योऽग्निः मानादक्षिणाग्निः आचार्य आहवनीयः सैधमग्नित्रेताश्रेष्ठतस्तुत्यर्थत्वाच्चास्यनव
 स्तुतिरोधोत्रभावनीयः २३१ त्रिधिति एतेषु त्रिषु प्रमादप्रकुर्वन् ब्रह्मचारीताकज्जपत्येव गृहस्थोपित्रीन् लोकान् विजयते संज्ञा पूर्वकस्यात्म
 नेपदविधेरनित्यत्वान्नपि पराभ्यां जेरित्यात्मनेपदं त्रीन् लोकान् विजयेदिति त्रिधाधिपत्यं प्राप्नोति तथा स्ववपुषा प्रकाशमानः सूर्यादिदेववत्
 दिवि हृद्यो भवति २३२ इममिति इमं भूलोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या मध्यममंतरीक्षम् आचार्यभक्त्या तु हिरण्यगर्भलोकमेव प्राप्नोति २३३
 सर्वतस्येति यस्यैते त्रयो मातृपित्राचार्या आहताः सत्कृताः तस्य सर्वधर्माः फलदा भवन्ति यस्यैते त्रयोऽनाहतास्तस्य सर्वाणि श्रौतस्मार्त्तकर्मणि

तएवहित्रयो लोकास्तएवत्रय आश्रमाः तएवहित्रयो वेदास्तएवोक्तस्त्रयोऽग्नयः २३० पिता वै गार्हपत्यो
 अग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः गुरुराहवनीयस्तस्माग्नित्रेतागरीयसी २३१ त्रिष्वप्रमाद्यन्ते तेषु त्रीन् लोका
 न् विजयेद्ब्रह्मा दीप्यमानः स्ववपुषा देववद्विभोदते २३२ इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् गुरु
 रुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते २३३ सर्वे तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः अनाहतास्तु यस्यैते सर्वा
 स्तस्याऽफलाः क्रियाः २३४ यावत्रयस्तजीवयुस्तावन्नान्यसमाचरेत् तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्याद्विप्रहितैरतः
 २३५ तेषामनुपरोधेन पारश्वयद्यदाचरेत् तत्तन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः २३६ त्रिधेतेष्विति कृत्यं हि
 पुरुषस्य समाप्यते एषधर्मः परः साक्षादुपधर्माऽन्यउच्यते २३७

निष्फलानि भवन्ति २३४ यावदिति तैत्रयोपाकृतीव-
 न्नितावदन्यधर्मस्तान्त्र्येणानुतिष्ठेत् न दत्तज्ञातुधर्मज्ञानं प्राविहितमेव किंतु तेष्वप्रत्यहं प्रियहितपरः शुश्रूषांतदर्थं प्रीतिसाधनं
 प्रियं प्रेक्षपानादिवत् आपत्यामिदसाधनं हितम् २३५ तेषामिति तेषां शुश्रूषाया अपरोधेन तदनुज्ञातो यद्यन्मनोवचनकर्मभिः परलो
 कफलं कर्मानुष्ठितं तन्मयैतदनुष्ठितमिति प्रभातेभ्यो निवेदयेत् २३६ त्रिधिति इति शब्दः कार्त्तर्ये हि शब्दो हेतौ यस्मादेतेषु त्रिषु शुश्रूषिते
 पु सर्वं श्रौतस्मार्त्तकर्मसंपूर्णमनुष्ठितं भवति तत्फलत्वात् तस्मादेव सद्यो धर्मः साक्षात्सर्वपुरुषार्थसाधनः अस्याग्निहोत्रादिप्रतिनियत

म-स-
३३

स्वर्गादिहेतुस्वरूपधर्मो जयन्यधर्म इति शुभ्रपास्तुतिः २३० अद्धान इति अद्धानुक्तः श्रुभांष्टशक्तिं गारुडादिविद्यां अवराच्छ्रूयादपि
गृणहीयात् अंत्यश्चांडालः तस्मादपि जातिस्मादेर्विहितयोगप्रकर्षति दुष्कृतशेषोपभोगार्थमवाप्तचांडालजन्मतः परंधर्मोस्योपायमाद-
दीत तथा अज्ञानमेवोपक्रम्य मोक्षधर्मप्राप्यज्ञानं ब्राह्मणास्त्रियात् वैश्यान् शूद्रादपि नीचादभीक्ष्णं अद्धानुक्तं अद्धानेन नित्यं न्यश्चि-
नंप्रतिजन्ममूलकविशेषता मेधातिथिस्तुतिस्मृत्यपेक्षया परोधर्मो लौकिकः धर्मशब्दो व्यवस्थापामपियुज्यते यदि चांडालोप्यत्र प्रदेशो मा-
चिरंस्थामावास्मिन्नं प्रसिस्त्राया इति वदति तमपि धर्ममनुतिष्ठेत् प्रागल्भ्या ह्यौ किकं वस्तु परंधर्ममिति ब्रुवन् चित्रं तथापि सर्वत्र स्त्राध्यो मे-
धातिथिः सताम् स्त्रीरत्नं आत्मापेक्षया निरुद्धकुलादपि परिणेतुं स्वीकुर्यात् २३८ विषाद इति विषयद्यमृतसंयुक्तं भवति तदा विषमपसा-
यतस्मादमृतं ग्राह्यं बालादपि हितवचनं ग्राह्यं शत्रुतोपि सज्जनवृत्तं अपेक्ष्यादपि सखणीदिकं ग्रहीतव्यम् २३९ स्त्रिय इति अतस्त्र्यादीना-

अद्धानः श्रुभां विद्यामाददीताश्चरादपि अंत्यादपि परंधर्मस्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि २३८ विषादप्यमृतं ग्रा-
ह्यं बालादपि सभाषितम् अमित्रादपि सहृत्तममेध्यादपि कान्चनम् २३९ स्त्रियोरत्नान्यथो विद्याधर्मः
शाचसभाषितम् विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः २४० अब्राह्मणादध्ययनमापत्काले विधी-
यते अनुग्रज्यात्वशुश्रूषायावदध्ययनं गुरोः २४१ नाब्राह्मणगुरोः शिष्यो वासमात्यं तिकवसेत् ब्राह्मणेचा-
ननूचाने काक्षन् गतिमनुत्तमाम् २४२ यदि त्वात्यं तिकं वासरोचयेत गुरोः कुले युक्तः परिचरेदेन माशरीरवि-
मोक्षणात् २४३ सुक्तानामपि दृष्टान्तत्वेनोपादनं यथास्यादयो निरुद्धकुलादिभ्यो गृह्यंते तथा अन्यान्यपि हिता निचित्रलिखनाद-

सर्वतः प्रतिग्रहीतव्यानि २४० अब्राह्मणादिति ब्राह्मणादन्यो यो हि ज्ञः क्षत्रियस्तदभावे वैश्यो वा तस्मादध्ययनमापत्काले ब्राह्मणाध्यापकासं-
भवे ब्राह्मचारिणो विधीयते अनुग्रज्यादिरूपा गुरोः शुश्रूषणायावदध्ययनं तावत्कार्यगुरुणा दशसालन उच्छिष्टया शनादिरूपा शुश्रूषा प्रशस्ता
सानकार्पातदर्थमनुग्रज्याचेति विशेषितं गुरुत्वं मपि यावदध्ययनमेव क्षत्रियस्याहव्यासः मंत्रदः क्षत्रियो विप्रैः शुश्रूषा तु गमादिना प्राप्तविद्यो ब्र-
ह्मपुनस्तस्य गुरुः स्मृतः ब्राह्मचारित्वेनैषिकस्यापि अब्राह्मणादध्ययनं प्रसक्तं प्रतिषेधयति २४१ नाब्राह्मण इति आत्यंतिकं वासं यावज्जीवि-
चर्ये क्षत्रियादिके गुरो ब्राह्मणे सांगवेदानध्वेनिरनुत्तमो गतिं गोक्षलक्षणापिच्छन् शिष्यो नावतिष्ठेत् २४२ यदीति यदि तु गुरोः कुलेनैषिकब्राह्म-

चार्यैकमात्रांतिकं वासमिच्छेत्तदायावज्जीवनमुक्तो गुरुं शुश्रूषयेत् २४३ अस्य फलमाह आसमाप्तेरिति समाप्तिः शरीरस्य जीव-
नत्यागः तत्पर्यंतं यो गुरुं परिचरति स तत्त्वतो ब्रह्मणः सद्य रूपमविनाशि प्राप्नोति ब्रह्मणिलीयन इत्यर्थः २४४ न पूर्वमिति उपकुर्वाणस्याय-
विधिः नैष्ठिकस्य स्नानासंभवात् गुरुदक्षिणादानं धर्मज्ञो ब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वं किंचित् गोवस्त्रादि धनं गुरवे नावश्यं दद्यात् यदि तु यदृच्छा-
तो लभते तदा गुरवे दद्यादेव अतएव स्नानात्पूर्वं गुरवे दानमाहापस्तंबः यदन्यानि द्रव्याणि यथा लाभमपहरति दक्षिणा एव ताः स एव ब्रह्मचा-
रिणो यज्ञो नित्यव्रतमिति स्नास्य न्यूनगुरुणा दत्ताज्ञो यथाशक्ति धनं नयाचित्वा पिप्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यं दद्यात् २४५ किं-
तत्तदाह क्षेत्रमिति शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेदित्युक्तत्वात् क्षेत्रहिरण्यं आदिकं यथा सामर्थ्यं विकल्पितं ससुदितं वा गुरवे दत्वा तत्प्रीतिमर्जयेत् वि-
कल्पपक्षे चांततोऽन्यासं भवेच्छत्रोपानहमपि दद्यात् इदं निर्देशात् ससुदितदानं प्रदर्शनार्थं चेत् तत्संभवेऽन्यदपि दद्यात् अतएव लघुहारी-

आसमाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् स गच्छत्यंजसा विप्रो ब्रह्मणः सद्यः प्राप्नुवतम् २४४ न पूर्वगुरवे किं-
चिदुपकुर्वीत धर्मवित् स्नास्य स्तु गुरुणा ज्ञप्तः शक्त्या गुरवेऽर्थमाहरेत् २४५ क्षेत्रहिरण्यं गामं च क्षेत्रोपानहमा-
सनम् धान्यं शकं च वासांसि गुरवे प्राप्तिमावहेत् २४६ आचार्ये तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणान्विते गुरुद्वारे सपिं-
डे वा गुरुवहति माचरेत् २४७ एतेषु विद्यमानेषु स्नानासनविहारवान् प्रयुजानोऽग्निशुश्रूषासाधयेद्दहमात्मा-
नः २४८ एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविपुतः स गच्छत्यक्तमस्थानं न चेहाजायते पुनः २४९ इति मानवधर्म-
शास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां द्वितीयोऽध्यायः २ ३ ४

तः एकमप्यक्षरं यस्तु गुरुः शिष्ये निवेदयेत् पृथिव्या नास्ति
तद्व्यं यदत्तात् नृणां भवेत् असंभवे शाकमपि दद्यात् २४६ आचार्य इति नैष्ठिकस्यायसुपदेशः आचार्ये मृते तत्कृतो विद्यादिगुणयुक्ततद-
माव गुरुपुत्र्यांतदभावे गुरोः सपिंडे पितृव्यादौ गुरुवत् शुश्रूषामनुतिष्ठेत् २४७ एनेष्विति एतेषु त्रिषु अविद्यमानेषु सततमाचार्यस्यैवाग्नेः स-
मापे स्नानासनविहारेः सायं प्रातरादौ सामिद्येमादिनात्मानेः शुश्रूषां कुर्वन् आत्मनो देहमात्मदेहावच्छिन्नं जीवं ब्रह्मप्राप्तियोग्यं साधयेत् २४८
एवं चरतीति आसमाप्तेः शरीरस्येत्यनेन यावज्जीवमाचार्यशुश्रूषाया मोक्षलक्षणं फलम् इदानीमाचार्यमृतेऽपि एवमित्यनेनानंतरोक्तविधि-

ना आचार्यपुत्रादीनामप्यग्निपर्यंतानां शुश्रूषको यो नैष्ठिको ब्रह्मचर्यमस्वहितव्रतोऽनुतिष्ठतिस उत्तमं स्थानं ब्रह्मण्यांतकसलक्षणं प्राप्नोति
न च हंससारे कर्मवशादुत्पत्तिं लभते २४९ इति मन्त्र्यमुक्तावल्यां मनुस्मृतौ द्वितीयोऽध्यायः २ ७॥ ७२॥ ७३॥ ७४
पूर्वत्रासमाप्तेः शरीरस्येत्यनेन नैष्ठिकब्रह्मचर्यमुक्तम् न तत्रावध्यपेक्षा आसमावर्तनादित्यनेन चोपकुर्वाणकस्य सावधिब्रह्मचर्यमुक्तम्
अतस्तस्यैव गार्हस्थ्याधिकारः तत्र कियदवधिविधौ ब्रह्मचर्ये तस्य गार्हस्थमित्यपेक्षायामाह षट्त्रिंशदाब्दिकमिति त्रयो वेदाः त्रयजुः सा
माख्याः त्रिवेदात् द्विषयं तत्स्वगृह्योक्तनियमसमूहं रूपं षट्त्रिंशदूर्ध्वं यावत् गुरुकुले चरितव्यं षट्त्रिंशदाब्दिकमिति षट्त्रिंशदब्दशब्दात्का
लादुज्ज्वलं अस्मिन् अपक्षे समं स्यादश्रुतत्वादिन्यायेन प्रतिवेदशास्त्रं ह्यदशवर्षाणि व्रतचरणम् तदर्द्धिकं मष्टादशवर्षाणि तत्र प्रतिवेदशास्त्रं षट्
पादिकं नववर्षाणि तत्र प्रतिवेदशास्त्रं त्रीणि यावत्ता कालेनोक्तावधेरूर्ध्वं मयोवावेदान् गृह्यहातितावत्कालं वा व्रतचरणं विषमशिष्टलेखिषाणा-
मेकादेयात्स्वोदेयाय हेया इति वत् नियमफलेन्यूनापेक्षो विकल्पः तथा च श्रुतिः नियमेनाधीतं गीर्यवत्तरं भवतीति ग्रहणांतिकपक्षसंदर्शनात्

षट्त्रिंशदाब्दिकं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं व्रतम् तदर्द्धिकं पादिकं वा ग्रहणांतिकमेव वा १ वेदानधीत्यवेदौ वा
वेदे वापि यथाक्रमम् अविष्णुतब्रह्मचर्या गृहस्थाश्रममावसेत् २

वैदिकपक्षत्रयेयं ग्रहणादूर्ध्वमपि व्रतानुष्ठानं
मवगम्यते अथर्ववेदस्य त्रयवेदांशलेपि त्रयवेदं यजुर्वेदं सामवेदमथर्वाणंचतुर्थमिति छांदोग्योपनिषदि चतुर्थवेदत्वेन कीर्तनात् अंगानिवे
दांश्चत्वार इति विष्णुपुराणादिवाक्येषु च पृथग्निर्देशाच्चतुर्थवेदत्वेपि प्रायेणाभिप्रायार्थत्वात् यज्ञविद्यायामनुपयोगाच्चाभिर्देशः तथा हि त्रयवे
देनैव होत्रं कुर्वन् यजुर्वेदेनाध्ययवं सामवेदेनोद्गात्रं षडेव त्रयैविद्यायै सूक्तं तेन ब्रह्मत्वमिति श्रुतेस्त्रयीसंपाद्य संयज्ञानां ज्ञायते अयं च मानवः त्रैवे-
दिकव्रतचर्याविधिनिर्वाहं वेदे व्रतचर्यानिषेधयतितत्परत्वे वाक्यभेदप्रसंगात् श्रुत्यंतरे वेदमात्रे व्रतश्रवणाच्च यदा हयोगियाज्ञवल्क्यः
ब्रह्मचर्यं ह्यदशब्दानि पंच वा १ वेदानधीत्येति वेदशब्दोपनिषदे वेदशाखापरः स्वशाखाध्ययनपूर्वकवेदशाखात्रयं ह्ययमेकां वा शाखां संव्र-
त्राह्यणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्मकलापरूपमनुतिष्ठेत् कृतदारपरिग्रहो गृहस्थः गृहशब्दस्य दारवचनत्वात् अविष्णुत-
ब्रह्मचर्य इति पूर्वविहितस्त्रीसंयोगमधुमांसभक्षणवर्जनरूपं ब्रह्मचर्यानुवाद्योयं प्रकृष्टाध्ययनो गत्व व्यापनार्थः पुरुषशक्त्यपेक्षश्चायमेकहि
त्रिंशत्वाध्ययनविकल्पः यद्यपि व्रतानि वेदाध्ययनं च नित्यवदुपदिशतामनुनोभयस्यातक एव श्रौतत्वादभिहितस्तथापि स्मृत्यंतरादन्यस्मात्

कोपिचोद्व्यः तदाहहारीतः ययत्प्रातकाभवंतिविद्यास्नातकोव्रतस्नातकोभिद्याव्रतस्नातकश्चेति यःसमाप्यवेदमसमाप्यव्रतानिसमावर्त्त
 तेसविद्यास्नातकः यःसमाप्यव्रतानिअसमाप्यवेदंसमावर्त्ततेसव्रतस्नातकःउभयंसमाप्यसमावर्त्ततेयःसविद्याव्रतस्नातकः याज्ञवल्क्योप्या
 ह वेदंव्रतानिनापारन्धीत्वास्तुभयमेवचेति २ तमिति तं ब्रह्मनामिधर्मांनुष्ठानेनस्यातंदीयतइतिदायः ब्रह्मवेदायो ब्रह्मदायः तंहरतीतिब्रह्म
 दायहरंपितुः पितृतोयूहीतचेदमित्यर्थः पितृतोऽध्ययनंसुख्यसुक्तंपितुरभावेआचार्यादेरप्यधीतचेदंमालयालंकृतंतुल्यपृथग्यनोपविष्टंगोसा
 धनमधुपकेणपिताआचार्योयाविवाहात्ययमंपूजयेत् ३ गुरुणेति गुरुणादत्तानुज्ञः स्वगृह्योक्तविधिनाकृतस्नानसमावर्त्तनःसमानवर्णा-
 सुमलक्षणकन्यांविबहेत् ४ असपिंडाचेति मातुर्यासपिंडानभवतिसप्तमपुरुषपर्यंतंसपिंडतांवस्थति सपिंडतातुपुरुषेसप्तमेविनिवर्त्तत
 इति तेनमातामहादिवंशजापानभवतीत्यर्थः वंशब्दान्मातृसगोत्रापिमातृवंशजन्मपरंपरनाम्नोऽत्रत्यभिज्ञानेसतिनिविवाह्यातदितरातुमातृसगो

तंप्रतीतंस्वधर्मेणब्रह्मदायहरंपितुः सुखिणंतल्पआसीनमर्ह्येत्यथमंगवा ३ गुरुणानुमतःस्नात्वा
 समावृत्तोयथाविधि उद्देहतद्विजोभायोसवर्णालक्षणांविताम् ४ असपिंडाचयामातुरसगोत्राचयापि-
 तुः सामशास्ताद्विजातीनांदारकर्मणिमैथुने ५ महात्यपिसमृद्धानिगोजाविधनधान्यतः स्त्रीसंबंधेदशौता
 निकुलानिपरिवर्जयेत् ६

आविवाहेतिसंगृहीतम् तथाचव्यासः सगोत्रांमातुरप्येकेनेच्छंत्युद्देहकर्मणि जन्मनाम्नोरविज्ञाने
 उद्देहदविशंकितः यत्तुमेधातिथिनावशिष्टनाम्नामातृसगोत्रानिषेधवचनंलिखितम् परिणीयसगोत्रांतुसमानप्रवरांतथा तस्यांकुला
 समुलगाद्विज्यांद्रायणंचरेत् मातुलस्यसूतांचैवमातृगोत्रांतयैवचेति तदपिमातृवंशजन्मनामापरिज्ञानविषयमेव असगोत्राचया-
 पितृवितिपितृर्पासगोत्रानभवतिचकारात्पितृसपिंडापिपितृव्यादिसंततिप्रवायानभवतीत्यर्थः साद्विजातीनांदारत्वंसंपादकेविवाहेप्र-
 शस्तामैथुनसाध्येअग्न्याधानकर्मप्रवोत्सादनायांचेति ५ महात्यपीतिउल्लेखन्यपिगवादिभिःसमृद्धान्यपिइमानिदशकुलानिविवाहे
 त्यजेत् ६ तानिकानीत्याह हीनक्रियमिति जातकर्मादिक्रियारहितंस्त्रीजनकंवेदाध्यापनमन्यम् बहुदुर्धरोमान्नितंअशौनामव्याधि-
 युक्तम् क्षयोराजयक्ष्माभंदानलापस्मारश्चित्रकुष्ठयुक्तानांचकुलानिवर्जयेदितिपूर्वक्रियासंबंधः दृष्टमूलत्वाच्चास्यप्रतिषेधस्यमातुल

वदुत्सन्ना अनुवहंते तेन हीनक्रियादि कुलात्परिणीतायां संततिरपितादृशी स्यात् व्याधयः संनारिण इति वैद्यकाः पठन्ति सर्वे संक्रामि-
णो रोगावर्जयित्वा प्रवाहिकां इति अवेदमूला कथमियं प्रमाणमिति चेन्न दुष्टार्थतयैव प्रामाण्यसंभवान् तदुक्तं भविष्यपुराणे सर्वा एत-
वेदमूलादृष्टार्थाः परिहृत्य तु मीमांसाप्राप्यकारेणापि स्मृत्यधिकरणेऽदितम् ७ यदृष्टार्थाः तेन तस्मात्तयैव दृष्टार्थास्ते वैदिकाः शब्दास्तु
मानमिति कुलाश्रयं प्रतिषेधमभिधाय कन्यास्वरूपाश्रयप्रतिषेधमाह नोदहेदिति कपिलकेशान्नित्यव्याधितां भविष्यमानलोमां प्रचुर-
लोमां बहुपरुषाणां पिणीं पिंगलाक्षीं कन्यान्मोपयच्छेत् ८ नेति अस्मिन् सत्रे तन्नामिकां आर्द्रा रेवतीत्यादिकां एवं तरुनदीं स्तेच्छपर्वतप-
क्षिर्षदासमयानकनामिकां कन्यान्मोदहेत् ९ अयं गां गीमिति अविकलां गीमं धुरस्तरवोद्यनाम्नीहं स गज रुचिरगमनो अनतिस्थूललोम

हीनक्रियं निष्पुरुषं निश्च्छंदो रोमशार्शसम् स्यामयाव्यपस्मारिश्चित्रिकुष्ठिकुलानि च ७ नोदहेत्
पिलां कन्यान्नाधिकां गीनरोगिणीम् नालोमिकां नातिलोमानवाचारां न पिंगलां ८ न स्तेच्छपर्वतना-
म्नीनां त्वपर्वतनामिकाम् न पक्ष्यहिमेष्यनाम्नीनां च भीषणनामिकाम् ९ अयं गां गीसौम्यनाम्नीहं स वा-
रुणागामिनीम् तलुलोमकेशदशानामृदंगीसुदहेत्त्रयम् १० यस्यास्तनभवेद्भ्रातानविज्ञायेत वापिता
नोपयच्छेत्ततो मातुः पुत्रिकाधर्मशंकया ११ केशदशनां कोमलां गीं कन्यामुदहेत् १० अत्र विधिनिषेधयोरभिधानम्

निषिद्धविहितकन्यापरिणयनमप्युदयार्थमिति दर्शयितुमाह यस्या इति यस्याः पुनर्भ्रातानास्ति तां पुत्रिकाशंकयानोदहेत् यदपत्यं
भवेदस्यास्तन्मम स्यात्त्वधाकरमित्यभिसंधानमात्रादपि पुत्रिका भवति अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकेत्येक इति गोतमस्मरणात् यस्यावाविशे-
षेण पितानज्ञायते अनेनेपमुत्पन्नेति तामपिनोदहेत् अत्र च पुत्रिकाधर्मशंकयेति न योजनीयमिति केचित् गोविंदराजस्ताह भिन्नपितृ-
कयोरप्येकमातृकयोर्भ्रातृत्वप्रसिद्धेः सद्भातृकत्वेऽपि यस्याविशेषेण पितानज्ञायते तामपि पुत्रिकाशंकयैव नोदहेदिति मेधातिथिस्त एकमे-
व श्रमं पक्षमाह यस्यास्तन्भ्रातानास्ति तां पुत्रिकाशंकयानोपयच्छेत् पिता चेन्न ज्ञायते प्रोषितो मृतो वा वाशब्दश्चेदर्थे पितरितु विद्यमाने त-
दीयवाक्यादेव पुत्रिकात्वाभावमवगम्याभातृकापिवोदयेति अस्माकं तु विकल्पस्वरसादिदं प्रतिभाति यस्याविशेषेण पितानज्ञायते ता-
मपितावत्वेनाधर्मशंकयानोदहेत् अत्र च पक्षे पुत्रिकाधर्मशंकयेति पुत्रिकात्वाधर्मश्चतयोः शंकापुत्रिकाधर्मशंकयेति यथासंख्यं योजनी-

यं अत्र च प्रकरणे सगोत्रांचे दमत्योपपद्यते मानृवदेनां विभूत्यादिति परित्यागश्रवणात् परिणीयसगोत्रांचेति प्रायश्चित्तश्रवणाच्च
तत्र तामसमभिव्याहृते च मानृसपिंडापरिणयजादौ भार्याशब्दस्याहवनीयादिवत्संस्कारवचनत्वात् येषां पु-
नरं पृगुणदोषमूलके विधिनिषेधाभिधाने यथाहीनक्रियमिति न तदतिक्रमे भार्यात्वाभावः अतएव मनुनामहांत्यपिसमृद्धनीत्यादि
पृथक्करणं कृतं एतन्मध्यपतितश्चनर्त्तवृत्तनदीनाम्नीमित्यादिप्रतिषेधोपि न भार्यात्वाभावफलकः किं तत्र शास्त्रातिक्रमादप्यश्रित्तमा
त्रम् ११ सवर्णाग्र्येति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां प्रथमे विवाहे कर्त्तव्ये सवर्णाग्र्येष्टाभवति कामतः पुनर्विवाहे प्रवृत्तानामेतावक्ष्यमाणा आनु-
लोम्येन येष्टाभवेषुः १२ शूद्रैवेति शूद्रस्य शूद्रैव भार्याभवति न तूत्कृष्टवैश्यादयस्तिष्ठः वैश्यस्य च शूद्रावैश्याच भार्यामन्वादिभिः स्मृता
क्षत्रियस्य वैश्या शूद्रैः क्षत्रियाच्च ब्राह्मणस्य क्षत्रियावैश्या शूद्रा ब्राह्मणी च वसिष्ठोपि शूद्रामप्येके मंत्रवर्जमिति हिजातीनां मंत्रवर्जितं शूद्रा
पिवाहमाह १३ न ब्राह्मणेति ब्राह्मणक्षत्रिययोर्गार्हस्थ्यमिच्छतोः सर्वथा सवर्णात्वात्मेकस्मिंश्चिदपि वृत्तांते इति हासारज्यानेपि शूद्रभार्या

सवर्णाग्र्ये हिजातीनां प्रशस्तादारकर्मणि कामतस्तत्प्रवृत्तानामिमाः स्क्रः क्रमशो वराः १२ शूद्रैव भार्या
शूद्रस्य सा च स्या च विशाः स्मृते ते च स्या चैव राज्ञश्च ताश्च स्वाचाग्रजन्मनः १३ न ब्राह्मणक्षत्रिययोराप-
द्यपि हि तद्युतोः कस्मिंश्चिदपि वृत्तांते शूद्रा भार्यापक्षिपते १४ हीनजातिस्त्रियमोहादुद्धूतो हि जात-
यः कुलान्येव न यत्याशुसंसतानानि शूद्रताम् १५ शूद्रावेदीपतयत्ररुतय्यतनयस्य च शौनकस्य स-
तोत्सत्यातदपत्यतयाभृगोः १६ नाभिधायते पूर्वसवर्णानुक्रमेणातुलोम्येन विवाहाय तज्ज्ञानात् अयं निषेधः प्रातिलोम्येन

विवाहविषयो बोद्धव्यः ब्राह्मणक्षत्रियग्रहणंचेदं दोषभूयस्कार्यं अनंतरं हिजातय इति बहुवचनात् वैश्यगोचरनिषेधस्यापि वक्ष्यमाण-
त्वात् १४ हीनजातिस्त्रियमिति सवर्णमपि परिणीय हीनजातिं शूद्रां शास्त्राभिवेकात् परिणयंतो ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यास्तत्रोत्पन्नपुत्रपौत्रा-
दिक्रमेण कुलान्येव संसंतितानि शूद्रतां गमयन्ति अत्र हिजातय इति बहुवचननिर्देशात् निंदया वैश्यस्यापि निषेधः कल्प्यते ब्राह्मणक्ष-
त्रिययोस्तत्पूर्वत्रैव निषेधकल्पनान्निंदामात्रार्थतैव १५ शूद्रावेदीति शूद्रां विंदति परिणयतीति शूद्रावेदी सपतति पतित इव भवति इ-
दमत्रैर्मतं उत यतनपस्यगौतमस्य च अत्रादियग्रहणसादरार्थं एतद्ब्राह्मणविषयं शूद्रायां कृतोत्पत्त्यापततीति शौनकस्य मतमेतत्क्षत्रि-

यविषयं शूद्रास्सक्तोत्सत्पापतीति शृगोर्मतं एतद्वैश्यविषयं एतस्य महर्षिमतत्रयस्य व्यवस्थासंभवे विसदृशपतनविकल्पायोगात्
मेधातिथिगोविंदराजयोक्तमतं शूद्रावेदोपततीति पूर्वोक्तशूद्राविवाहनिषेधविशेषः सुतोत्सत्पापतीति दैवाज्जातशूद्राविवाहे ऋतो
नोपेयादिनिविधानार्थं ऋतुकालगमने सक्तोत्सत्तेः तदपत्यतयेति तु तान्येव शूद्रोत्सत्त्वान्यपत्या नियस्य सतदपत्यस्तस्य भावस्तदपत्यता
तयापतनि एतेनेदमुक्तं ऋतावुपपन्नितरास्सजातापत्यउपेयान् १६ शूद्रमिति सवर्णमपरिणीयदेवान्स्नेहाद्वा शूद्रापरिणेतुर्ब्राह्म
णस्य शयननिषेधोयं निंदयानिषेधस्मृत्यनुमानात् शूद्रांगत्वा ब्राह्मणोनरकंगच्छति जनयित्वा सक्तं तस्यां ऋतुकालगमननिषेधपरं ब्रा
ह्मण्यादेव हायतदतिदोषमूपस्तार्थः १७ दैवेति यदिकथंचित्सवर्णानुक्रमेण वा शूद्रापि परिणीयते तदा भार्यात्वेन प्रसक्तानितत्कर्तृ
कानि दैवैत्यनेन निषिध्यते दैवं होमादिपित्र्यं श्राद्धादिआतिथेयं अतिथिभोजनादि एतानियस्य शूद्रासंपाद्यानितद्व्यंकव्यं पितृदेवा

शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् जनयित्वा सक्तं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हायते १७ दैवपित्र्याति
थेयानितत्सधानानियस्य तु नाश्रमतिपितृदेवास्तन्नचस्वर्गसंगच्छति १८ वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासो
पहतस्य च तस्याचिवसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते १९ चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् अ
ष्टाविमान् समासेन स्त्रीविवाहानि बोधत २० ब्राह्मणो दैवस्तथैवार्घ्यः प्राजापत्यस्तथासुरः गांधर्वो राक्षसश्चै
व पेशाच्च श्वाष्टमोधमः २१

नाश्रमंतिनचतेनातिथ्येन सगृहीत्स्वर्गयाति यस्तु संस्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्ययेति सवर्णा
यांसन्निहितायां निषेधं वक्ष्यति अयं लसन्निहितायामपीत्यनुकृतिः १८ वृषलीति वृषलीफेनोऽधररसः सपीतो येन सरुषलीफेनप
तः वाहिताग्न्यादिषित्यनेन समासः अनेन शूद्राया अधररसपानं निषिध्यते निःश्वासोपहतस्य चेतितया सहैकशय्यादौ शयननिषेधः
तस्याज्जातापत्यस्य शृङ्गिर्नोपदिश्यत इति ऋतुकालगमननिषेधानुवादः १९ चतुर्णामिति चतुर्णामपि वर्णानां ब्राह्मणादीनां परलो
के दहलोके च कांश्चिद्दहितान् कांश्चिद्दहितान् इमान्निधास्यमानान् द्यौंसंक्षेपेण भार्याप्राप्तिहेतून् विवाहान् शृणुत २० ब्राह्मण इति
त एतेनामतो निर्दश्यते ब्राह्मणराक्षसादिसजाचैयं शास्त्रसंबन्धवहारार्थास्तुतिर्निंदाप्रदर्शनार्थं च ब्राह्मण इवायं ब्राह्मः राक्षस इवायं राक्ष

सः नतु ब्रह्मादिदेवतानां विवाहानां संभवति पैशाचस्याधर्मस्याभिधानं मिंदाति शयार्थम् २१ यइति धर्मादनपेतो धर्म्यः यो विवा
हो धर्म्यो यस्य विवाहस्य यौगुण दोषौ दृष्टानिष्ट फलेतत्तद्वा हो सन्नापत्ये सुये गुणा गुणास्तत्सर्वेषु व्याकंप्रकर्षणाभिधास्यामि वक्ष्य
माणानुकीर्तनमिदं शिष्याणां स्तस्वग्रहणार्थम् २२ षडिति ब्राह्मणस्य ब्राह्मादिक्रमेण षट् क्षत्रियस्यावरात्तु परितनानासूरादीं
अतुरः विदुः शूद्रयोस्तुतानेवराक्षसवर्जितानां सूत्रगांधर्वपैशाचान् धर्मादनपेतान् जानीयात् २३ चतुरइति ब्राह्मणस्य प्रथमं पठि
तान् ब्राह्मादींश्चतुरः क्षत्रियस्य राक्षसमेकमेव वैश्यशूद्रयोराक्षरमेतान् श्रेष्ठान् ज्ञाता रोजे जानंति अतएव ब्राह्मणादिषां सूरादीनां पूर्व
विहितनामप्यत्राप्युपादानं जघन्यत्वापनार्थं तेन प्रशस्त विवाहासंभवे जघन्यस्यापि परिग्रह इति दर्शितम् एवमुत्तरत्रापि विगर्हित
परित्यागो बोद्धव्यः २४ पंचानामिति इह पैशाचप्रतिषेधादुपरितनानां पंचानां प्राजापत्यादीनां ग्रहणम् तेषु मध्ये प्राजापत्यगांधर्वरा

यो यस्य धर्म्यो वर्णस्य गुण दोषौ च यस्यौ तद्दः सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च गुणा गुणान् २२ षडात्तु पूर्व्या विप्रस्य
क्षत्रस्य चतुरो वरान् विदुः शूद्रयोस्तुतानेव विद्याधर्म्यान् राक्षसान् २३ चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्तान्
कवयो विदुः राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः २४ पंचानां तु त्रयो धर्म्याः द्वौ धर्म्यौ स्मृता विदुः पैशा
चश्चाक्षरश्चैव न कर्तव्यो कदाचन २५ पृथक्पृथग्वामिश्रौवा विवाहो पूर्वचोदितो गांधर्वराक्षसश्चैव ध-
र्म्यो क्षत्रस्य तौ स्मृतौ २६

क्षसास्त्रयो धर्मादनपेतान् स्त्रप्राजापत्यः क्षत्रियादीनामप्राप्तो विधीयते ब्राह्मणस्य विहितत्वाद्
नूयते गांधर्वस्य च चतुर्णामेव प्राप्तत्वात्तु वादः राक्षसोपि वैश्यशूद्रयोर्बिधीयते ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च स्थितस्यापि आक्षरपै-
शाचौ न कर्तव्यो कदाचनेत्यविशेषाच्चतुर्णामेव निषिध्यते अत्रयं वर्णप्रतियस्य विवाहस्य विधिनिषेधौ तस्य तं प्रति विकल्पः सच विहि-
तासंभवे बोद्धव्यः २५ पृथगिति पृथक्पृथगिति प्राप्तत्वादनूयते मिश्राविति विधीयते पृथक्पृथग्वामिश्रौवा पूर्वविहितौ गांधर्व-
राक्षसौ क्षत्रस्य धर्मो मन्वादिभिः स्मृतौ यदा स्त्रीसंयोरन्योन्यानुरागपूर्वकसंवादेन परिणेतार्युद्धादिना विजित्यतामुद्गृहेतदा गांध-
र्वराक्षसौ मिश्रौ भवतः २६ आच्छाद्येति आच्छादनमात्रस्यैव औचित्यमासत्वात्सविशेषवाससाकन्यावरावाच्छाद्यलंकारादिना

चपूजयित्वाविद्याचारवंतमप्रार्थयन्कुरमानीयतस्मै कन्यादानं ब्राह्मो विवाहो मन्वादिभिरुक्तः २७ यज्ञ इति ज्योतिषो मादियज्ञे प्रार-
भ्यया विधिः कृत्स्नैः कर्मकर्त्रे अलंकृत्य कन्यादानं देवं विवाहं मुनयो ब्रुवते २८ एकमिति स्त्री गवीषु गौश्वगोभिश्च न तदेकं देवा वरा-
त् धर्मतः धर्मार्थयागादिभिर्द्वये कन्यायैवादातुं न तु शुल्कबुद्ध्या गृहीत्वा यद्यथा शास्त्रं कन्यादानं स आर्षो विवाहो विधीयते २९ सहे-
ति सहयुवां धर्मं कुरुतमिति स्मृता प्रदानकाले वचसा पूर्वे नियम्यार्थं यित्वा यत्कन्यादानं स प्राजापत्यो विवाहः स्मृतः ३० ज्ञातिभ्य इति
कन्याया ज्ञातिभ्यः पित्रादिभ्यः कन्यायै यंतं यथा शक्ति धनं दत्त्वा कन्याया आपदानमादानं स्वीकारः स्वाच्छं धात्वेच्छान्त्यनत्वार्षशास्त्रोप-
धनं ज्ञातिपरिमार्णं नियमेन स आसुरो विवाह उच्यते ३१ इच्छयेति कन्याया वरस्थचान्योन्यानुसारेण यः परस्परसंयोग आलिंगनादि

आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतिशीलवत् स्वयम् आहूय दानं कन्यायां ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ३७ यज्ञे तु
वितर्तसम्यगृत्विजे कर्म कुर्वते अलंकृत्य स्मृता दानं देव धर्मं प्रब्रुवते ३८ एकगोभिश्च न देवा वरादा-
दाय धर्मतः कन्याप्रदानविधिवदार्षो धर्मः स उच्यते ३९ सह नो चरतां धर्ममिति वाचा तु भ्राष्य च क-
न्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ३० ज्ञातिभ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः कन्याप्रदा-
नं स्वाच्छं धादासुरो धर्म उच्यते ३१ इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च गांधर्वः स तु विज्ञेयो
मैथुन्यः कामसंभवः ३२ हत्वा छित्वा च भित्त्वा च क्रोशती रुदती गृहात् प्रसह्य कन्या हरणं राक्षसा-
विधिरुच्यते ३३

रूपः स गांधर्वो ज्ञातव्यः संभवत्यस्मादिति संभवः यस्मात्कन्या वरयोरभिलाषादसौ संभवति अत-
एव मैथुन्यो मैथुनापहितः सर्वविवाहानामेव मैथुनत्वेन यदस्य मैथुनत्वाभिधानं तत्सत्यपि मैथुनेन विरोध इति प्रदर्शनार्थम् ३२ ह-
त्वेति प्रसह्य बलाकारेण कन्यायां हरणं राक्षसो विवाह इत्येव लक्षणम् यदा तु हर्तुः शक्त्यातिशयं ज्ञात्वा पित्रादिभिरुपेक्षते तदा नाव-
श्यकं हननादि यदि कन्यापक्षः प्रतिपक्षतां याति तदा हननादिकमपि कर्तव्यमित्यर्थः प्राप्तमनूयते कन्यापक्षान्निशयतेषामंगच्छेदं कृ-
त्वा प्राकारादीभित्त्वा हापितमृतरनायाहं द्विये इति वदंतीं अश्रूणि मुचंतीं यत्कन्या गृहादपहरति अनेन कन्याया अनिच्छोक्ता गांधर्व इति
वेकार्यम् ३३

सुताभिनि निद्राभिनितामंयमदविहंलांशालसंरक्षणेनरहितांदिजनदेशेयंत्रविवाहेमैशुनधर्मेणप्रवर्तते संपापहेतुर्विवाहानांमध्येऽध-
मः पैशाचःस्व्यातः ३४ अद्विरिति उदकदानपूर्वकमेवब्राह्मणानांकन्यादानंयशस्तंक्षत्रियादीनांपुनर्विवाह्युदकंपरस्यरेच्छयावाङ्मात्रेणा-
पिकन्यादानंभवतिउदकंपूर्वकमपात्यनियमः ३५ यदिति यद्यपिगुणदोषौच्यस्ययानितिगुणाभिधानमपिप्रतिज्ञातमेवतथापिबहूनामर्थो-
नांतत्रवक्तव्यतयाप्रतिज्ञातत्वात्विशेषज्ञापनार्थः पुनरुपन्यासः एषांविवाहानामितिनिर्द्धारणेष्वी एषांमध्येयस्यविवाहस्ययोगुणोमनु-
नाकथितः तत्सर्वदेविप्राःममकथयतःशृणुत ३६ दशेति दशपूर्वान्पित्रादीन्वंशान्परान्पुत्रादीन्दशआत्मानंचैकविंशकंब्राह्मवि-
नाहोदापुत्रोयदिसुहृन्कृद्भवन्निद्रापापान्मोचयतिपित्रादीन्परकाहु-दरतिपुत्रादयश्चतस्यकुलेनिध्यापाजायंत इतिमोचनार्थः तेषामनुस-

सुतामंतांप्रमत्तांवारहोयत्रोपगच्छति सपापिहोविवाहानांपैशाचश्चाष्टमोधमः ३४ अद्विरैवहिजाग्र्या-
णांकन्यादानविशिष्यते इतरेषांतुवर्णानामितरेतरकाम्यया ३५ योयस्येषांविवाहानांमनुनाकीर्तितोशु-
णः सर्वशृणुततविप्राःसर्वकीर्तयतोमम-३६ दशपूर्वान्परान्वंशानात्मानंचैकविंशकम् ब्राह्मपुत्रःसु-
हृतकृन्मोचयदेनसःपितृन् ३७ दैवोदाजःसुतश्चैवसप्तसप्तपरान् आर्षोदाजःसुतस्त्रोस्त्रान्षट्-
पट्पापोदाजःसुतः ३८ ब्राह्मादिपुत्रविवाहेषुचतुर्ष्वानुपूर्वशः ब्रह्मवच्चस्त्रिनःपुत्राजायन्तेशिष्टसमताः ३९

नैःपापजंसस्थाशक्यत्वात् ३७ दैवोदेति दैवविवाहोदायाःपुत्रःसप्तपरान्पित्रादीन्सप्तभवरान्पुत्रादीन् आर्षविवाहोदायाः
पुत्रःत्रिन्पित्रादीन्त्रिन्पुत्रादीन् ब्राह्मपत्यविवाहोदायाःपुत्रःषट्पित्रादीन्षट्पुत्रादीन् आत्मानंचैनसोमोचयतीतिपूर्वस्यैवसर्व-
त्रानुपंगः कापोदमरुतिआपोःसंज्ञाछंदसोर्बहुलामितिकृत्स्नम् ब्राह्माद्यष्टविवाहोद्देशक्रमानुसारेणमंत्रफलस्यार्पस्येदबहुफल-
प्राजापत्यात्पूर्वाभिधानंब्राह्मादिविवाहोद्देशश्लोकएवकथमयंकमदतिचैत् पंचानांतुत्रयोधर्म्याइत्यत्रप्राजापत्यग्रहणार्थम् अन्यथा
त्यार्पस्येदग्रहणंस्यात् ३८ ब्राह्मेति असवेचगुणागुणानितिपहुक्तंतदुच्यते ब्राह्मादिषुचतुर्ष्वविवाहेषुश्रुताध्ययनसंपन्निकृतेजोयु-
क्ताःपुत्राः शिष्टप्रियाजायन्तेप्रियार्थत्वाच्चसंमतशब्दस्यत्वेनचपूजायामितिनयशीसमासप्रतिषेधः संबंधसामान्यविषयापद्योयंसमस्यते

रूपेति रूपं मनोहराकृतिः सत्त्वं रादशाध्यायेवश्यमाणागुणोदयः तैर्मुक्ताधनिनः स्याति संतोयथेप्सितवस्त्रस्वगंधलेपनादिभोगशा
 निनो धार्मिकाश्रयपुत्राजायन्ते इति पूर्वमनुवर्त्तते शतं च वर्षाणि जीवन्ति ४० इतरेष्विति ब्राह्मदिभ्यश्चतुर्भ्यो अन्ये वासरादिषु चतुर्भ्यो
 वाहेषु कुरुकर्माणो मृपावादिने वेदद्वेषिणो यागादिधर्मद्वेषिणः पुत्राजायन्ते ४१ अनिदितैरिति संक्षेपेण विवाहानां फलकथनमिदम्
 अगर्हितैर्भार्याप्राप्तिहेतुभिर्विवाहैरगर्हिनामनुप्याणां संततिर्गीहितैस्तु गर्हिता तस्माद्गर्हितविवाहान्कुर्यात् ४२ पाणीति समानजा
 तीपासगृह्यमाणासु हस्तग्रहणलक्षणः संस्कारागृह्यादिशास्त्रेण विधीयते विजातीयासु पुनरुह्यमानास्तु विवाहकर्मणि पाणिग्रहणस्था
 ने अयमनंतरस्तोके वश्यमाणो विधिर्ज्ञेयः ४३ शर इति क्षत्रियया पाणिग्रहणस्थाने ब्राह्मणविवाहे ब्राह्मणहस्तपरिगृहीतकांडैकदेशोग्रा
 त्यः वैश्यया ब्राह्मणक्षत्रियावधृतप्रतोदैकदेशोग्रात्यः शूद्रया पुनर्हिजातित्रयविवाहे प्राचुरवसनदशाग्रात्या ४४ ऋत्विति ऋतुनिमिशोणि

रूपसत्त्वगुणोपेता धनवंतो यशस्विनः पर्याप्तभोगा धर्मिषा जीवन्ति च शतं समाः ४० इतरेषु तु शिष्टेषु नृशं
 सान्तरुवादिनः जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्मद्वेषः सृताः ४१ अनिदितैः स्त्रीविवाहैरनिद्याभवति प्रजा नि
 दितैर्निदिता नृणां तस्मान्निद्यान्विजयते ४२ पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते असवर्णास्वि
 यज्ञेयो विधिरुद्राहकर्मणि ४३ शरः क्षत्रियया ग्रात्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया वसनस्य दशाग्रात्या शूद्रयोक्तु
 एवेदने ४४ ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा पर्ववर्जं व्रजे चैनांत इति रतिका मय्या ४५

तदर्शनीयलक्षितो गर्भधारणयोग्यः स्त्रीणामवस्थाविशेषः तत्कालाभिगामी स्यादित्यन्यनियमविधिः न तु परिसंख्या स्वार्थहानिपरा
 र्थकलनाप्राप्तया धातुकदोषत्रयदुष्टत्वात् ऋतुकालेपिरागतः पक्षे गमनप्राप्तौ यस्मिन् पक्षे प्राप्तिस्तत्र विधिः समेयजेतेति च न अत्र
 वक्तव्यमने दोषमाह पराशरः ऋतुस्मात्तु यो भार्यासन्निधौ नोपगच्छति घोरयात्रां ब्रह्महत्यायां पतते नात्र संशयः अनुत्पन्नपुत्र
 स्य चाप्यनियमः ब्राह्मणो ह वै जायमानस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इत्येतत्सत्यक्षमु
 तिमूलतेऽस्य संभवति मूलान्तरकल्पनस्या युक्तत्वात् तस्माद्युग्मास्तपुत्रार्थसंविशोदार्त्तवेस्त्रियमिति च वक्ष्यति ततोप्येतच्छ्रुतिमूलत्वात्

मवगम्यते पुत्रोत्पादनशास्त्रस्य नैकपुत्रोत्पादनेनैव चरितार्थत्वात् कामजानितरां निदुरिति दर्शनादजातपुत्रस्यैव नियमः दशास्यां
पुत्रानाधेहीति मंत्रस्तु वदुपुत्रप्रशंसापरः जातपुत्रस्यापि त्रस्तु कालगमननियमो न दशस्वेवावतिष्ठते स्वदारनिरतः स देतिनित्यं स्वदार
संतुष्टः स्यान्नान्यभार्यामुपगच्छेदिति विधानात्परिसंख्येव वाक्यानर्थक्यात् स्वदारगमनस्य प्रशस्तत्वात् ऋतावगमने दोषाश्च वणाच्च न नि
यमविधिः पर्ववर्जने चैनामिति पर्वण्यमावास्यादीनि वक्ष्यन्ते तानि वर्जयित्वा भार्याप्रीतिर्व्रतं तस्य सतद्रुतोऽनृतावप्युपेयात् अतएव
रतिका मयानतु पुत्रोत्पादनशास्त्रमुद्घातं स्मृदि विधायिदम् ऋतावुपेयादेव अन्यभार्या नोपगच्छेत् अनृतावपि भार्याप्रीतये गच्छेदि
ति अत्र च गौतमः ऋतावुपेयादनृतो च पर्ववर्जम् याज्ञवल्क्यो व्याहृ यथा कामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् पर्ववर्जमिति ऋताव
नृतो नोभयत्र संबध्यते ४५ ऋतरिति अत्रात्रहः शब्दावहोरात्रपरौ शौणितदर्शनात्प्रभृतिस्त्रीसंपर्कगमनादौ शिष्टानिदितैश्चतुर्भि

ऋतुः स्वाभाविकस्त्रीणां रात्रयः षोडशस्मृताः चतुर्भिरितरैः सार्द्धमहोभिः सहिगर्हितैः ४६ तासामा
द्याश्चतस्रस्तु निदितैकादशी च या त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दशरात्रयः ४७ युग्मासु पुत्रा जायते स्त्रि
योऽयुग्मास्तु रात्रिषु तस्माद्युग्मास्तु पुत्रा योऽसंविशेदात्तवे स्त्रियम् ४८ पुमान्पुंसोधिकेऽसु क्रेस्त्रीभवत्य
धिके स्त्रियाः समेषु मान्पुंस्त्रियो वा क्षीणे ल्ये च विपर्ययः ४९

रन्वैरहोरात्रैः सह षोडशाहोरात्राणि मासि मासि स्त्रीणां

मृतः स्वाभाविकः स्वाभाविकः व्याध्यादिना तु न्यून अधिककालोऽपि भवति ४६ तासामिति तासां पुनः षोडशानां रात्रिणां शौणितदर्श
नात्प्रभृति आद्याश्चतस्रो रात्रयः एकादशी त्रयोदशी च रात्रिर्गमने निदिता अवशिष्टा दशरात्रयः प्रशस्ता भवेयुः ४७ युग्मेति पूर्वोक्ता
स्तपि दशसु पञ्चम्याद्यास्तु रात्रिषु गमने पुत्रा उत्पद्यन्ते अयुग्मास्तु पंचमी संसंम्यादिषु दुहितरः अतः पुत्रा योऽयुग्मास्तु ऋतु काले भा
र्या गच्छेत् ४८ पुमानिति पुंसो बीजे अधिकेऽयुग्मास्तु पुत्रो जायते स्त्री बीजे अधिके युग्मास्तु पुत्रा दुहिता एव अतो नृव्याहारादिना नि
जबीजाधिक्यं भार्यायाश्चाहारलाघवादिना बीजात्पलमवगम्य युग्मास्तु पुत्रार्थिना गंतव्यमिति दर्शितम् स्त्रीपुंसयोस्तु बीजसाम्ये
पुमान्पुंसकं जायते पुंस्त्रियाविति यमौ च निःसारे ल्ये चोभयोरेव बीजे गर्भस्यासंभवः ४९ ७ ७ ७

निंयेति निंयास्तपूर्वोक्तास्तपदसरात्रिषु अन्यास्तन्निंयास्तपि यास्तकासु निदशास्तस्त्रियोवर्जयन् देरात्री अवशिष्टे पर्ववर्जिते ब्रजन्त्यसं
 डितब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमेव सन्निवित्तवानप्रस्थापेक्षया तस्य हि भार्याया सह गमनपक्षे तत्र गमनं प्रसक्तम् न च वनस्थ भार्यायाः
 तुर्न भवतीति वाच्यम् वनपंचाशतो ब्रजेति वर्षैरेकगुणं भार्यासु द्वादशगुणः पुमानित्यादिशास्त्रपर्यालोचनया तत्संभवात् मेधाति-
 थिस्तु यत्र तत्राश्रमेव सन्निवित्तु अनुवादमात्रं गृहस्थे तत्राश्रमेव जिते द्विपलविधानात् रात्रिद्वयाभ्यनुज्ञानासंभवादित्याह गोविंदराजस्त-
 उत्सन्नविनष्टपुत्रस्याश्रमांतरस्थस्यापीच्छया पुत्रार्थे रात्रिद्वयगमने दोषाभावप्रतिपादनार्थमेतत् यत्र तत्राश्रमेव सन्निवित्तु वचनात्पुत्रार्थसिं-
 विशोदितिव प्रसक्तत्वात् पुत्रस्य च महोपकारकत्वादित्याह हंत गोविंदराजेन विशेषमविवृण्वता व्यक्तमंगो कृतमृतौ स्वदारसरतं यते ५०
 नेति कन्यायाः पिता धनग्रहणदोषज्ञः अल्पमपि धनकन्यादाननिमित्तकं न गृणहीयात् यस्माच्छोभेन तद्गृणहन् अपत्यविक्रयी भवति ५१
 स्त्रीधनेति कन्यादाननिमित्तकमुल्कग्रहणनिषेधान् न वमाध्यायाभिधेयस्त्रीधनग्रहणनिषेधोयम् ये बांधवाः पतिपित्रादयः कलत्रदु-

निंयास्तः षास्तचान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ब्रह्मचार्येव भवति यत्र तत्राश्रमेव सन् ५० न कन्यायाः पिता
 विद्वान् गृणहीयाच्छुल्कमण्वपि गृणहच्छुल्कहिलोभेन स्यान्नरोपत्यविक्रयी ५१ स्त्रीधनानितुयेमोहादुप-
 जीवति बांधवाः नारीयाना निवस्त्रवाते पापायात्यधोगतिम् ५२ आर्षे गोमिथुनं शुल्ककेचिदाहुर्मृषेव तत्
 अल्पोप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः ५३ हित्रादिधनानि गृणहंति नारी स्त्रीयानानि अश्वादीनि वस्त्रं चेति प्रदर्शनार्थं

सर्वमेव धनं न ग्राह्यं ते गृणहाना पापकारिणो न रंकं गच्छन्ति ५२ आर्षे इति आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कं वराद्वात्यमिति केचिदाचार्या वदं-
 तितत्पुनरसत्ययस्यादत्यरूपसाध्यत्वादल्पो वा भवतु बहुमूल्यसाध्यत्वाच्च महान्वा भवतु सतावद्विक्रयो भवत्येव यत्पुनरेकं गोमिथुनमिति
 पूर्वमुक्तं तत्परमतमिति गोविंदराज तदसुक्तम् मनुमते लक्षणमार्षस्य न स्यादेवं वराद्गोमिथुनं पूर्वककन्यादानस्यैवार्षविवाहलक्षणत्वात्
 मन्वभिमतमन्यदेवार्षलक्षणमेकं गोमिथुनमिति परमतमिति चेत् एकं गोमिथुनं देवेत्येतत्परमतं यदि तदामनुमतेनार्षलक्षणं किंतु च्युता
 म् अष्टौ विवाहान्कथयन् नार्षो दासततेर्गुणान् मनु किंस्वमतेनार्षलक्षणं वक्तुमशक्यं मेधातिथिस्तपूर्वापरविरोधोपन्यास निरासमेव न कृ-
 तवान् तस्मादस्माभिरित्यं व्याख्यायते आर्षे विवाहे गोमिथुनं शुल्कमुक्तोचरुषामिति केचिदाचार्या वदन्ति मनोस्तमतं नेदं शास्त्रनियमितजा-

तिसंख्याकं ग्रहणं शल्करूपं सुल्लते मूल्यात्पत्तमहत्तेऽनुपयोगिनिविक्रयएवतदास्यात् किंलार्थविवाहसंपत्तयै अवश्यकर्तव्ययागादि
सिद्धये कन्यायैवादातं शास्त्रावंधर्माथैमेवगृह्यते अतएवार्थलक्षणश्लोकेवरदादायधर्मतइतिधर्मतो धर्माथैमितितस्यार्थः भोगलोभेन
तुधनग्रहणं सुल्लरूपयशास्त्रावंधर्माथैमेवगृह्यते अतएवार्थलक्षणश्लोकेवरदादायधर्मतइतिधर्मतो धर्माथैमितितस्यार्थः भोगलोभेन
तुभोगार्थमितितमनुनास्ममतमनुगणितम् ५३ आर्षेगोमिशुनंसुल्लमित्तकं इदानींकन्यार्थमपिधनस्यदानं न सुल्लमित्याह यासामिति या
सांकन्यानां प्राप्तावरेण दीयमानं धनं पित्रादयो न गृह्यन्ते इति किंतु कन्यायै समर्पयंतिसोपि न विक्रयः यस्मात्कुमारीणां पूजनं तदनुशंस्यमाहिंसक
लंकेवन्तदनुकंपारूपम् ५४ पितृभिरिति न केवलं विवाहकालेवरेण दत्तं धनं समर्पणीयं किंतु तदुत्तरकालमपि पित्रादिभिरप्येताभोजना-
दिना पूजयितव्याः स्थावराकारादिना भूषयितव्याश्च बहुधनादिसंपदं प्राप्नुकामैः ५५ यत्रेति यत्र कुलोपि पित्रादिभिः स्विष्टः पूज्यं ते तत्र देव-

यासां नाददते सुल्लं ज्ञातयोनसविक्रयः अर्हणं तत्कुमारीणामानुशंस्यं च केवलम् ५४ पितृभिर्भ्रातृभि-
श्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ५५ यत्र नार्थस्त पूज्यं ते रमंते तत्र दे-
वताः यत्रैतास्त न पूज्यं ते सर्वस्तत्राफलाः क्रियाः ५६ शोचंतीति जामयो यत्र विनश्यत्याशुतल्लम् न शोचंती-
तु यत्रैता वर्द्धन्ते तद्विसर्वा ५७ जामयो यानि गेहानि शपंत्य प्रतिपूजिताः तानि हृत्वा हतानीव विनश्यंति-
समंततः ५८ तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ५९

ताः यसीदंति यत्र पुनरेतान पूज्यं ते तत्र देवता प्रसादाभावात् यागादिक्रियाः सर्वानि फलाभवंतीति निंदार्थवादः ५६ शोचंतीति जामि. स्वस्त्
कुलस्त्रियोरित्याभिधानिका यस्मिन्कुले भगिनी गृहपती संवर्द्धनीयसन्निहितसपिंडस्त्रियश्च पत्नी दुहितृस्तुषाद्याः परितापादिना दुःखि-
न्यो भवंति तल्लं शीघ्रं निर्द्वीमवतिदैवराजादिना च पीड्यते यत्रैतान शोचंति तदनादिना नित्यं च ह्मिमेति मेधातिथिगोविंदरत्नौ तु नवोदा-
दुहितृस्तुषाया जामपदस्याहनुः ५७ जामयमिति यानि गेहानि भगिनी पत्नी दुहितृस्तुषाद्या अपूजिताः सख्यो अभिशपंति इदमनिष्टमेषाम-
स्ति तितान्यभिचारहतानि धनपञ्चादिसहितानि नश्यंति ५८ तस्मादिति यस्यादेवं तस्मात्कारणादेना भूषणाच्छादनाशनैर्नित्यं सत्कारेषु कौ

सुधादिषु उत्सवेषु उपनयनादिषु समृद्धिर्कामैः नृभिः सदा पूजनीयाः ५९ संतुष्ट इति भार्यया भर्त्रा इति हेतौ तृतीया यंत्रकुले भार्यया भर्ता
प्रीतो भवति रुच्यंतरा भिलाषादिकं न करोति भार्यचिस्वाभिना प्रीता भवति तस्मिन् कुले चिरं श्रेयो भवति कुलग्रहणान्न केवलं भार्यापती एवं
पुत्रपौत्रादिसंततिः श्रेयो भागिनी भवति ६० यदति दीप्त्यर्थं च रुचिः यद्विस्तीव्ररूपाभरणादिना शोभाजनकेन दीप्तिमती न स्यात् तदा स्वाभि
नं पुनर्न हर्षयेदेव हिंशब्दोचधारणे अग्रहर्षात्पुनः स्वाभि नः प्रजननं गर्भधारणं संपद्यते ६१ स्त्रिया भिति स्त्रियां मंडनादिना कान्तिमत्प्रा
भर्तृस्ते हविषयतया परपुरुषसंपर्कविरहात् तत्कुलं दासं भवति तस्यां पुनररोचमानायां भर्तृविद्विष्टतया नरांतरसंपर्कात् सकलमेव कुलं मलि
नं भवति ६२ कुविवाहैरिति आसुरादि विवाहैर्यथा वर्णनिषिद्धैर्जातिकर्मादिक्रिया लोपैर्वैदापाठेन ब्राह्मणा पूजनेन प्रख्यातकुलान्यपकर्षं

संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्यतिथैव च यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ६० यदि हि स्त्री नरो चे
तत्पुमांसं प्रमोदयेत् अप्रमोदात्पुनः पुनः प्रजननं भवति ६१ स्त्रियां तुरोचमानायां सर्वतद्रोचते कुलम् त
स्यात्तुरोचमानायां सर्वमेव नरोचते ६२ कुविवाहैः क्रिया लोपैर्वैदान्ध्ययनेन च कुलान्यकुलतां याति ब्राह्म
णाति क्रमेण च ६३ शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः गोभिरश्वैश्च याज्ञैश्च कृष्याराजोपसेवया ६४
अयाज्यया जनैश्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् कुलान्याश्रयिष्यंति यानि हीनानि मंत्रतः ६५ मंत्रतस्तत्समृ
द्धानि कुलान्यल्पधनान्यपि कुलसंख्यान् गच्छंति कर्षति च महद्यशः ६६

गच्छंति ६३ शिल्पेनेति चित्रकर्मादिशि

ल्येन कलयापनप्रयोगात् सकव्यवहारेण केवलशूद्रापत्येन गवाश्वरथक्रयविक्रयादिना कृषिराजसेवाभ्यां कुलानि विनश्यंतीत्युत्तरेण संबं
धः ६४ अयाज्येति अयाज्यब्राह्मणादि याजनैः कर्मणां श्रौतस्मार्त्तादीनां नास्तिक्येन शास्त्रीयफलवत्कर्मसफलभावबुद्धिर्नास्तिक्यम् वे
दाध्ययनशून्यानि कुलानि क्षिप्रमपकर्षं गच्छंति अत्र च विवाहप्रकरणे विवाहनिंदाप्रसंगेन क्रिया लोपादयो निंदिताः निंद्याच्चैतन्न कर्त्त
व्यमिति सर्वनिषेधः कल्प्यते ६५ इदानीं क्रिया लोपादिगतप्रासंगिककुलनिंदा नुप्रसक्त्यां कुलोत्कर्षमाह मंत्रेति यद्यपि धनेन कुलमि
तिलोके प्रसिद्धं तथाप्यल्पधनान्यपि कुलानि वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानप्रसक्तानि उत्कृष्टकुलगणनायां गण्यंते महतीं तुरव्यातिमर्जयंति

विवाहप्रकरणमतिक्रान्तं दानो वैवाहिकग्नौ संपाद्यं महायज्ञविधानं चेति वक्तव्यं तथा प्रतिज्ञातं महायज्ञाद्यनुष्ठानमाह वैवाहिक इति वि-
 वाहे भवो वैवाहिकः आध्यात्मिकादित्वाद्बुद्धिं तस्मिन् ग्नौ गृह्योक्तं कर्मसायं प्रातर्होमाष्टकादियथाशास्त्रमग्निसंपाद्यं च पंचमहायज्ञां
 तर्गतयैश्वदेवाद्यनुष्ठानं प्रतिदिनसंपाद्यं च पाकगृहस्थः कुर्यात् ६७ पंचेति पशवधस्थानं सूना सूना इव सूना हिंसास्थानगुणयोगात्
 चुल्ह्यादयः पंचगृहस्थस्याहिंसाबीजानि हिंसास्थानानि चुल्होऽद्वाहनीपेषणीरुषदुपलासिका उपस्करः गृहोपकरणकुंडसंमार्जन्यादि-
 कंडनी उलूखलमुसले उदकुम्भोजलाधारकलशः याः स्वकार्ययोजयन् पापेन संबध्यते ६८ तासामिति तासां चुल्हो आदिस्थानानां य-
 थाक्रमेणः कृत्य कृत्यन्नापापनाशार्थं गृहस्थानां पंचमहायज्ञाः प्रतिदिनं मन्वादिभिरनुष्ठेयतया स्मृताः एवं च निष्कृत्यर्थमित्यभिधानात्
 हिंसास्थानत्वेन च कीर्तनात् सूनादोषैर्न लिप्यत इति वक्ष्यमाणत्वात् च सूनानां पापहेतुकत्वं पंचयज्ञानां च तस्यापापनाशकत्वमवगम्यते प्रत्य-

वैवाहिके ग्नौ कुर्वीत गृह्यं कर्म यथाविधि पंचयज्ञविधानं च पत्तिं चान्वाहिकीं गृही ६७ पंचसूना गृहस्थस्य
 चुल्ही पेषण्युपस्करः कंडनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन् ६८ तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षि-
 भिः पंचकुत्तामहायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ६९ अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तत्तत्पणम् होमो देवलि-
 षो तो नृयज्ञो तिथिपूजनम् ७० पंचेतान्यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः स गृहपि वसन् नित्यं सूनादोषैर्न-
 लिप्यते ७१ देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः न निर्वपति पंचानामुच्छ्रंसन् स जीवति ७२

नान्यतिदिनं तस्यापक्षयस्यापेक्षितत्वात् संध्यावंदनादिवन्निश्चलमपि निरुध्यते ६९ अध्यापनमिति अध्यापनशब्देनाध्ययनमपि गृह्यते ज-
 पोद्भुतमिति वक्ष्यमाणत्वादतोऽध्यापनमध्ययनं च ब्रह्मयज्ञः अन्नाद्येनोदकेन वा इति तर्पणं वक्ष्यति स पितृयज्ञः अग्नौ होमो वक्ष्यमाणो दे-
 वयज्ञः भूतवलिर्भूतयज्ञः अतिथिपूजनं मनुष्ययज्ञः अध्यापनादिष्वयज्ञशब्दो महच्छब्दश्च स्तुत्यर्थं गौणः ७० पंचेति शक्ति इत्येतद्दि-
 धानार्थोपमनुवादः अनुकल्पेनापि यथासंभवमेते कर्तव्याः हापयतीति प्रकृत्यर्थ एव च्छांदसत्वात् णिच्जहातीत्यर्थः ७१ देवतेति देवता-
 शब्देन भूतानामपि ग्रहणम् तेषामपि वलिहरणे देवतारूपत्वात् भृत्यात् इत्यादिनापि त्रादयोऽवश्यं संबद्नीयाः सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति

अहं जन्म तेन नमः परमं कर्म च नृ देवतादीनां चेतानां यो न्यूनं ददाति सन्ध्या सन्ध्या पि जायितव्यं कर्मा करणान् जौ वृत्ताति निरुधाय यथ
 कर्म जन्म तेन नमः ७२ अहं तेनैति नाम भेदे पि नास्त्य भेद इति दर्शयितुं पंचमहायज्ञानां मुन्यंतरस्तां ह्युतादीनां संज्ञां तारापथिभि
 यानि तानि त्वयं चानरे ७३ अपर इति अहं तशब्देन ब्रह्मयज्ञारण्यो जप उच्यते हुतशब्देन देवयज्ञारण्यो होमः प्रहृतशब्देन श्राद्धयज्ञा
 रण्यो स्मृतवलिः श्राद्धं हुतशब्देन मनुष्ययज्ञारण्यो ब्राह्मणश्रेष्ठस्यार्चं प्राशितशब्देन पितृयज्ञारण्यं नित्यं ब्राह्मण ७४ स्नाभ्यायेति य
 दिदामि यादिदोषं जानिषि भोजनारिक्तं कर्तुं न क्षमते तदा ब्रह्मयज्ञे नित्यं पुक्तो भवेत् दैवैकर्मण्यप्यनो होमेन होमस्थस्तुतिमाह भगो देवक
 र्मपर इदं स्नाय चरं जंगमं धारयति ७५ कुज एतदित्याह अम्नातिनि फजमानेनाम्नानाहुतिः सम्यक् क्षिप्तारसाहृषणकारितादादित्यस्य

अहं तेनैव हुतं चैव तथा प्रहृतमेव च श्राद्धं हुतं प्राशितं च पंचयज्ञान्यचक्षते ७३ जपोऽहुतो हुतो होमाः प्र
 हुतो मातृकावलिः श्राद्धं हुतं द्विजाद्याश्च प्राशितं पितृतर्पणम् ७४ स्नाभ्यायेनित्यं यत्कुर्यात्तदेवैवै
 हं कर्मणि दैवकर्मणि पुक्तो हि विभर्त्ता दिंचराचरम् ७५ अग्नौ मास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते आग्नि
 स्थान्तायते वृष्टि वृष्टेरन्ततः प्रजाः ७६ यथा वायुसमाश्रित्य चरति स यं जंतु तथा गृहस्थमाश्रित्य च
 तं स च आश्रमाः ७७ यस्माच्च योष्याश्च मिणो ज्ञानेनान्येन चानहम् गृहस्थं नैव भाषते तस्माज्जंगमाश्रमा
 गृही ७८ स संभार्यः प्रयत्नेन स्वर्गमिक्षयमिच्छता सुरवे चैह च्छतानित्यं योऽभाष्यते नृनं नृप्रियो ७९

दित्यं भामो निमनाहुतिरस आदित्याहुतिरूपेण जायते ततो न्यूनं दुपभोगेन नायंते प्रजाः ७६ गथेति गथाभाषास्य भाष्याभनेनार्थभा
 षेनोक्तं नित्यं गृहस्थाभ्येण सर्गाय मिणो निर्वहंति ७७ गृहस्थः प्राणतृणसर्गाय मिणापि र्जंतुं तदेवोपपादयति यस्मादिति यस्मा
 द्गृहस्थ इति रिक्तास्त्योप्याय मिणो वेदार्थव्याख्याना न्यदानाभ्यां नित्यं गृहस्थैर्देवोपनिगंतमागं पेषाशमो गृहस्थो ज्येष्ठभाषाभोग
 पेनियद्वितीः ७८ स इति यतः प्रयत्नः स गृहस्थाभ्याः सर्गासुरमिच्छता भर्तुं मिणं निररथापि नाना इह लोके च दृष्टो गोपोग
 सादन्नादिभोजनसकलं संततमिच्छता प्रयत्नेनानुपेयः योऽयं तं दिपेदरिपितृन्नाशयते ७९

कुर्यादिति एते गृहस्येभ्यः सकाशात्कार्ययन्ते अतः शास्त्रज्ञेन तेषु कर्तव्यम् ८० कित्तदाह स्वाध्यायेनेति नानाप्रकारत्वादर्थेन
 स्य स्वाध्यायादेरर्चनायत्नगुचितम् महायज्ञान्तर्गते स्वाध्यायादिभिः ऋषिदेवपित्रितिभिः भूतानि यथाशास्त्रं पूजयेत् ८१ तत्र पितृय
 ज्ञानावदाह कुर्यादिति प्रत्यहं यथासंभवं आहं कुर्यात् आह शब्दो यत्कर्मविधिवाक्यवती कौडपायिनामयनीयाग्निहोत्रशब्दवत्त्वस्य
 माणपावेण आह धर्मातिदेशार्थः अन्नाद्येनेति तिलैर्वाहिभिर्वैस्त्वादेरुपादानं पयःशीरम् ८२ एकमिति पितृयोजने पंचयज्ञां
 तर्गते एकमपि ब्राह्मणं भोजयेत् अपिशब्दात्संभवे बहूनापि पार्वणधर्मग्रहणाच्च वैश्वदेवब्राह्मणभोजनप्राप्तावाह न किंचिद्वैश्वदे
 नार्थब्राह्मणमत्र भोजयेत् ८३ वैश्वदेवस्येति विश्वदेवार्थः सर्वदेवतार्थो वैश्वदेवस्तस्य पक्षस्थान्नस्यावसथ्याग्नौ स्वगृह्यविहितपशु

अरपयः पितरो देवा भूतान्यतिययस्तथा आशासते कुटुंबिभ्यस्तेभ्यः कार्यं किजानता ८० स्वाध्यायेनार्च
 येद्दधीन् होमैर्देवान्यथाविधि पितृन् ग्राह्यैश्च नूनन्ने भूतानि च लिकर्मणा ८१ कुर्यादहरहः आह म
 न्नाद्येनोदकेन वा पयोमूलफले वा पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ८२ एकमप्याशयेद्दिप्रपित्रथे पांचयज्ञि
 के न चैवात्राशयेत्किं निहैश्वदेवप्रतिहजम् ८३ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्यग्नौ विधिपूर्वकम् आप्यः कुर्या
 हेवताभ्या ब्राह्मणो होममन्त्रहम् ८४ अग्नेः सोमस्य चैवादीतयोश्च वसमस्तपोः विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो ध
 न्वतरय एव च ८५ कुक्षै चैवानुमत्ये च प्रजापतय एव च सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विष्टकृते ततः ८६

क्षणादिति कर्तव्यता पूर्वकमाभ्योवक्ष्यमाण देवताभ्यो ब्राह्मणं प्रत्यहं होमं कुर्यात् ब्राह्मणग्रहणं हिजातिप्रदर्शनायंत्रयाणां प्रकृ
 तन्वात् ८४ अग्नेरिति क्वचन इयं स्वाहाकारप्रदानं होम इति कालापनस्मरणादादावगम्ये स्वाहासोमाय स्वाहेति निरपेक्षदेवताकं
 होम इयं कृत्वा अग्नीषोमाभ्यां स्वाहेति समस्तदेवताकहोमं कुर्यात्ततो विश्वेभ्यो देवेभ्यो धन्वतरये ८५ कुक्षै चैति कुक्षै अनुमत्ये प्रजा
 पतये द्यावापृथिवीभ्यामग्नये स्विष्टकृत इत्येव स्वाहाकारां तान् होमान् कुर्यात् शुसंतरे धग्निविशेषणत्वेन स्विष्टकृतो विधानात्केव
 लं स्विष्टकृन्निर्देशोऽपि अग्निविशेषणत्वेनैव प्रयोगः पागदेवांतले सिद्धे स्विष्टकृते तत इत्यभिधानं स्मृत्यंतरीयहोमसमुच्चयेप्यंतत्वात् प्रा
 नार्थम् ८६

एवमिति एवमुक्तप्रकारेण सम्यगनन्यचित्तो देवता ध्यानपर एव होमान् रुत्वा सर्वा सुग्राच्यादिषु दिक्षु प्रदक्षिणामिन्द्रादिभ्यः सपुरुषे-
भ्यो बलिं हरेत् तथा प्राच्यामिन्द्राय नमः इन्द्रपुरुषेभ्यो नमः दक्षिणस्यां यमाय नमः यमपुरुषेभ्यो नमः पश्चिमायां वरुणाय नमः वरुण-
पुरुषेभ्यो नमः उत्तरस्यां सोमाय नमः सोमपुरुषेभ्यो नमः यद्यपि शब्दावगम्यत्वा देवता त्वस्यांत काप्यतीतं
बहुचानुष्ठानसंवादाद्बहुचगृह्ये च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरुणाय वरुणपुरुषेभ्यः सोमाय सोमपुरुषेभ्य इति प्रतिदिशमिति पाठान् य-
त्त एव प्रयोगः ८७ मरुद्भ्य इति इति शब्दः स्वरूपविवक्षार्थः मरुद्भ्यो नम इति हारे बलिं दद्यात् जलेद्भ्य इति मुशलो लूषल इति हरेत् इति-
र्देशात् सह युक्तयो रन्यतरत्र वनस्पतिभ्य इति बलिं दद्यात् गुणानुरोधेन प्रधान बलि कर्मावृत्ते रन्याय्यत्वात् ८८ उच्छीर्षेति वास्तु-
रुपस्य शिरः प्रदेशो उत्तरपूर्वस्यां दिशि ध्रियै बलिं दद्यात् तस्यैव पाददेशो दक्षिणपश्चिमायां दिशि मद्रकाल्यै अन्यतु उच्छ

एवं सम्यग्धविर्हत्वा सर्वा दिक्षु प्रदक्षिणाम् इन्द्रांत काप्यतीतं भ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ८७ मरुद्भ्य इति
तु द्वारि सिपे दप्स्वद्भ्य इत्यपि वनस्पतिभ्य इत्येव मुसलो लूषले हरेत् ८८ उच्छीर्षेति ध्रियै कुर्याद्भ्य इत्येव
पादतः ब्रह्मवास्तोः पतिभ्यां तु वास्तु मध्ये बलिं हरेत् ८९ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाशो बलिं दद्यात्
वाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तं चारिभ्य एव च ९० पृष्ठवास्तु नि कुर्वति बलिं सर्वात्म भूतये पितृभ्यो बलिं शेषं तु सर्वं
दक्षिणतो हरेत् ९१

यनस्य शिरःस्थानभूभागं पादत इति तस्यैव चरणभूप्रदेशमाहुः ब्रह्मणे वास्तोः पतय इति गृहमध्ये हरेत्
इतिर्देशोऽपि ब्रह्मवास्तोः पत्योः पृथगेव देवता त्वम् यत्र हरेत् इति मलितस्य देवता त्वम् पेक्षितं तत्र सहादिशब्दकरोति यथा सह द्यावापृथिव्यो
भ्येति ८९ विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्य इति शब्दादेक्यमाहुतिः विश्वेभ्यो देवेभ्यो नम इति गृहाकाशो बलिं दद्यात् दिवाचरेभ्यो
भूतेभ्य इति दिवानक्तं चारिभ्य इति नक्तम् बहुचगृह्ये दर्शनादियव्यवस्था ९० पृष्ठेति गृहस्योपरि यद्गृहं तत्पृष्ठवास्तु बलिं दातुः
पृदेशो भूभागे वा तत्र सर्वात्म भूतये नम इत्येव बलिं दद्यात् उक्त बलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्यां दिशि दक्षिणां सुखः
इति बलिं हरेत् प्राचीना वीतिना चायं बलिर्देयः स्वधापितृभ्य इति प्राचीना वीती शेषं दक्षिणां सुखो निनयेदिति बहुचगृह्ये वचनात्
९१ श्रमं चैति अन्यदन्तं पात्रे समुहृत्य श्रपितादिभ्यः शनकैर्यथारजसानसंगृह्यते तथा फ्रविदद्यात् पापरोगी कुक्षीक्षय

सोमोवा १२३ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण सर्वभूतान्यन्तदनादिना नित्यं पूजयति सपरंस्थानं ब्रह्मात्मकं तेजोमूर्तिप्रकाशं अवक्रेण
वर्त्मना चिरादिमार्गेण प्राप्नोति ब्रह्मणिलीयते इत्यर्थः ज्ञानकर्मभ्यां मोक्षप्राप्तेः तेजोमूर्तिरिति सविस्मर्गपाठे प्रकृतब्रह्मचोदस्वभावो भू-
त्वेति व्याख्या १२३ कृतेति एवमुक्तप्रकारेण एतद्दलिकर्मकृता गृहभोक्तृभ्यः पूर्वमतिथिभोजयेत् भिक्षवे परित्राजे ब्रह्मचारिणे प्रथमा
श्रमिणे च विधिवत्स्तिवाच्यभिक्षादानमप्युत्थमिति गौतमाद्युक्तविधिना भिक्षा दद्यात् यासप्रमाणान् च भिक्षा भवति यासमात्रा भवे
द्विस्तेति शान्तातपक्चनात् संभवेत् अधिकमपि देयम् १२४ यदिति गुरवेणां दत्ताविधिवत्स्वर्णभृंगिकादिविधानेन यत्फलं प्राप्नोति तद्गृह-
स्थो विधिना भिक्षादानायाप्नोति १२५ भिक्षामिति प्रचुराज्ञाभावे यासप्रमाणां भिक्षामपि व्यंजनादिना सत्कृत्य तदभावे जलपूर्णपात्रम्

सुनान्च पतितानान् च स्वपचां पापरोशिणाम् वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि १२६ एवंयः सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्चति सगच्छति परंस्थानं तेजोमूर्तिप्रथर्जुना १२७ कृतेति दलिकर्मैवमतिथिपूर्वमाशये-
त् भिक्षान् च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे १२८ यत्पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः तत्पुण्यफ-
लमाप्नोति भिक्षा दत्त्वा हि जोगृहा १२९ भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्रा-
ह्मणायोपपादयेत् १३० नश्यति हव्यकव्यानि नराणामविजानताम् भूस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादृत्तानि
दातृभिः १३१ विद्यातपःसमृद्धेषु हुतविप्रसुराग्निषु निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्बिषात् १३२
संप्राप्तायत्यतिथये प्रदद्यादासनादके अन्नचैव यथाशक्तिसत्कृत्य विधिपूर्वकम् १३३

विफलपुण्यादिना सत्कृत्यत

ततो वेदतदर्थज्ञानवते ब्राह्मणाय स्तिवाच्येत्यादिविधिपूर्वकं दद्यात् १३४ नश्यंतीति मोहाद्यसात्रानभिज्ञतया देवपितृदेवैर्नान्नानि
वेदाध्ययनतदर्थज्ञानानुष्ठानकैः शून्यतया भस्मरूपेष्विव पात्रेषु दत्तानि दातृभिर्निष्फलानि भवन्ति १३५ विद्यातपःसमृद्धेति विद्यात-
पस्तेन संपन्नविश्राणां सुखानि होमाधिकरणत्वेन ग्नितयानिरूपितानि हव्यकव्यादिप्रक्षिप्तमिह लोके दुस्तारात् व्याधिशत्रुराज्ञपीडादिभ-
यान्महतश्च पापादमुत्र नरकत्वायते १३६ संप्राप्तायेति स्वयमागतायत्यतिथये आसनं पादप्रक्षालनाद्युदकं यथासंभवं व्यंजनादिभिः

म.स.
४३

सत्कृतं चान्नमासनावसथावित्यादिवस्यमाणविधिपूर्वकंदद्यात् ९९ शिलानिति लूनकेदारशेषधान्यानिशिलस्तानपिउ।
 निसंयमान्वितस्यत्रेतावसथ्यः सभ्यश्चेतिपंचाग्नयः सभ्योनामाग्निः शीतापनोदाद्यर्थयस्तत्रप्रणीयतेपंचस्वा।
 निसंकोचोनपंचाग्निहोमार्जितपुण्यमनर्चितोऽतिथिर्वसन्नृणाति अनयाचनिंदायातिथ्यनर्चनस्यनिंदावगम्यते १०० तृणानिति
 अन्नासंप्रवेयुनस्तृणविश्रायभूमिपादप्रक्षालनाद्यर्थजलाप्रियवचनान्यपिधार्मिकगृहेष्वतिथ्यर्थनकदाचिदुच्छिद्यंते अवश्यदेया-
 नोतिविधीयते तृणग्रहणंशयनीयोपलक्षणार्थम् १०१ अप्रसिद्धत्वादतिथिलक्षणमाह एकेति एकरात्रमेवपरगृहेनिवसन्नृणा
 ह्यणोतिथिर्भवति अनित्यावस्थानान्नविद्यतेऽस्तीयानिथिरस्येतिअतिथिरुच्यते १०२ नैकेति एकग्रामनिवासिनलोकेषुवि-
 त्रपरिहासकथादिभिः सगत्यावृत्त्यर्थिनंभार्याग्निसुक्तोगृहेवैश्वदेवकालोपस्थितमपिनातिथिविद्यात् एतेनभार्याग्निरहितस्यप्रवा

शिलान्प्युल्लतो नित्यं पंचाग्नीनपिज्झतः सर्वं स्फुटतमादत्ते ब्राह्मणो नर्चितो वसन्नृ १०० तृणानिभू-
 मिरुदकवाक्कतुथीचिसूनुता एतान्यपि सतागहेनाच्छिद्यंते कदाचन १०१ एकरात्रमुनिवसन्नतिथि-
 ब्राह्मणः स्मृतः अनित्यहि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते १०२ नैकग्रामीणमतिथिविप्रसांगतिकं
 तथा उपस्थितं गृहे विद्याद्वार्यायत्राग्नयोपिवा १०३ उपासते ये गृहस्थाः परपाकमबुद्धयः तेन ते प्रेत्य
 पुस्ततां ब्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् १०४ अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदोगृहमेधिना काले प्राप्तास्त्वका-
 लेवानास्थानं भनृहे वसन्नृ १०५

सिनोनातिथिलमिति बोधितम् १०३ उपासत इति अतिथिप्रकरणादातिथ्यलो-
 भेन ये गृहस्थाः ग्रामांतराणि गत्वा परान्नं सेवंते ते निषिद्धपरान्नदोषानभिज्ञाः तेन परान्नभोजने न जन्मांतरे अन्नादिदायिनां पशु-
 तां ब्रजंति तस्मादिदं न कुर्यादिति निषेधः कल्प्यते १०४ अप्रणोद्य इति सूर्योऽस्तमिते गृहस्थेनातिथिर्न प्रत्याख्येयः सूर्योऽणोदः प्रा-
 पितः रात्रौ स्वगृहगमनाशक्तेः द्वितीयवैश्वदेवकाले प्राप्तः अकाले वा सायं भोजने निवृत्ते पिनास्य गृहे अतिथिरनश्नन् वसेदवश्यम्
 सौभोजनं देयं प्रत्याख्याने प्रायश्चित्तगौरवार्थं भारंभ अतएव विष्णुपुराणे दिवातिथौ त्विमुस्वे गते यस्तानकं नृप तदेवाष्टगुणं
 प्रोक्तं सूर्योदो विमुस्वे गते गोविंदराजस्तु प्रतिनिषिद्धातिथिप्रतिप्रसवार्थं त्वमस्याह १०५

नवेदति यद्वृत्तदध्यादित्क एमतिथिं प्रत्याचष्टे तत्तस्यैव अदत्तान्नस्यैव भोक्तव्यम् धनायाहितं धनस्य निमित्तं वा धन्यं एवं यशस्य दयोपि शब्दाः
 अतिथिं भोजनफलकथनमिदम् नवानावश्यकतापत्तिः सर्वैरुक्तमादत्ते इत्यादि दोषश्च वणात् १०६ आसनेनेति आसनं पीठं चर्म वा आव
 सयो विद्यामस्यानम् शय्यास्वेद्यादि अनुव्रज्यागच्छतोऽनुगमनम् उपासनां पश्चिष्याम् एतत्सर्वं बहुषतिथिषु सुगपहुपस्थितेषु इतरेत
 रापेक्षया उत्कृष्टा एव मध्यमं कुर्यात् न पुनः सर्वेषां समम् १०७ वैश्वेति अन्त्यशब्दनिर्देशादतिथिभोजनपर्यंतं वैश्वदेवे कृते यद्यपरोतिथि
 रागच्छेत्तदा तदर्थं पुनः शकं कृत्वा तस्यान्तं दद्यात् बलिहरणं ततो नात्र कुर्यात् बलिनिषेधादन्नसंस्काराभावो वैश्वदेवस्यावगम्यते अन्नसं
 स्कारपक्षे कथमसंस्कृतान्नभोजनमनुजानीयात् १०८ नेति भोजनलाभार्थं ब्राह्मणः सत्कुलगोत्रेन निवेदयेत् यस्माद्भोजनार्थं ते कथयन्
 उद्गाणां शातिपंडितैः कथ्यते १०९ नेति ब्राह्मणस्य क्षत्रियादय अतिथ्यो न भवन्ति क्षत्रियादीनां ब्राह्मणास्तु कृत्वा तिलात् मित्रज्ञा-

न वै स्वयंतदन्नायादतिथिं यन्न भोजयेत् धन्यं यशस्य मायुष्यं स्वर्गं वा तिथिपूजनम् १०६ आसनावस
 यो शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् उत्तमे पूतमं कुर्याद्दत्तं हीनं समं समम् १०७ वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योति-
 थिराव्रजेत् तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिहरत् १०८ न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत्
 भोजनार्थं हितं शासनं वा ताशीत्कथ्यते बुधैः १०९ न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते वैश्यशूद्रौ सखा-
 चैव ज्ञातयौ गुरुरेव च ११० यदित्वतिथिधर्मेण क्षत्रिया गृहमाव्रजेत् भक्तवत्सूक्तविप्रेषु कामं तमापि भोज
 येत् १११ वैश्यशूद्रावपि प्राप्नो कुटुंबेति तिथिधर्मिणौ भोजयेत्साहस्रस्यैस्तावानृशंस्यं प्रयोजयन् ११२

तानामात्मसंबंधाद्गुरोः प्रभुत्वान् अनेनैव न्यायेन क्षत्रियस्य उत्कृष्टो ब्राह्मणः सजातीयश्च क्षत्रियोऽतिथिः स्यात्नापहुद्यौ वैश्यशूद्रौ ए
 व वैश्यस्यापि हि जातयोतिथ्यो न शूद्रः ११० यदिति ग्रहदिग्भांति रागतत्वादतिथिकावोपस्थितत्वादतिथिधर्मेण क्षत्रियो विप्रगृहमाग
 च्छेत्तदा विप्रगृहोपस्थितविप्रेषु कृतभोजनेषु स्थितेषु इच्छातस्तमपि भोजयेत् १११ वैश्येति यदि वैश्यशूद्रावपि ब्राह्मणस्य कुटुंबे
 गृहे प्राप्नो ग्रामानं रागतत्वाद्यतिथिधर्मशालिनौ तदा तावपि क्षत्रियभोजनकालात्परतो रंपती भोजनात्पूर्वं दासभोजनकाले अनु
 कंषामाश्रयभोजयेत् ११२ इतरानिति उक्तभोजनकाले क्षत्रियादिव्यतिरिक्तान्सर्वसहाध्यायिप्रभृतीन्संग्रीत्या गृहमागतान्मत्स्यति

थिभावेनतस्यप्रतिषेधान् यथाशक्तिप्रकृष्टमन्नं कृत्वाभार्याभोजनकालेभोजयेत् गृहस्थस्यापिसाद्यभोजनकालावशिष्टं तु दंपती
तिवक्ष्यमाणत्वात् आत्मनासहेतिवक्तव्येवचनवैचित्रीयमन्त्रार्पणस्यगुरोस्तभोजनकालानभिधानं प्रफलत्वेनस्वाधीनकालत्वात् ११३
स्नानास्नानमिति सुवासिन्योनयोदाः स्त्रियस्तुपादुहितरश्चताः कुमारिर्गर्भिणीयातिथिस्थोऽप्येवमेवातिथिभ्योभोजयेत् कथमतिथिषु
अभोजितेषुभोजनमेवाभितिचिन्तयन्नुर्वन् मेधातिथिस्तनुमेवेतिपठितानुगतानेवैताभोजयेत् अतिथिसमकालमिति व्यवस्थाप्य
न्येतु अयमिति पठन्तीत्युक्तवान् ११४ अदत्तेति एतेभ्योतिथ्यादिभ्यस्तुपर्यन्तेभ्योअन्नमदत्त्वात्यतिक्रमभोजनदोषमज्ञाननयः पूर्वभुंक्तेसम
रणान्तरं गृध्रैस्तानोभक्षणं न जानाति न्यतिक्रमस्येदं फलमिति वचनवैदर्येनोक्तम् ११५ भुंक्तेति विप्रेषु च अतिथिषु स्वेष्टज्ञातिषु भू-

इतरानपिसरव्यादीन्संप्रीत्यागृहमागतान् सत्कृत्यान्नं यथाशक्तिभोजयेत्सहभार्यया ११३ स्नानास्नानं कु
मारीश्चरोगिणोर्गर्भिणीश्चिपः अतिथिभ्योऽप्येवैतान्भोजयेदविचारयन् ११४ अदत्त्वात्तु एतेभ्यः प्र
वैभुंक्तेविचक्षणः समुजानान्नानातिभ्यगृध्रेजिग्मिमात्रतः ११५ भुंक्तेवत्स्वयं विप्रेषु स्वेष्टेषु त्वेषु चैव हि सु
जीयानांततः पश्चादवशिष्टं तु दंपती ११६ देवान् नृषीन्मनुष्याश्चपितृन्गृह्याश्चदेवताः पूजयित्वा ततः पश्चा-
द्गृहस्थः शेषभक्षणं यत् ११७ अघंसकेवलं भुंक्तेयः पचत्वात्स्वकारणात् यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत्सत्तामन्नविधि-
यते ११८ राजर्षिर्कृत्वा तदगुरुभियश्चसुरमातुलान् अहं येन्माधुपर्कणपरिसंवत्सराख्युनः ११९

कृतभोजनेषु ततो न्नादवशिष्टं भार्यापतीपश्चादश्रीयाताम् ११६ देवानिति गृह्याश्चदेवता इत्यनेन भूतयज्ञोक्तः पंचयज्ञाज्ञानस्य
अवशिष्टं तु दंपतीत्यनेन शेषभोजनस्य च विहितत्वात् वक्ष्यमाणदोषकथनार्थोपमत्तुवादः अथवा देवानित्यनेनैव भूतयज्ञस्य संग्रहः
गृहे भवागृह्यादेवताः पूजयित्वेति वाक्कदेवादिप्रतिष्ठति पूजाविधानार्थं तस्य ११७ अघमिति यस्तात्सार्थमेवान्नं पक्त्वा भुंक्ते देवादि
भ्यो न ददाति स पापहेतुत्वात् पापमेव केवलं भुंक्तेऽन्नम् तथा च श्रुतिः केवलाद्यो भवति केवलादीपस्माद्यदेवपाकयज्ञावशिष्टमशनमन्न
मभ्यते इति न देवसाधूनामन्नमुपदिश्यते इति ११८ अतिथिपूजाप्रसंगेन राजादीनामपि गृहागतानां पूजाविशेषमाह यजेति संख्याभिवि-

क्रतुः क्षत्रियो राजा ऋत्विक्पुनयस्यार्लिज्यं कृतं स्नातको विद्यात्रताभ्यां प्रियोजामाता राजा दीनेता नृहा गतान्सप्तगृह्योक्तेन मधुपर्कस्वेन
 कर्मणा पूजयेत् परिसंवत्सरादिति संवत्सरं वर्जयित्वा तद्गृहं गतान् पुनर्मधुपर्केण पूजयेत् पंचम्यपादुपरिभिरिति सूत्रेण वर्जनार्थं
 परियोगेन इयं पंचमी अतएवैतत्सूत्रव्याख्याने जपादित्येनोक्तं अपेन साहचर्यात्परे वर्जनार्थस्य ग्रहणमिति मेधातिथिस्तु परिसंवत्सरानि
 ति पदित्वा परिगतो निष्क्रान्तः संवत्सरो येषां तान् पूजयेदिति व्याख्यातवान् उभयत्रापि पाठे संवत्सरमध्यागमनेन मधुपर्कहता ११९ राजस्ना
 तक्रयोः पूजासंकोचार्थमाह राजेति राजस्नातको संवत्सरादूर्ध्वमाप्यज्ञकर्मण्येव प्राप्तौ मधुपर्केण पूजनीयौ न तु यज्ञव्यतिरेकेण जामात्रा
 दपस्तसंवत्सरादूर्ध्वं यज्ञविनापि मधुपर्कह्रा संवत्सरमध्ये तु सर्वेषां यज्ञविवाहयोरेव मधुपर्कः तदा ह गौतमः ऋत्विगाचार्यश्च सुरापितृव्य
 मातुलानामुपस्थाने मधुपर्कः संवत्सरपुनर्यज्ञविवाहयोरर्वाङ्ग्राज्ञः श्रोत्रियस्य च १२० सायमिति दिनांते सिद्धस्यान्नस्य पत्नी अमंत्रं बलि

राजा च श्रोत्रियश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयज्ञ इति स्थितिः १२० सायं त्वन्नस्य सिद्ध
 स्य पत्न्यमंत्रं बलिं हरेत् वैश्वदेवं हिनामैतत्सायं प्रातर्विधायते १२१ पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चैव दुक्षयग्नि
 मान् पिंडान्वाहार्यकं आहुं कुर्यान्मासानुमासिकम् १२२ पितृणां मासिकं आहुं मन्वाहार्यं विदुर्बुधाः तच्चा
 भिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन समततः १२३ तत्र ये भोजनीयाः स्युर्ये च वर्ज्या हिजोत्तमाः यावतश्चैव ये श्वान्नेस्तान्
 वस्याम्यशेषतः १२४ हरणं कुर्यात् इन्द्राय नम इति मंत्रपाठवर्जं मानसस्तु देवतो देशेन निषिध्यते यत एतत् वैश्वदेवं नामा

नसाध्यं होमबलिदानातिथिभोजनात्मकं तत्सायं प्रातर्गृहस्थस्योपदिश्यते १२१ आहुकल्पं च शाश्वतमित्यनुक्रमणिकायां प्रतिज्ञातं
 आहुकल्पमुपक्रमते पितृयज्ञमिति साग्निरमावास्यायां पिंडपितृयज्ञाख्यं कर्म कृत्वा आहुं कुर्यात् पितृयज्ञपिंडानामनुपश्मादाद्वियत
 इति पिंडान्वाहार्यकं आहुं मासानुमासिकं मासश्चातु मासश्चतयोर्भवं प्रतिमासं कर्त्तव्यमित्यर्थः अनेनास्यनित्यत्वं सुक्तं विमग्रहणं हिजाति
 परं च याणां प्रकृतत्वात् १२२ इदानीं नाम निर्वचनेनोक्तमेव पितृयज्ञानंतर्त्यं ददयति पितृणां मिति इदं मासिकं प्रतिमासं भवं आहुं यस्या
 सितृयज्ञपिंडानामनुपश्मादाद्वियते तेन पिंडान्वाहार्यकमिदं पिंडाजानंति ततो युक्तं पितृयज्ञानंतर्त्यमस्य तच्चाभिषेण वक्ष्यमाणमासे
 न प्रशस्तेन मनोहरेण पूतिगंधादिरहितेन प्रयत्नतः कर्त्तव्यं पिंडानां मासिकं आहुमिति वा पाठः पिंडानां पितृयज्ञपिंडानां शेषं तुल्यम् १२३ तत्रे

ति तस्मिन् आदेये भोजनीयाः येन त्याज्यायत्संख्याकाः यैश्चान्यैस्तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि १२४ अत्रयद्यप्युद्देशक्रमेण ये भोजनाया इति वक्तुं
मुनितंतथाप्यल्पवक्तव्यत्वाद्वा हाणसंख्यामाह हाविति देवश्चादेहौ ब्राह्मणौ पितृपितामहप्रपितामहानां त्रीन् ब्राह्मणान् अथवा
वैष्णवपित्रादिभिर्येकैकं ब्राह्मणं भोजयेत् उक्तातिरिक्तभोजनैः समर्थोपि नाधिकभोजनेषु प्रवर्तेत मेधातिथिस्त्वाह पितृकृत्यैत्रो
पितृस्त्रीन् ब्राह्मणान् पितामहस्यत्रीन् ब्राह्मणान् प्रपितामहस्यत्रीन् ब्राह्मणान् भोजयेत् एकैकमुभयत्र वेति देव एकं पित्रादित्रयस्य चै
कैकम् न त्वेवैकं पित्रादित्रयस्य न त्वेवैकं सर्वेषां पिंडैर्व्याख्यातमित्याश्रयायनगृह्यविरोधात् यद्येकः पिंडः पित्रादित्रयस्य न निरूप्यते त
थैको ब्राह्मणो न भोजयितव्य इत्यर्थः तस्मान्न पित्रादित्रयस्यैकं ब्राह्मणभोजनम् तदसत् गृह्यकारेणैव न त्वेवैकं सर्वेषां पिंडैर्व्याख्यात-
मिति पठित्वा काममनाद्ये इत्यभिहितम् अर्थः बहुपित्रादिदेवताकृत्वाद्यानामाद्यं संपिंडीकरणमभिमतंतद्वातिरिक्तं आदेयकाममेकः
पित्रादीनां ब्राह्मण इत्यर्थः अथवा अनाद्ये अदनीयद्रव्याभावे एकोपि भोजयितव्यः उभयत्रापि व्याख्याने पार्वणादौ पित्रादित्रयस्यैकं ब्रा-

हो देवे पितृकार्ये त्रीने कौकमुभयत्र वा भोजयेत्कसमृद्धोपि न प्रसज्जेत विस्तरे १२५ सत्क्रियां देशकालौ च
शौचं ब्राह्मणसंपदः पंचैतान्विस्तरो हति तस्मान्ने हेतुविस्तरम् १२६ प्रथिताप्रेतकृत्येषां पित्र्यं नाम विभुस्त
ये तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतकृत्यैव लौकिकी १२७ हाणभोजनं गृह्यकृतैवोक्तम् वशिष्ठोपि यद्येकं भोजयेच्छादे देवतं

त्रंकयं भवेत् अन्नपात्रे ससुहृत्सर्वस्य प्रकृतस्य च देवतायतने कृत्वा यथाविधि प्रवर्तयेत् प्रास्येदन्नंतदग््नौ वा दद्याद्वा ब्राह्मचारिण इति स
र्वं भ्येकं ब्राह्मणभोजनमाह तस्माद्यथोक्तैव व्याख्या प्रथमे वा शब्द इत्यनेन विस्तर इति प्राप्ते छंदः समानत्वात् स्मृतीनां सर्वे विधयः छंदसि वि
कल्पं ते इति विस्तर इति स्तूपम् १२५ स इति सत्क्रियां ब्राह्मणस्य पूजां देशां दक्षिणप्रवणत्वादिवक्ष्यमाणं कालमपराणहं शौचं आहूतं च
ब्राह्मणप्रेथगतं गुणवद्वा हाणालाभं च ब्राह्मणविस्तारो नाशयति तस्माद्वा हाणविस्तारं न कुर्यादिति सत्क्रियादिविरोधतो ब्राह्मणा
वेधात् सत्क्रियादिसंभवे पित्रादेरेकैकस्यापि ब्राह्मणत्रयाभ्यनुज्ञानम् अतएव गौतमः न चावराभोजयेदसुजोषायथोत्साहम् बह्वचगृह्य
कारोपि अथातः पार्वण आदेयकाम्ये आप्त्युदधिक एको हि ऐत्रे ब्राह्मणानित्यपक्रम्य एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ त्रीन् त्रीन् वा च द्वौ फलभूयस्तमित्याह
हौ हाविति आप्त्युदधिक आह विषयं स्मृत्यंतरेषु तथा विधानान् अत्राप्याप्त्युदधिक इत्युपक्रमश्च १२६ प्रथितेति यदेतत्त्रिचं कर्म आह रूपं प्र

यममियंप्रख्याताप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्थीक्रिया प्रकर्षेण इतः प्रेतः पितृलोकस्थ एवोच्यते विधुक्षये अमावस्यायांतस्मिन्पित्र्येक
 र्मणियुक्तस्यैतत्परस्यलौकिकीस्मार्तिकीप्रेतकृत्यापित्रुपकारार्थीक्रियागुणवत्पुत्रपौत्रधनादिफलप्रबंधरूपेणकर्तारमुपतिष्ठतेत
 स्मादिदकर्तव्यम् गोविंदराजेनतुविधिः क्षयइतिपरित्यास्यातंचयोयंनारविधिः पितृयं कर्मतिथिष्वपेचंद्रक्षयेग्रहेवा तदसाम्प्रदा
 यिकम् मेधानिधिप्रभृतिभिर्गोविंदराजादपितृदूतैरेनम्युपेतत्वात्क्षयइतिसंबंधकृशाच्च १२७ श्रोत्रियेति छंदोमात्राध्यायोश्रो
 त्रियस्तस्मैदेवपितृन्नानियत्नानोदेयानि अर्हत्तमायश्रुतत्वारभिजनादिभिः पूज्यतमायतस्मैदत्तंमहाफलंभवति १२८ एकैकमि
 ति देवपितृयोरैकैकमपिवेदतत्त्वविदंब्राह्मणभोजयेत् तदापिविशिष्टंश्राद्धफलप्राप्नोतिनलविदुषोबहूनापि एवंचफलश्रवणाद्ब्राह्म
 णभोजनमेवप्रधानं पिंडदानादिकंक्षेत्रगमितिर्गोविंदराजः वयंतुपित्रुद्देशेनद्रव्यत्वागंब्राह्मणस्वीकारपर्यंतंश्राद्धशब्दवाच्यंप्रधानंभूमः
 तदेवमनुनापिंडान्वाहार्यकंश्राद्धंकुर्यादितिनिहिता आपस्तंबेनतुमन्त्रर्यस्यैवचाख्यातत्वात् तदाह आपस्तंबः तथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं

श्रोत्रियायैवदेयानिहव्यकृत्यानिदानृभिः अर्हत्तमायविप्रायतस्मैदत्तंमहाफलम् १२८ एकैकम्
 पिविद्वांसं देवपितृयैश्चभोजयेत् पुष्कलफलसामोतिनामत्रज्ञानवहूनपि १२९ दूरादेवपरीक्षेतब्रा
 ह्मणवेदपारगम् तीर्थतद्द्रव्यकृत्यानाप्रदानेसोतिथिःस्मृतः १३० सहस्रहिसहस्राणामनृचायत्रभु
 जते एकस्तान्मत्रविष्पीतःसर्वानहतिधर्मतः १३१ कर्मप्रोवाचप्रजानिःश्रेयसार्थतत्रपितरोदेवताब्राह्मणस्ताहव

नीयार्थमासिसास्यपरपक्षस्यापराणहःश्रेयानिति श्राद्धशब्दंश्राद्धमितिशब्दोवाचकोयस्यतत्तथाब्राह्मणस्ताहवनीयार्थेआहव
 नीयवत्त्वत्तद्रव्यप्रतिपत्तिस्थानत्वात् पितरोदेवताइतिनियतपितृदेवताकलाच्चश्राद्धस्य देवताश्राद्धादौश्राद्धशब्दस्तत्तद्वर्मास्य
 र्थगौणः कौंडेपायिनामयनइवाग्निहोत्रशब्दः पुष्कलंफलंभामोतिइतितुष्टतरफलार्थिनोगुणफलविधिः सभोजनस्यांगलेपित
 दाश्रयोनिरुद्धः आपस्तंबोप्यधान्श्राद्धं कर्मतसित्दैवतम् मन्त्रधैकययस्तस्मान्नेदंब्राह्मणभोजनम् १२९ दूरादिति दूरादेवपि
 तृपितामहायभिजनसुदिनिरूपणेन कृत्स्नशाखाध्यायिन्ब्राह्मणंपरीक्षेतयस्मात्तथाविधौब्राह्मणोहव्यादीनांतीर्थपात्रंप्रदानेसो
 तिथिरेवमहाफलप्राप्तेर्हेतुत्वात् १३० सहेति यत्रश्राद्धेब्राह्मणानामवेदविदां दशलक्षाणिभुजतेतत्रैकोवेदविद्भोजनेनपरितुष्टो-

धर्मतो धर्मोत्पादनेन तान्सर्वानि हतिस्वीकर्तुं योग्यो भवति तद्भोजनजन्यफलं जनयतीत्यर्थः छांदसत्वादेकवचनम् अथवा बहुवच-
नानां स्थाने स हस्वमिति मनोरभिमतम् गोविंदराजस्त्याह स हस्वगच्छं तु भूतानीति विवेदे १३१ ज्ञानेति विद्यया उत्कृष्टेभ्यो हव्यानि
कव्यानि च देयानि नमूर्खेभ्यः अर्थितरन्यासो नामालंकारः न हिरक्तात्तौ हस्तौ रक्ते नैव विशद्वौ भवतः किंतु विमलजलेन एवं सूर्य
भोजनेन जनितं दोषं नमूर्खे एव भोजितोपहंति किंतु विद्वान् १३२ अविद्वन्निंदया विद्वानमेवोक्तं वक्तव्यं तस्यास्तौति यावत् इति या-
वत्संख्यफान् ग्रासान् हव्यकव्येष्वेव विद्वुं चैतत्संख्याकानेव प्रकृत्या दकृत्तज्ज्वलितशूलस्य स्यात्पुधलो ह पिंडान् ग्रसते आह-
कतुरेवेदमपि विद्वान् फलकथनम् तथा च व्यासः ग्रसते यावत् पिंडान् ग्रस्य वै हविषो नृचः ग्रसते तावत् शूलान् गत्वा वै वस्वतस्त-
यम् १३३ ज्ञानेति केचिदात्मज्ञानपरा ब्राह्मणा भवन्ति अन्ये प्राजापत्यादितपःप्रधानाः अपरे तपोध्ययननिरताः इतरे यागादिपराः

ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवांषि च न हि हस्तावस्त्रगृद्धौ रुधिरेणैव सुन्द्यतः १३२ यावतो ग्रसते
ग्रासान् हव्यकव्येष्वेव भवितुं तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलस्य यो गुडान् १३३ ज्ञाननिष्ठा हि जाः केचित्
प्राज्ञिष्ठास्तथापरे तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे १३४ ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि
यत्नतः हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्षुपि १३५ अश्रोत्रियः पितायस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः अ-
श्रोत्रियावापुत्रः स्यात्पिता स्याद्देदपारगः १३६ ज्यायां समनया विद्यात्त्यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता मन्त्रसं-
पूजनार्थं तु सत्कारमितरो हति १३७

१३४ तत्किमत आह ज्ञानेति ज्ञानप्रधानेभ्योऽपि त्र्यर्थान् ज्ञानियत्वा हातव्यानि
देवान् प्राणिपुनः न्यायावधुतार्थशास्त्रात्तु सारेण चतुर्भ्योपि १३५ अश्रोत्रिय इति योऽश्रोत्रियपितृकः स्वयंच अश्रोत्रियः यः श्रोत्रिय-
पितृकः स्वयंच अश्रोत्रियः १३६ तयोः कः श्रेष्ठ इत्यपन्यस्य विशेषमाह ज्यायां समिति अनयोः पूर्वश्लोकनिर्दिष्टयोर्मध्ये श्रोत्रियपु-
त्रं स्वयमश्रोत्रियमपि ज्येष्ठं जानीयात्पितृविद्यादरपरमिदम् यः पुनरश्रोत्रियस्य पुत्रः स्वयंच अश्रोत्रियः स तदधीतवेदपूजनार्थं पूजा-
मर्हति चेद एव तद्वारेण पूज्यत इति पुत्रविद्यादरपरमिदम् तस्माद्वचनभंग्या अश्रोत्रियपुत्रः स्वयंच अश्रोत्रियः आह्वे भोजयितव्य इत्य-

तम् ननु श्रोत्रियपुत्रस्य स्वयमश्रोत्रियस्यैवाभ्यनुज्ञानं श्रोत्रियायैव देयानीति विरोधादेवं च दूरादेव परीक्षेतेति विद्याव्यतिरिक्ता
 चारादिपराक्षार्यत्वेनायत्तिष्ठते १३७ नेति आह न मित्रं भोजयेत् धनान्तरैरस्य मैत्री संपादनीया न शत्रुन् च मित्रं यं जानीयात्तं ब्रा
 ह्मणं आह भोजयेत् १३८ यस्येति मित्रशब्दो यं भावप्रधानः यस्य मैत्री प्रधानानि हव्यकव्यानि तस्य पारलौकिकं फलं न भवतीति
 फलाभावकथनपरमिदम् प्रेत्येति परलोके इत्यर्थे शब्दान्तरमव्ययमिदं न तु क्तांतं तेनासमानकत्वं कलेक्यं क्ता इति नाशं कनीयम्
 १३९ स्वर्गफलं आह स्वर्गपितुं पूर्वोक्तफलाभावमेव विशेषणकथयति यदिति योमनुष्यः संगतानि मित्रभावं शास्त्रानभिज्ञतया
 आह न कुरुते आह मेव मित्रलाभहेतुत्वान्मित्रं यस्य स आह मित्रो हि जापसदः स स्वर्गलोकाच्च वतेतं न प्राप्नोतीत्यर्थः आह स्वर्गापि स्व

न आह भोजयेन्मित्रं धनैः कार्येऽस्य संग्रहः नारिं न मित्रं यं विद्यात्तं आह भोजयेद्भिजम् १३८ यस्य मि
 त्रप्रधानानि आहानि च हवींश्च तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आहेषु च हविःषु च १३९ यः संगतानि कुरुते
 मोहाच्छाह न मानवः स स्वर्गाच्च वते लोकाच्छाह मित्रो हि जापसदः १४० संप्रोजनी साभिहिता पेशा
 चीदक्षिणाद्भिजैः इह वास्ते तु सालोके गौरधेवैकैवैशमनि १४१ यथेरिणे बीजसु त्वानवसालभते फ
 लम् तथा नृच हविर्दत्तान दाता लभते फलम् १४२ दातृनिति ग्रहीतृश्च कुरुते फलभागिनः विदुषेद
 क्षिणादत्वा विधिवत्त्यचेह च १४३

र्गफलत्वमाह याज्ञवल्क्यः आशुः प्रजोधनं विद्यां स्वर्गमोक्षं सुखानि च प्रयच्छं

तितं यासाज्यं प्रीतान् नृणां पितामहाः १४० संप्रोजनीति सादक्षिणादानक्रिया संप्रोजनी स ह भज्यते यथा सा संप्रोजनी गोष्टी बहुषु
 रुपमोजनान्मिका पिशाचधर्मत्वात् पेशाचीमन्वादिभिरुक्ता सा च मैत्री प्रयोजनकत्वान्न परलोकफला इह लोके एवास्ते यथाऽन्धा
 गौरे कस्मिन्नेव गृहे तिष्ठति न गृहान्तरगमनक्षमा १४१ यथेति ईरिणमूषरदेशो यत्र बीजसु संनमरो हति तत्र यथा बीजसु स्वाक
 र्षको न फलं प्राप्नोति एवमविदुषे आह दानफलं दातान प्राप्नोतीति १४२ दातृनिति वेदतत्त्वविदे यथा शास्त्रं दत्तं ऐहिका सुधि
 कफलभागिनो दातृन् करोति ऐहिकं फलं यथा शास्त्रानुष्ठानेन लोके रयति रूपमालुषंगिकमिति मेधातिथिगोविंदराजौ वयं त्वा

युरादिकमेवैदिकफलं ब्रूमः आहुः प्रजापतं विद्यामित्याद्यैहिकामुष्मिकादिफलत्वेनापि आहुं स्यात्तबल्व्यादिभिरुक्तत्वात् प्र
तिग्रहीतुं श्रद्धाद्वल्वधनानुष्ठितयागादिफलेन परलोके सफलं कुरुते अन्यायार्जितधनानुष्ठितयागादेरफलप्रदत्तात् इह
लोकेन्यायार्जितधनारब्धकृष्यादिफलातिशयलाभात्सफलं कुरुते १४३ काममिति वरविद्वद्वाह्यणाभावे गुणवन्निबन्धनं भोजये
त् ननु विद्वांसमपि शत्रुयन्तः शत्रुणा आहुं भक्तं परलोके निष्फलं भवति यथोक्तपात्रासंभवे भिन्नप्रतिप्रसवार्थमिदम् १४४ श्रोत्रि
यायैव देयानीत्यनेन छंदोमात्राध्यायिनि श्रोत्रियशब्दप्रयोगात्तदाश्रयणमावश्यकमुक्तं इदानीं त्वधिकफलार्थं मंत्रब्राह्मणात्सकृ
त्प्रशारणाध्यायिनि श्रोत्रियेदानमाह यत्नेनेति अत्रवेदिनं मंत्रब्राह्मणात्प्रशारणाध्यायिनं यत्नतो भोजयेत् तथाविधमेव यजुर्वेदि
नं वेदस्य पारंगच्छतीति वेदपारगः शारवाया अंतंगच्छतीति शारवांतगः समाप्तिरस्यास्तीति समाप्तिकः सर्वैरेव शब्दैर्मंत्रब्राह्मणा

कामं आहुं चैव भिन्नं नाभिरूपमपि त्वरिम् हिषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् १४४ यत्ने
न भोजयेच्छ्रद्धावद्भुचं वेदपारगम् शारवांतगमथाध्ययं छंदोगंतु समाप्तिकम् १४५ एषामन्यतमो
यस्य भुज्जीत आहुं मंचितः पितृणां तस्य तृप्तिः स्याच्छाश्वती सा स पौरुषी १४६ एष वै प्रथमः कल्पः
प्रदाने हव्यकव्ययोः अनुकल्पस्त्वयज्ञेयः सदा सुद्धिरनुष्ठितः १४७ मातामहमा तुल्यं च स्वरूपी च श्व-
शुरगुरुम् दौहित्रं विट्पतिबन्धुमृत्विग्याज्या च भोजयेत् १४८

त्सकृत्प्रशारणाध्यायेताभिहितः १४५ त

ज्ञो जने अधिकं फलमाह एषामिति एषां संपूर्णशारवाध्यायिनां बहूनादीनां मध्यादन्यतमो यस्य सम्यक् पूजितः सन् आहु-
भुक्तं तस्य पुत्रादिसप्तपुरुषाणां शाश्वती अविच्छिन्ना पितृणां तृप्तिः स्यात् सा स पौरुषीति अनुशतिकादिज्ञातुं भयं पददृष्टिः तस्य
चाकृतिगणत्वात् १४६ एष इति हव्यकव्ययोरुभयोरैवं प्रदानेयदसंबन्धि श्रोत्रियादिभ्यो दायत इति अयं सुख्यः कल्प उक्तः अयं तु
मुख्याभावे वक्ष्यमाणोऽनुकल्पो ज्ञातव्यः सर्वदा साधुभिरनुष्ठितः १४७ मातामहमिति स्वरूपी भ्रातृभ्यां गिनेयः गुरुर्विद्यागुरुत्वाचार्यौ
विट्पतिरुहिता तस्याः पतिः विट्पतिर्जीमान्ता बन्धुर्मान्त्वं सप्तपुत्रादि एतान्मातामहादीन् दशमुख्यश्रोत्रियाद्यसंभवे भोजयेत् १४८

नेति धर्मज्ञोदैवयादेभोजनार्थेन ब्राह्मणं यत्नतः परीक्षेत् लोकप्रसिद्धिमात्रेणासौ साधुतया भोजयितव्यः पित्र्ये पुनः कर्मण्युपस्थिते
 पितृपितामहाद्यभिजनपरीक्षाकर्तव्येति प्रयत्नतः शब्दस्यार्थः १४९ यइति स्तेनश्चौरः सचक्रवर्णचौरादन्यः तस्य पतितशब्देनैव ग्र
 हणात् पतितो मद्रापातकी क्लृप्तो न पुंसकः नास्तिकवृत्तिर्नास्ति परलोकइत्येवं वृत्तिः प्रवर्तनं यस्य एतान् देवपितृकृत्ययोरुभयोरैवा
 योग्यान्मनुरब्रवीदिति मत्तुग्रहणं निषेधादस्य सर्वधर्माणामेवमनुनोक्तत्वात् १५० जटिलमिति जटिलो ब्रह्मचारी मुंडो वा जटिलो वा
 स्यादित्युक्तं ब्रह्मचार्यपलक्षणत्वात् जटिलत्वस्य मुंडोपनिषिध्यते अनधीयानं वेदाध्ययनराहितं यस्योपनयनमात्रं कृतं न वेदादेशः ते
 नास्तीकृतवेदस्यापि ब्रह्मचारिणो वेदाध्ययनकर्तृरभ्यनुज्ञानार्थो यं निषेधः अतः श्रोत्रियायैव देयानीति ब्रह्मचारीतरविषयम् दुर्ब-
 लो दुश्चर्मा मेधातिथिस्तु दुर्बलमिति परित्यागलतिलो हितकेशो वा दुश्चर्मा वा इत्यर्थत्रयमुक्तवान् कितवो धूतकृतं पूगयाजकाव

न ब्राह्मणं परीक्षेत् दैवकर्मणि धर्मवित् पित्र्ये कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत् प्रयत्नतः १४९ ये स्तेनपतितक्लृ-
 बा ये च नास्तिकवृत्तयः तान् हव्यकव्ययोर्विग्रान्न न हन्मिनुरब्रवीत् १५० जटिलश्चानधीयानं दुर्बलं कित-
 वंतया याजयति च ये पूगा तांश्च यद्देन भोजयेत् १५१ चिकित्सका देवलकान्मांसविक्रयिणस्तथा वि-
 पणान् च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हव्यकव्ययोः १५२ प्रेष्या ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदंतकः प्रतिरोद्धा गुरोश्चै-
 व त्यक्ताग्निर्वार्द्धुषिस्तथा १५३

हुयाजकाः पूगः क्रमुकरुंदयोरित्याभिधानिकाः अतएव वसिष्ठः यश्चापि बहुयाज्यः
 स्यात्पितृपुत्रपते बहुमिति तान् आहने भोजयेदिति न देविषेधो मनोरभिमतः तत्र हव्यकव्यग्रहणमुभयत्रेति वा करोति १५१
 चिकित्सेति चिकित्सको भिषक् देवलः प्रतिमापरिचारकः वर्तनार्थत्वेनैतत्कर्म कुर्वतो यं निषेधः न तु धर्मार्थम् देवकोशोपभोजी च ना-
 म्ना देवलको भवेदिति देवलवचनात् मांसविक्रयिणः सकृदपि सद्यः पतति मांसेनेति लिङ्गात् विपणोनेति विपणो वणिज्यातया जी-
 वंतः हव्यकव्ययोरित्यभिधानात् देवपित्र्ये चैतेत्याज्याः १५२ प्रेष्यइति भृतिग्रहणपूर्वकं ग्रामाणां राज्ञश्चाज्ञाकारी कुत्सितनखरु-
 णादंतगुरुमतिक्लृप्तचरणशीलत्यक्तश्रौतस्मार्त्ताग्निक्लोपजीविनश्च हव्यकव्ययोर्वर्ज्या इति पूर्वस्यैवात्रानुषंगः उत्तरएव च १५३

यस्मीति यस्मीक्षयरोगी पशुपालोत्तर्यतयाच्चागमेषादिपोषकः परिवेत्पशिवितीचक्ष्यमाणलक्षणो निराकृतिः पंचमहाय
ज्ञानुधानरहितः तथा च दोगपरिशिष्टं निराकर्त्ता मिरादीनां सविज्ञेयो निराकृतिः ब्रह्महिट् ब्राह्मणादीनां द्रष्टा गणाभ्यंतरोगणा
पसृष्टसंबंधिधनायुपजीवी १५४ कुशीलव इति कुशीलवो नर्त्तनरुतिः अवकीर्णीस्त्रीसंपर्कान् विपुतब्रह्मचर्यः प्रथमाश्रमीयति
अथ रघुंलीपतिः सवर्णाभिपरीणाय कृतश्रद्धा विवाहः पौनर्भवः पुनर्भूषणो वक्ष्यमाणः उपपत्तिर्यस्य जायाजारो गृहे स्ति १५५ भृतेति
भृतिर्वर्तनंतद्वादी भृतकः सन् योऽध्यापकः स तथा एव भृतकाध्यापितः श्रद्धाशिष्यो व्याकरणादौ गुरुश्च तस्यैव वाग्दुष्टः परुषभार्ष
अभिशास्त इत्यन्ये कुंडगोलको वक्ष्यमाणो १५६ अकारणेति मातुः पितुर्गुरुणां च परित्यागकारणं विना त्यक्ताश्च श्रूषादेरकर्त्ता
ति तेन्याध्ययनकन्यादानादिभिः संबंधैः संपर्कगतः पतितत्वादेवास्य निषेध इति चेत् न संवत्सराद्यागिदं भविष्यति संवत्सरेण पतती

यस्मीच पशुपालश्च परिवेत्तानिराकृतिः ब्रह्महिट् पशिवितीचक्ष्यमाणलक्षणो निराकृतिः पंचमहाय १५४ कुशीलवो व
कीर्णचित्पलीपतिरेव च पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपत्तिर्गृहे १५५ भृतकाध्यापको यस्य भृतका
ध्यापितस्तथा श्रद्धाशिष्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुंडगोलको १५६ अकारणपरित्यक्ता माता पित्रो गुरो-
स्तथा ब्राह्मैर्येनैश्च संबंधैः संयोगपतितैर्गतः १५७ अगारदाहीगरदः कुंडाशी सोमविक्रेयी ससु
द्रयायी चंदीचतैलिकः कूटकारकः १५८ पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा पापराग्यभिशास्त
श्च दाभिकोरसविक्रेयी १५९ तिवक्ष्यमाणत्वात् १५७ अगारेति गृहदाहकः मरण

माणस्थयो न्नमन्नाति प्रदर्शनार्थत्वात् कुंडस्य गोलकस्यापि ग्रहणम् अतएव देवलः अमृतेजारजः कुं रि उकः य-
स्तयोरन्नमन्नातिसकुंडाशीतिकथ्यते सोमलताविक्रेता ससुद्रयो वहित्रादिना दीपांतरगच्छति वंदीस्तुतिपाठकः तैलार्थं ति-
लादिवीजानां पेष्टा साक्षिवादे कूटस्य मृषावादकस्य कर्त्ता १५८ पित्रेति पित्रा सहशास्त्रार्थलौकिके वावस्तनि निरर्थं यो वि-
वदते कितवो यः स्वयंदेवितुमनभिज्ञः स्वार्थं परान् देवयतिनस्वयंदेविता तस्योक्तत्वात् न च स भिकः तस्य द्युतवृत्ति १५९
समानत्वात् केकर इति पाठेतिर्यग्दृष्टिः सत्ताव्यतिरिक्तमद्यपाता कुष्टा अनिणीति पितस्मिन्महापातकादौ जाताभिशापः छ

यनाधर्मकाग रसविक्रेता १५९ धनुरिति धनूंषिशारांश्चपः करोति ज्येष्ठायांसोदरभागिन्यामनूदायांयाकनिष्ठाविवाहेन दीयते
सायेदिधिपूस्तस्याः पतिः तथाचलोकाक्षि ज्येष्ठायांयद्यनूदायांकन्यायामुद्वानेनुजा साचायेदिधिपूर्जेयापूर्वातुदिधिपूः स्मृता
गोविंदराजस्तु भ्रातुर्मृतस्यभार्यायामित्यनेनायेदिधिपूषतिरेववृत्तिवशादग्रेपदलोपेनदिधिपूषतिरितिमनुनावक्ष्यतेसइहपृथ्वा
तइत्याह मित्रभ्रूकयोमित्रस्यापकारेवर्तते द्यूतवृत्तिः सभिकः पुत्रेणाध्यापितः पितापुत्राचार्यत्वासंभवात् १६० भ्रामरीति अप
स्मारी गंडमालास्यव्याभ्युपेतः श्वेतकुष्ठयुक्तः दुर्जनः उन्मादवान् अचक्षुर्वेदनिंदाकरः १६१ हस्तीति हस्तिगवांश्चोष्ट्राणांवि
नेता नक्षत्रशब्देनज्योतिः शास्त्रमुपलक्ष्यतेनेनयोवर्तते पक्षिणांभंजरसंजातानांक्रोडाद्यर्थपोषिता युद्धार्थमायुधविद्योपदे-

धनुःशराणांकर्त्ताचयश्चायेदिधिपूषतिः मित्रभ्रूकद्यूतवृत्तिश्चपुत्राचार्यस्तथैवच १६० भ्रामरीगंड-
मालीचश्चित्रयोपिशनस्तथा उन्मत्ताः धंश्चवज्याः स्फुर्वेदनिंदकएवच १६१ हस्तिगोश्चोष्ट्रदमको
नक्षत्रैर्यश्चजीवति पक्षिणांपोषकोयश्चयुद्धाचार्यस्तथैवच १६२ स्रोतसांभेदकोयश्चतेषांचावर-
णरतः गृहसंवेशकोदूतौवृक्षारोपकएवच १६३ श्वक्रोडीश्वेनजीवीचकन्यादूषकएवच हिंसा
वृषलवृत्तिश्चगणानांचेवयाजकः १६४ आचारहीनः क्लृप्तश्चनित्ययाचनकस्तथा कृषिजीवीश्लोप
दीचसाद्भिर्निंदितएवच १६५

शकः १६२ स्रोतसामिति प्रवहज्जलानांसेतुमेदादिनादेशांतरनेता तेषामेवावरणकर्त्ता
निजगतिप्रतिबंधकः गृहसन्निवेशोपदेशकोवास्तविद्योपजीवी दूतोराजग्रामप्रेष्यव्यतिरिक्तोपि वृक्षरोपयिताचेतनग्रहणेनननुधर्म
धीपंचाम्रोपीनरकन्यातीतिविधानात् १६३ श्वक्रोडीति क्रोडार्थश्चुनः पोषयति श्वेनैर्जेचितक्रयविक्रयादिना कन्याभिगंता हिं
सारतः शूद्रोपः कृमवृत्तिः वृषलपुत्रइतिपाठांतरम् वृषलाएवकेवलाः सुत्रायस्येत्यर्थः विनायकादिगणयागरुत् १६४ आचारेति गुर्व
निधिप्रकृत्यानायाचारवर्जितः क्लृप्तोधर्मरुत्सादीनिरुत्साहः नपुंसकस्योक्तत्वात् नित्ययाचनेनपरोदेजकः स्वयंकृतयारुध्यायोजीव
तिरत्यंतरेपिवासंभवत्यस्वयंकृतपापि श्लोपदीव्याधिनास्यूलचरणः केनापिनिमित्तेनसाधूनांजिंदाविषयः १६५ ७ ७

औरत्रिकेति मेघमहिषजीवनः परपूर्वापुनर्भूस्तस्याः पतिः प्रेतनिर्हारकोधनग्रहणेननुधर्मार्थं एतद्वै परमंतपोयत्सेतमरण्यं हरंतं
तिप्रवश्यश्रुत्याविहितत्वात् १६६ एतानिति एतान्स्तेनादीन्निदिताचारान्काणादींश्च पूर्वजन्मार्जितनिंदितकर्मशेषलब्धकाणादि
भावान्साधुभिः सहैकैत्रभोजनाद्यनर्हान् ब्राह्मणापसदान् ब्राह्मणश्रेष्ठः शास्त्रज्ञोदैवेपित्र्येत्यजेत् १६७ ब्राह्मण इति तृणाग्निर्यथा
विदेहनसमर्थो हविषिप्रक्षितेशाम्यति निष्कलस्तत्र होमः एवं वेदाग्निश्चान्यो ब्राह्मणस्तृणाग्निसमस्तस्मै देवो ह्येतेन त्यक्तं हविर्निदातव्यं
नेन हूयते औत्रियायैव देयानीत्यनेनैवानधीयानस्यापि प्रतिषेधमिदोस्तेनादिवत्पुनर्दूषकत्वज्ञापनार्थं पुनर्वचनम् अन्येतुदै
वे अनधीयान एव वर्जनीयः अधीयानस्तु काणादिरपिशारीरदोषयुक्तोग्राह्य इति एतदर्थं पुनर्वचनम् अतएव वसिष्ठः अथ चेन्मंत्रविद्यु
क्तः शारैः पंक्तिदूषणैः अदूष्यंतं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः शारैः काणत्वादिभिर्न तु स्वयमुत्पाद्यैस्तेन त्वादिभिः १६८ अपांक्तदाने

औरत्रिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा प्रेतनिर्यातकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः १६६ एतान्विगर्हि
ताचारान् पांक्त्यान् हिजाधूमान् हिजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् १६७ ब्राह्मणस्त्वनधीयान्
स्तृणाग्निरिव शाम्यति तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भस्म निहूयते १६८ अपांक्तदाने यो दातुं भवत्यूर्ध्व-
फलोदयः दैवे हविषि पित्र्ये वा तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः १६९ अत्र तैर्यद्भिर्जैः फलं परिवेत्तादिभिस्तथा अ-
पांक्त्यैर्यदन्त्यैश्च तद्वै रक्षांसि फलं जते १७० दारग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ग्रजे परिवेत्तासविज्ञेयः परि-
वित्तिस्तु पूर्वजः १७१ परिवित्तिः परिवेत्ता यथा च परिविद्यते सर्वे ते नरकं याति दातृयाजकपंचमाः १७२

इति पंक्तिभोजनानर्हब्राह्मणाय दैवे हविषि पित्र्ये वा दत्ते दातुर्यो दानादूर्ध्वफलोदयस्तमशेषमभिधास्यामि १६९ अत्र तैरिति वेद-
हणार्थव्रतरहितैस्तथा परिवेत्तादिभिरन्यैश्च अपांक्त्यैः स्तेनादिभिर्यत् हव्यं फलं तत्तूरक्षांसि फलं जते निष्कलं तच्छ्राद्धं भवतीत्यर्थः
१७० अमसिद्धत्वात् परिवेत्तादिलक्षणमाह दारेति अग्निहोत्रशब्दो यमग्निहोत्राद्याधानपरः यः सहोदरो ज्येष्ठेष्वातरि अनूदे अनग्नि-
केच दारपरिग्रहं श्रोतस्मार्त्ताग्निहरणं च कुरुते स परिवेत्ता ज्येष्ठश्च परिवित्तिर्भवति १७१ प्रसंगात्परिवेदनसंबन्धिनामप्यनिष्टं फलमा-
ह परीति परिवित्तिः परिवेत्ता च यथा च कन्यया परिवेदनं क्रियते कन्याप्रदाता याजकश्च तद्दिवा हहोमकर्त्ता स पंचमो येषां सर्वे नरकं व्रजंति

भ्रातुरिति मृतस्य भ्रातुर्वक्ष्यमाणनियोगधर्मेणापि नित्युक्तायां भार्यायां सहस्रकृदन्तरावित्यादिविधिं हित्वा कामेनात्तरागं भावयेदाप्ते
 पञ्चवनादिकुर्यात् असकृद्वा प्रवर्त्तेत सादिधिषूपतिर्ज्ञातव्यः अतः श्राद्धनिषिद्धपात्रमध्यपाठादस्यापि हव्यकव्यपात्रयोर्निषेधः कल्पनीयः
 १७३ परेति परदारेषु कुंडगोलकास्थौ द्वौ सतावुसद्येते तत्र जीवत्यतिकाया मुसन्जः कुंडो मृतपतिकायां च गोलकः १७४ ताविति ते पर
 भार्यायां जाता कुंडाद्यादद्यात्तु पयोगात् प्राणिन इति च पदिष्टाः प्राणिनो ब्राह्मणत्वे पितृकार्यभावात् प्रेत्य फलाभावात् परलोके चानु
 पंगिककर्त्तव्यादि फलाभावाद् दत्तानि हव्यकव्यानि प्रेत्य फलाभावादि हकीर्त्तरभावात् नाशयेते नाशयतः प्रदायिभिर्दत्तानि हव्यकव्यानि
 निष्फलानि कुर्वन्ति १७५ अपामिति साङ्गः सहैकपञ्चमं भोजनानर्हः स्तेनादिर्यत्संख्यान् भोजनानर्हान् पश्यति तावत्संख्यानां भोजन

भ्रातुर्मृतस्य भार्यायां योनुरज्येत कामतः धर्मेणापि नित्युक्तायां सृजेयो दिधिषूपतिः १७३ परदारे
 पुजायते द्वौ सतावुसद्येते तत्र जीवत्यतिकाया मुसन्जः कुंडो मृतपतिकायां च गोलकः १७४ ताविति ते पर
 प्राणिनो प्रेत्य चेह च दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् १७५ अपांस्त्यो यावतः पांस्त्यान् भुंजा
 नाननु पश्यति तावतां न फलं प्रेत्य दत्तानां प्राप्नोति वालिशः १७६ वीक्ष्यान् भोजनवर्त्तकाणः षष्ठेः श्वित्रो श
 तस्य तु पापरोगी सहस्रस्य दत्तानां नाशयते फलम् १७७ यावतः संस्पृशद्गैर्ब्राह्मणान् शूद्रयाजकः ता
 वतां न भवेद्दातुः फलदानस्य पौर्तिकम् १७८

स्य फलं तत्र श्राद्धे दत्तानां प्राप्नोति वालिशोः ज्ञः अतः स्तेनादिर्यथानप

श्यति न याकर्त्तव्यम् १७६ वीक्ष्येति अंधस्य वीक्षणसंभवात् वीक्षणयोग्यदेशसन्निहितो सौ पांस्त्यानां न वते भोजनफलनाशय
 नि एव काणः षष्ठेः श्वेतकुशाशतस्य पापरोगी रोगराजोपहतः सहस्रस्य इत्यं धादिसन्निधि निरासार्थं वचनम् गुरुलघुसंख्याभिधानं
 चेद्दसंख्योपनये दोषगौरवंतत्र च प्रायश्चित्तगौरवमिति दर्शयितुम् १७७ यावत इति शूद्रस्य यज्ञादौ कालिकृपावत्संख्यान् ब्राह्म
 नस्पृशति आसनेषु पुरुषो विति आसनभेदस्य वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्पर्शसंभवे यावतां श्राद्धभोजनानां पक्तावुपविशति तावतां संबंधि
 पौर्तिकं फलं श्राद्धे दत्तानां भवति तावतां पौर्तिकं फलं च हि वेदिदानाच्च यत् फलं तन्न भवति इति मेधातिथिगोविंदसंज्ञौ अतस्तथैव

निंदयानिषिद्गणपठितोपि शूद्रयाजकभोजननिषेधः कल्प्यते १७८ प्रसंगाच्च शूद्रयाजकप्रतिग्रहनिषेधेयितिलाघवार्यमन्यत्र निषेधकरणे शूद्रयाजकशब्दोच्चारणकर्तव्यं स्यात् वेदेति वेदज्ञोपि ब्राह्मणः शूद्रयाजकस्य लोभात्प्रतिग्रहं कृत्वा शीघ्रं शरीरादिना विनाशं गच्छति सुतरामवेदवित् अपक्वमृन्मयशसायादिकमिवोदके १७९ सोमविक्रयिण इति सोमविक्रयिणे यदत्तं तद्वा तु भोजनार्थं विद्यासंपद्यते जन्मान्तरे विद्याभोजनानां जातौ जायत इत्यर्थः इतरे एवं पूयशोणितेपिव्याख्येयम् नष्टं नाशमागितयानिष्फलं विवक्षितम् अप्रतिष्ठमनाश्रयतयानिष्फलमेव १८० यलिति वाणिजकायं यदत्तं तद्वा तु त्रेहानुषंगिककीर्त्यादिफलायनापि पारलौकिकफलाय भवति पुनर्भूषुत्राय यदत्तं तद्वा तु इह स्मृत्तु हविः समन्निष्फलमित्यर्थः १८१ इतरेष्विति इतरेभ्यो विशेषेणात्तु फलमेव पंक्तिभोजनानेह भ्यः स्तेनादिस्योयथा कीर्तितेभ्यो यदत्तं तद्वा तु भोजनार्थं मेदोरुधिरमांसमज्जास्थिभवतीति पंडितावदंति अत्रापि जन्मान्तरे मेद

वेदविच्चापिविप्रोऽस्य लोभात्कृत्वा प्रतिग्रहम् विनाशं व्रजति क्षिप्रमांसपात्रमिवांभसि १७९ सोमविक्रयिणे विद्यामिषजे पूयशोणितम् नष्टं देवलके दत्तं अप्रतिष्ठं तु वा दुष्पौ १८० यत्तु वाणिजके दत्तं नेहनामुत्र तद्भवेत् भस्मनीयं हुतं हव्यं तथापौ नर्भवेद्दिजे १८१ इतरेषु त्वपांत्तयेषु यथोद्दिष्टेषु साधुषु मेदोऽसृग्भासमज्जास्थिवदन्यन्मनीषिणः १८२ अपांत्तयोपहृता पंक्तिः पाव्यते यैर्हि जोतमैः तान्निबोधतु कारस्त्येन हि जाग्रान्यं पंक्तिपावनान् १८३ अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पंक्तिपावनाः १८४ शोणितादिभक्तजांजातिपुजायंत इत्यर्थः १८२ अपांत्तय इति एकपं

त्तुपविष्टस्तेनादिदूषितापंक्तिर्यैर्ब्राह्मणैः पवित्रोक्रियते तान् पवित्रोक्तारकान् ब्राह्मणानशेषेण शृणुत निषेधादेकपंक्तिभोजनासंभवे पस्तेनादीनारहस्यकृताज्ञातदोषविषयत्वेन साधकताभ्यवचनस्य १८३ अग्न्या इति सर्वेषु वेदेषु चतुर्वेदपि अग्न्याः श्रेष्ठाः सम्यगृहीतवेदाः ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः अतएव यमः पंक्तिपावनगणनायां चतुर्वेदविदेचैवेति पठितवान् तथाग्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थे अभिरिति प्रवचनान्यंगानिते श्वप्यग्न्याः षडंगविदस्ते च चतुर्वेदिनोपि पंक्तिपावनाः न्यायविच्छषडंगविदिति पंक्तिपावनमध्ये यमेन पृथक् पठितत्वात् तथा छंदसां शृद्धं दशपुरुष इत्युक्तानो वचनाद्दशपुरुषपर्यंतमविच्छिन्नवेदसंप्रदायवंशजाः पंक्तिपावनाः १८४ ७, ७

त्रिणेति त्रिणाचिकेतः अध्वर्युवेदभागः तद्गतं चतस्रो गाल्युरुषोपित्रिणाचिकेतः पंचाग्निरग्निहोत्री तथा च हारीतः पवनः पावनस्त्रे
 तावत्पंचाग्नयो गृहे सायं प्रातः प्रदोष्यन्ते सविमः पंक्तिपावनः पवनः आवसथाग्निः पावनः सम्भोग्निः शीतापनोदाद्यर्थं बहुषु देशेषु
 पितृधायते त्रिस्रपणी बह्वचं वेदभागः तद्गतं चतस्रो गाल्युरुषोपित्रिस्रपणीः षडंगानि शिक्षादीनियो व्याचष्टे षडंगवित् सर्वप्रवचनेन
 षडंगार्थे तोक्तः ब्रह्मदेया ब्राह्मविवाहोदात्तस्या आत्मसंतानः पुत्रः ज्येष्ठसामानि आरण्यके गीयन्ते तेषां गाना एते षट् विज्ञेयाः पंक्तिपाव
 ना इत्युक्तं रश्मिकेन संघः १८५ वेदेति अनर्थात्पापिवेदांगानिरूप्य देशाधिगतवेदार्थः प्रवक्तृवेदार्थस्यैव ब्रह्मचारी प्रथमाश्रमा स
 हस्रदशमि देशे विशेषानुपादाने पिगावो वै यज्ञस्य यातर इत्यादिविषयप्रवृत्तश्रुतिदर्शनात् गोसहस्रदाता बहुप्रदोवा शतायुः शतवयाः
 श्रोत्रिया ये वेदपात्री नि नियमात्सति श्रोत्रियत्वे उक्तगुणयोगात् पंक्तिपावनत्वम् १८६ पूर्वधुरिति आह कर्मणि प्राप्ते आह हात्पूर्वदिनेन

त्रिणाचिकेतः पंचाग्निस्त्रिस्रपणीः षडंगवित् ब्रह्मदेयात्मसंतानो ज्येष्ठसामंग एव च १८५ वेदार्थवि
 त्प्रवृत्तच ब्रह्मचारी सहस्रदः शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः १८६ पूर्वधुरपरे धूर्वा आह
 कर्मण्युपस्थिते निमंत्रयेत च्यवरा न्स्मभ्यमन्यथोदितान् १८७ निमंत्रितो हि जः पित्र्ये नियतात्मा भ
 वेत्सदा न च छेदास्पधीयात्तयस्य आह चत इवेत् १८८ निमंत्रितान् हि पितर उपतिष्ठति तान् हि जान्
 वायुवच्चानुगच्छति तयासीनानुपासते १८९

दसंभवे आह दिन एषोक्तलक्षणान् ब्राह्मणान् स्मभ्यगितिसत्कृत्य निमंत्र
 येत् अयो वरान् नूनां येषां ते च्यवराः न तु तानेव एकैकं भोजनस्य युक्तत्वात् १८७ निमंत्रित इति आह निमंत्रितो ब्राह्मणो निमंत्रणादा
 रम्यथादा होत्राया वत् मैथुन निवृत्तिसंयमनियमवान् स्यात् अवश्यकर्त्तव्यजपादिवर्ज्यवेदाध्ययनं च न कुर्यात् आह कर्त्ता पितर्येव
 स्यात् १८८ निमंत्रितानिति पूर्व नियमविधेरयमनुवादः यस्मात्तान् ब्राह्मणान् निमंत्रितान् दृश्यरूपेण पितरो धितिष्ठन्ति प्राणवायुव
 त्गच्छतोऽनुगच्छन्ति तयोपिष्टेषु ते पुंसोऽप्युपविशन्ति तस्मान् नियता भवेयुः १८९ केतित इति हव्यकव्ये यथा शास्त्रान्निमंत्रितो
 ब्राह्मणः स्त्री हव्यकेनापि प्रकारेण भोजनमकुर्वीतः तेन पापेन जन्मान्तरे सूक्तो भवति १९० नियतात्मा भवेत्सदेत्यनेन मैथुननिषेधे

कृतेष्टयेलोगमनेस्याधिकदोषज्ञापनायाह आमंत्रितस्ति। एषलीशूद्रातत्रमूढत्वात् आदेनिमंत्रितः सन् यो वृषल्यां सोर्द्धस्त्रीषु सध
मैणसूततोर्द्धोर्मतेस दातुर्यसापंतत्यामोतिपापोत्यन्तिमात्रं विवक्षितम् अन्यथा दातरि अपापेपापं न जायते न चेदं दातुः प्रायश्चित्त
तया विहितं येनोपापान्मुच्यते मेधातिथिगोविंदराजौ तु सामान्येन ब्रह्मचर्यस्य विधानात् वृषस्यंती च पल्यति भर्त्तारमिति योगा
श्रयणेन आह भोक्तुस्तदा ब्राह्मण्यपि वृषल्यभिमतत्वेत्याहुः १९१ अक्रोधनादिति क्रोधरहिता बहिः शौचं मृद्वारिभ्यामंतः
गद्देषादित्यांगस्त युक्ताः सर्वदा स्त्रीसंयोगादि शून्याः त्यक्तयुद्धाः दयाद्यष्टगुणयोगो महाभागतात हंतः अनादिदेवतारूपाः पितरस्त
स्माल्लोधादिरहितेन भोक्ता कर्त्तृत्वमपितव्यम् १९२ यस्मादिति एषां सर्वेषां पितृणां यस्मादुत्पत्तिर्येषां पितरो यैर्ब्राह्मणादिभिर्यै
र्निर्यमैः शास्त्रोक्तकर्मभिरुपचरणीया भवेयुः तान्साकल्येन शृणुत १९३ मनोरिति हिरण्यगर्भापत्यस्य मनोर्यै मरीच्यादयः पुत्राः

केतितस्तयथान्यायं हव्यकच्ये द्विजोत्तमः कथंचिदप्यतिक्रामन् पापः सूकरतां व्रजेत् १९० आमंत्रि
तस्तयः आह वृषल्या सह मोदते दातुर्यत्तु दुष्कृतं किंचित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते १९१ अक्रोधनाः शौचपराः
सततं ब्रह्मचारिणः न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः १९२ यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषां मध्यशेष-
तः ये च यैरुपचर्याः स्युर्निर्यमैस्तान्निबोधत १९३ मनो हिरण्यगर्भस्य यमरीच्यादयः स्मृताः तेषां मृषी
णां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः १९४ विराट् स्मृताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृता अग्निघातात्तश्च
देवानां मरीच्यालोकविश्रुताः १९५ दैत्यदानवयक्षाणां गधर्वारिगरक्षसाम् स्रपणी
र्हिषदो विजाः १९६ सोमपानामविप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भजः वैश्यानां माज्यपानामशूद्राणां तुक्तः
नः १९७

पूर्वसुक्ताः मरीचिरच्यंगिरसावित्यादिना तेषां मृषीणां सर्वेषां सोमपादयः पितृगणाः पुत्रामन्वादिभिः स्मृताः १९४ विराडिति
विराट् स्मृताः सोमसदो नाम साध्यानां पितरः अग्निघातात्त मरीचैः पुत्रालोकविख्याता देवानां पितरः १९५ दैत्येति दैत्यादीनां प्रथमाध्यायो
दितभेदानां अत्रिपुत्रावर्हिषदो नाम पितरः स्मृताः १९६ सोमेति ब्राह्मणप्रभृतीनां चतुर्णां चर्णानां सोमपाप्रभृतयश्चत्वारः पितरः स्मृताः
१९७

सोमेति कवेर्भृगोः सोमपाः पुत्राः हविर्भुजएवहविष्यंत अंगिरसः पुत्रा आज्यपाः पुलस्त्यसुक्ताः सकालिनोवसिष्ठसुक्ताः १९८ अग्नीति
 अग्निदग्धानग्निदग्धान्काव्यवर्हिषदग्निघातसोम्याश्चान्यरात्रिपुत्राणि प्राणामेवजानीयात् १९९ यइति यएतेप्रधानभूताः पितृगणाः-
 क्तास्तोयामपीहजगतिपितरएवपुत्रपौत्रा अनंताविज्ञेयाः पुत्रपौत्रमितिगवाश्चप्रभृतीनिचैत्येकवद्वाच एतच्छ्लोकसूचिताएववरोवरेण्य
 इत्यादयोऽन्येपिपितृगणामार्कडेयादिपुराणादिपुत्रभूयंते २०० ऋषिभ्य इति ऋषिभ्योमरीच्यादिभ्यउक्तक्रमेणपितरोजाताः पितृभ्योदे-
 वमानवाजाताः देवेभ्यश्चजंगमस्यावरजगल्क्रमेणजातंतस्मात्सोमपादिप्रभवत्वात्तस्यपितृपितामहप्रपितामहानामेषांश्चाह्वे पूजनीयः सो-
 मपादयोपिपूजिता संतः आह्वयफलदानायकल्पंत इतिप्रकृतम्पित्रादिश्चाह्वस्तत्पर्यायं सोमपादिपितृगणोपन्यासः अथवाआवाहनका-

सोमपास्तुकवेः पुत्राहविष्यंतो गिरः सुक्ताः पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रावसिष्ठस्यसुक्तालिनः १९८ अग्नि
 दग्धानग्निदग्धान्काव्यान्वर्हिषदस्तथा अग्निघाताश्चसोम्याश्चविप्राणामेवनिर्दिशेत् १९९ यएते
 तुगणामुख्याः पितृणां परिकर्त्तिताः तेषांमपाहविज्ञेयं पुत्रपौत्रमनंतकम् २०० ऋषिभ्यः पितरोजाताः
 पितृभ्यो देवमानवाः देवेभ्यस्तजगत्सर्वचरस्था एवचतुर्पुंशः २०१ राजतैर्भजिनैरेवामथो वाराजतान्वि-
 तैः वायपिश्चह्यादत्तमक्षयायोपकल्पते २०२ देवकाया हिजातीनां पितृकार्यविशिष्यते देवहिपितृ-
 कार्यस्य पूर्वमाप्यायनश्रुतम् २०३ तेषामारक्षभूततु पूर्व देवनिर्जयत् रक्षासिहिविलुपतिश्चाह-
 मारक्षवर्जितम् २०४

लोनिजपित्रादयो ब्राह्मणादिभिः सोमपादिरूपेण ध्येया एवं व्यवस्थाज्ञानमनुष्ठानपरतावस्थात्
 २०१ राजतैरिति एषापितृणां रूपमपपात्रैरूप्ययुक्तैर्वाताश्चादिपात्रैर्जलमपिश्चह्यादत्तमक्षयस्वरहेतुः संपद्यते किंपुनः प्र-
 शास्तापायसादीति २०२ देवैति देवानुद्दिश्य यस्त्रियते तदेवकार्यम् ततः पितृकार्यो हिजातीनां विशेषणकर्त्तव्यमुपादक्षते अनेनपितृ-
 चाह्वस्यप्राधान्यं देवं तत्रांगमित्याह एतदेव स्पष्टयति यतो देवं कर्मपितृकृत्यस्य पूर्वमाप्यायनं परिपूरकं स्मृतम् २०३ तेषामिति आ-
 रक्षोरक्षातेषां पितृणां रक्षाभूतं देवं विश्वेदेव ब्राह्मणं पूर्वं निमंत्रयेत् यस्मात् रक्षावर्जितं ब्राह्मणं रक्षसा आच्छिदंति २०४ ७ ७

देवेति यतएवमतः तच्छ्राद्धं देवाद्यंतं देवैकमणि आद्यंतावारभावसानेयस्यतत्तथा एतेनेदमुक्तं निमंत्रणादिसर्वदेवपूर्वविसर्जनंतुदे
वानांशेषे अतएवदेवलः यत्तत्रक्रियते कर्मपैतृके ब्राह्मणान्यति तत्सर्वतत्रकर्तव्यं वैश्वदेविकपूर्वकम् नतुतच्छ्राद्धपितृपुत्रमावसानम्
त्राद्यंतंतदनुतिष्ठन्ससतानः शीघ्रं विनश्यति २०५ सुचिंमिति अस्थंगाराद्यनुपहतदेशान्निर्जनंचगोमयेनोपलेपयेत् दक्षिणादिगव
नत्तंचप्रयत्नतः संपादयेत् २०६ अवेति चोक्षाः स्वभावशक्तयोः रण्यादिप्रदेशास्तोषुनद्यादितारेषु तथा निर्जनप्रदेशेषु दत्तेन आह्लादिना
सर्वदापितरस्तप्यन्ति २०७ आसनेति तत्रचदेशे आसनेषु पृथक्पृथक् विन्यस्तेषु सकुशेषु प्रागामंत्रितब्राह्मणान्सम्यक्कृतस्नानाचम
नानुपवेशयेत् अत्रदेवब्राह्मणासनेकुशहपंपित्रासनेषु च प्रत्येकं दक्षिणाग्र एकः कुशोदेयः तदाह देवलः येचात्रविश्वेदेवानां विप्राः पू

देवाद्यंतंतदाहेतुपित्राद्यंतंतद्वेत् पित्राद्यंतत्तीहमानः क्षिप्रं नश्यतिसान्वयः २०५ सुचिंदेशं वि
विक्षुचगोमयेनोपलेपयेत् दक्षिणाप्रवणंचैव प्रयत्नेनोपपादयेत् २०६ अवकाशेषु चोक्षेषु नदीती
रेषु चैव हि विविक्तेषु चतुष्यतिदत्तेन पितरः सदा २०७ आसनेषु पक्ष्मेषु बहिष्मत्कृपृथक्पृथक् उ
पस्पृष्टोदकान्सम्यग्विप्रास्तानुपवेशयेत् २०८ उपवेश्यतु तान्विप्रानासनेष्वज्जुगुप्सितान् गंधमाल्यैः
सरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् २०९ तेषामुदकमानीय सपवित्रास्तितानपि अग्नौ कुर्यादनुजातो ब्रा
ह्मणो ब्राह्मणैः सह २१० अग्नेः सोमयमाभ्याचकृत्वा ध्यायनमादितः हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्संत
पयेत्सितृत् २११

च निमंत्रिताः प्राङ्मुखान्यासनान्येषां हि दक्षिणासुरवसुक्तानि पितृणामासना
च दक्षिणाग्रैकदमणिप्रोक्षितानि तिलोदकैः दक्षिणासुसयुक्तानि दक्षिणाग्राणि अग्रकांडमूलापेक्षया २०८ उपेति तान्विप्रानामंत्रि
तानासनेषु पवेषु कुकुमादिगंधमाल्यधूपादिभिः स्पृहणीयगंधैर्देवपूर्वकमर्चयेत् २०९ तेषामिति तेषां ब्राह्मणानामर्घोदकपवित्रति
लान्संमिश्रान्कृत्वा तैर्ब्राह्मणैः सहानुजातो अग्नौ चक्ष्यमाणं होमं कुर्यात् अनुजातामर्थ्याच्च प्रार्थनापि पूर्वकर्तव्या सांस्त्वगृत्यानुसारे
ण करवाणि करिष्यत्त्यादिका अनुजापि ओमित्येवंरूपां कुरुष्वेति वा २१० अग्नेरिति अग्नेः सोमयमयोश्च विधिवत्पुष्पादिपूर्वहवि

दीनेन प्राणनमादौ कृत्वा पश्चादन्नादिना पितृस्तर्पयेत् सोमयमयोः हं हनिर्देशोऽपि पृथगेव देवतात्वं सहादिशब्दप्रयोगाभावात् यत्र
 साहित्यं विवक्षितं तत्र सहादिशब्दं करोतीत्युक्तं प्राक् २११ अग्न्यभावेति अग्न्यभावेऽपि न ब्राह्मणहस्त एव उक्ताहुति त्रयं दद्यात् य
 स्माद्य एवाग्निः स एव ब्राह्मण इति वेदविद्वि ब्राह्मणे रूक्तः अग्न्यभावश्चालुपनीतस्य संभवति उपनीतस्य समावृत्तस्य च पाणिग्रह-
 णात्पूर्वमृतभार्यस्य वा २१२ अक्रोधेति क्रोधश्च न्याय्यप्रसादान् प्रसन्नमुखान् प्रवाहानादितया पुरातनान् अग्नौ प्रास्ताहुतिरिति न्या
 येन लोकहृदयेऽप्युक्तान् ब्राह्मणान् भूतान् न्यादयो वदन्ति तस्माद्देवतुल्यत्वाच्छ्राद्धब्राह्मणस्य तद्देवते दत्तव्यमिति पूर्वविध्यनुवादः २१३
 अपेति अग्नौ पयस्यैषणा घंगमुक्तं अग्नौ करणहोमात्तु घानक्रममयस्य दक्षिणसंस्थं कृत्वा ततो पसव्येन दक्षिणहस्तेन पिंडाधारभूताया
 शुच्युदकं क्षिपेत् २१४ त्रिनिति तस्मादग्न्यादिहोमादुद्धृता दन्नादुद्धृता वशिष्टान् त्रीन् पिंडान् कृत्वा औदकेनैव विधिना दक्षिणहस्तेन

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् योऽह्यग्निः स हि जो विप्रैर्मंत्रिर्दार्शिमिरुच्यते २१२ अक्रोध
 नान्क्तप्रसादान् दत्त्येतान् पुरातनान् लोकस्याप्यायने युक्तान् श्राद्धदेवान् द्विजोत्तमान् २१३ अपसव्य
 मग्नौ कृत्वा सर्वमावृत्य विक्रमम् अपसव्येन हस्तेन निर्वपेद्दुदकं फवि २१४ त्रिस्तुतस्माद्द्विविशेषा
 सिंडान् कृत्वा समाहितः औदकेनैव विधिना निर्वपेद्दक्षिणासुरवः २१५ न्युप्यपिंडास्तनस्तास्तु प्रयतो
 विधिपूर्वकम् तेषु दर्भेषु तद्देवतं निमृज्या ह्येषाग्निनाम् २१६ आचम्यादक्परावृत्य त्रिरायस्य शनै
 रसून् षड्भक्तून् श्वनमस्तुर्यासितुं नेव च मंत्रवित् २१७

समाहितोऽनन्यमना दक्षिणासुरस्तेषु दर्भेषु विधिवत् स्थमा

णत्वा दर्भेषु दद्यात् २१५ न्युप्येति विधिपूर्वकं स्वगृह्योक्तविधिना दर्भेषु तान् पिंडान् दत्त्वा दर्भमूलेषु करावर्धर्षणमिति विष्णुवचना
 च तेऽपु दर्भेषु मूलदेशे हस्तनिर्लेपं कुर्यात् क्षपितामहपित्रादीनां त्रयाणां लेपं फलजान्तरमये २१६ आचम्येति अनंतरमुपस्पृश्योद-
 कसुराभूता पयाशक्तिप्राणायामत्रयं कृत्वा वसंतापनमस्तुभ्यमित्यादिना षड्भक्तून् श्वनमस्तुर्यासितुं श्वनमोवः पितर इत्यादि मंत्रमुक्त
 मग्निः पर्यावृत्येति गृह्यदर्शनात् दक्षिणासुरौ नमस्तुर्यान् २१७ उदकमिति पिंडदानात्पूर्वपिंडाधारदेशदत्तोदकशेषमुदकपात्र-

स्थंप्रतिपिंडसमीपेक्रमेण पुनरुत्सृजेत्तांश्च पिंडान्यथान्युत्तान् यैर्नैवक्रमेण दत्तां तेनैवक्रमेणावजिघ्रेत्समाहितो नन्यमनाः २१८
पिंडेभ्य इति अल्पिकेति अन्नाल्यमात्रा अवयवभागाः पिंडेषु रसं नानाल्यभागा न्यिंडक्रमेणैव गृहीत्वा तेनैव पित्रादिब्राह्मणान् भोज
नकाले भोजनात्पूर्वं भोजयेत् विधिवत्सिंडानुष्ठानवसितरमुद्दिश्य यः पिंडो दत्तस्तदवयवं पितृब्राह्मणं भोजयेत् एवं पितामहप्रपिता
महपिंडयोरपि २१९ धियमाणेऽस्ति धियमाणे जीवति पितरिमृतानां पितामहादित्रयाणां श्राद्धं कर्तव्यम् अथवा पितृविप्रस्थाने तु
मेव स्वपितरं भोजयेत् पितामहप्रपितामहयोश्च ब्राह्मणो भोजयेत्सिंडद्वयं च दद्यात् २२० पितेति नामकीर्तनमंत्रश्चाहोपलक्षणार्थं
पितृजीवनापेक्षायं वा शब्दः यस्य पुनः पितामृतस्यासितामहे जीवति स पितृप्रपितामहयोः श्राद्धं कुर्यात् गोविंदराजस्तु यस्य पितृप्र-

उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिंडांतिके पुनः अवजिघ्रेच्च तान्यिंडान्यथान्युत्तान् समाहितः २१८ पिंडेभ्य
स्तत्पितृकामात्रां समादायात् पूर्वशः तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्वमाशयेत् २१९ धियमाणे तु पित
रि पूर्वेषामेव निर्वपेत् विप्रवद्वा पितं श्राद्धे स्वकंपितरमाशयेत् २२० पितायस्य निवृत्तः स्याज्जीवेच्चापि
पितामहः पितुः सनामसकीर्त्यकीर्तयेत्पितामहम् २२१ पितामहो वा तच्छ्राद्धं भोजीत स्य ब्रवीन्मनुः
कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् २२२ तेषां दत्तात्तु हस्तेषु सपवित्रं तिलोदकम् तसिंदाग्रं प्रयच्छे
तस्वधैषामस्ति त्रिवन् २२३ पाणिभ्यां तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शन
कैरुपनिक्षिपेत् २२४

पितामहौ प्रेतौ स्यातां सपित्रे पिंडं निधाय पितामहात्परं ब्राह्म्यां दद्यात् इति विष्णुवचनात्पितामहं
पितृभ्यां दद्यादिति व्याख्यातवान् २२१ पितामहेति यथा जीवसिता भोज्यस्तथा पितामहोऽपि पितामहब्राह्मणस्थाने भोज्यः पितृप्रपि
तामहयोश्च ब्राह्मणभोजनं पिंडं दानं च कुर्यात् यथावा जीवता पितामहेन लभेयं यथारुचि कुर्विति दत्तानुज्ञाः स्वरुच्या पितामहं वा भोजये
त्पितृप्रपितामहयोश्च श्राद्धद्वयं कुर्यादिति विष्णुवचनात्पितृप्रपितामहं च दत्तप्रपितामहानां श्राद्धत्रयं कुर्यात् २२२ तेषामिति पिंडेभ्यस्तत्पि
कामात्रा मिति यदुक्तं तस्यायं कालविधिः प्रदेयविधिश्च तेषां ब्राह्मणाणां हस्तेषु सदस्मिन् तिलोदकं दत्तादिति पूर्वनिर्दिष्टं पिंडाग्रं पित्रे स्वधैस्ति
सेवमादि त्रिवन् पित्रादिब्राह्मणेभ्यस्त्रिभ्य क्रमेण दद्यात् २२३ पाणिभ्यामिति अन्नस्येति तृतीयाथेपि द्वा वर्द्धितं पूर्णं पित्रादिपात्रं

सयंपाणिभ्यां गृहीत्वा पितृंश्च नित्यं नृसंभवत्यागोरादानीय ब्राह्मणानां समीपे परिवेषणार्थं मत्सरयास्थापयेत् २२४ उभयोरिति
 अधिकरणसप्तमीयम् उभयोः क्रमोर्मुक्तमस्थितं यदन्त्राह्मणां तिक्रमानीयते तदसहसादुष्टबुद्धय आछिंदति तस्मान्नैकहस्तेना
 नीयपरिवेष्टयम् २२५ गुणानिति गुणान्व्यंजनानि अन्नापेक्षया प्राधान्यात् गुणसंज्ञान्वासूपशाकाद्यान्वयतः शक्तिः समाहि
 तः अनन्यमनाः सम्पृक्पथानविशीर्येति तथा भूमावेव स्वपात्रस्थाने स्थापयेन्मदारुफलकादौ २२६ भक्ष्यमिति भक्ष्यं स्वरविशदम
 भ्यवहरणीयं मोदकादि भोज्यं पायसादि नाना प्रकारफलमूला निहृदयस्य प्रियाणि मांसा निपा नानि स्तुगंधानि भूमावेव विन्यसेदिति
 पूर्वोक्तसंबंधः २२७ उपेति एतत्सर्वमन्नादिकं ब्राह्मणसमीपमानीय प्रयतः शक्तिः अनन्यमनाः क्रमेण परिवेषयेत् इदं मधुरमिदं म्ल

उभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते तद्विप्रलुपंत्य स्रवाः सहसादुष्टचेतसः २२५ गुणांश्चसूपशा
 काद्यान्पयोदधिघृतमधु विन्यसेत्यतः पूर्वभूमावेव समाहितः २२६ भक्ष्यं भोज्यं च विविधमूला
 निच फलानि च हृद्यानि चैव मांसा निपा नानि स्तुगंधानि च २२७ उपनीयतु तत्सर्वं शनैः स्रसमाहितः
 परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान् चोदयन् २२८ नास्वमापातयेज्जातु न कुप्यन् नानृतं वदेत् न पादेन स्पृ
 शेदन्नं न चेतदवधूनयेत् २२९ अस्त्रगमयति प्रेतान् कोपोरीन नृत्युनः पादस्पर्शस्तरसांसि दुष्कृता
 नवधूननम् २३० यद्यद्रोचेत विप्रं भ्यस्तत्तद् हृद्यादमत्सरः ब्रह्मोद्याश्च कथाः कुर्यात्पितृणामेतदा
 प्सितम् २३१

मित्येवं भाधुर्यादिगुणान्कथयन् २२८ नास्त्विति रोदनक्रोधसृषाभाषणानि न कुर्यात् पादेन चान्नं न
 स्पृशेत् न चोत्क्षिप्योत्क्षिप्यान्नं पात्रे क्षिपेत् पुरुषार्थतया प्रतिपिद्धयोरपि क्रोधानृतयोः आह्वां गलज्ञापनार्थो यन्निषेधः २२९
 अस्त्रमिति अशुक्रियमाणं प्रेतान् भूतवेद्यान् आह्वानानि प्रापयति न पितृणां सुपकारकं भवति क्रोधः शत्रून् भूषावादः कुकुरान् पाद
 स्पर्शो न स्पर्शस्तान् अवधूननं पापकारिणः तस्मान्नरोदनादिकुर्यात् २३० यदिति यद्यदि प्राणामीक्षितं अन्नव्यंजनानां तत्त
 दमत्सरोदयात् परमात्मनि स्तुपणपराः कथाश्च कुर्यात् यतः पितृणामेतदपेक्षितम् २३१

स्वाध्यायमिति स्वाध्यायं वेदं मानवादीनि धर्मशास्त्राणि आख्यानानि सौपर्णमैत्रावरुणादीनि इति हासान्महाभारतादीन्पुराणा
निब्रह्मपुराणादीनि खिलानि श्रीसूक्तशिवसंकल्पादीनि आर्देब्राह्मणान् आचयेत् २३२ हर्षयेदिति स्वयंहृष्टोभूत्वा प्रियवचना-
दिभिर्ब्राह्मणान् परितोषयेत् अन्नं च खं रया भोजयेत् मिथ्यान्नेन पायसादिभिः पायसमिदं स्वादु
दिगुणाभिधानैः पुनर्ब्राह्मणान् प्रेसयेत् २३३ व्रतेति ब्रह्मचारिणमपि दौहित्रं आर्दे प्रयत्नतो भोजयेत् अपिशब्दाद्ब्रह्मच-
रिणमपि आनुकल्पिकमध्यपदितस्यापि ब्रह्मचारिणो यत्नवचनाच्छ्रेष्ठत्वं कथयति नेपालकं बलं चासने दद्यात् दौहित्रमन्तर-
गापि तिलांश्च आर्द्धभूमौ विकिरेत् २३४ त्रीणि त्रिं पूर्वोक्तान्येव त्रीणि दौहित्रादीनि आर्देपवित्राणीति ज्ञाप्यंते त्रीणि

स्वाध्यायं आचयेत् सिन्धुधर्मशास्त्राणि चैव हि आख्यानानीति हासांश्च पुराणानि खिलानि च २३३
हर्षयेद्ब्राह्मणांस्तुष्टोभोजयेच्च शनैः शनैः अन्नाद्येनासकृच्चैतान्गुणैश्च परिचोदयेत् २३३ व्रतस्थ
मपि दौहित्रं आर्देयत्नेन भोजयेत् कुतपत्तोसने दद्यात्तिलैश्च विकिरेन्महीम् २३४ त्रीणि आर्देपवित्रा-
णि दौहित्रः कुतपस्तिलाः त्रीणि चात्र प्रशंसति शोचमक्रोधमत्वराम् २३५ अत्कृष्णसर्वमन्नं स्याद्
जीरस्ते च वाग्यताः न च हिजातयो ब्रूयुर्दात्रा पृष्टा हविर्गुणान् २३६ यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदभ्यति-
वाग्यताः पितरस्तावद्भूति यावन्नोक्ता हविर्गुणाः २३७ यद्वष्टित शिरा भक्ते यदुक्ते दक्षिणा सुरवः
सोपानत्कथं यदुक्ते तद्देरक्षांसि भजते २३८

दीनि प्रशंसन्ति २३५ अत्कृष्णमिति उष्णमेवात्कृष्णं यस्योष्णं स्यान्न
भोजनमुचितं तदुष्णं दद्यात् न तु फलाद्यपि अतएव शंसः उष्णमन्नं हिजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् अन्यत्र फलमूलैः स्त्रियाः कं
भ्यश्च पंडितः संयतवाचश्च ब्राह्मणा अश्रीयुः किमिदं स्वादु स्वादु वेति दात्रा अन्नादिगुणान् पृष्ट्वा च फलाद्यभिनयेनापि न ब्रूयुः वा
कृतं स्यात्त्रैव विधानात् २३६ यावदिति यावदन्ने उष्णता भवति यावच्च मौनो भजते यावच्च हविर्गुणानोच्यंते तावत्सितरोः
भ्यतीति पूर्वोक्तस्यैवार्थस्य प्रशंसा २३७ यदिति वस्त्रादिवेष्टितशिरायदन्ने भक्ते तथा दक्षिणा सुरवः सपादुकश्च तत्पराससाभं

तेनपितरस्तस्मादेवंरूपंनकर्तव्यम् २३८ चांडालइति चांडालग्राम्यभूकरुकुक्कुटुकुरोदक्यानपुंसकायथाब्राह्मणभोजन
कालेनपश्येद्युस्तथाकार्यम् २३९ होमइति यस्मान्होमेग्निहोत्रादौप्रदानेगोहिरण्यादौभोज्येस्वाभ्युदयार्थंब्राह्मणभोजनेदे
वेदविपिदर्शपोर्णमासादौपित्र्येआहोरात्रेदेभिर्विध्यतेक्रियमाणंकर्मतत्प्रदर्थीक्रियतेतन्माधयति २४० घ्राणेनेति सूकरस्त
दन्नादेर्गंधंघ्रात्वाकर्मनिःफलंकरोति तस्मादन्मघ्राणयोग्यदेशात्निरसनीयः कुक्कुटः पक्षवातेनसोपिपक्षपवनयोग्यदेशादप
गमनीयः स्वादर्शनेन शनोन्नादिदर्शनंनिषिद्धमतिदोषभूयस्त्वज्ञापनार्थंपुनरभिहितम् अथवाहृदिनिपातेनेतिआहृदकर्त्त
र्भोक्तृणांहृदिनिपातविषयत्वेन अवरवर्णः शूद्रस्तस्माज्जातोऽवरवर्णजः शूद्रएव असावन्नादिस्पर्शेनाहिजातिश्चाहंनिष्फल्य
ति २४१ खंजोवेति यदिगतिचिह्नलः काणोवादातुर्दासस्यैवप्रेष्यत्वविधानात् अपिशब्दादन्योपिशूद्रोन्मूनाधिकांगुल्यादि

चांडालश्चवृषाहश्चकुक्कुटःस्वातथैवच रजस्वलान्चषंदश्चनेसरेन्नश्मतोहिजान् २३९ होमेप्रदा
नेभोज्येत्तदभिरभिविध्यते देवेकर्मणिपित्र्येवातद्गच्छत्यथथातथम् २४० घ्राणेनसूकरोहंति
पक्षवातेनकुक्कुटः स्वातहृदिनिपातेनस्पर्शेनावरवर्णजः २४१ खंजोवायदिवाकाणोदातुःप्रेष्यो
पिवाभवन् हीनातिरिक्तगात्रोवातमप्यपनयेत्पुनः २४२ ब्राह्मणंभिक्षकवापिभोजनार्थमु
पस्थितम् ब्राह्मणेभ्यस्तुज्ञातःशक्तिःप्रतिपूजयेत् २४३ सार्ववर्णिकमन्नाद्यंसन्नीयाप्राज्य
वारिणा समुत्सृजेदुक्तवतामग्रतोविकिरन्भक्तिं २४४ असंस्कृतप्रमीतानात्यागिनांकुलयावि
ताम् उच्छिष्टभागं धेयस्याहर्भेषुविकिरश्चयः २४५

वसिष्ठात्तदातमापिततःआहृदेशादपसारयेत् २४२ ब्राह्मे
ति ब्राह्मणमतिथिरूपंअन्यंब्राह्मणशीलंभोजनार्थंतत्कालोपस्थितंआहृपात्रब्राह्मणेभ्यस्तुज्ञातोयथाशक्त्यप्यन्नभोजनेनभि
क्षादानेनचार्हयेत् २४३ सार्वेति वर्णशब्दःप्रकारवाची सर्वप्रकारकमन्नादिकंब्यंजनादिभिरेकीकृत्यउदकेनाप्लावयित्वाकृ
तभोजनानांब्राह्मणानांपुरतोभूमौदर्भेषुविकिरश्चयइतिवक्ष्यमाणत्वाहर्भेषुपरिनिक्षिपेत्त्यजेत् २४४ असंस्कृतेति नास्यका
र्योनिःसंस्कारइतिनिषेधात्संस्कारानहंबालानां तथाकुलस्त्रीणांअहृदोपाणांयेत्यकारस्तेषांपात्रस्थमुच्छिष्टंदर्भेषुचयो

विकिरः सभागः स्यात् अन्येतुत्यागिनामिति गुर्वदित्यागिनांकुलयोषितामिति स्वातंत्र्येण तु कुलयोषितामनूढंकन्यानामिति
 व्याचक्षते गोविंदराजस्तुत्यागिनांकुलयोषितामिति सामान्योपक्रमादिदं विशेषाभिधानं संस्कृतं भक्षइति वक्तव्यं
 गतानांकुलरूपीणामित्याह २४५ उच्छेषणमिति उच्छिष्टं यद्भूमिगतं तद्दाससमूहस्यावक्रस्यानलसस्याकुटिलस्य चपि त्र्येथा
 इकर्मणि भागधेयं मन्वाद्येव दंति २४६ आसपिंडेति मर्यादायोमाङ्गनाभिविधौ सपिंडीकरणं आह्वयं तमचिरमृतस्य हिजाते
 अथैव देवब्राह्मणभोजनरहितं आह्वयमन्त्राह्वणं भोजयेत् एकं च पिंडं दद्यात् अस्य च आह्वानुष्ठानम् एको हिष्टं देवहीन
 मेकार्थैकपवित्रकम् आवाहनाग्नौ करणरहितं तपस्य च दितियाज्ञवल्क्यादिस्मृतिष्ववगंतव्यम् २४७ सहेति अस्मेति य
 स्येदमेको हिष्टं विहितं तस्य धर्मतः स्वगृह्यादि विधिना सपिंडीकरणं आह्वये कृते अनयैवावृता उक्ताभावास्या आह्वेति कर्तव्यतयापि

उच्छेषणं भूमिगतं सजिह्वास्याशठस्य च दासवर्गस्य तत्त्र्येथा भागधेयं प्रचक्षते २४६ आसपिंडं
 क्रियाकर्म हिजातेः संस्थितस्य तु अदेवभोजयेच्छ्राद्धपिंडमेकं तु निर्वपेत् २४७ सहपिंडक्रियायां
 तु कृतायामस्य धर्मतः अनयैवावृता कार्यं पिंडनिर्वपनं कृतैः २४८ आह्वयं कृत्वा य उच्छिष्टं वृषला
 यप्रयच्छति समूहानरकयातिकालसूत्रमवाकृशिराः २४९ आह्वयं गृह्यलीतल्यंतदहयोधिग-
 च्छति तस्याः पुरीषे तन्मासपितरस्तस्य शेरते २५०

उनिर्वपनं पार्वणाविधिना आह्वयं पुत्रैः सर्वत्र मृताहादौ कर्त्त-

व्यम् नन्वनयैवावृता इत्यनेन प्रकृतमेको हिष्टं मेव हि किमिति न परामृष्यते उच्यते तर्हि सपिंडीकरणात् पूर्वमेको हिष्टं सपिंडीक
 रणे कृते पुनः अनयैवावृता इति भेदनिर्देशो न स्यात् ततोऽभावात् स्येति कर्त्तव्यतया प्रतीयते २४८ आह्वयमिति आश्रितशूद्राय उच्छिष्ट
 दानप्रसक्तावयं निषेधः आह्वयं भोजनोच्छिष्टं यः शूद्राय ददाति समूर्तः कालसूत्रं नाम नरकमधोमुखं गच्छति २४९ आह्वेति वृषलीश
 षोडशरूपपर इत्याहुः निरुक्तं च कुर्वति वृषस्यं तो च पलयति भर्त्तारमिति वृषली ब्राह्मणस्य परिणीता ब्राह्मण्यं पि वृषलीति आह्वयं
 कृत्वा तदहोरात्रेयः रूपासं प्रयोगं करोति तस्य पितरस्तस्याः पुरीषे मासं शेरत इति निवृत्त्यर्थानिंदा २५० - छ छ छ

पृष्णेति तृप्तान्ब्राह्मणान्बुल्यास्वदितमिति पृष्णातेषामाचमनंकारयेत् कृताचमनांश्चपोइतिसंचोध्य अभिरम्यतामिति ब्रूयात्
 न अभितइति पाठे अभितउभयतइहवास्वगृहेवास्यतामित्यर्थः २५१ स्वधेति अनुज्ञानानंतरं ब्राह्मणा आहूकर्तारं स्वधास्तइ
 ति ब्रूयुः यस्मात्सर्वेषु आहूतर्पणादिपितृकर्मसु स्वधाशब्दोच्चारणं प्ररुद्धा आशीः २५२ ततइति स्वधाशब्दोच्चारणानंतरं कृतमो
 जनानां ब्राह्मणानां शोपमन्त्रमध्यस्तीत्यवशिष्टमन्त्रं निवेदयेत् तैर्ब्राह्मणैरिदमनेनान्येन क्रियतामित्यनुज्ञातोयथाते ब्रूयुः तथा
 नशेषमिनि यो गंकुर्यात् २५३ इदानीं प्रसंगाच्च आहूतरेषु विशेषविधिमाह पित्र्येइति पित्र्येतिरपेक्षापितृमातृदेवताकालकोहिष्ठ
 आदेइति प्रार्थयंस्वदितमिति वाच्यम् तथाच गोभिलसांख्यायनौ स्वदितमितितृप्तिप्रश्नः मेधातिथिगोविंदराजौ तु आहूकालाग

पृष्णास्वदितमित्येवं तृप्तानां च मयेत्ततः आचंतांश्चानुजानीयादभितोरम्यतामिति २५१ स्वधास्ति
 त्येव त ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनंतरम् स्वधाकारः पराह्याशी सर्वेषु पितृकर्मसु २५२ ततोऽप्युक्तवतां तेषाम
 नशेषमिनि वेदयेत् यथा ब्रूयुस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो हिजैः २५३ पित्र्येस्वदितमित्येव वाच्यं गोष्ठे तु सु
 श्रुतम् संपन्नमित्यभ्युदये देवैरुचितमित्यपि २५४ अपराणहस्तथादभावास्तसंपादनं तिलाः सू
 धिर्मृष्टिर्हिजाश्चाध्याः आहूकर्मसंपदः २५५ दर्भाः पवित्रं पूर्वाणहोहविष्याणि च सर्वशः पवित्रयच्च
 पूर्वोक्तविज्ञेयाहव्यसंपदः २५६

तेनान्येनापि स्वदितमित्येव कर्तव्यमिति वाच्यस्तुः आदेस्वदितमित्येतद्वाच्यमन्येन केन

चित् नानुरुद्धमिदं विदहर्द्वैर्नश्रद्धीमाहि गोष्ठे गोष्ठि आदेस्तुतमिति वाच्यं गोष्ठांशुत्थमिति द्वादशविध आहूगणना
 यांगोष्ठी आहूतिविश्वामित्रेण पठितम् अभ्युदये च हि आदे संपन्नमिति वाच्यम् देवैदेवतोद्देशेन आदेरुचितमिति वचनीयम् दे
 व आहूतं भविष्यपुराणोक्तम् देवानुद्दिश्य यच्छादंतनुदैविकमुच्यते हविष्येण विशिष्टेन सप्तम्यादिषु यत्नतः २५४ अपराणहइति
 अभावास्या आहूत्यमकृतत्वात्तद्विषयोपमपराणहकालः प्रातर्यदिनिमित्तकमित्यादिना रुद्धि आहूदौ स्मृत्यंतरं प्रातः कालादिविधा
 नात् विष्टरायार्थादर्भाः गोमयादिना आहूदेशं शोधनम् तिलाश्च विभिरणार्थाः सूष्टिरकार्पण्येनान्नादिविसर्गः मृष्टिरन्नादेश

संस्कारविशेषः पंक्तिपावनादयश्चब्राह्मणाः एताः श्राद्धे संपत्तय इत्यभिधानादंगांतरापेक्षं प्रकृतं त्वमेवां बोधितम् २५५
 दर्भा इति पवित्रं मंत्राः पूर्वाणहः कालः हविष्याणि मुन्यन्नादीनि सर्वाणि च यज्ञपवित्रं पावनं वास्तु संपादनादि पूर्वमुक्तम् एता
 श्रदेयार्थस्य कर्मणः समूहः इत्यशब्दोदैवकर्मोपलक्षणार्थः २५६ मुन्यन्नानीति मुनेर्वानप्रस्थस्यान्नानि नीचारादीनि पयः
 क्षीरं सोमलतारसः अनुपस्कृतमविकृतं पूतिगंधादिरहितं मांसम् अक्षारलवणमकृत्रिमलवणं सैधवादि एतत्सम्भावते
 मन्नादिभिरभिधीयते २५७ विसृज्येति तान् ब्राह्मणान्विसृज्या नन्यमनाः मौनीपवित्रोदा रणां दिशं वीक्ष्यमाण एता
 णान् अभिलषितानर्थान् पितृन्पार्ययेत् २५८ दातार इति अस्मत्कुले दातारः पु.
 धनदर्थयागाचलुष्ठानेर्वदिमासुवंतु पुत्रपौत्रादिकंच कर्हिताम् वेदार्थं श्रद्धात्वा स्मत्कुलेन व्यपेतु दातव्यंच धनादिकंच हुभंवतु

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् अक्षारलवणंचैव प्रकृत्या हविरुच्यते २५७ विसृज्य
 ब्राह्मणां स्नात्कुनियतो वाग्यतः शतचिः दक्षिणां दिशमाकांक्षन् याचेतमान्वरान् पितृन् २५८ दाता
 रीनां भिवर्द्धतां वेदाः संततिरेव च श्रद्धाचनो माव्यगमं हृद्देयंच नोस्त्विति २५९ एवं निर्वपनं कृत्वा
 पिंडां स्नात्तदनंतरम् गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सवाक्षिपेत् २६० पिंडनिर्वपनं केचित्पुरस्ताद
 वृकुर्वते वयोभिः स्वादयंत्यन्ये प्रक्षिपंत्यनले प्सवा २६१ पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा मध्यं
 मंतु ततः पिंडं मद्यात्सम्पृक्तताथिनी २६२ २५९ एवमुक्तप्रकारेण पिंडानां प्रदानं कृत्वा प्रकृतवरयाचना

नंतरं तान् पिंडान् गां ब्राह्मणं छागं वा भोजयेत् अग्नौ जले वा क्षिपेत् २६० पिंडेति पिंडप्रदानं केचिदाचार्याः
 नानंतरं कुर्वते अन्ये पक्षिभिः पिंडान् स्वादयंति इयंच पक्षिभोजनरूपा प्रतिपत्तिरग्न्युदकप्रक्षेपयोर्वैकल्पिकीति दक्ष
 मुक्तयोरप्यभिधानम् २६१ पतिव्रतेति धर्मार्थकामेषु मनोवाक्कायकर्मभिः पतिरेव मया परिचरणीय इति व्रतं तस्य सा-
 पतिव्रता धर्मपत्नी सवर्णाप्रथमोदा श्राद्धक्रियाणां श्रद्धाशालिनी पुत्रार्थिनी तेषां पिंडानां मध्यमं पितामहपिंडं भक्षयेत् सम्यं
 गाधत्तपितरोगर्भमित्यादि गृह्योक्तमंत्रेण २६२ आयुष्यंतमिति तेन पिंडभक्षणेन दीर्घायुषं कीर्तिधारणात्मक बुद्धियु

कंधनपुत्रादिसंततिधर्मानुष्ठानसत्त्वाख्यगुणान्वितं पुत्रं जनयति २६३ प्रक्षाल्येति तदनुहस्तौ प्रक्षाल्य ज्ञातिप्रायमन्त्रं कुर्यात्
 ज्ञातीन् प्रेतिगच्छतीति ज्ञातिप्रायम् कर्मण्यम् ज्ञातीभोजयेदित्यर्थः तैत्थ्यः पूजापूर्वकमन्त्रं दत्त्वा मान्दृष्टानपि सार्हणं भोजयेत् २६४
 उच्छेषणमिति तद्वा ह्यणोच्छिष्टं तावत्कालं तिष्ठेत् यावत् ब्राह्मणानां विसर्जनं ब्राह्मणेषु तु निर्गतेषु मार्ष्टव्यमित्यर्थः ततः संपन्ने आहूक
 र्मणि वेश्च देवबलिहोमकर्मनित्यं ब्राह्मणैश्च भोजनानि कर्त्तव्यानि बलिशब्दस्य प्रदर्शनार्थत्वात् अतएव मत्स्यपुराणे निवृत्तप्रतिप
 त्यर्थं पर्युक्ष्यामि च मंत्रवित् वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नैत्यं कविधिमेकवेति २६५ यैश्चान्नैरिति पूर्वमुक्तमपि व्यवधानाद्बुद्धिस्थं शिष्यसूत्र
 प्रतिपत्तये पुनर्वक्तव्यं तया प्रतिज्ञा नीते हविर्भिति निरसात्रायपदमव्ययं निरकालवानि अतएव निरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरा-

आयुष्मन्तं सूतं सूतेयशो मेधासमन्वितम् धनवन्तं प्रजावंतं सालिकं धार्मिकं तथा २६३ प्रक्षाल्य ह
 स्तावाचम्य ज्ञातिप्रायप्रकल्पयेत् ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बाधवानपि भोजयेत् २६४ उच्छेषणं तु तत्ति
 ष्टेद्यावद्द्विप्रा विसर्जिताः ततो गृहबलिकुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः २६५ हविर्वाचिररात्राय यच्चान्नं
 त्याय कल्प्यते पितृभ्यो विधिवद् दत्तं तस्य वक्ष्याम्यशेषतः २६६ तिलैश्चोहियं वै माषैश्चैर्मूलफलैश्च
 दत्तेन मांसं तृप्यति विधिवत् पितरो नृणाम् २६७ होमासौ मत्स्यमांसेन श्रीन्मासान् हारिणेन च और्य
 णाथ चतुरः शाकुनेनाथ पंचवै २६८ षण्मासां छागमांसेन पार्थतेन च सप्तवै अष्टावै णस्य मांसेन रोर
 वै णनवै च २६९

र्यं कइत्याभिधानिकाः यद्यत् हविः पितृभ्यो यथाविधि दत्तं चिरकालं तृप्तये अनन्तं तृप्तये च संपद्यते त
 नि. शोणेणाभिधास्यामि २६६ तिलैरिति तिलधान्ययवमाषजलमूलफलानां मन्यतमेन यथाशारुं ब्रह्मया दत्तेन मनुष्याणां मांसं
 पितरस्तृप्यन्ति कृष्णामापास्तिलाभ्यै च श्रेष्ठैः स्युर्यवशालयइति वासुपुराणवचनात्माषैरिति कृष्णामाषा बोद्धव्याः २६७ द्वाविति पा
 ठेनादिमत्स्यानां मांसेन होमासौ पितरः प्रीयन्त इति पूर्वोक्तसंबन्धः श्रीन्मासान् हारिणेन मांसेन चतुरो मेघमांसेन पंचद्विज्ञातिभ्यस्तृप
 क्षिमांसेन २६८ षण्मासानिति षण्मासान् छागमांसेन प्रीयन्ते पृषतश्चित्रमृगस्तन्यांसेन सप्त एणमांसेनाष्टौ रुरुमांसेन नव ए

णरुक्त्वाहिरण्जातिविशेषो २६९ दशेति दशमासानारण्यसूकरमहिषमसैस्तृप्येति एकादशशशकच्छपमांसेन २७० संवत्सरमिति वर्षेषुनर्गोपावक्षीरेणतत्साधितोदनेनचतुष्यंतितत्रैवपायसशब्दमसिद्धेः वाईणिमस्यमांसेनद्वादशवर्षपर्यंतंपितृत्वाभिर्भवति वाईणिमस्यभिर्गमेव्याख्यातः त्रिपिबन्तिद्वितीयक्षीणंश्वेतच्छ्रमजापतिम् वाईणिसंतुतेप्राहुर्न्याज्ञिकाः पितृकर्मणि नद्यादौपयः पिबतोयस्यत्रीणिजलंस्पृशंतिकणौजिह्वाचत्रिभिः पिबतीतित्रिपिबः २७१ कालेति कालशाकस्यंशाकंमहाशल्लाः सशल्लादितिमेधातिथिः मत्स्यविशेषादितिपुज्यंतेमहाशल्लालिनोमत्स्याइतिवचनात् खड्गो गंडकः लोहोलोहितवर्णः आगएव सर्वलोहेनानेत्यमितिपैठेनसिचचनात्तयोराभिपमंमधुमाक्षिकंमुन्यन्नामिनीवारादीनिआरण्यानिसर्वाणिएतान्यनंततृमयेसंप्रपंते २७२ यदिति ऋतुनक्षत्रतिथिनामयंसमुच्चयः यत्किंचिदित्यप्रसिद्धम् मधुसंयुक्तवर्षाकालेमघात्रयोदश्यादीयतेतदप्य

दशमासांस्तृप्यंतिवराहमहिषमिषैः शशकुर्मयोस्तृमांसेनमासानेकादशौवतु २७० संवत्सरंतुग
थ्येनपयसापायसेनच वाईणिसंस्थमांसेनतृतिद्वादशवार्षिका २७१ कालशाकमहाशल्लाः खड्ग
लोहामिषमधु आनत्यापैवकल्यंतेमुन्यन्नानिचसर्वशः २७२ यत्किंचिन्मधुनामिश्रंप्रदद्यात्तुत्र
योदशीम् तदप्यक्षयमेवस्याद्दृष्टासत्त्वमघासत्त्व २७३ अपिनः सकुलेजायाद्यानोदद्यात्रयोदशी
पायसमधुसपिथ्याप्राक्छायेकुंजरस्यच २७४

क्षयमेवभवति त्रयोदश्याअधिकरणत्वेपाप्सितत्वविवक्षया
प्राप्येत्यध्याहाराद्वाहितीया २७३ अपीति वर्षाक्षमघायुक्तत्रयोदशीपूर्वोक्ताविवक्षिता तत्रापिप्रौष्ठपद्यामतीतायांमघायु
क्तात्रयोदशीम् प्राप्यश्राद्धंकिर्त्तव्यमधुनापायसेनचेतिशंखवचनात् भाद्रकृष्णत्रयोदशीपूर्वत्रैहचगृह्यते पितरः किलैवमाशा
पिअपिनामतथाविधः कश्चिदस्माकंकुलेभूयात् योअस्मभ्यंप्रकृतायांत्रयोदश्यांतथातिथ्यंतरेपिहस्तिनः पूर्वादिशंगतायांछाया
यामधुघृतसंयुक्तपायसंदद्यात् नतुत्रयोदशीहस्तिच्छाययोःसमुच्चयः यथाहविष्णुः अपिजायेतसोऽस्माकंकुलेकश्चिन्नेरींसमः प्रावृ-
ट्कालेसितेपक्षेत्रयोदश्यांसमाहितः मधुप्लुतेनयः श्राद्धपायसेनसमाचरेत् कार्तिकंसकलंवापिप्राक्छायेकुंजरस्यच २७४ ७७

यदिनि यद्यदिनिरीक्षायां सर्वमन्त्रप्रतिषिद्धं याशास्त्रं सम्यग्रूपश्रद्धायुक्तः पितृभ्यो ददाति तदनंतं सर्वकालमक्षयमनपत्तिं
परलोके पितृभ्यो भवति अतस्तत्फलार्थिना श्रद्धया देयमिति विधीयते २७५ कृष्णोति कृष्णपक्षे दशमी मासस्य चतुर्दशी न्य-
क्ता श्रद्धेयानिथयः श्रेष्ठमहाफलानतयैतदन्याः प्रतिपदादयः २७६ युक्षिति दिनशब्दो अत्र तिथिपरः युक्षयुग्मास्ति तिथिषु द्वि-
तीया चतुर्थ्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु भरणारोहिण्यादिषु श्रद्धां कुर्वन् सर्वाभिलषितान् प्राप्नोति अयुग्मास्ति तिथिषु प्रतिपत्तृतीया प्रभृतिषु
अयुग्मेषु च नक्षत्रेषु अश्विनी कृतिकादिषु श्रद्धेन पितृभ्यो न्युजयन् पुत्रादिसंततिलभते पुष्कलां धनविद्यापरिपुष्टाम् २७७ यद्येति चै-
त्रसितायामासा इति ज्योतिः शास्त्रविधानात् शुकूपक्षोपक्रमलान्मासानां अपरः पक्षः कृष्णपक्षः स यथा शुकूपक्षात् श्रद्धेयसंबंधीति

यद्यद्ददाति विधिवत् सम्यक् श्रद्धा समन्वितः तत्तत्पितृणां भवति परत्रानंतमक्षयम् २७५ कृष्णपक्षे
दशम्यादौ च जयित्वा चतुर्दशीम् श्रद्धेः प्रशस्तास्तिथयो यथैतानतयैतराः २७६ युक्षु कुर्वन् दिनक्षे-
पु सर्वाङ्कामान्समश्नुते अयुक्षु तु पितृभ्यो न्युजयन् प्राप्नोति पुष्कलाम् २७७ यथा चैवापरः पक्षः पूर्व-
पक्षाद्विशिष्यते तथा श्रद्धेयपूर्वाण्हादपराण्हावशिष्यते २७८ प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमन्त्रादि-
णा पित्र्यमानि धनात्कार्यविधिवद्भूषाणिना २७९ रात्रौ श्रद्धेन कुर्वति राक्षसी कीर्तिता हि सा संध्यो
रुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते २८० शिष्टफलो भवति एवं पूर्वाह्णदिवसादुत्तराह्णदिवसः प्रकृष्टफलो विशिष्यत इति वच-
नात् पूर्वाह्णे पित्र्यार्ककर्तव्यतां बोधयति ननु शुकूपक्षादनुकोलर्षस्यापरपक्षस्य कथं दद्यात् तत्ताप्रसिद्धो हि दृष्टान्तो भवति उच्यते कृष्णप-
क्षे दशम्यादाविस्रत्रैव विशिष्टविधावुक्तयोऽभिधानात् २८० प्राचीति दक्षिणसंस्थितयज्ञोपवीतेनानलसेनदर्भहस्तेन अपसव्यं पितृ-
तीर्थेन यथाशास्त्रं सर्वपितृसंबधिकर्म आनिधनादासमाप्तेः कर्तव्यम् आनिधनाद्यावज्जीवमिति मेधातिथिगोविंदराजौ २८१ सत्रावि-
ति रात्रौ श्रद्धेन कर्तव्यम् यस्मान्छ्राद्धविनाशनगुणयोगात् राक्षसीमन्त्रादिभिरसौ कथिता संध्योश्च न कुर्यात् आदित्ये च अचिरोदि-
ते अचिरोदितादित्यकालात् अपेक्षायां त्रिमुहूर्तः प्रातः कालो ग्राह्यः यथोक्तं विष्णुपुराणे रेखाप्रभृत्ययादित्ये त्रिमुहूर्तगतेरवौ प्रात-
स्ततः स्मृतः कालो भागः सोऽहस्तपंचमः अपराह्नस्य श्रद्धां गतया विधानात् कथमयमप्रसक्तप्रतिषेध इति चेत् नायं प्रतिषेधः सहिरागप्रा

तस्यवास्यात्विधिप्राप्तस्यवा नायः नात्ररागतो नित्यस्य दृश्यादस्य प्राप्तत्वात् विधिप्राप्तस्य निषेधे षोडशियहणाग्रहणवत् विकल्पः .
तत्तस्मात्सुदासोयम् साय्यादिपुर्णदस्तेतरकाले आलं कुर्यात् अनुयाजेत्सर्वजन्तुषु ये यजामह इति मंत्रवत् अपराणहविधिश्च प्राशस्त्य
र्थः अतएवोक्तम् यथा आहस्य पूर्वाणहदपराणहो विशिष्यत इति २८० अनेनेति कुर्यान्मासानुमासिकमिति प्रतिमासं आहं विहितं त
दसंभवे विधिरयं चतुर्भिर्मर्षैर्भर्तुरेकः एकस्तुक्ततुः संवत्सर इतीमं पक्षमाश्रित्योच्यते अनेनोक्तविधानेन संवत्सरमध्ये त्रीन्वासानूहे
मंतग्रीष्मवर्षास्तथाहं कर्तव्यम् तच्च समयाचारात्कुम्भद्वयकन्यास्थैर्केपंचमहायज्ञांतर्गतं च एकमप्याशये द्विप्रमित्यनेन विहितं प्रत्यहं तु
कुर्यादिति पूर्वोक्तदादर्शार्थम् २८१ नपैति अग्नेः सोमयमाभ्यां चेत्यनेन विहितपितृयज्ञांगभूतो होमो न लौकिकेऽथौ तस्मार्त्तव्यतिरि
क्ताग्नौ शास्त्रेण विधीयते तस्मान्न लौकिकाम्नावग्नौ करणहोमः कर्तव्यः निरग्निना तु अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाणावित्यभिधानात् विप्र

अनेन विधिना आहं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् हेमंतग्रीष्मवर्षास्तु पांचयज्ञिकमन्वहम् २८१ नपैत्यज्ञि
यो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्हजन्मनः २८२ यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन्स्वा
त्वाहिजोत्तमः तैर्नैव रुत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् २८३ वसून्वदंति तु पितृन् रूद्रांश्चैव पितामहा
न् प्रपितामहान् स्तथादित्यान् श्रुतिरेषासनातनी २८४ विधसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वा मृतभोजनः वि
धसो भुक्तशेषतु यज्ञशेषं तथामृतम् २८५

पाण्यादी करणीयः अहिताग्नेर्हजस्य नामावास्या व्यतिरेकेण कृष्ण
पक्षे दशम्यादौ आलं विधीयते मृताह आहंतु नियतत्वात् कृष्णपक्षे पितृभ्यं तरेन निषिध्यते २८२ यदिति पांचयज्ञिक आ
यम् यत्र स्नानानंतरं सुदकतर्पणं हिजः कुर्यात् तैर्नैव सर्वं नित्यं आह फलं प्राप्नोति हिजोत्तमपदं हिजपरम् २८३ वसूनि निति यस्यास्तित्राद
यो वस्वादय इति एषामनादिभूतां श्रुतिरस्ति अतः पितृन् वस्वारव्यदेवाः पितामहान् रूद्रान् च पितामहानादित्यान् मन्वादयो बंदंति ततश्च सि
द्बोधनवैयर्थ्यात् आदेपित्रादयो वस्वादिरूपेण ध्येया इति विधिः कल्प्यते अतएव पैठीनसिः य एवं विद्वान् पितृन् यजेत वसवोरूद्रा आ
दित्याश्चास्य प्रीता भवन्ति मेधातिथिगोविंदराजौ तु पितृहेषान्नास्ति कथा हायः पितृर्कर्मणि न प्रवर्त्तते तं प्रत्येतत्प्रवर्त्तनार्थं देवतात्वाध्या
रोपेण पितृणां स्मृतिवचनम् २८४ विधसाशीति सर्वदा विधसभोजनः स्वात्सर्वदा चामृतभोजनो भवेत् विधसामृतपदयोरप्रा

दर्शय्याकुरुते विप्रदिक्कशेषंविषयसञ्चयते दर्शयौर्णमासादियज्ञशिष्टंपुरोडाशाद्यभृतं सामान्याभिधानेपिप्रकृतत्वात् आद्वैवि
प्रमत्तशेषभोजना र्योपविधिः अतएवमंजीतानिधिसंयुक्तः सर्वपितृनिषेवितमितिस्मृत्यंतरम् अतिथ्यादिविशेषभोजनंत्ववशि
ष्टं तुदंपतीइत्यनेनैवविहितंतस्यैवयज्ञशेषतुल्यत्वापादनेनस्तत्पर्यपुनर्वचनमिति तुगोविंदराजव्याख्यानमनुष्ठानविशेषानर्हंअ-
प्राकरणिकंच २८५ एतदिति इदंपंचयज्ञभवमनुष्ठानंसर्वेषुभ्रातृपुत्रपार्षणआत्यव्यवहितैरपिपंचयज्ञैरुपसंहारस्तेषामभ्यर्हि
तत्वज्ञापनार्थः मंगलार्थइतितुमेधातिथिगोविंदराजौ इदानीं हिजानां सुख्यो ब्राह्मणस्तस्य वृत्तीनामृतादीनामनुष्ठानंभूयतामिति व-
क्ष्यमाणाध्यायैकदेशोपन्यासः २८६ इति वारं द्रनं दनवासीयभट्टद्विवाकरात्मजश्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्ताव-

एतद्वैविहितंसर्वविधानंपांचयज्ञिकम् हिजातिमुख्यवृत्तीनांविधानंभूयतामिति २८६ इति
मानवेधर्मशास्त्रेभृगुप्रोक्तायांसंहितायांतृतीयोऽध्यायः ३
चतुर्थमायुषोभागमुपित्वाद्यंगुरोहिजः द्वितीयमायुषोभागंकृतदारोगृहेवसेत् १ अद्रोहेणैवभू-
तानामल्पद्रोहेणवापुनः यावृत्तिस्तांसमास्थायविप्रोजीवेदनापदि २

त्यांतृतीयोऽध्यायः ३
आहकल्पानंतरंवृत्तीनांरक्षणंचैवेतिवृत्तिसुव्यक्ततयाप्रति-
ज्ञातास्तवृत्त्यधीनत्वात्गार्हस्थ्यस्थानंतरंब्रह्मचर्यपूर्वकमेवगार्हस्थ्यंतत्रैववक्ष्यमाणावृत्तयइतिदर्शयितुंब्रह्मचर्यकालं
गार्हस्थ्यकालंचात्रवदति चतुर्थमिति चतुर्थमायुषोभागमाद्यमित्युक्तंब्रह्मचर्यकालोपलक्षणार्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुष-
श्चतुर्थभागस्पदुर्जनितान् नचशतायुर्वैपुरुषइतिश्रुतेः पंचविंशतिवर्षपरत्वम् षट्त्रिंशदादिकंब्रह्मचर्यमित्यादिविशेषात् आ-
श्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मणोक्तंब्रह्मचर्यकालंजन्मापेक्षाद्यंयथाशक्तिगुरुकुलेस्थित्वाद्वितीयमायुश्चतुर्थभागोगृहस्थाश्रम-
मनुतिष्ठेत् गृहस्थस्तुपरापर्येदित्यनियतत्वात्द्वितीयमायुषोभागमित्यापिगार्हस्थ्यकालमेव १ अद्रोहेणेति परस्पापीडाशि-
लोद्यायाचितादिरद्रोहः नतुहिंसैवद्रोहः तस्यानिमित्तत्वात् अद्रोहेणतदसंभवेऽल्पद्रोहेणवावृत्तिर्जीविनोपायः तदाभयणेन

भार्यादिभृत्यपंचयज्ञानुष्ठानसुक्तोवाहणोनतु क्षत्रियादिरनापदिजीवेत् आपदिदशमेविधिर्भविष्यति अयंचसामान्योपदे-
शोयाजनाध्यापनविशुद्धप्रतिग्रहादिसंग्रहार्थः वक्ष्यमाणऋतादिविशेषमात्रनिष्ठत्वेसंकुचितस्वरसलहानिरनधिकारार्थत्वंयाज-
नादेर्नित्यकरणानिवेशमस्यात्तयापिजीवन् २ यात्रेति यात्राप्राणस्थितिः शास्त्रीयकुटुंबसंबन्धननित्यकर्मास्तुष्ठानपूर्वकप्राण-
स्थितिमात्रार्थन्नमोगार्थस्वसंबन्धितयाशास्त्रविहितार्जनरूपैः कर्मभिः ऋतादिवक्ष्यमाणैः कायक्लेशविनाऽर्थसंग्रहंकुर्यात् ३
कैः कर्मभिरित्यत्राह ऋतामृताभ्यामिति अनापदीत्यनुवर्त्तते ऋतादिभिरनापदिजीवेत् सेवयात्ननापदिकदाचिन्नवर्त्ततेअप्र-
सिद्धतादृतादीनिव्याचये ४ ऋतमुच्छशिलमिति अबाधितस्थानेषुपथिवाक्षेत्रेषुवाप्रतिहतावकाशेषुयत्रयत्रौषधयोविद्यन्ते
तत्रतत्रांगुलीभ्यामेकैकंक्षणंसमुच्छपित्वेतिबौधायनदर्शनात् एकैकधान्यादिगुडकोच्चयनसं क्रुः मंजर्यात्मकानेकधान्योच्चयनंशि

यात्रामात्रप्रसिद्धार्थस्वैः कर्मभिरगर्हितैः अक्लेशेनशरीरस्यंकुर्वीतिधनसंचयम् ३ ऋतामृताभ्यां
जीवेत्तुमृतेनप्रमृतेनवा सत्यानृताभ्यामपिवाञ्छवृत्त्याकदाचन ४ ऋतमुच्छशिलंज्ञेयममृतस्यादया-
चितम् मृतंतुयाचितंभैक्षप्रमृतकर्षणंस्मृतम् ५ सत्यानृतंतुवाणिज्यंतेनचैवापिजीव्यते सेवाश्च
वृत्तिरारव्यातातस्मात्तापरिवर्जयेत् ६

लः उच्छश्चशिलश्चेत्येकवद्भावः तत्सत्यसमानफलत्वादृतमित्युच्यते अया-
चितोपस्थितममृतमिवस्तत्त्वहेतुत्वादमृतम् प्रार्थितंपुनर्भैक्षंभिक्षासमूहंरूपंमरणशरणपीडाजननान्मृतम् एतच्चसागने-
स्यभैक्षमपकृतंतुलादिरूपन्नतु सिद्धान्तंपराग्निपक्वेनस्वाग्नीहोमाभावात् कर्षणंचभूमिगतप्रचुरप्राणिमरणानिमित्तत्वात् बहुदुः-
खफलकंप्रकर्षणमृतमिवप्रमृतम् ५ सत्यानृतंतुलिति प्रायेणसत्यानृतव्यवहारसाध्यत्वात्सत्यानृतंतुवाणिज्यम् कुसीदेअनापदी-
त्यनुवृत्तेरस्वयंकृतान्येतानिबोद्धव्यानि यथाहगौमतः कृषिवाणिज्येस्वयंचाकृतेकुसीदंच नतुवाणिज्येशास्त्रेणसत्यानृताद्यनुज्ञा-
तेनचैवापिजीव्यतइतिचशब्देनवाणिज्यकृषिसमवशिष्टत्वात्कुसीदमपिगृह्यते पूर्वश्लोकोक्ताकृषिरेतत् श्लोकेचवाणिज्यम् से-
वातुदीनदृष्टिसंदर्शनस्वामितर्जननीचक्रियादिधर्मयोगात्स्वनइववृत्तिरतः श्वरंतिरुक्तातस्मात्तांप्रकृतोवाहणस्त्यजेत् ६ ७

कुशूलधान्यकइति कुशूलोत्रीत्यगारंस्यादित्याभिधानिकाः दृष्टकानिर्मितागारधान्यसंचयोभवेत् अत्रकालविशेषापेक्षायाम् प
 स्पत्रैर्वाषिकं भक्तं पर्याप्तं मृत्युवृत्तये अधिकं वापि विद्येत ससोमं पातुमर्हति इति मन्त्रोक्त एव कालो ग्राह्यः तेन नित्यनैमित्तिकधर्मकृत्यपो
 व्यवर्गसहितस्य गृहिणो यावता धान्यादिधनेन वर्षत्रयं समाधिकं वा निर्वाहो भवति तावद्द्वयः कुशूलधान्यकउच्यते वर्षनिर्वाहोचितधा
 न्यादिधनः कुंभीधान्यः माकूसौमिकीः क्रियाः कुर्यात्तयस्यान्नेर्वाषिकं भवेदित्याज्ञवल्क्येन गृहस्थस्य वार्षिकसंचयाभ्यस्तु ज्ञानात् मसुर
 पियदावानप्रस्थस्यैव समाप्तिचरणे इत्यनेन समाप्तिचरणं स्याति तदपेक्षया बहुषोष्यवर्गस्य गृहिणः ससुचितः संवत्सरसंचयः मेधा
 तिथिस्तु यावता धान्यादिधनेन बहुषोष्यदारादिमतः त्रिसंवत्सरस्थितिर्भवति तावत्संवत्सरादिधनवानपि कुशूलधान्यइत्यभिधाय कुं
 भीउष्टिकापाण्मासिकधान्यादिनिचयः कुंभीधान्यकइति व्याख्यातवान् गोविंदराजस्तु कुशूलधान्यकइत्येतद्वाचक्षते कोष्ठप्रमाण

कुशूलधान्यकोवास्यात् कुंभीधान्यकएव वा अहौहिको वापि भवेदभ्यस्तनिक एव वा ७ चतुर्णामपि चै
 तेषां हि ज्ञानां गृहमेधिनाम् ज्यायान्परः परो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ८ षट्कर्मैको भवत्येषां त्रिभिर-
 न्यः प्रवर्तते द्वाभ्यामेकश्चतुर्थस्तु ब्रह्मसत्रेण जीवति ९

धान्यसंचयोवास्यात् द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः कुंभीधा-
 न्यकइत्येतद्वाचष्टे उष्टिकाप्रमाणधान्यादिसंचयो वापि द्वादशाहमात्रपर्याप्तधनः द्वादशाहं कुशूलेन वृत्तिः कुंभ्यादिनानि षट् इमामनूनां-
 गोविंदराजोक्तिनानुक्रमेण हे ईहाचेष्टातस्यां भवं ऐहिकं त्र्यहपर्याप्तमैहिकं धनं यस्य स त्र्यहैहिकः तथा वास्यात् दिनत्रयनिर्वाहोचितधा
 नमित्यर्थः श्रोमवं च स्तनं भक्तं तदस्यास्तीति मलार्थमिकं कृतान्नसमासः तथा वा भवेत् ७ चतुर्णामपीति एषां चतुर्णामपि कुशू
 लधान्यकाशनां ब्राह्मणानां गृहस्थानां मध्ये योयः शेषे पठितः स त्र्यहो ज्ञातव्यः यतोऽसौ वृत्तिसंकोचधर्मेण स्वर्गादिलोकजित्तमो भव
 ति ८ षट्कर्मैति एषां गृहस्थानां मध्ये कश्चिद्गृहस्थो यो बहुषोष्यवर्गः स प्रकृतैर्भक्ता वाचितमैस्तृषिवाणिज्यैः पंचभिस्तेनैवैवेत्य
 नेनैव च शब्दसमुच्चितेन कुसीदेनेत्येवं षड्विंशः कर्मभिः षट्कर्मैव यतिषां दुरैते जीवति तृषिवाणिज्यकुसीदान्येतानि गौतमोक्तानीत्युक्त
 म् अन्यपुनस्ततोऽल्पपरिकरः त्रिभिर्वाजिनाभ्यापनप्रतिग्रहैरद्रोहेणेत्येतत् श्लोकसंगृहीतैः प्रवर्तते प्रशब्दोऽनर्थको वर्तते इत्यर्थः

अपरः पुनः प्रतिग्रहः प्रत्यवर इति वक्ष्यमाणत्वात् परित्यागेन द्वाभ्यां याजनाध्यापनाभ्यां प्रवर्तते उक्तत्रयापेक्षया चतुर्थः पुनर्ब्रह्मस-
त्रेणाध्यापनेन जीवति सैधातिथिस्तु एषां कुशूलधान्यकादीनां मध्यादेकः कुशूलधान्यकः प्रकृतैस्संछशिलायाचितकृषिवाणिज्यैः
द्वर्कमाभवति षड्विजिविति अन्योद्दितायः कुंभाधान्यकः कृषिवाणिज्ययोर्निर्दिष्टत्वात् तत्त्यागे संछशिलायाचितायाचितानां मध्यादिच्छा-
तस्त्रिभिर्वर्तेत एकस्य हेहि कोपाचितत्वाभिविहाय संछशिलायाचितानां मध्यादिच्छया द्वाभ्यां वर्तेत चतुर्थः पुनरभ्यस्तनिकी ब्रह्म-
सत्रेण जीवति ब्रह्मसत्रं शिलोच्छयोरन्यतरावृत्तिः ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य सततं भवत्वात् सत्रमित्याह ९ वर्तयंश्चेति शिलोच्छाभ्यां
जीवन् धनसाध्यकमंतरानुष्ठानासामर्थ्यात् अग्निहोत्रनिष्ठ एव स्यात् पार्वयिनां तीयाश्च इष्टाः केवला अनुतिष्ठेत् पर्वच अयनं च
पार्वयनेतयोरंतस्तत्र भवाददर्शयोर्णमासाग्रयणात्मिकाः १० नलोकवृत्तमिति लोकवृत्तमसह्यारव्यानं विचित्रपरिहासकयादिकं

वर्तयंश्च शिलोच्छाभ्यामग्निहोत्रपरापणः इष्टाः पार्वयिनां तीयाः केवलानिर्वपेत्सदा १० नलोकवृ-
त्तं वर्तेत वृत्तिहेतोः कथंचन अजिह्मामशठांशु-द्वाजीवेद्वा ब्राह्मणजीविकाम् ११ संतोषं परमास्थाय
सुरवाथी संयतो भवेत् संतोषमूलहिस्रखंदुःखमूलविपर्ययः १२ अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु
स्नातकोद्भिजः स्वर्गायुष्ययशस्यानिव्रतानीमानिधारयेत् १३

जीविकार्थं न कुर्यात् अजिह्मां सृष्टानुगुणायी
भिधानादिपापसहिताम् अशठांशं आदिव्याजश्रूत्यां षड्विंशे श्यादि वृत्तेरसंकीर्णां ब्राह्मणजीविकामनुतिष्ठेत् अनेकार्थत्वाद्वा तूनां
अनुष्ठानार्थं यं जीवति रितिसकर्मता ११ संतोषमिति यथा संभवत्पुत्रात्प्राणधारणावश्यकपंचयज्ञाद्यनुष्ठानमात्रोचितधनान-
धिकास्पृहासंतोषः तमतिशयितमालंघ्यप्रचुरधनार्जने संयमं कुर्यात् यतः संतोषहेतुकमिति स्रखं परत्राव्यग्रस्य विहितानुष्ठानात्
स्वर्गादिस्रखं विपर्ययस्तु संतोषो दुःखमूलं बहुधनार्जनप्रयासेन प्रचुरदुःखादसंपत्तौ च कुशात् १२ अतोऽन्यतमेति अबहुभृत्यैक
वृत्त्या निर्वाहसंभवे सत्यन्यतमयेति विधीयते बहुभृत्यस्यानसंभवे षट्कर्मैको भवत्येषा मिति विहितत्वात् अथवा एकवाक्यता-
वगमात् व्रतविधायकतया वृत्त्येत्यनुवादकत्वादेकत्वमविवक्षितम् उक्तवृत्तीनामन्यतमया वृत्त्या जीवन् स्नातको ब्राह्मण इमानिव

माणाभिययासंभवंस्वर्गायुर्यशां हिताभिमतानिकुर्यात् इदंभयाकर्तव्यमिदंनकर्तव्यमित्येवंविधिसंकल्पविशेषाद्वतम् १३ वे-
दोदितमिति वेदोक्तंस्मार्त्तमपिवेदमूलत्वाद्देवोक्तमेवस्वकंस्वाश्रमोक्तंयावज्जीवमतंदितोऽनलसः कुर्यात् हि हेतोयस्मात्तत्कुर्वन्त्यथा-
सामर्थ्यं परमांगतिमोक्षलक्षणं प्राप्नोति नित्यकर्मणु दानाद्यापस्येसति निष्पापांतः करणेन ब्रह्मसाक्षात्कारात् मोक्षावाप्तेः तदुक्तं-
मोक्षधर्मे ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयाद्यापस्यकर्मणः तत्रादर्शितलप्रख्ये पथ्यत्यात्मानमात्मानि आत्मानि अंतःकरणे १४ नेहेतार्थानि
ति प्रसज्यते यत्र पुरुषः सप्रसंगो गीतवादित्रादिः तेनार्थान्नाजुषेत् नापिशस्त्रनिषिद्धेन कर्मणा अयाज्ययाजनादिना च न च विद्य-
मानेषु धनेषु न चाप्यविद्यमानेषु प्रकरांतरासंभवे यतस्ततः पतितादिभ्योपि १५ इन्द्रियार्थेष्विति इन्द्रियाणामर्थीरूपरसगंध-
स्पर्शादयः तेषु निषिद्धेषु स्वदारसरतादिषु न प्रसज्येत नानि प्रसक्तिमत्यंतसेवनास्तिकां कुर्यात् कामतउपभोगार्थं अतिप्रसक्तिनि

वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतंदितः तद्धि कुर्यन्त्यथाशक्तिप्राप्नोति परमांगतिम् १४ नेहेतार्थान्यसं-
गेन न विरुद्धेन कर्मणा न विद्यमानेषु धनेषु नान्यामपियतस्ततः १५ इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः
अतिप्रसक्तिं चैतेषां मनसा सन्निवर्त्तयेत् १६ सर्वान्परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः यथा तथा ध्या-
पयंस्तु सादास्य कृतकृत्यता १७ वयसः कर्मणोऽर्थस्य श्रुतस्याभिजनस्य च वेषवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन्
विचरेदिह १८ बुद्धिरुद्धिकराण्याशु धन्यानि च हितानि च नित्यं शास्त्राण्यवेषेत निगमांश्चैव वैदिकान्

१९

एतत्पापमाह अतिप्रसक्तिं चैतेषामिति विषयाणामस्थिरलस्वर्गापवर्गार्थकग्रेयोविरोधित्वादिभावनयामनसासम्यक्
निवर्त्तयेत् १६ सर्वानिति वेदार्थविरोधिनः अर्थानत्यंतेश्वरगृहोपसर्पणरूपिलोकयात्रादयः तान्सर्वान्परित्यजेत् कथं तर्हि भृत्याल-
पोपणमित्याशंक्याह यथा तथा केनाप्युपायेन स्वाध्यायाविरोधिना भृत्यात्मानो जीवयन् न्यस्मात्सांभ्यस्मात् कस्य कृतकृत्यतायनि
संस्थाध्यायपरता १७ वयमइति वयसः क्रियापाधनस्य श्रुतस्य कुलस्यानुरूपेण वेषवाग्बुद्धीराचरन् लोके प्रवर्त्तेत यथायौवनेस्त्र-
गंधलेपनादिधारणं विवर्णानुसारी चाग्बुद्धिश्चैव कर्मादिषु न्येयम् १८ बुद्धीति वेदाविरुद्धानि शीघ्रं बुद्धिरुद्धिजनकानिव्याक

रणमीमांसास्मृतिपुराणन्यायादीनिशास्त्राणितथाधन्यानिधनापहितानिअर्थशास्त्राणिबार्हस्पत्यौशनसादीनितथाहितानिदृ-
शोपकारकाणिवैद्यकज्योतिषादीनितथापर्यायकथनेनवेदार्थावबोधकान्निगमास्यांश्वग्रंथान्नित्यंपर्यालोचयेत् १९ यथाय-
येति यस्माद्यथायथापुरुषःशास्त्रंसम्यगप्यस्यति तथ्यातथाविशेषेणजानातिशास्त्रांतरंविषयमपिचास्यविज्ञानंरोचतेतद्वलं
भवतिदोस्यर्थत्वादुचेरभिलाषार्थत्वाभावादुच्यर्थानांप्रायमाणइतिनसंप्रदानसंज्ञा २० ऋषियज्ञमिति स्वाध्यायादीन्यंचयज्ञा-
न्यथाशक्तिनत्यजेत् तृतीयाध्यायविहितानामपिपंचयज्ञानामिहर्निर्देशोत्तरत्रविशेषविधानार्थः स्मात्कव्रंतत्वबोधनार्थश्च
२१ एतानेवेति एकेगृहस्थावात्यांतरयज्ञानुष्ठानशास्त्रज्ञानानृपंचमहायज्ञान्ब्रह्मज्ञानप्रकर्षात्बहिरचेष्टमानाःपंचसुबुद्धीं
द्वियेषुपंचपंचरूपज्ञानादिसंयमंकुर्वंतःसंपादयंतियज्ञानां होमत्वानुपपत्तेःसंपादनार्थस्तुहोतिः २२ वाचीति एकेगृहस्थाब्रह्म

यथायथाहिपुरुषःशास्त्रंसमधिगच्छति तथ्यातथाविजानातिविज्ञानंचास्यरोचते २० ऋषियज्ञं
देवयज्ञंभूतयज्ञंचसर्वदा नृत्यज्ञंपितृयज्ञंचयथाशक्तिनहापयेत् २१ एतानेकेमहायज्ञानृषयज्ञशास्त्र-
विदोजनाः अनीहमानाःसततंमिन्द्रियेष्वेवजह्नुति २२ वाच्येकेजुह्नुतिप्राणंप्राणेवाचंचसर्वदा वाचि
प्राणेचपश्यंतोयज्ञनिर्वृतिमक्षयाम् २३ ज्ञानेनैवापरेविप्रायजंत्येतैर्मरुतैःसदा ज्ञानमूलांक्रियामेषां
पश्यंतोज्ञानचक्षुषा २४

विदोवाचिप्राणवायौचयज्ञनिर्वृतिमक्षयफलांजानंतःसततंवाचिप्राणंचजह्नुति वाचंचप्रा-
णेभाषमाणेनचवाचिप्राणंजहोतीति अभाषमाणेनोच्छ्वसताप्राणेवाचंजहोमीतिव्याख्यातव्यमित्यनेनविधीयते यथाकोपीत-
करहस्यब्राह्मणम् यावद्दैपुरुषोभाषतेनतावत्प्राणितुं शक्नोतिप्राणंतदावाचिजुहोतियावद्द्विपुरुषःप्राणितिनतावद्वाधितुंश-
क्नोतिवाचंतदाप्राणेजहोतिपतेऽनंतेऽमृतेमृतेआहुतीजायचसततंजुहोति अथवाअन्याआहुतयः अनंतरन्यस्ताः कर्म-
हिभवंत्येवंहितस्यैतत्पूर्वेविद्वांसोऽग्निहोत्रंजुहवांचक्षुरिति २२ ज्ञानेनैवेति अपरेविप्राब्रह्मनिष्ठाःसर्वथाब्रह्मज्ञानेनैवएतै-
र्मरुतैर्यजंति एतोऽश्वयज्ञाननुतिष्ठंति कथमेतदित्याह ज्ञानंब्रह्म सत्यंज्ञानमनंतेत्यादिश्रुतिषुप्रसिद्धंज्ञानमूलामेषांज्ञानानां

क्रियासुत्यक्तित्जानंतः ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं चक्षुरिव चक्षुः ज्ञानं चक्षुषा उपरि यदा खल्विदं ब्रह्मतज्जनकानित्यादिकं पंचयज्ञानपित्र
होतृत्तिकाद्ये ब्रह्मात्मकान्ध्यायंतः संपादयन्ति पंचयज्ञफलमश्नुवन् इत्यर्थः श्लोकत्रयेण ब्रह्मनिष्ठानां वेदसंन्यासिनां गृहस्थानाम
विधयः २४ अग्निहोत्रमिति उदितहोमपक्षे दिनस्यादौ निशायाश्चादौ अनुदितहोमपक्षे दिनस्यांते निशायाश्चांते यद्वा उदित
होमपक्षे दिनस्यादौ दिनांते च अनुदितहोमपक्षे निशादौ निशांते च अग्निहोत्रं कुर्यात् कृष्णपक्षार्द्धमासांते दर्शस्येन कर्मणा शुक्ल
पक्षार्द्धे च पौर्णमासास्येन यजेत् २५ सस्यांत इति पूर्वार्जितधान्यादिसस्ये समाप्ते शरदिनवानामिति सूत्रकारवचनात् असमाप्ते-
पि पूर्वसस्येन वसस्योत्तौ आग्रयणेन यजेत् सस्यक्षयस्यानियतत्वात् धनिनां बहुदायनजीवनोचितधान्यसंभवाच्च सस्यांतग्रह-
णाच्च न वसस्योत्तरे याभिप्रेतानियतत्वात्तस्याः प्रत्यक्षसंनिमित्तत्वात्तत्तेः क्रतुसंवत्सरइत्येतन्मताश्रयणेन च त्वारश्च त्वारोमासाक-
तवस्तदंतेऽध्वरेऽश्वात्तुर्मासास्येयौ गैर्यजेत् अयनयोरनयोरुत्तरदक्षिणयोश्च दौ पशुना यजेत् पशुवैधायक्यागमत्तुतिष्ठेत् ज्योतिः

अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यंते द्युनिशोऽसदा दर्शनं चार्द्धमासांते पौर्णमासेन चैवेहि २५ सस्यांतं न वस-
स्येऽद्यातथस्वेतोद्भिजोऽध्वरेः पशुना त्वयनस्यादौ समाप्ते सोमिके मखैः २६ नानिष्ठानवसस्ये ह्यापशु-
ना चाग्निमान् हिजः नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः २७ नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्न-
यः प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति न वान्नाभिषगाद्दिनः २८ आसनाशनशय्याभिरद्भिर्मूलफलेन वा नास्य कश्चि-
दसंज्ञे हे शक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः २९ शास्त्रे चैत्रशुक्लप्रतिपदादि वर्षगणनात् शिशिरेण समाप्ते वर्षे वसंतं सोमस-
साध्वैरग्निष्टोमादियौ गैर्यजेत् २६ नानिस्तेति आहिताग्निर्दिजो दीर्घमायुर्जिवितुमिच्छन् आग्रयणमकृतानवाञ्चनमक्षयेत् न
च पशुपागमकृतमांसमश्रीयात् २७ नवेनेति दोषं कथयन् अनित्यतामनयोराहयस्थान् न वेहव्येन पशुत्वदामेनानर्चिता अकृत-
यागा अग्नयेन वान्नमांसाभिलाषिणोऽस्याहिताग्नेः प्राणानेव अग्निहोत्रिणः स्वादितुमिच्छन्ति गर्होऽभिडाषातिशयः गृध्रेऽर्जंत-
स्वरूपं सोऽस्यास्तीति गर्हमित्यर्थ इति २८ आसनाशनेति यथाशक्त्यासनभोजनादिभिरनर्चितोऽतिथिरस्य गृहस्थस्य गृहे
न वसेत् अनेन शक्तितोऽतिथिं पूजयेदित्युक्तमपि उत्तरार्थमनूयते २९

क्षयातिशयार्थं स्नातकव्रतत्वार्यचपुनरुच्यते मेधातिथिगोविंदराजौतु भिक्षांचभिक्षवेदद्याद्विधिवत्ब्रह्मचारिण इति ब्रह्मचारीपरिव्राजकयोरुक्तत्वात् पाषण्ड्यादिविषयत्वमेवास्यवचनस्यइत्युच्यतेः स्वकुटुंबानुरोधेनवृक्षादिपर्यंतंप्राणिभ्योपि जलादिनापि विभागः कर्तव्यः ३२ राजत इति नराज्ञः प्रतिगृण्हीयादराजन्यप्रसूतित इति निषेधात् राजशब्दोऽब्रह्मत्रि
तिपरः स्नातकः क्षुधा अवसीदन् हिजातिप्रतिगृहस्थसंभवेपियथाशास्त्रवर्तिनः क्षत्रियाद्राज्ञो याज्यशिष्याभ्यांवाप्रथमभिलवेत् राजोमहाधनत्वेन पीडाविरहान् याज्यशिष्ययोश्च कृतोपकारतया प्रत्येकपकारप्रवणत्वात् तदसंभवे त्वन्यस्मादपि हिजातनमाददीततदभावेतु सर्वतः प्रतिगृण्हीयादिति यथाधर्मवक्ष्यति एवं चानापदिप्रथमं क्षत्रियनृपयाज्यशिष्येभ्यः प्रति

ग्रहनिर्णयार्थं वचनम् अतएवाहनलन्यत इति स्थितिः शास्त्रमर्यादान्नसंसीदन्नित्यभिधानादापद्धर्मविषयत्वमस्य वाच्यं अन्य
 भित्तिरानुअनापत्प्रकरणात् संसीदन्नित्यस्य चोपात्तधनाभावपरत्वात् न च धनाभाव आपत् किंतु तस्मिन् सति विहितोपा-
 यासंभवात् अन्यथा सद्यः प्रक्षालकोप्यापहृतिः स्यात् यदि चापदिषयत्वमस्य भवेत् तदानलन्यत इत्यनेन सर्वतः प्रतिगृह्य-
 यादिति विकल्प्येत यच्चापत्प्रकरणात् सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्धनं चापृथिवीपतिः याच्यस्यादित्युक्तं तच्छूद्रनृपविषयम् एवं
 राजादिप्रतिग्रहासंभवे ३३ नसीदेदिति विद्यादियोगात्यतिग्रहशक्तोपि स्नातको ब्राह्मणचक्रराजप्रतिग्रहादिलाभे सति ननु
 धायसन्नो भवेत् न च धने संभवति जीर्णयलिने च वाससी विभृयात् ३४ कुम्भकेशो नि कल्पनं छेदनं लूनकेशनखश्मश्रुस्तपः कुं-
 शसहोदंतः सुकुवासावाह्याभ्यंतरशीचसंपन्नो वेदाभ्यासपुक्त औषधोपयोगादिना चात्माहितपरः स्यात् ३५ वैणवीमिति वै

नसीदेत्स्नातको विप्रः स्तुधाशक्तः कथंचन न जीर्णमलवहासा भवेच्च विभवे सति ३४ कुम्भकेश-
 नखश्मश्रुदंतः शकुवावरः शुचिः स्वाध्यायचैव युक्तः स्यान्नित्यमात्माहितेषु च ३५ वैणवीं धारयेद्य-
 षि सौदकचक्रमंडलम् यज्ञोपवीतयेदं च शर्मणोऽप्येव कुंडले ३६ नैक्षेतेत्यंतमादित्यनास्तं या-
 तं कदाचन नोपसृष्टनवारिस्थं न मध्यममसौगतम् ३७ नलं ययेदत्स तं त्रीनप्रधावेच्च वर्षति न-
 चोदके निरीक्षेत स्वरूपमिति धारणा ३८ मृदगान्देवतं विषं घृतं मधु च तुष्यथम् प्रदक्षिणानि कुर्वति
 प्रज्ञाताश्च वनस्पतीन् ३९

गुदंडमुदकसहितं चक्रमंडलम् यज्ञोपवीतं कुशमुष्टिं शोभने सौवर्णिकुंडले धारयेत् ३६
 नैक्षेतेति उद्यंतमस्तमयंतं च सूर्यविंशं संपूर्णं नैक्षेत उपसृष्टं ग्रहोपरक्तम् बल्काद्युपसर्गयुक्तं च वारिस्थं जलप्रतिबिंबितम् न-
 भोमध्यागतं मध्यं दिनसमये ३७ नलं ययेदिति वत्सवं धनरज्जुनलं ययेत् वर्षति मधेन धावेत् न च स्वदेहप्रतिबिंबं जले निरी-
 क्षेत इति शास्त्रे निश्चयः ३८ मृदमिति प्रस्थितः सन् संसुखावस्थितान् उद्धृतमृत्तिकां गां पाषाणादिदेवतां ब्राह्मणघृतसौद्रं च
 तुष्यथप्रमाणज्ञातवृक्षान्दक्षिणहस्तमार्गेण कुर्यात् प्रदक्षिणानीति न पुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यामिति न पुंसकत्वं

म.स.
६३

नोपगच्छेदिति प्रमत्तः कामार्तोपिरजोदर्शने निषिद्धस्पर्शदिनत्रयेण स्थिर्यं नोपगच्छेत् स्पर्शनिषेधेनैव तासां माद्याभ्यनस्त
इति निषेधसिद्धौ प्राप्य अन्तर्गौरवार्थं स्नातकव्रतत्वात् त्वं च पुनरारंभः न चागच्छन् न पितया सहैकशय्यायास्तप्यात् ४० रजसाभि
प्लुतामिति यस्मादजस्वला स्थिर्यं पुरुषस्योपगच्छतः प्रज्ञावीर्यबलचक्षूंषि नश्यंति तस्मात्तानोपगच्छेत् ४१ तामिति तां तु रज
स्वलाभगच्छतस्तस्य प्रज्ञादयो वर्द्धन्ते तस्मात्तानोपेयात् ४२ नाश्लीयादिति भार्यया सह एकपात्रेनाश्लीयात् एनां च भुंजानां क्ष
तं जृम्भां च कुर्वती याथास्त्रवं निर्यत्रणप्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ४३ नांजयंतीमिति तथास्वने त्रयोरंजनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तां
अनावृतां स्तनावरणरहितानं तु नग्नाम् नग्नां नेक्षेत च स्थिर्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् अपत्यं च प्रसवंती ब्राह्मणो न निरीक्षेत ४

नोपगच्छेत्समत्तोपि स्थिर्यमार्तवदर्शने समानशयने चैव न शयीत तथा सहै ४० रजसाभिप्लुतां
शानरस्य ह्युपगच्छतः प्रज्ञातेजो बलचक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ४१ तां विवर्जयतस्तस्य रजसासमाभि
प्लुताम् प्रज्ञातेजो बलचक्षुरायुश्चैव प्रवर्द्धते ४२ नाश्लीयाद्भार्यया सहैकपात्रेनाश्लीयात् एनां च भुंजानां क्ष
तं जृम्भां च कुर्वती याथास्त्रवं निर्यत्रणप्रदेशावस्थितां च नेक्षेत ४३ नांजयंतीमिति तथास्वने त्रयोरंजनं कुर्वती तैलाद्यभ्यक्तां
अनावृतां स्तनावरणरहितानं तु नग्नाम् नग्नां नेक्षेत च स्थिर्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् अपत्यं च प्रसवंती ब्राह्मणो न निरीक्षेत ४

नान्नमद्यादिति एकवस्त्रो नान्नं भुंजीत उपस्थाच्छादनवासोरहितो न स्नायात् सूत्रग्रहणमथः कायमलविसर्गोपलक्षणाद्यर्थं
तेन सूत्रपुर्णवर्त्तनमस्मनि गोष्ठे च न कुर्यात् ४५ नफालकृष्टेति तथा फालकृष्टे स्त्रीदाबुदके अग्न्यर्थं कृतेष्टकाचये पर्व
ते निरंतनदेवतागारे कृमिकृतमृत्तिकाचये च विष्णुमूर्तोत्सर्गेन कदाचन कुर्यात् ४६ नससत्वेति तथा सप्राणिषु विलेपुनत्र
जन्मचोत्थितो न नदीनदमाश्रित्य नापि पर्वतशृंगे मूत्रपुरीषे कुर्यात् पर्वतनिषेधादेव तच्छृंगनिषेधे सिद्धे पुनः पर्वतशृंगनिषेधे

स्तरितरपर्वते विकल्पार्थः तत्रेच्छाविकल्पस्यान्यथापि प्राप्तौ सामान्यनिषेधवैयर्थ्यात् अवस्थितोऽविकल्पः अत्यंतार्तस्य पर्वतेन
 दोषः ४७ वाय्वग्निविप्रमिति वायुमग्निब्राह्मणं सूर्यं जलं गां च पश्यन् न कदापि मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् वायोररूपत्वेनासंभवे वात्य
 प्रेरिततृणकाष्ठादिनिषेधोयम् ४८ तिरस्कृत्योच्चरेदिति अंतर्द्वयकाष्ठादीनि भूमाववागतुच्छिष्टः प्रच्छादितांगोऽवगुं दित शिरा
 मूत्रपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् शुक्लैस्तृणैर्वाकाष्ठैर्वपणैर्विणुदलेन वा मृत्तयैर्भजिनैर्वपि अंतर्द्वयवसंधरा मिति वायुपुराणवचनात् शु
 कानिकाष्ठपत्रतृणानि ज्ञेयानि ४९ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गमिति मूत्रपुरीषोत्सर्गमहनि संध्यायां चोत्तराभिमुखो रात्रौ चेद्दक्षिणा मुखः
 कुर्यात् धरणीधरस्तु स्वस्थोऽनाशायेति व्याख्यातवान् परंपरीयमात्मनायं हि
 त्वाविद्विद्राहतम् पाठांतरं च रचयन्मुधे ह धरणीधरः ५० छायायामिति रात्रौ छायायामंधकारे वा अहनि छायायान्नो हाराद्यंध

वाय्वग्निविप्रमादित्यमपः पथ्यंस्तथैव गाः न कदाचन कुर्वति विष्णुमूत्रस्य विसर्जनम् ४८ तिरस्कृत्यो
 च्चरेत्काष्ठलोष्ठपत्रतृणादिना नियम्य प्रयतो वाचं संवातांगोऽवगुं दितः ४९ मूत्रोच्चारसमुत्सर्गदिवा
 कुर्यादुदङ्मुखः दक्षिणाभिमुखो रात्रौ संध्योश्च यथा दिवा ५० छायायामंधकारे वा रात्रौ च हनिवा
 ह्निजः यथा सूर्यमुखः कुर्यात्पाणावाधमयेषु च ५१ प्रत्यग्निं प्रति सूर्यं च प्रतिसोमो दकहिजान् प्र
 तिगां प्रतिवातं च प्रज्ञानस्यति मेहतः ५२ नाग्निमुखेनोपधमेन्मग्नानं क्षेतचस्त्रियम् नामेध्यं प्रक्षि
 पेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ५३

कारे वादिभ्यो पाताने सति चौरव्याघ्रादिकृतप्राणविनाशमयेषु च यथेष्टितमुखो
 मूत्रपुरीषे कुर्यात् ५१ प्रत्यग्निमिति वाय्वग्निविप्रमित्यनेन मेहतोऽन्यादीनां दर्शनं निषिद्धं अनेन त्वं पश्यतोऽपि संमुखी न त्वं नि
 षिध्यते अग्निः सूर्यं च द्जलब्राह्मणगोवाताभिमुखं मूत्रपुरीषे कुर्वतः प्रज्ञानस्यति तस्मादेतन्मकर्त्तव्यं प्रतिवातमित्यस्य स्थाने प्र
 तिसंध्यमित्यन्ये पठन्ति ५२ नाग्निमिति नाग्निमुखेन ध्यातव्यः किंतु ह्यजनादिना ननग्नां स्त्रियमीक्षेत मैथुना दन्यत्रेति सांख्या
 यनदर्शनात् मैथुनव्यतिरेकेण नग्नां स्त्रियं न पश्येत् अमेध्यं मूत्रपुरीषादिकं नाग्नौ क्षिपेत् न च पादौ प्रतापयेत् प्रशब्दादग्नौ

पादांशुक्षिप्यसाक्षान्नप्रतापयेत् वस्त्रादितापस्वेदोऽविरोधः ५३ अधस्तादिति स्वद्धादिभ्योऽधस्तादंगारशकट्यादिकं न कु-
र्यात् नचाग्निमुत्प्लुत्य गच्छेत् नचस्नः पाददेशोऽग्निं स्थापयेत् नचप्राणपीडाकरं कर्म कुर्यात् ५४ नाग्नीयादिति संध्याका-
ले भोजनं ग्रामांतरगमनं निद्रां च न कुर्यात् नचरेखादिनाभूमिमुल्लिखेत् नचमालां धृतां स्वयमेवापनयेत् अर्थादन्येनापनये-
दित्युक्तम् ५५ नाप्ससूत्रमिति सूत्रं पुराणेष्वेवापि सूत्राद्यमेध्यलिसवस्त्रं अन्यद्वाभक्तोच्छिष्टाद्यमेध्यं रुधिरं विषाणि च कृ-
त्रिमाकृत्रिमभेदभिन्ना निनजले प्रक्षिपेत् ५६ नैक इति उत्सन्नजनवासगेहे नैकः शयानवित्तविद्यादिभि-
येत् रजस्तलयासंभाषणं न कुर्यात् यज्ञं चाकृताचरणोऽनृत्तिकृन् गच्छेत् दर्शनायेच्छया गच्छेत् दर्श

अधस्तान्नोपदध्याच्च नचैनमभिलंघयेत् नचैनं पादतः कुर्यान्नप्राणाबाधमाचरेत् ५४ नाग्नी-
यात्सधिवेलायानगच्छेत् नापिसंविशेत् नचैवप्रलिखेद्भूमिं नात्सन्नोपहरेत्स्वजम् ५५ नाप्ससूत्रं पु-
राणेष्वेवापि न वासमुत्सृजेत् अमेध्यलिसमन्यद्वालोहितं वा विषाणि वा ५६ नैकः स्वपेच्छून्यगेहे-
शयानं न प्रबोधयेत् नोदक्ययाभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्नचावृतः ५७ अग्न्यागारे गवां गोष्ठे ब्राह्म-
णानां च सन्निधौ स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणपाणिमुद्धरेत् ५८ नवारयेद्ग्रांधयंतीं नचाचक्षीत
कस्यचित् न दिवी द्राघुधं हृष्टा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ५९ नाधार्मिके वसेद्भूमि न व्याधिबहुले भृश-
म् नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ६०

चनात् ५७ अग्न्यागार इति अग्निगृहे गवां निवासे ब्राह्मणानां
गवांसमीपे स्वाध्यायभोजनकालयोश्च दक्षिणपाणिं सबाह्वोऽद्धरेदिति बहिः कुर्यात् ५८ नवारयेदिति गांजलं क्षीरं वापि वंतीं
निवारयेत् दोहनार्थं वारणादन्यत्र निषेधः नापि परकीयक्षीरादिपि वंतीं तस्य कथयेत् नचेंद्रधनुराकाशो हृष्टानिषिद्धदर्शन-
दोषज्ञः कस्यचिद्दर्शयेत् ५९ नाधार्मिक इति अधार्मिक इत्यनेन यत्राधार्मिकावसंति न तत्र वासो युक्तः यत्र चानिंदितदुश्चिकि-
त्सितव्याधिपीडिता च हवोजनास्तत्र भृशमत्यर्थं वासो न युक्तः पंथानं एकः कदापि न गच्छेत् ६०

नशूद्रराज्येति यत्रदेशेऽशूद्रो राजा तत्र न वसेत् अधार्मिकजनैश्च बह्यतः परिवृते ग्रामादौ न वसेदित्यपुनरुक्तिः पाषांडिभिश्च वे
दवाह्यलिंगधारिभिर्वशीकृते चांडालादिभिश्चात्यजैरुपद्रुते न वसेत् ६१ न भंजीतेति उद्धृतस्नेहं पिण्याकादिन भंजीत अ
तितृप्तिं वा रद्वयेपि न कुर्यात् जठरं पूरयेदूर्ध्वमन्यैर्भागांजलेन च वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेदित्यादिविष्णुपुराणवचना
त् सूर्योदयकाले सूर्यास्तमये भोजनं न कुर्यात् प्रातराशितोऽतितृप्तः सायन् न भंजीत ६२ न कुर्वतीति दृष्टादृष्टार्थभूयं व्यापा
रन् न कुर्यात् अंजलिना च जलं न पिबेत् ऊर्योरुपरिविन्यस्य मोदकादीन् भक्षयेत् असति प्रयोजने किमेतदिति जिज्ञासा कुतूह
लं न कुर्यात् ६३ न नृत्येदिति अशास्त्रीयाणि नृत्यगीतवाद्यानि नाचरेत् पाणिना बाहौ ध्वनिरूपमास्फोटनं न कुर्यात् अव्य-
क्तदंतशब्दात्सकं स्वेडनं न कुर्यात् न च साधुरागोरासभादि राचं कुर्यात् ६४ न पादाविति कांस्यपात्रे कदाचित्पादौ न प्रक्षालयेत्

नशूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजना वृते न पाषांडिगणाक्रांतेनोपसृष्टं त्यजेन्नृभिः ६१ न भंजीतो ह
तस्नेहनातिसौहित्यमाचरेत् नातिप्रगेनातिसायं न सायं प्रातराशितः ६२ न कुर्वति दृष्टाचेष्टानवा
र्यंजलिना पिबेत् नोत्सर्गे भक्षयेद्भक्ष्यान् जतु स्यात्कुतूहलो ६३ न नृत्येदथवा गायेन्नवादित्रा
णि वादयेत् नास्फोटयेन्न च स्वेडेन्न चरक्को विराचयेत् ६४ न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भा
जने न भिन्नभाडे भंजीत न भावप्रतिदूषिते ६५ उपानहो च वासश्च घृतमन्येन धारयेत् उपवी
तमलंकारं रुजं करकमेव च ६६ नाविनीतैर्व्रजेद्भुज्यैर्न च क्षुब्धाधिपीडितैः न भिन्नशृंगाक्षि
सुरैर्न बालधिविरूपितैः ६७

ताम्ररजतसूवर्णानां भिन्नमभिन्नं वेति न दोष इति पैठीनसि वचनादेतद्व्यतिरिक्तं भि
न्नभाडेन भोजनं कुर्यात् यत्र मनोविचिकित्सति तद्वा वदुष्टं न तत्र भंजीत ६५ उपानहाविति उपानहवस्त्रयज्ञोपवीतालंकारपु
ष्पमालाकमंडलूपोपफन्तान् धारयेत् ६६ नाविनीतैरिति क्षुब्धाव्याधिना च पीडितैर्भिन्नशृंगाक्षिसुरैश्चलन् बालधिभि
श्च न यायात् ६७ पिनीतैस्त्विति दमितैः शीघ्रगामिभिः शुभसूचकलक्षणोपेतैः शोभनवर्णैर्मनोज्ञा कृतिभिः प्रतो देनात्य-

थमपीडयन्तच्छेत् ६८ बालातपमिति प्रथमोदितादित्यतापोबालातपः सचमूर्हूर्नत्रयंयावदितिमेधातिथिः कन्यार्कतपइ
त्यन्ये प्रेतधूमोदह्यमानशयधूमः भग्नासनंच एतानिर्वर्जनीयानि नरवानिचरोमाणित्वप्रवृद्धानि नल्लिंघ्यात् दंतैश्चनखान्नोत्सा
दयेत् ६९ नमृच्छोष्टमिति नाकारणंमृच्छोष्टंमृद्धीयात् तृणानिचनल्लिंघ्यादिति आपस्तंबवचनात् निष्प्रयोजनंमृच्छोष्टमर्द्धं
नखैश्चतृणच्छेदनंनकुर्यात् नकुर्वीतवृथाचेष्टामित्यनेनैवास्यापिप्रतिषेधसिद्धौ दोषरूपत्वं प्रायश्चित्तगौरवंचदर्शयितुंवि
षेणनिषेधः अतएवात्रानंतरंलोष्टमर्द्धंतिनिदिष्यति दृष्टादृष्टफलशून्यंचकर्मनकुर्यात् ननुनकुर्वीतवृथाचेष्टामित्यनेनपुनरु
उच्यते देहव्यापारश्चेष्टासवृथाचेष्टाशब्देननिषिद्धः अनेनतुनिष्फलंमनोग्राह्यादिसंकल्पात्मकंयच्च आयत्यामागामिकालेकर्मासू
खावहम् यथाअजीर्णेभोजनादितदपिनकुर्यात् ७० ओष्टमर्द्धमिति लोष्टमर्द्धयितातृणच्छेत्तानखरवादिताचयोमनुष्यः

विनीतैस्तृज्जेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणांश्चितैः वर्णरूपोपसंपन्नैः प्रेतोदेनातुदन्मृशम् ६८ बालात
पः प्रेतधूमोवर्ज्यभिन्नतथासनम् नल्लिंघ्यान्नखलोमानिदंतैर्नोत्सादयेन्नखान् ६९ नमृच्छोष्टंच
मृद्धीयान्नल्लिंघ्यात्करजैस्तृणम् नकर्मनिष्फलंकुर्यान्नायत्यामस्करवोदयम् ७० लोष्टमर्द्धं तृणच्छेदो
नखरवादीचयोनरः सविनाशं तृज्जत्याशुसूचकोऽशुचिरेवच ७१ नविगर्ह्यकथांकुर्याद्बहिर्मात्यं न
धारयेत् गवांचयानपृष्ठेनसर्वथेवविगर्हितम् ७२ अहारेणच नातीयाद्भामवावश्मवाचृतम् रात्रौ
च वृक्षमूलानिदूरतःपरिवर्जयेत् ७३

सूचकःखलोयः परस्यदोषानसतः संतोवाख्यापयतिचाह्याभ्यंतरशौचर-
हितः शीघ्रमेतेदेहधनादिनाविनश्यंति ७१ नविगर्ह्यकथामिति नसाभिनिवेशेनकथांशास्त्रीयेष्वर्थेषुलौकिकेषुवाकुर्यात् के
शकलापाद्बहिर्मात्यंधारयेत् गवांचपृष्ठेयानंसर्वथेतिपाण्यादिव्यवधानेनाप्यधर्मावहंपृष्ठेनेत्यभिधानादारुष्टशकटादिनानदो
षः ७२ अहारेणचेति प्राचीराद्याचृतंगृहंचहारयतिरिक्तप्रदेशेनप्राकारादिलंघनंरुत्वानविशेत् रात्रौच वृक्षमूलावस्थानंदूरत
स्सजेत् ७३ नाक्षैरिति कदानिदपिपरिहासेनापिनाक्षादिभिः क्रीडयेत् स्वयमित्यभिधानात् आत्मोपानहोपादव्यतिरिक्ते

नहस्तादिनादेशांतरंनयेत् शय्याद्यवस्थितश्चनभ्रंजीतहस्तेचप्रभूतमन्नंरुलाक्रमेणनस्वादयेत् आसनेभोजनपात्रंनिधा-
यनभ्रंजीत ७४ सर्वमिति यत्किंचित्तिलसंमिश्रंरुसरमोदकादितदस्तमितेऽर्केनाद्यात् उपस्थाच्छादनवासोरहितोनेहस्तप्या-
त् उच्छिष्टस्तनान्यतो गच्छेत् ७५ आर्द्रपादइति जलाद्र्द्रपादोभोजनमाचरेत् नार्द्रपादःकृप्यात् यस्मादार्द्रपादोभुंजानश्चा-
तायुर्भवति ७६ अचक्षुर्विषयमिति तरुगुल्मलतागहनत्वेनाचक्षुर्गोचिरमरण्यादिदेशदुर्गनाक्रमेत् सर्पचौरादेरंतर्हितस्य-
संभवात् पुरीषंमूत्रंचनमिरीक्षेत् बाहुभ्यांचनदीनतरेत् ७७ अधितिष्ठेदिति दीर्घमायुर्जीवितुमिच्छुःकेशादीन्नाधिरं-
हेत् भग्नमृन्मयभाजनसकलानिकपालिकाः ७८ नसंवसेदिति पतिनादिभिर्ग्रामांतरवासिभिरपिसहनसंवसेत् एकतरु-

नाक्षैःक्रीडेत्कदाचित्तुस्वयंनोपानहौहरेत् शयनस्थोपिभुंजीतनपाणिस्थंनचासने ७४ सर्वंच-
तिलसंवहन्नाद्यादस्तमितेरयो नृचनग्नःशयितेहनचोच्छिष्टः कचिद्वजेत् ७५ आर्द्रपादस्तूप-
जीतनार्द्रपादस्तुसंविशेत् आर्द्रपादस्तूपजीतनोदीर्घमायुरवामुयात् ७६ अचक्षुर्विषयदुर्गनप्र-
पद्येतकहिंचित् नविष्मूत्रमुदीक्षेतनबाहुभ्यांनदीनतरेत् ७७ अधितिष्ठेन्नृकेशास्तनभूस्मास्थि-
कपालिकाः नकार्पासास्थिनतुषांदीर्घमायुर्जिजीविषुः ७८ नसंवसेच्चपतितैर्नचाडालेनपु कशैः
नमूर्खैर्नचालितैश्चनार्यैर्नत्यावसायिभिः ७९ नशूद्रायमतिंदद्यान्नोच्छिष्टंनहविष्कृतम् नचास्या-
पदिशेद्भर्मेनचास्यव्रतमादिशेत् ८०

आयादौनंसमापेवसेत् अतोनाधार्मिकेवसेद्भ्रामइत्यतोभेदः निषादाच्छू-
द्रायांजातः पुकशःवक्ष्यतिचजातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुकशइति अवलिसाधनादिमदगर्विताः अंत्याअंत्यजारज-
कादयः अंत्यावसायिनोनिषादस्त्रिपांचांडालाज्जाताः वक्ष्यतिच निषादस्त्रीतुचांडालात्पुत्रमंत्यावसायिनम् ७९ नशूद्रा-
येति शूद्रायमतिंदृष्टार्योपदेशंनदद्यात् धर्मोपदेशस्यपृथक्निर्देशात् अदासशूद्रायउच्छिष्टंनदद्यात् दासगोचरतयाउच्छि-
ष्टमन्नंदातव्यमिति वक्ष्यमाणत्वाददोषः द्विजोच्छिष्टंभोजनमितिभोक्तुर्विधिः दातुरुच्छिष्टदाननिषेधेपि यथासंभवलब्धा-

विषयः हविःकृतमिति यस्यैकदेशो हुतः सहविः शेषेन दातव्यः धर्मोऽपि देशेन शूद्रस्य कर्त्तव्यः व्रतं चास्य प्रायश्चित्तरूपं साक्षा
 न्नोपदिशेत् किंतु ब्राह्मणं मध्ये कृत्वा तदुपदेशव्यवधानात् यथा हांगिराः तथा शूद्रं समासाद्य सदा धर्मपुरःसरम् अंतरा ब्रा-
 ह्मणं कृत्वा प्रायश्चित्तं समादिशेत् प्रायश्चित्तमिति सकल धर्मोपदेशस्योपलक्षणार्थम् ८० यो ह्यस्येति यस्मात् योऽस्य शूद्र
 स्य धर्मं ब्रूते यश्च प्रायश्चित्तमुपदिशति स तेन शूद्रेणैव सह असंवृताख्यं तमोगहनं नरकं प्रविशति पंचस्रपूर्वोक्तेषु द्वयोर्दोषकथ-
 नं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् ८१ नसंहताभ्यामिति संश्लिष्टाभ्यां पाणिभ्यान् कंडूये दातुनः शिरः उच्छिष्टः स्वशिरोनस्पृशेत् शिरसा
 विना उन्मज्जनव्यतिरेकेण नित्यनैमित्तिकस्नानेन कुर्यात् दृष्टार्थं शिरोव्यतिरिक्ते गात्रप्रक्षालनेन दोषः स्नानशक्तस्य चाप्यनिषेधः
 अशक्तस्य तु अशिरस्कं भवेत्स्नानं स्नानाशक्तौ तु कर्मणामिति जाबालिना विहितमेव ८२ केशग्रहानिति कौं

यो ह्यस्य धर्ममात्रं चेयश्चैवादिशति व्रतम् सोऽसंवृतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ८१ नसंहताभ्यां
 पाणिभ्यां कंडूये दातुनः शिरः नस्पृशेच्चैतदुच्छिष्टेन च स्नायाद्दिनात्ततः ८२ केशग्रहान्प्रहारांश्च
 शिरस्येतान् विवर्जयेत् शिरः स्नातश्च तैलेन नागं किंचिदपि स्पृशेत् ८३ नराज्ञः प्रतिगृण्हीया
 दराजन्यप्रसूतितः शूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ८४

शिरसि वर्जयेत् कोपनिमित्तत्वाच्चात्मानः

परस्य च प्रतिषेधः अतएव स्मरत समये कामिनी केशग्रहस्यानिषेधः स्वशिरस्कस्नातस्य तैलेन किंचिदप्यंगं स्पृशेत् अथवा
 तैलेनेति काकाक्षिवदुभयत्र संबध्यते तैलेन शिरः स्नानः तैलेन पुनः किंचिदप्यंगं न स्पृशेत् अतो राज्ञो शिष्टानामतैलशिरः
 स्नातानां तैलेन पादाभ्यगसमाचरणमविरुद्धम् ८३ नराज्ञ इति राजन्यशब्दः क्षत्रियवचनः असत्रियप्रसूतस्य राज्ञो
 तिगृण्हीयात् राजतो धनमन्विच्छेत्स्यायं विशेष उक्तः शूनाचक्रध्वजवतामिति शूनावतां चक्रवतां ध्वजवतां च शूनापाणिब-
 धस्थानतद्यस्यास्तीति शूनावान् पशुमारणपूर्वकमांसविक्रयजीवी चक्रवान् बीजवधविक्रयजीवी तैलिकः ध्वजवान् म-
 द्यविक्रयजीवी शौंडिकः वेशः पण्यस्त्रियाभृतिः तया योजीवति स्त्रीपुमान्वासवेशवान् एते पांचन प्रतिगृण्हीयात् ८४ ७

दशमूनेति गोविंदराजस्त दशवेश्यासमो नृप इति पठति मेधातिथिप्रभृतयः प्रांचो दशवेशसमो नृप इति पठति श्रृणादिशब्देस्त
 दातुपलक्ष्यते दशमूनावत्स्यावान्दोषस्तावानेकस्मिन् चक्रवर्तितौलके यावान्दशसूतौलकेषु दोषः तावानेकध्वजवर्तिशौंडिके
 यावान्दशसूध्वजवत्तदोषस्तावानेकत्रवेशवति यावान्दशसूवेशवत्तदोषस्तावानेकत्रराजनि उत्तरोत्तरनिंदनेयं पूर्वदातृसंभवेस
 युत्तरवर्जनार्थमपेक्षया योज्यते ८५ दशमूनासहस्राणीति श्रृनयाचरतीति शौनिकः एवं संकलययायच्छौनिको दशसहस्राणि
 स्वार्थे व्यापादयति तेन तुल्यो राजा प्रत्यादिभिः स्मृतः तस्मात्तुल्यप्रतिग्रहो नरकहेतुलाड्यानकः क्षत्रियस्यापि च ८६ योराज्ञ इति
 योराज्ञः कृपणस्य शास्त्रोद्धरणेन प्रवर्त्तमानस्य प्रतिग्रहं करोति संक्रमणे तावत्क्षयमाणौ कविंशतिनरकान्वाच्छति ८७ पूर्वश्लोके
 सामान्यतो नरकाणि मानेकविंशतिमित्युक्तमिदं नानेव नामतो निर्दिशति तामिस्रमिति त्रिभिः एतेषां नरकाणां स्वरूपमार्कंडेय

दशमूनासमं चक्रं दशचक्रसमो ध्वजः दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ८५ दशमूनासहस्रा-
 णि योवाहयति शौनिकः तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ८६ योराज्ञः प्रतिग्रहं हातिलुब्धस्यो-
 च्छास्य वर्त्तनः सपर्यायेण यातो मान्नरकानेकविंशतिम् ८७ तामिस्रमं धत्ता मिस्रमं हारो रवरो रवो
 नरककालसूत्रं च महानरकमेव च ८८ सजीवनं महावीर्यं चित्तपुनः सप्रतापनम् सहातृचसकाकोच्छं कु-
 ञ्जलं प्रतिस्मृतिकम् ८९ लोहशंकुमृजीषं च पयानं शाल्मलीनदीम् असिपत्रं च चैव लोहदारक-
 मेव च ९० एतद्दिदंतो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः नराज्ञः प्रतिग्रहं प्रतिग्रहं प्रेत्य श्रेयो भिकां क्षिणः ९१
 पुराणादिषु विस्तरेणोक्तं तत्रैवावगंतव्यम् ८८ ८९ ९० एतद्दिदंत इति प्रतिग्रहो विविधनरकहेतुरिति ज्ञानंतो ब्राह्मणाः
 परमेशस्त्वं पुराणादि विदो वेदाध्यायिनो जन्मान्तरे श्रेयः कामवंतो नराज्ञः प्रतिग्रहोऽयुः विदुषो हि प्रतिग्रहे नानीव दोषः यतो वक्ष्यति
 तस्मादविद्वान् विभियादिति तेषामपि निषिद्धः राजप्रतिग्रहः प्रचुरपत्यवायफलक इति दर्शयितुं विदुः हणं ब्रह्मवादिग्रहणं च
 ९१ ब्राह्म इति ब्राह्मो मुहूर्तो शत्रेः पश्चिमो यामः ब्राह्मी पारतो तद्वबोधहेतुत्वात् सुहूर्तोऽशब्दोऽत्र कालमात्रवचनः तत्र बुद्धेः
 दक्षेणापि प्रदोषपश्चिमो यामो वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ग्रह र हयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते इति युवता तत्र प्रबोधोऽभ्युत्थता

तः गोविंदराजस्तु रात्रेः पश्चिमे सुहूर्ते बुल्येत इत्याह धर्मार्थौ च परस्परविरोधेनास्तु घनार्थमवधारयेत् तथा धर्म-
नून्कायकेशान् निरूपयेत् यदि महानूकायकेशोऽप्येव धर्मार्थौ वा तदा तं परिहरेत् वेदस्य तत्त्वार्थं ब्रह्मकर्मत्तिकं निर्दि-
तस्मिन्समपेक्षुद्भिप्रकाशान् ९२ उत्थायेति ततः उषःकालेश्च या उत्थाय सति वेगे मूत्रपुरीषोत्सर्गं कृत्वा कृतवक्ष्यमाण-
ऽनन्यमनाः पूर्वासंध्यां चिरं गायत्रीजपं पुनर्वन्ते तार्कदर्शनादयं विधिः प्रातः संध्याया मुक्त उदयादूर्ध्वमपि जपेत् ९३
इति विधानार्थो यमारंभः अपरा मपि संध्यां स्वकाले प्रारभ्य तारकोदयादूर्ध्वमपि जपन्नासीत् ९३ ७
ति दर्शयिन्नाह ऋषय इति संध्याशब्दो ब्रह्मसंध्यानुष्ठेयजपादिपरः यस्मादृषयो दीर्घसंध्यानुष्ठानात् इदं आयुः प्रज्ञां १ यशो
ऽमृतां च कीर्तिमध्ययनादिसंपन्नं यशश्च प्राप्तुमुः तस्मादापुरादिकामश्चिरं संध्यामुपासीत् ९४ श्रावण्यामिति श्रावणस्य पौ-

ब्राह्मे सुहूर्ते बुल्येत धर्मार्थौ चानुचितं येत् कायकेशांश्च तन्मूलानूवेदतत्त्वार्थमेव च ९२ उत्थाया
वश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः पूर्वासंध्यां जपस्तिष्ठेत् सकाले चापराचिरम् ९३ ऋषयो दीर्घसं-
ध्यात्वा दीर्घमायुरवाप्नुयुः प्रज्ञायशश्च कीर्तिं च ब्रह्मवत्समेव च ९४ श्रावण्यां प्रोष्ठपद्यां वाप्युपा-
कृत्य यथाविधि मुक्तश्छेदस्य धीयतीतमासान्विप्रो ह्यपंचमान् ९५ पुष्ये तु छेदसां कुर्याद्बहिरु-
त्सर्जनं द्विजः साधुश्च कुस्युवाभाते पूर्वाणहे प्रथमे हनि ९६ यथा शास्त्रं तत्कृत्वा सुत्सर्गं छेदसां बहिः-
विरमेत् पक्षिणीरात्रिं तदेव कमहर्निशम् ९७

र्णमास्यां भाद्रपदस्य च स्वगृह्यानुसारेण उपाकर्मस्वयं क-
श्चतुरो मासान् ब्राह्मण उक्त्वो वेदानधीयीत ९५ पुष्येति ततः पक्षाधिकेषु चतुर्षु यः पुष्यस्तत्र ग्रामाद्बहिर्गत्वा स्वगृह्य-
रेणोत्सर्गस्वयं कर्म कुर्यात् अथवा माघशुक्लप्रथमे हनि पूर्वाणहे कुर्यात् माघशुक्लविधिः प्रोष्ठपद्यां येनोपाकर्मन कृतं तद्वि-
षयः ९६ यथा शास्त्रं त्विति एव मुक्तशास्त्रात्तु सारेण ग्रामाद्बहिः छेदसामुत्सर्गस्वयं कर्म कृत्वा पक्षिणीरात्रिं विरमेत् नाधीयीत
द्वेदिने पूर्वापरे पक्षाविवयस्यामध्यवर्तिन्या रात्रेः सा पक्षिणीरात्रिः अस्मिन्त्येतेषां त्सर्गा होरात्रे द्वितीयादिने चान्दिनाध्येतयं

द्वितीयरात्रौ तद्येत्यम् अथवानदेवैकमुत्सर्गहोरात्रमनध्यापंकुर्यात् विद्यानेपुण्यकामप्रत्ययमहोरात्रानध्यायविधिः ९७
 अत ऊर्ध्वमिति उत्सर्गानध्यापनादूर्ध्वमंत्रब्राह्मणात्कवेदंसुकूपक्षेषु संपतः पठेत्सर्वाणितुवेदांगादीनि शिक्षायाकरणादीनि
 कृष्णपक्षेषु पठेत् ९८ नाविस्पृमिति स्वरवर्णाद्यभिव्यक्त्यून्यशूद्रसन्निधौ च नाधीयान तथा रात्रेः पश्चिमेयामेकसोऽस्थितो
 वेदमधीत्य आतो न पुनः स्रप्यात् ९९ यथोदितेनेति यथोक्तविधिना नित्यं छंदस्कृतं गायत्र्यादि छंदो युक्तं मंत्रमात्रं पठेत् मंत्रा
 णामेव कर्मांतरंगत्वात् अनापदिसम्यक्करणादौ सति ब्रह्मब्राह्मणं मंत्रजातं च यथोक्तविधिना युक्तः स नूद्विजः पठेत् १०० इमा
 मिति इमान्स्वमाणां न नध्यापान् सर्वथा यथोक्तविधिना अधीयानः शिष्याध्ययनं च कुर्वाणो गुरुवर्जयेत् १०१ कर्णश्रव इति रा

अत ऊर्ध्वं तु छंदांसि शक्रेषु नियतः पठेत् वेदांगानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु संपठेत् ९८ नाविस्प-
 र्मधीयात न शूद्रजनसन्निधौ न निशाते परिश्राते ब्रह्मधीत्यपुनः स्वपेत् ९९ यथोदितेन विधिना-
 नित्यं छंदस्कृतं पठेत् ब्रह्मच्छंदस्कृतं चैव द्विजा युक्तो ह्यनापदि १०० इमान्स्वमनध्यापानं अधीयानो
 विवर्जयेत् अध्यापनं च कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकम् १०१ कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांसू स मू-
 हने एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रवक्षते १०२ विद्युत्सन्नितवर्षेषु महोत्कानां च संप्लवे आका-
 लिकमनध्यायमेतेषु मत्तुर्ब्रवीत् १०३ एतास्त्वप्युदितानि विद्यात्तदा प्रादुर्भूताग्निषु तदा विद्या
 दनध्यायमनृतौ चाश्वदशने १०४

श्रौकर्णश्रवणयोग्यशब्दजनके वा यौवाति गोविंदराजस्तु कर्णाभ्यामेव श्रवणो-
 पपत्तेरतिशयविवक्षया कर्णश्रव इत्युक्तम् तेनातिशब्दवति वा यौवातीत्यभिहितवान् दिवा च धूलिपटलोत्सारणसमर्थे वा यौव-
 हति एतौ वर्षाकाले अनध्यायौ तात्कालिकावध्यापनविधिज्ञासु नयः कथयंति १०२ विद्युदिति विद्युद्गर्जनितवर्षेषु द्दं निर्देशा-
 युगपदुपस्थितेषु महतीनां नोल्कानां संप्लवेऽतस्ततः पाते सति आकालिकमिति तु निमित्तकालादारभ्यापरेद्युर्वावत्स एव काल-
 स्तावत्पर्यंतमनध्यायमेतेषु मत्तुर्ब्रवीत् १०३ एतानिति एतान् विद्युदादीन् यदा होमार्थे प्रकटीकृताग्नि कालेषु संध्यासंगेषु

युगपदुत्पन्नान्जानीयात् तदानध्यायं वर्षासुकुर्यान्नि सर्वदा तथा नृत्तौ प्रादुष्टताग्निकालेषु मेघदर्शनमात्रे सति अनध्या-
यो न वर्षासु १०४ निर्घातेति अंतरिक्षमवोत्पातध्वनौ भूकंपे सूर्यचंद्रतारागणानां चोपसर्गसत्यनध्याय इमान्नाकालिकान्-
जानीयात् आकालिकशब्दार्थो व्याकृत एव ऋतावपि वर्षासु किल भूकंपादयो न दोषावहा इत्यभिप्रायेण तत्र तावपी-
अपिशब्दादन्यत्रापि १०५ प्रादुष्टतेति होमार्थं प्रकाशितेष्वग्निषु संध्यायां यदा विद्युद्गर्जितं
ज्योतिरनध्यायः स्यात् नाकालिकः तत्र यदि प्रातः संध्यायां तौ स्यातां रात्रौ स्तनितविद्युद्वर्षे धिति त्रयाणां पू-
त्रितपेजातेष्वपि दिवानध्यायस्तथा रात्रावपि अहोरात्र एवेत्यर्थः १०६ नित्यानध्याय इति नैषु पुण्यविषयो धर्मातिशया
नगरयोः सर्वदानध्यायः स्यात् कृत्स्नतर्गधे च सर्वस्मिन् पिगम्यमाने धर्मे नैषु पुण्यकामं प्रत्ययं विद्यानध्यायोपदेशो विद्या

निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषां चोपसर्जने एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायान् तावपि १०५ प्रादु-
ष्टते च विद्युत्तनितनिस्वने सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथादिवा १०६ नित्यानध्या-
य एव स्याद्भूमिषु नगरेषु च धर्मनैषु पुण्यकामानां पूतिगधे च सर्वदा १०७ अंतर्गतशवे ग्रामे वृषल-
स्य च सन्निधौ अनध्यायोरुद्यमाने सभवाये जनस्य च १०८ उदके मध्यरात्रे च विष्णुसूत्रस्य विसर्ज-
ने उच्छिष्टः श्राद्धसु क्वैव मनसापि न चिंतयेत् १०९

मस्य कदाचिदध्ययनमनुजानीतिये शिष्याः केचिद्गृहीतवेद-
ध्यानजन्मादृष्टेच्छवस्ते धर्मनैषु पुण्यकामाः केचित्तथमाध्येतारो विद्यातिशयमात्रार्थिनस्ते विद्यानैषु पुण्यकामाः १०७ अंतर्गते-
ति अंतर्गतः शवो यस्मिन् ग्रामे ज्ञायते तत्र वृषलोऽधार्मिकस्तस्य सन्निधौ न तु भूदः तस्य न भूदजनसन्निधाविति निषेधात् रु-
द्यमाने रोदनध्वनौ भावे लकारः कार्यतिशयं बहुजनमेलके सत्यनध्यायः १०८ उदक इति उदकमध्ये मध्यरात्रे च सुहृत्तत्तुष्ट-
ये च निशायां च तत्सु हृत्तमिति गोतमस्मरणान् गोविंदराजस्तरात्रिमध्यप्रहरद्वय इत्युक्तवान् तथा सूत्रपुरीषोत्सर्गकालेऽन-
भोजनादिना चोच्छिष्टानि मंत्रणसमयादारभ्य श्राद्धभोजनाहोरात्रं यावन्मनसापि वेदनं चिंतयेत् १०९

प्रतिगृह्येति एकएवोद्दिश्यतेयत्रआत्यंतदेकोद्दिष्टव्याहंतकेतननिर्मंत्रणंगृहीत्वानिमंत्रणादारभ्यह्यत्रियस्यजनपदेभ्य
रस्पष्टव्रजन्मादिस्मृतके राहोश्चस्मृतकंचंद्रसूर्योपरागः तत्रत्रिरात्रंवेदन्नाधीयीत ११० यावदिति यावदेकस्यानुदिष्टस्य
उच्छिष्टस्यसकुंकुमादेर्गंधोलेपश्चब्राह्मणस्यशास्त्रविदोदेहेतिष्ठतितावंत्यहोरात्राणिऊर्ध्वमपि वेदन्नाधीयीत १११ शयान
इति शय्यायांपतितांगआसनारूढपादः कृतावसथिकोचामांसम्जननमरणशौचिनांचान्नंभक्तकानाधीयीत ११२ नीहा
रइति नीहारेधूलिकायाम् बाणशब्देशरध्वनौ बाणोवाणाविशेषइत्यन्ये प्रतःसायंसंध्ययोरमावास्याचतुर्दशीपौर्णमा
सासुनाधीयीत अष्टकास्तत्रनिषेधास्तौर्णमास्यादिसाहचर्यादष्टकशब्दोऽष्टमीतिथिपरः ११३ विशेषदोषमाह अमावा-

प्रतिगृह्यहिजोविहानेकोद्दिष्टस्यकेतनम् अहंनकीर्त्तयेद्ब्रह्मराजोराहोश्चस्मृतके ११० यावदेका
नुदिष्टस्यगंधोलेपश्चतिष्ठति विप्रस्यविदुषोदेहेतावद्ब्रह्मनकीर्त्तयेत् १११ शयानःप्रौढपादश्चकृ
त्वाचैवावसथिकाम् नाधीयीतामिषंजग्ध्वास्मृतकान्नाद्यमेवच ११२ नीहारेबाणशब्देचसंध्यया
रेवचोभयोः अमावास्याचतुर्दश्योःपौर्णमास्यष्टकास्तच ११३ अमावास्यागुरुहतिशिष्यंहतिच
तुर्दशी ब्रह्माष्टकापौर्णमास्योतस्मात्ताःपरिवर्जयेत् ११४ पांशुवर्षेदिशादाहगोमासुविरुतेतया
श्चरत्तरोष्ट्रेचरुवृत्तिपंत्यौचनपठेद्भिजः ११५ नाधीयीतश्मशानांतेग्रामांतेगोव्रजेपिवा वसित्वामेभ्य
नंवासःआदिकप्रतिगृह्यच ११६ प्राणिचायदिवाप्राणियत्किंचिच्छादिकंभवेत् तदालभ्याप्यनध्या
यःपाण्यास्योहिद्भिजःस्मृतः ११७

स्येति यस्मादमावास्यागुरुहंतिशिष्यंहंतिचतुर्दशी वेदंचाष्टमीपौर्णमास्यौविस्मर
यतः तस्मात्ताजध्ययनाध्यापनयोःपरित्यजेत् ११४ पांशुवर्षेइति धूलीवर्षेदिशादाहेशृगालकुङ्कुरगर्दभोष्ट्रेषुचरुवत्संपंत्यौ
चोपविश्यप्रकृतत्वात्सृगालश्चखरादीनामेवब्राह्मणोनपठेत् ११५ नाधीयीतेति श्मशानसमीपेग्रामसमीपेगोष्ट्रेचमेकनसमय
धृतवासः परिधायआर्द्धयंचसिद्धान्नादियतिगृह्यनाधीयीत ११६ प्राणिचेति आदिकमन्त्रादिभक्तकानावादनध्यायोभवतीत्य

क्तप्राणिवागवाश्वादिअप्राणिवावस्त्रमाल्यादिप्रतिग्रहकालेहस्तेनगृहीत्वानध्यायोभवतियस्मात्प्राणिरेवास्यमस्येतिपाण्या
स्योहित्राहणःस्मृतः ११७ चौरैरिति चौरैरुपप्लुतेग्रामेगृहोदिदाहोदिकृतेभयेदिव्यांतरिक्षभौमेषुचाद्रुतेषुउत्पाद्यभयेषुआ
कालिकमनध्यायंजानीयान् ११८ उपाकर्मणीति उपाकर्मणिचोत्सर्गेत्रिरात्रमध्ययनक्षेपणम् उत्सर्गेपक्षिण्यहोरात्राचनध्याय
युक्तौ तत्रायंधर्मनैपुण्यकामंप्रतित्रिरात्रोपदेशः तथाग्रहायण्यात्तर्ह्येकृण्यपक्षाष्टमीषुतिस्मृषुचतस्मृषुचाहोरात्रमनध्यायःदि
वाकालमात्रसद्भावेपौर्णमास्यष्टकास्तचेत्यनेनयावदष्टम्येवानध्यायइतराष्टमीषूक्तइत्युनरुक्तिः ऋतुंताहोरात्रेषुचानध्याय
११९ नधीयातेति तुरगतरुकरिचौकाखरोष्टारूढः तयोषरदेशस्यः शकटादिशनेनगच्छन्नाधीयात् १२० नविवादइति

चौरैरुपप्लुतेग्रामेसंभ्रमेचाग्निंकारिते आकालिकमनध्यायंविद्यात्सर्वाद्रुतेषुच ११८ उपाकर्म
णिचोत्सर्गे त्रिरात्रक्षेपणंस्मृतम् अष्टकास्तहोरात्रमृत्युतास्तचरात्रिषु ११९ नाधीयाताश्चमारू
ढोनवृक्षनचहस्तिनम् ननावनखरंनोष्ट्रनैरिणस्योनयानगः १२० नविवादेनकलहेनसेनायानसं
गरे नभक्तमात्रेनाजीर्णेनयमित्वानसूतके १२१ अतित्रिचाननुज्ञाप्यमारुतेवातिवाभृशम् रुधि
रेचस्त्रुतेगात्राच्छस्त्रेणचपरिक्षते १२२ सामधनावृग्यजुषीनाधीयात्कदाचन वेदस्याधीत्यवाप्य
तमारण्यकमधीत्यच १२३

देवा कलहेकलहेदंडादंड्यादौसेनायां अप्रवृत्तुद्वायांसंगरेसुद्धे भोजनानंतरंचयाव
द्रहस्तो यावदाद्रपाणिरितिचसिष्ठस्मरणान् तथाअजीर्णेऽन्नेवमनंचकृत्वाअस्त्रोद्धारंचनपठेत् १२१ अविथिमिति ७
नंकरोमीति यावदतिथिरनुज्ञापितो नभवतिमारुतेचात्यर्थंवातिरुधिरंचगात्रात्कृतेरुधिरस्त्रवंविनापिशस्त्रेणक्षतमात्रेपिनाथ
यीत् १२२ सामधनाविति सामधनौचश्रूयमाणेऽवृग्यजुषोः कदाचिदध्ययनंनकुर्वात् वेदंचसमाप्यचारण्यकारव्यंचवेदै
मधीत्यतदहोरात्रेवेदांतरंनाधीयात् १२३ ऋग्वेदेति सामगानश्रुतौऽवृग्यजुषोरनध्यायउक्तः तस्यायमनुवादः ऋग्वेदोऽव
वदेवताअस्येतिदेवदेवस्यः यजुर्वेदोमानुषोमानुषदेवताकत्वात् प्रायेणमानुषकर्मोपदेशाद्दामानुषः सामवेदः पितृदेवताक-

त्वापिच्यः पितृकर्मकृत्वाजलोपस्पर्शनंस्मरंति तस्मात्तस्याशुचिरिवध्वनिः नल्यशुचिरेव अतस्तस्मिन् श्रूयमाणे ऋग्यजुषीना
 धीयात् १२४ एतद्दिदंतइति एतद्देदत्रयस्य देवमनुष्यपितृदेवताकृतंजननंतः शास्त्रज्ञास्त्रयीनि कर्षंसारोद्धृतं व्याहृतिसावि-
 त्वात्प्रकरणव्याहृतिसावित्रीः क्रमेण पूर्वमधीत्यपश्चाद्देदाध्ययनं कुर्युः द्वितीयाध्यायोक्तोप्ययमर्थः पुनरनध्यायप्रकरणेऽभि-
 हितः यथैतेययोक्तानध्यायाएवंप्रणव्याहृतिसावित्रीरूपवितास्तुअनध्यायइतिदर्शयितुंशिष्यस्याध्यापनमेवंकर्तव्यमितिस्मा-
 तकव्रतत्वावगमार्थेच १२५ पशुमंडकेति पशुर्गवादिः मंडूकविडालकुक्कुरसर्पनकुलमूषिकैः शिष्योपाध्याययोर्मध्यगमनेअ-
 नध्यायमहोरात्रंजानीयात् १२६ संप्रतिविधानैषुण्यकार्यंप्रतिपूर्वोक्तानध्यायविकल्पार्थमाह हावेवेति स्वाध्यायभूमिंचो-
 न्निष्ठाद्यमेधोपहताम् आत्मानंचयथोक्तशौचरहितमितिहावेवानध्यायौनित्यंप्रयत्नतोवर्जयेत् नतुपूर्वोक्तान्तेषामपिय

ऋग्वेदो देवदैवत्योयजुर्वेदस्तमानुषः सामवेदः स्मृतः पित्र्यस्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः १२४ एत
 द्विदंतोविद्वांसस्त्रयीनि कर्षमन्वहम् क्रमतः पूर्वमध्यस्यपश्चाद्देदमधीयते १२५ पशुमंडकमा
 जारस्यसर्पनकुलाशुभिः अंतरागमनेविद्यादनध्यायमहर्निशम् १२६ हावेववर्जयेन्नित्यमन
 ध्यायोप्रयत्नतः स्वाध्यायभूमिंचाशुद्धामात्मानंचाशुचिंहिजः १२७ अमावास्यामष्टमीचपौर्णमा
 सीचतुर्दशीम् ब्रह्मचारीभवेन्नित्यमप्यृतौस्नातकोद्भिजः १२८ नस्नानमाचरेद्धुक्तानातुरोनम-
 हानिशि नवासोभिः सहाजस्वनाविज्ञातेजलाशये १२९

नित्यग्रहणं अनुवादोवा नित्यत्वापेक्षकोऽवास्ति-
 तानपिनित्यं वर्जयेत् अन्यत्रविकल्पः १२७ अमावास्यामिति अमावास्यादिषु ऋतावपिस्नातकोद्भिजो नस्त्रियसुपगच्छेत् पर्व-
 वर्जं व्रजेच्चैनामित्यनेनैव निषेधसिद्धौस्नातकव्रतलोपप्रायश्चित्तार्थमिहवर्जनम् १२८ नस्नानमिति नित्यस्नानस्यभोजना-
 नंतरमभसक्तेऽत्रांढानादिस्पर्शमित्तकस्यसुहृत्समपिशक्तिविषयेनाप्रयतः स्यादित्यापमंतं वस्त्ररणात् निषेद्धमयोग्यत्वात् यद-
 न्धास्नानमिदं भोजनानंतरं निषिध्यते तथारोगीनैमित्तिकमपिस्नानं न कुर्यात् किंतु यथा सामर्थ्यम् अशिरस्कं भवेत्स्ना

म.स.
७०

नंस्नानाशक्तौतु कर्मिणाम् ओर्द्रेणवाससावास्यान्मार्जनं दौहिकं विदुः इत्यादिजाबालाद्यक्तमनुसंधेयम् तथामहानि
त्रिविज्ञेयामभ्यस्यं प्रहरद्वयम् तस्मिन्स्नानं कुर्वीत काम्य नैमित्तिकादृत इति देवलवचनात्तत्र न स्नायात् बहुवासाश्च नि
त्यन्तस्नायात् नैमित्तिकत्वां डालादिस्पर्शे सितितु स्नानं बहुवाससोप्यनिषिद्धम् ग्राहाद्याक्रांतागाधरूपतया विशेषेणाज्ञाते
जलाशये च १२९ देवतानामिति देवतानां पाषाणादिमयीनां गुरोः पित्रादेः नृपतेः स्नातकस्याचार्यस्य च गुरुलेप्याचार्यस्य प्रा
धान्यविवक्षया पृथङ्निर्देशः वस्तुणः कपिलस्य यज्ञे दीक्षितस्य च च्छया छायां नाक्रामेत् च शब्दाच्चां डालादीनामपि कामत इत्य
भिधानात् अबुद्धिपूर्वकेन दोषः १३० मध्यं दिन इति दिवा रात्रे च संपूर्णे प्रहरद्वये समासं च आहं भक्ता प्रातः सायं संध्यौ
चिरंचतुष्पथनाधितिष्ठेत् १३१ उदूर्त्तनमिति उदूर्त्तनमभ्यंगमलापकर्षणपिष्टकादि अपस्नानं स्नानोदकं मूत्रपुरीषैरुधि

देवतानां गुरोराज्ञः स्नातकाचार्ययोस्तथा नाक्रामेत् कामतश्छायां वस्तुणो दीक्षितस्य च १३० म
ध्यं दिनेः दूरात्रे च आहं भक्ता च सामिषम् संध्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् १३१ उदूर्त्तन
मपस्नानं विष्मूत्रे रक्तमेव च श्लेष्मानि श्लूतवांतानि नाधितिष्ठेत् कामतः १३२ वैरिणो नोपसेवेत
सहायं चैव वैरिणः आधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितम् १३३ न हीदृशमना युष्यलोके किंचन
विद्यते यादृशं पुरुषस्य ह परदारोपसेवनम् १३४ क्षत्रियं चैव सर्पं च ब्राह्मणं च बहुश्रुतम् नाव
मन्येत वै भूषणः कृशानपि कदाचन १३५

रं च श्लेष्माणं निश्लूतमश्लेष्मरूपमपि चर्वितपरित्यक्तरूपतां बुलादि
तं भक्ता उद्गीर्णभक्तादि एतानि कामतो नाधितिष्ठेत् अधिष्ठानं तत्र पर्यवस्थानम् १३२ वैरिणमिति शत्रुं तन्मंत्रिणमधर्म-
शीलं चौरं परदारान्न सेवेत् चौरस्याधार्मिकलेप्यत्यंतगर्हितत्वात् पृथङ्निर्देशः १३३ न हीदृशमिति यस्मादीदृशमना युष्यमि
ह लोके पुरुषस्य न किंचिदस्ति यादृशं परदारगमनम् तस्मादेतन्न कर्तव्यम् १३४ क्षत्रियमिति वृत्त्यर्थे भूधातुः भूषणः
वर्द्धिष्णुः धनगवादिनावर्द्धनशीलः क्षत्रियं सर्पं बहुश्रुतं च ब्राह्मणं नावजानीयात् कृशानपि काले प्रतीकाराक्षमात् १३५

एतच्चयमिति एतच्चयमवमानितंसदवमन्तारं विनाशयतिष्ठत्रियसर्पौ दृष्टशक्त्या ब्राह्मणश्चाभिचारोदिनादृष्टेन तस्मात्कल्याणबुद्धिरेतच्चयंसर्वदानावजानीयात् १३६ नात्मानमिति प्रथमं धनार्थमुद्यमेकतेतत्र धनानामसंपत्तिभिर्मदभाग्योहमिति नात्मानमवजानीयात् किंतु मरणपर्यंतं श्रीसिद्ध्यर्थमुद्यमं कुर्यात् न तु इमान् दुर्लभां बुध्येत १३७ सत्यं ब्रूयादिति यथा दृष्टश्रुतं तत्सं ब्रूयात् तथा प्रीतिसाधनं ब्रूयात् पुत्रस्तेजा इति यथा दृष्टश्रुतमप्यप्रियं पुत्रस्तेमृतइत्यादि न वदेत् एष वेदमूलतया नित्यो धर्मः १३८ भद्रमिति प्रथमं भद्रपदमभद्रपदपरं द्वितीयं भद्रशब्दपर्यायपरं अभद्रं यत्तद्भद्रशब्दपर्यायपरं प्रशस्तादिशब्देन प्रब्रूयान् तथा चापस्तं वः नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् भद्रमित्येवेति भद्रे भद्रपदमेव वातत्रयोज्यं सुकृन्निः प्रयोजनं वैरं विवा

एतच्चयं हि पुरुषं निर्द्दहेदवमानितम् तस्मादेतच्चयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् १३६ नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसमृद्धिभिः आमृत्योः प्रियमन्विच्छेन्नैनामन्येत दुर्लभाम् १३७ सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् नृब्रूयात् सत्यमप्रियम् प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः १३८ भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा नृदेत् सुकृत्वरं विवादे च न कुर्यात् केनचित्सह १३९ नातिकल्पनाति साधनाति मध्योदने स्थिते नाज्ञातेन समंगच्छेत् नैकोनृषलेः सह १४० हीनांगानतिरिक्तागान्विद्याहीनान्वयोधिकान् रूपद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् १४१ न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् न चापि पथ्येद शुचिः सस्यो ज्योतिर्गणादिवि १४२

दनं केनचित्सह कुर्यात् १३९ नातिकल्पमिति उषः समये प्रदोषे च दिवा संपूर्णं

प्रहरद्वये च अज्ञातशीलेन पुरुषेण यूद्धेऽश्वसहनगच्छेत् नैकः प्रपद्येता ध्यानमित्युक्ते प्रतिषेधेऽपि पुनर्नैक इति प्रतिषेधः स्नातकग्रतलोपप्रायश्चित्तगौरवार्थः १४० हीनांगानिति हीनांगाधिकांगमूर्खं च द्रुक् रूपहीनजातीन् काणशब्दाद्वानादिना न निर्देत् १४१ न स्पृशेदिति कृतभोजनः कृतमूत्रपुरीषादिश्रुतशीत्वाचमनो ब्राह्मणो हस्तादिना गोब्राह्मणाग्नीन् स्पृशेत् न चाशुचिः सन् अजातुरो दिवि स्थान् सूर्यचंद्रग्रहादिर्ज्योतिर्गणान्यश्वेत् १४२ स्पृक्षेत्तानिति एतान्वादानशुचिः सन्

स्पृष्टाकृताचमनः पाणिना गृहीताभिरङ्घ्रिः प्राणांश्चक्षुरादीनां द्रियाणि शिरःस्कंधजानुपादान्नाभिंचस्पृशेत् अपकरणेचेदं
 मायश्चित्ताभिधानं लाघवाय तत्र करणे गच्छादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् १४३ अनातुर इति अनातुरः सन् स्वानि स्वानि इंद्रिय
 णि लिङ्गाणि रोमाणि च गोप्यानि उपस्थकक्षगतानि निनिर्मितं न स्पृशेत् १४४ मंगलाचारसुक्तः स्यादिति अभिप्रेतार्थसिद्धिर्मे
 गलम् तद्देतुत्वेन गोरोचनादिधारणमपि मंगलं गुरुसेवादिकमाचारस्तत्रोक्तः स्यात् बाह्याभ्यंतरशौचोपेतो जितेन्द्रियो भवेत्
 गायत्र्यादिजपविहितहोमंच कुर्यात् अतंद्रितः अनलसः अत्राचारादियुक्तानामपि विनिपातनिवृत्त्यर्थं तात्पुनरभिधानम् १४
 अत आह मंगलाचारसुक्तानामिति मंगलाचाराभ्यां युक्तानां नित्यं सुचीनां जपहोमरतानां दैवमातृषोपद्रवो न जायते १४६

स्पृष्टैतानसुचिर्नित्यमङ्घ्रिः प्राणानुपस्पृशेत् गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन च १४३ अना
 तुरः स्वानि स्वानि न स्पृशेदनिमित्ततः रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् १४४ मंगलाचारसु
 क्तः स्यात्प्रयतात्मा जितेन्द्रियः जपेच्चतुर्ह्याच्चैव नित्यमग्निमतंद्रितः १४५ मंगलाचारसुक्तानां नित्यं
 च प्रयतात्मानाम् जपतां जुहुतां चैव विनिपातानविद्यते १४६ वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतंद्रितः
 तत्स्य स्याद्दुःपरं धर्ममुपधर्माः न्युच्यते १४७ वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसे च अद्रोहेण च भूता-
 न्जातिस्मरति पौर्विकीम् १४८ पौर्विकीं स्मरन् जातिब्रह्मैवाभ्यसते पुनः ब्रह्माभ्यासेन चाजस्व-
 मनंतं सखमश्नुते १४९

वेदमेवेति नित्यकृत्यावसरे श्रेयो हेतुतया प्रणवगायत्र्यादिकं वेदमेवावलसोजपेत् यस्मा
 तंब्राह्मणस्य श्रेष्ठं धर्ममन्वादयो वदन्ति अन्यः पुनस्ततोऽप्युद्धो धर्मी मुनिभिरुच्यते उक्तस्यैव वेदाभ्यासादेः पूर्वजातिस्मरणद्व
 रेण मोक्षहेतुत्वं वदितुं पुनरभिधानम् १४७ वेदाभ्यासेनेति सततं वेदाभ्यासशौचतपोऽहिंसाभिः पूर्वभवस्य जातिस्मरति
 १४८ ततः किमत आह पौर्विकीमिति पूर्वजातिस्मरन् जातिमित्येकत्वमनाकांक्षितत्वादविवक्षितम् बहुनिजन्मानिस्मरंस्ते
 पुचर्गर्भजन्मजरमरणदुःखान्यपि स्मरन्संसारविरज्यन् ब्रह्मैवाजस्वमभ्यसति श्रवणमननध्यानैः साक्षात्करोति तेन चानंतम

विनाशिपरमानंदाविर्भाविलक्षणं मोक्षस्वप्नाप्रोति सावित्रानिति सावित्रीदेवताकान् होमान् अनिष्टनिवृत्त्यर्थं शांति होमां
 मोर्णमास्यमावास्पयोः सर्वदा कुर्यात् तथा आग्रहायण्या उत्सर्वं कृष्णाष्टमीषु तिसृषु चाष्टकारव्येन कर्मणा आत्येन च तदंतरित
 कृष्णानवमीषु चान्वष्टकारव्येन परलोकगतान् पितृन् यजेत् १५० दूरादावसथादिति नैर्ऋत्यामिषु विक्षेपमतीत्याभ्यधिकं
 भवदिति विष्णुपुराणवचनादेवं विधादग्निगृहद्वारांन्मूत्रपुरीषपादप्रक्षालनसकलोच्छिष्टान्नानि निषिच्य तं इति निषेकं रेत-
 श्चोत्सृजेत् १५१ मैत्रमिति मित्रदेवताकत्वान्नैः पायुः तद्भवत्वान्नैः पुरीषोत्सर्गम् तथा देहप्रसाधनप्रातःस्नानदंतधा-
 वनां जनदेवार्चनादिपूर्वाणह एव कुर्यात् पूर्वाणहशब्देन रात्रिशेषदिनपूर्वभागाविहविविक्षितौ पदार्थमात्रविधिपरत्वाच्चास्यपाठ-
 क्रमोपि नादरणीयः न हि स्नानानंतरं दंतधावनम् १५२ दैवतानीति पाषाणादिभयानि धर्मप्रधानांश्च ब्राह्मणान् रक्षार्थं सजा

सावित्रान् शांति होमांश्च कुर्यात् सर्वस्मिन्नित्यशः पितृन् चैवाष्टकास्त्वेनैतन्मन्त्रेष्टकास्तु च १५० दूरा-
 दावसथान्मूत्रदूरात्पादावसेचनम् उच्छिष्टान्ननिषेकं च दूरादेव समाचरेत् १५१ मैत्रं प्रसाधनं स्नानं
 दंतधावनं मंजनम् पूर्वाणह एव कुर्यात् देवतानां च पूजनम् १५२ दैवतान्यभिगच्छेत्तु धार्मिकाश्च हि
 जातमान् ईश्वरं चैव रक्षार्थं गुरुनेव च पर्वसु १५३ अभिवादयेद्ब्रह्माश्च दद्याच्चैवात्मनस्वकम् कृ-
 ताजलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतान्वियात् १५४ श्रुतिस्मृत्यदिनसम्यङ्निबद्धेषु कर्मसु धर्ममूलानि
 पेवेत सदाचारमतदितः १५५

दिक्गुरुंश्च पित्रादीनमावास्यादिपर्वसु द्रष्टुमभिसुरवोगच्छेत् १५३ अभिवाद-
 येदिति गृहागतान् गुरुन् अभिवादयेत्तेषां च स्वीयमासनं उपवेश्य दद्यात् ब्रह्माजलिश्च गुरुसमीप आसीत् गच्छतश्च पृष्ठ-
 देशेऽनुगच्छेत् उक्तोप्ययमभिवादानाद्याचारः फलाभिधानाप्येव न रूच्यते १५४ श्रुतिस्मृत्यदिनमिति वेदस्मृतिभ्यां सम्य-
 गुक्तं स्वेयु कर्मसु अध्ययनादिष्वंगत्वेन संबंधं धर्मस्य हेतुं साधूनामाचारमनलसः सन्नितां तं सेवेनेति सामान्येनाचारानुष्ठानो-
 पदेशः फलकथनाय १५५ आचारादिति आचाराद्देवोक्तमायुर्लभते अभिमताश्च प्रजाः पुत्रपौत्रदुहितृत्तिकाः प्रभूतं च-

धनंअशुभफलसूचकंचदेहस्थमलक्षणमाचारोनिष्कलयति आचाराख्यधर्मेणालक्षणसूचितारिष्टनाशात् १५६ दुराचा
रोहीति यस्मादुराचारः पुरुषोलोकेगर्हितः स्यात्सर्वदादुःस्वान्वितोरोगवान् अल्पायुश्चभवति तस्मात्सदाचारयुक्तः स्यात्
१५७ सर्वलक्षणहीनोपीति यःसदाचारवान्अद्वान्वितः परदोषानभिधातासशुभसूचकलक्षणशून्योपिशतायुर्भवति
१५८ यद्यत्परेति यद्यत्कर्मपराधीनंपरप्रार्थनादिसाध्यंतत्तद्यत्ततोवर्जयेत् यद्यत्स्वाधीनदेहव्यापारसाध्यंपरमात्मग्रहा
दितत्तद्यत्ततोऽनुतिष्ठेत् १५९ अत्रहेतुमाह सर्वंपरवशमिति सर्वंपरप्रार्थनादिसाध्यंदुःखहेतुःसर्वमात्माधीनंस्वरवहेतुः
एतत्स्वरवदुःखयोः कारणजानीयात् १६० यत्कर्मकुर्विति यत्कर्मकुर्वतोऽस्यानुष्ठातुःपुरुषस्यातरात्मनःतुष्टिःस्यात्तत्प्रयत्न

आचाराहमतेह्यायुराचारादीप्सिताःप्रजाः आचाराद्भनमक्षय्यमाचारोहंत्यलक्षणम् १५६ दु-
राचारोहिपुरुषोलोकेभवतिनिहितः दुःखभागीचसततंव्याधितोल्पायुरेवच १५७ सर्वलक्षणही-
नोपियःसदाचारवान्भरः अद्वान्वितोत्सूयश्चशतंवर्षाणिजीवति १५८ यद्यत्परवशंकर्मतत्तद्यत्नेन
वर्जयेत् यद्यदात्मवशंतुस्यात्तत्तत्सेवेतयत्नतः १५९ सर्वंपरवशंदुःखंसर्वमात्मवशंस्वरवम् एत-
द्विद्यात्समासेनलक्षणंस्वरवदुःखयोः १६० यत्कर्मकुर्वतोऽस्यस्यात्परितोषोऽतरात्मनः तत्प्रयत्नेन
कुर्वीतविपरीतंतुवर्जयेत् १६१ आचार्यंचप्रवृत्तारंपितरंमातरंगुरुम् नहिंस्याद्वाह्यणानुगाश्च
सर्वाश्चैवतपस्विनः १६२ नास्तिक्वंचेदनिंदांचदेवतानांचकुत्सनम् द्वेषंदंभंचमानंचक्रोधंतैक्ष्ण्यं
चवर्जयेत् १६३

तोऽनुष्ठेयंअनुष्टिकरंचवर्जयेत् एतच्चाविहितानिषिद्गौचरं वैकल्पिकविषयंच १६१ आचार्यंचेति आ-
चार्यमुपनयनपूर्वकवेदाध्यापकंप्रवृत्तारंचेदाध्यायव्यातारंगुरुमल्पंवाबहुवायस्येत्यक्तं आचार्यादींस्तनहिंसेत् प्रतिकू-
लाचरणेऽत्रहिंसाशब्दः गोविंदराजस्त सामान्येनहिंसानिषेधात् आततायिनोप्येतान्नहिंस्यादिति व्याख्यातवान् तदयुक्तं
गुरुंवाबालवृद्धौवाइत्यनेनविरोधात् १६२ नास्तिक्वमिति नास्तिपरलोकइतिबुद्धिंवेदस्यदेवतानांचनिंदांमात्सर्यधर्मानु-

हाभिमानकोपक्रौर्याणित्यजेत् १६३ परस्यदंडमिति परस्यहननार्थं क्रुद्धः सन् दंडादिनोऽलिपेत् नचपरगात्रे निपातयेत्सुत्रशि
ष्यभार्यादासादेरन्यत्र कृतापराधानेताननुशासनार्थं रज्ज्वावेणुदलेन वा इत्यादिवक्ष्यमाणप्रकारेण ताडयेत् १६४ ब्राह्मणापेति हि
जातिरपि ब्राह्मणस्य हननार्थं दंडादिकमुद्यम्यैव न तु निपात्य वर्षशतं तामिस्रादिनरके परिभ्रमति १६५ ताडयित्वा तृणेनापीति तृणे
नापिक्रोधादुद्दिपूर्वकं ब्राह्मणं ताडयित्वा एकविंशतिजन्मानि पापयोनिसु कुहूरादियोनिसु जायते १६६ असुध्यमानस्येति असुध्य
मानस्य ब्राह्मणस्यांगे शास्त्रानभिज्ञतया शोणितमुत्पाद्य परलोके च महद्दुःखं भाष्येति १६७ शोणितमिति खड्गादिहतब्राह्मणां
गनिर्गतं रुधिरं भूमिपातितं यावत्तौ धूलिद्व्यणुकान् पिडीकरोति तावत्संस्थानि वर्षाणि परलोके शोणितोत्पादकः ग्रहर्त्ता अन्यैः श्वश्रू

परस्यदंडं नोद्यच्छेत्क्रुद्धो नैव निपातयेत् अन्यत्र पुत्राच्छिष्याहाशिष्यार्थं ताडयेत्तौ १६४ ब्राह्मणा
यावद्युच्येच्च हि जातिबंधकास्यया शतं वर्षाणि तामिस्रनरके परिवर्त्तते १६५ ताडयित्वा तृणेनापि सरं
भ्रान्त्यति पूर्वकम् एकविंशतिमाजातीः पापयोनिसु जायते १६६ असुध्यमानस्योत्पाद्य ब्राह्मणस्या
सृगंगतः दुःखं समहदा भोति प्रेत्या ग्रासतयानरः १६७ शोणितं यावत् पांसून्स गृण्हाति महीतला
त् तावत्तौ ब्दानमुत्रान्यैः शोणितोत्पातकोद्यते १६८ न कदाचि हि जतस्माद्दिहानवगुरेदपि न ताड
येत्तृणेनापि न गात्रात्त्रावयेदसृक् १६९ अधार्मिकानरो यो हियस्य चाप्यनृतधनम् हिसारतश्च यो
नित्यन्ने हासौ स्रस्वमेधते १७०

गालादिभिर्भक्ष्यते १६८ न कदाचिदिति तस्मादवगोरणादिदोषाभिज्ञो ब्राह्मणेदं
डाद्युद्यमननिपातरुधिरस्त्रवणानिनापद्यपि कुर्यादिति पूर्वोक्तक्रियात्रयस्योपसंहारः १६९ अधार्मिक इति अधर्मेण व्यवहरेती
ति अधार्मिकः शास्त्रप्रतिषिद्धा गम्यागमनाद्यनुष्ठाता यो मानुषो यस्य च सास्ये व्यवहारनिर्णयादौ च मिथ्याभिधानमेव धनोपाय
असत्यमभिधापोक्तो च धनं गृण्हाति यश्च परहिंसाभिरतः नासानिहलोके स्रस्वयुक्तो वर्त्तते तस्मादेतन्मर्त्त्यमिति निन्दानिषे
धः कल्प्यते १७० नसीदन्नपीति शास्त्रविहितमनुतिष्ठन् धनाद्यभावेन अवसीदन्नपि कदाचिन्नाधर्मे बुद्धिं कुर्यात् यस्मा

दधर्मव्यवहारिणो यद्यप्यापाततो धनादिसंपद्वाग्निनोपि दृश्यन्ते तथापि तेषामधार्मिकाणां अधर्मचौरादिव्यवहारिणां पापिनां
तज्जनितादुरितशालिनां शीघ्रधनादिविपर्ययोपि दृश्यते तंपश्यन्नाधर्मे धियंदद्यादिति विशिष्यहिंताय दृष्टमर्थं दर्शितवान् १७१
नाधर्म इति शास्त्रेणानियमितकालपरिपाकत्वात् शुभाशुभकर्मणां नाधर्मोऽनुतिष्ठतः तत्कालएव फलतिगौरिव इह भूमिपक्षे-
साधर्म्यदृष्टान्तः यथा भूमिरुत्तबीजमात्रात् देवप्रचुरपचेलिमफलव्रीहिस्तवकसंवलितानभवति किंतु नियमफलपाकसमयमा-
साद्य पशुपक्षे वैधर्म्यदृष्टान्तः यथा गौः पशुर्वाहदोहाभ्यां सद्यः फलति नैवमधर्मः किंतु क्रमेणावर्त्तमानः फलोन्मुखो भवन्नधर्म-
कर्तुर्मूलानिच्छेदंति मूलच्छेदेन सर्वनाशो लभ्यते देहधनाद्यन्वितो नश्यति १७२ यदीति यदि स्वयंकर्तुर्देहधनादिनां फल-
भजनयति तदा तत्पुत्रेषु नोचेत्योत्रेषु जनयति न तु निष्फल एव भवति न तु अन्यकृतस्य कर्मणः कथमन्यत्र फलजनकत्वं उच्यते

नसीदुन्नपि धर्मेण मनो धर्मे निवेशयेत् अधार्मिकाणां पापानामाशुपश्यन्विपर्ययम् १७१ नाधर्म-
श्चरित्तो लोके सद्यः फलति गौरिव शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुर्मूलानि कृतंति १७२ यदि नात्मनि पुत्रेषु
नचेत्पुत्रेषु न तृषु न त्वेव तु कृतोऽधर्मः कर्तुर्भवति निष्फलः १७३ अधर्मेणे धत्ते तावत्ततो भद्राणि
पश्यति ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति १७४ सत्यधर्मार्थं वृत्तेषु शौचे चैवारमेत्सदा
शिष्याश्च शिष्याऽधर्मेण वाग्बाहूदरसंयतः १७५

उच्चादिनाशस्यपितुः कुशहेतुत्वात् शास्त्राद्यत्वाच्चास्यार्थस्य
नाविश्वासः १७३ अधर्मेणेति अधर्मेण परदोहादिनातावदापाततो ग्रामधनादिनावर्द्धते ततो भद्राणि बहुभृत्यगवाश्वादी-
नि लभते ततः शत्रून् स्वस्मादपहृष्टान् जयति पश्चात्कियता कालेनाधर्मपरिपाकवशात् देहधनतनयादिसहितो विनश्यति
१७४ सत्यधर्मार्थं वृत्तेषु सत्यधर्मसदाचारशौचेषु सर्वदारतिं कुर्यात् शिष्यांश्चानुशासनीयान् भार्यापुत्रदासछात्रान्
पुत्रलेनकस्याप्यपीडनम् उदरसंयमो यथा लब्धाल्पभोजनम् १७५

परित्यजेदिति यावर्थकामौ धर्मविरोधिनौ भवेतां तौ परिहरेत् यथा तौ र्यादिनार्योपपादनम् दीक्षादिनेयजमानस्य पत्न्युपगमः उदकं उत्तर-
कालः तत्रास्मरव्ययधर्मतद्गमपि परित्यजेत् यथा पुत्रादिवर्गोप्ययुक्तस्य सर्वसर्दाम् लोकविक्रुष्टं यत्र लोकानां विक्रोशः यथा कलौ मध्य-
माष्टकादिषु गोवधादिः १७६ नपाणिपादचापल इति पाण्यादिचापलं त्यजेत् अनुपयुक्तवस्तूपादानादिपाणिचापलं निष्प्रयोजनं च
मणादिपादचापलं परस्त्रीप्रेक्षणादिसौनेत्रचापलं बहुगर्ह्यवादितावाकृचापलं अनृनुः कुटिलोन स्यात् परद्रोहो हिंसा तदर्थं चेष्टां धियं
चन कुर्यात् १७७ येनेति बहुविधशास्त्रार्थसंभवे पितृपितामहाद्यनुष्ठित एव शास्त्रार्थोऽनुष्ठायः तेन गच्छन् निष्यते नाधर्मेण हिंसा
त् १७८ ऋत्विगितिवचनद्वयम् ऋत्विगादिभिर्विकलहंन कुर्यात् शांत्यादिकर्त्ता पुरोहितः संश्रिता अनुजीविनः क्षातयः पितृपक्षाः सं-
बंधिनः श्पालकादयः बांधवामातृपक्षाः यामयोमगिनीस्तृषाद्याः १७९ १८० एतैरिति एतैः ऋत्विगादिभिः सह विवादान् परित्यज्य

परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातान् धर्मवर्जितौ धर्मचाप्यस्मरवोदकं लोकविक्रुष्टमेव च १७६ नपाणिपादच-
पलानेन च पलोऽनृनुः न स्याद्वाक्पलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः १७७ येनास्य पितरो याता येन याताः पि-
तामहाः तेन यायात्सतामार्गं तेन गच्छन् निष्यते १७८ ऋत्विक् पुरोहिताचार्ये मातुलातिथिसंश्रितैः वा
लवृद्धातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिसंबन्धिबांधवैः १७९ मातापितृभ्यां यासाभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया दुहित्रा दास-
वर्गेण विवादेन समाचरेत् १८० एतैर्विवादान् संत्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते एभिर्जितैश्च जयति सर्वान्
लोकानि मान् गृही १८१ आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभूः अतिथिस्त्रिंश्लोकेशो देवलोक-
स्य च त्रिजः १८२

अज्ञातपापैः प्रमुच्यते तथैतैर्विवादैरुपेक्षितैरिमान् वक्ष्यमाणान् लोकान् गृहस्थोजयति १८१ आचा-
र्य इति आचार्यो ब्रह्मलोकस्य प्रभूः तेन सह विवादपरित्यागेन तत्संतुष्यात् ब्रह्मलोकमातिगौणं ब्रह्मलोकेशत्वम् एवं प्राजापत्यलो-
केशः प्राजापत्ये पिता प्रभूः अतिथिस्त्रिंश्लोके देवलोकस्य च ऋत्विजः एवमुत्तरत्रापि त्रिंश्लोकेशत्वं बोद्धव्यम् १८२ यामय इति
अप्सरसां लोकेशो यामयः प्रभवति वैश्वदेवलोकेशो बांधवाः वरुणलोकेशो बांधवः पूरुलोकेशो मातृमातुलौ १८३ आकाशेशो शास्त्रिण इति रुशः

कृशधनः संश्रितो विवक्षितः बालरुद्धसंश्रितातुरा अंतरिक्षे प्रभवति भ्राता च ज्येष्ठः पितृ तुल्यः तस्मात्सोपि प्रजापति लोकप्रभः भार्या
पुत्रो च स्वशरीरमेव अतः कथमात्मनैव सह विवादः संभवति १८४ अयेति सदा सवर्गश्च नित्यानुगतत्वात् आत्मच्छाये च न विवा
हो हि हितात् परं रूपापात्रं तस्मादेतैरधि क्षिप्तः सन् असंतोषः सहेतन तु विवदेत् १८५ प्रतिग्रहं समर्थो पीति विद्यातपो वृत्तसंपन्नत
या प्रतिग्रहे अधिकार्यपितृ पुनः पुनः प्रवृत्तिं त्यजेत् यस्मात्प्रतिग्रहेण वेदाध्ययनादिनिमित्तप्रभावः शीघ्रमेव विनश्यति यात्रामात्रप्र
सिद्ध्यर्थमित्युक्तेऽपि सामान्येनार्जनं संकोचविशेषेण प्रतिग्रहस्य ब्राह्मणप्रभावप्रशमनफलत्वं कथनार्थं वचनम् १८६ नद्रव्याणामिति
द्रव्याणां प्रतिग्रहं धर्मापहितं विधानं ग्राह्यदेवताप्रतिग्रहं ब्राह्मणप्रभावप्रशमनफलत्वं कथनार्थं वचनम् १८६ नद्रव्याणामिति

यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बांधवाः संबन्धिनो ह्यपां लोके पृथिव्यां मातृमातुलौ १८३ आकाशे
शास्त्रविज्ञेया बालरुद्धकृशातुराः भ्राता ज्येष्ठः समः पित्रा भार्या पुत्रः स्वकातलुः १८४ आयास्वो दासः
वर्गश्च दुहितारूपणं परम् तस्मादेतैरधि क्षिप्तः सहेता संज्वरः सदा १८५ प्रतिग्रहं समर्थोऽपि प्रसंगतत्र
वर्जयेत् प्रतिग्रहेण तस्य शत्रुब्राह्मणतेजः प्रशाम्यति १८६ नद्रव्याणामविज्ञाय विधिधर्म्यं प्रतिग्रहे प्रा
ज्ञः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा १८७ हिरण्यं भूमिं स्वर्गं मन्त्रं वा सस्तिलान् घृतम् प्रतिगृह्णन्
विद्वास्तु भस्मा भवति दारुवत् १८८ हिरण्यमायुरन्नं च भूगोश्चाप्योषतस्तनुम् अश्वश्च सुस्वचं वा
सो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः १८९ अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहं कुर्याद्विजः अभस्यश्मभूवेनेव सह तेनैव म
ज्जति १९०

१८७ हिरण्यमिति स्वर्गादीन् श्रुतस्वाध्यायहीनः प्रतिगृह्णन् अग्नि संयोगेन दारुवद्भस्मी भूतो भवति पुन
रुत्पत्तिर्न लभते १८८ हिरण्यमिति अविदुषः प्रतिग्रहीतुं भूगोश्च शरीरं ओषतो दहतः उषदा हेमो वादिकस्तस्येदं रूपं भूगवो
दित्वं विवक्षायां हि वचनम् एवं हिरण्यमन्नं चायुरोषतः अश्वश्च क्षुरित्यादिषु विभक्तिविपरिणामा दोषतीत्येकवचनांतस्यानुषंगः
१८९ अतपास्त्विति यस्तपो विद्याशून्यः प्रतिग्रहेच्छुः ब्राह्मणो भवति स प्रतिग्रहाविना भ्रातात् बुद्धिस्थेन तेन इति पराभूतेनैव दात्रे
वानर्हं प्रतिग्रहादानपापयुक्तेन सह नरके मज्जति यथा पापाणामयेनोदुपेनां भस्तरं तेनैव सह भस्मि मग्नो भवति १९० अ. ७४

तस्मादविद्वानिति यस्मादसावत्पद्रव्यप्रतिग्रहेणापि मूर्खः पंकेगौरिव नरकेऽसमर्थो भवति तस्माद्यतः कुतश्चित्कृष्णोदिव्यतिरिक्तस्य
सकायसारप्रतिग्रहादपि त्रस्येत् १९१ नवार्थपीति प्रतिग्रहीतुर्दर्ममभिधाय अधुना दातुराह वायसादिभ्योऽपदीयते तदपि वैडाल
व्रतिकेभ्यो धर्मज्ञेन दद्यादित्यतिशयोक्त्या द्रव्यान्तरदानं निषिध्यते न तु वारिदानमेव पाषंडिनो विकर्मस्थानित्यनेन वैडालव्रतिकाय
अतिथित्वेन सत्कृतार्थदानादिनिषिद्धमिह तु धनदानं निषिध्यते अतएव विधिनाप्यर्जितं धनमिति वक्ष्यति नावेदविद्वानिति वेदा
र्थानभिज्ञे एतच्च विद्वत्संभवेनावेदविद्वानिति निषिध्यते १९२ त्रिष्यपीति एतेषु त्रिष्यपि वैडालव्रतिकादिषु न्यायार्जितमपि धनं दत्तं दा
तुः प्रतिग्रहीतुश्च परलोके नरकहेतुत्वादनर्थाय भवति १९३ यथापूर्वेनेति यथापाषाणमयेनोडुपादिना जले तरन्ते नैव सहाधोग
च्छति एवं दानप्रतिग्रहशक्तानभिज्ञौ दातृग्राहकौ नरकं गच्छतः अतः पास्तनधीयान इति प्रतिग्रहीतृप्राधान्येन निंदोक्ता इह तु

तस्मादविद्वान्निमित्ताद्यस्मात्तस्मात्प्रतिग्रहात् स्वल्पकेनाप्यविद्वान्निपंकेगौरिव सीदति १९१ नवार्थपि
प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे नवकव्रतिके विप्रेनावेदविद्विधर्मवित् १९२ त्रिष्यप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जि
तं धनम् दातुर्भवेत्यनर्थाय परत्रादातुरेव च १९३ यथापूर्वेनोपलेन निमज्जत्कदकतरन् तथा निमज्ज
तो धस्तादज्ञो दातृप्रतीच्छको १९४ धर्मध्वजी स दालुर्व्यश्छाधिको लोकदंभकः वैडालव्रतिको ज्ञेयो हि
स्वः सर्वाभिसंधकः १९५ अधोदृष्टिर्नैच्छितिकः स्वार्थसाधनतत्परः शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतचरो
द्विजः १९६

दातृप्राधान्येन इत्युपनरुक्तिः १९४ धर्मध्वजीति यो बहुजनसमंस्तं धर्ममाचरति स्वतः परतश्च लोके स्थापयति तस्य
धर्मो ध्वजं निह्मिनेति धर्मध्वजी लुब्धः परधनाभिलाषुकः छयनाय्यजेन चलतीति छाधिकः लोकदंभको निःक्षेपापहारादिना जनवंच
कः हिंस्रः परहिंसाशीलः सर्वाभिसंधकः परगुणासहनतया सर्वक्षेपकः विडालव्रतेन चरतीति वैडालव्रतिकः विडालो हि प्रायेण मूषिका
दिहिंसारुचितपाध्यानिष्ठ इव विनीतः सन्नवतिष्ठत इति उपचारादिडालव्रतशब्दः १९५ अधोदृष्टिरिति अधोदृष्टिर्निजविनयस्था
पनापसततमपवनिरीक्षते निष्कृतिर्निष्ठुरतातया चरतीति नैच्छितिकः स्वार्थसाधनतत्परः पदार्थरवंडेनेन शठो वक्रः मिथ्याविनीतः क

पटविनयवान् यकव्रतंचरतीतिवकव्रतचरः बकोहिप्रायेणमीनहननरुचितयामिथ्याविनीतः सन्नेवंशीर्नोभवतीतिगौणोयकव्रतश-
ब्दः १९६ येयकव्रतिनइति येयकव्रतंविडालव्रतंचरंतिनेब्राह्मणास्तेनपापहेतुनाकर्मणाअंधतामिस्त्रनाम्निनरकेपतंति १९७ नधर्म
स्येति पापंकृत्वाप्रापश्चित्तरूपंप्राजापत्यादिप्रतंपापमपनयतितन्नेदंप्रापश्चित्तम् किंतुधर्मार्थमहमनुतिष्ठामीतिरूपीभूद्रसूखादिजनमो
हनंकुर्वन्निवेत् १९८ प्रेत्येहइतिश्लोकद्वयम् प्रथमंसंबोधम् अब्रह्मचारीयोब्राह्मणोब्रह्मचर्यादिलिंगंमेखलाजिनदंडादिवेषोपल-
क्षितस्तद्वृत्त्याभिज्ञाभ्रमणादिनाजीवतिसब्रह्मचार्यादीनांयत्पापंतदात्मन्याहरतिकुक्कुरादितिर्यग्योनौउत्पद्यतेतस्मादेतन्मंकर्त्तव्यमिति
निषेधः कल्प्यते १९९ २०० परकीयेति निषानंजलाधारः परकृतपुष्करिण्यादिषुनकदाचित्स्नायान् तत्रस्नात्वापुष्करिण्यादिकर्त्तव्यं

येयकव्रतिनोविप्रायेचमार्ज्ज्वरिलिंगिनः तेपतंत्यं पतामिस्त्रेतेनपापेनकर्मणा १९७ नधर्मस्यापदेशेनपा-
पंकृत्वाव्रतंचरेत् व्रतेनपापंप्रच्छाद्यकुर्वन्स्त्रीभूद्रदंभनम् १९८ प्रेत्येहचेदृशाविप्रागर्ह्यतेब्रह्मवादिभिः
छयनाचरितयच्चव्रतरक्षासिगच्छति १९९ अलिगीलिंगिवेषेणयोवृत्तिसुपजीवति सलिंगिनाहरत्येन
स्तिथ्यग्योनौचजायते २०० परकीयनिषानेषुनस्नायाच्चकदाचन निषानकर्त्तुःस्नात्वातुदुष्कृतांशेनलि-
प्यते २०१ यानशय्यासनान्यस्यकूपोद्यानगृहाणिच अदत्तान्युपपन्नजानएनसःस्यात्तुरीयभाक् २०२

सापंतस्यांशेनवक्ष्यमाणचतुर्थभागरूपेणसंवध्यते अकृत्रिमनद्यसंभवेपरकृतेपिपुष्करिण्यादौप्राक्प्रदानात्पंचपिंडानुदृत्यस्नो-
तव्यम् तदाहयाज्ञवल्क्यः पंचपिंडाननुदृत्यनस्नायात्परवारिषु उदृत्यचतुरःपिंडान्पारक्येस्नानमाचरेत् स्नात्वाचतुर्थयेदेवान्पि-
तृन्त्रैवविशेषतः २०१ यानशय्येति अस्येतिप्रकृतःपुनःपरामृष्यते परस्ययानादीन्यदत्तानिउपयुंजानस्तदीयपापचतुर्थभागभागी
भवति अदत्तानीतिपरस्यानुमत्यभावश्चविवक्षितः तेनसर्वार्थोत्सृष्टमठकूपादौउपयोगार्थीवस्नानादौनधरोधः २०२ नदीधिति न-
तदुक्तंछंदोगपरिशिष्टे धनुःसहस्राण्यष्टौचगतिर्यासान्निविद्यते नतानदीशब्दवहागर्त्तीस्त्राःपरिकीर्त्तिताः चतुर्हस्तप्रमाणधनुः प्र

स्ववर्णेषु निर्दिष्टेषु चानेनैव परकीयनियान्व्यावृत्तिभिर्द्वीयत्पृथक्चनंतदात्मीयोत्सृष्टतडागादिषु स्नानाद्यनुज्ञानार्थतदपिनद्याद्यसंभ
वेद्रष्टव्यम् २०३ यमानिति नियमापेक्षया यमानुष्ठानगौरवज्ञापनार्थमिदम् नतु नियमनिषेधार्थं द्वयोरेव शास्त्रार्थत्वात् यमनि
यमविवेकश्च मुनिभिरेव कृतः तदाह याज्ञवल्क्यः ब्रह्मचर्यं दयाक्षांति ध्यानं सत्यमकल्कता अहिंसास्तेयमाधुर्यं दमश्चेतियमाः स्मृ
ताः स्नानं मौनोपवासे ज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः नियमो गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादता यमनियमस्वरूपज्ञः समस्तस्नानादि
नियमत्यागेनाप्यहिंसादिरूपं यममनुतिष्ठेत् नियमाननुतिष्ठन्नपियमानुष्ठानरहितः पततीत्ययं यमस्त्यर्थ इति मेधातिथि-
गोविंदराजौ हिंसादिप्रतिषेधार्थकाः यमाः वेदमेव जपेत् नित्यमित्यादयोऽनुष्ठेयरूपा नियमा इति व्याचक्षते अहिंसासत्यवचनं ब्र-
ह्मचर्यमकल्कता अस्तेयमिति पंचैते यमावैपरिकीर्तिताः अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम् अप्रमादश्च सततं पंचैते

नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसूच स्नानं समाचरेन्नित्यंगत्तप्रस्ववर्णेषु च २०३ यमान्सेवेतसततं
न नित्यं नियमान्बुधः यमान्यतस्त्यकुर्वीणो नियमान्केवलान् भजन् २०४ नाश्रोत्रियततेयज्ञेयामया
जिह्वेततथा स्त्रिया क्लीवेन च हुते भंजीत ब्राह्मणः क्वचित् २०५ अश्लीकमेतत्साधूनां यत्र सुकृत्य
मीहविः प्रतीपमेतद्देवानां तस्मात्तत्परिवर्जयेत् २०६ मत्तुक्कुडातुराणां च न भुंजीत कदाचन केश
कीटावपन्नं च पदास्पृष्टं च कामतः २०७ ऋणघ्नावेक्षितं नैव संस्पृष्टं चाप्युदक्यया पतत्रिणा वली
दं च शूनासंस्पृष्टमेव च २०८

नियमाः स्मृताः २०४ नाश्रोत्रियेति अनधीतवेदेनोपक्रांतेयज्ञेऽग्नीषोमीयादूर्ध्वम
पि भोजनयोग्यसमये ब्राह्मणो न भंजीत तथा बहूनां याजकेन कलिजास्त्रियानपुंसकेन च यत्र यज्ञे हूयते तत्र कदाचिन्न भंजीत
२०५ अश्लीकमिति पूर्वोक्ता बहुयाजकादयो यत्र होमं कुर्वन्ति तत्कर्म शिष्टानाम् अश्लीकमश्रीकं श्रीघ्नरेफस्य स्थाने लकारः दे
वानां प्रति कूलं तस्मादेतत् होमन्कारयेत् २०६ मत्तुक्कुडातुराणामिति क्षव्यकुड् व्याधितानां मन्त्रं तथा केशकीटसंसर्गदु
ष्टपादेन चेच्छातस्संस्पृष्टमन्नं न भंजीत २०७ ऋणघ्नेति ऋणघ्ने कपलक्षणात् गोघ्नेत्यादिपतितावेक्षितरजस्वला च स्पृष्टं

पक्षिणात्तृकाकादिनास्वादितंकुक्कुरेणचस्पृष्टमन्नभुंजीत २०८ गवेति यदन्नंगवाघ्रातंपुष्टान्नंकोभोक्तोइत्कपहुष्टान्नं स-
 आदौयद्दीयते विशेषतइतिभूषिदोषतयाप्रायश्चित्तगौरचार्यम् गणान्नंशठब्राह्मणसंघान्नंगणिकावेश्यातस्याअन्नंतच्चनभंजी-
 त २०९ स्तेनेति चौरगायनजीविनोस्तथातक्षरतिजीवनस्पृष्टस्युपजीविनश्चान्नंनभंजीततथायज्ञेदीक्षितस्यप्राग्गनीषोमी-
 यात् कदर्यस्यरूपणस्यनिगडस्येतितृतायार्थेषष्ठी गोविंदराजस्त बद्धशब्दस्यबंधनैर्विनाप्ययोनिगडैर्निगडितस्यदत्तायोनिग-
 डस्येतिव्यातवान् २१० अभिशस्तस्येति महापातकित्वेनसंजातलोकविक्रोशस्यनपुंसकस्थपुंश्चल्याव्यभिचारिण्याअगणिका-
 याअपिदांभिकस्यउग्रनाधर्मचारिणोवैजालग्रतिकारंनभंजीत शक्तंयत्त्वभावतोमधुरंदध्यादिसंपर्कवशेनउदकादीनांचा-
 म्लादिभावंगतम् पर्युषितंरात्र्यंतरितंशूद्रस्यान्नंनभंजीतेतिसंबंधःउच्छिष्टंचभक्तावशिष्टान्नमविशेषात्कस्यापिनभंजीत गुरु-

गवांचान्नसुपघ्रातंपुष्टान्नंचविशेषतः गणान्नंगणिकान्नंचविदुषांचजगुप्सितम् २०९ स्तेनगाय-
 नयोश्चान्नतस्त्रोवास्तुषिकस्यच दीक्षितस्यकदर्यस्यचशूद्रस्यनिगडस्यच २१० अभिशस्तस्यषष्ठ-
 स्यपुंश्चल्यादांभिकस्यच शक्तंपर्युषितंचैवशूद्रस्योच्छिष्टमेवच २११ चिकित्सकस्यमृगयोःकूर-
 योच्छिष्टभोजिनः उग्रान्नंसूतिकान्नंचपर्याचातमनिदेशम् २१२ अनर्चितंवृथामांसमवीरायाश्च
 योषितः द्विषदन्नंनगर्यन्नंपतितान्नमवक्षतम् २१३

एतदुक्तावशिष्टंचस्थालीस्थमपिनभंजीतइत्याह २११ चिकित्सकस्येति चिकित्साजीविनः मृगयोर्मंसिविक्रयार्थंमृगादिपशु-
 हंतुः कूरस्यानृजुप्रकृतेःनिषिद्धोच्छिष्टभोजनंनुभंजीत उग्रोदारुणकर्मात्स्यान्नम् गोविंदराजोमंजरीसुग्रंराजानमुक्त-
 मत्तुरत्तोचशूद्रायांक्षत्रियोत्पन्नमभ्यधात् भेदोक्तेर्याज्ञवल्कीयेनोद्योराजेतिवावदत् आश्चर्यमिदमेतस्यस्वकीयहृदिभूषणम्
 सूतिकान्नंसूतिकासुदृश्ययत्क्रियतेतदन्नंतकुलजैरपिनभोक्तव्यम् एकपंक्तिस्थानन्यानवमन्ययन्नान्नेभज्यमानेकेनचिदाच-
 मनंक्रियतेतत्पर्याचातम् अनिर्हंससूतिकान्नंचक्षमाणलातनभंजीत २१२ अनर्चितमिति अर्चीहंस्यदवज्ञयादीयते वृथामां

संदेवतादिसुदिश्यन्कृतम् अवीरायाः पतिपुत्ररहितायाः शत्रुनगरपतितानांचउपरि कृतस्नानं चान्नं भंजीत २१३ पिशुनेति पि
 शूनः परोक्षे परापवादभाषणपरः अनृतीति अतिशयेनानृतवादीकृतसाक्ष्यादिः क्रतुविक्रयकः मदीययागस्यफलं तवभवत्विति अभि
 धाययोधनं गृण्हाति शैलूषोनटः तुन्धवापः सौधिकः कृतघ्नोयः कृतोपकारस्यापकारे प्रवर्तते तस्यान्नं भंजीत २१४ कर्मारस्येति
 कर्मारस्यलोहकारस्य निपादस्य दशमाध्यायोक्तस्य नटगायनव्यतिरिक्तस्य रंगावतरणजीविनः स्रवर्णकारस्य वेणोर्भेदेनेन योजीव
 ति चरुड इति विश्वरूपः शस्त्रं लोहः तद्विक्रयिणश्चान्नं भंजीत २१५ श्ववतामिति आखेटकाद्यर्थं सुनः पोषकानाम् मद्यविक्रयिणा
 म् वस्त्रपायकस्य कुसंभादिना वस्त्रागकृतः निर्दयस्य यस्य चोपपतिर्गृहे जायते यस्याज्ञानतो गृहे स्थितस्तस्य गेहेनाद्यात् २१६ मृ-
 त्यतीति गृहद्वयमुपपद्यते गेहे ज्ञातं भार्याजारं ये सहंते तेषामन्नं भंजीत तेन गृहात् निःसारितायाजारसहने यदोषः तथा सर्वकर्मसु

पिशुनानृतिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा शैलूषतुन्धवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च २१४ कर्मारस्य
 निपादस्य रंगावतारकस्य च स्रवर्णकर्तुर्विणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा २१५ श्ववतां शौडिकानां च चै-
 लनिर्णजकस्य च रजकस्य च शसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे २१६ मृत्पतिद्ये चोपपतिस्त्राजितानां च सर्वशः
 अनिर्देशं च मेतान् मनुषिकरमेव च २१७ राजान्तेज आदत्तं शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् आयुः स्रवर्णकारा
 न्नपशश्चर्मावकर्तिनः २१८ कारुकान्नं प्रजाहति च लं निर्णेजकस्य च गणान्नगणिकान्नं च लोकेभ्यः प-
 रिहंतति २१९

स्त्रीपरतंत्राणाम् अनिर्गताशौचं च सूतकान्नम् अतुष्टिकरमेव च न भंजीत २१७ राजान्नमिति राजान्ते-
 जोनाशयति इत एव दोषदर्शनात् तदन्नं भक्षणनिषेधः कल्प्यते एवमुत्तरत्रापि पूर्वमनिषिद्धस्य दोषदर्शनादेव निषेधकल्पनं नाद्याच्छूद्र-
 स्यपक्वान्नमिति निषेधितं तदति क्रमणफलक्यनमिदम् शूद्रस्य पक्वान्नमध्ययनादिनिमित्तं तेजोनाशयति स्रवर्णकारस्यान्नमायुः
 चर्मकारान्नं रण्यातिनाशयति २१८ कारुकान्नमिति कारुकस्य सूपकारादेरन्नं प्रजां अपत्यं निहंति चर्मकारादेः कारुकत्वेऽपि गोपला-
 गद्व्यायेन पृथक् निर्देशः निर्णेजकस्यान्नं च लं हति गणगणिकयो रन्नं न कर्मांतरार्जितेभ्यः स्वर्गादिलोकेभ्यः आस्तिनति २१९

पूयमिति चिकित्सकस्यान्नं पूयं पूयमक्षणसमदोषम् एवं पुंश्चल्या अन्नं इंद्रियं शक्रं वा ह्युषिकस्यान्नं सुरीषम् लोहविक्रयिणो
 ऽन्नं विष्ठाव्यतिरिक्तं श्लेष्मादि गोविंदराजस्त चिकित्सकान् भक्षणो न तथा विधाय जातौ जायते यत्र पूयं भवतीत्याह २२०
 य एते न्य इति प्रतिपद निर्दिष्टेभ्यो ये न्ये क्रमेणा भोज्यान्ना अस्मिन् प्रकरणे पठितास्तेषां यदन्नं तत्त्वगस्थिरो माणियस्तदीयास्त-
 वः कीकशस्यरो मां च भक्तानां यो दोषः स एव तदन्नस्यापि भक्तस्य बोद्धव्यः २२१ भक्तेति एषां मध्ये न्यतमसंबंधान्ममज्ञानतो-
 भक्ताश्च हमुपवासाः ज्ञानतस्तत्कृच्छ्रम् एचरेतो विण्मूत्रभोजनेपि एतच्चान्यतमस्येति षष्ठी निर्देशान्मत्तादिसंबंधिनः परिग्रहदुष्टा-
 न्नस्यैव प्रायश्चित्तं न संसर्गदुष्टस्य केशकीटावपन्नादेः नापि कालदुष्टस्य पशुषितान्नादेः नापि निमित्तदुष्टस्य घृष्टादेः एकप्रकरा-
 देशश्चैषां स्नानत्वज्ञापनार्थं प्रायश्चित्तं चैतेषु कादशे वक्ष्यति यदितु सर्वेष्वेव प्रायश्चित्तं स्यात्तदा भक्तातो न्यतमस्यान्नं दुष्टमित्यभ्य

पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यास्त्वन्नमिंद्रियम् विष्ठावात्सुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् २२०
 य एते न्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्तिताः तेषां त्वगस्थिरो माणिवदं त्यन्नं मनीषिणः २२१ भक्तातो
 न्यतमस्यान्नमसत्याक्षपणं च हम् मत्या भक्ता चरेत्कृच्छ्रं रेतो विण्मूत्रमेव च २२२ नाद्याच्छूद्रस्य प-
 क्कान् नं विहान् आहि नो हिजः आदृता ममेवास्मादृत्ता वैकरात्रिकम् २२३ श्रोत्रियस्य कदयस्य वदा-
 न्यस्य च वात्सुषेः मीमांसितो भयं देवाः सममन्नमकल्पयन् २२४

धास्यत् न त्वन्यतमस्य तु भक्तेति तस्मादेकप्रकरणाद्यन्मोधातिथिरभ्यधात् प्रायश्चित्तमिदं युक्तं सुक्तादौ तदसंदरम् अप्र-
 करणे च प्रायश्चित्तस्याभिधानं लाघवार्थं तत्र क्रियमाणे मत्तादिग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् २२२ नाद्यादिति अविशेषेण शूद्रान्नं प्र-
 तिषिद्धं तस्येदानीं विशिष्टविषयतोच्यते अत्र आहिजः आत्मादिपंचयज्ञशून्यस्य शूद्रस्य शास्त्रविहिजः पक्कान्नं न भंजीत किं त्वन्नां
 तराभावे सति एकरात्र निर्वाहोचितमाममेवान्नमस्माद्गृहीयात् न तु पक्कान्नम् २२३ श्रोत्रियस्येति एकोऽधीतवेदः ह्रपणश्च प-
 रौ दाता दृष्टिजीवी च तयोरुभयोरपि गुणदोषवत्त्वं विचार्य देवास्तत्कल्पमन्नमनयोरिति निरूपितवतः उभयोरपि गुणदोषसाम्यात्
 २२४ तानिति तान् देवानागत्य ब्रह्मा प्रोवाच विषममन्नं मासमंकुरुत विषमसमीकरणमनुचितं कः पुनरनयोर्विशेषः इत्यपे-

क्षापांसएवावोचत् दानशीलवार्त्तिकस्यापिश्रद्धयान्नंपवित्रंभवति रूपणान्नंपुनरश्रद्धयाहतंदूषितंअधमंप्रागुभयप्रति
 पेपेपिश्रद्धादत्तविद्वद्वाहुषिकान्नविशुद्धिबोधनपरमिदम् २२५ अतएवाह श्रुत्येति इष्टमंतर्वेदियज्ञादिकर्मपूर्तंततोन्त्यस्य
 करिणीकूपप्रपाणमादि तदेवमनलसः सन्नित्यकाम्यस्वर्गादिफलरहितंअथयाकुर्यात् यस्मात्तेइष्टापूर्तेन्यायार्जितधनेनअ
 ह्याकृतेऽक्षयेमोक्षफलेभवतः २२६ दानधर्ममिति दानाख्यं धर्ममौष्टिकं पौर्तिकं अंतर्वेदिकंचहर्षेदिकंचसर्वदाविद्यातपोयुक्तंवा
 द्यणमासाद्यपरितोषारख्येनांतःकरणयुक्तंयथाशक्तिकुर्यात् २२७ यत्किंचिदिति प्रार्थितेनपरगुणामत्सरेणान्नमपियथाश-
 क्तिदानव्यंयस्मात्सर्वदादानशीलस्यकदाचित्तादृशंपात्रमागमिष्यति तत्सर्वस्मान्नरकहेतोर्मेचिधिष्यति २२८ वारिदइति जल

तान्प्रजापतिराहैत्यमाहृत्यंविषमंसमम् अह्नापूतंवदान्यस्यहृतमश्रद्धयेतरत् २२५ अह्रयेष्टं च
 पूतंचनित्यंकुर्यादतंद्रितः अह्नाकृतेह्यक्षयेतेभवतःस्वागतेर्हृतेः २२६ दानधर्मनिषेवेतनित्यमौष्टि
 कपौर्तिकम् परितुष्टेनभावेनपात्रमासाद्यशक्तिः २२७ यत्किंचदपिदानव्यंयाचितेनानसूयया उ
 तस्यतेहिनत्यात्रयत्तारयतिसर्वतः २२८ वारिदस्तृप्तिमाप्नोतिस्त्रयमक्षय्यमन्नदः तिलप्रदः प्रजा
 मिष्टादीपदश्चक्षरुत्तमम् २२९ भूमिदोभूमिमाप्नोतिदीर्घमायुर्हिरण्यदः गृहदोऽग्राणिवेश्मानिरू
 प्यदोरूपमुत्तमम् २३० वासोदश्चंद्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः अनुदहः श्रियं पुष्टांगोदोऽभू
 स्यविष्टपम् २३१ यानशय्याप्रदोभार्यामैश्वर्यमभयप्रदः धान्यदः शाश्वतसौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसाहिता
 म् २३२

दः क्षुत्पिपासविगमात्तृप्तिम् अन्नदोऽत्यंतसुखं तिलप्रदोऽप्यितान्यपत्यादीनि दीपदोविषयेश्मादौनिर्दोषंचक्षुः
 माप्नोति २२९ भूमिदइति भूमिदोभूमेराधिपत्यम् सुवर्णदः चिरजीवित्वं गृहदः श्रेष्ठानिवेश्मानि रूप्यदः सकलजननयनमनो
 हरंरूपंलभते २३० वासोदइति वरुप्रदश्चंद्रसमानलोकान्प्राप्नोति चंद्रलोकेचंद्रसमविभूतिर्वसतीति एवमेवाश्विलोकंघोटक
 दः नलोषदस्यदातामत्तुरांभियम् स्त्रीगवाप्रदः सूर्यलोकंप्राप्नोति २३१ यानशय्येति रथादियानस्यशय्यायाश्चदाताभार्यामभय

प्रदः प्राणिनामाहिंसकः प्रफलम् धान्यदोषाहियवमाषमुद्गादिसस्यानां दाता विरस्थागिस्त्रिवलम् ब्रह्मवेदस्तत्सदोवेदस्याप्यपको
 व्याख्याता च ग्रहणः सार्धितां समानगतितां तत्तुल्यतां प्राप्नोति २३२ सर्वेषामिति उदकान्नधेनुभूमिवस्त्रतिलसुवर्णघृतादीनां सर्व-
 षामेव यानि दानानि तेषां मध्यात्वे दानं विशिष्यते प्रकृष्टफलदं भवति २३३ येन येनेति अवधारणे तु शब्दः येन येनैव भावेनाभिप्रा-
 येण फलाभिसंधिकः स्वर्गो मे स्यादिति सुमुक्षुर्गोक्ष्माभिप्रायेण निष्क्रामो यद्यद्दानं ददाति तेनैव भावेनोपलक्षितस्तत्तद्दानफलद्वारेण ज-
 न्मांतरे पूजितः सन् प्राप्नोति २३४ योर्चितमिति योः र्चा पूर्वकमेव दाता ददाति यश्च प्रतिगृहीताः र्चा पूर्वकमेव दत्तं प्रतिगृह्णाति तावुभौ
 स्वर्गगच्छतोऽनर्चितदानप्रतिग्रहणेन रक्तं पुरुषार्थं तु प्रतिग्रहेऽनर्चितमेव मया ग्रहीतव्यं नान्यथेति नियमात् फललाभौ न विरुद्धः २३५

सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते वार्यन्नगोमहावासस्तिलकांचनसर्पिषाम् २३३ येन येन तु भा-
 वेन यद्यद्दानं प्रयच्छति तत्तत्तेनैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः २३४ योर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चित-
 मेव च तावुभौ गच्छतः स्वर्गान्तरकं तु विपर्यये २३५ न विस्मयेत तपसा वंदेदिस्वाचनानृतम् नात्तोष्यप-
 वदेदिप्रान्नदत्त्वापरिकीर्तयेत् २३६ यज्ञोऽनृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् आयुर्विप्रापवादेन
 दानं च परिकीर्तनात् २३७ धर्मशानैः संचिनुयाद्दत्तमौकमिव पुत्तिकाः परलोकसहायार्थं सर्वभूता-
 न्यपीडयेत् २३८ नामुब्रह्महायार्थं पितामाता च तिष्ठतः न पुत्रदारान्नज्ञातिर्द्धर्मस्तिष्ठति केवलः
 २३९

न विस्मयेदिति चांद्रायणादितपसा कृतेन कथं ममेदं दुष्करमनुष्ठितिमिति विस्मयं न कुर्यात् यागं च कृतानां सत्यं वदेत् कृते
 पिपुरुषार्थतयाऽनृतवदननिषेधे कलर्येयं पुनर्निषेधः ब्राह्मणैः पीडितोऽपि न तान्निदयेत् गवादि कंच दत्तां मये दं दत्तमिति परस्परक-
 येत् २३६ यज्ञ इति अनृतेन हेतुना यज्ञः क्षरति सत्येनैव सफलं साधयति एवं तपसि दाने च योज्यम् विप्रनिंदया चायुः क्षीयते २३७
 धर्ममिति सर्वप्राणिनां पीडां परिहरन् परलोकसहायार्थं यथाशक्ति शनैः शनैर्द्धर्ममनुतिष्ठेत् यथापुत्तिकाः पिपीलिकाप्रभेदाः शनैः
 शनैर्मांसं मृत्तिकाकूटं संचिन्वति २३८ नामुब्रह्मेति यस्मात्परलोके सहायकार्यसिद्ध्यर्थं न पितृमातृपत्नी ज्ञातयस्तिष्ठति किंतु धर्म-
 ए

वैकोदितोपभावेनोपकारार्थमवतिष्ठतेतस्मात्पुत्रादिभ्योपिमहोपकारकंधर्ममनुतिष्ठेत् २३९ एकइति एकएवप्राप्युत्पद्यतेन
 बांधवैः सहितः एकएवचम्रियतेसकृतफलमपिस्वर्गादिकंचदुषितफलंचनरकादिकमेकएवभक्तेनमात्रादिभिः सहतस्मान्मात्राद्य
 पेक्षयापिधर्मन्त्यजेत् २४० मृतमिति मृतंशरीरंमनःप्राणादित्यक्तलोष्टवदचेतनंभूमौत्यक्तापराङ्मुखाबांधवायांतिनमृतंजीव
 मनुयांतिधर्मस्ततमनुगच्छति २४१ तस्मादिति यस्माद्धर्मेणसहायेनदुस्तरंतमोनरकादिदुःखंतरतितस्माद्धर्मसहायभावेनसततं
 शनैरनुतिष्ठेत् २४२ धर्मप्रधानमिति धर्मपरंपुरुषंदेवादुपजातेपापेप्राजापत्यादितपोरूपप्रायश्चित्तेनहतपापंदासिमंतंप्रकृतो
 धर्मएवशीघ्रं ब्रह्मस्वर्गादिरूपं परलोकंनयति खं ब्रह्मेत्याद्युपनिषत्संनवशब्दस्यब्रह्मणिप्रयोगःखशरीरिणंब्रह्मस्वरूपमित्यर्थः

एकःप्रजायतेजंतुरेकएवप्रलीयते एकोऽनुभक्तेःसकृतमेकएवचदुष्कृतम् २४० मृतंशरीरमुत्सृ
 ज्यकाष्ठलोष्टसमक्षितौ विसुरवाबांधवायांतिधर्मस्तमनुगच्छति २४१ तस्माद्धर्मसहायार्थंनित्यंसं
 चिन्तयाच्छनेः धर्मेणहिंसहायेनतमस्तरतिदुस्तरम् २४३ धर्मप्रधानंपुरुषंतपसाहृतकिल्बिषम्
 परलोकंनयत्याशुभास्वंतंखशरीरिणम् २४३ उत्तमैरुत्तमैर्नित्यंसंबंधानाचरेत्सह निनीषुःकुल
 मुत्कर्षमधमानधमांस्त्यजेत् २४४ उत्तमानुत्तमानुगच्छन्हीनान्हीनान्श्ववर्जयन् ब्राह्मणःश्रेष्ठता
 मेतिप्रत्यवायेनशूद्रताम् २४५ दृढकारीमृदुर्दातः क्रूरचारैरसंयसन् अहिंसोदमदानाभ्याजयन्
 स्वर्गंतिथाव्रतः २४६

यद्यपिलिंगशरीरावच्छिन्नोजीवएवगच्छति तथापिब्रह्मांशलाङ्गहस्वरूपमुपपन्नंधर्मएवचेत्यरंलोकं
 नयतिततोधर्ममनुतिष्ठेत् नहिवेदाःस्वधीतास्तशास्त्राणिविविधानिच तत्रगच्छतिपत्रास्यधर्मैकोनुगच्छति २४३ उत्तमैरिति कुल
 मुत्कर्षनेनुमिच्छन्विद्याचारजन्मादिभिरुत्कर्षैः सहसर्वदाकन्यादानादिसंबंधानाचरेत् अपरुष्टांस्तसंबंधांस्त्यजेत् उत्तमविधानादे
 नाधमपरित्यागेसिद्धेयत्पुनरधमांस्त्यजेदित्यभिधानंतदुत्तमासंभवेस्तत्तुल्यायनुज्ञानार्थम् २४४ उत्तमानिति उत्तमानुगच्छन्तैःस
 हसंबंधंकुर्वन्ब्राह्मणःश्रेष्ठतांगच्छतिप्रत्यवायेनविपरीताचारेणहीनैःसहसंबंधेजातेरपकर्षतयाशूद्रतुल्यतामेति २४५ दृढकारीति प्रा

रब्धसंपादयिता मृदुरनिष्ठुरः दमस्यपृथगुपादानादांतइतिशीतातपादिहंसहृष्टिर्ग्रहीतव्यः क्रूराचारैःपुरुषैःसंसर्गपरिहरन्
परहिंसाभिरुक्तः तथाव्रतएव नियमदमेन्द्रियसंयमारब्धेनचदानेनस्वर्गप्राप्नोति २४६ एधोदकमिति काष्ठजलफलमूलमधूनिअ
न्मेष्युद्यतमयाचितोपनीतम् अन्यत्रकुलराषंदपतितेभ्यस्तथाहिषइतियाज्ञवल्क्यवचनात्कुलरादिवर्जसर्वतःशूद्रादिभ्योपि-
प्रतिगृण्हीयात् २४७ आहृताभ्युद्यतामिति आहृतांसंप्रदानदेशमानीताम् अभ्युद्यतामाभिसुरब्धेनस्थापिताम् अमचोदितां
प्रतिग्रहीतास्वयमन्यसुखेनवापूर्वमयाचितांदाताचतुष्यभिदंददानीतिपूर्वमकथितांहिरण्यादिभिस्नानतुसिद्धान्नरूपांअन्नमभ्यु-
द्यतंचेत्यक्तत्वात्पापकारिणोपिपतितादिवर्जयाह्याइतिविरिंचिरमन्यत २४८ नाश्रंतीति तेनोपकल्पितंआह्वेषुकव्यंपंचदशवर्षा
णिपितरोनफंजःते नचयज्ञेषुतेनदत्तंपुरोडाशादिहव्यमग्निर्वहतिदेवान्प्रापयतियस्तांभिस्नानस्वीकरोति २४९ शय्यामितिगं

एधोदकंमूलफलमन्नमभ्युद्यतंचयत् सर्वतःप्रतिगृण्हीयान्मध्यथाभयदक्षिणाम् २४७ आहृता
भ्युद्यतांभिस्नानपुरस्तादमचोदिताम् मैनेप्रजापतिर्ग्राह्यामपिदुष्कृतकर्मणः २४८ नाश्रंतिपितरस्त
स्यदशवर्षाणिपंचच नचहव्यंवहत्यग्निर्ग्रस्तामभ्युवमन्यते २४९ शय्यांगृहान्कुशान्गंधानपःपुष्पं
मणीन्दधि धानामत्स्यान्ययोमांसशकचैवचननिर्जुदेत् २५० गुरुन्मृत्यांश्चाज्जिहीर्षन्निर्विघ्नं देवता
तिथीन् सर्वतःप्रतिगृण्हीयान्नतुतृप्येत्स्वयंततः २५१ गुरुषुत्वभ्यतीतेषुविनावातैर्गृहेवसन् आ
त्मनोवृत्तिमन्विच्छन्गृण्हीयात्साधुतःसदा २५२

धान्गंधवंतिकर्पूरादीनिधानाभृष्टतंडुलान्पयःक्षीरंपूर्वमा
हरणोपायनिबंधेनगवादीनामप्रत्याख्यानमुक्तंशय्यादिनितयान्विताहृतान्यपिदात्रास्तृहस्थितानिअयाचितोपकल्पितानि
प्रत्याचक्षीत २५० गुरुन्निति मातापित्रादीन्गुरुन्मृत्यांश्चाज्जिहीर्षन्निर्विघ्नं देवता
दादेरसाधुभ्यश्चप्रतिगृण्हीयात् नतुतेनधनेनस्वयंवर्त्तेत २५१ गुरुमिति मातापित्रादिषुसृतेषुतैर्विजीवद्भिरपिस्वयोगावस्थि
तैर्विनागृहांतरेवसन् आत्मनोवृत्तिमन्विच्छन्सर्वदासाधुभ्योगृण्हीयादेव २५२ आर्द्धिकइति आर्द्धिकःकार्षिकःसंबंधिश
ब्दाच्चैतेयोयस्यरूपिकरोतिसतस्यभोज्यान्नःएवंसकुलस्यभिन्नंयोयस्यगोपालोयोयस्यनापितःकर्मकरोतियोयस्मिन्नात्मानं

निवेदयति दुर्गतिरहं लदीयसे वां कुर्वन्मिति च तत्समापेक्षमासीति यः श्रद्धास्तस्य भोज्यान्मन्त्रं यथात्मनि वेदनं श्रद्धेण कर्तव्यं तदाह २५३
यादृश इति अस्मिन् श्रद्धास्तस्य कुलशिलादिभिर्षादृश आत्मा स्वरूपं यच्चास्य कर्म कर्तुं शक्तिस्तथा चानेन सेवा कर्तव्या तेन प्रकारेणात्मानं कथ-
येत् २५४ योन्यथेति य इति सामान्य निर्देशात् कृतश्रद्धादन्वोपियः कश्चित्कुलादिभिरन्यथा भूतमात्मानमन्यथा साधुषु कथयति स-
लोकैः ति शयेन पापकारी यस्मादात्मापहारकः अन्यः स्तेनो द्रव्यान्तरमपहरति अयं तु सर्वप्रधानमात्मानमेवापहरेत् २५५ वाच्यार्थी
इति सर्वेऽर्थीः शब्देषु नियता वाच्यत्वेन नियताः वाङ्मूलाश्च शब्दास्तेषां प्रतिपत्तौ शब्देभ्य एव प्रतीयन्ते प्रतीतिद्वारेण शब्दमूलत्वं शब्दे-
भ्य एवावगम्य चालुषीयन्ते इति वाग्विनिर्गता इत्यर्थे अतएव वेदशब्देभ्य एवादाविति ब्रह्मणोपि सृष्टिर्वेदशब्दमूलत्वं बोद्धा अतोप-
स्तां वाचं स्तेनयेत्त्वार्थव्यभिचारिणी वाचयति स नरः सर्वार्थस्तेषां रुद्र इति २५६ महर्षीति गृहस्थस्यैव संन्यासप्रकारीयमुच्यते मह-

आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ एते श्रद्धेः भोज्यान्मन्त्रं यथात्मनि वेदयेत् २५३ यादृशो
स्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् यथाचोपचरे देन तथात्मानं निवेदयेत् २५४ योन्यथा सन्मात्मा
नमन्यथा सत्समाषते स पापकृतमूलो कस्तेन आत्मापहारकः २५५ वाच्यार्थी नियताः सर्वे वाङ्मूला
वाग्विनिःसृताः तान्तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्तेषां रुन्नरः २५६ महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि
पुत्रे सर्वसमासज्य वसेन्माध्यस्थमाश्रितः २५७ एकाकी चिंतयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः एकाकी चिंत-
यानो हि परं श्रेयोधिगच्छति २५८ एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती स्नातकव्रतकल्यश्च सत्त्व
वृद्धिकरः शुभः २५९ षणिं स्थाध्यायेन पितृणां पुत्रोत्पादनेन देवतानां यज्ञैर्यथाशास्त्रमानृण्यंगत्वा योग्यपुत्रे सर्वकुटुंबचिंता

भारमारोप्यमाध्यस्थमाश्रितः पुत्रदत्तधनादौ लक्ष्ममत्तो ब्रह्मबुद्ध्या सर्वत्र समदर्शनो गृह एव वसेत् २५७ एकाकीति आत्मकर्मणां
धनार्जनस्य च कृतसंन्यासः षष्ठाध्याये वक्ष्यमाणः पुत्रोपकल्पितवृत्तिरेकाकी निर्जनदेशो आत्महितजीवस्य ब्रह्मभाववेदांतोक्तं सर्वदा
ध्यायेत् यस्मात्तत्स्थापन् ब्रह्मसाक्षात्कारेण परं श्रेयो मोक्षलक्षणं प्राप्नोति २५८ एषेति अयमध्यायार्थोपसंहारः एषा ऋतादिरु-
तिर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्योक्ता शाश्वती नित्या आपदित नित्या वक्ष्यते स्नातकव्रतविधिः सत्त्वगुणस्य वृद्धिकरणमशस्तोक्तः २५९ ५४

50

लेविमान् हंतुमिच्छति मृत्कः सदोपः श्रूयतां इत्येवंतान्महर्षिर्नृजगाद ३ अनभ्यासेति वेदानामनभ्यासात्त्वीयाचारपरित्यागात्
सामर्थ्ये सत्यवश्यकर्तव्यकरणानुत्साहलक्षणादालस्यात् अदनीयदोषाच्चमृत्कर्षिमान् हंतुमिच्छति एतेषामधर्मेत्यादनद्वारे-
णासुः क्षयहेतुत्वाद्देवानभ्यासादेरुक्तत्वात् अनुक्तमन्नदोषमाह ४ लघुनमिति लशकनं गृज्जनं पलांश्चानिस्थूलकंदशाका-
निकवकंचक्राकममेध्यप्रभवानि विष्टादिजानानितंडुलीयादीनि हिजातीनामिति याज्ञवल्क्यवचनादेतानि हिजातीनामभक्ष्या-

णिदिजातिग्रहणंशूद्रपुरुषदासार्थम् ५ लोहितानिति लोहितवर्णान् रक्षानिर्यासान् रक्षान्निगतरसान् कठिनतां यातान् वृश्च
नच्छेदनंतद्व्यभयानलोहितानपि तथाचतैत्तिशिश्रुतिः अथोस्वस्त्युपल्लोहितोयोवारुश्चनान्निर्येषवितस्पर्शकाममन्यस्येति
शेखुंगुहवारकफलंगोभवंपेयूपन्नवप्रसूतायागोः क्षीरमग्निसंयोगात्कठिनंभवति एतान्पलतस्यजेत् अनिर्दशायागोः क्षीरमि
त्यनेनैवपेयूपस्थापिनिषेधासिद्धावधिकदोषलात्प्रायश्चित्तगौरवज्ञापनार्थं पृथग्निर्देशः अतएवपलतइत्तुक्तम् ६ वृथाकृसर
ति देवताद्यनुदेशेन आत्मार्ययस्यतेतद्वृथाकृसरस्तिलेनसहसिद्धादौदनः तथाचछंदोगपरिशिष्टम् तिलतंडुलसंपक्कः कृसरः
सोभिधीयते संयावंशृतक्षीरगुडगोधूमचूर्णीसिद्धस्तत्कारिकेतिप्रसिद्धः क्षीरतंडुलमिश्रः पायसः अपूपः पिष्टकः एतान् वृथापक्वा
न्विकर्जयेत् पशुयागादीमंत्रबहुलेनपशोःस्पर्शानुपाकरणंतद्रहितः पशुरनुपाकृतः तस्यमांसानिदेवान्नानिर्नैवेद्यार्थमन्नानि
प्राङ्निवेदनात्तद्वर्षाधिचपुरोडाशादीनिहोमाद्यागवर्जयेत् अनुपाकृतमांसानीत्येतद्विशेषनिषेधदर्शनात् अनर्चितंवृथा मांसमिति

लोहितान् रक्षानिर्यासान् वृश्चनप्रभवांस्तथा शेखुंगुच्यंचपेयूपं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ६ वृथाकृसर
संयावंपायसापूपमेवच अनुपाकृतमांसानिदेवान्नानिहर्षाधिच ७ अनिर्दशाया गोः क्षीरमापूमे
कषाफंतथा आगिकंसंधिनाक्षीरविवत्सायाश्चगोःपयः ८ आरण्यानांचसर्वेषांमृगाणांमाहिषवि
ना स्त्रीक्षीरंचैववर्ज्यानिसर्वसुक्तानिचैवहि ९

सामान्यनिषेधोबलीवदन्त्यायेनानुपाकृतमांसेतरात्प्रायश्चित्तद्वय

मांसमक्षणेपर्यवस्यति ७ अनिर्दशायाइति प्रसूताया अनिर्दशायागोर्दुग्धंगोरितिपेयक्षीरपशूपलक्षणार्थेतेनाजामहिष्योर
पिदशाहमध्येप्रतिषेधः तथाचयमः अनिर्दशाहंगोक्षीरमाजंमाहिषमेवच तयोष्टभवंअश्वार्थेकखुरसंबंधिमेषभवंसंधिना
याभ्रतुमितिपृथग्विच्छेदोक्तस्याःक्षीरम् तथाचहारीतः संधिनावृषस्यतीतस्याःपशोर्नपिबेत् ऋतुमतीभवतिविवत्सायामृतव
त्सायाः असन्निहितवत्सायाश्चक्षीरवर्जयेत् धेनुधिकरणन्यायेनवत्सग्रहणादेवगविलब्ध्याप्राप्तुर्नगोग्रहणगोरेवनतुअजामहि
ष्योरितिज्ञापनार्थम् ८ आरण्यानांचसर्वेषांमृगाणांमाहिषविना स्त्रीक्षीरंचैवेति मृगशब्दोत्रमाहिषपुरुषदासात्यक्तमात्रपरः मा

हिषं क्षीरं वर्जयित्वा सर्वेषामारण्यप्रसवपशूनां हस्तादानां क्षीरं स्त्रीक्षीरं च सर्वाणि शक्ता निवर्जनीयानि स्वभावतो मधुराणि रसानि
यानि कालयशोनउदकादिना चास्ती भवंति तानि शक्त शब्दवाच्यानि शुक्तं पर्युषितं चैवेति चतुर्यैरुतेपि शक्तप्रतिषेधे दध्यादिमति
प्रसवार्येषु न रिहोच्यते ९ दधिभक्ष्यं चेति शुक्तेषु मध्ये दधिसंभवतक्रादियानि तु पुष्पमूलफलैरुदकेन संधीयंते तानि भक्षणीयानि
शुभैरिति विशेषणोपादानात् मोहादिविकारकारिभिः कृतसंधानस्य प्रतिषेधः तथा च रहस्यतिः कंदमूलफलैः पुष्पैः शास्तेः शुक्ता-
न्वर्जयेत् अपिकारिभयेद्भक्ष्यमभक्ष्यं न द्विकारकृत् १० क्वयादानिति आसंमांसं ये भक्षयंतिते क्वयादास्तान् सर्वान् गृधादीन्
पक्षिणो वर्जयेत् तथा ग्रामनिवासिनश्च पक्षिणः पारायतादीन् तथा श्रुतौ केचिदेकशफाभक्ष्यत्वेन निर्दिष्टाः तथा चोष्ट्रं वा डवमाल-
मेतत्तस्य च मांसमस्तीयादिति केचिच्च निर्दिष्टा रासभादयः तेषां मांसं वर्जयेत् येपि यज्ञांगत्वेन विहितास्तेषामपि यज्ञ एव मांसं भ-

दधिभक्ष्यं च शक्तेषु सर्वं च दधिसंभवम् यानि चैवाभिषूयंते पुष्पमूलफलैः शुभैः १० क्वयादान् श-
कुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः अनिर्दिष्टाश्चैकशफाष्टिदृभं च विवर्जयेत् ११ कलविकं पुवं हं
सं चक्रांगग्रामकुक्कुटम् सारसरज्जुवालचूदात्पूहं शकसारिकै १२ प्रतुदान् जालपादांश्च कोयष्टिन-
स्वविकिरान् निमज्जतश्च मत्स्यादान् शौनवं छूरमेव च १३

क्षणं न सर्वदा दिष्टिभारव्यं च पक्षिणं वर्जयेत्
११ कलविकंमिति कलविकं चटकं तस्य ग्रामारण्योभयवासिन एव निषेधः आरण्यस्याप्यभक्ष्यत्वं जातिशब्देन निषेधः पु-
वारव्यपक्षिणं तथा हंसं च क्रवाकग्रामकुक्कुटसारसरज्जुवालदात्पूहं शकसारिकारव्यान् पक्षिणो वर्जयेत् वक्ष्यमाणजालपादनि-
षेधेनैव हंसं च क्रवाकयोरपि निषेधसिद्धौ पृथङ्निषेधोऽन्येषामापदिजालपादानां विकल्पार्थः स च व्यवस्थितो विज्ञेयः आपदिभक्ष्या-
नत्वेनापदिदृष्ट्या विकल्पस्य रागत एव प्राप्तेः ग्रामकुक्कुटे तु ग्रामग्रहणमारण्यकुक्कुटाद्यनुज्ञानार्थं नत्वेन ह्यतिरिक्तग्रामवासि विक-
ल्पार्थं आपदर्ये रागतप्रयोजनं भवति वाक्यांतरगतविशेषावधारणपरत्वेन न्याय्यत्वात् १२ प्रतुदामिति प्रतुदाश्च चाये भक्षयं-
तितान् दधीपादादीन् जालपादानि तजालाकारपादान् शरारिभृतीन् कोयष्ट्यारव्यं पक्षिणं न स्वविकिरान् स्वैर्विकीर्यये भक्षयं-

तितानभ्यनुज्ञातारण्यकुक्कुटादिव्यतिरिक्ताश्च श्वेनादीन्तथानिमज्जयेत्तस्यान्तरादंतिनाम्बुप्रभृतीन्शूनांसारणस्थानंतत्र
 स्थितं प्रन्मासभक्ष्यमपि वक्षूरशकमांसं एतानि वर्जयेत्- १३ वकंचैवेति वकबलाकादौ णकाकरवंजनान् तथा मत्स्यादान् पक्षि
 व्यतिरिक्तानपि चक्रादीन् विडुराहांश्च विडिति विशेषणादारण्यसूक्तार्थं मत्स्यांश्च सर्वान् वर्जयेत् १४ मत्स्यभक्ष्यानि
 दासाह योयस्येति योयदीयमांसं खादतिसतन्मांसादएव परमुपादिश्यते यथामार्जरो मूषिकादः मत्स्यादः पुनः सर्वमांसभक्षक
 लेन व्यपदेष्टुं योग्यं तस्यान्वत्स्यान्स्वादत् १५ इदानीं भक्ष्यमत्स्यानाह पाठीनरो हिताविति पाठीनरोहितौ मत्स्यभेदौ भक्षणी
 यौ हव्यकव्ययोर्नियुक्ताविति समस्तवक्ष्यमाणभक्षणीषिद्धोपलक्षणाद्यं तेन भाणालपादावदोषः तथा राजीवारव्याप्तिं हतुंडां
 श्वसशल्कांश्च सर्वान् वक्ष्यमाणलक्ष्णोपेतानद्यान् मेधातिथिगोविंदराजौ तु पाठीनरोहितौ देवयैत्रादिकर्मणि नियुक्तावेवादीयौ
 न तन्यदा राजीवसिंहतुंडसशल्कमत्स्यात्कहव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्षणीया इत्याचक्षतुः नतन्मनोहरम् पाठीनरोहितौ आह

वकंचैव बलाकां च काकोलं रंजरीटकम् मत्स्यादान् विडुराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः १४ योयस्य
 मांसमन्मातिसतन्मांसादउच्यते मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् १५ पाठीनरो-
 हितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकव्ययोः राजीवान्सिंहतुंडाश्च सशल्काश्चैव सर्वशः १६ न भक्षयेदेकचरा
 नज्ञाताश्च मृगाह्वान् भक्ष्येषु सिद्धिदान् सवान्यच न खास्तथा १७

कर्त्रीपराजीवादपोहव्यकव्याभ्यामन्यत्रापि भक्ष्या इत्यस्यायमायत्नात् सुन्यतरैश्चरोहितपाठीनराजीवादीनान्तु ल्यत्वेनाभिधा-
 नान् तथा च शंसः राजीवाः सिंहतुंडाश्च सशल्काश्चैव च पाठीनरोहितौ चापि भक्ष्या मत्स्येषु कीर्तिताः याज्ञवल्क्यः भक्ष्याप-
 नन्तरा श्चापि नृगोधाः कच्छपशल्यकाः शशश्च मत्स्येषु पितृभिरुतुंडकरोहिताः तथा पाठीनराजीवसशल्काश्च द्विजातिभिः हारी-
 नः सशल्कान् मत्स्यान्प्रापोपपन्नाभक्षयेत् एवं च भोक्तृनाद्यौ न कर्त्रीपि आह पाठीनरोहितौ राजीवाद्यास्तथानेति व्याख्यानसु-
 निसंमता १६ न भक्षयेदिति घेण्काकिनः प्रायेण चरंति सर्पादपस्तानेकचरान् तथा ये अभियुक्तैरपि नामजातिभेदेनावधार्यविभागा

तत्रमृगपक्षिणो न जायंते तान् भक्ष्येषु पक्षिषु दिशानि तिसामान्यविशेषनिषेधाभावेन भक्ष्यपक्षिनिक्षिप्तान् भक्ष्यत्वेन समुद्दिशन्निव
 तथा सर्वान् पंचनखान्वानरादीन् भक्षयेत् १० अत्र प्रतिप्रसवमाह स्वाविधमिति स्वाविधं संधारव्यं प्राणिभेदकं शल्यकं तत्सहस्रं
 ललोमानम् तथा गोधाण्डकच्छपशशान् पंचनखेषु भक्ष्यान्मन्वाद्यः प्राहुः तथा उष्ट्रवर्जितान् एकदंतपंत्युपेतान् १८ छत्राकमि
 ति कवकं ग्रामसूकरलशनादीनां अन्यतमेषु द्विपूर्वकगुणप्रायश्चित्तोपदेशान् अभ्यासतो भक्षयित्वा हिजातिः पतति ततश्च पतितमा-
 यश्चित्तं कुर्यात् गहितानां तयाजग्निः कुराणा न समानि षडिति १९ अमत्येति एतानि छत्राकादीनि षट् बुद्धिपूर्वकमेव भक्षयित्वा अभिधे-
 यभक्षणस्य निमित्तत्वेन साहित्यस्याविवक्षितत्वात् एकादशाध्यापय भक्ष्यमाणस्वरूपं सत्ताहसाध्यं सातपनं यतिचांद्रायणं चरेत् एतद्वा
 तिरिक्तेषु लोहितरुक्षनिर्वासादिषु प्रत्येकं भक्षणादहोरात्रोपवासं कुर्यात् छत्राकादीनां च प्रायश्चित्तापकर्षवर्जनार्थः शेषेषूपवसेदह

स्वाविधं शल्यकं गोधांरवद्गूर्मशशांस्तथा भक्ष्यान् पंचनखेषु घातुरनुष्टुप्त्रैकतो दतः १८ छत्राकं विदुरा
 हंचलसुनं ग्रामकुक्कुटम् पलांडगृजनं च वमत्याजग्निं प्रापते हिजः १९ अमत्येता निषुजग्न्वा कृच्छ्रं सा
 तपनं चरेत् यतिचांद्रायणं वापि शेषेषूपवसेदहः २० संवत्सरस्यैकमपि चरेत् कृच्छ्रं हिजोत्तमः अज्ञात
 भक्तशून्यार्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः २१ यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता मृगपक्षिणः मृत्यानां च वदृत्यर्थ
 मगस्त्यो ह्याचरत्पुनः २२-

मिति लाघवात् तत्र हि क्रियमाणे लोहितनिर्वासग्रहणमपि कर्तव्यं स्यात् २० संवत्सरस्येति हि-
 जोत्तमपदं हिजातिपरं त्रयाणां प्रकृतत्वात् एतदुक्तं हिजातीनामिदं पसंहराच्च हिजातिः संवत्सरमध्ये एकमपि कृच्छ्रं प्रथमास्नाना-
 न् प्राजापत्यारव्यमज्ञातभक्षणदोषोपशमनार्थमनुतिष्ठेत् ज्ञातस्य पुनः अभक्ष्यभक्षणदोषस्य विशेषतो यत्र यदि हितं तदेव प्राया-
 तं कुर्यात् यत्तत्राणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् अदृष्टमद्भिर्निर्णयितव्यं वाचा प्रशस्यत इति तद्व्यक्तद्विप्रकरणपा त-
 प्रायश्चित्तव्यतिरिक्तद्व्यस्तु द्विविशेषोऽवतिष्ठते २१ यज्ञार्थमिति इदानीं भक्षणप्रसंगेन यागाद्यर्थं हिंसां प्यनुजानाति यथा
 ब्राह्मणादिभिर्यागार्थमशस्ताः शास्त्रविहिता मृगपक्षिणो वध्याः मृत्यानां च वश्यभरणीयानां च दहमातापि चादीनां संव-

स्मादगस्त्योमुनिः पूर्वतथाकृतवान्प्रकृतिरूपीयमनुवादः २१ बभूवुरिति यस्मात्पुरातनेष्वपि कृत्वा कर्त्तृकयज्ञेषु च भक्षणां
मृगपक्षिणां मांसेन पुरोडाशा अभवन् तस्माद्यज्ञार्थमधुना तनैरपि मृगपक्षिणो बध्याः २२ इदानीं पर्पुषितप्रतिप्रसवार्थमाह
यत्किंचिदिति यत्किंचित्त्वरपिशदं अभ्यवहार्यं मोदकादिभोज्यं पाषसादिअगर्हितं उपघातांतररहितं तत्पर्पुषितं रात्र्यंतरितमपि
तत्पुनर्तैलदध्यादिसंयुक्तं कृत्वा भक्षणीयम् ननु प्रागेव यत्स्नेहसंयुक्तं तत्पर्पुषितं भक्षणीयमिति व्याख्येयं तथा च सति हविः शेष
स्य स्नेहसंयोगावश्यं भावात् यत्किंचित्स्नेहसंयुक्तमित्यनेनैव भक्षणे सिद्धे हविः शेषं च यद्भवेदित्यनर्थकं स्यात् स्मृत्यंतरेपि भक्ष
णकाल एवाभिघारणमुपदिश्यते तथा च यमः मसूरमाषसंयुक्तं तथा पर्पुषितं च यत् तत्तु भक्षालितं कृत्वा भक्षणीयमिति धारित
म् हविः शेषं तु च पुरोडाशादिपर्पुषितमपि भोजनकाले स्नेहसंयोगश्च न भक्षणीयं पृथगुपदेशात् २४ चिरस्थितमिति

बभूवुरिति पुरोडाशाभक्ष्याणां मृगपक्षिणाम् पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च २३ यत्किंचित्स्नेह
संयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् तत्पर्पुषितमप्याद्यं हविः शेषं च यद्भवेत् २४ चिरस्थितमपि स्वाद्यम
स्नेहाक्तं द्विजातिभिः यवगोधूमजसर्वपयसुश्चैव विक्रिया २५ एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेष
तः मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने २६ प्रोक्षितं भक्ष्यं न्मांसं ब्राह्मणानां च काम्यया यथा
विधि नि युक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये २७

अनेक रात्र्यंतरिता अपि यवगोधूमसदुग्धविकाराः स्नेहसंयोगरहिता अपि द्वि
जातिभिर्भक्षणीयाः २५ एतदुक्तमिति एतद्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमुक्तम् अत ऊर्ध्वं मांसस्य भक्षणे वर्जने च विधानं निः शेषं व
क्ष्यामि २६ प्रोक्षितमिति प्रोक्षितं भक्ष्येदिति परिसंख्याया स्यात् नियमविधिर्वा स्यात्तत्र परिसंख्यात्वे प्रोक्षितादन्यन्नभक्षणी
यमिति वाक्यार्थः स्यात् सचातुषाकृतमांसा नीत्यनेनैव निषेधात्प्राप्तः तस्मान्मांसं कृतपोक्षणाख्यसंस्कारयुक्तयज्ञहुतपशुमांस
भक्षणमिदं यज्ञांगं विधीयते अतएवामंस्कृतान्पशूनां त्रैविरस्यानुवादो वक्ष्यति ब्राह्मणानां च यदा कामना भवति तदा वश्यं मांसं
भोक्तव्यमिति तदापि नियमन एकाकारं भक्ष्येत्सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमवचनात् तथा आह च मधुपर्कं च मांसो मधुपर्क इति गृ

53

दिधानैवमक्षणाहोमक्षयितारानिर्मितानिर्मित

यम् ३० अथप्रोक्षितभक्षणनियमार्थमाह यज्ञायेति यज्ञसंपत्त्यर्थतदंगभूतमांसस्यभक्षणंजग्धिरेतद्वैवमनुष्ठानंउक्तव्यतिरिक्त
प्रकारेणपुनरात्मार्थमेवपशुक्यापाद्यतन्मांसभक्षणेष्टुप्रवृत्तीराक्षसोचितमनुष्ठानंइत्युक्तसार्द्धंरूपांसांभक्षणनियमस्तुवादः ३१
श्रीत्वेति श्रीत्वाभावनानाचोत्पाद्यअन्येनवाकेनाप्यानीयदत्तमांसन्देवपितृभ्योदत्ताशेषंभक्षयन्नपापंशामोतिअतःप्रोक्षितादि
चतुष्टयभक्षणवन्नेदन्नियतंभक्षणंनहुष्यतीत्यभिधानात् वर्षेवर्षेऽश्वमेधेनइत्यादिरक्ष्यमाणमांसवर्जनविधिरप्येत
पवाविरोधात् ३२ नाद्यादिति मांसभक्षणाद्युष्ठानदोषसोहिजातिरनापदितत्तद्वैवाद्यर्चनविधानंविनानमांसंभक्षयेत् य

दविधानेनयोमांसंस्वादतिसमृतः सन्त्यन्मांसंतेनभक्षितंनैः प्राणिभिः परलोकैस्वरक्षणाक्षमः स्वीयतदतिसर्वश्लोकात्नुवादः ३३
ननादृशमिति मृगवधजाविनोव्याधादेर्जननिमित्तंमृगाणांहंतुर्नयाविधंपापंभवति यादृशमदेवपितृशेषभूतमांसानिस्वादतः पर-
लोकेभवतीतिपशुनुवादएव ३४ नियुक्तस्त्विति आदेःमधुपर्केनयथाशास्त्रंनियुक्तः सन्त्योमनुष्योमांसंनस्वादतिसमृतः सन्नेकविं-
शतिर्जन्मानिपशुर्भवति यथागिधिनियुक्तस्त्वित्येतन्नियमातिक्रमफलविधानमिदम् ३५ असंस्कृतानिति वेदविहितमंत्रवत्सोक्ष-
णादिसंस्कारशून्यान्यशून्यविधादिः कदाचिन्माप्नोयात् शाश्वतंप्रवाहानादितयानित्यंपशुयागादिविधिमास्थितोमंत्रसंस्कृतानेवा-
प्नोयादिति प्रोक्षितंभक्षयेन्मांसमित्येतस्यानुवादार्थमेतत् ३६ कुर्यादिति संगेआसक्तोपशुभक्षणांनुरागेण घृतमयींपिष्टमयीं

नतादृशंभवत्येनोमृगहंतुर्नार्थिनः यादृशंभवति प्रेत्यवृथामांसानिस्वादतः ३४ नियुक्तस्तयथान्यायं
योमांसंनान्तिमानयः सप्रेत्यपशुतांयातिसंभवानेकविंशतिम् ३५ असंस्कृतान्यशून्यमंत्रैर्नाद्याद्विप्रः कदाच-
न मंत्रैस्तसंस्कृतानद्याच्छाश्वतंविधिमास्थितः ३६ कुर्यादृतपशुसंगेकुर्यात्पिष्टपशुतथा नखैर्वतुर्वथा
हंतुंपशुमिच्छेत्कदाचन ३७ यावतिपशुरोमाणितावत्कृत्वोहमारणम् वृथापशुघ्नः प्राप्नोतिप्रेत्यजन्मनि
जन्मनि ३८ यज्ञार्थंपशवः सृष्टाः स्वयमेवस्वयंपशवा यज्ञस्यभूत्यैसर्वस्यतस्माद्यज्ञवधोऽवधः ३९ औषध्यः
पशवोवृक्षास्तिर्यचः पक्षिणस्तथा यज्ञार्थेनिधनंप्राप्ताः प्राप्नुवंत्यत्सृतीः पुनः ४०

वापशुप्रतिकृतिंकृत्वास्वादये
नपुनर्देवताद्युद्देशंविनैवपशुनृकदाचिदपिहंतुमिच्छेत् ३७ यावतीति देवताद्युद्देशमंतरेण आत्मार्ययः पशुनृहंतिसद्यथाप-
शुभोमृतः सन्त्यावत्संख्यानिपशुरोमाणितावत्संख्या शून्यजन्मनिजन्मनिमारणंप्राप्नोति तस्माद्वृथापशुघ्नहन्त्यात् तावत्कृत्वइ-
तिवत्तात्क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वस्तु अत्ययः इहहशब्दआगमप्रसिद्धिसूचनार्थः ३८ यज्ञार्थेतुपशुवधेनदोषइत्याह यज्ञा-
र्थंपशवइति यज्ञसिद्ध्यर्थंप्रजापतिनाआत्मनैवादरेणपशवः सृष्टायज्ञभ्याग्नौप्रास्ताहुतिन्यायात्सर्वस्यास्यजगतोविवृत्त्यर्थः तस्मा-
द्यज्ञेवधोऽवधएववधजन्यदोषाभावात् किंच ३९ औषध्यइति औषध्योब्राह्मणवाद्यावृक्षायूपाद्यर्थाः तिर्यचकूर्मादयः पक्षिणः

कपिंजलाद्याः यज्ञार्थे विनाशंगताः पुनर्जीत्युत्कर्षेणामुवन्ति ४० मधुपर्के चेति स मांसो मधुपर्क इति विधानान्मधुपर्के च यज्ञे च यो
तिष्ठो मादौ पित्र्ये दैवे च कर्मणि आह दौ पशवो हिंसनीयाः नान्यत्रेति मत्तुरभिहितवान् ४१ एषर्थेऽस्ति एषु मधुपर्कादिषु पदार्थे
षु पशून् हिंसन् आत्मानं पशुं च उत्तमांगतिं स्वर्गात्कृत्वा भोगयोग्यं विलक्षणदेहदेशादिसंबंधं प्रापयति वेदतत्त्वार्थविदिति विद्वदधिकार
बोधनार्थम् नन्वन्याधिकारित्वे कर्मणि कथमनधिकृतस्य पश्यादेरुक्तमंगतिप्राप्तिः फलमुच्यते शास्त्रप्रमाणकत्वात् अस्यार्थस्य
धिकारिकायां जाते घावनधिकारिणोऽपि पुत्रस्य फलप्राप्तिवत् गृहापि पश्यादिगतफलसंभवात् यजमान एव कारुणिकतया पशुगतफल
पिशिष्टमेव फलं कामयिष्यति अत एवात्मानं च पशूंश्चैवेत्यभिधानम् यजमानव्यापारादेव पशुगतफलसिद्धिरुक्ता ४२ गृहे गुरावर-
ण्येवेति गृहे गृहाश्रमे ब्रह्मचर्याश्रमे चान्यथा प्रस्थाश्रमे च प्रशस्तात्याहिजो निवसन्नापद्यपि नाशास्त्रीयां हिंसां समाचरेत् ४३ कथं तर्हि हिं-

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि अत्रैव पशवो हिंस्यान्मान्यत्रेत्यब्रवीन्मत्तुः ४१ एषर्थेषु पशून् हिं-
सन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमांगतिम् ४२ गृहे गुरावरण्येवानिवसन्नात्मवा-
न्निजः नावेदविहिता हिंसा मापद्यपि समाचरेत् ४३ यावेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे अहिंसामे-
व तां विद्याद्देवान्मोहिनिर्वभौ ४४ योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसंस्खेच्छया स जीवंश्च मृतश्चैव न
कचित्सखमेधते ४५ यो बंधनवधक्लेशान् प्राणिनां चिकीर्षति स सर्वस्य हितमेष्टः सखमत्यंतमश्नुते
४६

स्याद्दौदिकौ दैक्षादिपशुहिंसानाधर्मापेक्षत आह यावेदविहितेति यात्रुतिविहिता कर्मविशेषदेशकालादिनियताऽस्मिन् ज-
तिस्थावरजंगमात्मनि अहिंसामेव तां जानीयात् हिंसाजन्याधर्मविरहाद्देक्षपशुहृन्ननमधर्मः प्राणिहृन्ननत्वात् ब्राह्मणहृन्ननवत् इत्याद्य-
त्तुमानं जपजीव्यशास्त्रबाधादेवन प्रवर्तते दृष्टान्तीकृतब्राह्मणहृन्ननस्याप्यधर्मत्वे शास्त्रमेवोपजीव्यं वेदाद्मोहिनिर्वभौ यस्मादनन्य-
प्रमाणकोधर्मो वेदादेव निःशेषेण प्रकाशतांगतः ४४ योऽहिंसकानांति योऽनुपधातकान् प्राणिनः हरिणादीनात्मसंस्खेच्छया मारय-
तिसहल्लोके परलोके च न सखेन चर्हते ४५ यो बंधनेति यो बंधनमारणक्लेशादीन् प्राणिनां कर्तुं नेच्छति स सर्वहितप्राप्तीच्छुरनं

तत्सर्वं प्राप्नोति अन्त्य ४६ यद्वायतीति यच्चित्तयति धर्मादिकमिदं मे स्ति तिसर्वत्रेयः साधनं कर्म करोति यत्र च परमार्थध्यानादौ धृ-
तिं बभ्राति तत्सर्वमक्लेशेन लभते य उपधातनिमित्तं दंशमशकाद्यपि न व्यादयति मांसभक्षणप्रसंगेन हिंसागुणदोषावभिधाय पुनः
प्रकृते मांसभक्षणमाह ४७ नाकृत्वेति प्राणिहिंसाव्यतिरेकेण न कृत्विनां समुत्पद्यते प्राणिबधश्च न स्वर्गनिमित्तं न रकहेतुरेव याव-
त्तस्मादविधिना मांसं न भक्षयेदिति ४८ समुत्पत्तिंचेति शूक्रशोणितपरिणामात्मिकां समुत्पत्तिं घृणाकरो विज्ञाय प्राणिनां बध-
बंधौ चूरकर्मरूपौ निरूप्य विहितमांसभक्षणादपि निवर्त्तत किमुता विहितमांसभक्षणादिति अविधिना मांसभक्षणं निंदानुवादः
४९ न भक्षयतीति उक्तविधिव्यतिरिक्त्येन यो न मांसं भक्षयति पिशाचवदिति यथा पिशाचो भक्षयति तथा नेति व्यतिरेके दृष्टांतः

यद्वायतीति यत्कुरुते धृतिं बभ्राति यत्र च तदवाप्नोत्ययत्नेन यो हि न स्ति न किंचन ४७ नाकृत्वा प्राणिनां
हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् न च प्राणिबधस्वर्गस्तस्मान्मांसं विकर्त्तयेत् ४८ समुत्पत्तिंच मांसस्य बधबंध-
धौ च दोहिनाम् प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणात् ४९ न भक्षयति यो मांसं विधिं हिला पिशाचवत्
सलोकप्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ५० अनुमंता विशसितानि हंता क्रयविक्रयो संस्कृतांचो-
पहृतांच रगादकश्चेति घातकाः ५१ स्वमांसं परमांसेन यो बद्धयितुमिच्छति अनभ्यर्चयितुं न देवान्
ततोऽन्यो नास्त्युप्यकृत् ५२

सलोकस्य प्रियो भवति रोमैश्च न बाध्यते तस्मादवैधमांसभक्षणाद्याधयो भवंतीति दर्शित-
म् ५० अनुमंतेति यदनुमतिर्यतिरेकेण हननं कर्त्तुं शक्यते सोऽनुमंता विशसिता अंगानियः कर्त्तर्यादिना पृथक् पृथक् करोति क-
यविक्रयी मांसस्य क्रेता विक्रेता च संस्कृतांच कः खादको भक्षयिता गोविंदराजस्तयः क्रीत्वा विक्रीणाति सक्रयविक्रयीत्येकमेवाह-
तदुक्तम् हननेन तथा हंता धनेन क्रयकस्तथा विक्रयी तु धनादानात् संस्कृतांच तत्सर्ववर्त्तनादित्यमवचनेन पृथङ्निर्देशात् घातकत्वं च-
चनंचेदमशास्त्रीयपशुबधेनुमत्यादयोऽपि न कर्त्तव्या इत्येवं परं विधिनिषेधपरत्वाच्छास्त्रस्य खादकादीनां पृथक् प्रायश्चित्तदर्शनात्
५१ स्वमांसमिति स्वशरीरमांसं परमांसेन देवपित्राद्यर्चनं विना यो रक्षिन्नेतुमिच्छति तस्मादपरो नापुण्यकर्त्ता स्तीत्यविधिमांसभक्षणा

निंदानुवादः इदानीमनियतामसिद्धमांसभक्षणस्य निवृत्तिर्दुर्भाष्य इत्येतद्दर्शयितुमाह ५३ वर्षे वर्षे इति यो वर्षशतं यावत् प्रतिवर्षम-
श्वमेधेन यजेत यश्च यावज्जीवं मांसं न खादति तयोः पुण्यफलं स्वर्गादितुल्यम् ५३ फलमूलाशनैरिति पवित्रस्य फलमूलभक्षणो-
र्वानप्रस्थभोजनानां च नीवसाद्यन्नानां भोजनैर्न तत्फलमवाप्नोति पुच्छोत्पन्नानि यामिताप्रसिद्धमांसवर्जनाल्लभते ५४ मांसभक्षयितेति
इह लोके यस्य मांसं महमभामि परलोके मांसभक्षयिष्यतीति एतेन मांसशब्दस्य निरुक्तपंडिताः प्रवदन्ति इति मांसशब्दस्य निर्वचनमवैध-
मांसभक्षणपापफलकथनार्थम् ५५ न मांसभक्षण इति ब्राह्मणादीनां वर्णानां पथाधिकारं मन्त्रिहिताप्रतिषिद्धभक्षणादौ न कश्चि-
दोषो यस्मात्प्राणिनां भक्षणपानमैकनादौ प्रवृत्तिः स्वाभाविको यैर्धर्मः कर्जं पुनर्महाफलं अविहिताप्रतिषिद्धमद्यमैकन निवृत्तेर्महाफ-

वर्षे वर्षे ३ श्वमेधेन यो यजेत शतं समाः मांसानि च न खादेद्यस्तयोः पुण्यफलं समम् ५३ फलमूलाशनैर्मे-
धैर्मुन्यन्नानां च भोजनैः न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ५४ मांसभक्षयितामुत्रयस्य मांस-
मिहाव्यहम् एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदति मनीषिणः ५५ न मांसभक्षणे दोषेन मधेन च मैकने प्रवृ-
त्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ५६ प्रेतशक्तिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धितथैव च चतुर्णामपि वर्णानां
यथावदनुपूर्वशः ५७ दंतजातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते अशङ्काबाधवाः सर्वे स्मृतके च तथोच्य-
ते ५८

लकथनार्थं यं उक्तस्यैव मांसवर्जनमहाफलकथनस्यानुवादः ५६ प्रेतशुद्धिमिति ब्राह्मणादीनां चतुर्णामपि वर्-
णानां प्रेतेषु पित्रादीनां शक्तिं ब्राह्मणादि क्रमेण यो यस्येति द्रव्यादीनां च तैजसादीनां शक्तिमभिधास्य नूतनं शुद्धैरशुद्धिसापेक्ष-
त्वात्तन्निरूपणार्थमाह वक्ष्यामाणेन ५७ दंतजात इति दंतजाते जातदंत इत्यर्थः बाहिताग्न्यादिष्वित्यनेन परनिपातः अनुजाते जा-
तदंतानंतरं कृतचूडाकरणे च चकारात् कृतोपनयने च संस्थिते मृते संति बाधवाः सपिंडाः समानोदकाश्चाशङ्का भवन्तीत्युच्यते
य यो विभागेनोद्देशमात्रमिदं वक्ष्यामाणा शौचकालभेदादिसंस्कारबाधनार्थम् ५८ दशाहमिति सप्तपुरुषपर्यंतं सपिंडतां च-
क्ष्यति सपिंडेषु शयनिमिक्तमाशौचं दशाहोरात्रं ब्राह्मणस्योपदिश्यते शल्योद्दिष्टो दशाहेन इति वक्ष्यमाणत्वात् आर्वाकसंचय-

नादस्त्रामितिचतुरहोपलक्षणंचतुर्थेदिवसेअस्थिसंचयनंकुर्यादितिषष्णुवचनात्त्रयहमेकाहोरात्रंवाअहःशब्दोऽहोरात्रपरः
अयंचाग्निवेदादिगुणापेक्षोव्यवस्थितविकल्पः यथाहदक्षः एकाहाच्छ्रुतेविप्रोयोगिनिवेदसमन्वितः हीनेहीनंभवेच्चैवत्र्यह
श्चतुरहस्तथा श्रौताग्निमतोमंत्रब्राह्मणात्मककृत्स्नशाखाध्यापिनः एकाहाशौचम् तत्रश्रौताग्निवेदाध्ययनगुणयोरैकगुण
रहितोहीनः तस्यत्र्यहःउभयगुणरहितस्तहीनतरः केवलस्मार्त्ताग्निमान्नस्यचतुरहः सकलगुणरहितदशाहः तदाहपराशरः नि
गुणोदशाभिर्दैनैरिति ५९ सपिंडतास्ति सपिंडलक्षणमाहयंपुरुषंप्रतियोगिनंकृतानिरूप्यतेतस्यपितृपितामहप्रभृतीन्प्र
दूपुरूपाननिक्रम्यसप्तमेपुरुषेप्राप्तेसपिंडत्वनिवर्त्ततेएवंपुत्रपौत्रादिष्वप्यवगंतव्यंपिंडसंबंधिनिबंधनाचेयंसपिंडता तयाहि
पितृपितामहप्रपितामहेभ्यस्त्रिभ्यःपिंडदानंप्रपितामहस्यपित्रादयस्त्रयः पिंडलेपमजश्चतत्पूर्वस्यतुसप्तमस्यपिंडसंबंधोनास्ती

दशाहंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीयते आर्वाकसंचयनादस्त्रात्र्यहमेकाहमेवच ५९ सपिंडतातुपुरु
षैसप्तमेविनिवर्त्तते समानोदकभावस्तजन्मनोमोर्बुद्धे ६० यथेदंशावमाशौचंसपिंडेषुविधीय
ते जननेष्वेवमेवस्यान्निपुणंशुद्धिमिच्छताम् ६१ सर्वेषांशावमाशौचमातापित्रोस्तसूतकम् सूत
कमातुरेवस्याहुपस्पृश्यपिताशुचिः ६२

यसपिंडतायस्यचैतेषदूपुरुषाः सपिंडाः सोपितेपांसपिंडः पिंडदातृत्वेनत
सिंडसंबंधात् अतःसाप्तपौरुषीयंसपिंडता तदुक्तंमत्स्यपुराणे लेपभाजश्चतुर्थ्याद्याःपित्राद्याःपिंडभागिनः पिंडदाःसप्तमस्तेषां
सापिंडयंसप्तपौरुषम् सगोत्रत्वेचैयंसपिंडताअतएवशंसलिसिनौ सपिंडतातुसर्वेषांगोत्रतःसाप्तपौरुषी तेनमातामहादीनां
एकपिंडसंबंधेपिनसपिंडता समानोदकत्वंपुनरस्मात्कुलेअमुकनामाभूदितिजन्मनामोभयापरिज्ञानेनिवर्त्तते ६० यथेदमिति
यथेदंदशाहादिकंगवनिमित्तमाशौचंकर्मानर्हत्वलक्षणंसपिंडेषुदशाहंशावमाशौचमित्यनेनविधीयते मसवेपिसम्यक्शुद्धि
मिच्छतासपिंडानांतादृशमेवाशौचंभवेत् अनिर्देशेनतुल्यतायांप्राप्तायांविशेषमाह ६१ सर्वेषामिति मरणनिमित्तमस्पृश्यत्वल
क्षणमशौचंसर्वेषामेवसपिंडानांसमानम् जनननिमित्तंनुमातापित्रोरेवभवतितत्राप्ययंविशेषःजनननिमित्तमस्पृश्यत्वंमातुरेव

दशरात्रपितातुस्नानात्स्पृश्योभवति अयमेवसंबंधः सर्वेनैन्यकीकृतः जातेषुत्रेपितुःस्नानंसर्वैलंतुविधीयते भाताशक्त्येदशा
हेनस्नानात्तुस्पर्शनंपितुः ६२ निरस्यत्विति स्नानंमैथुनिनःस्मृतमितिमैथुनेस्नानंविधास्यति तेनमैथुनंविनापिकामतोरेतः
स्वलनेस्नात्वापुमान्शक्त्योभवति अकामतस्तत्त्वभादौरेतःपातेमूत्रवदेतसउत्सर्गेइत्यापस्तंबोक्तेःस्नानंविनापिगृहस्थस्यश
दिः ग्रहाचारिणस्तकामतोऽपिस्वप्नेसिक्तात्रह्यचारात्यनेनस्नानादिनाशक्तिरुक्तावैजिकेतुसंबंधेपरपूर्वभार्यायामपत्योत्पत्तौत्र
हमशौचंभवति तथाचविष्णुः परपूर्वभार्यास्तत्रिरात्ररेतःपातिनअशौचमप्रकृतमपिजननप्रकरणेप्रसंगान्नदनुगुणतयोक्तंयत्ररे
तःपातमात्रेणस्नानंतत्रापत्योत्पत्तौत्रिरात्रमुचितम् ६३ अन्हाचैकेनेति एकेनान्हाएकयाचरात्र्याइत्यहोरात्रेणत्रिरात्रैस्त्रिभि
रिति नवाहोरात्रैर्मिलित्वादशाहेनेतिवैदग्ध्येनोक्तम् ननुदशाहेनेतिवक्तव्येकिमर्थोपवाग्विस्तारः उच्यते इंदीयसीलविद्वांवा

निरस्यतुपुमान्शक्त्यसुपस्पृश्यैवशक्त्यति वैजिकादभिसंबंधादनुकुर्यादयंअहम् ६३ अन्हाचैके
नरात्र्यात्रत्रिरात्रैरेवचत्रिभिः शवस्पृशोपिशक्त्यतित्र्यहादुदकदायिनः ६४ गुरोःप्रेतस्यशिष्य
स्तपितृमधंसमाचरन् प्रेतहारैःसमेतत्रदशरात्रेणशक्त्यति ६५ रात्रिभिर्मासतुल्याभिगर्भस्वावे
विमुच्यति रजस्युपरतसाध्वीस्नानेनरुजस्वला ६६

यम्यते इत्तस्वाध्यापगुणयोगेनयेसपिंडाएकाहादिअल्पाशौचयोगास्तेपदिस्नेहादिनाशवस्पृशोभवंतितदादशाहेनैवशक्त्यति
उदकदायिनःपुनःसमानोदकास्त्र्यहेण गोविंदराजस्तथनग्रहणपूर्वकशवनिहरिकासंबंधिब्राह्मणविषयमिदंदशाहाशौच
माह ६४ गुरोरिति गुरोराचार्यादेरसपिंडस्यमृतस्यशिष्योऽत्येष्टिं कृत्वाप्रेतनिहारकैर्गुरुसपिंडैस्तुल्यादशरात्रेणशक्त्योभवति
६५ रात्रिभिरिति अत्ररात्रिरिति विधेयगामिनोबहुत्वस्याविवक्षितत्वात् तृतीयमासात्प्रभृतिगर्भस्वावेगर्भमासतुल्याहोरात्रैर्वि
शेषाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीविमुच्यति एतच्चषण्मासपर्यंतम् यथोक्तमादिपुराणे षण्मासाभ्यंतरंयावद्गर्भस्वावोभवेद्यदि तदामा
ससमेस्तासां दिवसैःसुद्धिरिष्यते अत ऊर्ध्वंतुजात्यक्तमाशौचंतास्तविद्यते मेधातिथिगोविंदराजादयस्तादिपुराणेवचनादर्श

नात्सममासादवर्गागर्भस्त्रावेमासतुल्याहोरात्रैः स्त्रीणां विशुद्धिरित्यतिदिशंति प्रथमद्वितीयमासीयगर्भस्त्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रम् यथा
हहारीतः गर्भस्त्रावे स्त्रीणां त्रिरात्रं साधीयोरजो विशेषत्वात् पित्रादिसापिंडानां त्वत्रसद्यः शौचम् यथाहस्तमंतुः गर्भमासतुल्यादि
वसागर्भसंस्वरणे सद्यः शौचं वा भवति गर्भमासतुल्या इति स्त्रीविषयं सद्यः शौचं वेति पित्रादिसापिंडविषयमिति व्यवस्थितविकल्पः
रजस्वला च स्त्री रजसि निवृत्ते सति पंचमेदिने स्नानेनाह सार्थकल्पनयोग्या भवति स्पर्शयोग्या तु त्रिरात्रव्यपगमे चतुर्थे हि निवृत्तस्नानेनै
व शक्त्वा भवति ६६ नृणामिति अकृतचूडानां बालानां मरणे सापिंडानामहोरात्रेण शुद्धिर्भवति कृतचूडानां तु मरणे प्राशुपनयनकालाधि
गत्रेण शुद्धिः ६७ ऊनद्विवार्षिकमिति असंपूर्णद्विवर्षबालं मृतमकृतचूडं मालादिभिरलंकृत्य ग्रामाहूहिः कृत्वा विशुद्ध्यां भूमौ कालां
तरे शार्णदेहतया राक्यमस्थि संचयनकर्जं बोधवाः प्रक्षिपेयुः विश्वरूपस्तपस्यां भूमौ अन्यस्यास्थि संचयनं न कृतं तस्याग्निदधु रिति

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नैशिकी स्मृता निर्धूतचूडकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ६७ ऊनद्विवार्षिकं येन
निदध्वर्जं वावहिः अलंकृत्य सुचौ भूमावस्थि संचयनादते- ६८ नास्त्यकाव्योऽग्नि संस्कारो न च कार्योद
कक्रिया अरण्ये काष्ठवत्यक्ताक्षपयुक्त्यहमेव च ६९ नात्रिवर्षस्य कर्तव्या बांधवैरुदकक्रिया जातदंतस्य वा
कुर्बुर्नाम्नि वापि कृते सति ७०

आचक्षते ६८ नास्येति अस्यो न द्विवार्षिकस्याग्नि संस्कारो न कर्तव्यः नाप्युदकक्रिया कर्तव्या
उदकदाननिषेधो यथात्यादिसकलप्रेतकृत्य निवृत्त्यर्थः किं त्वरण्ये काष्ठवत्यक्ताक्षपवदिति शोकाभावोऽभिहितः यथा अरण्ये काष्ठं
परित्यज्य शोको न भवति एवं संस्काराग्रहं सपेत्त्यहारां च कुर्वीत अयंचाकृतचूडस्य च ग्रहा शौचविधिः पूर्वोक्ते काहा शौचविकल्पपरः स च
व्यवस्थितो रजस्वाध्यायादियुक्तस्यैकाहः तद्रहितस्य च ग्रहः यद्यपि मनुना परित्यागमात्रं विहितं तथाप्यूनद्विवार्षिकं निरयनेदिति याज्ञव
ल्क्यपचनादिशुद्धा भूमौ निरायायेव तत्तथ्यः ६९ नात्रिवर्षस्येति अप्राप्ततृतीयवर्षस्य पित्रादिसापिंडं उदकक्रियानकर्तव्येति पूर्वत्र नि
पिडाप्युत्तरार्थमनूपते जातदंतस्य वा उदकदानं कर्तव्यम् नामकरणे च कृते उदकक्रिया साहचर्यादग्नि संस्कारोप्यनुज्ञा मात्रं प्रेतपिंड
श्रान्तादिकंच यद्यप्यकरणसंभवे वरणं केशावहंतं वापि करणाकरणयोरास्नानाज्जातदंतं कृतनाम्नोः करणे प्रेतोपकारो भवत्यकरणे

प्रत्यक्षायाभावइत्यवगम्यते ७० सत्रहचारिणीति सहाध्यायिनिमृते एकरात्रमशौचं कर्तव्यं समानोदकानां पुनः पुन्रजनने सति त्रि-
रात्रेण शुद्धिर्भवति अहानुदकदायिन इति मरणविषयमुक्तम् ७१ स्त्रीणां भिति स्त्रीणां मरुतविवाहानां वाग्दत्तानां मरणे बांधवा-
भर्त्रादयस्त्र्यहेन शुद्धातिवाग्दानं विना भर्तृसंबंधाभावात् अश्रुतमपि वाग्दानांतपर्यंतं बोद्धव्यम् सनाभयः पितृपक्षाः वाग्दत्तानां
विवाहादूर्ध्वमरणे यथोक्तेनैव कल्पेनेत्येतच्छ्रोकपूर्वार्हेत्तेन त्रिरात्रेणैव सुध्यंतीत्यर्थः तदुक्तमादिपुराणे आजन्मनस्तच्छूडांतं-
यत्र कन्या विपद्यते सद्यः शौचं भवेत्तत्र सर्ववर्णेषु नित्यशः ततो वाग्दानपर्यंतं यावदेकाहमेव हि अतः परंपरद्वयानां त्रिरात्रमिति नि-
श्चयः वाग्दाने तु कृते तत्र ज्ञेयं चोभयतस्त्यहम् पितुर्वरस्य च ततो दत्तानां भर्तुरेव हि स्वजात्कृतमशौचं स्थान्मृतके सूतकेऽपि च मेधा-
तिथिगोविंदराजौ तु यथोक्तेनैव कल्पेनेति नृणामरुतच्छूडानां मित्येतदुक्तेन विधिना शक्यंतीति व्याचक्षतुः अत्र च चारव्याने पुत्रवत्क-

सत्रहचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ७१ स्त्रीणां म-
रुतसंस्कृतानां तु अहानुदकस्थितिबांधवाः यथोक्तेनैव कल्पेन शक्यंति तु सनाभयः ७२ अक्षारलवणा-
न्नाः स्फुन्निमज्जेयुश्च तेत्यहम् मांसाशनं च नाश्रीयुः शरीरं च पृथक् क्षितौ ७३ सन्निधावेषवैक-
ल्यः शावाशौचस्य कार्त्तिकः असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः संबन्धिबांधवैः ७४ विगतं तु विदेशस्थं शृ-
णुयाद्यो ह्यनिर्देशम् यच्छेषं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ७५

न्यायामपि चूडाकरणादूर्ध्वमरणे अहंशौ-

चं स्थान् तच्चादिपुराणाद्यनेकवचनं विरुद्धम् ७२ अक्षारेति क्षारलवणं कृन्निमलवणं तद्द्रवितमन्ममश्रीयुः त्रिरात्रं नद्यादौ स्थानमा-
चरेयुः मांसं च न भक्षयेयुः भूमौ चैकाकिनः शयनं कुर्युः ७३ सन्निधाविति मृतस्य सन्निधावेकस्थानावस्थानादहः परिज्ञाने शावाशौ-
चस्य विधिरयमुक्तश्च देशांतरावस्थानादज्ञाने सत्ययं वक्ष्यमाणो विधिः संबन्धिबांधवैर्ज्ञातव्यः संबन्धिनः सपिंडाः समानोदकाबांधवाः
७४ विगतं न्तिति विगतं मृतं विदेशस्थं विप्रकृष्टदेशस्थं अनिर्देशमभिर्गतं दशाहं शौचकालं यः शृणोति स यदवशिष्टं दशरा-
त्राद्यशौचस्य तावत्कालमविकल्पो भवति विगतमित्युक्तं लक्षणं जननेऽप्येतदवगंतव्यम् तथा च चूडस्थितिः अन्यदेशमृतं ज्ञातिश्रुत्वा

वापुत्रजन्मच अनिर्गते दशाहेतुशोषाहोभिर्विशंख्यति ७५ अतिक्रान्त इति नाशोचं प्रसवस्यास्तिव्यतीतेषु दिनेषु अपि इति दे-
वलवचनान्तरणविषयं वचनमिदम् सपिंडमरणे दशाहाशौचेऽतिक्रान्ते त्रिरात्रमशुद्धो भवति संवत्सरे पुनरतीते स्नातैव विशुध्य-
ति एतच्चाविशेषेणाभिधानाच्चातुर्वर्ण्यविषयम् ७६ निर्देशमिति दशाहाशौचव्यपगमे कर्मणि हल्लक्षणस्य त्रिराशौचस्योक्त-
त्वात् तदंगास्पर्शविषयम् निर्गतदशाहं सपिंडमरणं शुक्लापुत्रस्य जन्मच सचेलं स्नात्वा स्पृश्यो भवति ७७ बाल इति बाले अजात-
दंते मृते जातदंते नृणामकृतचूडानामिति एकाहोरात्राभिधानाद्देशान्तरस्थे च सपिंडे मृत इत्येकाहाशौचविषयम् पूर्वश्लोके दशा-
हाशौचिनस्त्वहविधानात् पृथक्पिंडे समानोदके त्रिरात्रमुक्तम् तत्र त्रिरात्रव्यपगमे सर्वेष्वपुसचेलं स्नात्वा सद्यो विशुद्धो भवति ७८

अतिक्रान्तेदशाहेचत्रिरात्रमशतचिर्भवेत् संवत्सरेज्यतीतेतुस्पृश्वैवापोविशुध्यति ७६ निर्देशं
जातिमरणंश्रुत्वापुत्रस्यजन्मच सवासजलमापुत्यशुद्धोभयतिमानवः ७७ बालेदेशांतरस्थेचपृथ
कपिडेचसंस्थिते सवासजलमापुत्यसद्यएवविमुच्यति ७८ अतर्दशाहेस्याताचेत्युनमरणज
न्मेनि तावत्स्यादशचिविप्रोयावत्तस्यादनिर्देशम् ७९ त्रिरात्रमाहाराशौचमाचार्य्युसंस्थितेसति
तस्यपुत्रेचपत्न्याचदिवारात्रमितिस्थितिः ८० श्रोत्रियेतूपसंपन्नेत्रिरात्रमशतचिर्भवेत् मातुलेपक्षि
णीरात्रंशिष्यतिग्वांधवेषुच ८१ प्रेतेराजनिस्त्र्यतिर्यस्यस्याद्विषयेस्थितः अश्रोत्रियेत्वहःकृत्स्नम
नूचानेतथागुरो ८२

नूतानतयाशुरा ८९ अंतर्दशाह इति दशाहादिमध्ये यदि पुनर्मरणे मरणं जनने जननं स्यात्पुनः शब्दात्सजातीयावगमात्तदा तावत्कालमेव विप्रादिरशुद्ध स्यात् यावत्पूर्वजातदशाहाद्यशौचं नापगतं स्यात्तात्काल्यं शौचं च पगमेनैव द्वितीयेऽपि मृतकेऽसूत केन शक्तिरित्यर्थः ७९ निरात्रमिति आचार्येऽपि मृतसति शिष्यस्य निरात्रमाशौचं वदंतितत्पुत्रपत्योश्च मृतयोरहोरात्रमित्येषा शास्त्रमयी दा ८० श्रोत्रिय इति वेदशास्त्राध्यायिनि उपसंफने मैत्रादिना तत्समीपवर्तिनितद्ब्रह्मवासिनीत्यर्थः तस्मिन्मृते निरात्रेण शक्त्यो भवति मातुल्यवत् कृशिव्यादिपुपक्षिणोऽत्रिंश्याप्याशौचं द्वे अहनी पूर्वेऽन्तरेऽपक्षाविवयस्याः सापक्षिणी ८१ प्रेते राजनीति यस्य देशो ब्राह्मणादि स्थितः त

स्मिन् राजनि कृताभिषेके क्षत्रिये मृते सज्योतिषां च संस्थात् सहज्योतिषां वर्त्तन इति सज्योतिः यदि दिवा तदा यावत् सूर्यज्योतिस्तावदाशौचं पदिरात्रौ मृतस्तदा यावत् तारकाज्योतिस्तावदाशौचम् औत्रिये त्रिरात्रमुक्तम् अथोत्रियेषु नस्तद्गृहे मृते कृत्स्नं दिनमात्रमाशौचम् न तुरात्रावपिरात्रौ मृते रात्रावेवेत्यवगंतव्यं सांगवेदाध्यापिनिस्त्वल्पावहुवायस्येत्येतन्निर्दिष्टे गुरावप्यहमात्रमेव ८२ शुद्धोदिति उपनी तसपिंडमरणे संपूर्णकालीनजनने च वृत्तस्याध्यायादिरहितब्राह्मणो दशाहेन शतद्व्योमवति क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पंचदशाहेन शूद्रो मा सेन तस्य चोपनयनस्याने विवाहः ८३ नवर्द्धयेदिति यस्य तु वृत्तस्याध्यायाद्यपेक्षया पूर्वमर्वाकुसंचयनादस्त्रामित्याद्याशौचसंकोच उक्तः सनिष्कर्मस्मरवमासिष्ये इति बुद्ध्यानाशौचदिनानि दशाहादिरूपतया वर्द्धयेत् संकुचिताशौचदिनेष्वपि अग्निधिति बहुवचनात् औत्तग्निषु ह्यग्निहोत्रहोमान् विधाययेत् संपूर्णदशत्तो चापुत्रादीन् कारयेत् अत्रैव हेतुमाह यस्मात्तत्कर्मग्निहोत्ररूपं कुर्वाणः पुत्रादिः सपिंडो नाश्वन्निर्ववति तदा ह पारस्करः नित्यानिधिनिवर्त्तते वैतानवर्जं वैतानं औत्तो होमः गार्हपत्यकुंडस्थानग्नीनाहवनीया

शतद्व्योमो दशाहेन द्वादशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ८३ नवर्द्धयेदद्या हानिप्रत्यूहे न्नाग्निषु क्रियाः न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योप्यश्वत्थिभवेत् ८४

दिक्कुंडेषु वितत्यक्रियते इति तथा च शंखलिखितौ अग्निहोत्रार्थं स्नानोपस्पर्शनाच्छुचिः जावां लोप्याह जन्महानौ वितानस्य कर्मलो पोन विद्यते शालाग्नौ केवलो होमः कार्य एवान्यगोत्रजैः छंदोगपरिशिष्टमपि मृतके कर्मणां त्यागः संध्यादीनां विधीयते होमः औत्तुत्कर्त्तव्यः शक्नान्तेनापि बाकलैः तस्मादेकाहव्यहाद्याशौचसंकोचे संध्यादीनामेव परित्यागो न तु औत्तहोमस्य एकाहव्यहाद्यपगमे तु संध्यापश्चमहायज्ञादिसर्वमेवानुष्ठेयम् अतो यन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यामन्यथाप्यभिधायि एकाहव्यहाद्यशौचसंकोचोऽयं मत्साध्यापमात्रविषयः संध्योपासनादिकं तु तेनापि दशाहमेव न कर्त्तव्यमिति तन्निष्प्रमाणकम् यच्च गौतमेन राज्ञां च कर्मविरोधात् ब्राह्मणस्य साध्यायानिरुत्तर्यं याज्ञवल्क्येन च ऋत्विजान्दीक्षितानां चेत्यादिना सद्यः शौचमुक्तं तत्सर्वेषामेव दशाहाद्यशौचिनामपि तत्तत्कर्मविषयम् यानि तु भयत्र दशाहानि कुलस्यान्नं भोजीत इत्यादीनि दशाहं तत्तत्कर्मनिषेधकानि वचनानि तानि दशाहाशौ

नविषयाणीतिनकाश्चिद्विरोधः तस्माद्गोमस्वाध्यायमात्रार्थसंगुणेअशौचलाघवन्नसंध्योपासनार्थमितीदन्निष्प्रमाणम् ८४ दिवेति
 चांडालंरजस्वलां ब्रह्महादिकंमसूतान्दशाहाभ्यंतरे शवंशवस्पृष्टिनंचस्पृष्ट्यास्नानेनसुद्धोभवति केचित्तुतत्स्पृष्टिनमितिचांडालोद
 क्यादिभिः सर्वैःसंप्रधयंति गोविंदराजस्तयाज्ञवल्क्यवचनात् शवस्पृष्टिनमेवतत्स्पृष्टिनमाह नोदक्यादिस्पृष्टिनंतत्राचमनविधा
 नात् तदाहयाज्ञवल्क्यः उदक्यासुचिभिः स्नायात्संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेत् उदक्याशुचिभिः स्पृष्टःस्नानंकुर्यात्तदुदक्याशौचिभिः स्पृष्टैः
 स्पृष्टंनूपस्पृशेदचमेत् ८५ आचम्येति आत्यदेवपूजादिसंचिकीर्षुः स्नानाचमनादिनाप्रयतःसम्यक्कृतचांडालाद्यशुचिदर्शनेस
 ति ओंउदुलंजातवेदसमित्यादिसूर्यदेवतमंत्रान्यथासामर्थ्यावमानाश्चशक्त्याजपेत् ८६ नारमिति मानुषास्थिस्नेहसंयुक्तं-
 स्पृष्ट्वाब्राह्मणादिः स्नानेनविशुध्यति स्नेहयूक्त्येपुनः स्पृष्ट्वाआचम्यगोस्पर्शाकर्तव्येक्षणयोरन्यतरत्कृत्वाविशुद्धोभवति ८७ आ

दिवाकीर्त्तिसुदक्यांचपतितंस्मृतिक्रान्तया शवंतत्स्पृष्टिनंचैवस्पृष्ट्यास्नानेनशुध्यति ८५ आच
 म्यप्रयतोनिर्त्यजपदशुचिदर्शने सौरान्मंत्रान्यथोत्साहपावमानाश्चशक्तितः ८६ नारस्पृष्ट्यास्थि
 स्नेहंस्नात्वाविप्रोविशुध्यति आचम्यैवतुनिःस्नेहंगामालुम्यार्कमीक्ष्यवा ८७ आदिष्टानोदक
 कुर्यादाव्रतस्यसमापनात् समासेत्तूदककृत्वात्रिरात्रेणैवशुध्यति ८८ यथासंकरजातानां
 व्रज्यास्तुचतिष्ठताम् आत्मनस्त्यागिनांचवनिपत्ततोदकक्रिया ८९

दिष्टाति व्रतादेशनमादिष्टंतदस्यास्ताति

ब्रह्मचारीसंप्रेतोदकमाव्रतसमापनान्नकुर्यात् उदकमिति पूरकपिंडपोडश आत्यादिसकलप्रेतकृत्योपलक्षणं समासेपुनर्ब्रह्मच
 र्यं प्रेतोदकं कृत्वाभिरात्रमशौचं कृत्वाविशुद्धोभवति एतच्चमातापित्राचार्यव्यतिस्तिविषयम् तदाहवसिष्ठः ब्रह्मचारिणः शयकर्म
 णाव्रतान्निवृत्तिरन्यत्रमातापित्रोर्गुरोर्वी शयकर्मणोतिशयनिमित्तकेननिर्हरणदहनोदकदानपूर्वकपिंडपोडश आद्यादिकर्मणा
 वक्ष्यतिन आचार्यस्वमुपाध्यायमिति ८८ इत्येति जातशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते यथाजातानां बाहुल्येन त्यक्तस्वधर्माणांसंकर
 रजातानां हीनवर्णेनोत्कृष्टरूपीपूत्यन्तानां वेदवाद्यरक्तपटादिप्रव्रज्यास्तुवर्त्तमानानां अशास्त्रीपविषो बंधनादिनाकामतश्चरुत

जीवितत्यागिनामुदकादिक्रियानकर्तव्या ८९ पाषंडमिति वेदवाह्यरक्तपटमौजादिब्रतचर्यापाषंडंतदनुतिष्ठतीनांस्वच्छंदमेका
 १ नेकपुरुषगामिनीनांगर्भपातनभर्तृवधकारिणीनांहिजातिस्त्रीणांस्तरापीनांउदकक्रिया औत्थ्र्यदेहिकन्निवर्ततइतिपूर्वेणसंबं
 धः ९० आचार्यमिति आचार्यउपनयनपूर्वकंसंपूर्णशारवाध्यापयिताउपाध्यायोवेदैकदेशस्यांगस्थवाअध्यापकः वेदस्यवेदा
 नांचएकदेशस्यापिव्याख्यातागुरुः निर्हरणकत्वात्तेनकृत्यस्यनिर्हृत्यइतिदाहदशाहृषिंडपोडशश्राद्धादिसकलप्रेतकृत्यस्यप्रद-
 र्शनार्थमाचार्यादीन्यंचमृतान्निर्हृत्यब्रह्मचारीनलुप्तव्रतोभवति एवंचान्यानिर्हृत्यव्रतलोपोभवतीतिगम्यतेआचार्यस्वमित्य-
 भिधानाद्गुरोरुपैसन्निहितेगुरुवहृतिमाचरेत्इतिन्यायान्नाचार्याचार्यमपिस्वामितिसर्वत्रसंबध्यतेतेनोपाध्यायोपाध्यायमपिनि-
 र्हृत्यव्रतलोपण्य ९१ दक्षिणेनेति अमांगलिकत्वादत्यंतापकृष्टशूद्रक्रमेणाभिधानंशूद्रमृतंदक्षिणपुरद्वारेणनिर्हरेत् हिजातीन्

पाषंडमाश्रितानांचचरंतीनांचकांसतः गर्भभर्तृद्रुहांचैवस्तरापीनांचयोषिताम् ९० आचा-
 र्यस्वमुपाध्यायपितरमातरगुरुम् निर्हृत्यलुप्यतीयेतीन्नवतेनवियुज्यते ९१ दक्षिणेनमृतशूद्र
 पुरद्वारेणनिर्हरेत् पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तयथायोगंहिजन्मनः ९२ नराज्ञामघदोषोस्तिव्रतिनान्नचस-
 त्रिणाम् ऐंद्रस्थानमुपासीनाब्रह्मभूताहितेसदा ९३ राज्ञोमाहात्मिकेस्थानेसद्यःशौचंविधीयते प्र-
 जानांपरिरक्षार्थमासनंचान्नकारणम् ९४

पुनर्यथायोगंयथायुक्त्याअपकृष्टवैश्यक्षत्रियक्रमेणैवपश्चिमोत्तरपूर्व
 द्वारेणनिर्हरेत् ९२ नराज्ञामिति राज्ञामभिषिक्तक्षत्रियाणांसपिंडमरणादौअशौचदोषोनास्तियतौराजानऐंद्रस्थानंराज्याभिषे-
 कार्थ्यंआधिपत्यकारणंप्राप्ताः व्रतिनोब्रह्मचारेणश्राद्धायणादिब्रतकारिणश्च सत्रिणोयागप्रवृत्ताः यतोब्रह्मभूतास्तेब्रह्मैव-
 निष्ठापाः अशौचाभावश्चायंकर्मविशेषे तदाहविष्णुः अशौचंनराज्ञाराजकर्मणिनव्रतिनांव्रतेनसत्रिणांसत्रे राजकर्मचव्यवहा-
 रदर्शनशांतिहोमादिकर्मणि ९३ राज्ञइति महात्मनइंद्रस्थानंमाहात्मिकंराज्यपदास्वयंसर्गाधिपत्यलक्षणंमहात्मेवप्रवीणपुण्य
 राज्यमासादयतितस्मिन्वर्तमानस्यसद्यः शौचमुपदिश्यतेनतुराज्यमच्युतस्यक्षत्रियजातेरप्यब्रजातिरविवक्षिताइत्यनेनश्लोकेन

दर्शितं यतो न्यायनिरूपणेन दुर्भिक्षेऽन्वदानेनोपसर्गेषु शांतिर्होमादिना प्रजारक्षार्थं राज्यासनेष्ववस्थानमशौचाभावे च कारणांतच्चा
क्षत्रियाणामपितत्कार्यकारिणां विप्रवैश्यभूद्राणामविशिष्टं अतएव सोमकार्यकारिणि च मसे सोमधर्मा अतएव ब्राह्मिधर्मान्विततया श्रुतम
प्यवधातादितत्कार्यकारित्वस्य विवक्षितत्वात्। कृतौ यवे विरुतौ च नीवा रादिषु संबध्यत इति कर्ममीमांसायां तत्तदधिकरणेषु निरणायि
१४ डिंवाहव इति डिंवाहवो नृपरहितयुद्धंतत्र हतानां विद्युतावज्जेषा पार्थिवेण वधा हर्षे पराधे हते गोब्राह्मणरक्षणार्थं विनापि युद्धं जला
ग्निव्याघ्रादिभिर्हतानां पस्य पुरोहितादेः स्वकार्याविधातार्थं नृपतिरशौचाभावमिच्छति तस्यापि सद्यः शौचम् १५ सोमेति चंद्राग्नि सूर्य
वासुराक्रमानां पितृभ्यां पंचान्योः कुबेरवरुणयोरेवं अशनां लोकपालानां संबन्धि देहं राजाधारयति ततः किमत आह १६ लोकेशेति यतो
लोकेशां शांतांतो नृपतिरतो नास्याशौचमुपादिश्यते यस्मान्मनुष्याणां यच्छौचमशौचं वा तच्छौकेशेभ्यः प्रभवति विनश्यति च अप्ययो-

डिंवाहव हतानां च विद्युता पार्थिवेन च गोब्राह्मणस्य चैवार्ये यस्य चेच्छति पार्थिवः १५ सोमाग्न्यर्का
निलेंद्राणां पितृभ्यां यमस्य च अशनां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः १६ लोकेशाधिधितो राजाना-
स्याशौचं विधीयते शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभववाप्ययम् १७ उद्यते राहवेशस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य
च सद्यः संतिष्ठते यज्ञस्तथा शौचमिति स्थितिः १८ विप्रः श्रद्धयत्यपः स्पृष्ट्वा क्षत्रियो वाहनायुधम् वै
श्यः प्रतोदं रम्भीन्वायष्टिं भूद्रः कृतक्रियः १९

विनाशः एतेनान्यदायशौचाशौचोत्पादनविनाशशक्तस्य लोकेश्वरस्त
पम्यनृपतेः कृतः स्वकीयाशौचमिति पूर्वोक्ताशौचाभावस्तुतिः १७ उद्यतेरिति उद्यतैः शस्त्रैश्च द्वादिभिर्न तुल्यगुडपाषाणादिभिरपराश्रु
यलादिक्षत्रियधर्मयुक्तसंग्रामे हतस्य तत्क्षणादेव ज्योतिर्होमादियज्ञः संतिष्ठते समाप्तिमेवेति तत्पुण्येन युज्यते इत्यर्थः तथा शौचम
पितत्क्षणादेव समाप्तिमेति इयं शास्त्रे मर्यादा १८ विप्र इति अशौचांतं कृतश्रद्धादि कृत्यो ब्राह्मणः अपः स्पृष्ट्वेति जलस्पर्शमात्रं द
क्षिणहस्तेन कृत्वा शूद्रो मरति न तु संवन्मरेष्यतीते तु स्पृष्ट्वैरिद्विंशुद्धातीति वत्स्नात्वा वाहनादिस्पर्शसाहचर्यात् स्पृष्ट्वेत्यस्य च सकृदु-
चरितस्यार्थमेतदस्याप्यलात् क्षत्रियो हस्त्यादिवाहनं सद्वाद्यस्त्रं च वैश्यो बलीवर्हीदितो दं लोहमोताग्रं यो लंघ्याद्भ्यो यष्टिं वंशदंडिकाम्

एतदिति भोद्विज्येष्टाएतच्छौचं सपिंडेषु प्रेतेषु युष्माकमुक्तम् इदानीमसपिंडेषु प्रेतसु द्विंशृणुत १०० असपिंडमिति असपिं
डं ब्राह्मणं मृतं ब्राह्मणो बंधुवत् स्नेहानु बंधेन न त्वदृष्टबुद्धौ त्यक्त्वा हुक्तं मातुः आत्मानं सन्निकृष्टान् सहोदरभ्रातृ भगिन्यादीन् बांध
वान्निर्हृत्य त्रिरात्रेण शक्यो भवति १०१ यद्यन्नमिति निर्हरकोपदितेषां मृतस्य सपिंडानां आशौचिनामन्नमभ्यातित दातृ दृशाहेनै
व शुध्यति त्रिरात्रेण अथ ते सामन्तानां भ्याति गृहे च तेषां न वसति निर्हरति च तदा होरात्रेणैव शुध्यति एवं च तद्गृहं वासे सति तदन्नाभोजि
नो निर्हरकस्य पूर्वोक्तं त्रिरात्रम् १०२ अनुगम्येति ज्ञातिमज्ञातिं वा मृतमिच्छातोऽनुगम्य सचेलः स्नानं च कृत्वा ततोऽग्निं स्पृष्ट्वा प
्राशनं कृत्वा अनुगमननिमित्ताशौचाद्विशुध्यति १०३ न विप्रमिति ब्राह्मणादिमृतं समानजातीयेषु स्थितेषु न शूद्रेण पुत्रादि

एतद्बोधिहितं शौचं सपिंडेषु द्विजोत्तमाः असपिंडेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधत १०० असपिंडं द्वि
जं प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बंधुवत् विशुध्यति त्रिरात्रेण मातुरासाश्च बांधवान् १०१ यद्यन्नमिति तेषां तु
दृशाहेनैव शक्यमिति अनदन्नन्मन्महं वनचेतस्मिन् गृहवसेत् १०२ अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञा
तिमवच स्नात्वा सचेलः स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति १०३ न विप्रं स्वेषु तिष्ठत्समृतं शूद्रेण नाय
येत् अस्वर्ग्याह्वाहुतिः सास्याच्छुद्रसंस्पर्शदुषिता १०४ ज्ञानतपोग्निराहारो मृन्मनो वायुपांज
नम् वायुः कर्माकालौ च शक्येः कर्तृणि देहिनाम् १०५

यस्मात्साशरीराहुतिः शूद्रस्पर्शदुषिता सती मृतस्य स्वर्गाय-
हितान भवति मृतं स्वर्गं प्रापयतीत्यर्थः स्वेषु तिष्ठत्स्वभिधानात् ब्राह्मणाभावे क्षत्रियेण तदभावे वैश्येन तदभावे शूद्रेणापि निर्हर
येदित्युक्तं यथा पूर्वश्रेष्ठत्वादस्वर्ग्यदोषश्च ब्राह्मणादिसद्भावे शूद्रेण निर्हरणे सति बोद्धव्यः गोविंदराजस्तदोषनिर्देशात् स्वेषु तिष्ठत्स्वि
त्यपि वक्षितमित्याह तदसुक्तम् संभवदनुपदद्वयोच्चारणवैयर्थ्यप्रसंगात् उपक्रमावगते श्रवणे दोषितन्यायेनात्तु बोध्यत्वाद्गुणभू
तसुख्यर्थबाधेन प्रधानमूतायाजानेरुपेक्षायां गुणलोपेत्तु सुख्यस्यैव तपिन्यायेन बाध्येत तस्मात् स्वेषु तिष्ठत्स्विति पदद्वितयेन वि
वक्षितम् इमां गोविंदराजस्य राजाज्ञानाद्विग्रह १०४ ज्ञानमिति ज्ञानादीनि शक्येः साधनानि भवन्ति तत्र ब्रह्मज्ञानं बुद्धिरूपतः

करणशब्देः साधनं यथावद्व्यतिबुद्धिर्ज्ञानेन शक्यति तपो यथा तपसा वेदवित्तमाः अग्निर्यथा पुनः पाकेन मृण्मयम् आहारो यथा ह
विष्येण यवा ग्राहति मृद्वारिणी यथा मृद्वार्यादेयमर्थवदिति मनो यथा मनः पूतं समाचरेदिति संकल्पविकल्पात्स कं मनो निश्चयात्मिका
बुद्धिरिति मनो बुद्ध्योर्भेदः उपांजनमुपलेपनं यथा मार्जनोपांजनैर्वैश्व कर्म यथा यजेद्वाऽश्वमेधेन इत्यादि अर्को यथा गामालभ्यार्क
मीदृश्या कालो यथा शक्ये द्विप्रोदशाहेन त्रयोस्तु शक्ये हेतुत्वं मनुना तुक्तमपि पंथानश्च विशक्यंति सोमसूर्याभुमारुतैरिति वि-
ष्यवादा तुक्तं ग्राह्यम् १०५ सर्वेषामेवेति सर्वेषां मृद्वारिनिमित्तदेहशौचमनः शौचादीनां मध्यादर्थशौचं अन्यापेन परधनहरणपरी
हारेण यद्नेच्छया तत्परं मरुष्टं मन्यादिभिः स्मृतं तस्माद्योऽर्थशब्दः स सुहो भवति यः पुनर्मृद्वारिशक्तिर्ये चाशुद्धः सोऽशुद्ध एव १०६
क्षांसेति परेणापकारे कृते तस्मिन् प्रत्यपकारबुद्ध्यनुत्पत्तिरूपया पण्डिताः शक्यंति यथा च वक्ष्यति महायज्ञक्रियाः क्षमानाशयं त्या-

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् योर्ये सुविर्हिस्युचिर्न मृद्वारिभुचिः शुचिः १०६ क्षांत्याशु-
ध्यति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः प्रच्छन्नपापाजप्येन तपसा वेदवित्तमाः १०७ मृत्तोयैः शुध्यते शौ-
च्येन दीयेगेन शक्यति रजसास्त्रामनोदुष्टा संन्यासेन हि ज्ञोत्तमः १०८ अद्भिर्गात्राणि शुद्ध्यति मनः स-
त्येन शक्यति विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शक्यति १०९

श्रुपापानीति अकार्यकारिणो दानेन यथावद्व्य

ति सर्वस्वं वा वेदविदे ब्राह्मणायेति अप्रख्यातपापाजप्येन यथावद्व्यति जपस्तूपवसेहिनमिति वेदवित्तमाः वेदार्थं चां द्रायणादितपो
विदः तपसेत्येकादशाध्यायेवक्ष्यमाणेन १०७ मृत्तोयैरिति मलाद्युपहतं शोधनीयं मृज्जलैः शौध्यते नदी प्रवाहश्च म्लेष्माद्यशुचि
दूषितो वेगेन शक्यति स्त्रीचपरपुरुषमैकं संकल्पादिदूषितमानसा प्रतिमासार्त्तवेन तस्मात्पापाच्छुद्धा भवति ब्राह्मणश्च संन्यासेन व
ष्टाध्यायाभिधेयेन पापाच्छुध्यति १०८ अद्भिरिति सेदोद्युपहतान्यंगानि जलेन क्षालितानि शुद्ध्यति मनश्च निषिद्धचिंतादिना दूषि
तं तस्याभिधानेन शक्यति भूतात्मा सूक्ष्मादिलिंगशरीरावच्छिन्नो जीवात्मा ब्रह्म विद्यया पापस्य हेतुतया तपसा च शुद्धो भवति शब्दः
परमात्मरूपेणावतिष्ठते बुद्धिश्च विपर्ययज्ञानोपहता यथार्थविषयज्ञानेन शुद्ध्यति १०९

एष इति अयं शरीरसंबन्धिनः शौचस्य सुष्याके निश्चय उक्तः इदानीं नाना प्रकारद्रव्याणां येन यच्छुध्यति तस्य निर्णयं शृणुत ११०
तैजसेति तैजसानां सुवर्णादीनां मरकतादिमणीनां पाषाणमयस्य च सर्वस्य भस्मना जलेन मृत्तिकाया च मन्वादिभिः शुद्धिरुक्तानि-
लेपस्य जलेनैवानंतरं शक्येर्वक्ष्यमाणत्वात् इदमुच्छिष्टघृतादिलिप्तविषयं तत्र मृद्भस्मनोर्गंधक्षयैककार्यत्वादिकल्पः आपस्तू-
भयत्रसमुच्चायंते १११ निलेपमिति उच्छिष्टादिलेपसहितं सौवर्णभांडं जलभवं च शंसत्समुक्तादिपाषाणमयं च राजतमनुपस्कृतं रे-
खादिगुणांतया धानरहितं तथा विधमलासंभवाज्जलेनैव भस्मादिरहितेन शुध्यति ११२ अपामग्नेरिति अग्निर्वैवरुणादीन्का-
मयत इत्यादिवेदे श्रूयते तयाग्नेः सुवर्णमिन्द्रियं वरुणादीनां रजतमित्यादि श्रुतिश्च न्यायः संपोगात् सुवर्णं रजतं चोद्धूतं यस्मादतस्तयोः

एष शौचस्य च प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः नाना विधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणुत निर्णयम् ११० तैजसा-
नामणीनां च सर्वस्याश्ममयस्य च भस्मना द्विमृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः १११ निलेपकां च न-
भांडमद्भिरेव विशुद्ध्यति अज्जमश्ममयं चैव राजतं चानुपस्कृतम् ११२ अपामग्नेश्च संपोगाद्धैमरो-
प्यं च निर्वभौ तस्मात्तयोः स्वयोन्यैव निर्णयको गुणवत्तरः ११३ ताम्रायः कांस्यरैत्यानां नृपुणः सोम-
कस्य च शौचं यथा हर्कतं व्यक्षारास्तोदकवारिभिः ११४ द्रवाणां चैव सर्वेषां शुद्धिरापूवने स्मृतम् प्रो-
क्षणां सहतानां च दारवाणां च तक्षणम् ११५

स्वेन कारणेनैव जलेनात्यंतोपघातेनाग्निना निर्णयः शुद्धिहेतुः गुणव-
त्तरः प्रशस्ततरः ११३ ताम्राय इति अयोर्लोहं रैति पित्तलं तद्भवं पात्रं रैत्यंत्रपुरंगं रेषां भस्मास्तोदकैः शोधनं कर्तव्यं यथा ह्यस्य य-
दहति अंभसा हेमसौ व्यायः कांस्यं शुध्यति भस्मना अन्लेस्ताम्रं च रैत्यंच पुनः पाकेन मृण्मयमिति बृहस्पत्यादिवचनादिशेषोऽत्र
बोद्धव्यः ११४ द्रवाणां चेति द्रवाणां घृततैलानां काककायाद्युपहतानां बोधायनादिवचनात्सृतिमात्रप्रमाणानां प्रादेशप्रमा-
णकुशपत्रद्वयाभ्यां उत्पूवनेन शुद्धिः संहतानां च शय्यादीनामुच्छिष्टाद्युपघाते प्रोक्षणां दारवाणां च त्वंतोपघाते तक्षणं ११५
मार्जनीमिति चमसानां यहाणां चान्येषां यज्ञपात्राणां पूर्वपाणिनामाजेन कार्यं पश्चात्पक्षालनेन यज्ञे कर्तव्ये शक्यं भवति ११६

चरूणांमिति स्नेहाक्तानांचरूक्कादीनांउष्णजेनशुद्धिः स्नेहाद्युक्तानांतुजलमात्रणवशुद्धयश्चायम् ११७ अद्रिस्त्विति व
हूनान्धान्यानांचरूणाणांचचांडालाद्युपघातेजलेनप्रोक्षणाच्छुद्धिः बहुलंचपुरुषभारहार्याधिकत्वमितिव्याचक्ष्यते तदल्पानांतु
प्रक्षालनाच्छुद्धिर्मन्वादिभिरुपदिश्यते ११८ चेलवदिति स्पृश्यपशुचर्मणांवंशादिदलनिर्मितानांचवरूक्काच्छुद्धिर्भवतिशाक
मूलफलानांचधान्यवच्छुद्धिः ११९ कौषेयेति रुमिकोषोद्भवस्यवरूक्कास्यमेषादिदोमप्रभवस्यकंबलादेकरूपैः क्षारमृत्तिकाभिःकु
तपानांनेपालकंबलानांअरिष्टकैः अरिष्टचूर्णैः अंशुपट्टानांपट्टाशटकानांविह्वलैः क्षौमाणांदुकूलानांक्षमावलकलभवानां
वरूणाणांतुपिष्टश्चेतसर्वपप्रक्षालनाच्छुद्धिः १२० क्षौमवदिति शंसवस्यपशुशृंगाणांस्पृश्यपश्वस्थिभवस्यगजादितंतस्यचक्षौ-

मार्जनंयज्ञपात्राणांपाणिनायज्ञकर्मणि चमसानांग्रहाणांचशुद्धिःप्रक्षालनेनतु ११६ चरूणांस्क-
कृक्काणांचशुद्धिरुष्णोत्तवारिणा स्पर्शभूर्पशकटानांचसुसुलोलस्रवलस्यच ११७ अद्रिस्त्वप्रोक्षणा
शौचंचहूनांधान्यवाससाम् प्रक्षालनेनत्वल्पानामद्रिः शौचंविधीयते ११८ चेलवचर्मणांशुद्धि
वैदलानांतथैवच-शाकमूलफलानांचधान्यवच्छुद्धिरिष्यते ११९ कौषेयाविकयोरूपैः कुतपानाम-
रिष्टकैः श्रीफलैरुपुपट्टानांक्षौमाणांगोरसर्वपैः १२० क्षौमवच्छंसवशृंगाणामस्थितंतमयस्यच शु-
द्धिर्विज्ञानताकार्योगोमूत्रेणोदकेनवा १२१ प्रोक्षणात्तृणकाष्ठंचपलालंचैवशुध्यति मार्जनोपाज-
नैर्वैशमपुनःपाकेनमृण्मयम् १२२ मद्यैर्मूत्रैःपुरीषैर्वाधोवनैः पूयशोणितैः संस्पृष्टनैवशुद्ध्येतपुनःपा-
केनमृण्मयम् १२३

मनसिष्टश्चेतसर्वपकल्केनगोमूत्रजलयोरन्यतरयुक्तेनशास्त्रविदाशुद्धिः कर्तव्या १२१ प्रोक्षणात्तृ-
णकाष्ठंचेति तृणकाष्ठपलालंचचंडालादिस्पर्शदूषितप्रोक्षणेनशुद्ध्यति तृणपलालसाहचर्यादिदमिंधनादिकाष्टविषयम् दारवाणां
चतक्षणांमितिनिर्मितदारुमयगृहपात्रविषयम् गृहमुदस्यानिवासादिदूषितम् मार्जनगोमयाद्युपलेपनेनमृन्मयभांडमुच्छिष्टादि-
स्पर्शदूषितपुनःपाकेनशुद्ध्यति १२२ मद्यैरिति मद्यादिभिस्तसंस्पृष्टमृण्मयपात्रपुनःपाकेनापिनशुद्ध्यतिधोवनंश्लेष्मापूयशोणि-
तविकारः १२३

संमार्जनेति अवकरशोधनेनगोमयासुपलेपनेनगोमूत्रोदकादिसेकेनस्वात्वाकानिर्मृदपनयेनेनगवांअहोरात्रनिवासेनपंचभिरेकै
कशोभूमिःशुध्यति एषांचौच्छिष्टमूत्रपुरीषचंडालनिवासाद्यपघातगौरवलाघवाभ्यांसमुच्चयविकल्पाववगंतयौ १२४ पक्षि
जग्धंगवाघ्रातमिति भक्ष्यपक्षिणाकश्चिद्वागोषस्यभाक्षितः गवायस्यघ्राणंरुतंपदाचावधूतमुपरिरुतकृतंकेशकीटदूषितंजग्ध
शब्दलिंगादन्ममल्यंमृत्सक्षेपेणशुध्यति १२५ यावदिति विष्ठादिलिप्ताद्व्याद्यावत्संबन्धिनौगंधलेपौतिष्ठतः तावद्व्यमुद्भृत्य
मृद्वारिप्रक्षिप्त्वाग्रहीतव्यम् यत्रचसामान्यादौमृदाशुद्धिस्तत्रमृत्साहितंजलग्रहणंकर्तव्यंयत्रकर्णमलादौजलेनैवशुद्धिस्तत्र
जलमात्रमित्यवगंतव्यम् १२६ त्रीणिदेवा इति केनापिप्रकारेणादृष्टोपघातहेतुसंसर्गमदृष्टसंजातोपघातशंकायांजलेनप्रक्षा

संमार्जनोपांजनेनसेकेनोद्धरेखनेनच गवांचपुरिवासेनभूमिःशुध्यतिपंचभिः १२४ पक्षिजग्धंगवाघ्रा
तमवधूतमवक्षतम् दूषितंकेशकीटैश्चमृत्सक्षेपेणशुध्यति १२५ यावन्नापैत्यमेध्यात्तादृग्धोलेपश्चत-
रुतः तावन्मृद्वारिचादेयसर्वास्तद्रव्यशुद्धिषु १२६ त्रीणिदेवाः पवित्राणिब्राह्मणानामकल्पयन् अदृष्ट
मृद्भिर्निर्णिक्तयच्चवाचाप्रशस्यते १२७ आपःशुद्धाभूमिगतावैतृष्यंपासुगौर्भवेत् अत्याप्ताश्चैदमे
धेनगंधवर्णरसान्विताः १२८ नित्यंशुद्धः कारुहस्तःपण्येयचप्रसारितम् ब्रह्मचारिगतंभैक्ष्यनित्यमे
धमितिस्थितिः १२९

लितम् तदाहहारीतः यद्यन्मीमांसास्यात्तत्तदङ्गिःस्पर्शाच्छुद्धिर्भवतिउपघातशंकायामेवपवित्रंभव
त्वितिब्राह्मणवाचायत्प्रशस्यतेतानित्रीणिपवित्राणिदेवाः ब्राह्मणानांकल्पितवन्तः १२७ आपःशुद्धा इति यत्परिमाणास्वप्सुगोःपि
पासाविच्छेदोभवतिताभापोगंधवर्णरसशालिन्यःसत्यः यद्यमेध्यालितानभवन्तितदाविशुद्धभूमिगताविशुद्धाःस्फुःविशुद्धभूमिग
ताइतिभूमिसंबंधप्रदर्शनायनत्वंतरिक्षगतानांनिवृत्त्यर्थः १२८ नित्यंशुद्धइति कारोर्मांलाकारादेर्देवब्राह्मणाद्यर्थेविमाल्यादि
ग्रयनेद्रव्यप्रयोजनाद्यपेक्षयाशुद्धिविशेषाकरणेपिस्वभावादेवहस्तःसर्वदाशुद्धः तथाजननमरणयोरपिस्वव्यापारेःशुद्धः नत्वशौचं
कारुणाकारुकर्मणीतिवचनान् तथायद्विक्रैतव्यंपण्यवीथिकायांप्रसारितंनापणनीयमन्नमश्रीयादितिशंखवचनात्सिद्धान्त-

अतिरिक्तं तदनेक केतु करस्य र्शोपि शूद्रमेव तथा च ब्रह्मचार्यादिगत भौक्ष्यमनां चान्तरूपा दत्तमपि रथ्यादिक्रमणेपि सर्वदा शूद्रमिति शा-
 स्त्रमर्यादा १३९ नित्यमास्यमिति सर्वदा रूपाणां मुखं शचितथा कक्षादिपक्षिणां च चूपाघातपतितं फलं शक्तिवत्सुखचदोहसमये-
 क्षीरमक्षरणेशक्तिश्चात्र पदामृगादीन् हंतुं गृण्हाति तदा तत्र व्यापारे शक्तिः तस्मात् १३० श्वभिरिति कुक्कुरैर्हंतस्य मृगादेर्यन्मांसं त-
 त्शुचिमतुरयोचत् तच्छ्राद्धाद्यतिथिभोजनादावेव द्रष्टव्यम् अन्यैश्चामांसादिभिर्व्याघ्रशयेनादिभिश्च व्याधादिभिश्च मृगवधजी-
 विभिर्हंतस्य १३१ ऊर्ध्वनाभेति नाभेरुपरि यानां द्रियच्छिद्राणि तानि सर्वाणि पवित्राणि भवन्ति अतस्तेषां स्पर्शनेनाशौचं यानि नाभेर-
 धस्तान्यशस्त्राणि भवन्ति अथच्छिद्रेषु च बहु वचनं व्यक्तिबहुलापेक्षया वक्ष्यमाणा अवसादयो देहमला देहान्निःसृता असुद्धा भवन्ति
 १३२ मक्षिकेति मक्षिका जमेध्यस्पर्शिन्योपविशुषो मुखनिःसृता अल्पा जलकणाः छायापतिता देहनिस्पर्शस्यापि गवादीनि चाग्निपर्य-

नित्यमास्यं शुचिरूपाणां शकुनिः फलपातने प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वामृगग्रहणेशुचिः १३० श्वभिर्हंतस्य
 यन्मांसं शुचितन्मत्तुरब्रवीत् कल्याडिश्च हतस्यान्ये श्वडालाद्यैश्च दस्फभिः १३१ ऊर्ध्वनाभेयानि रूपाणि
 तानि मेध्यानि सर्वशः यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः १३२ मक्षिका विषुषश्छाया गौरश्वः
 सूर्यरश्मयः रजोभूर्वायुरग्निश्च स्पर्शमेध्यानि निर्दिशेत् १३३ विष्मूत्रोत्सर्गश्च श्वार्थमृदाद्यदि यमर्थ-
 वत् दैहिकानां मलानां च शक्तिषु द्वादशस्यपि १३४ वसा शक्रमसृज्जन्तामूत्रविट् घ्राणकणीविट् श्ल-
 ष्माशुदूषिकास्वेदोद्वादशेतेनृणामलाः १३५

तानि चंडालादिस्पृष्टानि स्पर्शं शक्वा निजानीयात् १३३ विष्मूत्रेति विष्मू-
 त्रमुत्सृज्यते येन स विष्मूत्रोत्सर्गः पाख्यादिस्तस्य शुल्पर्यमृद्धारिगृहीतव्यं अर्थवत्संयोजनवत् यावता गंधलेपक्षयो भवति तथा शरीराणां
 वसादिमलानां संबंधिषु द्वादशस्यपि गंधलेपक्षयार्थमृद्धारिगृह्यत तत्र स्मृत्यंतरात् पूर्वषट्के मृज्जलग्रहणं उत्तरषट्के जलमात्रग्रहणं तदा हबौ
 धायनः आददीतमृदोऽपश्च पट्स्वपूर्वेषु स्रष्टव्ये उत्तरेषु च षट्स्वद्विः केवलाभिर्विशुध्यति ततश्च द्वादशस्वपीति मानवं मृद्धारिग्रहणवच-
 नं व्यवस्थयामृद्धारिणोर्ग्रहणोसति न विरुध्यते गोविंदराजस्तु मनुबोधायनवचनसंदर्शनादुत्तरषट्केपि विकल्पमाह सच व्यवस्थितो देव
 पित्राद्यदृष्टकर्मप्ररुत्ते उत्तरेषु विमृदमादद्यान् नान्यदा १३४ वसेति वसाकायस्वेहः शक्रं रेतः असृक् रक्तं मज्जा शिरोमध्ये पिंडितस्वेहः

दूषिका अक्षिमलः स्वेदः श्रमादिना देहनिःसृतं जलम् वसादयो ह्यदशनराणां देहिकामला भवन्ति १३५ एकाङ्गिग इति मूत्रपुर-
शिषोत्सर्गसति शुद्धिमभीप्सतां मूत्राचार्या देयमर्थवदित्यक्तत्वाज्जलसहितामृदेकाङ्गिगे दातव्या गुदेति स्त्रोमृदः तथैकस्मिन् करे वा
मे शौचविद्वक्षिणं हस्तं नार्धः शौचेनियोजयेत् तथैव वामहस्तेन नाभेरूर्ध्वेन शोधयेदिति देवलवचनान्तस्यैवाधः शौचसाधनत्वात्
तत्रैव दशमृदो दातव्या तत्तत्र भयोः करयोः सप्तदातव्या यदा तूक्तशौचेनापि गंधलेपक्षयो न भवति तदा यावदप्येत्यमेधाक्तादिति वच-
नादधिकसंख्या अपि मूत्रातव्या एतद्विषयाण्येव मुनीनामधिकमृत्संख्यावचनानि मूत्ररिमाणमाह दक्षः लिङ्गेपि मूत्रसंख्या तात्रिपू-
र्वी पूर्णतया द्वितीया च तृतीया च तदूर्ध्वार्धमर्कातिता इति यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गंधलेपक्षयो भवति तदा संख्या वा स्या-
रमे सामर्थ्यात् संख्या पूरयितव्यैव १३६ एतच्छौचमिति एकाङ्गिग इत्यादियच्छौचमुक्तं तद्गृहस्थानामेव ब्रह्मचारिणां द्विगुणं चानप्र

एकाङ्गिगैरुदेति स्त्रं स्तथैकचकरे दश उभयोः सप्तदातव्यामृदः शुद्धिमभीप्सता १३६ एतच्छौचं गृ-
हस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् त्रिगुणं स्याद्गृहस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् १३७ कृत्वा मूत्रपुरीष-
चारवान्याचात उपस्पृशेत् वेदमध्येष्यमाणश्च अन्तमभ्यंश्च सर्वदा १३८ त्रिराचामेदपः पूर्वोद्विः प्रमृ-
ज्यात्ततो मुखम् शरीरं शौचमिच्छन् हिस्त्री शूद्रस्तसकृत्सकृत् १३९ शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्या-
यवर्तिनाम् वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोच्छिष्टं च भोजनम् १४०

स्थानां त्रिगुणं यतीनां पुनश्चतुर्गुणम् १३७ कृ-
त्वेति मूत्रपुरीषं कृत्वा कृतयथोक्तशौचस्त्रिराचांतं दंडयच्छिद्राणि शीर्षाण्यन्यानि च स्पृशेत् वेदाध्ययनं च कीर्षन् अन्तं वा अभ्यन् य-
त्तु द्वितीयाध्याये अध्येष्यमाणस्ताचांतो निवेद्य गुरवे श्रोत्रादाचम्येत्कभयमुक्तं तद्वातांगत्वार्थम् इदं तु पुरुषार्थशौचाद्येत्यपुनरुक्तिः
आचांत इति यदुक्तं तत्र विशेषमाह १३८ त्रिराचामेदिति देहस्य शुद्धिमिच्छन् प्रथमं वारत्रयमपि भक्षयेत् ततोर्द्विर्मुखं परिमृज्या-
त् स्त्री शूद्रश्चैकवारमाचमनार्थमुदकं भक्षयेत् १३९ शूद्राणामिति शूद्राणां कार्यमिति कृत्यानां कर्तारिवेति कर्तारिषष्टौ यथा
शास्त्रव्यवहारिभिर्द्विजसु शूषकैः शूद्रैर्मसिमासिसु उदकं कार्यं वैश्यवच्चमृतसूतकादौ शौचकल्पोऽनुष्ठानव्यः द्विजोच्छिष्टं च भोजनं

भक्त्यत इति भोजनं कार्यमिति १४० नोच्छिष्टमिति निधीव्योक्तानृतानि धीतवता माचमनविधानादिप्रणामपिसुरखान्निःसरणान्निधीव
नमेवेति प्रसक्तौ शक्यर्थमपवादमाह सुरभवाविप्रुषोया अंगे निपतंति ता उच्छिष्टं कुर्वंति तथा श्मश्रुलोमानि सुरभुविष्टानि नोच्छिष्टां
जनपतिदंतावकाशस्थितं चान्नावयवादिनोच्छिष्टं कुरुते अत्र गौतमीये विशेषः दंताभिरुच्छिष्टेषु दंतवदन्यत्र जिह्वाभिमर्षणात्माकृच्युतेरि-
त्येके च्युते वाहारचद्विद्यानिगिरन्नेव तच्छुचिः १४१ स्पृशंतीति अन्येषामाचमनार्थं जलं ददांते विंदवः पादौ स्पृशंति नजं घादि वि
सुद्धमूमिषोदकैस्तुल्यास्तेन नाचमनार्हं भवति तदा तत्र च्यवनावस्थैररुताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्ध्यति १४२ उच्छिष्टेनेति द्रव्य
हस्तपदेन शरीरसंबंधमात्रं द्रव्यस्य विवक्षितं आमणिवंधात्पाणिं प्रक्षाल्येति द्रव्यहस्तस्याचमनासंभवात्स्केधादिस्थितद्रव्यो यद्युच्छि
ष्टेन संस्पृष्टो भवति तदा द्रव्यमनवस्थायै चरुताचमनः शुद्ध्यति द्रव्यं च शुद्धं भवति १४३ वांत इति कृतयमनः संजातविरक्तः स्नात्वा घृ

नोच्छिष्टं कुर्वते सुरख्याविप्रुषो अंगे निपतंति याः नश्मश्रूणि गतान्यास्यान् दंतांतरधिष्ठितम् १४१ स्पृशंति विं
दवः पादौ य आचामयतः परान् भौमिकैस्ते समाज्ञेयान्तैराप्रयतो भवेत् १४२ उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यह
स्तः कथंचन अनिधायैव तद्रव्यमाचांतः शुचितामियात् १४३ वांतो विरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाच
रेत् आचामेदेव भक्तान् स्नानं मैश्वर्यनिःस्मृतम् १४४ स्नात्वा स्नात्वा च भक्त्या च निधीव्योक्तानृतानि च
पीत्वा पोऽध्येष्यमाणश्च आचामेत्प्रयतो पिसन् १४५ एष शौचविधिः कृत्स्नो द्रव्यशुद्धिस्तथैव च उक्तो वः स
र्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्निबोधत १४६

तप्राशनं कुर्यात् दशविरैकान् विरिक्त इति गोविंदराजः यदि भक्त्या अनंतरमेव वम
नितदा आचमनमेव कुर्यान् स्नानं एतप्राशने मैश्वर्यं चरुता स्नायात् इदं तु भक्तुमती विषयम् १४४ स्नस्तेति निद्रास्तज्ञेन श्लेष्म
निरसनमृषावादजलपानादिरुता अध्ययनं विकार्युः श्रुतिरप्याचामेत् यत्तु भक्त्या चोपस्पृशेत्सम्यगिति तथा अध्येष्यमाणस्नाचांत इ
ति द्वितीयाध्यापोक्तं तद्गतां गलेन इह तु भक्त्या च मनविधानं पुरुषार्थं अध्ययनांगतयाचमनविधानं गृहस्थादीनामपीति १४५ एष शौच
विधिरिति गणवर्णानां जननमरणादौ दशरात्रादिरशौचविधिः समग्रो द्रव्याणां तैजसादीनांचेलादीनांच जलादिनां श्रद्धिविधिर्युष्माक

मुक्तः ददानीं स्त्रीणां मनुष्येयं धर्मं मृणुत १४६ बालयावेति बाल्ये यौवने चार्द्धके च वर्त्तमानया किंचित्सूक्ष्ममपि कार्यं भर्त्रा धननुमत
न स्वातंत्र्येण कर्त्तव्यमिति किंतु १४७ बाल्ये पितुरिति बाल्ये पितुर्वशेति चेत् यौवने भर्तुः भर्त्तरि मृते पुत्राणां तदभावे तत्सपिंडे
पुत्रासत्कृत् पितृपक्षः प्रकृतः स्त्रियः पक्षद्वयावसाने तु राजा भर्त्ता स्त्रिया मतरिति नारदवचनात् ज्ञातिराजादीनामायत्ता स्यात्कदाचिन्न
स्वतंत्रा भवेत् १४८ पित्रा भर्त्रेति पित्रापत्यापुत्रैर्वैनात्मनो विरहं कुर्यात् यस्मादेष्टां वियोगेन स्त्रीबंधकी भावंगतापि पतिपितृकुले
भिंदिते करोति १४९ सदा प्रहृष्टेति सर्वदा भर्त्तरि विरुद्धे पित्रसन्भवदनया गृहकर्मणि चतुरयास्तु शोधितकुंडकटाहादि गृहभांडया-
व्ययेचात्र ह्युपदया स्त्रिया भवितव्यम् १५० यस्मै दद्यादिति यस्मै पिता एनां दद्यात्पितुरनुमत्या भ्राता वा तं जीवंतं परिचरेत् मृतं च

बालया वा युवत्या वा वृद्ध्या वा पियोषिता न स्वातंत्र्येण कर्त्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि १४७ बाल्ये पितु
र्वशेति चेत्त्याणि ग्राहस्य यौवने पुत्राणां भर्त्तरि मृते न भजेत्स्त्री स्वतंत्रताम् १४८ पित्रा भर्त्रा सत्कृतै-
वापि नेच्छेद्द्विरहमात्मनः एवां हि विरहेण स्त्री गत्ये कुर्यादुभे कुले १४९ सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहका
र्येषु दक्षया ससंस्कृतोपस्करया व्ययेचा मुक्तहस्तया १५० यस्मै दद्यात्पिता त्वेनां भ्राता चानुमते
पितुः तं शुश्रूषेत जीवंतं सस्थितं च न लघयेत् १५१ मंगलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः प्रयु-
ज्यते विवाहपुत्रदानं स्वाम्यकारणम् १५२ अनृता वृत्तकाले च मंत्रसंस्कारकृत्यतिः सखस्य नित्यं
दाते ह परलोकचयोषितः १५३

नातिक्रामेत् व्यभिचारेण तदीय आत्तर्पणादिविरहितया पारलौकिक कृत्यखंड-
नेन च १५१ मंगलार्थमिति यदासां स्वस्त्ययनं शांत्यनुमंत्रवचनादिरूपं यश्चासां प्रजापतियागः प्रजापत्यद्देशेनाज्यहोमात्मको
यिवाहेषु क्रियते तन्मंगलार्थमभीष्टसंपत्त्यर्थं कर्म यत्पुनः प्रथमं प्रदानं वा दानात्मकं तदेव भर्तुः स्वाम्यजनकं ततश्च वाग्दानादार-
भ्यस्त्रीभर्तृपरतंत्रातस्मात्तंत्रयेतेति पूर्वोक्तशेषः यत्पुनश्च भवेदक्ष्यते तेषां निष्ठातु विज्ञेया निहृद्भिः सप्तमे पदे इति तद्भार्यात्वं संस्का-
रार्थमित्यविरोधः यतः १५२ अनृता वृत्तकालेति मंत्रसंस्कारो विवाहः तत्कर्त्ता भर्त्ता च स्तापुषे यात्सर्वत्र वा प्रतिषिद्धवर्जमिति

गोतमवचनात् अतुकाले अन्यदा च नित्यमिह लोके च सखस्यदाता तदाराधनेन च स्वर्गादिप्राप्तेः परलोकेऽपि सखस्यदातेति त-
स्मात् १५३ विशाल इति सदाचारमूल्यः स्वयंतसानुरक्तो वा विद्यादिगुणहीनो वा न थापि साध्यास्त्रियादेव वत्पतिरा राधनीयः य-
स्माच्च १५४ नास्ति स्त्रीणां भक्तिः यथा भर्तुः कस्याश्चित्पत्न्या रजोयोगादिना अनुपस्थिता वापि पत्यन्तरेण यज्ञनिष्पत्तिः तथानस्त्रीणां
भर्त्रा विना यज्ञसिद्धिः नापि भर्तुरनुमतिमंतरेण व्रतोपवासौ किंतु भर्तुपरिचर्ययेव स्त्री स्वर्गलोके पूज्यते १५५ पाणिग्रहस्येति प-
त्या सह धर्माचरणेन योजितः स्वर्गादिलोकः तमिच्छन्तो साध्यास्त्री जीवतो वा मृतस्य वा भर्तुर्नीके चिदप्रियमर्जयेत् मृतस्याभियं च्य
भिचारेण विहित आहूय खंडनेन दत्तिसंभवेऽपि १५६ कामं तु क्षपयेद्दहं पुष्पमूलफलैः पवित्रैश्च देहं क्षपयेत् अल्पाहारेण क्षीणं कुर्यात् न च भ-

विशालः कामरुक्तो वा गुणैर्यपरिचर्जितः उपचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत्पतिः १५४ नास्ति स्त्रीणां
पृथक् यज्ञान्न व्रतन्नाप्युपोषितम् पतिशुश्रूषते येन तेन स्वर्गमहीयते १५५ पाणिग्रहस्य साध्यास्त्री
जीवतो वा मृतस्य वा पतिलोकमभीप्सुता नाचरे किंचिदप्रियम् १५६ कामं तु क्षपयेद्दहं पुष्पमूलफ-
लैः श्रुमैः न तु नामापि गुणहीनास्त्यो प्रेते परस्यतु १५७ आसीतामरणात् क्षांतानियता ब्रह्मचारिणी
यो धर्म एकपत्नीनां काक्षती तमनुत्तम १५८ अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् दिवंगतानि
विप्राणामकृत्वा कुलसंततिम् १५९ मृते भर्तुरिसाध्यास्त्री ब्रह्मचर्यव्यवस्थिता स्वर्गगच्छत्यपुत्रापि
यथा ते ब्रह्मचारिणः १६०

नैरिमृते च्यभिचारधिया परपुरुषस्य नो मायुच्चारयेत् एवं च सति १५७ आसीतेति क्षमायुक्तानि
यमवती एकभर्तुकानां यो धर्मः प्रकृततमः तमिच्छन्तं मधुमांसमेषुनां कामा ब्रह्मचर्यशालिनी मरणपर्यंतं तिष्ठेत् अपुत्रापि पुत्रार्थेन पर-
पुरुषं सेवेत यस्मात् १५८ अनेकानीति बाल्यत एव ब्रह्मचारिणामकृतदाराणां सनकवालखिल्यादीनां ब्राह्मणानां बहूनि सहस्राणि
कुलसंख्या संततिमनुत्तयाद्यापि स्वर्गगतानि १५९ मृते भर्तुरिति साध्याचारास्त्री मृते भर्तुरि अकृतपुरुषोत्तरमैकनापुत्ररहितापि
स्वर्गगच्छति यथा ते सनकवालखिल्यादयः पुत्रमूल्याः स्वर्गगताः १६०

अपत्यलोभाद्यातुस्त्रीभिर्भर्तारमतिवर्त्तते सेहलोकेगर्ही
प्राप्नोति परलोकं च स्वर्गं तेन पुत्रेण लभते अत्रैव हेतुमाह १६१ नान्योत्पन्नेति यस्माद्वर्त्तव्यतिरिक्तेन पुरुषेण उत्पन्ना सा प्रजा तस्याः
शास्त्रोक्तान् भवति न चान्यपत्या सुत्यादिताः उत्सादकस्य प्रजा भवति एतच्चाभियोगोत्पादितविषयम् बहुभर्तृकेयमिति लोकप्रसिद्धेः हि
तीयोपि भर्तृकेयं तस्मादन्योत्पादितत्वमभिद्वयित्याशङ्क्या हनचलोकेगर्हीप्रसिद्धावपि साध्याचारानानकचिच्छास्त्रे हितीयोपभर्तृकेय-
दिश्यते एवं च सति पुनर्भूत्वमपि प्रसिद्धम् १६२ पतिमिति अपकृष्टं क्षत्रियादिकं स्वकीयं पतित्यक्ता उक्तं ब्राह्मणादिकं या आश्रय-
तिसालोकेगर्हीण्येव भवति परोऽन्यः पूर्वो भर्ता अस्या अभूदिति त्वलोकैरिष्यते व्यभिचारफलमाह १६३ व्यभिचारेति परपुरुषोप

अपत्यलोभाद्यातुस्त्रीभर्तारमतिवर्त्तते सेहनिंदा मवाप्नोति पतिलोकां च्छेद्यते १६१ नान्योत्प-
न्ना प्रजा स्त्री हनचाप्यन्यपरिग्रहे न द्वितीयश्च साध्वीनां कचिद्वर्त्तपदिश्यते १६२ पतिहिलापकृष्ट-
स्वमुत्कृष्टं यानिषेवते निंद्यैव सा भवेच्छोके परपूर्वेति चोच्यते १६३ व्यभिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्रा-
प्नोति निन्दताम् शृगालयोनि प्राप्नोति पापरोगेऽप्यपीड्यते १६४ पतियानाभिचरति मनोवाग्देहसं-
यता सा भर्तृलोकमाप्नोति सद्भिः साध्वीति चोच्यते १६५ अनेन नारी वृत्तेन मनोवाग्देहसंयता इ-
हास्यां कीर्तिमाप्नोति पतिलोकपरत्र च १६६ एवं वृत्तां सवर्णास्त्री हिजातिः पूर्वमारिणीम् दाहयेदग्नि-
होत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् १६७ भोगेन स्त्री इह लोकेगर्हीण्यतां लभते मृता च शृगालि भवति कुष्मादिरोगेऽप्यपीड्यते

१६४ पतिं येति मनोवाग्देहसंयतेति विशेषणोपादानात् यामनोवाग्देहेरेव भर्तारं न व्यभिचरति सा भर्तृमात्रनिष्ठमनोवाग्देहव्या-
पारलान् भर्तृसहार्जितान् लोकान् प्राप्नोति इह च शिष्टैः साध्वी लक्ष्यते वाङ्मनोभ्यामपि पतिं न व्यभिचरेदिति विधानार्थो दैहिकव्यभि-
चारनिवृत्तेरुक्ताया अप्यनुवादः १६५ अनेनेति अनेन स्त्री धर्मप्रकारेण उक्तेन चारेण पतिं सुभूषा भर्तृव्यभिचारादिना मनोवा-
संयता स्त्री इह लोके च प्रकृत्यां कीर्तिं परत्र यत्सा सहार्जितं च स्वर्गादिलोकं प्राप्नोतीति प्रकरणार्थोपसंहारः १६६ एवं वृत्तामिति हिजातिः
समानवर्णाय योक्तान् रसुक्तां पूर्वमृतां श्रौतस्मात्तीग्निभिर्यज्ञपात्रैश्च दाहधर्मज्ञो दाहयेत् १६७

भार्येति पूर्वमृताये अंत्यकर्मणि दाहनिमित्तमग्नीन्समर्प्य गृहस्थाश्रमनिमित्तं उत्पन्नपुत्रोऽनुत्पन्नपुत्रो वा पुनर्विवाहं कुर्यात्स्मार्त्त
ग्नीन् श्रौताग्नीन् वा आदध्यात् १६८ अनेनेति अनेन तृतीयाध्यायाद्युक्तविधिना प्रत्यहं पंचयज्ञान्न त्यजेत् द्वितीयमायुषागं कृ
तदारपरिग्रहो अनेनैव यथोक्तविधिना गृहस्थविहितां धर्माननुतिष्ठेत् गृहस्थधर्मत्वेऽपि पंचयज्ञानां प्रकृष्टधर्मज्ञापनार्थं पृथङ्निर्देशः
१६९ इतिकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां पंचमोऽध्यायः ५ ७ ७ ७ ७
एवमिति आश्रमसमुच्चयाश्रितो हि जातिः कृतसमावर्त्तन उक्तप्रकारेण यथाशास्त्रं गृहाश्रममनुष्ठाय नियतः कृतनिश्चयो यथाविधानं
वक्ष्यमाणधर्मेण यथाहं विशेषेण जितेंद्रियः परिपक्व रूपाय इत्यर्थः वानप्रस्थाश्रममनुतिष्ठेत् १ गृहस्थस्त्विति गृहस्थो यदात्मदेहस्य

भार्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीनंत्यकर्मणि पुनर्दारक्रियां कुर्यात्पुनराधानमेव च १६८ अनेन विधिना
नित्यपंचयज्ञान्नहापयेत् द्वितीयमायुषागं कृतदारो गृहे वसेत् १६९ इति मानवे धर्मशास्त्रे
भृशुप्रोक्तायां संहितायां शौचविधिः पंचमोऽध्यायः ५ ७ ७ ७ ७ एव गृहाश्रमे स्थित्वा
विधिवत्स्नातकोद्भिजः वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेंद्रियः १ गृहस्थस्तु यदा पथ्ये हलापलित
मात्मनः अपत्यस्यैव चापत्यतदारण्यसमाश्रयेत् २ संत्यज्य ग्राम्यमाहारसर्वचैव परिच्छदम् पुत्र
षु भार्यानिक्षिप्य वनगच्छेत्सहैव वा ३ अग्निहोत्रसमादाय गृह्यचाग्निपरिच्छदम् ग्रामादरण्यनिः
सृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ४

सकृशौधिल्यं केशधावल्यं पुत्रस्य पुत्रं पश्यति तथा विधवयो वस्थया विगतविषयरागतया व
नमाश्रयेत् २ संत्यजेत्यादि ग्राम्यं व्रीहियवादि कंभस्यं सर्वचगवाश्वशय्यादिपरिच्छदं परित्यज्य विद्यमानभार्यश्रवणवासमनिच्छं
तां भार्यापुत्रेषु समर्प्य इच्छंत्यासहैव वनगच्छेत् ३ अग्निहोत्रमिति श्रौताग्निं आवसथादींश्चाप्युपकरणं च स्मृक् स्मृक्वादीन्
गृहात्वा ग्रामादरण्यनिःसृत्य मन्वा संयतेन्द्रियः सन्निवसेत् ४ मुन्यन्नेरिति मुन्यन्नेर्न विरादिभिर्नानाप्रकारैः पवित्रैः शाकम्

लफलेर्वारण्योद्भवैरेतानेवेति गृहस्थस्य पूर्वीक्तान्महायज्ञान्यथाशास्त्रं मनुतिष्ठेत् ५ वसीत इति मृगादिचर्मवृक्षवल्कलं
या आच्छादयेत् हारीतेन तु वल्कलशालीचर्मचरकुशसुंजफलकवासा इति विदधता वल्कलादिकमप्यनुज्ञातम्
तृजटाश्मश्रुलोमनखानित्यंधारयेत् ६ यद्भक्ष्यमिति यद्भुंजीत ततो यथाशक्ति बलिं भिक्षां च दद्यात् बलिमिति तु वैश्वदेवनि-
त्यश्माद्भयोरुपलक्षणं एतान्येव महायज्ञानिति विहितत्वात् आश्रमागतान्जलफलमूलभिक्षादानेन पूजयेत् ७ स्वाध्यायेति वेदाभ्य-
सेनित्युक्तः स्यात् शीतानपादि दृढं सहिष्णुः सर्वोपकारकः संयतमनाः सततं दाता प्रतिग्रहनिवृत्तः सर्वभूतेषु कृपावान् भवेत् ८
वैतानिकमिति गार्हपत्यकुंडस्थानामग्नीनामाहवनीयदक्षिणाभिकुंडयोर्विहारो वितानं तत्र भवंचैतानिकमग्निहोत्रं यथाशास्त्रमनुति-

सुन्यन्तैर्विधिर्मेधैः शाकमूलफलेन वा एतान्येव महायज्ञान्निर्वपेद्ब्रिधपूर्वकम् ५ वसीत चर्मच-
रवासायस्नायात्यगेतथा जटाश्मविश्रुयानित्यंश्मश्रुलोमनखानि च ६ यद्भक्ष्यस्यात्ततो दद्याद्बलिं
भिक्षां च शक्तिः अमूलफलभिक्षाभिरर्चयेदाश्रमागतान् ७ स्वाध्यायेनित्युक्तः स्याद्दातो मेघः
समाहितः दातानित्यमना दाता सर्वभूतात्तु कृपकः ८ वैतानिकं च जूहुयादग्निहोत्रं यथाविधि दर्श
मृक्तदयन् पर्वपौर्णमासंच योगतः ९ ऋक्षेष्टाग्रायणंचैव चातुर्मास्यानि चाहरत् उत्तरायणंच क्रम-
शो दाक्षस्यायनमेव च १०

येत्तदर्शपौर्णमासंच पर्वेति श्रौतस्मार्तदर्शपौर्णमासौ योगतः काले अस्कंदयन् अपरित्यजन् प्रा-
र्यानिः क्षेपयस्ते च रजस्वायामिव भार्यायामेतेषामनुष्ठानमुचितं विशेषाश्रयणात् ९ ऋक्षेति ऋक्षेष्टिर्नक्षत्रेष्टिः आग्रायणं नवस-
श्रौतं दर्शपौर्णमासादिकर्मवानप्रस्थस्य स्तुत्यर्थमुच्यते न त्वस्यानुष्ठेयं ग्राम्यब्राह्म्यादिसाध्यत्वादेषां च न च स्मृतिः श्रौतांगवाधनेश-
त्वात् गोविंदराजस्तुतीत्यादिभिरेषां कथं विदरण्यजातैरेतान्निर्वर्त्तयिष्यत इत्याहं १०

वासंतत्यादि वसंतोद्भवैः शरदुद्भवैर्मेघैर्योगांगभूतैर्मुन्यन्नेन्निवारिदभिः सपमानोतैः पुरोडाशांश्चरुं यथाशास्त्रं तज्जघागादिसि
द्धये संपादयेत् ११ देवताभ्यस्त्यादि तद्वनोद्भवानीवारिदकसाधितमनिशयेन यागार्हहविर्देवताभ्युपकल्प्य शेषान्नसुपक्वजीत
आत्मना च कृतं लवणमूषरलवणाद्युपक्वजीत १२ स्थलजेति स्थलजलोद्भवशाकानि अरण्ययज्ञीयवृक्षोद्भवानि दंशुद्यादि फलोद्भ
वांश्च स्नेहानद्यात् १३ वर्जयेदित्यादि माक्षिकं मांसं भौमानिति प्रसिद्धदर्शनार्थं भौमानिकवकानि छत्राकारान् भूस्तृणमालयदे
शेषसिद्धं शाकं शिशुकं वा हीकेषु प्रसिद्धं शाकं श्लेष्मांतकफलानि वर्जयेत् गोविंदराजस्तु भौमानिकवकानीति अन्यव्यवच्छेदकं विशेष
षणमिच्छन् भौमानां कवकानां निषेधः वाक्षीनांतु भक्षणमाह तदयुक्तं मनुनैव हि जातेरेव कवकमात्रनिषेधात्वनस्थगोचरतयानि
यमातिशयस्योचितत्वात् यमस्तु भूमिजं वृक्षजं चापि लवणं कं भक्षणं तिये ब्रह्मघ्नोस्तान् पिबानीयात् ब्रह्महादिषु गर्हितानिति

वासंतशरदैर्मेघैर्मुन्यन्नेः स्वयमाहृतैः पुरोडाशांश्चरुं श्रैवविधिवन्निर्वपेत् पृथक् ११ देवताभ्यस्तु
तद्भुत्वावन्यमेध्यतरहविः शेषमात्मनियुजोतलवणंच स्वयंकृतम् १२ स्थलजोदकशाकानि सुष्यमू
लफलानि च मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात्स्नेहाश्च फलसंभवान् १३ वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानिकवकानि च
भूस्तृणशिशुकंचैव श्लेष्मांतकफलानि च १४ त्यजेदाश्वयुजे मासि मुन्यन् पूर्वसंचितम् जीर्णानि चैव
वासांसि शाकमूलफलानि च १५ न फालरुष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् न ग्रामजातान्यातोपि मू
लानि च फलानि च १६

विशेषेण वृक्षजस्यापि निषेधमाह मेधातिथिस्तु भौमानिति स्वतंत्रं पदं वदन् गोजिह्वकानाम
कश्चित्पदार्थो वने च राणां प्रसिद्धः तद्विषयं निषेधमाह तदपि बहुष्वभिधानकोशादिष्वप्रसिद्धं न अह्मीमहि कवकानां हि जाति-
विशेषे पांचमिके निषेधे सत्यपि पुनर्निषेधो भूस्तृणादीनां निषेधेऽपि च संप्रदायश्चित्तविधानार्थः १४ त्यजेदिति सर्वमेव संचयय-
क्षो पूर्वसंचितनीवाराद्यन्नं जीर्णानि च वासांसि शाकमूलफलानि च आश्विने मासि त्यजेत् १५ न फाल इति फालरुष्टप्रदेशे जातं-
स्वामिनोपेक्षितमपि त्रीत्यादिनाद्यात् तथा ग्रामजातान्यफालरुष्टभूभागोपि लवणं वृक्षमूलफलानि क्षत्वाऽदितोऽपि न भक्षयेत् १६

अग्निपक्वेति अग्निपक्वंवन्यमन्नं कालपक्वं वा फलादि यद्वा नो दूरवलमुसलाभ्यां किंतु पाषाणेन चूर्णीकृत्या पक्वमेवाद्यात् दंता एवो
दूरवलस्थानानियस्य तथा विधोवा भवेत् १७ सद्य इत्यादि एकाहमात्रजीवनोचितं मासचरुत्कचितं वा षण्माससंबत्सरनिर्वाहसम-
र्थे वा नीवारादिकं संचितुयात् यथा पूर्व नियमातिशयः मासचरुनियोग्यसंचयो माससंचयः सोऽस्यास्तीति अत इच्छना विधितुं प्रत्यये
न माससंचयिक इति रूपम् १८ नक्तं गित्यादि यथा सामर्थ्यमन्नमाहृत्य प्रदोषे भंजीत अहन्येव वा चतुर्थकालाशनो वा स्यात्सायं
मातर्मनुष्याणां मशनं देवनिर्मितमिति विहितं तत्रैकस्मिन् हनिउपोष्या परेद्युः सायं भंजीत अष्टमकालिको वा भवेत् त्रिरात्र सुपोष्य
चतुर्थस्यान्होरात्रो भंजीत १९ चांद्रायणेति शक्रकृष्णयोरेकैकं ह्रासयेत्सिद्धं शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् इत्यादि नैकादशाध्यायेन
वक्ष्यमाणे चांद्रायणे वर्त्तयेत् पक्षांतो पौर्णमास्यमावासे तत्र श्रुतां यवागूं वाप्यश्रीयात्सकृदिति सायं प्रातर्वा २० पुष्पमूले

अग्निपक्वाशनो वा स्यात्कालपक्वभृगेव वा अष्टमकुट्टो भवेद्वापि दंतोत्सूरवलिकोपि वा १७ सद्यः प्र-
क्षालको वा स्यान्माससंचयिकोपि वा षण्मासनिचयो वा स्यात्समानिचय एव वा १८ नक्तं चान्नसम-
श्रीयाद्वा वाहृत्य शक्तिः चतुर्थकालिको वा स्यात्साह्राप्यष्टमकालिकः १९ चांद्रायणविधानैर्वा
शुक्ले कृष्णे च वर्त्तयेत् पक्षांतयो वाप्यश्रीयाद्यवागूं कथितां सकृत् २० पुष्पमूलफलैर्वापि केवलै-
र्वर्त्तयेत्सदा कालपक्वैः स्वयंशीर्णे वैखानसमते स्थितः २१ भूमौ विपरिवर्त्तते तिष्ठेद्वा प्रपदेद्दिनम्
स्थानासनाभ्यां विहरेत्सवनेषूपयन्नपः २२

त्यादि पुष्पमूलफलैरेव वा कालपक्वैः स्वयंपतितैर्जवित् वैखानसो वा
नमस्यः तद्धर्मप्रतिपादकशास्त्रदर्शने स्थितः तेनैतदुक्तं अन्यदपि वैखानसशास्त्रोक्तं धर्ममनुतिष्ठेत् २१ भूमौ लुब्धगतागतानि कुर्यात्स्थानासनादावुपविशेत् उतिष्ठेत्पर्यटे दित्यर्थः आचर्य कंस्मान्न भोजनादिकालं विहाय चायन्निय-
मः एवमुत्तरत्रापि पादाग्राभ्यां वादिनं तिष्ठेत्कंचिकालं स्थित एव स्यात्कंचिच्चोपविष्ट एव न खं तराप्यटेत्सवनेषु सायं प्रातर्मध्या-
ह्नेषु स्नायात् यत्तु सायं प्रगेतयेत्युक्तं तेन सहास्यनियमातिशयापेक्षो विकल्पः २२

ग्रीष्मदशदि आत्मतपोविद्वध्यर्थं ग्रीष्मे चतुर्दिगवस्थितैरग्निभिरूर्ध्वादित्यतेजसा आत्मानं तापयेत् वर्षास्वर्णावकाशमाश्रयेत्
यत्र देशो देवो वर्पिततत्र छत्राद्यावरणरहितस्तित्थेदित्यर्थः हेमन्ते चार्द्रवासा भवेत् ऋतुत्रयसंबत्सरावलंबेनायं सांवत्सरिक एव नियमः
२३ उपेति विहितमपि त्रिवर्णं स्नानं देवर्षिपितृतर्पणविधानार्थमनूयते प्रातर्मध्यं दिनं सायं सवनेषु त्रिष्वपि देवर्षिपितृतर्पणं कुर्वन्
अन्यदपि पक्षमासोपवासादिकं तोत्रव्रतंतपोऽनुतिष्ठन् यथोक्त्यमेन पक्षोपवासिनः केचिन्मासोपवासिनः इति स्वशरीरं शोषयेत्
२४ अग्नीनित्यादि श्रौतानग्नीन् वैश्वानसशास्त्रविधानेन भस्मपानादिना आत्मनि समाश्लेष्य लौकिकाग्निगृहभूत्यो यथावक्ष्यति वृक्ष
मूलनिकेतन इति मुनिर्मूर्तिव्रतचारी फलमूलाशन एव स्यात् नीवारद्यपि नाश्यात् एतच्चोर्ध्वं षण्मासेभ्योऽप्युपरि अनग्निरनिके

ग्रीष्मे पंचतपास्तस्याहर्षास्वर्णावकाशिकः आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः २३ उपस्पृशंस्त्रिव
णपितृन्दवाश्रितपयन् तपश्चरन् श्रौततरशोषयेद्दहमात्मनः २४ अग्नीनात्मनि व्रतानात्मसमारोप्य यथा
विधि अनग्निरनिकेतः स्यान्मुनिमूलफलाशनः २५ अप्रयत्नः स्रस्वार्थेषु ब्रह्मचारी धराशयः शरणेषु
मम श्रैव वृक्षमूलनिकेतनः २६ तापसे चैव विप्रेषु यात्रिकं भैक्षमाहरेत् गृहमेधेषु चान्येषु हि जेषु वनवा
सिषु २७ ग्रामो दाहृत्य वाग्म्यादौ ग्रासान् वनं वसन् प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन च २८ एता
श्चान्याश्च संवत् दीक्षाविप्रो वने वसन् विविधाभ्योपनिषदात्मसंनिध्य श्रुताः २९

तन इति यस्मिन् वचनात् षण्मा
सोपर्वेन ग्निलमनिकेतत्वं २५ अप्रयत्नेति स्रस्वप्रयोजनेषु स्वातु फलभक्षणशीतातपपराहारादिषु प्रयत्नशून्य अस्त्रीसंभोगीभू
शापीननिवासस्थानेषु ममत्वरहितो वृक्षमूलवासी स्यात् फलमूलासंभवे च २६ तापसेति वानप्रस्थेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः प्राणमात्रधार
णोचितं भैक्षमाहरेत् तदभावे चान्येभ्यो वनवासिभ्यो गृहस्थेभ्यो हि जेषु वनस्थानेषु २७ ग्रामेति ग्रामादानीय ग्रामस्थान्नस्यादौ
ग्रामान्पण्यशरावादिस्तंडेन पाणिनैव वा गृहीत्वा वानप्रस्थो भंजीत २८ एताश्चेति वानप्रस्थ एतादीक्षा एतान् नियमान् अन्यांश्च वान
प्रस्थशास्त्रोक्तान् भवेत् औपनिषदाभ्युत्थिताः उपनिषत्परिता ब्रह्मप्रतिपादकवाक्यानि विविधान्यस्यात्मनो ब्रह्मसिद्धये ग्रंथतोऽ

धृतश्चाभ्यसेत् ३९ ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः परिब्राजकैर्गृहस्थैश्चैव ह्येतज्ज्ञानधर्मयोर्विद्वत्पर्य-
 उपनिषत्श्रुतयः सेविताः तस्मादेताः सेवेतेति पूर्वस्यानुवादः ३० अपरेति अचिकित्सितव्याध्याद्युद्भवे अपराजितामैशानां दिशमाश्रि-
 त्याकुटिलगतिर्युक्तो योगनिष्ठोजलानिलाशनः आशरीरनिपाताद्भवेत् महाप्रस्थानस्य शास्त्रे विहितं चेदं प्रस्थानं मरणं तेन न पुरा-
 पुषः स्वकामी न मेयादिति श्रुत्यापि निरोधः यतः स्वकामिशब्दप्रयोगात् अवैधं मरणमनयानि विध्यते न शास्त्रीयम् ३१ आसामित्या-
 दि एषां पूर्वोक्तानुष्ठानानामन्यतमेनानुष्ठानेन शरीरं त्यक्त्वा अपगतदुःखं भयो ब्रह्मैव लोकस्तत्र पूजां लभते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः केव-
 लं कर्मणो वानप्रस्थस्य कथं मोक्ष इति चेन्न विविधाश्चोपनिषदास्त्वसंश्लेष्ये श्रुतीरित्यनेनास्याप्यात्मज्ञानसंभवात् यस्य तु मरणा-
 वस्तस्मात् ३२ वनेष्वित्यादि अनियतपरिमाणत्वात् आयुषस्तृतीयभागस्य दुर्विज्ञानात् तृतीयमायुषो भागमितिरागं क्षयावधिवानप्र-

ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः विद्यातपोविद्वत्पर्यं शरीरस्य च श्रुद्धये ३० अपराजितां
 वास्थाय ब्रजे दिशमजिह्वागः आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाशनः ३१ आसामहर्षिचर्याणां त्य-
 क्तान्यतमया तनुम् वीतशोकभयो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ३२ वनेषु च विद्वत्संनृतीयं भागमायु-
 षः चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सुगन्धपरिव्रजेत् ३३ आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमोजितेन्द्रियः भिक्षा-
 बलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य व्रते ३४ ऋणानि त्राण्य पाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् अनपाकृत्य मोक्ष-
 तु सेवमानो ब्रजत्यधः ३५

स्थकालोपलक्षणार्थं अतएव शांखलिखितो वनवासादूर्द्धशांतस्य परिगतवयसः परिव्राज्य मि-
 त्याचरत्यतुः एवं वनेषु विद्वत्संनृतीयं भागमायुषः चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सुगन्धपरिव्रजेत् ३३ आश्रमादिति पूर्वपूर्वाश्रमात्तु
 त्याचरत्यतुः एवं वनेषु विद्वत्संनृतीयं भागमायुषः चतुर्थमायुषो भागं त्यक्त्वा सुगन्धपरिव्रजेत् ३३ आश्रमादिति पूर्वपूर्वाश्रमात्तु
 परिब्रज्याश्रममनुतिष्ठन्परलोके मोक्षलाभात् ब्रह्मधूतं नित्यं शयं प्राप्नोति ३४ ऋणानित्यादि आश्रमसमुच्चयपक्षमाश्रितो ब्राह्मण

उत्तरश्लोकाभिधेयानि त्रीणि क्रूणानि संशोध्य मोक्षे मोक्षांतरंगे परिक्वयाश्च मे मनो नियोजयेत् तानि क्रूणानि त्वसंशोध्य मोक्षं
चतुर्थं त्रिममनुतिष्ठन्नरकं क्रजति तान्येव क्रूणानि दर्शयति ३५ अधीत्येति जायमानो ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणैर्ऋणवान् जायते
यत्नेन देवेभ्यः प्रजयापितृभ्यः स्वाध्यायेन ऋषिभ्य इति श्रुतेः अतो यथा शास्त्रं वेदानधीत्यपर्ववर्जनादि धर्मेण च पुत्रानुत्पाद्य यथा
सामर्थ्यं ज्योतिष्मादियज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षांतरंगे चतुर्थं त्रिममनो नियोजयेत् ३६ अनधीत्येति वेदाध्ययनमकृत्वा पुत्रमनुत्पा
द्य यज्ञांश्चानुष्ठाय मोक्षमिच्छन्नरकं क्रजति ३७ प्राजापत्येति यजुर्वेदीयोपाख्यानग्रंथोक्तां सर्वस्वदक्षिणां प्रजापतिदेवताकां
ष्टिकृत्वा तदुक्तविधिना यात्मन्यग्नीन्समारोप्य गृहादित्यभिधानात् वानप्रस्थाश्रममनुष्ठायैव चतुर्थं त्रिममनुतिष्ठेत् एतेन मनुना
चातुराश्रमस्य समुच्चयोपि दर्शितः श्रुतिस्मिद्धाश्च एकद्वित्रितुराश्रमाणां समुच्चयाविकल्पिताः तथा जावालश्रुतिः ब्रह्मचर्यसमा-

अधीत्यविधिवद्देवान् पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः इच्छात्तु शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ३६ अनधी
त्यहिजो वेदान्नुत्पाद्य तयास्ततान् अनिष्ठाचैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् क्रजत्यधः ३७ प्राजापत्यां निरू
प्यैषि सर्ववेदसदक्षिणाम् आत्मन्यग्नीन्समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात् ३८ यो दत्त्वा सर्वभूतेभ्यः
प्रव्रजत्यभयं गृहात् तस्य ते जोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ३९ यस्मादप्यपि भूतानां हिजान्नो
त्पद्यते भयम् तस्य देहादिसुक्तस्य भयन्नास्ति कुतश्चन ४० आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रो पचितो
मुनिः समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ४१

प्यगृहा भवेत् गृहा भूलावनी भवेत् चनी भूला प्रव्रजेत् इतरथा ब्र

ह्मचर्यदेव प्रव्रजेत् गृहा द्ववनाद्वा ३८ यत्रादि यः सर्वेभ्यो भूतारब्धेभ्यः स्थावरजंगमेभ्यो अभयं दत्त्वा गृहाश्रमात्प्रव्रजति तस्य ब्र
ह्मप्रतिपादकोपनिषन्निष्ठस्य सूर्याद्या लोकरहितहिरण्यगर्भादेर्लोकैः ततो जसैव प्रकाशा भवन्ति ताना मोतीत्यर्थः ३९ यस्मादित्यादि
यस्मात् हिजात्सूक्ष्ममपि भयं भूतानां भवति तस्य देहादिसुक्तस्य देहनाशोक्तस्मादपि भयं भवति ४० आगारादित्यादि गृहान्नि
र्गतः पवित्रेर्दंडकमंडल्यादिसुक्तो मुनिर्गौनी समुपोदेषु कामेषु केनचित्सम्यक्समीपं प्रापितेषु स्नाद्विषु विगतस्पृहः परिव्रजेत्

मेधातिथिस्तपवित्रैर्मन्त्रजपैरेथवापावनैः कृच्छैर्युक्त इति व्याचष्टे ४१ एक इत्यादि एकस्य सर्वसंगविरोहणो मोक्षावाप्तिर्भवती
तिजानन् एक एव सर्वदापि मोक्षार्थं चरेत् एक एवेत्यनेन पूर्वपरिचितपुत्रादित्यागञ्ज्यते असहायवान् इत्यन्तरस्यापि एकाकीयदिन
रतिसकिंचित्त्यजतिनकस्यापित्यागेन दुःखमनुभवति नापिकेनापित्यज्यते न कोप्यनेन त्यागदुःखमनुभाव्यते ततश्च सर्वत्र निर्मम
त्वः सखदुःखे मुक्तिमाप्नोति ४२ अनग्निरित्यादि अनग्निलौकिकाग्नि संयोगरहितः शास्त्रीयाग्निं समारोप्य पूर्वमुक्तत्व - नि -
तो गृहभूत्यः उपेक्षकः शरीरस्य व्याध्याद्युत्पादेतत् प्रतीकाररहितः अशंकुस्ककः स्थिरमतिः असंचयिक इति अन्येपदं
मननान्मोनिस्पृह्येति तात् भावेन ब्रह्मणिसमाहितः तदेकतानमनाः अरण्ये च दिवा रात्रौ वसन् भिक्षार्थमेव ग्रामं प्रविशेत् ४३

एक एव चरेन्नित्यं सिद्ध्यर्थं सहायवान् सिद्धिमेकस्य संपश्यन् जहाति न हीयते ४२ अनग्निरनि
कैतुः स्याद्ब्राममन्त्रार्थमाश्रयेत् उपेक्षकोऽशंकुस्कको मुनिभाविसमाहितः ४३ कपालवृक्षमूलानि
कुचेलमसहायता समता चैव सर्वस्मिन्नेतन्मुक्तस्य लक्षणम् ४४ नाभिनंदत मरणान्नाभिनंदत
जीवितम् कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा ४५ दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत् स
त्यपूता वदूहा च मनः पूतं समाचरेत् ४६ अतिवादास्ति तिक्षेत नावमन्यत कचन न चेमं देहमाश्रि
त्य वैरं कुर्यात् केनचित् ४७

कपालमित्यादि मृण्मयकर्परादिभिस्त्रिपात्रं वा सार्थं वृक्षमूलानि स्थूलजीर्णवस्त्रं कौपीनकं ।
सर्वत्र ब्रह्मबुद्ध्या शत्रुमित्राभावः एतन्मुक्तिसाधनत्वान्मुक्तस्य लक्षणम् ४४ नेत्यादि मरणं जीवनं च द्वयमपि न कामयेत्किं
धनं मरणकालमेव प्रतीक्षेत निर्देश्यते इति निर्देशो भृतिः तत्परिशोधनकालमिव भृतकः ४५ दृष्टिपूतमित्यादि केशास्थ्यादिपरि-
हारार्थं दृष्टिशोधितपादौ भूमौ क्षिपेत् जलेषु क्षुद्रजंत्वादिवारणार्थं वस्त्रशोधितं जलं पिबेत् सत्यपवित्रां वाचं च देत् ततश्च
मौनेन सहस्यस्य विकल्पः प्रतिषिद्धं संकल्पभूत्यमनसा सर्वदा पवित्रात्मा स्यात् ४६ अतिवादानित्यादि अतिक्रमवादान्परो
क्तान् सहेतनं कंचित्परिभवेत् नेमं देहमस्थिरं व्याध्यायत न माश्रित्य तदर्थं केनचित् सह वैरं कुर्यात् ४७

कृत्यंतमित्यादि संज्ञातक्रोधापकस्मैचित्प्रतिक्रोधनं कुर्यात् निंदितश्चान्येन वाचं भद्रां वदेत् ननु निंदेत् सप्तहारावकीर्णाभितिचक्ष
रादीनिपंचयद्विर्बुद्धां द्रियाणि मनो बुद्धिरित्यंतः करणद्वयवेदांतदर्शने एतैर्गृहातेषु स्वेषु वाचा प्रवृत्तेरेतानि सप्तहाराणीत्कथ्यन्ते एतैरेव
कीर्णां विक्षिप्तांतद्गृहीतार्थविषयां च ननु वदेत् किंतु ब्रह्मात्रविषयां वदेत् ननु मनसैव ब्रह्म उपास्यते ब्रह्मविषयवागुच्चारणमपि मनो
व्यापारः तत्कथं सप्तहारावकीर्णत्वविशेषे पिब्रह्मविषयां वदेदिति अन्यविषयां न वदेदिति लभ्यते उच्यते अतएवानृताभिति विशेषय
ति स्म अनृतमसत्यं विनाशीति यावत् द्विषया वागप्यनृतोच्यते तेन विनाशिकार्यविषयां वाचं नोच्चारयेत् अविनाशि ब्रह्मविषयां तु प्रणवो
पनिषदादिरूपां वदेत् गोविंदरजस्तु धर्मोर्थः कामो धर्मार्थवर्थ कामो धर्मार्थकामा इति एतानि सप्तवाग्विषयतया वाक्प्रवृत्ते द्विशणिते
ष्ववकीर्णां विक्षिप्तांसर्वस्य मेदस्यासत्वात् तद्विषयांसत्यरूपां वाचं न वदेत् अन्येतु सप्तभवान्येव वाग्विषयत्वात् सप्तहाराणितेषां

कृत्यंतं न प्रतिक्रुद्धे दाकुष्टः कुशलं वदेत् सप्तहारावकीर्णां च न वाचमनृतां वदेत् ४८ अध्यात्मरति
रासीनो निरपेक्षानिरामिषः आत्मानैव सहायेन सख्यार्थविचरेदिह ४९ न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न न
क्षत्रांगविद्यया नानुशासनवादाभ्यां भिक्षालिप्सेत कर्हिचित् ५० न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा
श्वभिः आकीर्णाभिस्तु केवान्ये रागारमुपसंभजेत् ५१ क्लृप्तकेशनखशमश्रुः पात्रीदंडीकुसंभवान् वि
चरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ५२

मेदाहिनाशिलाच्च असत्यतया तद्विषयां वाचमसत्यां न वदेत् केवलं ब्रह्मवि
षयां वदेत् ४८ अध्यात्मेति आत्मानं ब्रह्माधिकृत्य रतिर्यस्य सोऽध्यात्मरतिः सर्वदा ब्रह्माध्यानपर आसीन इति स्थितिकादियोगासन
निष्ठः निरपेक्षो दंडकमंडलादिष्वपि विशेषापेक्षाभ्युन्यः निरामिषः आभिषं विषयाः तदभिलाषरहितः आत्मनो देहेनैव सहायेन मोक्ष
सख्यार्थद्विसंसारे पिचरेत् ४९ नैत्यादि भूकंपाद्युत्पन्नचक्रः संपदादिनिमित्तफलकथनेन अद्याभिनो हस्तरेखादेरीदृशं फलमिति न क्ष
त्रांगविद्यया रीदृशो नीतिमार्ग इत्यवर्जितव्यं अनुशासनेन शास्त्रार्थकथनेन च कदाचिन्न भिक्षालिप्सु मिच्छेत् ५० न तापसैरित्यादि वा
नमस्यैरन्यैर्वा ब्राह्मणैर्मक्षणाशिलैः पक्षिभिः कुक्कुरैर्वा व्यासंगृहं भिक्षार्थेन प्रविशेत् ५१ क्लृप्तेत्यादि क्लृप्तकेशनखशमश्रुर्भिक्षापात्रवान्

दंडोक्तसंभः कमंडलुस्तद्वक्तः सर्वपाणिनोऽपीडेयन्सर्वदापरिष्कमेत् ५३ अतैजसेति सौवर्णादिवर्जितानिनिष्ठिद्राणिभिक्षोर्भि
क्षापात्राणिप्रवेयुः तथायमः सुवर्णरूपपात्रेषुताम्रकांस्थापसेषुच गृहहन्भिस्त्रांनधर्मोस्तिगृहीत्वानरकं ब्रजेत् तेषांचयतिपा
त्राणांजलेनैवतुष्टादिः यज्ञेचमसाभिव तान्येवदर्शयति ५३ अलाबुभित्यादि अलाबुदारुमृत्तिकावंशादिरवंडनिर्मितानियतीनां
भिक्षापात्राणिस्वायंभ्रवोमनुरवदत्तुवैदलंतलकृन्निर्मितमितिगोविंदराजः ५४ एककालमिति एकवारंप्राणधारणार्थंभौक्षंचरेत्
तत्रापिप्रचुरभिक्षाप्रसंगंनकुर्यात् यतोचहृतरभिक्षाभक्षणप्रसक्तोयतिः प्रधानधातुदृष्ट्यास्यादिविषयेष्वपिप्रसज्यते ५५ विधूमइ
त्यादि विगतपाकधूमेनिरुक्तावहननमुसलेनिर्वाणापाकांगारेगृहस्थपर्यंतभक्तवज्जनेउत्सृष्टशरावेषुत्यक्तेषुसर्वदायतिर्भिक्षांचरेत्

अतैजसानिपात्राणितस्यस्फूर्तिर्ब्रणानिच तेषामद्भिःस्मृतंशौचंचमसानाभिवाधरे ५३ अलाबुंदारु
पात्रचमृणमयवैदलंतथा एतानियतिपात्राणिमनुःस्वायंभ्रवोऽब्रवीत् ५४ एककालचरेद्भैक्षंनप्रस
ज्येतविस्तरे भौक्षेप्रसक्तोहियतिर्विषयेष्वपिप्रसज्यति ५५ विधुमेसन्नमुसलेव्यंगारेभक्तवज्जने वृ
त्तेशरावसंपातेभिक्षान्नित्ययतिश्चरेत् ५६ अलाभेनविषादीस्याल्लामेचैवनहर्षयेत् प्राणयात्रिक
मात्रःस्यान्मात्रासंगादिनिर्गतः ५७ अभिपूजितलाभोक्तजुगुप्सेतैवसर्वशः अभिपूजितलाभैश्चय
तिसुक्तोपिवध्यते ५८ अल्पान्नाभ्यवहारेणरहःस्थानासनेनच हियमाणानिविषयेरिंद्रियाणिनिव
र्तयेत् ५९

एतच्चदिनशेषमुहूर्तत्रयरूपसामान्योपलक्षणम् तथाहयाज्ञवल्क्यः अप्रमत्तश्चरेद्भैक्षंसायान्हेनाभिसंधितः
५६ अलाभेभित्यादि भिक्षादेरलाभेनविषादेदिति लाभेचहर्षनकुर्यात्प्राणस्थितिमात्रोपचितान्नभोजनपरः स्यात्तदंडकमंडलु
मात्रास्वपिइदमशौभ्रनंलजामिदंरुचिरंगृणहामिदत्यादिप्रसंगंनकुर्यात् ५७ अभीत्यादि पूजापूर्वकभिक्षालाभंसर्वकालंनिंदेत्त
स्वीकुर्यादित्यर्थः यस्यात्पूजापूर्वकलाभस्वीकारेदातृगोचरस्तेहममलादिभिः आसन्नमुक्तिरपियतिर्जन्यबंधान्छप्ते ५८ अल्पे
त्यादि आहारलाभवेननिर्जनदेशस्थानादिनात्वरूपादिविषयेराकृत्यमाणानांद्रियाणिनिवर्तयेत्तस्मात् ५९ ७९ ७९

इंद्रियाणामित्यादि इंद्रियाणां निग्रहेण रागद्वेषाभावेन च प्राणिहिंसाविरतेन च मोक्षयोगो भवति इदानीं इंद्रियनियमोपायं विषय-
 वैराग्याय संसारतत्तत्तन्तुपदंशति ६० अवेक्षतेत्यादि विहिताकरणनिदिताचरणरूपकर्मदोषजन्यामनुध्याणां पञ्चादिदेहप्रा-
 णिनरकेषु पतनं यमलोकेनरकस्थस्य निशितनिश्चिंशच्छेदनादि भवास्तीव्रवेदना श्रुतिपुराणादिपूक्ताश्चिंतयेत् ६१ विप्रयोगमि-
 त्यादि इष्टपुत्रादिवियोगं अनिष्टाहिंसकादियोगजराभिभवन्नं व्याध्यादिभिश्च पीडनं कर्मदोषसमुद्भवअनुचिंतयेत् ६२ देहादित्यादि
 अस्माद्देहादस्य जीवात्मन उक्तमणतथा च मर्मभिदिर्गहारोगपतितस्य श्लेष्मादिदोषनिरुद्धकंठस्य महती वेदनां गर्भे चोत्पत्तिदुःखब-
 हुलांश्च शृगाळादिनिरुद्धजातियोनिकोटिसहस्रगमनानिस्तकर्मबंधान्यनुचिंतयेत् ६३ अधर्मेत्यादि शरीरवतं जीवात्मनां अधर्महे

इंद्रियाणान्निरोधेन रागद्वेषसूपेन च अहिंसाया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ६० अवेक्षेत गतान्
 णां कर्मदोषसमुद्भाः निरयेच्च वपुतनं यातनाश्च यमक्षये ६१ विप्रयोगप्रिये श्वेव संयोगचतथापि
 यैः जरया चाभिभवन्नं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ६२ देहादुक्तमणं चास्मात्सुनर्गभेच संभवम् योनि
 कोटिसहस्रेषु सृती आस्यात रात्मनः ६३ अधर्मप्रभावंचैव दुःखयोगशरीरिणाम् धर्माथ प्रभवंचैव
 स्रवसंयोगमक्षयम् ६४ सूक्ष्मतां चान्वेक्षेत योगेन परमात्मनः देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधर्मेषु
 च ६५ दूषितोपि चरेद्धर्मयत्रैतत्राश्रमरतः समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गधर्मकारणम् ६६

तु कंदुःखसंयं धर्महेतुकोऽर्थो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तत्प्रभवं मोक्षलक्षणमक्षयब्रह्मस्रवसंयोगं चिंतयेत् ६४ सूक्ष्मतामित्यादि
 योगेन विषयांतरचिंतयन्निरोधेन परमात्मनः स्थूलशरीराद्यपेक्षया सर्वतर्पी भित्तेन सूक्ष्मतां निरवयवतां तत्त्यागादुत्कृष्टापकृष्टेषु
 देवपञ्चादिशरीरेषु जीवानां शुभाशुभफलभोगार्थमुत्पत्तिमधिष्ठानमनुचिंतयेत् ६५ दूषितेति यस्मिन् कस्मिंश्चिदाश्रमे स्थित-
 स्तदाश्रमविरुद्धाचारदूषितोपि आश्रमनिं ग्राहितोपि सर्वभूतेषु ब्रह्मबुद्ध्या समदृष्टिः स च धर्ममनुतिष्ठेत् न हि दंडादिलिङ्गधारणमात्रं
 धर्मकारणं किंतु विहितानुष्ठानं एतच्च धर्मप्राधान्यबोधनायोक्तं न तु लिङ्गपरित्यागार्थमत्र दृष्टांतमाह ६६ ५ ५ ५

फलमिति यद्यपिकतकृत्स्नस्य फलं कलुषजलस्वच्छताजनकं तथा पितृन्नामोच्चारणवशात् न प्रसीदति किंतु फलप्रक्षेपेण एवं न
 लिंगधारणमात्रं धर्मकारणं किंतु पिहितानुष्ठानम् ६७ संरक्षणार्थमित्यादि शरीरस्यापि पीडायां सूक्ष्मपि पीलिकादिप्राणरक्षार्थं
 रात्रौ नैवसेवासदाभूमिनिरोद्धयपर्यंतं पूर्वकेशादिपरिहारार्थं दृष्टिपूतं न्यसेत्तादमित्युक्तं इदं तु हिंसापरिहारार्थं इत्युपनरुक्तिः अत्र
 प्रायश्चित्तमाह ६८ अङ्गाराच्येति यतिर्यानि ज्ञानतो दिवसे रात्रौ वा प्राणिनो हंति तद्धननजनितपापनाशार्थं स्नात्वा षट्प्राणायामान्
 कुर्यात्प्राणायामश्च सत्याहृतिसंप्रणवांगायत्रीशिरसासह त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते वसिष्ठोक्त्या अत्र दृष्टव्यः ६९
 प्राणायामा इति ब्राह्मणस्येति निर्देशात् ब्राह्मणजाते रयमुपदेशेन यतैरेव त्रयोपि प्राणायामाः समभिर्व्याहृतिभिर्दशभिः प्रणवै
 र्युक्ता विधिवदित्यनेन सावित्र्याशिरसा च युक्ताः पूरककुंभकरचक्रविधिना कृता ब्राह्मणस्य श्रेष्ठतपो ज्ञातव्यं पूरकादिस्वरूपं स्मृत्यन्तरे-

फलं कतकृत्स्नस्य यद्यप्यं बुभुसादकम् ननामग्रहणादेव तस्य वारिप्रसीदति ६७ संरक्षणार्थं जं
 तूनां रात्रावहनिवासदा शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वस्त्रधांचरेत् ६८ अङ्गाराच्यचयान् जंतून् हि
 नस्त्यजानतो यतिः तेषां स्नात्वा विशुद्धयै प्राणायामान् षडाचरेत् ६९ प्राणायामा ब्राह्मणस्य त्रयो
 पि विधिपूर्वकताः व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेय परमतपः ७० दह्यते ध्यायमानानां धातूनां हि यथा
 मलाः तथेद्रियाणां दह्यते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ७१ प्राणायामैर्दहे दोषान्धारणाभिश्च किल्बि
 षम् प्रत्याहारेण सप्तगान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ७२ पुज्ञेयम् तथा योगिया जं वल्क्यः नासिकोत्सृष्ट उच्छ्वा

सो ध्यातः पूरक उच्यते कुंभको निश्चलश्चासौ मुच्यमानस्तरेचक्रः त्रयोपीत्यपिशब्देन त्रयो अवश्यं कर्तव्याः अधिककरणे लधिक
 पापक्षयः ७० दह्यतेति धातूनां स्पर्णसृजतादीनां यथामूपायां अग्निना ध्यायमानानां मलद्रव्याणि दह्यन्ते एवं मनसो रागादय
 रादेश्च विषयप्रवणत्वादयो दोषाः प्राणायामेन विषयानभिध्यानात् दह्यन्ते एवं सति ७१ प्राणायामैरित्यादि अनन्तरोक्तप्रकारेण
 प्राणायामैरागादिदोषान् दहेत् अपेक्षितदेशोपरं ब्रह्मादौ यन्मनसो धारणसाधारणा तथा पापनाशयेत् प्रत्याहारेण विषयेभ्यः
 इन्द्रियाकर्षणैर्विषयसंपर्कान् वारयेत् ब्रह्मध्यानेनेति सोहमस्मीति सज्जातीयप्रत्ययप्रवाहरूपेण अनीश्वरान् गुणान् ईश्वरस्

त्मनोपेगुणानभवन्तिक्रोधलोभाभयादयः ७२ उच्चावचेष्वित्यादि अस्यजीवस्यउत्कृष्टापकृष्टेषु देवपश्वादिषु जन्मप्राप्तिमकृतात्मभिः
शास्त्रैरसंस्कृतांतःकरणेदुर्ज्ञेयां ध्यानाभ्यासेन सम्यक्सकारणकंजानीयात् ततश्चाविद्याकाम्यनिषिद्धकर्मनिर्मितेयंगतिरिति ज्ञा-
त्वा ब्रह्मज्ञाननिष्ठो भवेदिति तात्पर्यार्थः ततश्च ७३ सम्यग्दर्शनेति ब्रह्मसाक्षात्कारवान्कर्मभिर्निबध्यते कर्मणितस्य पुनर्जन्मानि-
नभवन्ति पूर्वाजितपापपुण्यस्य ब्रह्मज्ञानेन नांशान्तथाचश्रुतिः तद्यथा इषीकातूलमनौ प्रोतं प्रदहे प्रहूयंत एवं हास्य सर्वपापानः प्रहू-
यंत उभौ ब्रह्मैवैष भवतीति श्रुत्या तथा क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावर इति विशेषश्रुत्या पुण्यसंबंधोऽपि बोध्यते उत्तरकाले च
देवात्मापे कर्मणि प्रकृतेऽपि न पापसंश्लेषः तथाच श्रुतिः पुष्करपलाशमापो न श्लिष्यंत एवमेवं देहे पापकर्म न श्लिष्यत इति देहारंभकपाप-
पुण्यसंबंधः परं नश्यति अयमेव चार्थो ब्रह्मभोमांसापांतदधिगम उत्तरपूर्वार्थयोरश्लेषविनाशो तस्योपदेशादिति सूत्रैर्बादरायणेन नि-

उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामकृतात्मभिः ध्यानयोगेन संपश्येद्भूतिमस्यांतरात्मनः ७३ सम्यग्दर्शिनसंप-
न्मः कर्मभिर्निबध्यते दर्शनेन विहीनस्तसंसारं प्रतिपद्यते ७४ अहिंसयैर्द्रियासंगैर्वैदिकैश्चैव
कर्मभिः तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्ती हतस्य दम् ७५ अस्थिस्थूणं स्नायुसुतं मांसशोणितलेपनम्
चमविनद्धं दुर्गंधिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ७६ जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् रजस्वलमनित्यं च
भूतायासमिमं त्यजेत् ७७

रणादि ब्रह्मसाक्षात्कारान्न्यस्तजन्ममरणप्रबंधं लभते ७४ अहिंसेति निषिद्धाहिंसाव-
र्जनेन इंद्रियाणां च विषयसंगपरिहारेण वैदिकैर्नित्यैः कर्मभिः काम्यकर्मणां बंधहेतुत्वात् उक्तंच काम्यकर्मतानप्रशस्तेति तपश्च
पयासं भवमुपवासं कृच्छ्रां द्रायणादिभिरनुष्ठानैरिह लोके तत्प्रदं ब्रह्मात्यंतिकलयलक्षणं प्राप्नुवन्ति पूर्वश्लोकेन ब्रह्मदर्शनस्य-
मोक्षहेतुलमुक्तं अनेन तत्प्रदसहकारितया कर्मणोऽभिहितम् इदानीमोक्षांतरंगोपायसंसारवैराग्याय देहस्वरूपमाह श्लोकद्वये-
न ७५ अस्थीत्यादि जरेत्यादि च अस्थीन्येव स्थूणा इव वस्यतं अस्थिस्थूणं स्नायुरज्ज्जभिराबद्धं मांसरुधिराद्युपलितंचर्मा-
च्छादितं मूत्रपुरीषाभ्यां पूर्णं अतएव दुर्गंधि ७६ जरापतापाभ्यां आक्रांतं विविधव्याधीनामाश्रयं आतुरं स्तब्धपिपासाशीतोष्णादि

कातरं प्रायेण रजौ गुणयुक्तं विनश्वरं स्वभावं च आवासो गृहं पृथिव्यादि भूतानि तेषामावासं देहमेव जीवस्य गृहत्वेन निरूपितं त्यजे
त् यथा पुनर्देहसंबंधो न भवेत् तथा कुर्यात् गृहसाम्यमेवाह ७७ नदीकूलमिति ब्रह्मोपासकस्य देहत्यागसमये मोक्षः आराध
हस्यकर्मणो भोगेनैव नाशात् तत्र देहस्य कुरु विध्यमाह्वयः कर्माधीनं देहपातमवेक्ष्य ते स नदीकूलं यथा वृक्षस्त्यजति स्वपातमजानन्ने
वनदीरयेण पात्यते तथा देहं त्यजन्त्यश्च ज्ञानकर्मप्रकर्षात् भीष्मादिवत् स्वाधीनमृत्कः स यथा पक्षी वृक्षं स्वेच्छया त्यजति तथा दे
मिमं त्यजन् संसारकषाद्वाहादिव जलचरप्राणिभेदादिसुच्यते ७८ प्रियेष्वित्यादि ब्रह्मविदात्मीयेषु प्रियेषु हितकारिषु सकृत्तं अ
प्रियेष्वहितकारिषु दुःकृतनिःक्षिप्य ध्यानयोगेन नित्यं ब्रह्माभ्येति ब्रह्मणि लीयते तथा च श्रुतिः तस्य पुत्रादाय मुपयंति सकृदः साधु
कृत्यं द्विषतः पापकृत्यमित्यपराश्रुतिः ततस्तेषु सकृत्तदुःकृतेषु तु ते तस्य प्रिया ज्ञातयः सकृत्तमुपपद्येरन् प्रियादुःकृतमिति एवमा

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा तथा त्यजन्निमं देहं कृच्छ्राद्वाहादिसुच्यते ७८ प्रियेषु स्वेषु
सकृत्तमप्रियेषु च दुःकृतम् विस्मृत्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति सनातनम् ७९ यदाभावेन भवति स
र्वभावेषु निस्पृहः तदा स्वरवमवामोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ८०

दीन्येव वाक्यान्मुदाहृत्य सकृत्तदुःकृतयोर्हानिमा

त्रययणे प्युपासनं प्रतिपत्त्यं इति ब्रह्मसीमांसायां हानौ तूपायनशब्दमोक्षार्थं कृशाच्छंदस्फपगायनमित्युक्तमित्यादिसूत्रैर्बादराय
निरगापिननुपरकीयसकृत्तदुःकृतयोः कथं परत्र संक्रांतिः उच्यते धर्माधर्मव्यवस्थायां शास्त्रमेव प्रमाणं संक्रामोपितयोः शास्त्रप्रमाण
क एव अतः शास्त्रात्संक्रमेण योग्यावेतौ सिद्ध्यतः अतः शास्त्रेण बाधान्न प्रतिपक्षालुमानोदयः शक्तिनरशिरः कपालं प्राण्यंगत्वात् शंखा
दिवदिति वत् मेधातिथिगोविंदराजीतु सेषु प्रियेषु केनचित् कृतेषु ध्यानाभ्यासेनात्मीयमेव तत्र कारणत्वेनारोप्य एवमप्रियेष्वपिकेन
चित् कृतेषु आत्मीयमेव प्राग्जन्मार्जितं दुःकृतं कारणत्वेन प्रकल्योद्भूतं तत्संपादयितारोपुरुषोरागद्वेषाख्यौल्यत्कानित्यं ब्रह्माभ्येति
ब्रह्मस्वभावमुपगच्छतीति व्याचक्षते तन्न विस्मृत्येति क्रियायां सकृत्तदुःकृतमितिकर्मद्वयत्यागेन तत्संपादयितारावित्यश्रुत
हारात्कर्मद्वयेश्रुतक्रियात्यागेन कारणत्वेन प्रकल्येत्याद्यश्रुतक्रियायां हारात् किं व्यासव्याख्यातवेदार्थमेव मस्यामत्तुस्मृतेः

न्येनकल्पितं गर्वादर्वाचानं विचक्षणैः ७९ यदेति यदापरमार्थतो विषयदोषभावेन सर्वविषयेषु निरभिलाषो भवति तदेह लोके संतोषजन्यस्वरूपं परलोकेन मोक्षस्वरूपं अविनाशिमामोति ८० अनेनेति पुत्रकलत्रक्षेत्रादिषु ममत्वरूपान्कमेण संगान् सर्वान् त्यक्त्वा द्वंद्वैर्मानापमानादिभिर्निर्मुक्तो अनेन यथोक्तेन ज्ञानकर्मानुष्ठानेन ब्रह्मण्येवात्यंति कल्यमाप्नोति ८१ ध्यानिकमिति यदेतदित्यत्यंतं सन्निधानं पूर्वश्लोकोदितं परामृष्यते यदेतदुक्तं पुत्रादिममत्वरूपान्गोमानापमानादिहानिर्ब्रह्मण्येवावस्थानं सर्वमेवैतत्तदध्यानिकं आत्मनः परमात्मत्वेन ध्याने सति भवति यदात्मानं परमात्मेति जानाति तदा सर्वसत्त्वान् विशिष्यते तस्य कुत्रचिन्ममत्वं मानापमानादिकं वा भवति तं तथा विधजानात् ब्रह्मात्मत्वं ज्ञाप्यते ध्यानिकविशेषात्तद्व्येयविशेषलाभे परमात्मा ध्यानार्थमाह न ह्यनध्यात्स विदिति यस्मादात्मानं जीवमधिकृत्य यदुक्तं तस्य परमात्मत्वं तद्योन जानाति तन्ध्यायति स प्रकृतध्यानक्रिया फलं ममत्वरूपान्गोमानापमानादिहानिर्मोक्षं च न

अनेन विधिना सर्वस्य त्कासंगान्शनैः शनैः सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ८१ ध्यानिकं सर्वमेवैतत्तु यदेतदभिप्रायितम् न ह्यनध्यात्स पितृकश्चित्क्रियाफलमुपाश्रुते ८२ अधियज्ञं ब्रह्मजपेदाधिदेविकमेव च अध्यात्मिकं च सततं वेदांताभिहितं च यत् ८३ इदं शरणमज्ञानमिदं मे व विजानताम् इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानस्यमिच्छताम् ८४ अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो ह्यज्ञः स विधूयेह पाप्मानं परब्रह्माधिगच्छति ८५

मामोति ८२ अधियज्ञमिति पूर्वं ब्रह्म ध्यानस्वरूपमुपासनं

मुक्तं इदानीं तदंगतया वेदजपं विधत्ते तथा च कृतिः तमेतं वेदांतं वचनेन विविदिषंतीति विद्यांगतया वेदजपमुपदिशति अधियज्ञमिति यज्ञमधिकृत्य यत्तं ब्रह्म वेदं तया देवतामधिकृत्य यत्तं याजीवमधिकृत्य तया वेदांतं भूतंसत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म इत्यादि ब्रह्म प्रतिपादकं सर्वदा जपेत् ८३ इदमिति इदं वेदं शरणं ब्रह्म तदर्थं निभित्तानामपिशरणं गतिपाठमात्रेणापि पापक्षयहेतुत्वात् सततं तज्ज्ञानं तांतदर्थं भित्तानां स्तर्गमपवर्गं च इच्छतामिदमेव शरणं तदुपायोपदेशकत्वेन प्राप्तिहेतुत्वात् ८४ अनेनेति अनेन यथाक्रमोक्तांस्तुष्टानेन यः प्रव्रज्याश्रममाश्रयति स इह लोके पापं विमृज्य परं ब्रह्म मामोति ब्रह्म साक्षात्कारेण तपाधि शरीरनाशात् ब्रह्मण्येक्यं गच्छति ८५ ६९

एषधर्मइति एषः यतीनां यतात्मनां चतुर्णामेव कुटीचरकबहूदकहंसपरमहंसानां साधारणो धर्मो वो युष्माकमुक्तइदानीं यतिवि-
शेषाणां कुटीचरारव्यानां वेदविहितादिकर्मयोगिनां असाधारणवक्ष्यमाणेषु त्रैश्वर्यैस्सर्ववसेदितिकर्मसंबंधं शृणुत भारते चतुर्धा
भिक्षवउक्ताः चतुर्धा भिक्षवस्तस्फः कुटीचरो बहूदकः हंसः परमहंसश्च योयः पश्चात्स उत्तमइति कुटीचरकस्यायं पुत्रभि-
रूपासाधारणकर्मोपदेशः गोविंदराजस्तु गृहस्थविशेषमेव वेदोदितान्निहोत्रादिकर्मत्यागिनं ज्ञानमात्रसंपादितवै । . .
सन्धासिकमाह तज्गृहस्थस्याहिताग्नेरत्येष्टौ विनियोगः चतुर्थश्चिमाश्रयणे चात्मनिसमारोपः शारुपेणोच्यते तदुभयाभावे सत्येच-
मेवाग्नीनां त्यागः स्यात् गोविंदराजो गृहस्थं वेदसन्धासिकं ब्रुवन् एवमेवाहिताग्नीनां त्यागमर्थदुपेतवान् वेदसन्धासिकं मेधाति-
थिः प्राहनिराश्रमम् तन्मते चातुराश्रम्यनियमोक्तिः कथं मनोः इदानीं वेदसन्धासिकस्य प्रज्ञातकर्मत्यागानंतरं वस्तुसुचितमपि वेदसं

एषधर्मोऽनुशिष्टो यतीनां नियतात्मनाम् वेदसंन्यासिकानां तु कर्मयोगनिबोधत ८६ ब्रह्मच-
री गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ८७ सर्वेऽपि क्रमशस्ते
तैयथाशास्त्रनिषेविताः यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमांगतिम् ८८ सर्वेषामपि चैतेषां वेद-
स्मृतिविधानतः गृहस्थोऽप्युच्यते श्रेष्ठः सत्रीनेतान् विभर्ति हि ८९

न्यासिकः पंचमाश्रमी निराश्रमी वा चत्वार-
एवाश्रमानियता इति दर्शयितुमुक्तानां श्रमाननुवदति ८६ ब्रह्मचरीति ब्रह्मचर्यादयो य एते पृथगाश्रमा उक्ता एते चत्वार ए-
जन्याभवंति ८७ सर्वेऽपीत्यादि एते सर्वे चत्वारोऽप्याश्रमाः शारुपानतिक्रमेणानुष्ठिताः अपिशब्दाश्रयोद्भावोऽपि यथोक्त
विप्रमोक्षलक्षणंगतिं प्रापयन्ति प्रकृतवेदसन्धासिकस्य गृहेषु त्रैश्वर्यैवासंवल्यतितदर्थं गृहस्थोत्कर्षमाह ८८ सर्वेषामि १२
यामेतेषां ब्रह्मचर्यादीनां मध्ये गृहस्थस्याश्रयमाणत्वेन मायशोऽग्निहोत्रादिविधानात् गृहस्थो मन्वादिभिः श्रेष्ठोऽप्युच्यते तथायस्मा
द्ब्रह्मचारिवानप्रस्थयतीनसौ भिक्षादानेन पोषयति तेनाप्यसौ श्रेष्ठः यथोक्तम् यस्माच्छ्रयोप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहमि-
ति ८९ यथेत्यादि यथासर्वेऽनेन दोगांशोणाद्याः ससुदे अवस्थितं लभन्ते एवं गृहस्थादपरे सर्वाश्रमिणः तदधीनजीवनत्वं

नृगृहस्थसंगोपे अवस्थितं भ्रंते ९० चतुर्भिस्त्रिणादि एतैर्ब्रह्मचार्यादिभिराश्रमिभिरनुर्भिस्त्रिणादिभिः वक्ष्यमाणो वंशविध-
स्वरूपो धर्मः प्रयत्नतः सततमनुष्ठेयः तमेव स्वरूपतः संख्यादिभिश्च दर्शयति ९१ धृतिरित्यादि संतोषो धृतिः परेणापकारे कृते तस्य प्र-
त्युपकाराचरणं क्षमा विकारहेतुविषयसन्निधाने व्यावक्रियत्वं मनसो दमनं दम इति सनंदनवचनात् शीतातपादिद्वंद्वसो ह्युता दम इति
गोविंदराजः अन्यायेन धनादिग्रहणं स्तेयं तद्भिन्नं अस्तेयं यथा शास्त्रं मृज्जलाभ्यां देहशोधनं शौचं विषयं स्यश्च क्षरादिधारणमिंद्रियनि-
ग्रहः शास्त्रादितत्त्वज्ञानं धीः आत्मज्ञानं विद्यायथार्थाभिधानं सत्यं क्रोधहेतोः सत्यपि क्रोधानुत्पत्तिरक्रोधः एतद्दशविधं धर्मस्वरूपम्
९२ दशलक्षणानांति ये विप्रैः एतानि दशविधकर्मरूपाणि पठन्ति पठित्वा च आत्मज्ञानसाधिव्येनानुतिष्ठन्ते ते ब्रह्मज्ञानसमुत्कर्षात्परमां ग-
यथानदी नदाः सर्वे सागरे यांति संस्थितिम् तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यांति संस्थितिम् ९० चतुर्भि-
रपि चैवं तैर्भित्तमाश्रमिभिर्द्विजैः दशलक्षणक्रोधमूः सेवितव्यः प्रयत्नतः ९१ धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
शौचमिंद्रियनिग्रहः धीर्विद्यासत्यमक्रोधो दशकधर्मलक्षणम् ९२ दशलक्षणानि धर्मस्य ये विप्रैः स-
मधीयते अधीत्य चानुवर्तन्ते तेषांति परमां गतिम् ९३ दशलक्षणकधर्ममनुतिष्ठन् स माहितः वेदांतं
विधिवच्छ्रुत्वा स न्यसं दनृणां रिक्तः ९४ संन्यस्य सर्वकर्मोणिकर्मदोषान् पानुदन् निष्पतो वेदमभ्यस्य
पुनरेत्येते रवसेत् ९५ एव संन्यस्य कर्मोणि स्वकार्ये परमां स्पृहः संन्यासनापहत्येनः प्रामोति पर-
मां गतिम् ९६

तिमोऽलक्षणं प्राप्नुवन्ति ९३ दशलक्षणकमिति उक्तं दशलक्षणकं धर्मं संयतमनाः सन्ननुतिष्ठन् उपनिष-
दापर्यं गृहस्थावस्थायां यथोक्ताध्ययनधर्मान् कुरुवा दवगम्य परिशोधितं देवादि क्रणत्रयः संन्यासमनुतिष्ठेत् ९४ संन्यस्येति सर्वा-
णि गृहस्थानुष्ठेयानि होत्रादिकर्मोणि परित्यज्य अज्ञातं जंतु वधादिकर्मजनितपापानि च यायायासादिना शयननियतं इत्युपनिष-
दोग्रं यतोऽर्थत आभ्यस्य पुनरेत्येति पुनर्गृहे पुनोपकल्पितभोजनान्छादनत्वेन वृत्तिचिंतारहितः कुरुवंसेत् अयमेवासाधारणो ध-
र्मः कुटीचरकस्योक्तः इदमेव वक्तुं वेदसंन्यासिनां लिति पूर्वमुक्तम् ९५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण वर्तमानोऽग्निहोत्रादि गृहस्थकर्म-

णिपरित्यज्यात्मसाक्षात्कारस्वरूपस्वकार्यप्रधानः स्वर्गादावपिबंधहेतुतयानिस्पृहः प्रव्रज्ययापापानि विनाश्य ब्रह्मसाक्षात्कारेण परमांगतिं मोक्षलक्षणं प्राप्नोति ॥ ९६ ॥ एष इति ऋषीन्संबोधय उच्यते एष सुष्माकं ब्राह्मणस्य संबंधी क्रिया कलापो धर्मस्तस्यैव ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थादिभेदेन चतुर्विधः परत्राक्षयफलउक्तः इदानीं राजसंबंधिनं धर्मं शृणुत अत्र च श्लोके ब्राह्मणस्य चातुराश्रमस्योपदेशात् ब्राह्मणः प्रव्रजेदिति पूर्वमभिधानात् ॥ ९७ ॥ इति श्रीकुल्लूकभट्टविरचितायां मन्वर्थमुक्तावल्यां षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ ७ ॥ राजधर्मानिति धर्मशब्दोऽत्र दृष्टादृष्टार्थानुष्ठेयपरः पादुण्यादेरपि वक्ष्यमाणत्वात् राजशब्दोऽपि नात्र क्षत्रियजातिवचनः किंत्वभिषिक्तजनपदपुरपालयितृपुरुषवचनः अतएवाह यथा च तो भवेन्नृपः यथा वदाचारो नृपतिर्भवेत्तथा तस्यानुष्ठेयानि कथयि

[illegible]

॥ १ ॥ इत्यादिना तस्योत्पत्तिः यथा च दृष्टादृष्टफलसंपत्तिः तदपि वक्ष्यामि १ ब्राह्मणमित्यादि ब्रह्मवेदस्तत्प्राप्त्यर्थं तथा उपनयनसं
यथा शास्त्रं मा भुवता क्षत्रियेणास्य सर्वस्य स्वविषयावस्थितस्य शास्त्रानुसारेण नियमतो रक्षणं कर्तव्यं एतेन क्षत्रिय एव नान्यो राज्या
धिकारीति दर्शितं अत एव शास्त्रार्थतत्त्वक्षत्रियस्य जीवनार्थं तथा क्षत्रियस्य तुरक्षणं स्वकर्मसु श्रेष्ठं च वक्ष्यति ब्राह्मणस्य ह्यापदि जीवे
क्षत्रियधर्मेणैव भिक्षायाः विषयस्यापि क्षत्रियधर्मश्च द्रव्यस्य च क्षत्रियवैश्यकर्मणी जीवनार्थमापदिति गादनारदः न कथंचन कुर्वति
ब्राह्मणः कर्मचार्यलभू रण्यलः कर्मच ब्राह्मणपतनीये हिते तयोः उत्कृष्टं चापहृष्टं च तयोः कर्मन विद्यते मध्यमे कर्मणी हित्वा सर्वसाधार
णोहितं रक्षणं वेदधर्मो र्यतपः क्षत्रस्य रक्षणमिति सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्ष्यत इति च वक्ष्यमाणत्वात् रक्षितुं बलिषड्भागमहृण

तदर्थमपि योरक्षन् चलिमादत्त इति नरकपातं वक्ष्यति २ अराजकेति यस्मादराजके जगति बलवद्भयात् सर्वतः प्रचलिते सर्वस्यास्य
चराचरस्य रक्षायै राजानं सृष्टवान् तस्मात्ते नरक्षणां कार्यं कथं सृष्टवानित्याह ३ इन्द्रानिलयमार्काणामित्यादि इन्द्रात् तयमसूर्याग्नि
वरुणं चंद्रकुबेराणां मात्रा अंशान् सारभूतान् आकृष्य राजानमसृजत् ४ यस्मादिति यस्मादिन्द्रादीणां देवश्रेष्ठानां भोगेभ्यो नृपतिः
सृष्टस्तस्मादेष सर्वमाणि नो वार्येणातिशेते ५ तपतीत्यादि अयं च राजा स्वतेजसा सूर्य इव पथ्यतां च क्षूंषि मनांसि च संतापयति न
चैनं राजानं पृथिव्यां कश्चिदप्याभिमुखेन द्रष्टुं क्षमते ६ स इत्यादि एवं चाग्न्यादीनां पूर्वोक्तांशमवतान् लक्ष्मकारित्वा च पप्रतिमुक्तं
तेजस्वीत्यादिना नवमाध्याये वक्ष्यमाणत्वात् सराजा शक्त्यतिशयेनाग्न्यादिरूपो भवति ततश्च ७ बाल इत्यादि मनुष्य इति बुद्ध्या

इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च चंद्रवित्तेशयोश्चैव मात्रा निर्हृत्य शाश्वतीः ४ यस्मादे
षां सुरेन्द्राणां मात्राभ्यो निर्मितो नृपः तस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ५ तपत्यादित्यवच्चै
ष च क्षूंषि च मनांसि च न चैनं शक्नुवति शक्नोति कश्चिदप्याभिवाक्षितुम् ६ सोऽग्निर्भवति वायुश्च सो
ऽकैः सोमैः सधमशद् सकुबेरः सवरुणः समहद्रः प्रभावतः ७ बालोऽपि नावमंतव्यो मनुष्य इ-
ति भूमिपः महती देवता ह्येषानररूपेणातिष्ठति ८ एकमेव दहत्यग्निर्नरदुरुपसपिणसु कु
लंदहति राजाग्निः सपशुद्रव्यसचयम् ९ कार्यसो वेक्ष्य शक्तिं च देशकालौ च तत्त्वतः कुरुते ध-
र्मसिद्ध्यर्थं विश्वरूप पुनः पुनः १०

बालोऽपि राजानावमंतव्यः यस्मान्महतीयं काचिद्देवतामा लुप रूपेणावतिष्ठते एते
न देवतावज्ञायां अधर्मादयोऽदृष्टदोषा उक्ताः संप्रति दृष्टदोषमाह ८ एकेत्यादि योऽग्नेरति समापं अनभिहितः स नृपसर्प-
तिसादुरुपसपतिमेकमेवाग्निर्दहति ततस्तुत्रादिकं कुल्लोराजाग्नि पुत्रदारघ्रात्रादिरूपं कुलमेव गवाश्वादिपशुस्रवर्णादिधन-
संचयसहितं सापराधन्निहंति ९ कार्यमित्यादि सराजा योजनापेक्षया स्वशक्तिं देशकालौ चावेक्ष्य कार्यसिलयर्थं तद्वतो विश्व-
रूपं बहूनि रूपाणि करोति जातिविवक्षया बहुधेकवचनं अशक्तिदशायां क्षमते शक्तिं प्राप्योन्मूलयति एवमेकस्मिन्नपि देशे काले

चप्रयोजनानुरोधेनशत्रुर्वाभिन्नोवाउदासीनोवाभवति ततो राजवल्हो ह भित्तिबुद्ध्यानावज्ञेयः १० यस्येत्यादि पद्याशब्दः श्री-
पर्यायोपिगहत्त्वविवक्षयाऽत्रप्रयुक्तः यस्यप्रसादान्महती श्रीर्भवति अतः श्रीकामनेसेव्यः यस्यशत्रवः संतितानपिसंतोषितोहंति
तेनचशत्रुवधकामेनाव्यापनीयः यस्मैकुध्यतितस्यमृत्कं करोति तस्माज्जीवनार्थिनानक्रोधनीयः यस्मात्सर्वेषां सूर्याग्निः सो-
मादीनां तेजोविमर्त्ति ११ तमित्यादि तंराजानमज्ञतयायोद्देष्टितस्याप्रीतिसुखादयतिसनिश्चितं क्रोधान्नश्यतियस्मात्तस्यविना
शायशीघ्रं राजानो निधुंक्ते १२ तस्मादित्यादि यतः सर्वतेजोमयो नृपतिस्तस्मादपेक्षितेषु यमिष्टं शास्त्रात्तु षेयं शास्त्राविरुद्धं
निश्चित्यव्यवस्थापयति अनपेक्षितेषु चानिष्टं नियमनातिक्रामेत् १३ तस्यार्थे सर्वेति तस्यराज्ञः प्रयोजनसिद्ध्यै सर्वप्राणिनां
रक्षितारं धर्मस्वरूपं पुत्रं ब्रह्मणो यत्केवलं तेजस्तेन निर्मितं तपांच मोतिकंदं हं ब्रह्मा पूर्वं सृष्टवान् १४ तस्येत्यादि तस्यदंडस्य

यस्यप्रसादेपद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे मृत्कश्चवसति क्रोधे सर्वतेजोमयो हि सः ११ तंयस्तुद्देष्टिसं-
मोहात्सविनश्यत्यसंशयम् तस्यत्याशुविनाशाय राजा प्रकुरुते मनः १२ तस्माद्भूमयमिष्टेषु सव्यव-
स्येन्नराधिपः अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तधर्मनविचालयेत् १३ तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मज-
म् ब्रह्म तेजोमयं दंडमसृजत्पूर्वमाश्रयः १४ तस्यसर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च भयाद्भो-
गायकल्पते स्वधमान्नचलति च १५ तं देशकालौ शक्तिं च विद्यां चावेक्ष्य तत्त्वतः यथार्हतः संप्रणये-
न्नरे च न्यायवर्तिषु १६ सराजा पुरुषो दंडः सनेता शासिता च सः चतुर्णामाश्रमाणां च धर्मस्य प्रतिभूः
स्मृतः १७

भयेन चराचराः सर्वे प्राणिनः भोगं कर्तुं समर्था भवन्ति अन्यथा बलवता दुर्बलस्य धनदारादिग्रहणे तस्यापि तदपे-
क्ष्य बलिनैतिकस्यापि भागो न सिद्ध्येत् रक्षादीनां स्थावरादीनां छेदने भोगासिद्धिः तथा सत्तामपि नित्यनैमित्तिकस्वधर्मास्तुष्टाना-
करणेयाम्ययातनाभयाच्चेति १५ तमित्यादि तं दंडं देशकालौ दंडस्य च शक्तिं विद्यादिकं यस्मिन् पराधेयो दंडो हति इत्यादिकं शा-
स्त्रात्तु सारेण तत्तनो निरूप्या पराधिपु प्रवर्त्तयेत् १६ स इत्यादि स एव दंडो वरुक्तो राजा तस्मिन् सति राजशक्तियोगात् स एव पुरु-

स्ततो न्येस्त्रियद्वयद्विधेयत्वात्स एवनेता तेन कार्याणि नायंते प्राप्यंते स एव शासिता उदाहृतत्वात्स एव चतुर्णामप्याश्रमाणां यो धर्मस्तस्य संपादने प्रतिभूरिव प्रतिभूर्मुनिभिः स्मृतः १७ दंडः शास्तीति यस्मादंडः सर्वाः प्रजा आज्ञां करोति तस्मात्सा धूक्तं शासितेति त्रैयं यस्मात्स एव प्रजारक्षति ततो युक्तराजेति निद्राणे धर्षिरक्षिषु दंड एव जागर्ति तद्भयेनैव चौरादीनामप्रवृत्तेः दंडमेव धर्महेतुत्वात् धर्मजनंति कारणे कार्योपचारः ऐहिकपारमिकदंडमया देवधर्मानुष्ठानात् १८ समीक्ष्येत्यादि स दंडः शास्त्रतः सम्यङ्निरूप्या पराधा पुरुषेण देहधनादिपुष्टतः सर्वाः प्रजाः सानुरागाः करोति अविचार्यतुलोभादिना प्रयुक्तः सर्वाणि बाह्यार्थपुत्रादीनि नाशयति सर्वत इति द्वितीयाथेतसिः १९ यदीत्यादि यदिराजा जलसो भूत्वा दंडप्रणयनं न कुर्यात्तदा शूले कृत्वा मत्स्यानि व बलवंतो दुर्बलान् अपक्ष्यन् लुडन्तस्य पविधातोरूपमिदं बलिनां ल्यनलानां हिंसा मकरिष्यन् इत्यर्थः शूले मत्स्यानि वापक्ष्यन् इत्येष मेधातिथिगोविंदरा

दंडः शास्तिप्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति दंडः सतेषु जागर्ति दंडं धर्मविदुर्बुधाः १८ समीक्ष्य सधृतः सम्यक् सर्वां रजयति प्रजाः असमीक्ष्य प्रणतस्तु विनाशयति सर्वतः १९ यदि न प्रणयेद्राजा दंडं दंडेष्वेतदितः शूले मत्स्यानि वापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः २० अद्यात्काकः पुरोडाशमश्वाचलित्वा हविस्तथा स्वाम्यचनस्यात्कस्मिंश्चित् प्रवर्तताधरात्तरम् २१ सर्वा दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः दंडस्य हि मया त्सर्वजगद्गोपायकल्पते २२

जलिस्त्रितः पादः जले मत्स्यानि वा हिंस्युरिति च पादांतरं अत्र बलवंतो दुर्बलान् हिंस्करिति मत्स्यन्याय एव स्यादित्युक्तम् २० अद्यादित्यादि यदिराजा दंडं नाचरिष्यत्तदा यज्ञेषु सर्वथा हविरनर्हः काकः पुरोडाशमस्वादिष्यन् तथा कुक्कुरः पायसादिहविरलेष्यन् न कस्यचित् कुञ्चनित्स्वाम्यमभविष्यत्ततो बलिना तद्गृहणात् ब्राह्मणादिवर्णानां च मध्ये पदपरं श्रुत्वा दितदेवोत्तरं प्रधानं प्रावर्तिष्यत २१ सर्वेति सर्वोयं लोकः दंडेनैव नियमितः सन्मार्गे भवति एतेस्मादविविशक्तो हि मानुषः कथं न लभ्यते तथा सर्वमिदं जगत् दंडस्यैव मया दानम्यकभोगेन नादिरूपेण भोगे समर्थं भवति २२ देवेति उक्तमपि दंडस्य भोगसंपादकत्वं दादर्थार्थं पुनरुच्यते इन्द्राग्नि सूर्य वाय्वाद्यो देवाः तथा दानव गंधर्व राक्षस पक्षि सर्पा अपि ज

गदाश्वरपरमार्यभयपीडिताएववर्षदानाद्यपकांरायप्रवर्त्तते तथाचंश्रुतिः भयादस्याभिस्तापतिभयात्तपतिस्सूर्यः भयादिदंश्चवा
 युश्चमृत्कृद्वाचतिपंचमइति २३ दुष्येयुरिति दंडस्यानाचरणान् अनुचितेनवाप्रवर्त्तनात् सर्वेब्राह्मणादिवर्णादितरेतरस्त्रीगम
 नेनसंकीर्षेर्नसर्वशास्त्रावनियमाश्चतुर्वर्गफलाउत्सादेयुः चौर्यसाहसादिनाचपरस्यापकारात्सर्वलोकसंक्षोभश्चजायेत् २४ य-
 त्रेति यत्रदेशेशास्त्रप्रमाणावगतः श्यामवर्णः लोहितवर्णअधिश्चात्तदेयताकोदंडोविचरति तत्रप्रजाव्याकुलानभवन्तिदंडप्रणेता
 यदिविषयातुरूपंसम्यक्ज्ञानाति २५ तस्येत्यादि तस्यदंडस्यप्रवर्त्तयितारं अभिषेकादिगुणयुक्तंनृपतिमवितथवादिनंसमीक्ष
 कारिणंतत्त्वात्तत्त्वविचारोचितं प्रज्ञाशालिनंधर्मार्थकामात्तांज्ञातारंमन्यादयोप्याहुः २६ तमिति तंदंडंरजासम्यक्प्रवर्त्तयन्धर्मार्थक

देवदानवगंधर्वारक्षांसिपुत्रगोरगाः तेषिभोगायकल्पन्तेदंडेनैवनिपीडिताः २३ दुष्येयुःसर्ववर्णाश्च
 भिद्येरन्सर्वसेतवः सर्वलोकप्रकोपश्चभवेदंडस्यविभ्रमात् २४ यत्रश्यामोलोहिताक्षोदंडश्च
 रतिपापहा प्रजास्तत्रनसुहृतिनृत्वाचेत्साधुपश्यति २५ तस्याहुःसंप्रणेतारंराजानंसत्यवादिनम्
 समीक्ष्यकारिणंप्राज्ञधर्मकामार्थकोविदम्-२६ तंराजाप्रणयन्सम्यक्प्रवर्गणाभिवृद्धं कामा
 त्माविषमः क्षुद्रोदंडेनैवनिहन्यते २७ दंडोहिंसमुहतेजोदुर्हरश्चाकृतात्मभिः धर्माहिचलितह
 तिनृपमेवसबाधवम् २८ ततोदुर्गचराष्ट्रचलाकचसचराचरम् अंतरिक्षगतांश्चैवसुनीनूदेवांश्च
 पीडयत् २९ सोःसहायेनमूढेनलुब्धेनारुतबुद्धिना नशक्योन्यायतो नतुसक्तनविषयषुच ३०

तिपुनर्विषयाभिलाषीविषमः कोपनः क्षुद्रः च्छलान्वेषीनृपः सप्रकृतेनैवदंडेनामात्यादिनाकोपादधर्माद्वाविनाशयते २७ दंडइति
 यतोदंडः प्रकृष्टतेजःस्वरूपः स्वशास्त्रैरसंस्कृतात्मभिः दुःखेनध्रियतेअतोर्राजधर्मरहितंनृपमेवपुत्रबंधुसहितंनाशयति २८ तनइ
 ति दोषाघनपेक्षयायोदंडःक्रियतेसबंधुनृपनाशानंतरधन्यादिदुर्गराष्ट्रदेशंपृथिवीलोकजंगमस्थावरसहितंहविःप्रदानजीवना
 देवादितिश्रुत्याहविःप्रदानाभावेअंतरिक्षगतान्चरपीनूदेवांश्चपीडयति २९ सइत्यादि सदंडोमंत्रिसेनापतिपुरोहितादिसहायस्-

हितेन मूर्खेण लोभयता शास्त्रासंस्कृतबुद्धिपरेण नृपतिना शास्त्रतो न प्रणेतुं शक्यते ३० श्रुचिनेति अर्थादिशौचयुक्तेन सत्य
प्रतिज्ञेन यथाशास्त्रव्यवहारिणा शोभनसहायेन तत्त्वज्ञेन कर्तुं शक्यते इति पूर्वोक्तदोषप्रतिपक्षे गुणा अनेन श्लोकेनोक्ताः ३१ स्व
राष्ट्र इति आत्मदेशे यथाशास्त्रव्यवहारी स्यात् शत्रुविषयेषु तीक्ष्णदंडोभवेनिसर्गस्नेहविषयेषु मित्रेष्वकुटिलः स्यान्मकार्यमित्रे
षु ब्राह्मणेषु च कृतात्पापराधेषु च क्षमावान् भवेत् ३२ एवमित्यादि शिलोच्छेनेति क्षीणकोषत्वं विवक्षितं क्षीणकोषस्यापि नृपते
रुक्तचारवतो जले तैलविंदुमिव कीर्तिलोके विस्तारयति ३३ अत इति उक्तचारादिपरीताचारवतो नृपते रजितेन्द्रियस्य जले घृतविंदु
मिव कीर्तिः संकोचयति ३४ स्वेस्वेत्यादि क्रमेण स्वधर्मानुष्ठानां ब्राह्मणादिवर्णानां ब्रह्मचार्याद्याभ्यमाणां च विष्वसृजाराजार

श्रुचिना सत्यसंधेन यथाशास्त्रानुसारिणा प्रणेतुं शक्यते दंडः सहायेन धीमता ३१ स्वराष्ट्रे
न्यायवृत्तः स्याद्दृशदंडश्च शत्रुषु सहृदयजिह्वाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ३२ एववृत्त-
स्य नृपतेः शिलोच्छेनापि जीवतः विस्तारयते यशो लोके तैलविंदुरवाभसि ३३ अतस्तु विपरीत
स्य नृपते रजितात्मनः संक्षिप्यते यशो लोके घृतविंदुरवाभसि ३४ स्वेस्वेधर्मनिविष्टानां सर्वेषां
मनुपूर्वशः वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टो भिरक्षिता ३५ तेन यद्यत्स भृत्येन कर्तव्यं रक्षता प्र-
जाः तत्तद्दोः हंप्रवक्ष्यामि यथा वदन्तु पूर्वशः ३६ ब्राह्मणान् पशुपासीत प्रातरुत्थाय पाथिवः त्रै-
विद्यवृद्धान् विदुषस्तिष्ठेत्तेषां च शासने ३७

क्षितासृष्टः तस्मात्तेषां रक्षणमकुर्वतो राज्ञः प्रत्यवायः स्वधर्मविर-
हिणां लरक्षणोपिन प्रत्यवाय इत्यस्य तात्पर्यार्थः ३५ तेनेत्यादि वक्ष्यमाणावताराथेयं श्लोकः तेन राज्ञा प्रजारक्षणं कुर्वता सा-
मान्येन यद्यत्कर्तव्यं तत्तत्समग्रं युष्माकमभिधास्यामि ३६ ब्राह्मणानिति प्रत्यहंप्रातरुत्थाय ब्राह्मणान् अस्य जुः सामारव्यविद्या
त्रयग्रंथाभिज्ञानविदुष इति नोतिशास्त्राभिज्ञानसेवेतन दाज्ञां कुर्यात् ३७ वृद्धानित्यादि तांश्च ब्राह्मणान् वयस्तपस्यादि वृद्धान-
न् अर्थतो ग्रंथतश्च वेदज्ञानवहिरंतश्चार्थदानादिना सुचीनित्यं सेवेत यस्माद्दृष्टसेवी सततं हिंसेराक्षसैरपि पूज्यते तैरेपितस्य

हितंक्रियतेस्तत्रांमनुष्यैः ३८ तेष्वइत्यादि सहजप्रज्ञया अर्थशास्त्रादिज्ञानेन च विनीतोप्यतिशयार्थं तेष्वो विनयमभ्यसेत्
यस्मादिनीतात्पराजानकदाचिन्नश्यति ३९ बहवइत्यादि करितुरगकोषादिपरिच्छदमुक्ता अपिराजानः विनयरहितानष्टाः ब
हवश्च वनस्थानिष्यपरिच्छदा अपि विनयेन राज्यं प्राप्नुवन्त्यभयत्रैव श्लोकद्वयेन दृष्टान्तमाह ४० वैनइत्यादि वैनो नृपश्च राजा
यवनस्य च पुत्रः सुदासो नो मासु सुखो निमिश्वा विनयादनश्यन् ४१ पृथुरिति पृथुर्मनुश्च विनयाद्राज्यं प्रापतुः कुबेरश्च विनया
दनाधिपत्यं लेभे गाधिपुत्रो विश्वामित्रश्च क्षत्रियः सन्ते नैव देहेन ब्राह्मण्यं प्राप्तवान् राज्यलाभावसरे ब्राह्मण्यं प्राप्तिरप्रस्तुता
पि विनयो लक्ष्यार्थमुक्ता इदं शोयं शास्त्रानुष्ठाननिषिद्धवर्जनरूपो विनयो यदनेन क्षत्रियोऽपि दुर्लभं ब्राह्मण्यं लभते ४२ त्रैविद्ये

दृष्टं च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शचीन् दृष्टसेवा हि सततं रक्षोभिरपि पूज्यते ३८ तेष्वोऽ
धिगच्छेद्दिनय विनीतात्मापि नित्यशः विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हि चेत् ३९ बहवो विन
यान् पृथराजानः सपरिच्छदाः वनस्था अपिराज्यानि विनयात्सतिपदिरे ४० वैनो विनष्टो विनयान्न
नृपश्चैव पार्थिवः सुदासो यवनश्चैव सुमुखो निमिरेव च ४१ पृथुस्त विनयाद्राज्यं प्राप्तवान् सतुरेव च
कुबेरश्च यनैश्च ब्राह्मण्यं चैव गाधिजः ४२ त्रैविद्यमभ्यस्य विद्यादंडनीतिं च शाश्वतीम् आ
न्वीक्षिकीं चात्सविद्यां वात्तारिभांश्च लोकतः ४३ इन्द्रियाणां जययोगं समाप्तिं हि विनिशम् जितेन्द्रि
यो हि शक्नोति वशं स्थापयितुं प्रजाः ४४

यामेव वेदयहणात्समावृत्तस्य च राज्याधिकारात् अभ्यासार्थं यमुपदेशः दंडनीतिं चार्थशास्त्ररूपं अनुयोगक्षेमोपदेशिनीं पारं
पर्यागतत्वेन नित्यांतीन्द्रोऽधिगच्छेत्तथा आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यां भूतप्रवृत्तिप्रयुक्तपयोगिनीं ब्रह्मविद्यां चाभ्युदयव्यसनयो-
र्हर्षविषादप्रशमनहेतुं शिक्षेत् कृषिवाणिज्यपरुपालनादिवार्त्तातिदारं भाष्यनोपायार्थान् तदभिज्ञकर्षकादिभ्यः शिक्षेत् ४३
इन्द्रियाणामित्यादि च क्षत्रादीनां इन्द्रियाणां विषयासक्तिवारणे सर्वकालं पलं कुर्यात् यस्माज्जितेन्द्रियः प्रजानि यंतुं शक्नोति न

तुविषयोपभोगव्यग्रः ब्रह्मचारिधर्मेषु सर्वपुरुषार्थउपादेयतया अभिहितोपांन्द्रियजयोराजधर्मेषु मुख्यत्वज्ञानार्थमनंतरवक्ष्यमा-
णव्यसननिवृत्तिहेतुत्वाच्चपुनरुक्तः ४४ दशोत्पादि दशकामसंभवानिअष्टौक्रोधजानिवक्ष्यमाणव्यसनानियत्नतस्त्यजेत्तुदुरंतानि
दुःखावसानानि आदौस्वयंति अंतेदुःखानिकुर्वंति यद्वा दुर्लभोअंतोयेषांतानिदुरंतानिनहिव्यसनिनस्ततोनिवर्त्तयितुंशक्यंतेव
जैनप्रयोजनमाह ४५ कामजेधिति यस्मात्कामजनितेषुव्यसनेषुप्रसक्तोरजाधर्मार्थभ्यांहीयतेक्रोधजेषुप्रसक्तः प्रकृतिकोपादेह
नाशंप्रामोतितानिव्यसनानिनामतोदर्शयति ४६ मृगयेत्यादि आखेटकारव्योमृगवधोमृगयाअक्षादिक्रीडासकलकार्यविधातिना
दिवानिद्रापरदोषकथनंस्त्रासंभोगोमद्यपानजनितोमदः तौर्त्यत्रिकंचृत्यगीतवादित्राणिरुयाभ्रमणंएषदशपरिणामोदशकःस्वरे

दशकामसमुत्थानितथाष्टौक्रोधजानिव व्यसनानिदुरंतानिप्रयत्नेनविवर्जयेत् ४५ कामजेषु
प्रसक्तोहिव्यसनेषुमहीपतिः विरुज्यतेऽर्थधर्माभ्यांक्रोधजेषात्मनेवतु ४६ मृगयाक्षादिव
स्त्रप्तःपरिवादःस्त्रियोमदः तौर्त्यत्रिकंचृत्यत्वाचकामजोदशकोगणः ४७ पैशून्यसाहसद्रो
हइष्यासूयार्थदूषणम् वागदंडजचपारुष्यक्रोधजोपिगणोष्टकः ४८ द्वयोरप्येतयोर्मूलयंसर्व
कवयोविदुः तयैत्वेनजयेच्छोभंतज्जावेतावुभोगणौ ४९ पानमक्षाःस्त्रियश्चैवमृगयाचय-
थाक्रमम् एतत्कष्टतमंविद्याच्चतुर्लोककामजगणे ५०

आप्रभवोगणः ४७ पैशून्यमिति पैशून्यमविज्ञातदो

षाविष्करणंसाहसंसाधोर्वंधनादिनिग्रहः द्रोहश्छेद्यवधः इष्याऽन्यगुणासहिष्णुतापरगुणेषु दोषाविष्करणमसूयाअर्थदूष-
णमर्थानामपहरणंदेयानामदानंचवाक्पारुष्यमाक्रोशादिदंडपारुष्यंताडनादिएषोष्टपरिमाणोव्यसनगणः क्रोधाडवति ४८
द्वयोरिति एतयोर्द्वयोरपिकामक्रोधजव्यसनसंघयोः कारणंस्मृतिकाराजानंनितंतयत्नतोलोभंत्यजेत् यस्मादेतदुण्हयंलोभाज्जा
यते क्वचिद्वनलोभतः क्वचित्कारांतरलोभेनप्रवृत्तेः ४९ पानमिति मद्यपानमसौः क्रीडास्त्रासंभोगोमृगयाचैतिक्रमपठितमेत
चतुर्लोककामजव्यसनमध्ये बहुदोषत्वादतिशयेनदुःखहेतुंजानीयान् ५० ४१ ४२ ४३ ४४

दंडस्येत्यादि दंडपातनं वाक्यार्थं अर्थदूषणं चेति क्रोधजेऽपि व्यसनगणे दोषबहुलत्वादतिशयितदुःखसाधनं मन्येत् ५१ स-
प्तकेति अस्य पातनादेः कामक्रोधसंभावस्य सप्तपरिमाणस्य व्यसनवर्गस्य सर्वस्मिन्नेव राजमंडले प्रायेणावस्थितस्य पूर्वपूर्वव्यसनसु-
त्तरोत्तरान्कष्टतरं प्रशस्तात्प्राजानीयात्तथा हि द्यूतात्मानं कष्टतरं मद्यपानेन मत्तस्य संज्ञाप्रणाशात् यथेष्टचेष्टया देहधनादिविरोधइ-
त्यादयो दोषाः द्यूते तु पाक्षिकीधनावाप्तिरप्यस्ति स्त्रीव्यसनात् द्यूतं दुष्टं द्यूते हि वैरोद्धवादयो नीतिशास्त्रोक्ता दोषाः मूत्रपुरीषवेग-
धारणाच्च व्याधुत्येतिः स्त्रीव्यसनेषु नः अपत्योत्पत्त्यादिगुणयोगोप्यस्ति मृगयास्त्रीव्यसनयोः स्त्रीव्यसनं दुष्टं तत्रादर्शनं कार्योणां काला-
तिपातेन धर्मलोपादयो दोषाः मृगयायां तु व्यायामेनारोग्यादिगुणयोगोप्यस्तीत्येवं कामजचतुष्टयस्य पूर्वगुणदोषं क्रोधजेऽपि त्रिषु
वाक्यारूप्या दंडपारुष्यं दुष्टं अंगच्छेदादेरशक्यसमाधानत्वात् वाक्यारूप्येतु कोपानलोदानमानं पानीयसेकैः न शक्यः शमयि-
अर्थदूषणाद्वाक्यारूप्यं दोषवन्मर्मपीडाकरं वाक्यहारस्य दुश्चिकित्स्यत्वात् तदुक्तं न संरोहयति वाक्यं अर्थदूषणं तु प्रचुरतरं

दंडस्य पातनं चैव वाक्यारूप्यार्थदूषणं क्रोधजेऽपि गणे विद्यात्कष्टमेतन्निकं सदा ५१ सप्तकस्या
स्य वर्गस्य सर्वत्रैवानुषंगिणः पूर्वपूर्वगुरुतरं विद्याद्वयसनमात्मवान् ५२ व्यसनस्य च मृत्योश्च
व्यसनं कष्टसुच्यते व्यसन्यधो धोऽजतिस्त्वया व्यसनी मृतः ५३ मौलान् शास्त्रविदः शूरान्-
लब्धलक्षान्कुलोद्गतान् सचिवान्सप्तचाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् ५४

त्रिकस्यापि पूर्वपूर्वदुष्टतरं यत्नतस्त्यजेत् ५२ व्यसनेति यद्यपि मृत्युव्यसने हेतुः अपाहलोके संज्ञाप्रणाशादिदुःखहेतुतया शास्त्रा-
नुष्ठानविरोधितया चतुल्ये तथापि व्यसनं कष्टतरं परत्रापि न रूपात्तहेतुत्वात् तदा ह्यस्य सन्धो धोऽजतिबहून्भरकान्गच्छति इत्य-
र्थः अव्यसनी तु मृतः शास्त्रानुष्ठानप्रतिपक्षव्यसनाभावात्सर्वगच्छति एतेनातिसक्तिर्व्यसनेषु निषिध्यते न तु तस्य सेवनमपि-
५३ मौलानिति मौलानपीह पितामहक्रमेण सेवकान्नेषामपि द्रोहादिना व्यभिचारात् तद्वत्तद्वत्तार्थशास्त्रज्ञानविक्रान्तान् ल-
ब्धलक्षान् लक्षादप्रच्युतशरीरशल्यादीन् आधुपविद इत्यर्थः विशदकुलभवान् देवतास्य शांतिनियतान् अमात्यान् सप्त-

यौवामंत्रादौ कुर्वतियस्मात् ५४ अपीत्यादि स्रस्वेनापियत्क्रियते कर्मतदप्येकेन दुष्करं भवति विशेषतो यन्महाफलं तत्कथमसहा
 येन क्रियते ५५ तैरित्यादि तैः सचिवैः सह सामान्यमंत्रे षगोपनीयसंधिविग्रहादि तान्निरूपयेत्थातिष्ठत्यनेनेति स्थानं दंडकोषपुर
 गृहात्मकंचतुर्विधंचिंतयेत् दंड्यतेनेनेति दंडौहस्यस्वरथपादातयः तेषां पोषणं रक्षणं दत्तचित्त्यकोशोर्थनिचयः तस्यायव्यादि
 पुरस्वरक्षणादिराष्ट्रदेशः तद्वासिमनुष्यपश्यादिधारणक्षमत्वादिति चिंतयेत्थासमुदयं लक्ष्यं ते अस्मादर्थ्य इति समुदयो धान्यहि
 रण्याद्युत्पत्तिस्थानं तन्निरूपयेत्थागुप्तिरक्षामात्मगतां राष्ट्रगतां च स्वपरीक्षितमन्त्राद्यमद्यात्परीक्षिताः स्त्रियश्चैवमित्यादिनात्मा
 रक्षणं राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यमित्यादिनाराष्ट्ररक्षां च वक्ष्यति लब्धस्य च धनस्य प्रशमनानि सत्यात्रे प्रतिपादनादीनि चिंतयेत्थाच वक्ष्य
 ति जित्वासंपूजयेद्देवानित्यादि ५६ तेषामिति तेषां सचिवानां रहसि निष्पत्तिपक्षतया हृदयगतभावज्ञानसंभवात्त्येकमभि

अपियत्सकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् विशेषतोऽसहायेन किंतुराज्यं महोदयम् ५५ तैः सार्द्धंचिंत
 येन्नित्यसामान्यसंधिविग्रहम् स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ५६ तेषां स्वस्वमभिप्रायसु
 पलभ्य पृथक्पृथक् समस्तानां च कार्येषु विदध्यादितमात्मनः ५७ सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विप
 श्रिता मंत्रयेत्परममंत्रं राजा पाङ्गुण्यसंयुतम् ५८ नित्यं तस्मिन्समाश्रितः सर्वकार्याणि निःक्षिपेत्
 तेन सार्द्धं विनिश्चितततः कर्म समारभेत् ५९ अन्यानपि प्रकुर्वीत सुचीन्याज्ञानवास्थितान् सम्यगर्थ
 समाहृत्वन मात्यान् रूपपरीक्षितान् ६०

प्रायंसमस्तानामपि युगपदभिप्रायं बुद्ध्या कार्यं यदात्मनो हितं तत्कुर्यात् ५७
 सर्वेषामिति एषामेव सर्वेषां सचिवानां मध्यादन्यतमेन धार्मिकत्वादिना विशिष्टेन विदुषा ब्राह्मणेन सह संधिविग्रहादिवक्ष्यमाणगु
 णपट्कोपे तं प्रकृष्टं मंत्रं निरूपयेत् ५८ नित्यमिति सर्वदा तस्मिन् ब्राह्मणे संजातविश्वासो भूत्वा यानि कुर्यात्तानि सर्वकार्याणि सम
 र्पयेत् तेन सह निश्चितं सर्वकर्मारभेत् ५९ अनित्यादि अन्यानपि अर्थदानादिना सुचीनं प्रज्ञाशालिनः सम्यग्धनार्जनशीलान् धर्मा
 दिना परीक्षितान् कर्मसचिवान् कुर्यात् ६० निर्वर्त्तेतेति अस्मिन् ज्ञेयसंख्याकर्मनुष्ठेयैः कर्मजातं संपद्यते तत्संख्याकान्मनुष्याना

लस्यशून्यान् क्रियासूत्रोत्साहान् तत्कर्मज्ञान् तत्र कुर्वन् ६१ तेषामिति तेषां सचिवानां मध्ये विक्रांतांश्च तुरान् कुलां कुशनियमिता
नृशुचीनर्थनिःस्पृहान् धनोत्सन्निस्थाने नियुजित अस्यैवोदाहरणं आकरकर्मात् इति आकरेषु स्वयं धन्यत्तिस्थानेषु कर्मात्तेषु च
इक्ष्वाण्यादिसंग्रहस्थानेषु अंतर्निवेशने भोजनशयनगृहान्तःपुरादौ भीरुं नियुजित शूराहितवराजानं प्रायेणैकाकिनं स्त्रीवृत्तं वा क
दाचित् शत्रूपजापदुषिताहंनुरपि ६२ दूतमिति दूतं च दृष्टादृष्टार्थशास्त्रज्ञं इंगितज्ञमभिप्रायसूचकं वचनस्वरादिआकारोदेहध-
र्मादिसंस्वरप्रसादवैवर्ण्यादिरूपः प्रीत्यप्रीतिसूचकः चेष्टाकरास्फालनादिक्रियाकोपादिसूचिकात् दीयतत्त्वज्ञं अर्थदानस्त्रीव्यसनाद्य
भावात्मकं शौचयुक्तं चतुरंकुलीनं कुर्व्यात्त्यस्मात् ६३ अनुरक्त इति जनेषु अनुरागवान् तेन प्रतिराजादेरपि अद्वेषविषयः अर्थस्त्री

निर्वर्तते तास्य यावद्भिरिति कर्तव्यतान् भिः तावतो तं दितान् दक्षान् प्रकुर्वीति विचक्षणान् ६१ तेषाम
र्थे नियुजित शूरान् दक्षान् कुलोद्गतान् शुचीनां करकर्मात् भीरून् तन्निवेशने ६२ दूतं चैव प्रकुर्वीति
सर्वशास्त्रविशारदम् इंगिताकारचेष्टज्ञं शुचिर्दक्षकुलोद्गतम् ६३ अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमा-
नृदेशकालवित् वपुष्मान् वीतभीर्वाग्मी दूताराजः प्रशस्यते ६४ अमात्ये दंड आयत्तो दंडे वैनपि
कीक्रिया नृपती कोशराष्ट्रे च दूतसंधिविपर्ययो ६५ दूत एव हि संधत्ते भिनस्य वचसं हतान् दूतस्त
तत्कुरुते कर्मभिद्यते येन वानवा ६६

शौचयुक्तः तेन धनस्त्री दानादिनाः भैद्यः दक्षश्चतुरः तेन कार्यकालान्नातिक्राम
ति स्मृतिमान् तेन संदेशं विस्मरति देशकालज्ञः तेन देशकालौ ज्ञात्वा अन्यदपि संदिष्टं देशकालोचितमन्यथा कथयति स्वरूपः तेना
देयवचनः विगतभयः तेनाप्रियसंदेशस्यापि वक्ता वाग्मी तेन संस्कृतायुक्तिक्षमः एवं विधो दूताराजः प्रशस्यो भवति ६४ अमात्य इ
ति अमात्ये सेनापतौ हस्तस्वरयथादाताद्यान्मकोदंड आयत्तः तदिच्छया तस्य कार्येषु प्रवृत्तेः विनययोगात् वैनयिकीयो विनयः स
दंड आयत्तः नृपतावर्थसंचयस्थानदेशावायत्तौ राज्ञापराधीनौ न कर्तव्यौ स्वयमेव चिंतनीयं धनं ग्रामश्च दूतसंधिविग्रहावायत्तौ त
दिच्छया तत्संयुक्तेः ६५ दूत एवेति यस्माद् दूत एव हि भिन्नानां संधिसंपादने क्षमः संहतानां च भेदेन तथा परदेशे दूतः तत्कर्म करोति

येनसंहताभिद्यतेतस्माद्वेत्तेसंधिविग्रहोविपर्ययावायत्तावितियदुक्तंतस्यैवायंप्रपंचः दूतस्यकार्योत्तरमाह ६६ सविद्यादिति
सदुतोऽस्यप्रतिराजस्यकर्त्तव्येआकारेगितचेष्टांजानीयात्निगूढाअनुचराः प्रतिपक्षनृपस्यैवपरिजनाः तस्मिन्नुक्ताः तत्सन्नि
धावपितेषाभिगितचेष्टितैः मृत्येषुचक्षुष्यलुब्धापमानितेषुप्रतिराजस्यकर्त्तुमीप्सितंजानीयात् ६७ बुद्ध्याचेति उक्तलक्षणदू
तद्वारेणप्रतिपक्षराजस्यकर्त्तुमिष्टं सर्वतत्त्वतोज्ञात्वातथाप्रयत्नं कुर्यात् यथात्मनः पीडानभवति ६८ जांगलमिति अल्योदकवृ
णोयस्तुप्रवातः प्रचुरातपः सजेयोजांगलोदेशो बहुधान्यादिसंयुतः प्रचुरधार्मिकजनंरोगोपसर्गाद्यैरनाकुलंफलपुष्पतरुलता
दिमनोहरंप्रणतसमीपवास्तव्यादविकादिजनंस्तुलभकृपिवाणिज्याद्याजीवनमाश्रित्यावासंकुर्यात् ६९ धनुर्दुर्गमिति धनुर्दु

सविद्यादस्यकृत्येषुनिगूढं गितचेष्टितैः आकारभिगितं चेष्टां मृत्येषुचचिकीर्षितम् ६७ बुद्ध्याच
सर्वतत्त्वेनपरराजचिकीर्षितम् तथाप्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानंनपीडयेत् ६८ जांगलं सस्यसंपन्न
मायैप्रायमनाविलम् रम्यमानतसामंतस्वाजीव्यदेशमावसेत् ६९ धनुर्दुर्गमहीदुर्गमद्दुर्गवाक्षमे
ववा नृदुर्गगिरिदुर्गवासमाश्रित्यवसेत्पुरम् ७० सर्वेणतुप्रयत्नेनगिरिदुर्गसमाश्रयेत् एषाहिबा
हुगुण्येनगिरिदुर्गं विशिष्यते ७१ त्रीण्याद्यान्याश्रितास्त्वेषांमृगगत्ताश्रयाः ष्वराः त्रीण्युत्तराणि
क्रमशः पूर्वगमनरामराः ७२

गर्मरुवेष्टितंचतुर्दिशंपंचयोजनमनुदकंमहीदुर्गपाषाणेनइष्टकेनवाविस्ताराहैरुण्यो
श्रयेणद्वादशहस्ताद्युच्छितेनयुद्धार्थमुपरिष्क्रमणयोग्येनसावरणगवाक्षादियुक्तेनप्रकारेणचेष्टितंजलदुर्गंअगाधोदकेनसर्व
तःपरिप्लुतंवाक्षदुर्गंनहिःसर्वतोयोजनमात्रंव्याप्यतिष्ठन्महावृक्षकंटकिगुल्मलताद्याचिंतनदुर्गंचतुर्दिगवस्थाधिहस्त्यश्वरययुक्त
बहुपादातरक्षितं गिरिदुर्गं सर्वतः पृष्ठमतिदुरारोहंसंकोचैकमागोपितं अंतर्नदीप्रस्रवणाद्युदकयुक्तंबहुसस्योत्पन्नक्षेत्रवृक्षान्वितं
एतेषुदुर्गेषुमध्यादन्पतमदुर्गमाश्रित्यपुरं गिरचयेत् ७० सर्वेणेति यस्मादेषांदुर्गानांमध्यात्तदुर्गगुणबहुत्वेनगिरिदुर्गमतिरिच्यते
तस्मात्सर्वप्रपत्नेनतदाश्रयेत् गिरिदुर्गंशत्रुदुरारोहलंमहत्सदेशादत्यप्रयत्नपेरितशिलादिनाबहुविपक्षसैन्यव्यापादनमित्यादयो
बहचोगुणाः ७१ त्रीणीति एषांदुर्गानांमध्यात्तयमोक्तानित्रीणिदुर्गाणिमृगादयआश्रिताः तत्रधनुर्दुर्गमृगैराश्रितंमहीदुर्गं

गर्जाश्रितैर्मृषिकादिभिः अद्भुर्गजलचरैर्नकादिभिः इतराणि त्रीणि वृक्षदुर्गादीनि वानरादय आश्रिताः तत्र वृक्षदुर्गं वानरैराश्रितं नृ
दुर्गमाश्रितैः गिरिदुर्गदेवैः ७२ यथेत्यादि यथेतान्दुर्गवासिनो मृगादीन् व्याधादयः शत्रवो न हिंसन्ति एवं दुर्गाश्रितं राजानं न शत्रवः
७३ एकेति यस्मादेको धानुः फल्पाकारस्थः शत्रुणां शतं यो धयति प्राकारस्थं धानुः फलं शत्रूणां दश सहस्राणि तस्
सुपदिश्यते ७४ तमित्यादि तदुर्गं स्वर्गाद्यापुष्पवर्णादिधनधान्यकस्तिरगादिवाहनब्राह्मणभक्ष्यादिशिल्पि
मृदङ्कुर्यान् ७५ तस्येत्यादि तस्य दुर्गस्य मध्ये पर्याप्तं पृथक् पृथक् स्त्रीगृहदेवागारायुधमागाराग्निशालादियुक्तं परिसर
सर्वं तु कफलपुष्पादियोगेन सर्वं तु कंफधाधवलितं वाप्यादिजलयुक्तं वृक्षान्वितं मातृनो गृहं कारयेत् ७६ तदित्यादि तद्गृहमाश्रित्य

यथा दुर्गाश्रितं नेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः तथार्यो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ७३ एकः शतं यो
धयति प्राकारस्थो धनुर्द्धरः शतं दश सहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ७४ तस्मादायुधसंपन्नं धनधा
न्यं न वाहनैः ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यज्ञैर्विसेनादकेन च ७५ तस्य मध्ये सुपयां सकारयेद्गृहमात्मनः
गुप्तं सर्वं तु कंफलपुष्पगुणान्वितम् ७६ तदध्यास्योद्गृहं द्वायां सवर्णालक्षणां न्विताम् कुले मह
तिसंभूताद्दद्यात्पुणान्विताम् ७७ पुरोहितं च कुर्वति वृणुयादेव चर्त्विजम् तेऽस्य गृह्याणिकर्मा
णिकुर्वन्तौ नैकानि च ७८ यजेत राजा क्रतुभिर्विधिं रासदक्षिणैः धर्मार्थं चैव विप्रभ्यां दद्याद्भोगा
न्धनानि च ७९ सांवत्सरिकमासे श्वराष्टादाहारयेद्दालिम् स्याच्चाम्नायपरो लोके वर्तेत पितृवन् नृषु ८०

समानवर्णां शुभसूचकलक्षणोपेतां महाकुलप्रसूतां भनो हारिणीं स्वरूपां गुणवतीं भार्यामुदहेत् ७७ पुरोहितमिति पुरोहितं चाप्या-
धर्वणविधिना कुर्वति क्रतुजं चं कर्माणिकर्तुं वृणुयात्ते चास्य राज्ञो गृह्योक्तानि त्रेतासंपाद्यानि कर्माणि कुर्युः ७८ यजेतेति राजानाना
प्रकारान् बहुदक्षिणान् अश्वमेधादियज्ञान् कुर्यान् ब्राह्मणेभ्यश्च स्त्रीगृहशय्यादीन् भोगान् सुवर्णवस्त्रादीनि धनानि दद्यात् ७९
सांवत्सरिकमिति राजा सत्तेरमात्यैर्वर्षश्राद्धधान्यादिमागमानाययेत् लोके च करादिग्रहणे शास्त्रनिष्ठः स्यात् स्वदेशवासिभिरप्येव

पितृवत्स्नेहादिनायतेत ८० अध्यक्षाभिति तत्रतत्रहस्यश्चरथपदाताद्यर्थादिस्थानेष्वध्यक्षानवेक्षितृन्विधान्पृथक्पृथक्
विपश्चितः कर्मकुशलान्कुर्यात्तेअस्मरास्तः तेपुहस्यश्चादिस्थानेषुमनुष्याणांकुर्वतांसर्वाणिकार्याणिसम्यक्कार्यार्थमवेक्षेरन् ८१
आवृत्तानामिति गुरुकुलान्निवृत्तानांअधीतवेदानांब्राह्मणानांगार्हस्थार्थिनांनियमतोधनधान्येनपूजांकुर्यात् यस्माद्योयंब्राह्मो
ब्राह्मणेषुस्थापितधनधान्यादिनिधिरिवनिधिःअक्षयोब्रह्मफलत्वात्अविनाशीराज्ञांशास्त्रेणोपदिश्यतेअतएव ८२ नतमिति
तंब्राह्मणस्थापितनिधिनचौरौनापिशत्रवोहरन्तिअन्यनिधिवत्भूम्यादिस्थापितःस्थानभ्रांत्यावाऽदर्शनमुपेतितस्माद्योयमक्ष-
योअनंतफलोनिधिरिवनिधिः धनोयःसराज्ञाब्राह्मणेषुनिधान्यःतेभ्योदेयमित्यर्थः ८३ नेत्यादि अग्नौयत्तहविर्हूयतेतत्कदा

अध्यक्षान्विधान्कुर्यात्तत्रतत्रविपश्चितः तेऽस्यसर्वाण्यवेक्षेरन्पूजांकार्याणिकुर्वताम् ८१
आवृत्तानांगुरुकुलादिप्राणापूजकोभवेत् नृपाणामक्षयोद्येषनिधिब्राह्मोभिधीयते ८२ नेतंस्ते
नानन्वामित्राहरतिनचनन्यति तस्माद्ब्राह्मणनिधातव्योब्राह्मणेष्वक्षयोनिधिः ८३ नस्कृदतेनव्यथ
तेनविनश्यतिकर्हिचित् वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्योब्राह्मणस्यसुरवेहुतम् ८४ सममब्राह्मणदानंदिगु-
णंब्राह्मणब्रुवे प्राधीतेशतसाहस्रमनंतवेदपारगं ८५ पात्रस्यहिविशेषेणश्रद्धधानतयेवच अ-
ल्पपाबहुवामित्यदानस्यावाप्यतेफलम् ८६

चित्स्कंदतेस्ववलयः पततिकदाचिद्यथतेसुप्यतिकदाचिद्वाहादिनान्
शपतिब्राह्मणस्यसुरवेयत्हुतं पाण्यास्योहिहिजः स्मृतइतिब्राह्मणहस्तदत्तमित्यर्थः तस्यनोक्तादोषाः तस्मादग्निहोत्रादिभ्यः श्रेष्ठं ब्रा-
ह्मणायदानमित्यर्थः ८४ सममित्यादि ब्राह्मणेतरक्षत्रादिविषयेयदानंतत्समफलंश्रुतंततोनाधिकंनचन्यूनंभवतियोब्राह्मणः
क्रियारहितआत्मानंब्राह्मणंब्रवीतिसंब्राह्मणब्रुवःतद्विषयदानंपूर्वीपेक्षयादिगुणफलंएवंप्राधीतेप्रक्रांताध्ययनेब्राह्मणोलक्षगु-
णंफलंसमस्तशाखाध्यायिन्यनंतफलंसहस्रगुणमाचार्यइतिवातृतीयपदस्यपाठः ८५ पात्रस्येति विद्यातपोव्रतिसुक्ततयापात्र-
स्यतारतम्यमपेक्षशास्त्रेतथेतिप्रत्ययरूपायाश्रद्धयास्तारतम्यपात्रमासाद्यदानस्याल्पंमहाफलंपरलोकेलभ्यते ८६ ११ ११

समोत्तमाधमैरिति समबलेनाधिकबलेन हीनबलेन च राजा सुदार्थमाहूतो राजारक्षणं कुर्वन् पुद्गलान्निवर्त्तेत क्षत्रियेण सुदार्थमाहूतेनावश्यं यो ह्यव्यमिति क्षात्रधर्मस्मरन् यस्मात् ८७ संग्रामे धिति युद्धेषु परांमुखत्वं प्रजानां च रक्षणं ब्राह्मणपरिचर्या एतद्राज्ञासमि शयितं स्वर्गादि श्रेयःस्थानं अतएव ८८ आहवे धिति राजानो मिथः स्पर्द्धमाना सुहृदेष्वन्योन्यं हंतुमिच्छन्तः प्रकृत्या शतन्यासं सुरगोभूय सुख्यमानाः स्वर्गं गच्छन्ति यद्यपि शत्रुजयधनलाभादिरूपं दृष्टमेव फलं न स्वर्गः तथापि सुहृद्वात्रिता पराङ्मुखत्वं नियमस्य स्वर्गः फलमिति न दोषः ८९ नेत्यादि कूटान्यायुधानिवहिः काष्ठादिमयानि अंतर्गुप्तानि शितशस्त्राणि एतैः समरे युध्यमानः शत्रुन् हन्यात् नापि कर्ण्यकारफलकैर्वर्णैः नापि विषाक्तैः नाप्यग्निदीप्तफलकैः ९० न चैति स्वयं रयस्योरथं त्यक्त्वा स्थलासूदं

समोत्तमाधमैराजालाहूतः पालयन् प्रजाः न निवर्त्तेत संग्रामात् क्षात्रधर्ममनुस्मरन् ८७ संग्रामे धनिवर्त्तितं प्रजानां चैव पालनम् शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ८८ आहवे धुमिथोऽन्योन्यं जिघांसतो महीक्षितः युध्यमानाः परशक्त्या स्वर्गं यात्य पराङ्मुखाः ८९ न कूटे रासुधौ हन्यात् युध्यमानो रणेरि पून् न कर्णभिन्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजसैः ९० न च हन्यात् स्थलासूदन् क्लीबं न कृतांजलिम् न मुक्तकेशन्नासीनन् न तवास्मीति वादिनम् ९१ न सुप्तन् न विसन्नाह न नग्नन् न निरायुधम् नायुध्यमानं पश्यन् न परेण समागतम् ९२ नायुधव्यसनं प्राप्तन् नार्त्तन्नातिपरिहृतम् न भीतन् न परावृत्तं सताधर्ममनुस्मरन् ९३

न हन्यात् तथानपुंसकं बद्धांजलिं मुक्तकेशां उपविष्टं त्वदीयो हर्मिले वं वादिनं न हन्यात् ९१ न कृतमिति न कृतं मुक्तसन्नाहं विवस्त्रं अनायुधमयुध्यमानं प्रेक्षकमन्येन सह सुख्यमानं च न हन्यात् ९२ नेत्यादि भग्नस्कन्धाद्यायुधं पुत्रशोकादिना आर्त्तं बहुप्रहाराकुलं भीतं सुहृदपराङ्मुखं शिष्टक्षत्रियाणां धर्मस्मरन् न हन्यात् ९३ यस्त्विति यस्त्वयो धो भीतः पराङ्मुखस्मरन् सुहृदशत्रुभिर्हन्यते स पोषणकर्तुः प्रमोदं कृतं तत्सर्वं प्रामोति शस्त्रप्रमाणकैश्च कुरुत दुष्टते यथाशस्त्रं संक्रमयोग्ये एव सित्यतः अतएवोपजीव्य शास्त्रेण बाधनात् न मतिपक्षालुमानो दयोपि एतच्च वष्टेति

येषु कृतमित्यत्राविष्कृतमस्माभिः पराङ्मुखहतस्य स्यात्पापमेतद्विवाक्षितम् नत्वत्र प्रभपापस्यादिति गोविंदराजकः मेधातिथिस्त
 र्पवादमात्रमेतन्निरूपयन् मन्येनेतद्व्युक्तव्यक्तमन्वर्थवर्जनात् अन्यदीयपुण्यपापे अन्यत्र संक्रमेते इति शास्त्रप्रामाण्याद्देदांतस्
 त्रकृतावादापणेन निष्पातित्यमर्थः इति यथोक्तमेवरमणीयम् ९४ यच्चेत्यादि पराङ्मुखहतस्य यत्किंचित्कृतं परलोकार्थमर्जि
 तं अनेनास्ति तत्सर्वप्रभकर्तृमते ९५ रथाश्वमित्यादि राज्ञः स्वामिनः सर्वधनग्रहणे प्राप्ते तदपवादार्थमाह रथाश्वहस्ति छत्रवस्त्रा
 दिधनधान्यगवादिस्त्रियः सर्वाणि द्रव्याणि गुडलवणादीनि कुप्यं च स्रवर्णरजतव्यतिरिक्तं तस्मादिधनं यः पृथग्नित्वा सततमानयति
 तस्यैव तद्वत्स्रवर्णरजतमूमिरत्नाद्यनपहृष्टधनं तु राजा एव समर्पणीयं एतदर्थमेवात्र परिगणनायं अतएवाह ९६ राज्ञ इत्यादि उ-
 द्धारं योद्धारो राज्ञे दयुः उद्भियत इत्युद्धारः जितधनादुत्कृष्टधनं स्रवर्णरजतकुप्यादिराज्ञे समर्पणीयं करितुरगादिवाहनमपिराज्ञे देयं

यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः मर्त्युर्यद्दुष्कृतं किंचित् तत्सर्वं प्रतिपद्यते ९४ यच्चास्य स्मृतं किं
 चिदमुत्रार्थमुपाजितम् मर्त्ता तत्सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु ९५ रथाश्वहस्ति न छत्रधनधान्यपशू
 न्नित्रयः सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ९६ राजाश्च दयुर्दुर्धरमित्येषा वैदिकी श्रुतिः
 राजान्च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमप्ययजितम् ९७ एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो यो धर्मः सनातनः अस्मान्
 मान् न च्यवेत सत्रियो धनं रणो रिपून् ९८ अलब्धं चैव लिप्सं तलब्धं रक्षेत्त्ययत्नतः रक्षितं वर्द्धयेच्चैव
 वृद्धपात्रेषु निःक्षिपेत् ९९

वाहनं च राजा उद्धारं चेति गोतमवचनात् उत्थारदाने च श्रुतिः इन्द्रो वै दृत्रं हत्येत्कपक्रम्य समहा
 न्भूला देवता अब्रवीत् उद्धारं समुद्धारतेति राजा चापृथग्जितं सहजितं सर्वयोधेभ्यो यथापौरुषं संविभजनीयम् ९७ एष इत्यादि
 अविगर्हित एषोऽनादिसर्गप्रवाहसमवतयानित्यो यो धर्म उक्तः युद्धे शत्रून् हिंसन् सत्रिय एतं धर्मं न त्यजेत् युद्धाधिकारित्वा सत्रिय
 ग्रहणं अन्योपितत्स्थानपतितो न सजेन् ९८ अलब्धमिति अजितं भूमिहिरण्यादिजेतुमिच्छेत् जितप्रयत्नतोरक्षेत् रक्षितं
 च वाणिज्यादिना वर्द्धयेत् वृद्धं च पात्रेभ्यो दद्यात् ९९ एतदिति एतच्चतुःप्रकारं पुरुषार्थयिः स्वर्गादिस्तत्प्रयोजनं यस्मादेवं रूपं

म. स.
११२

जानीयात् अतो अनलसः सत्सर्वदा अनुष्ठानं कुर्यात् १०० अलब्धमिति अलब्धं यदस्य श्वरपादातात्मकेन दंडेन जेतुमिच्छेत् जितं च प्रत्यवेक्षणेन रक्षेत्रक्षितं च दृष्ट्युपायेन स्थलजलपथवाणिज्यादिनावर्द्धयेत् दृढं शास्त्रीयविभागेन पात्रेभ्यो दद्यात् १०१ नित्यमिति नित्यं हस्त्यश्वादिपुत्सादिशिक्षाभ्यासो दंडो यस्य स तथा स्यात् नित्यं च प्रकाशीकृतमस्त्रविद्यादिनां पौरुषं यस्य स तथा स्यात् नित्यं संवृतं संवरणीयं मंत्राचारस्त्रेष्टादिकं यस्य स तथा स्यात् नित्यं च शत्रोर्व्यसनादिरूपछिद्रानुसंधानं तत्परः स्यात् १०२ नित्यमिति यस्मान्नित्योद्यतदंडस्य जगदुद्दिजेदिति तस्मात्सर्वप्राणिनो दंडेनैवात्मसात्कुर्यात् १०३ अमाययेति मायया च्छद्यतया अमात्यादिपुनर्वर्त्तते तथा सति सर्वेषामविश्वसनीयः स्यात् धर्मरक्षार्थं यथा तत्तेनैव व्यवहरेत् यत्नकृतात्मपक्षरक्षश्च शत्रु-

एतच्चतुर्विधं विद्यात्पुरुषार्थप्रयोजनम् अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतंद्रितः १०० अलब्धमिच्छेद्दंडेन लब्धं रक्षेदवेक्षया रक्षितं वर्द्धयेद्दृष्ट्या दृढदानेन निःक्षिपेत् १०१ नित्यमुद्यतदंडः स्यान्नित्यं विवृतपौरुषः नित्यं संवृतसंवरणीयं नित्यं छिद्रानुसार्थरेः १०२ नित्यमुद्यतदंडस्य कृत्स्नमुद्दिजते जगत् तस्मात्सर्वाणि भूतानि दंडेनैव प्रसाधयेत् १०३ अमाययेव वर्त्तते न कथंचन मायया बुद्ध्येता रिप्रयुक्ता च मायान्नित्यं स्वसंवृतः १०४ नास्य छिद्रं परो विद्यात्विद्याच्छिद्रं परस्य तु गूह्यं लुप्तं इवागानिरक्षेद्विरमात्मनः १०५ बकवच्चिंतयेदयान् सिंहवच्च पराक्रमेत् दृकवच्चावलुपेत शशवच्च विनिश्चयेत् १०६

कृतां प्रकृतिभेदरूपां मायां चारहारेण जानीयात् १०४ नेत्यादि तथा यत्नं कुर्याद्यथास्य प्रकृतिभेदादि छिद्रं शत्रुर्न जानाति शत्रोस्तप्रकृतिभेदादिकं चारैर्जानीयात् क्रमो यथा सुखचरणादीनि आत्मदेहे गोपयत्येवं राज्यांगान्पमात्माक्षो निदानसंमानादिना आत्मसात्कुर्यात् देवाच्च प्रकृतिभेदादिरूपे छिद्रे जाते यत्नतः प्रतीकारं कुर्यात् १०५ बकवदिति यथा बणादीनर्थं श्रितयेत्पथान् सिंहः प्रबलमतिस्थूलमपि दंति बलं हंतुमाक्रमत्येवं अल्पबलो बलवतोपक्रांतः संश्रयाद्युपायांतरा

संभवे सर्वशक्त्याशुं हंतुमाक्रामेत् यथाचरुकः पालकृतरक्षणमपि पशं देवात्पालानवधानमासाद्य व्यापादयत्येवं दुर्गाद्यवस्थि-
तमपिरितुं कथं चित्पामादमासाद्य व्यापादयेत् यथाशशः वधोऽदुरविविधव्याधमध्यगतोपिकुटिलगतिरुत्प्लुत्य पलायते एवं स्वयम-
बलो बलवदरिपरिचृतोपिकयं विदरिव्यामोहमाधाय गुणवत्सार्थिवांतरं संश्रयितुमुपसर्पेत् १०६ एवमित्यादि एवमुक्तप्रका-
रेण विजयप्रवृत्तस्य नृपतेः येषि जयविरोधि नो भवेयुः तान्सर्वान्सामदानभेददंडैरुपायैः वशमानयेत् १०७ यदीत्यादि ते च वि-
जयविरोधि नो यथाद्यैस्त्रिभिरुपायैर्न निवर्त्तते तदा वलादेशोपमर्ही दिनासुद्वेन शनकैर्लघुगुरुदंडक्रमेण दंडेन वशीकुर्यात् १०८
सामादोति चतुर्णामपि सामादीनामुपायानां मध्यास्तामदंडावेवराष्ट्रवृत्त्यर्थं पंडिताः प्रशंसन्ति सामिप्रयासधनव्ययसैन्यक्षया

एवं विजयमानस्य येऽस्यस्युः परिपंथिनः तानानयेद्दृशं सर्वान्सामादिभिरुपक्रमैः १०७ यदि ते तु न
तिष्ठेयुरुपायैः प्रयमैस्त्रिभिः दंडेनैव प्रसह्येतां लूनकं वशमानयेत् १०८ सामादीनामुपायानां चतु-
र्णामपि पंडिताः सामदंडौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिरुद्धये १०९ यथोद्धरति निर्हता कक्षधान्यं चरक्षति
तथारक्षेन्नृपो राष्ट्रं हन्याच्च परिपंथिनः ११० मोहाद्राजास्वराष्ट्रयः कर्षयन्त्यनवेक्षया सोचिराद्भ्रश्य-
ते राज्याज्जीविताच्च संधवः १११ शरीरकर्षणात्प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा तथाराज्ञामपि प्राणाः
क्षीयन्ते राष्ट्रकर्षणात् ११२

दिदोषाभावात् दंडे तु तत्सद्भावेपि कार्यसिद्ध्यति शयात् १०९ यद्येत्यादि यथा क्षेत्रे धा-
न्यनृणादिकयोः सहोत्पन्नपौरपिधान्यानि लवनकर्त्तारस्तितृणादिकंचोद्धरति एवं नृपतिः राष्ट्रे दुष्टान् हन्यात् नलदुष्टान् तदीय-
सहजान् ध्यात् नपि निर्हन्तुं दृष्टांतादवसीयते शिष्टसहितं च राष्ट्रं रक्षेत् ११० मोहादित्यादि यो राजा अनवेक्षया दुष्टशिष्टा-
शानेन सर्वानेव स्वराष्ट्रीयजनान् रास्त्रीयधनग्रहणमारणादिकप्रेतपीडयति स शीघ्रमेव जनपदवैराख्यामकृति कोपाय मेराजा-
राज्याज्जीविताच्च पुत्रादिसहितो भ्रश्यते १११ शरीरकर्षणेति यथा प्राणभृतामाहारनिरोधादिना शरीरशोषणात् प्राणाः क्षी-
यन्ते एवराज्ञामपि राष्ट्रीयानां कृति कोपादिना प्राणाविनश्यंति तस्मात् स्वशरीरवद्राज्ञाराष्ट्रं रक्षणीयमित्युक्तम् ११२ ४३

राष्ट्रस्येत्यादि राष्ट्रस्यरक्षणोच्चवक्ष्यमाणमिममुपायमनुतिष्ठेत् यस्मात्संरक्षितराष्ट्रो राजा अनायासेन वर्द्धते ११३ द्वयोरिति
द्वयोर्ग्रामयोर्मध्ये त्रयाणां चाग्रामाणां पंचानां वा शतानां गुल्मं संरक्षित् पुरुषसमूहं सत्यप्रधानपुरुषाधिष्ठितं राष्ट्रस्य संग्रहं रक्षास्थानं
कुर्यात् अस्य लाघवगौरवापेक्षया उक्तविकल्पः ११४ ग्रामस्येति एकग्रामदशग्रामाद्यधिपतीन् कुर्यात् ११५ ग्राम इति विंश
तीश इति ग्रामाधिपतिश्चोरादिदोषान् ग्रामे संजातान् आत्मना प्रतिकर्तुं मक्ष्मो अनु क्लृप्तया स्वयं दशग्रामाधिपतये कथयेत् ए
वं दशग्रामपतयो विंशतिग्रामस्वाम्यादिभ्यः कथयेयुः तथा च सति सम्यक्चोरादिकं टकोद्धारो भवति ११६ ११७ ग्रानीति एक
ग्रामाधिकृतस्य वृत्तिमाह यान्यन्नपाने धनादीनि ग्रामवासिभिः प्रत्यहं राजे देयानि न त्वद्दकरंधान्यानामष्टमो भाग इत्यादिकंतानि

राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ससंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सखमेधते ११३ द्वयोरुभयाणां
पंचानामध्यगुल्ममधिष्ठितम् तथा ग्रामशतानां च कुर्याद् राष्ट्रस्य संग्रहम् ११४ ग्रामस्याधिपतिं कुर्यात्
दशग्रामपतिं तथा विंशतीशशतेश्च सहस्रपतिमेव च ११५ ग्रामदोषान् समुत्सन्नान् ग्रामिकः शन
कैः स्वयम् शसं द्वा म दशशाय दशशो विंशतीशिनम् ११६ विंशतीशस्तत्सर्वशतेशायनि चेदुयेत् श
से द्वा म शतशस्तसहस्रपतये स्वयम् ११७ ग्रामिराजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः अन्नपानधना
दानि ग्रामिकस्तान्यवाप्नुयात् ११८ दशो कुलं तु ऋजीतविंशो पञ्चकुलानि च ग्रामग्रामशताध्यक्षः स
हस्त्राधिपतिः पुरम् ११९ तेषां ग्राम्याणिकार्याणि पृथक् कार्याणि चैव हि राजान्यः सचिवः स्निग्धस्तानि प
श्येदतदितः १२०

ग्रामाधिपतिर्ह्यस्यैर्गृण्णीयात् ११८ दशो कुलमिति अथागवं धर्महलं षड्भुक् जीवितार्थिनाम् चतुर्गवंगृ
हस्थानां त्रिगवंगृहस्थानां मिति हाशतस्मरणात् षड्भुवं मध्यमं हलमिति तथा विधहलद्वयेन यावती भूमिर्बाध्यते तत्कुलमिति वदति त
दशग्रामाधिपतिर्ह्यस्यैर्गृण्णीत एव विंशत्यधिपतिः पञ्चकुलानि शताधिपतिर्मध्यमं ग्रामं सहस्त्राधिपतिर्मध्यमं पुरम् ११९ तेषामित्या
दि तेषां ग्रामनिवासिभ्यो नृणां परस्परविप्रतिपत्तौ यानि ग्रामभवनिकार्याणि कृता कृतानि च पृथक् कार्याणि तान्यन्यो राजोचितकृत

तन्निपुत्तोऽनलसः कुर्वति १२० नगरेति प्रतिनगरमेकैकमुच्चैः स्थानंकुलादिनामहांतं प्रधानरूपं घोररूपं हस्त्यश्वादिसामग्र्या
भयजनकन्मत्स्रादिमध्ये मार्गादिग्रहमिव तेजस्विनं कार्यद्रष्टारन्नगराधिपतिंकुर्यात् १२१ सइत्यादि सनगराधिकृतस्तान्स
र्वान् ग्रामाधिपत्यादीन् असतिप्रयोजने सर्वदा स्वयं सबलेनानुगच्छेत्तेषां च नगराधिकृतपर्यंतानां सर्वेषामेव यद्वाप्रे स्वचेष्टितं तत्तद्विष-
यनिपुक्तैश्चरैः सम्यक्प्रजाः परिणयेदवगच्छेत् १२२ राज्ञोहीत्यादि यस्मान् येराज्ञोरक्षाधिकृतास्ते बाहुल्येन परस्वग्रहणशीला
वंचकाश्च भवंति तस्मात्तेभ्य इमाः स्वात्मीयाः प्रजाराजारक्षेत् १२३ यइत्यादि येरक्षाधिकृताः कार्यार्थेभ्य एव वा कुछलादिकमुद्गा-
व्यलोभादशस्त्रीयधनग्रहणं पापमुद्भूयः कुर्वन्ति तेषां सर्वस्वराजागृहीत्वा देशान्निःसारणंकुर्यात् १२४ राजकर्मत्यादि राजोपसु-

नगरेनगरेचैकंकुर्यात्सर्वार्थचिन्तकम् ७३१ स्थानंघोररूपन्मृक्षत्राणामिवग्रहम् ७३२ सताननुप
रिक्तामेतत्सर्वनिबसदास्वयम् तेघोरतत्परिणयत्सम्यग्राष्टेषुतच्चरः ७३३ राज्ञोहिरक्षाधिकृताःपरस्वादा
यित्तःशराः भृत्याभवंतिप्रायेणतेभ्योरक्षेदिमाःप्रजाः ७३४ येकार्थिकेभ्योऽर्थमेवगृण्हीयुःपापचेतसः
तेषांसर्वस्वमादायराजाकुर्यात्सवासनम् ७३५ राजाकर्मसमुत्तानास्त्रीणाप्रेष्यजनस्यच प्रत्यहंकल्प
येहृत्तिस्थानंकर्मानुरूपतः ७३६ पणोदयोऽवक्रष्टस्यषडुत्क्रष्टस्यवेतनम् षाण्मासिकस्तथाच्छादो
धान्यद्रोणस्तमासिकः ७३७

तत्कर्मनियुक्तानां स्त्राणां दास्यादीनां कर्मकरजनस्य च उत्कृष्टमध्यमापकृष्टस्थानयोग्या-
 नुरूपेण प्रत्यहं कर्मनुरूपेण घृतिं कुर्यान्तामेवं दर्शयति १२५ पण इति अवकृष्टस्य गृहादिसंमार्जकोदकवाहादेः कर्मकरस्य व-
 द्यमाणलक्षणः पणो मृतिरूपः प्रत्यहं दातव्यः पाण्मासिकश्चाच्छादो वस्त्रयुगं दातव्यम् अष्टमुष्टिर्भवेत्किंचिद्विचिदयौ च पुष्क-
 लम् शुक्लानितु चत्वारि आदकः परिकीर्तितः चतुरादको भवेद्द्रोण इति गणनया धान्यद्रोणश्च प्रतिमासं देयः उत्कृष्टस्य तु मृति-
 रूपाश्च बटूपणादेयाः अनयैव कल्पनया पाण्मासिकानि पट्टरूपानि प्रतिमासं पाण्मास्याद्रोणादेयाः अनयैवातिदिशामध्यम-
 स्य पणत्रयं मृतिरूपं दातव्यं पाण्मासिकं च वस्त्रयुगत्रयं मासिकं च धान्यद्रोणत्रयं देयम् १२६ ७ ७ ७

क्रयविक्रयमित्यादि कियतामूख्येन क्रीतमिदं वस्त्रं लवणादिद्रव्यं विक्रीयमाणं चात्र कियं ह्यप्यते कियं दूरादानीतं किमस्य वणिजो भक्तव्ययेन शाकसूपादिनापरिव्ययेन लग्नं किमस्यास्यादौ चौरादिभ्योरस्मार्त्तपेण क्षेमप्रतिविधानेन गतं कौऽस्य इदानीं लाभयोग इत्येतदवश्यवणिजः करान् दापयेत् १२७ यथेति यथाराजा वैक्षणादिकर्मणः फलेन यथा च वार्षिकवणिगादयः कृषिवाणिज्यादिकर्मणां फलेन संबध्यते तथानिरूप्य राजा सर्वदारांश्चेकान् गृण्हीयात् अत्र दृष्टान्तमाह १२८ यथेत्यादि यथा जलोको वत्स भ्रमराः स्तोक्स्तोकानिरक्तक्षीरमधूनि अदंत्येवं राजा मूलधनमनुष्ठिताऽल्योऽल्यो राष्ट्रादब्धिकः करोयाद्वाऽतमाह १२९ पंचाशद्भाग इत्यादि मूलादधिकयोः पञ्चाशद्भागो राज्ञा गृहीतव्यः एवं धान्यानां षष्ठोऽष्टमो द्वादशो वा भागो राज्ञा ग्राह्यः

क्रयविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् योगक्षेमं च संप्रेक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् १२७ यथा फलेन स ज्येतराजा कर्त्ता च कर्मणाम् तथा वश्यं नृपो राज्ञे कल्पयेत् स ततं करान् १२८ यथा ल्याल्पमदूत्याद्यवा स्योको वत्स षट्पदाः तथा ल्याल्पोऽगृहीतव्यो राष्ट्राद्वा ज्ञाद्विकः करः १२९ पंचाशद्भाग आदेयो राज्ञा पञ्चाशद्भागो धान्यानां षष्ठो भागः षष्ठो द्वादश एव वा १३० आददीताथ षड्भागं दुर्मांसमधु सर्पिषां गंधौषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च १३१ पत्रशाकतृणानां च चर्मणां च दलस्य च मृन्मयानां च भांडा नां सर्वस्याश्ममयस्य च १३२ म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात्करम् न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छो त्रियोविषये वसन् १३३ यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा तस्यापि तत्क्षुधाराष्ट्रमचिरेण वसीदति १३४

धस्युत्कर्षा पिकर्षा पेक्षया कर्षणादि कुशलाय वगैरेवापेक्षया यं बह्वत्यग्रं हूणविकल्पः १३० आददीते त्यादि पत्रशाकतृणानामित्यादि दुर्मांसं च वृक्षवाचकः वृक्षादीनां सप्तदशानां अश्ममयानां षष्ठो भागो लाभोऽगृहीतव्यः १३१ म्रियमाणेति क्षीणधनोऽपि राजा श्रोत्रियब्राह्मणात्करं न गृण्हीयात् न च तदीयदेशे वसन् श्रोत्रियः बुभुक्षया अवसां दंगच्छेत् १३३ यस्येत्यादि यस्य राज्ञो देशे श्रोत्रियः क्षुधा वसन्नो भवति तस्य राज्ञमपि दुर्भिक्षादिभिः क्षुधा शीघ्रमवसादं

च्छित्तियत एवमतः १३४ श्रुतेति शास्त्राज्ञानानुष्ठाने ज्ञात्वा अस्य तदनुकूलं धर्मादिनपेतं जीविकामुपकल्पयेत् चौरादिभ्यश्चैनं
 औपसंपुत्रमिव पितारक्षेत्यस्मात् १३५ संरक्ष्यमाण इत्यादि सच श्रोत्रियो राज्ञा सम्यग्रक्षमाणो यं धर्मं प्रत्यहं करोति तेन राज्ञः
 आयुर्द्धनराष्ट्राणि वर्द्धते १३६ यदिति राजा स्वदेशे शाकपणादिस्वल्पवस्तुक्रयविक्रयादिना जीवंतं निरुद्धजनं स्वल्पकारणव्यवर्धे
 ण दापयेत् १३७ कारुकानिति कारुकानुसूपकारादीन् शिल्पिभ्यर्द्धदुत्कृष्टान् शिल्पिनश्च लोहकारादीन् शूद्रांश्च देहकु-
 शोपजीविनो भारिकादीन् मासिमास्येकं दिनं कर्मकारयेत् १३८ नोच्छिद्यादिति प्रजास्नेहात् करशल्कादेरग्रहणमात्मनो
 मूलच्छेदः अतिप्रचुरकरादिग्रहणं परेषां मूलोच्छेदः एतदुभयं न कुर्यात् आत्मनो मूलमुच्छिद्य कोशक्षयादात्मानं पीडयेत् पूर्वाद्धा

श्रुतवृत्ते विदित्वा स्य वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पित्रांपुत्रमिवौरसम् १३५ संरक्ष्यमा-
 णो राजायं कुरुते धर्ममन्वहम् तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणराष्ट्रमेव च १३६ यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत्
 रसं जितुम् व्यवहारेण जीवतं राजाराष्ट्रे पृथग्जनम् १३७ कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्च आत्मोपजीवि-
 नः एकैककारयेत् कर्ममासिमासि महापतिः १३८ नोच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषां चातिवृष्णया उच्छिद्-
 न् ह्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् १३९ तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात्कार्यं चोक्ष्यमहापतिः तीक्ष्णश्चै-
 व मृदुश्चैव राजा भवति समतः १४० अमात्यसुरव्यधर्मज्ञांस्तदांतकुलोद्भूतम् स्थापयेदासने तस्मि-
 न् निवन्तः कार्ये क्षणे नृणाम् १४१ एवं सर्वं विधाय दमिति कर्तव्यमात्मनः युक्तश्चैवा प्रसन्नश्च परिरक्ष-
 दिमाः प्रजाः १४२

तरेषां चेत्यपि संबध्यते परेषां मूलमुच्छिद्य तांश्च पीडयेत् १३९ तीक्ष्णेति विशेषमवगम्य कृत्वा कार्यैः
 तीक्ष्णः कृत्वा मृदुश्च भवेत् न लोकरूपमालंभेत् यस्यादुक्तरूपो राजा सर्वेषामभिमतो भवति १४० अमात्येति स्वयं कार्यदर्शने स्थितः
 श्रेष्ठमात्यं धर्मविदं प्राज्ञं नित्यं दिवं कुलीनं तस्मिन् कार्यदर्शने स्थाने नियुज्यते १४१ एवमित्यादि एवमुक्तप्रकारेण सर्वमात्मनः कार्यं
 जातं संपाद्यो युक्तः प्रसादरहित आत्मीयाः प्रजारक्षेत् १४२ विक्रोशमिति यस्य राज्ञो अमात्यादिसहितस्य पश्यत एव राजा प्रादां क्रोशं

त्यः प्रजाः तत्करादिभिरपि हिंयन्ते समृत एव न तु जीवति जीवनकार्यभावात् जीवनमपितस्य मरणमेवैतत्तर्ह्यर्थः तस्मादप्रमत्तः प्रजार-
क्षोदिति पूर्वोक्तशेषंतदेव ददयति १४३ क्षत्रियेति धर्मोत्तरेभ्यः श्रेष्ठं क्षत्रियस्य प्रजारक्षणमेव प्रकृत्योर्धर्मः यस्माद्यथोक्तलक्षण
फलकरादिभोक्ता राजाधर्मेण संबध्यते १४४ उत्थायेति समूहः रात्रेः पश्चिमयाम उत्थाय कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गादिशौचो न न्यमनाः
हुताग्निहोत्रावसथ्य होमो ब्राह्मणान् पूजयित्वा वास्तुलक्षणाकृते तां सभां ममात्यादिदर्शनगृहं प्रविशेत् १४५ तत्रेति तस्यां सभायां
स्थितो दर्शनार्थमागताः प्रजाः सर्वाः सभाषणदर्शनादिभिः प्रतिनंद्य प्रस्थापयेत् तत्र प्रस्थाप्य मंत्रिभिः सह संधिविग्रहादि चिंतयेत्
१४६ गिरिपृष्ठमिति पर्वतपृष्ठमारुह्य निर्जनवनगृहस्थितो अरण्यदेशे वा विविक्ते मंत्रभेदकारिभिरनुपलक्षितः कर्मणा सारं भो-

विक्रोशं त्यो यस्य राष्ट्राद्विह्यन्ते दस्फभिः प्रजाः संपश्यतः स मृत्युस्य मृतः स न तु जीवति १४३ क्षत्रियस्य
परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् निर्दिष्टफलभोक्ता हिराजाधर्मेण युज्यते १४४ उत्थाय पश्चिमयामेक
तशौचः समाहितः हुताग्निब्राह्मणाश्चार्च्य प्रविशेत् स शक्तां सभां १४५ तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रति
नंद्य विसर्जयेत् विसृज्य च प्रजाः सर्वा मंत्रयेत् सह मंत्रिभिः १४६ गिरिपृष्ठं समारुह्य प्रासादं वारहो ग-
तः अरण्ये निःशलाके वा मंत्रयेद्विभाषितः १४७ यस्य मंत्रं न जानन्ति स मागम्य पृथग्जनाः सक्त-
त्वा पृथिवी भक्ते कोशहीनोऽपि पार्थिवः १४८ जडमूकांधबधिरास्तिर्यग्यो नान्वयोतिगान् स्त्रीं स्ते-
च्छव्याधितव्यं गान् मंत्रकालेऽपसारयेत् १४९ भिंदत्येवमतामंत्रं स्तिर्यग्यो नान्वयैव च स्त्रियश्चै-

वंपंचांगमंत्रं चिंतयेत् १४७ यस्येति यस्य राज्ञो मंत्रिभ्यः पृथगन्येजना मिलित्वा स्य मंत्रं न जानन्ति स क्षीणकोशोऽपि सर्वा पृथि-
वीं भजति १४८ जडांधबधिरिति बुद्धिवाक्चक्षुःश्रोत्रविकलान्तिर्यग्यो निभवांश्च शक्तसारिकादीन् अतिरुद्धस्त्रीं स्तेच्छरो
ग्यंगहीनांश्च मंत्रसमये अपसारयेत् यस्मात् १४९ भिंदतीत्यादि एते जडादयोऽपि प्राचीनदुष्टतत्त्वशेन प्राप्तजडादिभावाज्ज-
पायः पुरुषद्वयसंपदेशकालविभागो विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिरित्ये

भिक्तयेवावमानितामंत्रमेदं कुर्वीत तथा शक्यादयोऽतिदृष्टाश्चक्रियश्च विशेषेणास्थिरबुद्धितयामंत्रं भिंदति तस्मात्तदपसारणे
यत्नवान्स्यात् १५० मध्यं दिनेति दिनमध्ये रात्रिमध्ये वा विगतचित्तस्वेदः शरीरकुशरहितश्च मंत्रिभिः सह एकाकी वा धर्मार्थकामा
ननुष्ठातुं चिंतयेत् १५१ परस्परंति तेषां च धर्मार्थकामानां प्रायिकविरोधवतां विरोधपरिहारेणार्जनोपायं चिंतयेत् दुहितृणां च दान
नं स्वकार्यसिद्ध्यर्थं निरूपयेत् कुमारानां च पुत्राणां विनयाधाननीतिशिक्षार्थं रक्षणं चिंतयेत् १५२ दूतेति दूतानां संगुप्तार्थले
खहारित्वादिना परराष्ट्रप्रस्थानं चिंतयेत् तथा प्रारब्धकार्यशेषं समापयितुं चिंतयेत् स्त्रीणां चातिविषमचेष्टितत्वात् तथा हि श-
स्त्रेण वेणीविनिगूहितेन विदूरस्थं वैमहिषीजघान विषप्रदिग्धेन च नूपुरेण देवीविरक्ता किल काशिराजमित्याद्यवगम्यात्सरस्वार्थं
चांतःपुरस्त्रीणां चेष्टितं सरसीदास्यादिना निरूपयेत् चराणां च प्रतिराजादिषु नियुक्तानां च गंतरेऽप्येष्टितमवधारयेत् १५३ क-

मध्यं दिनेऽह्नात्रे वा चिन्तयेत् धर्मकामार्थान् सार्द्धं तैरेक एव वा १५१ परस्परवि
रुद्धानां तेषां च समुपाज्जनम् कन्यानां संप्रदानं च कुमारानां च रक्षणम् १५२ दूतसंप्रेषणं चैव का
यशेषं तथैव च अतः पुरप्रचारं च प्रणिधानं च चेष्टितम् १५३ कृत्स्नं चाष्टविधं कर्म पंचवर्गं च तत्त्व
तः

स्त्रमिति अष्टविधं कर्म समग्रं चिंतयेत् चोशनसोक्तम् आदाने च विसर्गे च तथा प्रेषनिषेधयोः पंचमेवार्थवचने व्य
वहारस्य चेक्षणे दंडशुल्कोः सदा युक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः अष्टकर्मादिव्यातिराजाशक्ताभिपूजितः तत्रादानं करानीनां विसर्गो
भृत्यादिभ्यो धनदानं प्रेषो मात्यादीनां दृष्टादृष्टानुष्ठानेन निषेधो दृष्टादृष्टविरुद्धक्रियास्तु अर्थवचनं कार्यसंदेहैराजाज्ञयैव तत्र नियमा
त् व्यवहार ईक्षणं प्रजानां मृणादिविप्रतिपत्तौ दंडः पराजितानां शास्त्रोक्तधनग्रहणं शस्त्रैः पापे कर्मणि जाते तत्र प्रायश्चित्तसंपादन
म् मेधातिथिस्तु अकृतारं स कृतानुष्ठानमनुष्ठितविशेषणं कर्मफलसंग्रहः तथा सासदानदंडोपेक्षा एतदष्टविधं कर्म अथवा विणि
कूपयउदकसेतुबंधनं दुर्गकरणं कृतस्य संस्कारनिर्णयः हस्तिबंधनं रत्ननिखननं शूलनिवेशनं दारुवनच्छेदनं चेत्याह तथा कापटि
कौदास्थितगृहपतिवैदिकतापस्यंजनात्मकं पंचविधं चारवर्गं पंचवर्गशब्दवाच्यं तत्त्वतश्चिंतयेत् तत्र परममज्ञः प्रगल्भश्चात्रः

कपटव्यवहारित्वात्कापटिकस्तं वृत्त्यर्थिनमर्थमानाभ्यामुपगृह्यारहसिराजाब्रूयात् यस्यदुर्ज्ञेयस्यसितत्तदानीमेवमाधिवक्तव्यमितिप्र
भज्यारूढपतितउदास्थितः तंलोकेषुविदितदोषंप्रज्ञाशौचेषुक्तं वृत्त्यर्थिनंरुत्सारहसिराजापूर्वच ब्रूयात् ब्रूयात्तत्कमवेस्थापयेत्सचुर
सस्योत्पत्तिकंभूम्यंतरंचत इत्यर्थमुपकल्पयेत्सचान्येषामपिप्रजितानांराजचारकर्मकारिणांयासाच्छादनादिकंदद्यात्कर्षकः क्षीण
वृत्तिः प्रज्ञाशौचगुणोपगृहपतिः व्यंजनस्तमपिपूर्ववदुक्तास्वभूमौरूपिकर्मकारयेत्वाणिजकः क्षीणवृत्तिः वैदेहिकव्यंजनस्तंपूर्वव
धनमानाभ्यामात्मीकृत्यवाणिज्यंकारयेत्सुंदोजटिलोवावृत्तिकामस्तापसव्यंजकः सोपिक्वचिदाश्रमेवसन्बहुसुंदजटिलांतरेकपट-
शिष्यगणवृत्तोगुप्तराजोपकल्पितवृत्तिः तापस्यंकुर्यात्मासहिमासांतरितंप्रकाशंबदरादिमुष्टिमन्मीयात्तरहसिचराजोपकल्पितंआ
हारंकल्पयेत्शिष्याभ्यास्यातोताज्ञागतज्ञानादिकंरत्नापयेयुः तेनचहुलोकवेष्टनमासाद्यसर्वेषांविश्वसनीयत्वात्सर्वकार्यमकार्यंचपृष्ठं

अनुरागापरागौचप्रचारंमंडलस्यच १५४ मध्यमस्यप्रचारंचविजिगीषोश्चेष्टितम् उदासीनप्रचारंच
शत्रोश्चैवप्रयत्नतः १५५ एताःप्रकृतयोमूलमंडलस्यसमासतः अष्टौचान्याःसमारख्याताद्वादशेषुताः
स्मृताः १५६

तिअन्यस्यकुक्रियादिकंकथयत्येवंरूपंपंचवर्गयथावर्चिंतयेत्एवंपंचवर्गप्रकल्प्यतेनैवपंचवर्गद्वारेणप्रतिराज
स्यात्मीयानांचामात्यादीनांचअनुरागापरागौज्ञात्वातदनुगुणंचिंतयेत्त्वस्यमाणस्यराजमंडलस्यप्रचारंकःसंध्ययिकोवाविग्रहार्थी
त्यादिकंचिंतयेत्तंचज्ञात्वातदनुगुणंचिंतयेत् १५४ मध्यमंचेति अरिविजिगीषोर्योभूम्यनंतरःसंहतयोरनुग्रहसमर्थो
संहतयोःसमर्थःसमध्यमःतस्यप्रचारंचिंतयेत्तथाप्रज्ञोत्साहगुणप्रकृतिसमर्थोविजिगीषुस्तस्यचेष्टितंचिंतयेत् तथाविजिगीषु
मध्यमानांसंहतानामनुग्रहेसमर्थोविग्रहेचासंहतानांसमर्थःउदासीनःतत्रप्रचारंचिंतयेत्शत्रोश्चविधिस्यापिसहजस्यअकृत्रि
मस्यभूम्यनंतरस्यचपूर्वापेक्षयाप्रयत्नतःप्रचारंचिंतयेत् १५५ एताइत्यादि एतामध्यमाद्याश्चतस्रःप्रकृतयःसंक्षेपेणमंडलमूलं
अपरासामभिधास्यमानप्रकृतीनामाद्याःप्रकृतामूलमित्युच्यतेअन्याश्चाष्टौसमारख्याताःतद्यथाअग्रतोऽरिभूमीनामित्रमरिमित्रं
मित्रमित्रंअरिमित्रमित्रंचेति एवंचतस्रःप्रकृतयोभवंतिपञ्चाच्चपार्श्विग्राह्याःआक्रंदःपार्थिवग्राह्याःआक्रंदःपार्थिवग्राह्याःआक्रंदःपार्थिवग्राह्याः

मयोरप्रकृतयो भवन्ति पूर्वोक्ताभिश्च मध्यमपरिविजिगीषूदासीनशत्रुरूपाभिः मूलप्रकृतिभिः सह द्वादशीताः प्रकृतयः स्मृताः १५६
अमात्येति आसां मूलप्रकृतीनां चतसृणां अद्यानां शाखाप्रकृतीनां उक्तानां एकैकस्याः प्रकृतेः अमात्यदेशदुर्गकोशदंडारख्याः पंच-
द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति एताश्च पंच द्वादशानां प्रत्येकं भवत्येव द्वादशगुणजाताः षष्ठिरेव द्रव्यप्रकृतयो भवन्ति तथा मूलप्रकृतिभिश्च तसृभिः
शाखाप्रकृतिभिश्चाष्टभिः सह संक्षेपतो द्विसप्ततिप्रकृतयो मुनिभिः कथिताः १५७ अनंतरमिति विजिगीषोर्नृपस्यांतरितं च
तुर्द्विंशमप्यरिप्रकृतिविजानीयात् तथा तस्मै विनापि अरिमेव विद्यात् अरेरनंतरं विजिगीषोर्नृपस्येकांतरं भिन्नप्रकृतिविद्यात्
योऽप्यरिमित्रयोः परं विजिगीषोरुदासीनप्रकृतिविद्यात् आसां मेव प्रकृतीनां मध्यमपञ्चाद्व्यपेदेन व्यपदेशभेदः अत्राग्रवर्तिनो अरि-
व्यपदेश एव पञ्चाद्वर्तिनस्त्वरित्वेपि पार्थिव्याह्वयपदेशः १५८ तानिति तान्सर्वान् नृपतीन् सामभेदानंदंडैरुपायैर्यथासंभवं व्यस्तैः
समस्तैर्वशीकुर्यात् अयवापौरुषेण दंडेनैव केवलेन नयेन साम्नैव वा केवलेन त्ववशात्कुर्यात्तथा चोक्तम् सामदंडौ प्रशंसन्ति नित्यं
अमात्यराष्ट्रदुर्गाश्च दंडारख्याः पंच चापराः प्रत्येकं कथिता द्योताः संक्षेपेण द्विसप्ततिः १५७
अनंतरमरि विद्यादरिसेविनमेव च अरेरनंतरं भिन्नसुदासीनंतयोः परम् १५८ तान्सर्वान् भिसंद-
ध्यात्सामादिभिरुपक्रमैः व्यस्तैश्च समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च १५९ संधिच विग्रहचैव ध्यानमास-
नमेव च द्वैधीभावसंश्रयच षड्गुणाश्चितयेत्सदा १६० आसनचैव ध्यानच संधिविग्रहमेव च कार्यं
वीक्ष्य प्रयुज्यते तद्द्वैधसंश्रयमेव च १६१ संधितु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च उभेयानासने चैव द्वि-
विधः संश्रयः स्मृतः १६२

राशुभित्यये- १५९ संधिमिति तत्रोभयानुग्रहार्थं हस्तस्वरथहिरण्यादिनिबंधनेनावाप्त्याम-
न्योन्यस्योपकर्तव्यमिति नियमबंधः संधिः वैरविग्रहाचरणाद्याधिक्येन यानं शत्रुं प्रतिगमनमुपेक्षणमासनं सार्धं सिद्धये बलस्य द्वि-
धाकरणं द्वैधीभावः शत्रुपीडितस्य प्रवलतरराजांतराश्रयणं संश्रयः एतान्गुणानुपकारकान्सर्वदा चिंतयेत् षड्गुणाश्रयणे सत्यात्मन-
उपचयः परस्यापचयः तद्गुणमाश्रयेत् १६० आसनमिति संध्यादिगुणानान्नैस्येणानुष्ठानमनंतरमुक्ततदुचितानुष्ठानाद्यो-
मारंभः आत्मसमृद्धिपरहान्यादिकं कार्यं वीक्ष्य संधिं यासनं विगृह्य वा यानं द्वैधीभावसंश्रयचैव केनचित्संधिकेन चित् विग्रहं दत्त्वा दिक-
मनुतिष्ठेत् १६१ संधिस्तिति संध्यादीन् षडेव गुणान् द्विप्रकारान् जानीयात् इत्यविषयार्थम् १६२

समानेति तात्कालिकफललाभार्थमुत्तरकालीनफललाभार्थं वा यत्र राजांतरेण सहान्यप्रतियानादिकर्मक्रियते स समानयान कर्मासंधिः यः पुनस्तत्र याहि अहमत्र यास्यामिति सांप्रतिकोत्तरकालीनफलार्थितयैव क्रियते सोऽसमानयान कर्मेत्येवं हिः प्रकारः संधिर्ज्ञातव्यः १६३ स्वयमित्यादि शत्रुजयस्वरूपप्रयोजनार्थं शत्रोर्व्यसनादिकं आकलय्य व्यवस्थाप्यमाणमार्गशीर्षादेकालादन्यदायथोक्तकाल एव वा स्वयं कृत इति एकोविग्रहः अपकृतमपकारः मित्रस्यापकारे राजांतरेण कृते मित्ररक्षार्थमपरोविग्रह इत्येवं द्विविधो विग्रहः गोविंदराजेन तु मित्रेण चैवापकृत इति पठितं व्याख्यातं च यः परस्य शत्रुः स विजिगीषोर्मित्रं तेनापकारे क्रियमाणे व्यसनि निशत्राविति तस्माद्धिरिव तपादायौ द्वे द्वौ गोविंदराजतः संधातिथिप्रभृतिभिर्लिखितौ स्वीकृतौ मया १६४ एकाकिन इत्यादि आत्ययिकं कार्यं शत्रोर्व्यसनादिकं तस्मिन् अकस्माज्जाते शक्तस्यैकाकिनो यानमशक्तस्य मित्रसहितस्य इत्येवं चानंदिविध

समानयानकर्माचविपरीतस्तथैव च तदात्यायतिसंयुक्तः संधिर्ज्ञेयो हिलक्षणः १६३ स्वयंकृतं च कार्यार्थमकाले काल एव वा मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः १६४ एकाकिनश्चात्ययिके कार्यप्राप्ते यदृच्छया सह तस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते १६५ क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात्सु पूर्वकृते न वा मित्रस्य चालुरोधेन द्विविधं स्मृतमासनम् १६६ बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थो सिद्ध्यै द्विविधं कीर्त्यते द्वैधषाड्गुण्यगुणवेदिभिः १६७ अर्थसंपादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः सग्नयः स्मृतः १६८

मभिधीयते १६५ क्षीणस्येति प्राप्तिर्नामार्जितेन दुष्कृतेन ऐहिकेन वा पूर्वकृतेन क्रमशः क्षीणहस्तस्वकोशादिकस्य समृद्धस्यापि वामित्रानुरोधेन तत्कार्यरक्षार्थमित्येवं द्विविधमासनं मुनिभिः स्मृतम् १६६ बलस्येति साध्यस्वमयोजनसिद्ध्यर्थं बलस्य हस्तस्यादेः सेनाधिपत्या धिष्ठितस्य एकत्र शत्रुनृपोपद्रववारणार्थमवस्थानमन्यत्र दुर्गदेशे राज्ञः कतिचिद्दलाधिष्ठितस्यावस्थानमेवं संध्यादिगुणषट्कोपकारज्ञैः द्विविधं द्वैधं कीर्त्यते १६७ अर्थेति शत्रुभिः पीड्यमानस्य शत्रुपीडानिवृत्तारम्भप्रयोजनसिद्ध्यर्थं मसत्यामपि वा तत्काले पीडायां भाविशत्रुपीडनशंक्या असुकमयं महाबलं नृपतिमाश्रि

तद्वत्सर्वत्रय्यपदेशोत्पादनार्थं बलवन्तमुपाश्रयणमेवाहविधः संश्रयः स्मृतः १६८ यदेत्यादि यदोत्तरकाले निश्चितमात्मन आधिक्यं
जानीयात्तदा तत्काले अल्पधनाद्युपक्षयः तदा तत्पसंगीकृत्यापि संधिमाश्रयेत् १६९ यदेति यदा मात्स्यादिकाः सर्वाः प्रकृतीः दानसंमा
नाद्यैरतीव तुष्टामन्येत आत्मानं च हस्त्यश्वकोशाद्यैः शक्तित्रयेण उपचितं तदा विग्रहमाश्रयेत् १७० यदेत्यादि यदा तृतीयममात्यादिसैन्यं
हर्षयुक्तं धनादिना पुष्टं तत्तोजानीयात् शत्रोश्चामात्यादि बलं विपरीतं तदा तलक्षीकृत्यधायात् १७१ यदेत्यादि यदा पुनर्वाहनेन हस्त
श्चादिनावलेन चामात्यादि विपल्यादि परिक्षीणो भवेत्तदा सामोपदाप्रदानादिना शत्रून् प्रसालयन् प्रपत्नेनासनमाश्रयेत् १७२ मन्ये
तेति यदा यदाराजा सर्वप्रकारेण बलीयांसमशक्यसंधानं च शत्रुबल्येन तदा कतिचिद्बलसहितः स्वयं दुर्गमाश्रयेत् बलैकदेशेन च शत्रु

यदा वगच्छेदां यत्यामाधिक्यं ध्रुवमात्मनः तदा त्वेचात्पिकां पाडांतदा संधिं समाश्रयेत् १६९ यदा प्रकृ
ष्टामन्येत स्यात्प्रकृतीर्भृशम् अत्यच्छिन्नं तदा त्मानं तदा कुर्वति विग्रहम् १७० यदा मन्येत भावेन
हृष्टपुष्टबलस्वकम् परस्य विपरीतं च तदा यायादिपुं प्रति १७१ यदा तु स्यात्परिक्षीणो वाहनेन बलेन च
तदा सीतप्रयत्नेन शनकैः सालयन् शत्रून् १७२ मन्येतरियदाराजा सर्वथा बलवत्तरम् तदा द्विधा बलं
कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः १७३ यदा परबलानां तु गमनीयतमो भवेत् तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं व
लिनं नृपम् १७४ निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्योरिव बलस्य च उपसेवेत तन्नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुयथा १७५
यदितत्रापि संपश्येद्दोषं संश्रयकारितम् सयुद्धमेव तत्रापि निर्विशंकः समाचरेत् १७६

विरोधमाचरेत् एवं द्विधा बलं
कृत्वा मित्रसंग्रहादिकं स्वकार्यं साधयेत् १७३ यदेति यदा तु सैन्यानाममात्यादिप्रकृतिदोषादिनातिशयेन ग्राह्यो भवति बलं द्वैधं विधाप्यदु
र्गमाश्रयणेनापि नात्सरक्षाक्षमः तदा शीघ्रमेव धार्मिकं बलवन्तं च राजानमाश्रयेत् कीदृशं तं बलवन्तमित्याह १७४ निग्रहमिति यासां दो
षेणासौ गमनीयतमो जातस्तत्सां प्रकृतीनां यस्माच्च शत्रुबलादस्य भयमुत्पन्नं तयोर्द्वयोरपि यः संश्रितो निग्रहक्षमस्तं नृपं सर्वयत्नैर्गु
रुमिव नित्यं सेवेत १७५ यदेति अगतिकाहि गतिः संश्रयो नाम तत्रापि यदि संश्रयकृतं दोषं पश्येत्तदानीं संशयो भूत्वा शोभनमेव

युद्धं तस्मिन् काले समाचरेत् दुर्बलेनापि बलवतो जयदर्शनात् निहतस्य च स्वर्गप्राप्तिः १७६ सर्वोपायैरिति सर्वे सामादिकुरु
पायैः नीतिज्ञो राजा तथायते तयथास्य मित्रो दासीनशत्रवोऽभ्यधिकान भवन्ति आधिक्ये हितेषामसौ ग्राह्यो भवति धनलोभेन मि-
त्रस्यापि शात्रवापत्तेः १७७ आयतिरिति सर्वेषां कार्याणामल्पानामपि आयतिमुत्तरकाले गुणं दोषं विचारयेत् वर्तमानकालं
च शीघ्रसंपादनाद्यर्थं विचारयेत् अतीतानां च सर्वकार्याणां गुणदोषौ किमेषां कृतं विघटितं वा किं वा वशिष्टमित्येवं यथावद्विचारयेत्
यस्मात् १७८ आयतिरिति यः कार्याणां आगामिकगुणदोषज्ञः स गुणवत्कार्यमारभते दोषवत्परित्यजति यश्च वर्तमानकालो
वावधार्य कार्यं करोति अतीते कार्ये यः कार्यशेषज्ञः स तत्कार्यं समाप्तो तत्फलं लभते यस्मादेवं विधकालत्रयसावधानत्वात् न कदाचित्

सर्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः यथास्याभ्यधिकानस्कुर्मित्रो दासीनशत्रवः १७७ आ-
यति सर्वकार्याणां तदा खंच विचारयेत् अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषो च तत्त्वतः १७८ आयत्या-
गुणदोषज्ञस्तदा खेक्षिप्रनिश्चयः अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नानि भूयते १७९ यथेन नानाभि-
सं दध्यु मित्रो दासीनशत्रवः तथा सर्वसंविदध्यादेव सामासिकानयः १८० यदा तु यानमातिष्ठेद-
रिराष्ट्रं प्रतिप्रफुल्लः तदानेन विधानेन यायादरिपुरशनेः १८१ मार्गशीर्षे शुभे मासि यायाद्यात्रां महो-
पतिः फाल्गुने वाथ चैत्रे वा मासौ प्रतियथा बलम् १८२

शत्रुभिरभिभूयते किं बहुना १७९ यथेत्यादि यथे

नं राजानं मित्रादय उक्तान बाधेरन्तथा सर्वसंविधानं कुर्यात् इत्येषां दोषिको न यो नीतिः १८० यदेति यदा पुनः शक्तः सन् श-
त्रुराष्ट्रं प्रति यात्रामारभेत् तदा अनेन वक्ष्यमाण प्रकारेण शत्रुदेशं मत्वरमाणो गच्छेत् १८१ मार्गशीर्ष इति यच्चतुरंगबलोपेतो राजा
करिस्थानादिगमनविलंबेन विलंबितप्रयाणः तथा हैमनिकसस्य बहुलं परराष्ट्रं जिगमिषुः स सुपगमनाय शोभने मार्गशीर्षे मासि
यात्रां कुर्यात् यः पुनश्च लभ्यो नृपतिः शीघ्रगतिर्वसर्वसस्य बहुलं परराष्ट्रं यियासुः स फाल्गुने चैत्रे वा मासे स्वबलयोग्यकालानति-
क्रमेण यायान् अतएव मन्वर्थापारपरं संक्षेपेण याज्ञवल्क्यवचनम् यदा सस्य गुणोपेतं परराष्ट्रं तदा व्रजेत् १८२ छ छ

अन्येति उक्तकालव्यतिरिक्तेषु यदात्मनो निश्चितं जयमवगच्छेत् तदा स्वबलयोग्यकाले ग्रीष्मादावपि हस्तश्चादिबलप्रायो वि-
 गृह्यैव यात्रां कुर्यात् - शत्रोश्चाभात्यादि यद्वृत्तिगोचरदंडपारुष्यादिव्यसने जाते रिपुक्षमतायां तदा कृतावपि उक्तकालादन्यत्रापि-
 यायात् १८३ कृत्वेत्यादि संशोध्येति मूलेस्त्वायदुर्गराष्ट्ररूपेणाणि ग्राहसंविधानं प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षार्थं सैन्यैकदेशस्था-
 पनरूपप्रतिविधानं कृत्वा यात्रोपयोगि च बाहनायुधवर्मयात्राविधानं यथाशास्त्रं कृत्वा परमंडलगतस्य च येनास्यावस्थानं भवति त-
 दुपगृह्यतदायान् मूल्यपक्षानात्मसात् कृत्वा चारंश्च कापटिकादीन् शत्रुदेशवार्ताज्ञापनार्थं प्रस्थाप्य सम्यक् कृतया जांगलान् पाटवि-
 कविषयभेदेन त्रिविधं पंथानं मार्गं शोधितं तत्तु गुल्मादिच्छेदनिम्नोन्नतादिसमीकरणादिना संशोध्य तथा हस्तश्चरथपदातिसेना-
 कर्मकरात्मकं षड्विधं बलं यथोपयोगमाहारौषधसत्कारादिना संशोध्य सांप्रदायिकं संपरायः संग्रामः तदुपचितविधिना शत्रुदेशम्

अन्येषां पितृकालेषु यदाप्येकवजयम् तदा यायादिगृह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः १८३ कृत्वा
 विधानं मूलं तु यात्रिकचयथाविधि उपगृह्यास्पदं चैव चारान्सम्यग्विधाय च १८४ संशोध्य त्रिवि-
 धं मार्गं षड्विधं च बलस्वकम् सांप्रदायिककल्येन यायादिरपुरं शनैः १८५ शत्रुसेविनिमित्रे च गूढेयु-
 क्ततरो भवेत् गतप्रत्यागते चैव सहिकृतरोरपि १८६ दंडव्यूहं न तन्मार्गं यायात्तु शकटेन वा व-
 राहमकराभ्यावा सूच्यावागरुडेन वा १८७

लरयागच्छेत् १८४ १८५ शत्रुसेविनीति यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं

सेवतेयश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत् यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहोरिपुः १८६ दंडेति दंडाकृ-
 तिव्यूहं रचनादिदंडव्यूहः एवं शकटादिव्यूहा अपितत्रांगे बलाध्यस्तो मध्ये राजापश्चात्सेनापातिः पार्श्वयोर्हस्तिनस्तत्समीपे घोटकाः
 ततः पदातयः इत्येवं कृतरचनो दीर्घः सर्वतः समविन्यासो दंडव्यूहस्तेन तद्यातव्यं मार्गं सर्वतो भये सति यायात् सूच्याकाराग्रैः पश्चा-
 त्पृथुलः शकटव्यूहस्तेन पृष्ठतो भये सति गच्छेत् सूक्ष्मसुखः पश्चाद्भागः पृथुमध्यो वराहव्यूहः एष एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूहः
 ताभ्यां पार्श्वयोर्भये सति बजेत् वराहविपर्ययेण मकरव्यूहः तेनाग्रे पश्चाच्च उभयत्र भये सति गच्छेत् पिपीलिकापंक्तिरिव अग्रप-

श्याद्भवेनसंहतरूपतयायत्रयत्रसैनिकावस्थानंसशीघ्रप्रवीरपुरुषमुखः सूचीव्यूहः तेनाग्रतोभयेसतियायात् १८७ यतइत्यादि यस्यादिशाः शत्रुभयमाशंकेततस्यामेवबलंविस्तारयेत्समविस्तृतपरिमंडलोमध्योपविष्टजिगीषुः पद्मव्यूहः तेनपुरान्निर्गल्यसर्वदाकंपदनिवेशनंकुर्यात् १८८ सेनापतीति हंस्यश्चरयपदात्यात्मकस्यांगदशकस्यैकः पतिः कार्यः सचपत्तिकच्यतेपत्तिकदशकस्यैकः पतिः सेनापतिरुच्यतेतद्दशकस्यैकः सेनानायकः सएवचबलाध्यक्षः सेनापतिबलाध्यक्षोसमस्तोक्तदिक्षुसंघर्षयुद्धार्थंनियोजयेत् यस्याश्चादिशोयदाभयमाशंकेतदातामग्रेदिशंकुर्यात् १८९ गुल्मानित्यादि गुल्मान्सेन्यैकदेशान्आतपुरुषाधिान्स्थानापसरणयुत्थार्थंकृतभेरीपटहशरवादिसंकेतान्अवस्थानयुद्धयोः प्रवीणान्निर्भयान् अव्यभिचारिणः सेनापतिबलाध्यक्षदूरतःसर्वदिक्षुपारस्व्यप्रवेशवारणायशत्रुचेष्टापरिज्ञानायचनियोजयेत् १९० संहतेति अल्पान्योधान्संहतान्कृत्वाबहून्पुन-

यतश्चभयमाशंकेततोविस्तारयेद्बलम् पद्मेनचैवव्यूहेननिविशेतसदास्वयम् १८८ सेनापतिबलाध्यक्षोसर्वदिक्षुनिवेशयेत् यतश्चभयमाशंकेत्योचितं कल्ययेद्दिशम् १८९ गुल्मान्स्थापयेदाप्तान्कृतसंज्ञान्समन्ततः स्थानयुद्धेचकुशलानभीरून्विकारिणः १९० संहतान्योधयेदल्पान्कामविस्तारयेद्बहून् सूच्यावृज्जणचैवेतान्च्यूहेनव्यूहयोधयेत् १९१ स्पंदनाश्वैरसमयुद्धेदन्पुनौहिपैस्तथा वृक्षगुल्माद्यतेचापरमित्रमयिपुर्ध्वैःस्थले १९२ कुरुक्षेत्राश्वमत्स्याश्चपंचालान्शूरसेनजान् दीर्घाल्लघूश्चवनरानग्रानीकेषुयोजयेत् १९३ रथेष्टंविस्तारयेत् सूच्यापूर्वोक्तंयावज्जारख्येनव्यूहेनत्रिधा

व्यवस्थितवलेनरचयित्वायोधान्योधयेत् १९१ स्पंदनाश्वैरित्यादि समभूभागेरथाश्वेनयुध्येततत्रतेनयुद्धसामर्थ्यात्तदासुगतोदकेनौकाहस्तिभिः तरुगुल्माद्यतेधनिभिर्गर्तकटकपाषाणादिरहितस्थलेरक्तद्रुफलककुंताद्यैरासुधैर्युध्येत १९२ कुरुक्षेत्रानिति कुरुक्षेत्रभवान्मत्स्यान्विराटदेशनिवासिनः पंचालान्कान्यकुब्जाहिच्छेत्राद्रिवान्शूरसेनजान्माथुरान्प्रायेणपृथुशरीरशौर्याहंकारयोगात्सेनाग्रेयोजयेत् तथान्यदेशोद्भवानपिदीर्घलघुदेहान्मनुष्यान्युत्थाभिमानिनः सेनाग्रएवयोजयेत् १९३ प्रहर्षयेदित्यादि बलंरचयित्वाजयेधर्मलाभः अभिमुखहतस्यस्वर्गप्राप्तिः पलायनेतुप्रफुडुरितग्रहणंनरकगमनं

च इत्याद्यर्थवादैः सुत्थार्यं प्रोत्साहयेत् तांश्च यो धान् केनाभिप्रायेण दृष्यंति कुप्यंति वेति परीक्षयेत् तथा यो धानामरिभिः सह सु
 १९४ उपेत्यादि दुर्गाग्रयमदुर्गाग्रयगतं रिपुमसुध्यमानमप्यावेष्ट्यासीत अस्पृच
 देशमुत्सादयेत् तथा धासान्नोदकं धनानि सर्वदा ३ स्यापद्रव्यसंमिश्रणादिना दूषयेत् १९५ भिंघादित्यादि शत्रोरुपजीव्या नितडा
 गादीनि नाशयेत् तथा दुर्गाकारादीन् भिंघाततत्परिस्वाश्रमे देन पूरणादिना निरुदकाः कुर्यात् एवं च शत्रून् शंकितमेव सम्यगव-
 स्कुदयेत् तथा शक्तिगृहपातुरात्रौ च दक्का हलिकादिशब्देन वित्रासयेत्तदानीं च १९६ उपेत्यादि उपजापार्हान् रिपुवंश्यान् राज्या
 र्थिनः क्षत्रान् मात्सादोश्च भेदयेत् उपजपेनात्सापकृतां च ते पांचेष्टां जानीयात् शत्रुग्रहदशादिना शत्रुफलमुक्ते देवैव गते निर्भयो
 जयेत्कुर्युष्येत् १९७ साम्नेत्यादि प्रोत्सादरदर्शनहितकथनाद्यात्मकेन साम्नाहस्यस्पर्शहिरण्यादीनां च दानेन तत्प्रकृतीनां त

प्रहर्षयेद्दलं च्यूह्यतांश्च सम्यक्पराक्षयेत् चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामपि १९४ उपरु
 ध्या रिसासीतरोष्ट्रास्त्योपपीडयेत् दूषयेच्चान्द्रसततं यवसान्नोदकं धनम् १९५ भिंघाच्चैव तडा
 गानि प्राकारपरिस्वास्तथा समवस्कुदयेच्चैव नरात्रौ वित्रासयेत् तथा १९६ उपजप्यानुपजपे हूल्ये तैव
 चतत्कृतम् युक्ते च देवैर्युध्येत जयप्रप्करयेत्तभीः १९७ साम्नादानेन भेदेन समस्तैरथैवापृथ
 कं विजेत्तु प्रयततारीन् युद्धेन कदाचन १९८ अनित्योक्तिजयाग्रस्माद्दृश्यते सुध्यमानयोः प-
 राजयश्च सग्राभेतस्माच्छब्दविवर्जयेत् १९९ त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसंभवे तथा युद्धे
 तसंपन्नो विजयेतरि पून्यथा २०० दनुयायिनां च राज्यार्थिनां भेदेन एतैः समस्तैर्व्यस्तैर्वीर्यथा सामर्थ्यमरीन् जेतुं

यत्तं कुर्यात्तन् पुनः कदाचिच्छेदेन १९८ अनित्येति यस्माच्छब्दगानयोर्बहुलबलत्वाद्यल्पबलत्वाद्यनपेक्षमेवानियमेन जय
 पराजयो दृश्येत तस्मात्सत्कपायांतरे युद्धं परिहरेत् १९९ त्रयाणामित्यादि पूर्वोक्तानां त्रयाणामपि सामादीनामुपायानामसं-
 भक्त्वे रातिजयपराजयसंदेहे पितया प्रपन्नवान् सम्यग्युध्येत यथा शत्रून् जयेत् यतो जयेः र्थलाभो अभिमुखमरणे च स्वर्गप्रा-
 प्तिः निःसंदिग्धे तु पराजये युद्धादपसरणं साध्वीयो यथावक्ष्यति आत्मा तु सर्वदारक्ष्य इति मेधातिथिगोविंदराजौ २०० ६९

जिलेति परराष्ट्रं जित्वा तत्र ये देवाः तान् धर्मप्रधानान् ब्राह्मणान् भूमिस्तुवर्णादिदानसंमानादिभिः
दानादिनैव चेदं पूजनं तदा ह्यपाज्ञवल्क्यः नातः परतरो धर्मेनृपाणां यदुपाजितम् विप्रैः पृथो दीयते द्रव्यं प्रजापत्यैवाभ्ययं सदा त-
था देव ब्राह्मणार्थं मयैतद् दत्तमिति तद्देशवासिनां परिहारान् दद्यात् तथा स्त्रामिभक्त्या यैरस्माकमपहृतं तेषां मया क्षांतमिदानीन्नि-
र्भयाः संतः स्मरन्स्वव्यापारमनुतिष्ठंति अभयाभिख्यापयेत् २०१ सर्वेषामिति एषां शत्रुनृपा मात्यानां सर्वेषां मेव संक्षेपतोऽभि-
प्रायं ज्ञात्वा तस्मिन् राष्ट्रे बलनिहतराजवंश्यमेव राज्ञ्येऽभिषेचयेत् इदं कार्यं तया इदं नेति तस्य तदमात्यानां च नियमं कुर्यात् २०२
प्रमाणानीति तेषां च परकीयानां धर्मादनपेतानां चारान् देशधर्मतया शास्त्रेणाभ्युपेतान् प्रमाणीकुर्यात् एनं चाभिषिक्तममा-
त्यादिभिः सहरत्नादिदानेन पूजयेद्यस्मात् २०३ आदानमिति यद्यप्यभिलषितानां द्रव्याणां ग्रहणं अप्रियकरं दानं च प्रिय

जित्वा संपूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् प्रदद्यात् परिहारांश्च रत्न्यापयेदभयानि च २०१ स-
र्वेषां तु विदित्वैषां समासेन चिह्नितम् स्थापयेत् तत्र तद्दृश्यं कुर्याच्च समयक्रियाम् २०२ प्रमाणा-
नि च कुर्वति तेषां धर्म्यान् यथोदितान् रत्नेश्च पूजयेदनेन प्रधानपुरुषैः सह २०३ आदानमप्रिय-
करं दानं च प्रियकारकम् अभीप्सितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते २०४ सर्वकर्मदुःसायत्तविधा-
नैर्देवमानुषे तयोर्द्वैवमन्त्रितुमानुषविद्यते क्रिया २०५ सहवापि व्रजे दत्तः संधिं कृत्वा प्रयत्न-
तः मित्रहिरण्यभूमिवासं पश्यन्निविधफलम् २०६

कारकमित्कत्सर्गः तथापि समयविशेषे दानमादानं च
प्रशस्यते तस्मात्तस्मिन् कालेन पूजयेत् २०४ सर्वमित्यादि यत्किंचित्संपाद्यं तत् प्राग्जन्मार्जितं कुरुत दुष्कृतं रूपे कर्मणि दे-
वशब्दाभिधेयेतये ह लोकार्जितमानुषशब्दवाच्ये व्यापारआयत्तंतयोर्मध्ये दैवं चिंतयितुं शक्यं मानुषेषु पर्यालोचनमस्ति
अतो मानुषद्वारेणैव कार्यं सिद्धयेयं नित्यम् २०५ सहैत्यादि एकमुपक्रमणीयेन शत्रुणां युद्धं कार्यं यदि वा स एव मित्रं तेन च
दत्तं हिरण्यभूम्येकदेशो वार्पितं एतन्नयं यात्राफलम् तेन सह संधिं कृत्वा यत्नवान् व्रजेत् २०६

पार्थिग्राहमित्यादि विजिगीषोरिंप्रतिनिर्यातस्ययः पृष्ठवत्तीनृपतिः देशाक्रमणाद्याचरतिसपाष्णिग्राहः तस्यतथाकुर्वतोयो
नियामकः तस्यानंतरोनृपतिः सआक्रंदः तावपेक्षयातत्त्वमित्राभूतादमित्राद्यायात्राफलं गृह्णीयान्तावनपेक्ष्यगृह्णन्कदाचि
त्तरुतेनदोषेणगृह्यते २०७ हिरण्यभूमीति सुवर्णभूमिभाषेनतयाराजानरुद्धिमेतियथेदानीं कृशमप्यागामिकालेवृद्धिसुतं
स्थिरंमित्रंलब्ध्वावर्द्धते २०८ धर्मज्ञमिति धर्मज्ञंरुतोपकारस्यस्मर्त्तुसानुरागमनुरक्तंस्थिरकार्यारंभंभीतिमत्प्रकृतिकंयत्त-
न्मित्रमतिशयेनशस्यते २०९ प्राप्तमित्यादि विद्वांसंमहाकुलंविभ्रान्तंचतुरंदतातारंउपकारस्मर्त्तारिंस्वरवदुःखयोरैकरूपंशत्रुं
रुच्छेदंपंडितावदंतिनेनैवंविधशत्रुणासहसंधातव्यम् २१० आर्यतेत्यादि साधुत्वंपुरुषविशेषज्ञताविक्रांतत्वरूपाख्यत्वंसर्वदा

पार्थिग्राहंचसंम्रेक्ष्यतयाक्रंदंचमंडले मित्रादयाप्यमित्राद्यायात्राफलमवामुयात् २०७ हिरण्य
भूमिसंप्राप्त्यापार्थिवोनतयैधते यथामित्रंभ्रवलब्ध्वाकृशमप्यायतिक्षमम् २०८ धर्मज्ञंचरुत-
नंचतुष्टप्रकृतिमेवच अनुरक्तस्थिरारंभंलघुमित्रंशस्यते २०९ प्राप्तिकुलोन्मूलंरुचदक्षदातारमे
वच कृतज्ञधृतिमतचकष्टमाहुररिबुधाः २१० आर्यतापुरुषज्ञानंशौच्यंकरुणवेदिता स्थौल
क्ष्यंचसततमुदासीनगुणोदयः २११ क्षेप्त्यासस्यप्रदानित्यपश्रुवृद्धिकरीमपि परित्यजेत्तृणभू
मिमात्माथमविचारयन् २१२ आपदर्थंधनरक्षेद्वारान्नरक्षेद्धनेरपि आत्मानंसततरक्षेद्वार-
पिधनेरपि २१३

चस्थौललक्षंवहुप्रदलंअतएवस्कर्तुंदान्यःस्थूललक्ष्यदानशौंडाबहुप्रदेइत्याभिधानिकाः स्थौल
लक्ष्यमर्थेअसूक्ष्मदर्शित्वमितितुमेधातिथिगोपिंदराजयोःपदार्थकथनमनोगमं एतदुदासीनगुणसामर्थ्यंतस्मादेवंविधमुदा
सीनमाश्रित्यउक्तलक्षणेनाप्यरिणासहयोद्धव्यम् २११ क्षेप्त्यामिति अनामयादिकल्याणक्षमासपिनदीमातृकतयासर्वदासर्व
सस्यप्रदामपिप्रचुरतृणादियोगात्श्रुवृद्धिकरीमपिभूमिमात्सरक्षार्थंअविलंबमानोराजानिजरक्षप्रकारांतराभावात्परित्यजेत्
परमात्सर्यविषयोयंधर्मःस्मर्यते २१२ आपदर्थमित्यादि आपन्निवारणार्थंधनरक्षणीयंधनपरित्यागेनापिदारान्नरक्षेत्आ

त्मानं पुनः सर्वदा दाराधनपरित्यागेनापि रक्षेत्सर्वत एवात्मानं गोपायति मिति श्रुत्या शास्त्राधिपमरणव्यतिरेकेणात्मारक्षा इत्युप-
देशात् २१३ सहेत्यादि कोशक्षयप्रकृतिकोशमित्रस्थव्यसनादिकाः सर्वा आपदोद्युगपदतिशयेन उत्पन्ना ज्ञात्वा न मोहमुपे-
यात् अपितु व्यस्तान्समस्तान्वासामादीनुपायान् शास्त्रज्ञः संप्रयुज्यते २१४ उपेतारमिति उपेतारं आत्मानं उपेयं प्राप्स्यति उ-
पायाः सामादयः सर्वे ते च परिपूर्णा एतन्नयमवलंब्य यथा सामर्थ्यं प्रयोजनसिद्धये यत्नं कुर्यात् २१५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण
सर्वराजवृत्तमंत्रिभिः सह विचार्य अनंतरमायुधाभ्यासादिना व्यायामं कृत्वा मध्याह्ने स्नानादिकमाध्याह्निकं कृत्यं निर्वह्य भोक्तुमं-
तः पुरं विशेत् २१६ तत्रेति तत्रांतःपुरे आत्मतुल्यैर्भोजनकालवेदिभिरभेद्यैः सूपकारादिभिः कृतं सुषुचपरीक्षितं च कोरादिद-

सहसर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदोभृशम् संयुक्तांश्च विसुक्तांश्च सर्वोपायान् सृजेद्बुधः २१४
उपेतारमुपेयं च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः एतन्नयमसमाश्रित्य प्रयतेतार्थसिद्धये २१५ एवं सर्वमिदं
राजासहसमव्यमंत्रिभिः व्यायास्याप्युत्पन्नमध्याह्ने भोक्तुमंतःपुरं विशेत् २१६ तत्रात्मभूतः काल-
जैरहायैः परिचारकैः सुपरीक्षितमन्त्राद्यमध्याह्नं त्रैविषापहैः २१७ विषमैरगद्वैश्चास्य सर्वद्रव्या-
णियोजयेत् विषमैरगद्वैश्चास्य सर्वद्रव्या-
यनैः वेषाभरणसंशुद्धाः स्पृशयुः कसमाहिताः २१८ परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यज्जनोदकधू-
प्रसाधनैश्चैव सवालकारकैश्च २१९ एवं प्रयत्नं कुर्वीत यान् शय्यासनाशने स्नाने

मद्यात् २१७ विषमैरिति विषनाशिभिरौषधैः सर्वाणि भोज्यद्रव्याणियोजयेत् विषहरणानि चरत्नानियत्नवान् सर्वदा धारये-
त् २१८ परीक्षिता इति स्त्रियश्च गूढचारद्वारेण कृतपरीक्षागुप्ता सुधग्रहणाविषलिप्ताभरणशंक्या निरूपितवेषाभरणा अन-
न्यमनसः चामरस्नानयानाद्युदकधूपनैः एवं राजानं परिचरेयुः २१९ एवमिति एवं विधपरीक्षादिप्रयत्नं वाहनशय्यासनाशन-

भक्तवानिति कृतभोजनश्चतत्रैवांतःपुरेभार्याभिः सहक्रीडेत्कालानतिक्रमेणचसप्तमेदिवसस्यभागेतत्रविहृत्याष्टमेभार्याभिरु-
नःकार्याणिचिंतयेत् २२१ अलंकृतइति कृतालंकारः सन्नायुधजीविनंवाहनानिहस्यश्वादीनिसर्वाणिचशस्त्राणिरवज्ञादी-
निअलंकाररचनादीनिपश्येत् २२२ संध्येति गत्वेति ततःसंध्यापासनंकृत्वातस्मात्प्रदेशालंकांतरंगिविक्तप्रकोष्ठावकाशम-
न्यङ्गतागृहाभ्यन्तरेधृतशस्त्रोरहस्याभिधाधिनांचराणांस्वव्यापारंशृणुयात्ततस्तंचरंसंप्रेष्यपरिचारिकरुप्रीयतःपुनर्भोक्तुमंतः-
पुरंविशेत् २२३ २२४ तत्रेत्यादि तत्रांतःपुरेवादित्रशब्दैःश्रुतिस्मरैःप्रहर्षितःपुनःकिंचिदुक्तानातितृप्तः कालानतिक्रमे-
णगतर्द्धग्रहरायारात्रौस्वप्यात् ततोरात्रेःपश्चिमयामेनविश्रांतःसन्नुतिष्ठेत् २२५ एतद्विधे एतद्यथोक्तप्रकारप्रजारक्षण-

भक्तवान्विहरेच्चैवस्त्रीभिरंतःपुरेसह विहृत्यतुयथाकालंपुनःकार्याणिचिंतयेत् २२१ अलं-
कृतश्चसंपश्येदायुधीयंपुनर्जनम् वाहनानिचसर्वाणिशस्त्राण्याभरणानिच २२२ संध्यांचोपा-
स्यशृणुयादतर्विशमनिशस्त्रभृत् रहस्याख्यायिनांचैवग्रणधीनांचचेष्टितम् २२३ गत्वाकक्षां-
तरत्वन्यत्समनुज्ञाप्यतंजनम् प्रविशेद्भोजनार्थंचस्त्रीयतोऽतःपुरंपुनः २२४ तत्रभक्त्यापुनःकिं-
चित्तूर्यघोषैःप्रहर्षितः संविशेत्तुयथाकालमुत्तिष्ठेच्चगतकूमः २२५ एतद्विधानमातिष्ठदुरोगः
पृथिवीपतिः अस्वस्थःसर्वमेतत्तुमृत्युषुविनियोजयेत् २२६ इतिमानवेधमंशास्त्रभृशु
प्रोक्तायांसंहितायाराजधर्मानामसप्तमोऽध्यायः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७
व्यवहारान्दिदृक्षस्तब्राह्मणैःसहपार्थिवः संत्रज्ञैर्मंत्रिभिश्चैवविनीतःप्रविशेत्सभाम् १

दिनारोगोराजास्वयमनुतिष्ठेत् अस्वस्थःपुनःसर्वमेतद्योग्यश्रेष्ठामात्येषुसमर्पयेत् २२६ इतिश्रीकुङ्कुमद्वि-
रचितायामन्वर्थमुक्तावल्यांसप्तमोऽध्यायः ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ ७ व्यवहारानिति एवंविधविपक्षमहीक्षिप्य-
प्रजानारक्षणादवाप्तवृत्तिस्तप्ताभामेवेतरेतरविवादजपीडापरिहारार्थम् ऋणादानाद्यष्टादशविवादेविरुद्धार्यार्थिप्रत्यर्थिवा

स्वजनितसंदेहहास्यविचारएवव्यवहारः तदाहकात्यायनः विनानार्थेहसंदेहेहरणंहारउच्यते नानासंदेहहरणाद्येवहार
इतिस्मृतः तान्येवहासान्द्रष्टुमिच्छन्पृथिवीपतिर्वक्ष्यमाणैरमात्यैश्चसप्तमाध्यायोक्तपंचांगमंत्रैःसहविनीतोवाक्पाणिपा
दचापलविरहादत्तुद्धतः अभिनीतेहिनृपेवादिप्रतिवादिनांप्रतिभाक्षयादसंयोगभिधानेतत्तन्निर्णयोनस्यात् तादृशोवक्ष्यमाणो
समाप्रविशेत् व्ययहारदर्शनंचेदं प्रजानामितरेतरपीडायांतत्तन्निर्णयेरक्षणार्थंवक्ष्यमाणदृष्टादृष्टात्मककरणफलेनैवफलवत् १
तत्रेसादि तस्यांचसभायांकार्यगौरवापेक्षायामुपविष्टोलघुनिकार्येउत्थितोपिचापाणिशब्दोबाहुपरः दक्षिणपाणिउद्यम्यअनुद्ध
तवेपालंकारः पूर्वत्रांगेन्द्रियानौद्धत्ययुक्ततादृशः कार्याणिविचारयेत् २ प्रत्यहमित्यादि तानिचक्रणादानादीनिकार्याणिअष्टाद
शसन्त्येवहारमार्गेषुविषयेषुपठितानिदेशजातिकुलव्यवहारगतैः शास्त्रावगतैः साक्षिद्रव्यादिभिर्हेतुभिः पृथक्पृथक्प्रत्यहंविचा
रयेत् तान्येवाष्टादशगणयति ३ तेषामिति वैतनस्यैवचेति सीमेति स्त्रीपुंसेति तेषामष्टादशानांमध्येआदाविहक्रणादानंविच

तत्रासीनः स्थितोवापिपाणिमुद्यम्यदक्षिणम् विनीतवेषाभरणः पश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् २
प्रत्यहंदेशदृष्टेश्चशास्त्रदृष्टेश्चहेतुभिः अष्टादशसुमार्गेषुनिवृत्तानिपृथक्पृथक् ३ तेषामाद्यमृ
णादाननिक्षेपोऽस्वामिविक्रयः समूयचसमुत्थानंदत्तस्थानपकर्मच ४ वैतनस्यैवचादानंसंविद
अव्यतिक्रमः क्रयविक्रयानुशयोविवादःस्वामिपालयोः ५

यत्रयथाचरेत् दानग्रहणधर्माश्चतदृणादानमुच्यते ततश्चस्वधनस्यान्यस्मिन्अर्पणरूपोनिःक्षेपः अस्वामिनात्तत्कृतोविक्र-
यः समूयवणिगादीनांक्रियानुष्ठानम् दत्तस्थधनस्थापात्रबुद्ध्याक्रोधादिनावाग्रहणम् कर्मकरस्यभृतेरदानम् कृतव्यवस्थाति
क्रमः क्रयविक्रयेचकृतेपश्चात्तापादिप्रतिपत्तिः स्वामिपशुपालयोर्विवादः ग्रामादिश्रीमाविप्रतिपत्तिः वाक्पासुव्यमाक्रोशनादि दे
उपारुध्यंताडनादि स्तेयन्निह्वेनधनग्रहणम् साहसंप्रसह्यधनहरणादि स्त्रियाश्चपरपुरुषसंपर्कः स्त्रीसहितस्य
व्यवस्था पैतृकादिधनस्यचविभागः अस्मादिक्रीडाधर्मव्यवस्थापनपूर्वकंपक्षिमेषादिप्राणियोधनम् इत्येवअष्टादशएतानि
व्यवहारप्रवृत्तैः स्थानानिसमावृषस्यप्राणिघूतरूपत्वेनघूतावांतरशेषत्वान् अष्टादशसंख्योपपत्तिः ४ ५ ६

६ ७ एषित्यादि एषु ऋणादानादिषु व्यवहारस्थानेषु बाहुल्येन विवादं कुर्वतां मनुष्याणां अनादिपारंपर्यागतत्वेन नित्यं धर्ममवलम्ब्य कार्यनिर्णयं कुर्यात् भूयिष्ठशब्देनान्यान्यविवादादपदानिसंतीति सूचयति तानि च प्रकीर्णकशब्देन नारदादृक्तानि अतएव नारदः नट्टयञ्च पूर्वेषु सर्वतस्यात्यकीर्णकमिति ८ यदेत्यादि यदा कार्यं तत्राकुलतया रोगादिना वाराजास्वयं कार्यदर्शनं न कुर्यात्तदा तद्दर्शनार्थं कार्यदर्शनाभिज्ञं ब्राह्मणं नियुज्यते ९ सोऽस्येति स ब्राह्मणोऽस्य राज्ञो द्रष्टव्यानि कार्याणि भिभिर्ब्राह्मणैः सभायां साधुभिर्धार्मिकैः कार्यदर्शनाभिज्ञैर्वृतः तामेव सभां प्रविश्योपविश्य स्थितो वानतु चंक्रम्यमाणः तस्य चित्तव्याप्तेः संभवत्वात्तादृश ऋणादानादीनि कार्याणि पश्येत् १० यस्मिन्निति यस्मिन् स्थाने क्रम्यन्तुः सामवेदिनस्त्रयोपि ब्राह्मणा अवतिष्ठन्ते राज्ञाधि

सीमा विवादधर्मश्च पारुष्ये दंडवाचिके स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ६ स्त्रीसुं धर्मो विष्ठागश्च द्यूतमाव्हय एव च पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिता विह ७ एषु स्थानेषु भूयिष्ठविवादं चरतां नृणाम् धर्मशास्त्रतमाश्रित्य कुर्यात्कार्यविनिर्णयम् ८ यदा स्वयन्त्र कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् तदानियुज्याद्ब्राह्मणं कार्यदर्शने ९ सोऽस्य कार्याणि संपश्येत्सम्यक् विप्रैर्ब्रह्मविद्वत्समासु विद्याग्रामासीनः स्थित एव वा १० यस्मिन्देशे निषीदंति विप्रवेदविदस्त्रयः राज्ञश्चाधिकृतो विद्वान्ब्राह्मणस्तां सभाविदुः ११ धर्मो विद्वत्त्वधर्मणः सभां यत्रोपतिष्ठते शल्यचास्य न कृतंति पिद्वास्तत्र सभासदः १२ सभां वानप्रवेश्यं वत्तव्यं वा समंजसम् अब्रुवन् विब्रुवन् वापिनरो भवति किल्बिषी १३

कृतश्च विद्वान् ब्राह्मण एव प्रकृतत्वादवतिष्ठते तां सभां चतुर्मुखसभां भिवमन्यते ११ धर्म इति भाः प्रकाशः तथा स हवर्तत इति विद्वत्संहतिरेवात्र सभाशब्देनाभिमतं यत्र देशो सभां विद्वत्संहतिरूपान्धर्मः सत्याभिधानजन्यो अनृताभिधानजन्येनाधर्मेण पीडित आगच्छति अर्थिप्रत्यर्थिनोर्मध्ये एकस्य सत्याभिधानादपरस्य सृषावादात्तेन सभासदो अस्य धर्मस्य पीडाकरत्वात् शल्यमिवाधर्मो नोद्धरंति तदा ते एव तेनाधर्मशाल्येन विद्वाभवंति यत एवमतः १२ सभा मिति सभा मवगम्य व्यवहारार्थं तत्प्रवेशो न क

तैव्यः पृष्टश्चेत्तदासत्यमेववक्तव्यम् अन्यथानूष्णीमवतिष्ठमानोमृषावदन्उभयथापिसद्यःपापीभवति मेधातिथिनातु स
भाषानप्रवेष्टव्याइतिक्ववेदपठितम् १३ यत्रेत्यादि यस्यांसभायांअर्थिप्रत्यर्थिभ्यांअधर्मेणधर्मेनिदृश्यतेयत्रचसाक्षिभिः
सत्यमनृतेननाश्यतेसभासदांप्रेक्षमाणानांताननादृत्यतेप्रतीकारक्षमानभवतीत्यर्थः षष्ठीत्वानादरइतिअनेनषष्ठी तत्रतएव
सभासदस्तेनपापेनहताभवन्ति १४ धर्मइत्यादि यस्माद्धर्मएवातिक्रान्तोइष्टानिष्टाभ्यांसहनाशयति नार्थिप्रत्यर्थ्यादिसएवना
तिक्रान्तः ताभ्यांसहरक्षतितस्माद्धर्मेनातिक्रमणीयः माऽस्मान्बलत्सहितान्अतिक्रान्तोधर्मोऽवधीदितिसभ्यानासुता
प्राड्विवाकस्यसंबोधनमिदम् १५ दृषइत्यादि कामान्बर्षतीतिदृषःदृषशब्देनधर्मएवाभिधीयतइति अलंशब्दोवारणार्थः य
स्माद्धर्मस्ययोवारणंक्रोतिततंदेवादृषलंजानंतिनजातिदृषलम् तस्माद्धर्मन्जोच्छिद्यादितिधर्मव्यतिक्रमखंडनार्थदृषलशब्दार्थ

यत्रधर्मोह्यधर्मेणसत्यंयत्रानृतेनच हन्यतेप्रेक्ष्यमाणानांहतास्तत्रसभासदः १४ धर्मएवहतोहन्ति
धर्मैरक्षतिरक्षितः तस्माद्धर्मेनहतव्यामानोधर्मोहतोऽवधीत् १५ दृषोहिभगवान्धर्मस्तस्ययःकुरु
तेहृलम् दृषलंतविदुर्देवास्तस्माद्धर्मनलोपयेत् १६ एकएवसहृद्धर्मोनिधनेष्यनुयातियः शरी
रेणसमन्नाशंसर्वमन्याद्गच्छति १७ पादोधर्मस्यकर्त्तारपादः साक्षिणमृच्छति पादस्सभासदस्स
वान्पादोरज्ञानमृच्छति १८ राजाभवत्यनेनास्तमुच्यतेचसभासदः एनोगच्छतिकर्त्तारन्निंदाहो
यत्रनिघते १९

निर्वचनम् १६ एकइत्यादि धर्मएवैकोभिन्नंयोमरणेपिअभीष्टफलदानार्थमनुगच्छति यस्मादन्यत्स
र्वभार्यापुत्रादिशरारेणैवसहादर्शनगच्छति तस्मात्पुत्रादिस्त्रोहापेक्षयापिधर्मेनिहातव्यः १७ पादइत्यादि दुर्व्यवहारदर्शनाद
धर्मसंबंधीचतुर्थभागोऽर्थिनमधर्मकर्त्तारंप्रत्यर्थिनंवागच्छति परश्वतुर्थभागः साक्षिणमसत्यवादिनम् अन्यपादः सभास
दस्सर्वान् अधर्मप्रवृत्त्यनिवारकान्व्याप्नोति पादश्चराज्ञानंक्रजति सर्वेषांपापसंबंधोभवतीत्यत्रविवक्षितम् १८ राजेत्यादि
यस्यापुनः सभायामसत्यवादिनिंदाहोऽर्थित्यर्थोवासम्यकन्यायदर्शनेननिघते तत्रराजानिष्ठापोभवति सभासदश्चपापेन

नसंबन्धंते अर्थ्यादिकमेवकर्त्तारमुपैति १९ जातिमात्रेति ब्राह्मणजातिमात्रंयस्यविद्यतेननुब्राह्मणकर्मास्तु ध्यानंवाणिगादिव
 लास्यादिद्वारेणस्फुटन्यायान्यायनिरूपणक्षमोब्राह्मणजातिरपिवायस्यसंदर्भार्थानांब्राह्मणंअवीतिसवरंउक्तयोग्यब्राह्मणा
 भावेनकचित्कार्यदर्शनेनृपतेर्भवेन्नतुधार्मिकोपिच्यवहारज्ञोपिशूद्रः ब्राह्मणोधर्मप्रवक्तेतिविधानादेवशूद्रनिवृत्तिःसिद्धा
 नर्न्तुशूद्रइतिशूद्रनिषेधोयोग्यब्राह्मणाभावेक्षत्रियवैश्वयोरभ्यनुज्ञानार्थः अतएवकात्यायनः यत्रविप्रोनविद्वान्स्यात्क्षत्रि
 यंतत्रयोजयेत् वैश्यंवाधर्मशास्त्रज्ञंशूद्रंयत्नेनवर्जयेत्तस्मात् २० यस्येत्यादि यस्यराज्ञोधर्माविवेचनंशूद्रःकुरुतेतस्यपश्यत
 एवपंकेगौरिवतद्राष्ट्रमवसन्नमवति २१ यदित्यादि यद्राष्ट्रंशूद्रबहुलंबहुलपरलोकाभाववाद्याक्रांतंहिजशून्यंतत्सर्वदुर्भि

जातिमात्रोपजीवीवाकामंस्याद्ब्राह्मणश्रुतः धर्मप्रवक्तानृपतेर्नतुशूद्रः कथंचन २० यस्यशूद्रस्तकुरु
 तेराज्ञोधर्मविवेचनम् तस्यसीदतितद्राष्ट्रंपंकेगौरिवपश्यतः २१ यद्राष्ट्रंशूद्रशूद्रिष्ठनास्तिकाक्रांत
 महिजम् विनश्यत्याश्रुतत्कृत्तमदुर्भिक्षव्याधिपीडितम् २२ धर्मासनमधिष्ठायसंवीतागसमाहितः
 प्रणम्यलोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् २३ अर्थानर्थानुभूतुत्वाधर्माधर्मोचिकेवलौ यणक्रमेण
 सर्वाणिपश्येत्कार्याणिकार्यिणाम् २४ बाह्यैर्विभावयेद्विगंभविमंतर्गतंनृणाम् स्वरवर्णगिताका
 रैश्चक्षुषाचैष्टितेनच २५

क्षरोगपीडितंतन्शीघ्रंविनश्यति अग्नौप्रास्ताहुतिःसम्यगित्यस्याभावेनवृष्टिविरहात् उ
 पजातदुर्भिक्षरोगाद्युपजातशांत्यर्थकर्मभावाच्च २२ धर्मासनमिति धर्मदर्शनार्थमासनउपविश्य आच्छादितदेहोऽनन्यमना
 लोकपालेभ्यः प्रणामंरुत्वाकार्यदर्शनमनुतिष्ठेत् २३ अर्थानिति प्रजारक्षणोच्छेदाद्यात्मकावैहिकाअर्थानर्थौबुद्ध्यापरलोका
 र्थंधर्माधर्मोकेवलानुरुध्ययथाविरोधोनभवतितथाकार्यार्थिनांकार्याणिपश्येत् बहुवर्णमेलकेब्राह्मणादिक्रमेणपश्येत् २४
 बाह्यैरिति बाह्यैः सरादिलिंगैरित्यभिधानादेवावधारितव्यापारैः अर्थिप्रत्यर्थिनामंतर्गतमभिप्रायंनिरूपयेत् स्वरोगइत्यादिः व
 र्णःस्वाभाविकवर्णादन्यादृशोमुखकालिमादिः इंगितमथोनिरीक्षणादिः आकारोदेहमवस्वेदरोमांचादिः चैवाहस्तस्फालनादिर्यस्या

आकारैरिति आकारादिभिः पूर्वोक्तैः गत्यास्त्वल्पादादिकया अंतर्गतमनोबुद्धिरूपेण परिणतमवधार्यते २६ बालदायेति अना
थबालस्वामिकंपितृव्यादिभिरन्यायेन गृह्यमाणं तावद्वाजारक्षेतयावदसौषट्त्रिंशदब्दादिकं ब्रह्मचर्यमित्याद्यक्तेन प्रकारेण गुरुकु
लात्समावृत्तोनभवति तादृशस्यावश्यकबाल्यविगमात् यस्तत्तत्प्रादिना बाल एव समावर्तते सोपि यावदतीव बाल्योभवति तावत्त
स्य धनं रक्षेत् बाल्यंच षोडशवर्षपर्यंतम् बाल आषोडशादृषादिति नारदवचनात् २७ वशात्त्यादि वशात्सर्वंध्यासकृतदारांतरपरि
ग्रहः स्वामीनिर्वाहार्थोपकल्पितधनोपायास्तनिरपेक्षः अपुत्रासकृत्पुत्रोपितभर्तृकास्तनिष्कुलास्तसपिंडरहितास्तसाध्वीषुच
स्त्रीषु विधवास्तरो गिणीषु च यद्दत्तं तस्यापि बालधनस्येव राजारक्षणं कर्तव्यम् अत्र चानेकशब्दोपादाने गोबलीवर्दन्यायेन पुनरुक्ति

आकारैरिति गतैर्गत्याचेष्टया भाषितेन च नैत्रवल्लविकारैश्च गृह्यतेऽतर्गतं मनः २६ बालदाया
दिकरिक्थतावद्वाजात्तुपालयेत् यावत्सस्यात्समावृत्तो यावच्चातीतशिशवः २७ वशात्पुत्रासकृ
वस्याद्रक्षणान्निष्कुलास्तच पतिव्रतासकृत्पुत्रविधवास्तातुरास्तच २८ जीवन्तीनां तु तासां ये तद्
रेयुः स्वबंधवाः ताच्छिष्याच्चौरदंडेन धार्मिकः पृथिवीपतिः २९ प्रणष्टस्वामिकरिक्थराजाश्च यद्
न्निधापयेत् अर्वाकृच्यद्वाहरेत्स्वामी परेण नृपतिर्हरेत् ३० ममेदमितियो ब्रूयात्सोऽनुयोज्यो यथा
विधि सवाद्यरूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ३१

मददधनमित्यादिव्याजेन ये बांधवास्तासां जीवन्तीनां तद्दत्तं गृह्णंति तान् वक्ष्यमाणचौरदंडेन न धार्मिको राजा दंडयेत् २९ प्रणष्टेति
आज्ञातस्वामिकधनं राजा कस्य किं प्रनष्टमित्येवं पटहादिना उद्घोष्य राजद्वारा दौरेक्षितं वर्षत्रयं स्थापयेत् वर्षत्रयमध्ये यदि धनं स्वाम्या
गच्छति तदा स एव गृह्णीयात् तदूर्ध्वं तु नृपतिर्विनीयुं जीत ३० ममेदमित्यादि मदीयं धनमिति यो वदति स किं रूपं किं संख्यां कुत्र
णष्टं तद्दधनमित्यादिविधानेन प्रपृच्यः ततो यदि रूपसंख्यादीन् सत्यान् वदति तदा स तत्र धनं स्वामी तद्दत्तं ग्रहीतुमर्हति ३१ अवेदयान
इत्यादि नष्टद्रव्यस्य देशकालौ अस्मिन्देशे अस्मिन्कालेन नष्टमिति तथा वर्णेषु कृद्वाद्याकारकटकलादिपरिमाणं च यथावदज्ञानं नष्टद्र

व्यसमदंडमर्हति देशकालादिसंवादेः पुनः ३२ आददीतेति यदेतद्वाज्ञाप्रनष्टद्रव्यं प्राप्तं तस्मात्सद्वागंदशमं द्वादशं चारक्षादिनि
मित्तं पूर्वेषां साधूनामयं धर्म इति जानन्नराजा गृणहीयात् धनस्वाभिन्नो निर्गुणत्वापेक्षया येषद्वागादिग्रहणविकल्पः अवशिष्टं स्वामि
ने समर्पयेत् ३३ प्रनष्टेति यद्द्रव्यं कस्यापि प्रनष्टं स त्वाजपुरुषैः प्राप्तं रक्षायुक्तैः रक्षितं कृत्वा स्थाप्यं तस्मिन् द्रव्ये यांश्चैराङ्गगृणहीया
त्तान् हस्तिनायातयेत् गोविंदराजस्तु शताभ्यधिके वध इति दर्शनात् अत्रापि शतस्रवर्णस्य मौल्यादिकत्रयहरणे वधमाह तन्न त
त्रसंधिकृत्वा यच्चौर्यमिति यत्स्वाम्येपि प्रनष्टराज रक्षितद्रव्यहरणे नैव विशेषेण वधविधानात् शतादभ्यधिके वध इत्यस्य विशेषोपदि
ष्टवधतरविषयत्वात् ३४ ममायमिति योमानुष स्वर्णनिधिलब्ध्वा अन्येन वानिधौ प्राप्ते ममायमिति धिरिति वदति सत्येन प्रमाणे

अवेदयानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दंडमर्हति ३२ आददीताथ षड्वागं
प्रनष्टाधिगतान् नृपः दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुस्मरन् ३३ प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद्युक्तैरधिष्ठित
म् यास्तत्र चौरान् गृणहीयात्तान् राजेभ्यः यातयेत् ३४ ममायमिति यो ब्रूयान्निधिसत्येन मानवः तस्या
ददीत षड्वागं राजा द्वादशमेव वा ३५ अनृतं तु वृद्धं दंड्यः स्वयित्तस्यांशमष्टमम् तस्यैव वानिधानस्य
संख्यायां ल्पीयसी कलाम् ३६ विद्वांस्तु ब्राह्मणो ह्येषा पूर्वोपनिहितनिधिमू अशेषतोऽप्याददीत स-
र्वस्याधिपतिर्हिंसः ३७ यतुष्ये निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ तस्मात् हि जेभ्यो दत्वा हिंस्रं कोशे प्र-
वेशयेत् ३८

न च स्वसंबंधो धयतितस्य पुरुषस्य निर्गुणत्वं सगुणत्वापेक्षया ततो निधानात् अष्टभागं द्वादशभागं चाराजा गृणही-
यात् अवशिष्टं तस्यार्पयेत् ३५ अनृतमिति अस्तीयं स्वीयमिति ब्रुवन् स्वधनस्याष्टभागं दंड्यः यद्वा तस्यैव निधेरत्यंतात्पभागं गुणयि-
त्वायेनावसादनगच्छति न विषयश्च लभते तदंड्यः अल्पीयसीमितीयकनंत निर्देशात् पूर्वस्यादन्योयं दंडः विकल्पश्च निर्गुणसगुणापेक्षाः
३६ विद्वांस्तु ब्राह्मणः पूर्वमुपहितं निधिं दृष्ट्वा सर्वं गृणहीयात् न षड्वागं दद्यात् यस्मात्सर्वस्य धनजातस्य प्रकृतः अत
एवोक्तम् सर्वस्वं ब्राह्मणस्येदमिति तस्मात्परनिहितविषयमेतद्वचनम् तथा च नारदः परेण निहितं लब्ध्वा राजा त्यपहरेन्निधिमू रा

जा स्वामीनिधेः सर्वसर्वेषां ब्राह्मणादृते याज्ञवल्क्योऽप्याह राजालब्धानिधिंदद्यात् हि जेभ्योर्द्विजः पुनः विद्वानशेषमादद्यात्सर्व
स्वप्रकर्तयतः अतोयन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यां ममायमिति यो ब्रूयादित्यक्तं राजदेयार्थं निरासार्थं पित्रादिनिहितविषयत्वमेवास्य-
व्याख्यातम् तदनार्पम् नारदादिमुनिव्याख्याविपरीतं स्वकल्पितम् न मेधातिथिगोविंदराजव्याख्यानमाद्रिये ३७ यंतिति यं पुनर-
स्वामिकं पुरातनं भूम्यंतर्गतं निधिं राजालभते तस्माद्ब्राह्मणेभ्योर्द्विजानां इमांस्त्रीयधनागारं च प्रवेशयेत् ३८ निधीनामिति निधीनां
पुरातनानां अस्वीकृतानां विद्वद्ब्राह्मणोत्तरलब्धानां कृष्णार्ण्युत्पत्तिस्थानानां चार्द्धहरो राजायस्मादसौरक्षतिभूमेऽथ प्रभुः ३९ दातव्य-
मिति पदं न चोर्द्धोक्तानामपदं न द्राज्ञाचोरेभ्य आहत्य धनस्वामिभ्यो देयम् तद्धनं राजा स्वयमुपयुजानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति ४० जाति-
जानेति धर्मान् ब्राह्मणादिजातिनियतान् याजनादीन् जानपदान् अनियतं देशव्यवस्थितान् आत्मीयाविरुद्धान् देशजातिकुलधर्माश्च

निधीनां तु पुराणानां धातूनामेव च क्षितौ अर्द्धभायक्षणाद्राजाभूमेरधिपतिर्हिसः ३९ दातव्यं सर्ववर्ण-
भ्यो राज्ञाचोर्द्धतं धनम् राजा तु दुपयुजानश्चौरस्य पापं प्राप्नोति कल्पिषम् ४० जातिजानपदान् धर्मान्
णीधर्माश्च धर्मवित् समीक्ष्य कुलधर्माश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ४१ स्वानिकर्माणि कुर्वाणा दूरे संतो
पिमानवाः प्रियाभवतिलोकस्य स्वस्वकर्मण्यवस्थिताः ४२ नोत्पादयेत् स्वयं कार्यं राजानाप्यस्य पूरुषः
न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ४३ यथा नयत्यसृकृपाते मृगस्य मृगयुः पदम् नयेत्तथानुमानेन ध-
र्मस्य नृपतिः पदम् ४४

आम्नायैरप्रतिषिद्धाः प्रमाणमिति गोतमस्मरणात् श्रेणीधर्माश्च वणिगादिधर्मान् प्रतिनियतकुलव्यव-
स्थितान् ज्ञात्वा तदविरुद्धान् राजा व्यवहारेषु तद्धर्मान् व्यवस्थापयेत्तस्मात् ४१ स्वानीत्यादिजातिदेशकुलधर्मादिन्यात्मीयकर्माणि
तेष्वतः स्वैस्त्वेनित्यनैमित्तिकादौ कर्मणि वर्तमानाः दूरेपि संतोऽपि न चिन्धिनिबंधनस्नेहाभावे पिलोकस्य प्रियाभवति प्रासंगिक-
दमप्रिधाय पुनः प्रकृतमाह ४२ नोत्पादयेदिति राजाराजनिषुक्तो वा धने लोभादिना कार्यमृणादिविवादं नोत्पादयेत् तदाह कात्यायनः
राजा तु वशिलेन धनलोभेन वा पुनः स्वयं कर्माणि कुर्वत न राणां विवादिनाम् न चार्थिना प्रत्यर्थिना वा आवेदितं विवादं नालोभेनो-
पेक्षेत् ४३ यथेत्यादि यथा मृगस्य शस्त्रहतस्य रुधिरपातैः व्याध-पदं स्थानं प्राप्नोति

सत्यमित्यादि व्यवहारदर्शनप्रवृत्तोरजाच्छलमपहायसत्यं पश्येत् तथार्थं च अर्थादित्यान्मत्तार्थोच्यते अर्थवन्तं गोहिरण्या-
दिधनविषयस्थं व्यवहारं पश्येत् न त्वहमनेनाक्षिणिकोत्तनोपहसितइत्यादिस्वल्पापराधं आत्मानं च तत्तन्निर्णये स्वर्गादिफलभागि-
नं साक्षिणः सत्यवादिनाः देशकालं च देशकालोचितं स्वरूपं व्यवहारस्वरूपं गुरुलघुतादिकं पश्येत् ४५ सद्भिरित्यादि विद्वद्भिर्हर्म-
प्रधानैर्हिजातिभिर्यदृश्यमानशास्त्रमनुष्ठितं देशकुलजात्यविरुद्धमादाय व्यवहारनिर्णयं प्रकल्पयेत् एतत्सकलव्यवहारसाधार-
णं परिभाषात्मकमुक्तं संप्रतिक्रणादानमधिकृत्याह ४६ अधमर्णेति अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थं प्रयुक्तधनसिद्ध्यर्थं धनस्वामिनाराजा-
बोधितो वक्ष्यमाणलेख्यादिप्रमाणप्रतिपादितं धनमुत्तमर्णस्याधमर्णं प्रदापयेत् अधमर्णादुत्तमर्णाय दापयेदित्यर्थः कथं दापयेदिति

सत्यमर्थं च संपश्येदात्मानमथ साक्षिणः देशरूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ४५ सद्भिराचरितं
यत्स्याद्भार्मिकैश्च हिजातिभिः तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ४६ अधमर्णार्थसिद्ध्यर्थमुत्तम-
र्णेन चोदितः दापयेद्भनिकस्यार्थमधमर्णादिसावितम् ४७ यैर्यैरुपायैर्यैस्वप्राप्तुयादुत्तमर्णिकः
तैस्तेरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ४८ धर्मेण व्यवहारेण छलेनाचरितेन च प्रयुक्तसाधयेदर्थं
पंचमेन बलेन च ४९ यत्तत्तयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् न स राजाभियोक्तव्यः स्वकं ससाधयेधनम्

आह ४७ यैर्यैरिति यैर्वक्ष्यमाणैरुपायैः संप्रयुक्तमर्थमुत्तमर्णो लभते तैस्तेरुपायैर्वशीकृतमर्थं दापयेत् तात्तुपायानाह ४८ धर्मेणे-
त्यादि धर्मादिना प्रयुक्तमर्थं साधयेत्तत्र धर्मानाह रूढस्यतिः कुरुतु संवर्धिसंदिष्टैसास्त्राचारुगमेन च प्रायेण वा ऋणी दाप्यो धर्म एष उदा-
हृतः देये धने धर्मेण स्यादिति पत्तो व्यवहारेण तथा च वक्ष्यति अर्थेण व्यवमानं लिति मेधातिथिस्तु निस्त्वोयः सच्यवहारेण दापयित्त-
व्यः अन्यत्तमोपकरणं धनं दत्ताकृषिवाणिज्यादिना व्यवहारयित्तव्यः तदुत्पन्नं धनं तस्मात्तु गृह्णीयादित्याह छलादीनि त्रीण्याह बृहस्प-
तिः छयनायाचितं तत्तार्थं गानीय ऋणिका इली अन्याह तादिवाहृत्य दाप्यते तत्र सोपधिः दासपुत्रपशून् हत्वा कृत्वा द्वारोपवेशनम् यत्रा-
र्थं दाप्यते तर्ह्येतत्तद्वचनमुच्यते बधासगृह्णीयताडनाद्यैरुपक्रमैः ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः प्रकीर्तितः ४९ यदित्यादि यउ

तमर्णः संप्रतिपन्नमर्थमधमर्णात्स्वयंबलादिनासाधयतिसस्वीयंधनंसम्यक्साधयन् अस्मास्वनिवेद्य किमिति बलादिकंकृतवान्
सीतिनराज्ञानिषेद्धयः ५० अर्थइति नाहमस्मैधारयामीति धनविषये अपक्ववानं अधमर्णकरणेन लेख्यसाक्षिदिन्यादिनाप्रतिपा
दितमर्थमुत्तमर्णस्य राजाप्रदापयेत् दंडलेशंच अपक्ववेतु द्विगुणमिति वक्ष्यमाणदशभागदंडान्यूनमपि दंडं पुरुषशक्त्यादापयेत्
५१ अपेति उत्तमर्णस्य धनं देहीति सभायां प्राड्वाकेन उक्तस्याधर्मणस्य नास्मैधारयामीति अपलापे सति अभियोक्ता यदि देशयं
न प्रयोगदेशवर्तिसाक्षिणनिर्दिशेत् प्रायेण साक्षिभिरेव स्त्रीमूर्खादिसाधारणत्रणनिर्णयात्माकं साक्ष्यपुण्यासः अन्यद्वाकरणं
पत्रादिकथयेत् ५२ अदेश्यमिति अपदिश्येति असंभाष्यइति ब्रूहीत्यादि अदेश्यं यत्र देशो अधर्मणस्य त्रणग्रहणकाले सर्व
दावस्थानन्तसंभवतीति निर्दिश्य चादेशादिकन्वैतन्यानिर्दिष्टमिति अपनयति यश्च पूर्वोक्तानर्थान् स्वार्थान् स्तोक्तान् विरुद्धान्

अर्थोपव्ययमानंतुकरणेन विभावितम् दापयेद्दैनिकस्यार्थं दंडलेशंच शक्तितः ५१ अपक्ववेध
मणस्य देहीत्कृतस्य संसदि अभियोक्तादिशो देश्यकरणवान्यदुद्दिशेत् ५२ अदेश्यं यश्च दिशति
निर्दिश्यापक्वतेचयः यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावबुध्यते ५३ अपदिश्यापदेश्यं च पुनर्यस्त्वप
धावति सम्यक्प्रणिहितंचार्थं पृष्टः सन्नाभिनंदति ५४ असंभाष्ये साक्षिभिश्च देशो संभाषते मिथः
निरुच्यमानं प्रश्ने च नेच्छेद्यश्चापि निष्यतेत् ५५

वावगच्छति यश्च समहस्तात्स्ववर्णस्य पलमनेन गृहीतमिति निर्दि
ष्टं निर्दिश्य मत्पुत्रहस्ताद्गृहीतमिति एवमादिनायः पुनरपसरति यश्च सम्यक्प्रतिज्ञातमर्थं कस्मात्त्वयारात्रावसाक्षिकं द
दि प्राड्वाकेन पृष्टः सन्त समाधत्ते यश्च संभाषणानर्हनिर्जनादिदेशो साक्षिभिः सहान्योन्यं संभाषते यश्च भाषार्थस्थि
यनितरासुच्यमानं प्राड्वाकेन प्रश्ने च नेच्छेत् यश्च निष्यतेत् उक्तं च व्यवहारान्पुराऽनारव्याययथास्थानात्स्थानांत
त् यश्च ब्रूहीत्कृतो न किंचिद्ब्रवीति उक्तं साध्यं प्रमाणे प्रतिपादयति पूर्वसाधनं अपरं साध्यं तद्योनजानाति असाधनमेव साध
नत्वेन निर्दिशति असाध्यमेव मानेन शशशृंगगतंधनुर्जयमित्यादिसाध्यत्वेन निर्दिशति सतस्यात्साध्यादर्थादियते ५३ ५४

५६ साक्षिणः संतीति साक्षिणो मम विद्यंत इत्युक्ता ता निदिशो लोको यो नो निदिशति तं पूर्वोक्तैरेभिः कारणैर्हर्मस्थः प्राड्विवाकः
 पराजितं कथयेत् ज्ञातारः संति मे लुक्ता इति वा पाठः अत्र छांदसमिकारस्य परस्वरूपत्वम् ५७ अभियोक्तेति योऽर्थसिन् राजस्थाने
 निवेद्य भाषायां न ब्रूयात्तदा विषयगौरवापेक्षया बध्यो लघुनिविषये दंड्यश्च धर्मतः स्यात्सत्यर्थी पुनर्यदि पक्षत्रयमध्येन ब्रूयात्तदा ध-
 र्मत एव पराजितः स्यात्तत्तु ललेन ५८ यदिति यः प्रत्ययार्थित्वा परिमाणधनमपनयति अर्थी वा यत् परिमाणधने मिथ्या वदति तावधा-
 र्भिको अपन्नुत मिथ्योक्त धनाद्दिगुणं दंडरूपं दापनीयो अर्थमज्ञातिवचनात् ज्ञानपूर्वपन्व च मिथ्योक्तिविषयमिदम् प्रमादादिना
 पलापमिथ्यानि योगापन्व वेद्दिगुणमिति शतदशमभागां वक्ष्यति ५९ पृष्ट इति धनार्थिनोत्तमर्णेन राजपुरुषापकर्षकृता व्हानः प्राड्वि

ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तं च न विभावयेत् न च पूर्वापरं विद्यात्तस्मादर्थोत्सहीयते ५६ साक्षिणः
 संति मे लुक्ता दिशो लुक्ता दिशो नृपः धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निदिशेत् ५७ अभियोक्तान
 चेद्ब्रूयाद्ब्रूयाद्दंड्यश्च धर्मतः न च निपसात्य ब्रूयाद्दममिति पराजितः ५८ यो यावन्निह्वीतार्थमिथ्या
 यार्थेति वा वदेत् तौ नृपेण ह्यधर्मज्ञो दाप्यो तद्दिगुणं दमम् ५९ पृष्ट उपव्ययमानस्तु कृता वस्थो धने
 षिणा श्रवरैः साक्षिभिर्भाव्यान्तुपब्राह्मणसन्निधौ ६० यादृशा धनिभिः कार्या व्यवहारेषु साक्षिणः ता
 दृशान्संप्रवक्ष्यामि यथा वाच्यमृतचर्तैः ६१ गृहिणः पुत्रिणो मोलाः क्षत्रविद्व्यूदयो नयः अथ्युक्ताः
 साक्ष्यमहंति नये केचिदनापदि ६२

वाकेन पृष्टः सन्यदानधारयामीत्यपन्व ह्वानो भवति तदनुपत्यधिकृत ब्राह्मणसमस्त
 श्रवरैः साक्षिभिः त्रयो वरान्पूनायेषां तैरेरिणा भावनीयः ६० यादृशा इति धनिभिरुत्तमर्णादिभिः ऋणादानादिव्यवहारेषु यथा-
 विधाः साक्षिणः कर्तव्याः तथा विधान्पदिष्यामि यथा च तैरेपिवक्तव्यं तमपि प्रकारं वक्ष्यामि ६१ गृहिण इति कृतदारपरियहाः
 पुत्रवंतः तद्देशजाः क्षत्रियशूद्रवैश्यजातीयाः अर्थनिर्दिष्टाः संतः साक्षित्वयोग्या भवन्ति तैर्हितपरिकरपुत्रभयात्तद्देशवासिना वि-
 रोधाच्च नान्यथा वदंति न तु ये केचित् ऋणादानादिव्यवहारेषु साक्षिणः स्युः आपदि तु वा दंडपाकस्य स्त्रीसंयहणादिषूक्तव्यतिरिक्ताः सा-
 क्षिणो भवन्ति ६२

आत्ताइत्यादि क्षत्रविद्वद्भूदयोऽन्यइतिउक्तत्वात्ततोब्राह्मणपरिग्रहार्थं सर्वेषु वर्णेषु इत्यभिधानं सर्ववर्णेषु मध्ये ये यथार्था विराजता-
दिनः सर्वधर्मज्ञानोत्तरसाहिताः ते साक्षिणः कर्तव्याः उक्तविपरीतांस्तु वर्जयेत् ६३ नार्थसंबन्धिनत्यादि अणायर्थसंबन्धिनोऽ-
मर्णाद्याः आत्तानिभिन्नाणि सहायास्तत्परिचारकाः शत्रवः स्थानांतरायगतकौटसाक्ष्याः रोगपीडिता महापातकादिदूषिताः साक्षि-
णो न कर्तव्याः लोभरागद्वेषस्मृतिभ्रंशादीनामन्यथाभिधानहेतूनां संभवात् ६४ न साक्षीति प्रकृतात्साक्षिधर्मेण प्रेषु मयोग्य-
त्वात् न राजा साक्षी कार्यः कारुः सूपकारादिः कुशीलवोनदादिः तयोः स्वकर्मव्यग्रत्वात् प्रायेण धनलोभवत्त्वाच्चा साक्षिलम् श्रोत्रियो-
प्यध्ययनाग्निहोत्रादिकर्मव्यग्रतया न साक्षी लिंगस्थो ब्रह्मचारी संगनिर्गतः परिव्राजकः तयोरपि स्वकर्मव्यग्रत्वात् ब्रह्मा-
च्चा साक्षिलम् श्रोत्रियग्रहणादध्ययनाग्निहोत्रादिव्यग्रतरा ब्राह्मणस्यानिषेधः ६५ नाध्यधीनइति अध्यधीनोत्यंत परतंत्रोग-

आत्ताः सर्वेषु वर्णेषु कार्याः कार्येषु साक्षिणः सर्वधर्मविदोलुब्धा विपरीतांस्तु वर्जयेत् ६३ नार्थसंब-
न्धिनो नात्तानसहायानयैरिणः न दृष्टदोषाः कर्तव्या न व्याध्यात्तानदूषिताः ६४ न साक्षी नृपतिः कार्यो-
न कारुककुशीलवो न श्रोत्रियो न लिंगस्थो न संगेभ्यो विनिर्गतः ६५ नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्क-
न विकर्मकृत् न दृष्टो न शिशुनैको नात्योन विकलेंद्रियः ६६ नात्तो न मत्तो नोन्मत्तो न क्षत्तृष्णो पपीडि-
तः न श्रमात्तो न कामात्तो न क्रुद्धो नापितस्करः ६७

दासो न वक्तव्यो विहितकर्मत्यागाच्छोकविगर्हितः दस्कः क्रूरकर्मा-
नचौरो नापितस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् विकर्मकृत् निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् न दृष्टः प्रायेण स्मृतिभ्रंश-
भवात् न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् नैको विनाशप्रवासशंकाया तस्य च्यवरैरिति विधानात् अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याचिदव-
स्थायादयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् अंत्यश्वांडालादिः कर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेंद्रिय उपलब्धिवैकल्यात् न साक्षी का-
र्यः ६६ नात्तइति आर्त्तो बंधुविनाशादिना मत्तो मयादिना उन्मत्त उल्लेपधूतावेशादिना क्षधापि पासादिना पीडितः श्रमात्त-
वर्त्तगमनादिना भित्तः कामात्त उत्सृजकोपः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्र संबध्यते तत्रात्तीदिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिक-

नचौरो नापितस्कर इति वक्ष्यमाणत्वात् विकर्मकृत् निषिद्धकर्मकारी एतेषां रागद्वेषादिसंभवात् न दृष्टः प्रायेण स्मृतिभ्रंश-
भवात् न बालोऽप्राप्तव्यवहारत्वात् नैको विनाशप्रवासशंकाया तस्य च्यवरैरिति विधानात् अर्थप्रतिषेधसिद्धौ कस्याचिदव-
स्थायादयोरभ्यनुज्ञानार्थनिषेधवचनम् अंत्यश्वांडालादिः कर्मानभिज्ञातत्वात् विकलेंद्रिय उपलब्धिवैकल्यात् न साक्षी का-
र्यः ६६ नात्तइति आर्त्तो बंधुविनाशादिना मत्तो मयादिना उन्मत्त उल्लेपधूतावेशादिना क्षधापि पासादिना पीडितः श्रमात्त-
वर्त्तगमनादिना भित्तः कामात्त उत्सृजकोपः चौरश्च न साक्षी कार्यइति सर्वत्र संबध्यते तत्रात्तीदिर्बुद्धिवैकल्यात् चौरस्त्वधार्मिक-

स्त्रीणामित्यादि स्त्रीणामन्योन्यव्यवहारेऽङ्गादानादौ स्त्रियः साक्षिण्यो भवन्ति द्विजानां ब्राह्मणक्षत्रियविशांसदृशाः सजातीयः साक्षिणः स्युः एवं शूद्राः साधवः शूद्राणां चांडालादीनां चांडालादयः साक्षिणो भवेयुः एतच्च सजातीयसाक्ष्यभिधानमुक्तलक्षणसजातीयसाक्ष्यसंभवे विजातीया अपि साक्षिणो भवन्ति अतएव याज्ञवल्क्यः यथाजातियथावर्णं सर्वे सर्वेषु वा स्मृताः ६८ अनुभावीति गृह्णाम्यन्तरेऽरण्यादौ याचौरादिकृतो पद्वेदे होषघाते वा तताध्यादिकृतेयः कश्चित् उपलभ्यते स चादिनो रेव साक्षी भवति न तु ऋणादानादिवदुक्तलक्षणोपेतः तदेवोदाहरणात् स्पष्टयति ६९ स्त्रियापीति अंतर्वेशमादावुक्तसाक्ष्यभावे सति स्त्री बालवृद्धशिष्यबंधुदासकर्मकरा अपि साक्षिणः स्युः न च स्थिरबुद्धिस्तादिना स्त्री बालादीनां कथमप्यत्रापि साक्षित्वमित्यत्राह ७० बालवृद्धेति बालवृद्ध-

स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्द्विजानांसदृशा द्विजाः शूद्राश्च संतः शूद्राणामंत्यानामंत्ययोनयः ६८ अनुभावीतुयः कश्चिच्छ्रुत्यात्साक्ष्यविवादिनाम् अंतर्वेशमन्युरण्यवाशरीरस्यापि चात्यये ६९ स्त्रियाप्यसंभवे कार्ये बालेन स्थविरेण वा शिष्येण बंधुना वापि दासेन भूतकेन वा ७० बालवृद्धातुराणांच साक्ष्येषु वदतां मूषा जानीयादस्थिरां वा च सुसिक्तमनसां तथा ७१ साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च वागदंडयाश्च पारुष्येन परीक्षेत साक्षिणः ७२ बहुलं परिगृह्णीयात्साक्षिद्वयेन राधिपः समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वये हि जौत्तमान् ७३

याधितानां उपप्लुतमनसां च साक्ष्ये अनृतं वदतां अस्थिरा वा भवति अतस्तामनुमानेन जानीयात् यथोक्तम् वाग्भिर्विभावये छिं गौरिति ७१ साहसे धिति गृहदाहादिषु साहसे वाचार्यस्त्रीसंग्रहणे वागदंडपारुष्ये च गृहिण इत्युक्तसाक्षिपरीक्षानकार्या स्त्रियाप्यसंभवे कार्यमित्यस्यैवायमुदाहरणप्रपञ्चः ७२ बहुलमित्यादि साक्षिणां परस्परविरुद्धानां बहुभिर्यदुक्तं तदेव निर्णयार्थत्वेन राजा गृह्णीयात् समेषु तु विरुद्धानां भिन्नाधिषु गुणवतः प्रमाणी कुर्यात् गुणवतामेव विप्रतिपत्तौ द्विजौत्तमान् द्विजेषु पेउत्तमाः क्रियावंत इत्यर्थः अतएव बृहस्पतिः गुणिद्वये क्रियायुक्ता इति गोविंदराजस्तु गुणवतां विप्रतिपत्तौ द्विजौत्तमान् ब्राह्मणान् प्रमाणी कुर्यादित्याह ७३

समक्षेति चक्षुर्ग्राह्ये साक्षाद्दर्शनात् श्रोत्रग्राह्ये श्रवणात् साक्ष्यं सिध्यति तत्र साक्षी सत्यं वदन् धर्मार्थिभ्यां न मुच्यते सत्यवचनेन धर्मोपपत्तेर्दंडाभावे र्थहान्यभावात् ७४ साक्षीत्यादि साक्षी दृष्टश्रुतादन्यादृशं साधुसभायां वदन् अधोमुखेन रक्तं गच्छति परलोके च कर्मोत्तरजन्यस्वर्गरूपफलादनेन पापेन हीयते ७५ यत्रेत्यादि तमस्मिन् विषये साक्षी भवइत्येवमकृतोपियत् किं त्रक्रणादानादिपश्यति वाक्पारुष्यादिकं शृणोति तत्रापि साक्षी संपृष्टः सन् यथोपलब्धं कथयेत् अयं लकृतसाक्षी सामान्येन मनोक्तः अस्य ग्रामश्च प्राड्विकश्च राजान्वेत्यादिना नारदादिभिः प्राड्विध्यमुक्तम् ७६ एकइत्यादि एकोऽलुब्धइत्यत्राकारमश्लेषो द्रष्टव्यः एकोपि साक्षी लोभादिरहितः स्यात् अतएव व्यासः शुचिर्हित्यश्च धर्मज्ञः साक्षी यत्रानुभूतवाक् प्रमाणमेकोपि भवेत् साहसोपविशेयतः संध्यातिथिगोविंदराजाभ्यामेको लुब्धस्त्वसाक्षी स्यादिति पठितम् व्याख्यातं च लोभात्क एकः साक्षी न भवति एवं-

समक्षदर्शनात्साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिध्यति तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मार्थिभ्यां न हीयते ७४ साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन् धर्मसंसदि अवाङ्मरकमप्येति प्रेत्यस्वर्गाच्च हीयते ७५ यत्रानिबन्धोऽपीक्षेत शृणुयाद्वापि किञ्चन पृष्टस्तत्रापि तद्व्याख्यादृष्टयथाश्रुतम् ७६ एको लुब्धस्तसाक्षी स्यादित्युच्योपिनस्त्रियः स्त्रीबुद्धेरस्थिरत्वात्तु दोषैश्चान्येपियेष्टताः ७७ स्वभावेनैव यद्ब्रूयस्तद्वाह्यव्यावहारिकम् अतो यदन्यद्विब्रूयन् धर्मार्थे तदपार्थक्यम् ७८

पि भवतीति स्त्रियः पुनरात्मशौचादियुक्ता बह्वोप्यस्थिरबुद्धित्वात् क्रणादानाद्यैः पर्यालोचितव्यवहारे साक्षिण्येन भवन्ति अपर्यालोचिते तु स्तेयवाग्दंडपारुष्यादौ स्त्रियाप्यसंभवे कार्यमिति साक्षित्वमुक्तम् अन्येपियेस्तेयादिदोषैर्ध्यातास्तेपि पर्यालोपि पुनः साभावितादन्यत्कृतोपिकारणादिति तद्धर्मविषये निःप्रयोजनं तन्ग्राह्यम् ७८ सभांतरित्यादि सभामध्यं साक्षिणः संपातान् आर्थप्रत्यर्थिसमक्षराजाधिकृतो ब्राह्मणः प्रियोक्तिं स्वयन्वक्ष्यमाणप्रकारेण पृच्छेत् ७९

यहूयोरिति यहूयोरर्थित्यर्थिनोरनयोः परस्परमस्मिन्कार्येचेष्टितं जाना यतस्सर्वसत्येन कथयत यतोयुष्माकमत्र साक्षित्वम् ८०
सत्यमिति साक्षी साक्ष्ये कर्मणि सत्यं वदन्सन् उक्तवान् ब्रह्मलोकान् प्राप्नोति पुष्कलानि हलोकेषु चात्कल्लुष्टां रव्यातिं लभते परमा
देवा सत्यादिका वाक्चतुर्मुखेन पूजिता ८१ साक्ष्य इत्यादि यस्मात्साक्षी मृषा वाक् कथयन् वरुण संबंधिभिः पाशैः सर्प रज्जुभिः ज
लोदरेण परतंत्रोक्तः शतं जन्मानि यावत् अत्यर्थं पीडयते तस्मात्साक्ष्ये सत्यं ब्रूयात् ८२ सत्येनेत्यादि यस्मात्सत्येन पूर्वाजिता द-
पि पापात्साक्षी मुच्यते धर्मश्चास्य सत्याभिधानेन वृद्धिमेति तस्मात्सर्ववर्णविषये साक्षिभिः सत्यं वक्तव्यम् ८३ आत्मैवेति यस्मा
त्तत्कृत्वा कृत्तमकर्म प्रतिष्ठा आत्मैवात्मनः शरणं तस्मादेवं स्वमात्मानं नराणां अभ्यमादुत्तमं साक्षिणं मृषाभिज्ञानेनावज्ञासीः ८४

समांतः साक्षिणः प्राप्तानर्थित्यर्थिसन्निधौ प्राङ्मुखा कोनुयुं जीत विधिना तेन सांख्येन ७९
यहूयोरनयोचेत्यकार्येऽस्मिन्चेष्टितं मिथः तद्वत्सर्वसत्येन युष्माकं ह्यत्र साक्षिता ८० सत्यं साक्ष्ये
श्रुवन्साक्षी लोकान् प्राप्नोति पुष्कलान् इह चानुत्तमो कीर्तिवागेषां ब्रह्म पूजिता ८१ साक्ष्येऽनृतं वदन्-
पाशैर्बध्यते वारुणेर्भृशम् विवशाः शतमाजातीस्तस्मात्साक्ष्यं वदेदृतम् ८२ सत्येन पूयते साक्षी ध-
र्मैः सत्येन वदते तस्मात्सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ८३ आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा
तथात्मनः मावमस्याः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुत्तमम् ८४ मन्यते चे पापकृतो न कश्चित्पश्यती
ति नः तांस्तद्देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवांतरपूरुषः ८५ द्यौर्मिरापो रुद्राकां ग्निश्च मानिनाः रा
त्रिः सध्यै च धर्मश्च तज्ज्ञाः सर्वदेहिनाम् ८६

मन्यंत इति पापकारिण एव मन्यन्ते अस्मान् धर्मप्रवृत्तान् कश्चित्पश्यती
तीति तान् पुनर्वक्ष्यमाणा देवाः पश्यन्ति स्वस्यांतरपूरुषः पश्यति ८५ द्यौरित्यादि युलोक पृथिवी जल हृदयस्थ जीव चंद्रादित्या-
ग्नि यम वासुरात्रि संख्या ह्यधर्माः सर्वशरीराणां शूभाशुभ धर्मज्ञाः दिवा दीनां चाधिष्ठातृ देवतास्ति सा च शरीरिण्येकत्रावस्थापि
ता तत्सर्वजानातीति आगमप्रामाण्याद्देवांत दर्शनं तदंगो ह्येदमुक्तम् ८६ देवब्राह्मणेति प्रतिमा देवता ब्राह्मणसन्निधाने सुखी

नृदिजातिप्रभृतीन्प्राङ्मुखान् उदङ्मुखान् वा स्वयंप्रयतः प्राङ्मुखः पूर्वाणहेकालेयाथातथ्यंसाक्ष्यंपृच्छेत् ७ ब्रूहीत्यादि ब्रूही
त्येवंशब्दमुच्चार्यब्राह्मणंपृच्छेत् सत्यंब्रूहीतिपार्थिवंक्षत्रियंपृच्छेत् गोबीजस्तुवर्णापहारेयत्पापंतद्भवतोऽनृताभिधानेस्यादि-
त्येवंवैश्यम् शूद्रं पुनः सर्वेर्वक्ष्यमाणपापैः संबध्ययदिमृषावदसीतिपृच्छेत् ८ ब्रह्ममइति ब्राह्मणंहंतुः स्त्रीया
घातिनश्च येनरकादिलोकाक्रमिभिः स्मृताः येचमित्रद्रोहादिकारिणः येचोपकर्तुरपकारिणस्तेतवमिथ्यावदतोभवेयुः ८९ जन्म
प्रभृतीत्यादि हेतुमाधारयत्तयाजन्मतआरभ्यकिंचित्कृतंकृतंतत्सर्वंस्वदीयंकुक्कुसादिकंसंक्रामतिघदित्वमसत्यं ब्रवीषि ९०
एकोहमित्यादि हेतुमद्रूपकएवाहमस्मिजीवात्मकइतियदात्मानंमन्यसेमैवंमंस्थाः यस्मादेवंपापांनांपुण्यांनांचंद्रष्टांमननान्मुनि

देवब्राह्मणसान्निध्यैसाक्ष्यंपृच्छेदतंहिजान् उदङ्मुखान्प्राङ्मुखान्वापूर्वाणहेवैशतचिःशतचीन्
८७ ब्रूहीतिब्राह्मणंपृच्छेत्सत्यंब्रूहीतिपार्थिवम् गोबीजकाचनैवैश्यंशूद्रंसर्वेस्तृपातकैः ८८ ब्र-
ह्ममोयैस्मृतालोकायेचस्त्रीबालघातिनः मित्रद्रुहः कृतमस्यतेतस्युद्युवतोमृषा ८९ जन्मप्रभृति-
यत्किंचित्पुण्यमद्रुतयाकृतम् तत्तत्सर्वंशुनोगच्छेद्यदिब्रूयात्स्वमन्यया ९० एकोहमस्मीत्यात्मानं
यत्त्वकल्याणमन्यसे नित्यस्थितस्तेहृद्येषपुण्यपापैक्षितामुनिः ९१ यमोवैवस्वतोदेवोयस्तवैषह
दिस्थितः तेनचेदविवादस्तेमागंगांभाकुरुक्षेत्रगमः ९२

सर्वज्ञः तवहृदयेपरमात्मानित्यमवस्थितः तथाचश्रुतिः
ह्यसृपर्णासहजासखायासमानंरक्षंपरिषत्कजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाहृत्यनश्नन्नन्योअभिचाकशीति ९३ यमइति सर्वसंय-
मनाद्यमः परमात्मावैवस्वतइतिदंडधारित्वात्देवनादेवः यस्तवैषहृदितिप्रतितेनसहयथार्थकथनेनयदितवाविवादः यदात्मन्म-
नोगतमसावन्यज्जानातित्वंचान्यथाकथयसितदांतर्यामिनासहविप्रतिपत्तिः स्यात्एवंचात्रसत्याभिधानेनैवनिःपापः कृतकृत्यो
सिपापनिर्हरणार्थमागंगांभाचकुरुक्षेत्रंयासीः मन्त्रकृतेवात्रगंगाकुरुक्षेत्रयोः साम्यंमत्स्यपुराणेव्यासेनस्फुटीकृतम् कुरुक्षेत्र
समागंगापत्रतत्रावगाहितेति मेधातिथिगोविंदराजौतु विवस्वतःपुत्रोपोयमोदक्षिणादिकृपतिलोकतः कर्णगोचरीभू-

तवहृदयेपरिस्फुरतितेनसहयदितवाधर्मकारित्वादिवादीनास्तितदाभागांभाकुरुक्षेत्रंयासीरिन्विद्याचक्षान्ते १२ नग्नइति यःसाक्ष्यं
असत्यंवदेत्सन्नग्नः कृतमुंडनपरिभाषां३धः कर्परेणोपलक्षितः भिक्षार्थीशत्रुकुलंगच्छेत् १३ अवाकूइति योधर्मनिश्चयनिमि-
त्तंपृष्टः सन् असत्यं ब्रूयात्सपापवान् अधोमुखोमहांधकारेयो नरकस्तंगच्छति १४ अंधइति यःसभांप्राप्तः तत्त्वार्थस्यायथार्थस्या
भिप्रायं अनुपलब्ध सुल्लोचादिसुरवल्लेखेन कथयति सन्नरो३ध इव सकंदकान् गत्स्यान् भक्षयति स्रुतबुल्याप्रवृत्तो दुःखमेवमहलुभते
१५ यस्येति यस्यवदतः सर्वज्ञोतर्यामी फिमयं सत्यंवदत्कृतानृतमिति नशंकेत किंतु सत्यमेवाप्यंवदति निर्विशंकः सपद्यते तस्मादन्यं
प्रशस्ततरं पुरुषं देवानजानन्ति १६ यावतइति यस्मिंस्तथानिमित्ते साक्ष्ये यत्संख्याकान् पित्रादिबांधवान्नरके योजयति तत्संख्य

नग्नोमुंडः कपालेन भिक्षार्थी क्षिपिपासितः अंधः शत्रुकुलंगच्छेद्यः साक्ष्यमनृतंवदेत् १३ अवाकूशि
रास्तमस्य धेकुल्यिषी नरकं व्रजेत् युः प्रभवि तयं ब्रूयात्पृष्टः सन् धर्मनिश्चये १४ अधोमत्स्यानिवाग्भा
तिसन्नरः कंदकैः सह योभापते रथैकल्पमप्रत्यक्षं सभागतः १५ यस्य पिहान्निवदतः क्षेत्रज्ञो नाभि शं
कते तस्मान्न देवाः श्रेयांसलोकैर्न्यूपुरुषं विदुः १६ यावतो बांधवान् यस्मिन् हंति साक्ष्ये नृतंवदन् ताव
तः संख्यया तस्मिन् शृणु सोम्यानुपूर्वशः १७ पंचपथ्यनृते हंति दशहंति गवानृते शतमथ्यानृते हंति स-
हस्रं पुरुषानृते १८ हंति जातानजाताश्च हिरण्यार्थे नृतंवदन् सर्वभूम्यनृते हंति मास्मभूम्यनृतंव-
दीः १९

कान्क्रमेण परिगणनयामयोच्यमानान्साधोशृणु अथवा यावतो बांधवान् यस्मिन् हंति यावतां बांधवानां ह-
ननफलं प्राप्नोति तावत्संख्याकान् शृणु पक्षद्वयेन नृते निर्दार्थमिदम् १७ पंचेति पक्षविषये नृते पंच बांधवान् नरके योजयति
पंचानां बांधवानां हननफलं प्राप्नोति एवं दशगोविषये संख्यागौरवं चेदं प्रायश्चित्तगौरवार्थम् १८ हंतीति हिरण्यार्थे अनृतंव-
दन्जातान् प्रजातांश्च पुत्रप्रभृतीन् नरके योजयति एषां हननफलं प्राप्नोति भूमि विषये चानृतंवदन् सर्वप्राणिनां हननफलं प्राप्नोति
तस्माद्भूमि विषये नृतं मावदी सिति विशिष्याभिधानम् वैदूर्यादिषु अनृतंवदन् भूमिवद्दोषमाह १९ ३१ ३१

म.स.
१३०

अ.
८

अप्स्विति तडागकूपयादौ दकविषयेऽनृते स्त्रीणां च भैरुनास्थोपभोगविषये अङ्गेषु चरत्नेषु च सुक्तादिषु पाषाणसयेषु वैदूर्यादिषु अनृते भूमि तद्वायसाह १०० एतानिति एतानसत्यभाषणदोषानधिगम्य दृष्टान्तानतिक्रमेण सर्वमेवांजसातत्त्वतो ब्रूहि १०१ गोरक्षकान्त्यादि गोरक्षणाजीविनोऽपि ज्यजीविनः सूपकारादिकारु कर्मजीविनः दासकर्मजीविनः प्रतिषिद्धजीविनो ब्राह्मणान्मरुतसाक्ष्यदर्शने शूद्रवत् पृच्छेत् १०२ तद्ददन्निति तदेतत्साक्ष्यमन्यथा फिजानन्मनुष्यो धर्मेण दयादिना च व्यवहारे धन्यथा वदन्स्वर्गलोकान्न भ्रश्यति यस्माद्यदेतन्निमित्तं विशेषेणासत्याभिधानं तां देवसंबन्धिनां वाचं मन्यादयो वदंति कपुनस्तदसत्यं वक्तव्यमित्यत आह १०३ शूद्रेति यस्मिन् व्यवहारे सत्याभिधाने सति शूद्रवैश्यक्षत्रिय ब्राह्मणानां बन्धः संपद्यते तत्रासत्यं वक्तव्यं यस्मात् य

अप्यस्मिन् विदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च भैरुने अङ्गेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वप्यप्येषु च १०० एतान् दूषणवेक्ष्य त्वसंवाचनं नृतभाषणे यथाश्रुतं यथाहं सर्वमेवांजसावद १०१ गोरक्षकान्वाणिज्यास्तथाकारु कुशीलवान् प्रेष्यान्वात्सुषिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदन् चरेत् १०२ तद्ददन् धर्मतोऽर्थपुजान्मप्यन्यथानरः न स्वर्गाच्च वतलोकाद्देवी वाचं वदंति ताम् १०३ शूद्रविट्क्षत्रविप्राणायन्तोऽक्तो भवेद्दधः तत्र वक्तव्यमनृतं तद्विस्तृत्यादि शिष्यते १०४ वारदेवत्ये च रूभिर्गजे रंस्ते सरस्वतीम् अनृतस्येन सस्तस्य कुर्वीणानि कृतिपराम् १०५

तै एतच्च प्रमादस्वरलिता धर्मविषयत्वे न त्वयं तां धार्मिकसंधिकारस्तेनादिविषये तथा गौतमः नानृतवदने दोषो यज्जीवनं चेत्तदधीभतु पापीयसो जीवन्मिति न च न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितमिति मनुने वैवक्ष्यमाणत्वात् न ब्राह्मणवधप्रसक्तिरिति वाच्यम् उग्रदंडलाद्यास्तः कथंचित् संभवात् अत्र वचने शूद्रादिक्रमेणाभिधानं बन्धस्याभंगलत्वात् १०४ वारदेवेति तैसाक्षिणोऽनृताभिधानो वारदेवता केचन रूभिः सरस्वतीं यजेरन् तस्यानृताभिधानजनितपापस्य प्रहृष्टांशुर्दि कुर्वीणाः साक्षि बहूलापेक्षं चेदम् न त्वेकस्यैव साक्षिणः कर्पिजन्त्यायेन च रुद्रयम् यद्यपि वारदेवता केचन रूभिः शब्देनैव देवतात्वं न सरस्वती शब्देन विधि शब्दस्य भ्रमत्वे

कः स्यादिति न्यायात्तथापि वाग्वैसरस्वतीति श्रुतेर्वाक्सरस्वत्योरेकार्यत्वात्सरस्वतीमित्यपसंहारः अत्र प्रकरणे चेदं प्रायश्चित्ताभिधा-
 नं लाघवार्थम् तत्र क्रियमाणेऽद्विद्वत्क्षत्रियब्राह्मणवधविषयान्नृत्वादिन इत्यपि वक्तव्यं स्यात् १०५ कूष्मांडैरिति कूष्मांडम-
 भ्रायजुर्वेदिकायदेवादेव हेडनमित्येवमादयः तैर्मन्त्रदेवतायै घृतमग्नौ जुहुयात् यथाविधिपरिस्तरणादित्वात्त्वधर्मेण स्वगृह्योक्तेन
 उदुत्तमं वरुणपाशमित्येतया वरुणदेवता कया आपो हिंसा इति श्रुतेन वा बदेवता केन जुहुयात् घृतमग्नाविति सर्वत्रानुषंगः १०६
 त्रिपक्षादिति अव्याधितः साक्षी चरुणादानादिव्यवहारे त्रिपक्षपर्यंतं यदि साक्ष्यं न वेत्तद्दिवा दास्यदं सर्वमृणसुत्तमर्णस्य दद्यात्तस्य
 च सर्वस्य चरुणस्य दशमं भागं राज्ञो दंडं दद्यात् १०७ यस्येति यस्य साक्षिणः उक्तसाक्ष्यस्य सप्ताहमध्वे व्याध्यग्निदाहसन्निहितपु-
 त्रादिजातिमरणानामन्यतमं भवति देवसूचितमिथ्याभिदोषत्वाद्दण्डसुत्तमर्णस्य दंडं च राज्ञा दाय्यः १०८ असाक्षिके खिति अवि-

कूष्मांडैर्वापि जुहुयाद् घृतमग्नौ यथाविधि उदित्युच्चावाचारुण्या श्रुतेना बदेवतेन वा १०६ त्रिपक्षा-
 दनुवन्साक्ष्यमृणादिपुनरोद्गादः तद्दण्डप्राप्त्या त्वदं शब्दं च सर्वतः १०७ यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्त-
 वाक्यस्य साक्षिणः रोगोऽग्निजातिमरणमृणदाप्योदमंचसः १०८ असाक्षिकेषु लक्ष्येषु मिथो विवद-
 मानयोः अविदंस्तत्त्वतस्तस्य शपथेनापिलभयेत् १०९ महर्षिभिश्च देवैश्च कुर्यात् शपथाः कृ-
 ताः वसिष्ठश्चापिशपथं शोपेवैयचनेनृपे ११० नष्टथाशपथं कुर्यात्स्वल्पेप्यर्थे नरो बुधः वृथा हि
 शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति १११

द्यमानेषु साक्षिकेषु व्यवहारेषु परस्परं विवदमानयोस्तद्वतोर्बलादिव्यतिरेकेण
 सत्यमलभमानः प्राड्गिवाकेन वक्ष्यमाणेन शपथेन उन्नयेत् १०९ महर्षिभिश्चेति सप्तर्षिभिर्देवैश्च इंद्रादिभिः संदिग्धकार्यनिर्णया-
 र्थं शपथाः कृताः वसिष्ठोप्यनेन पुत्रशतं भक्षितमिति विन्यामित्रेणाकुपुः स्वपरिसुद्धयेपियचनापत्येस्तदाग्निराजनिशपथं चकार अ-
 नेकार्यत्वाद्भ्रातृनां शपिरपिकरोत्यर्थः ११० नष्टेति स्वल्पेपिकार्येन वृथा शपथं पंडितः कुर्यात् वृथा शपथं कुर्वन् परलोके इह लो-
 के च नाशं प्राप्नोति वृथा शपथप्रतिप्रसवार्थमाह १११ कामिनीविति बहुभार्यस्य नान्यामहं कामयेत्यमेवमत्येयसीति एवं विशिष्टः

सुरतलाभार्थं कामिनीविषये विवाहविषये च मया अन्यत्र बोद्धव्येत्यादौ गवार्थं घासाद्युपहारे च अग्नीहोमार्थं मिधनाद्युपहारे वा
ह्यग्निरक्षार्थं मंगीकृतधनादौ वृथाशपथे पापं न भवति ११२ सत्येनेति ब्राह्मणसत्यशब्दोच्चारणेन शापयेत् क्षत्रियवाहनायुधं
मम निष्फलं स्यादित्येवं वैश्वंगोबीजकांचनानि च मम निष्फलानि स्फुः शूद्रं च सर्वाणि मे पातकानि स्युरित्येवं शापयेत् कार्यगौरवला
पवापेक्षया ११३ अग्निमिति अग्निसन्निभं पंचाशत्पलिकमण्डलमयः पिंडं हस्तद्वयं विन्यस्तं समाश्रित्य पत्रं शूद्रादिकं सप्त-
पदानि पितामहाद्युक्तविधानादाहारयेत् जलोकादिरहितजले चैनं निमज्जयेत् अशेषेति कर्त्तव्यता स्मृत्यंतरे ज्ञेया पुत्राणां दारा
णां च पृथक् शिरसि एनं स्पर्शयेत् ११४ यमिति यं प्रदीप्तोऽग्निर्न दहति आपश्च यन्तोर्ध्वं न यंति न चार्तिमेव महती प्राप्नोति स शप-

कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्येत यंधने ब्राह्मणाभ्युपपत्तौ च शपथेनास्ति पातकम् ११२ सत्येन शाप
येद्दिप्रक्षत्रियवाहनायुधैः गोबीजकांचनैश्चैश्वं शूद्रं सर्वे स्त पातकैः ११३ अग्निवाहारयेदैनं सप्तचै-
नं निमज्जयेत् पुत्रदारस्य वाप्येन शिरसि स्पर्शयेत्पृथक् ११४ यमिहो न दहत्यग्निरापो नोन्मज्जयं-
ति च न चार्तिमृच्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ११५ वत्सस्य ह्यभिशास्तस्य पुराभ्रात्राय वीयसा ना
ग्निर्ददाहरोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ११६ यस्मिन् यस्मिन् विद्यादेतु कौटि साक्ष्यं कृतं भवेत् तत्तत्कार्यं
निवर्त्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ११७ लोभान्मोहाद्वयान्मेवात्मा मात्मो धात्तथैव च अज्ञानाद्दालभा
वाच्च साक्ष्यवितथमुच्यते ११८

विरुद्धो ज्ञेयः अत्र प्रकृतमर्थवादमाह ११५ वत्सस्येति यस्मात्पूर्वकाले वत्सनाम्न च रवेर्न-
कर्त्तव्ये चारुभूतः सत्येन हेतुनारोमैकमपि विहर्न दग्धवान् ११६ यस्मिन्निति यस्मिन् यस्मिन् व्यवहारे साक्षिभिरनृतमुक्तमिति-
निश्चितं भवेत्तत्कार्यं समाप्तमाहुर्वाकः पुनरपि निवर्त्तयेत् यदपि च दंडसमाप्तपर्यंतं तान्नीतंतदपि पुनः परीक्षेत् ११७ लोभा-
दिति वक्ष्यमाणविशेषार्थं लोभादीन्यथ कनिर्दिशति लोभेन विपरीतज्ञानेन भयेन स्येहेन कामेन क्रोधेनाज्ञानेनानवधाने

एषामिति एषांलोभादीनांमध्यादन्यतमस्मिन्निमित्तेसतियोमिथ्यासाक्ष्यंकथयेत्तस्यदंडविशेषाणिक्रमशोबदिष्यामि ११९
लोभादिति लोभेनमिथ्याभिधानेसतिवक्ष्यमाणानांसहस्रदंडयः मोहेनप्रथमंसाहसंवक्ष्यमाणंभयेनचवक्ष्यमाणोमध्यमसाह-
सौमेत्रात्ययमसाहसंचतुर्गुणम् १२० कामादिति स्त्रीसंभोगरूपकामानुरोधेनमिथ्यावदन्प्रथमसाहसंदशगुणंदंडयः ओ-
तुपरमध्यमसाहसंत्रिगुणंवक्ष्यमाणंअज्ञानत्वाद्दूशतेबालिश्यात्अनवधानात्प्रणशतमेवदंडयइतिसर्वत्रानुषंगः १२१ एतानिति
मत्परममध्यमसाहसपरिलोपार्थमसत्यरूपाधर्मस्यचवारणार्थमेतान्कौटसाक्ष्यविषयेपूर्वैर्मुनिभिरुक्तान्दंडान्मन्वायोआहुःएतच्चसर्व-
कौटसाक्ष्येभूयोभूयः कौटसाक्ष्यकरणेषुच १२२ कौटसाक्ष्यमिति क्षत्रियादीन्त्रीन्वर्णान्कौटसाक्ष्यात्पूर्वोक्तेनदंडयित्वाधार्मि-

एषामन्यतमेस्थानेयः साक्ष्यमनृतंवदेत् तस्यदंडविशेषांस्तुप्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ११९ लोभात्सह-
स्रदंडयस्तमोहात्पूर्वतुसाहसम् भयाद्दोमध्यमोदंडौमेत्रात्पूर्वंचतुर्गुणम् १२० कामाद्दशगुणं
र्वंकोधाच्चत्रिगुणपरम् अज्ञानाद्दूशतेपूर्णेबालिश्याच्छतमेवतु १२१ एतानाहुः कौटसाक्ष्येप्रोक्ता
न्दंडान्मनीषिभिः धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनिग्रमायच १२२ कौटसाक्ष्येतु कुर्वाणास्त्रीन्वर्णान्धा-
र्मिकोन्वृषः प्रवासयेद्दंडयित्वाब्राह्मणंतुविवासयेत् १२३ दशस्थानानिदंडस्यमनुः स्वायम्भवाग्रवा-
न् त्रिपुवर्णेषुयानिस्पुरक्षतांब्राह्मणोव्रजेत् १२४ उपस्थमुदरंजिह्वाहस्तोपादाचपचमम् चक्ष-
नासाचकणोचिधनंदेहस्तथैवच १२५

गजास्तराष्ट्रादिवासयेत् ब्राह्मणंतुधनदंडव्यतिरिक्तेनस्वराष्ट्रान्निःसारयेत् न-
जातुब्राह्मणंहन्यात्पर्वपापेनवस्थितम् राष्ट्रदेनंवाहः कुर्यात्समग्रधनमक्षतमित्तिधनसहितनिर्वासनस्याभिधास्यमानत्वात् गोरि-
दराजस्त पूर्वदंडेनदंडयित्वाग्नंक्षुर्पित्इतिव्याचष्टे मेधातिथिस्त ब्राह्मणस्यविवासस्तत्वासोपहरणंगृहभंगोचेत्याचष्टे १२३
दशोति ह्येरण्यगर्भेभित्तुर्दशदंडस्थानानिउक्तवान्पानिस्तत्रियादिवर्णत्रयविषयेभवन्तिब्राह्मणः पुनर्महत्पराधेअक्षतशरीरोदे-
शान्निःसार्यते १२४ उपस्थेति लिंगादीन्येतानिदशदंडस्थानानि अतस्तदंगेनापराधेसतिप्रतिषेधगौरवापेक्षयातदंगताडन-

वेदनादिकर्तव्यम् अल्पापराधेयथाश्रुतं धनदंडः देहदंडोभारणं महापातकादौ १२५ अतुबंधमिति पुनः पुनरिच्छातो अपराधकरणमपेक्ष्यग्राह्यत्वादिनाऽवस्थानं रात्र्यादिकंच अपराधस्थापेक्ष्यसारांचापराधकारिणो धनशरीरादिसामर्थ्यमपराधचंगुलघुभावेन चालोक्यदंडनीयेषु दंडं कुर्यात् एतच्चाभिहिताभिधास्यमानदंडशेषभूतम् १२६ अधर्मोति जीवतः स्यातिर्यशः मृतस्य स्यातिः कीर्तिः यस्मादनुबंधाद्यनपेक्ष्यदंडनभिहयशोनाशनं मृतस्य च कीर्तिनाशनं परलोकैच धर्मतिरार्जितं स्वर्गप्रतिबंधकं तस्मात्तत्परित्यजेत् १२७ अदंड्यानि राजादंडानर्हान् धनलोभादिना दंडयन् दंडाहंश्चालुरोधादिना उत्सृजन् मृतीमरस्यातिमात्रमोति १२८ वाग्दंडमिति नसाधु कृतवानसि मेघं भूयः क्षापीः इत्येवं वाङ्मूर्तिर्न प्रथमापराधे गुणवतः कुर्यात् तथापि यदि नोपशान्त्यतिरेकाधिकं न्यमाजीव हानिस्तेषां पश्य भूयादित्येवमादित्यकार्यम् तदापि यद्यसन्मार्गाच्च निवर्तते तदा धनदंडमस्य तृतीयं कु

अनुबंधं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः सारापराधौ चालोक्य दंडं दंडेषु पातयेत् १२६ अधर्मदंडं नं लोकेशो मंकीर्तिनाशनम् अस्वर्ग्यं च परत्रापितस्मात्तत्परित्यजेत् १२७ अदंड्यान् दंडयन् राजादंड्याश्चैवाप्यदंडयन् अयशोमहदाभोतिनरकचवगच्छति १२८ वाग्दंडं प्रथमं कुप्याद्विगदंडं तदूनतरम् तृतीयं धनदंडं तु वधदंडमतः परम् १२९ वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्नुयात् तदेषु सर्वमप्येतत्प्रयुजीत चतुष्टयम् १३० लोकसंख्यवहाराधयाः सजाः प्रथिताः प्रावि तां स्वरूपं कवर्णानां ताः प्रवक्ष्याम्यशेषतः १३१ जालांतरगते भानो यत्सूक्ष्मं दृश्यते रजः प्रथमतस्त्यमाणा नात्र्यसरेणुप्रचक्षते १३२

यत् एवमपि चेन्नावतिष्ठते तदा तः परं वधदंडं ताडनाद्यंगच्छेदरूपं तस्य कुर्यान्न भारणम् तो वक्ष्यति वधेनापि यदा त्वेतानिति १२९ वधेनेति व्यस्तेनांगच्छेदेनापि दंड्यान् वशो कर्तुं न शक्नुयात् तदा एतेषु सर्वं वाग्दंडादि चतुष्टयं कुर्यात् १३० लोकेति तां स्वरूपं कवर्णानां ताः पणादिसंज्ञाः ऋयविक्रयादिलोकव्यवहारार्थं पृथिव्यां प्रसिद्धास्तादंडाद्युपयोगार्थं साकल्येन कथयिष्यामि १३१ जालांतरेति गवाक्षविवरसूक्ष्मं दृश्यते न दृश्यमानपरिमाणानां प्रथमं च सरेणुं व

अथसेत्यादि अष्टौत्रयसरेणबोलिस्त्रैकापरिमाणेनज्ञेयातास्तिस्त्रोलिस्त्राराजसर्षपोज्ञेयः तैराजसर्षपास्त्रयगौरसर्षपोज्ञेयः १३३
सर्षपाइति गौरसर्षपाः षट्मध्योनस्थूलोनापिसूक्ष्मोपवोभवतित्रिभिर्यवैः कृष्णलंरक्तिकेतिप्रसिद्धंपंचभिः कृष्णालैर्माषः षोड-
शमाषाः स्रवर्णः स्यात्पुंलिङ्गश्चायंपरिमाणवचनः १३४ पलमिति चत्वारःस्रवर्णाःपलंस्यात् दशपलानिधरणंकृष्णालद्वयंस
मंकृत्वातुलयाधृतंरूप्यमाषकोबोद्धव्यः १३५ तेषोडशेति तेषोडशरूप्यमाषकारौषधरणंपुराणश्चैवराजतःसंबंधीस्यात्
कार्षिकःताम्रमयः कार्षपिणःपणइतिविज्ञेयः कार्षिकश्चास्त्रायपलचतुर्यभागोबोद्धव्यः अतएवपलंकर्षचतुष्टयमित्याभिधा-
निकाः १३६ धरणेति दशरूप्यधरणानिर्गोषशतमानोज्ञातव्यः चतुर्भिःस्रवर्णैःनिकःप्रमाणेनबोद्धव्यः १३७ पणेति पंचाशद-

अथसरेणबोष्टौविज्ञेयालिस्त्रैकापरिमाणतः ताराजसर्षपस्तिस्त्रस्त्रेयगौरसर्षपः १३३ सर्षपाः षट्मध्यवो
मध्यस्त्रियवत्लेककृष्णालम् पंचकृष्णालकोमाषस्तेस्रवर्णस्तुषोडश १३४ पलंस्रवर्णाश्चत्वारःपला
निधरणंदश द्वेकृष्णालेसमधूतेविज्ञेयोरौष्यमाषकः १३५ तेषोडशस्याद्वरणंपुराणश्चैवराजतः कार्षा
पणंतुविज्ञेयस्ताम्रिकः कार्षिकःपणः १३६ धरणानिदशज्ञेयःशतमानस्तैराजतः चतुःसौवर्णिकोनि
कोविज्ञेयस्तुप्रमाणतः १३७ पणानांद्वेशतेसाहस्रप्रथमःसाहस्रःस्मृतः मध्यमःपंचविज्ञेयःसहस्रत्वे
वचोत्तमः १३८ ऋणेदेयेप्रतिज्ञातेपंचकशतमहीति अपन्ह्वेतद्विगुणंतन्मनोरनुशासनम् १३९ व-
सिष्ठविहितांवृद्धिसृजेद्विजिविवर्द्धनीम् अशीतिभागंगृण्णीयान्मासाद्द्वार्षिकःशते १४०

धिकेद्वेशतेप्रथम

साहसोमन्वादिभिःस्मृतःपंचशतानिमध्यमःसाहसोज्ञेयःपणसहस्रंतुउत्तमसाहसोज्ञेयः १३८ ऋणेति मयोत्तमर्णस्यधनंदेय
मिति सभायामधमर्णेनोक्तेसत्यधमर्णःपणशतात्पंचपणाइत्येवंदंडमहीतियदातुसभायामपिनकिंचिदस्मैधारयामीति एवमपल
पतितदापणशतादृशपणाइत्येवंदंडमहीतिइत्येवंमनुस्मृतौदंडप्रकारः १३९ वसिष्ठेति वसिष्ठेनोक्तांवृद्धिर्धर्म्यलाहूनवृद्धिकरी
वृद्धिजीवीगृण्णीयान्तामेवदर्शयति शतेप्रयुक्तेअशीतिभागंप्रतिमासंवृद्धिगृण्णीयात् १४०

द्विकमिति द्विकंशतंहिगृणहानोवृद्धिधनग्रहणेकैल्विषीनभवति १४१ द्विकमिति ब्राह्मणादिवर्णानांक्रमेणद्विकं
तुक्पंचकंशतंसममितोनाधिकंमासस्यसंबंधिनांवृद्धिगृणहीयात् नन्वशीतिभागोलघुद्विकशतग्रहणंगुरुकथमिमौब्राह्मण
स्यलघुगुरुकस्यौविकल्पेताम् अत्रमेधातिथिगोविंदराजौतु पूर्ववृत्त्यानिर्वाहासंभवेद्विकशतपरिग्रहइतिव्याचक्षाते इदं
तुयदामः संबंधकेषुः शीतिभागग्रहणंबंधकरहितेतुद्विकशतवृद्धिपरिग्रहः तदाहयाज्ञवल्क्यः अशीतिभागोवृद्धिःस्यान्मासि
मामिसंबंधके वर्णक्रमान्तद्वित्रितुःपंचकमन्यथा वेदांतोद्गीतमहसोमुनेर्व्याख्यानमाद्रिये तद्विरुद्धंस्वबुद्ध्याचनिबद्धमधु
नातनैः १४२ नत्वेति भूमिगोधनादौभोगार्थंबंधकेदत्तेधनप्रयोगप्रवासनंतरोक्तांवृद्धिसुत्तमर्णोनिलभतेकालसंरोधश्चिरका
लावस्थानात्तद्विगुणीभूतमूलधनप्रवेशेपिनिसर्गोऽन्यस्योदानन्नवान्यतोविक्रयः मेधातिथिगोविंदराजौतु आधेश्चिरकाला

द्विकंशतंवागृणहीयात्सतांधर्ममनुस्मरन् द्विकंशतंहिगृणहानोनभवत्यर्थकिल्विषी १४१ द्विकं
कंचतुक्चपंचकचशतंसमम् मासस्यवृद्धिगृणहीयाद्गुणानामनुपूर्वशः १४२ नत्वेवाधौसोपकारे
कौसीदीवृद्धिमाप्नुयात् नचाधेः कालसंरोधान्निसर्गोस्तिनविक्रयः १४३ नभोक्तव्योबलादाधिभुं
जानोवृद्धिसुत्सृजेत् मूल्येनतोषयेच्चैनमाधिस्तेनोन्यथाभवेत् १४४ आधिश्चोपनिधिश्चोभोन
कालात्ययमर्हतः अवहायोभवेतांतोदीर्घकालमवस्थितौ १४५

वस्थानेपिनिसर्गोऽन्यत्रबंधकेनार्पण
मिति व्याचक्षाते अत्रतुसर्वदेशीयशिष्टाचारविरोधः बंधकीकृतमूल्यादेरन्यत्राधिकरणसमाचारात् १४३ नभोक्तव्येति गोप्या-
धिविषयंबचनमिदं वस्त्रालंकारादिगोप्याधिर्बलान्नभोक्तव्यः भंजानोवृद्धिसुत्सृजेत् प्राग्मूल्येनात्रेनंतोषयेत् यद्वा भोगेनासा
रतामाधौनीतेसारावस्थाधिमूल्यदानेनस्वाभिनंतोषयेत् अन्यथाबंधकचौरः स्यात् १४४ आधिश्चेति आधिर्बंधकः उपनिधि
यतइत्युपनिधिः प्रीत्याभोगार्थमर्पितंद्व्यंनारदस्मृतिलक्षितौचनिक्षेपोपनिधी तावेवात्रोपनिधिषाब्देनगृह्येतेएतावाध्युपनि-
धीचिरकालवस्थितावपिनिकालात्ययमर्हतः यदैवस्वाभिनाप्रार्थितौतदैवतस्यावहायोसिमर्पणीयावित्यर्थः १४५ अ. ६३

संश्रित्येति यत्किंचिद्दशवर्षाणीत्यनंतरं भोगेन स्वत्वहानिं वक्ष्यति तदपवादार्थमिदम् दृश्यमाना गौरुष्टोऽश्वश्च व हन् दमनार्थं च प्र
युक्तो बलीवद्दीर्घः एते प्रीत्या अन्येन तु ऋज्यमानाः कदाचिदपि स्वामिनो न नश्यंति प्रदर्शनार्थं इदं प्रीत्योपपन्नं न नश्यतीति वि
वक्षितं सामान्योपक्रमं चेदं विशेषाभिधानमिति न पुंसकलिंगता १४६ यत्किंचिदिति यत्किंचिद्भूज्जातं समक्षमेव प्रीत्यादिव्यतिरेके
ण परैर्दशवर्षाणि ऋज्यमानं स्वामीप्रेक्षते मा ऋक्षेत्यादिप्रतिषेधोक्तिं न च यतिना सोतं ह्युभयोर्गयो भवति तस्य तत्र स्वाम्यं निवर्तत इ-
ति भावः १४७ अजडोति जडो युद्धविकलः न्यूनपोऽश्ववर्षः पोगंडः तथा च नारदः बालआषोडशादूर्ध्वस्यो गंडश्चापि शब्दितः स
धनस्वामी यदि जडः पोगंडश्च न भवति तदीयदर्शनविषये च तद्भूज्जातं न नश्यते तदा स्वामिनो व्यवहारेण नष्टं ततो भोक्तुरेव तद्भूज्जातं भवति १४८
आधिरिति बंधो ग्रामादिसर्पादा बालधनं निक्षेपो वासनस्थमनारख्याय स मुद्रं यन्निधाय तदिति नारदोक्त उपनिधिलक्षणः दास्यादि

संप्रीत्या ऋज्यमानानि न नश्यंति कदाचन धेनु रूष्टो व हन् न्यो यश्च दम्यः प्रयुज्यते १४६ यत्किं-
चिद्दशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ऋज्यमानं परे स्तूष्णीं न स त ह्युभमर्हति १४७ अजडश्च दपो
गंडो विषये चास्य ऋज्यते भग्नं तद्वा व्यवहारेण भोक्ता तद्भूज्जातं भवति १४८ आधिः सीमा बालधनं निक्षे-
पोपनिधिः स्त्रियः राजस्वश्चोत्रियस्वचनभोगेन प्रणश्यति १४९ यः स्वामिनाऽनुज्ञातमाधिं भोक्ते-
विचक्षणः तेनार्द्धरुद्धिर्भोक्तव्या तस्य भोगस्य निष्कृतिः १५० कुसीदं रुद्धिर्द्वैगुण्यं नात्येति सकृदाह
ता धान्यं स देलवे बाह्येनातिक्रामति पंचताम् १५१ स्त्रियो राजश्चोत्रियधनानि उक्तेन दशवर्षभोगेन न स्वामिनो न

श्रपंति न भोक्तुः स्वत्वं भजंते १४९ यः स्वामिनेति यो रुद्ध्या दत्तं बंधं स्तास्यनुज्ञाव्यतिरेकेण भूखर्वे निन्द्येन भोक्ते तेन तस्य भोगस्य-
संक्रान्त्यर्थं मर्द्धरुद्धिर्भोक्तव्या बलभोगेन तु भोक्तव्ये बलाधिभोजने सति सर्वरुद्धित्याग एवोक्तः १५० कुसीदोति रुद्ध्या धनप्रयोगः
कुसीदं तत्र या रुद्धिः सकृद्गृहीता सा द्वैगुण्यं नातिक्रामति मूलरुद्धिर्द्वैगुण्येव भवति प्रतिदिनं प्रतिमासादि ग्राह्या इति तात्पर्यम् धा-
न्ये पुनरुद्ध्यादिः प्रयुक्ते स देलुक्षफले लूयत इति लवः ऊर्णालो मतस्मिन् वाहनीये च बलीवद्दीर्घो प्रयुक्ते चिरेणापि काले न मूल-
धान्यादिना सह पंचगुणतां नातिक्रामेदिति १५१ कृतानुसारादिति कृताया रुद्धिर्द्विकं त्रिकमिति शास्त्रेण वर्णक्रमेणोक्ता तस्याः शास्त्रा

म.स.
१३४

नुसारादधिकाव्यतिरिक्ताकृता अनोन्यावृद्धिरकृतेत्यर्थः किंतुकृता अपि वृद्धिः वर्णक्रमेण द्विकत्रिकशतादिरूपैर्यामासेग्राह्या त-
थाचविष्णुः वृद्धिंदधरकृता अपिवत्सरातिक्रमेयथाभिहितां वर्णक्रमेण द्विकत्रिकादिनेत्यर्थः किंत्वकृतवृद्धावपि विशेषांतरमाह कु-
त्सितात्सरात्ययं पंथा इति कुसीदपथः अयमधमर्णोयत्तूदविषयोक्तं पंचकंशतं द्विजातेरपि गृण्हातीत्येव कुत्सितः पंथाः पूर्वोक्ताह-
म्यवृद्धिकरादपहृष्टदस्येवंमन्वाद्य आहुः इयंचाकृता वृद्धिरुद्धारविषयेयाचनादूर्द्ध्वोद्भवात्तदाह कात्यायनः प्रीतिदत्तं न वृद्धेतयावं
न प्रतिपाचितम् याच्यमानन्मदत्तं चेद्दृष्टे पंचकंशतम् १५२ नातीति ममेकस्मिन्मासि मासद्वये मासत्रये वा गते तस्य वृद्धिं विगण-
य्य एकदादातव्येत्वेवंविधनियमपूर्वकं वृद्धिग्रहणमुत्तमर्णः संवत्सरपर्यंतं कुर्यात् नातिक्रान्ते संवत्सरे नियमस्य वृद्धिगृण्हीयात् न च श-
स्त्राददृष्टा सुक्तधर्म्य द्विकत्रिकशताद्यधिकां गृण्हीयात् अधर्मत्वबोधनार्थो निषेधः चक्रवृत्त्यादिचतुष्टयीचाशास्त्रीयान्नगृण्ही-

कृतानुसारादधिकाव्यतिरिक्तानसिद्ध्यति कुसीदपथमाहुस्तं पंचकंशतमर्हति १५२ नाति संवत्सरां
वृद्धिन्चादृष्टा पुनर्हरत् चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिताकायिकाचया १५३ ऋणं दातुमशक्तो यः क-
र्तुमिच्छेत्पुनः क्रियाम् सदत्वानिर्जिता वृद्धिकरणं परिवर्त्तयेत् १५४ अदर्शयित्वा तत्रैव हिरण्यं परि-
वर्त्तयेत् याचती संभवे वृद्धिस्तावती दातुमर्हति १५५

त्याचकालिका वृद्धेर्द्विचक्रवृद्धिः कारिताऋणिनाकृता तत्रचक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव गार्हिता कालवृद्धीस्तद्विगुणाधिकग्रहणेन
यिकाचातिवाहदोहादि कारिताऋणिकेन याऽनापकाल एकउत्तमर्णपीडयाकृता चतस्रोपि वृद्धिरशास्त्रीयान्नगृण्हीयात् तथाचवृह-
स्पतिः भागोयत्तद्विगुणादूर्द्ध्वचक्रवृद्धिश्चगृह्यते पूर्णचसोदयंपश्चात्तदूर्द्ध्वतद्विगार्हितम् कात्यायनः ऋणिकेन कृता वृद्धिरधिका-
संपकल्पिता आपकालकृतानित्यं दातव्या कारिता तथा अन्यथा कारिता वृद्धिर्न दातव्या कथंचन १५३ ऋणं दातुमिति योऽधमर्णो
धनदानासामर्थ्यात्पुनर्नर्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत्स निर्जिता उत्तमर्णः सत्यतया आत्ससात् कृतां वृद्धिं कृत्वा करणं लेख्यं पुनः कुर्यात्
१५४ अदर्शयित्वेति यदि दैवगत्या वृद्धिहिरण्यमपि समये दातुं न शक्नोति तदा तद्गृहीत्वा तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृ-

रण्यादिशेषमारोपयेत् यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिधनं तदानीं संभवति तद्दातुमर्हति १५५ चक्रवृद्धिमिति चक्रवृद्धिशाब्देनात्र चक्रवृद्धि
कटादिभाररूपावृद्धिरभिमतचक्रवृद्धिमाश्रितउत्तमर्णो देशकालव्यवस्थितः यदि वाराणसीपर्यंतं लवणादिशकटेन वहामितदाम
मेदं यद्दत्तं दातव्यमिति वेतनरूपदेशव्यवस्थितिः यदि मांसं यावद्दहामितदामासं यद्दत्तं दातव्यमिति कालव्यवस्थितिः एवमभ्युपगतदे
शकालनियमस्यो देशकालौ देवादपूरयन् शकटादिना वहन् लाभरूपफलं सकलं न प्राप्नोत्यपि तु १५६ समुदेति स्थलपथजलप
थयाने त्रिपुणादयद्देशपर्यंतं इत्यलालपर्यंतं ऊह्यमाने सति एतावत्तुल्यभोगृहीतुं युक्त इत्येवं देशलाभधनज्ञावणिगादयो यां वृद्धिं तथा
विषये चावस्थापयन्ति सौवेतनव्यवस्थातत्राधिगमं धनप्राप्तिं प्रतिप्रमाणम् १५७ योयस्येति योमनुष्यो यस्य दर्शनाय प्रतिभूस्तिष्ठे
त्तन् धनदानकाले ममायमधमर्णो दर्शनाय इति सततं तस्मिन् कालजन्तमर्णस्यादर्शयन् तद्दत्तं दातुं यतेत् १५८ प्रातिभाष्यमिति प्र

चक्रवृद्धिं समास्तु दो देशकालव्यवस्थितः अतिक्रामन् देशकालौ न तत्फलमवाप्नुयात् १५६ समुद्
यान् कुशलादेशकालार्थदर्शिनिः स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सातत्राधिगमं प्रति १५७ योयस्य प्रतिभूस्तिष्ठे
दर्शनाय हमाननः अदर्शयन् सततं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादृणम् १५८ प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सो
रिकंचयत् दंडमुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति १५९ दर्शने प्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात्पूर्वचोदितः दा
नप्रतिभविप्रते दायादानपि दापयेत् १६० अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतावृणम् पश्चात् प्रातिभविप्र
ते पराप्ते लोकेन हेतुना १६१ निरादिष्टधनश्चेत्तु प्रतिभूः स्यादलं धनः स्वधनादेव तद्दद्यान्निरादिष्ट इति स्थितिः

१६२ तिभूत्वेन यद्देयं धनं तस्यातिभाष्यं वृथादानं परिहासनिमित्तं पंडादिभ्यो देयत्वेन पित्रांगीकृतं द्यूतनिमित्तं सरानिमित्तं च
दंडं यद्देयं दंडं मुल्कं वृथादिदेयं तदवशेषं च पितृसंबन्धिनं पितरिमृते पुत्रो दातुमर्हति १५९ दर्शनेति सरानिमित्तं च यद्देयं दंडं
प्रातिभाष्यं न पुत्रो दातुमर्हतीति योयं पूर्वपि देशः सदर्शनप्रतिभूः पितुर्देयो ज्ञेयः दानप्रतिभवितु पितरिमृते पुत्रं च नृणां दापयेत् १६०
अदातरीति अदातरि दानप्रतिभूः अन्यस्मिन् दर्शनप्रतिभविप्रत्ययप्रतिभविवाविज्ञातप्रातिभाष्यकारणमूलशोधनोचितधनग्रहणं
यस्य तस्मिन्मृते दातोत्तमर्णः पश्चात् लोकेन हेतुना धनं प्राप्नुमिच्छेत् प्रातिभूवो मृतत्वात् तत्पुत्रस्वचादानप्रतिभूत्वेनादातृत्वादित्याशंक्याह

निरादिष्टेति असौ दर्शनप्रतिभूः मत्स्यप्रतिभू र्वयदि निरादिष्टधनः अधमर्णेन निःसृष्टधनः यावता धनेनासौ प्रतिभूस्तच्छोधन
पर्याप्तधनः तदात्मधनादेव तद्धनं निरादिष्टोत्र निरादिष्टधनपुत्रो लक्षणयोज्यते ऋणमुत्तमर्णयिदद्यादिति शास्त्रसंप्रदायः १६२
मत्तोन्मत्तेति मद्यादिना मत्तउन्मत्तो व्याध्यादिपीडितोपहतास्वतंत्रबालवृद्धैरस्वतंत्रत्वेन पितृभ्रातृनियुक्तादिव्यतिरेकेण कृतक
णादानव्यवहारो न सिद्ध्यति १६३ सत्येति इदं मया लुप्येयमित्येवमादिकाया भाषालेख्यादिना स्थिरीकृतापि यद्विशास्त्रं
त्यारं पर्याप्तं व्यवहारचर्चा हि भाष्यिते सा सत्यानभवति तदर्थो नालुप्येयः १६४ योगाधमनेति योगशब्दश्छलवार्त्त
कविक्रयदानप्रतिग्रहाः क्रियन्ते न तत्त्वतोऽन्यत्रापि निःशेषादौ यत्र च यजानीयात् वस्तुतो निःशेषादिन कृतं तत्सर्वं निवर्त्तते १६५

मत्तोन्मत्तात्तार्थधर्धनैर्बालेनस्थविरेणवा असंबद्धकृतश्चैव व्यवहारो न सिद्ध्यति १६३ सत्यानभा
षीमवतियद्यपि स्यात्प्रतिष्ठिता बहिश्चेद्वाप्यते धर्मान्नियता द्यावहारिकात् १६४ योगाधमनविक्री
तं योगदानप्रतिग्रहम् यत्र वाप्युपधिपश्येत्तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् १६५ ग्रहाताय दिनष्टः स्यात् कुटुंबा
र्थकृतो व्ययः दातव्यबाधवस्तत्स्यात्प्रविभक्तैरपि स्वतः १६६ कुटुंबार्थैः धर्धनोपि व्यवहारयमान
रेत् स्वदेशे वा विदेशे वा तज्यायान्मविचालयेत् १६७ बलाद् दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्वापि लेशितम्
सर्वान्बलकृतान्थान् कृतान्मत्तुरग्रवीत् १६८ त्रयः परार्थं किञ्चन तिसा क्षिणः प्रतिभूः कुलम् चत्वा
रस्तूपचीयते विप्र आद्यावणिङ्गयः १६९

बसंवर्द्धनार्थं तदृणव्ययः कृतः तदा तदृणं विभक्तैरविभक्तैश्च स्वधनाद्वा तद्व्ययम् १६६ कुटुंबार्थे इति । अंतर
निसामिसंबंधिकुटुंबव्ययनिमित्तं दासोपियदृणादानादिकुर्यात्सामीतत्तथा प्रनुमन्येत १६७ बलाद्दत्तमित्यादि बलाद्दत्तमप्रति
प्राप्त्यादिबलाद्भुक्तभूम्यादिबलाद्धेरितं च क्रूरद्विषत्रादिप्रदर्शनं चैतत्सर्वं नृपलंकृतान्वयवहारान्निवर्त्तनीयान्प्रतुराह १६८ त्रयः
पराय इति साक्षिणः प्रतिभूः कुलं च धर्मार्थव्यवहारदृष्ट्या त्रय एते परार्थं द्वैशमनुभवतितस्यात्त्वेन न साक्ष्यं प्रातिभाष्यं व्यवहारइक्षयं

चनान्गीकारयितव्याः चत्वारः पुनः ब्राह्मणोत्तमर्णवणिग्गजानः पदार्थदानफलोपादानकरणद्रव्यार्पणविक्रयव्यवहारेक्षणरूपं कु-
 र्वाणाधनोपचयं प्राप्नुवन्ति तस्माद्विप्रोदातारं आदधोत्तमर्णवणिकृतेतारं राजाव्यवहृत्तरिं बलेन न प्रवर्तयेत् पूर्वश्लोकाभिहित-
 वलनिषेधस्यैवायं प्रपञ्चः १६९ अनादेयमिति क्षीणधनोपराजानाग्राह्यमर्थगृणहीयात्समृद्धोपि स्वल्पमपि ग्राह्यं धनं न त्यजे-
 त्पस्मात् १७० अनादेयस्येति अग्राह्यग्रहणात् शास्त्रीयग्राह्यपरित्यागात्तुराज्ञः पौरैरेसामर्थ्यं व्याप्यते ततश्च सप्रेत्याधर्मे-
 ण न रकादिभोगादिहाकीर्त्या विनश्यति १७१ स्वादानादिति न्यायधनग्रहणादूणां सजातीयैः शास्त्रीयपरिणयनादिसंब-
 धात्पुनश्चावर्णसंसर्गादूर्णसंकरादित्यत्रापरिहृणादित्येव प्रजापानादुर्बलानां बलवद्भोरक्षणात्सामर्थ्यमुपजायते नृपस्य तत-
 आसाविहलोकपरलोकयोश्च वर्द्धतेत्यतएवम् १७२ तस्माद्यमेति तस्माद्यम इव राजावशीकृतक्रोधोजितेन्द्रियः स्वकीयेपि प्रिया-

अनादेयन्नाददौतपरिक्षीणोपि पार्थिवः न चादेयं समृद्धोपि सूक्ष्ममप्यर्थमुत्सृजेत् १७० अनादे-
 यस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् दोषं त्यक्त्वा प्यते राज्ञः सप्रेत्येह च नश्यति १७१ स्वादानादूणसं-
 गत्त्व बलानां च रक्षणात् बलं संजायते राज्ञः सप्रेत्येह च वर्द्धते १७२ तस्माद्यम इव स्वामी स्वयं हित्वा प्रि-
 याप्रिये वर्त्तते यास्य यावत्त्याजितक्रोधोजितेन्द्रियः १७३ यस्त्वधर्मेण कायाणि मोहात्क्रुयान्नराधिपः
 अचिरात्तदुरात्मानं वशं कुर्वति शत्रवः १७४ कामक्रोधौ तु संयम्य योऽथान्धर्मेण पश्यति प्रजास्तमनु-
 वर्त्तते समुद्रमिव सिंधवः १७५

प्रियेपरित्यज्य यमस्य चेष्टया सर्वत्र साम्यरूपया वर्त्तते १७३ यस्त्वधर्मेणेति यः पुनर्नृपति-
 लोभादिव्यवहारादधर्मेण व्यवहारादनि कार्याणि कुरुते तं दुष्टचित्तं प्रकृतिपौरविरागात्सिद्धमेव शत्रवो निगृह्णन्ति १७४ काम-
 क्रोधेति यो राजारागद्वेषो विहाय धर्मेण कायाणि निरूपयति ते राजानं प्रजापज्जन्ते समुद्रमिव नद्यः नद्यो यथा समुद्रान् निवर्त्तते ते नै-
 वैकतां यांति प्रजा अपि तस्मान् नृपाद निवर्त्तिन्यः तदेकताना भवन्तीति साम्यम् १७५ यः साधयंतमिति योऽधमणिराजवल्लभो ह-
 मिति गर्वादुत्तमर्णस्तेऽप्यधनं साधयंतं नृपे निवेदयेत् सराज्ञाऽरण्यचतुर्थभागं दंडं तस्य तद्धनं दापनीयम् १७६ ५ ५

कर्मणापीति समानजातिरपकृष्टजातिश्चाधमर्णो धनाभावे सति स्वजात्यनु रूपकर्मकरणेनापि समंकुर्यात् निवृत्तोत्तमर्णाधमर्ण
व्यपदेशतया धनिकसममात्मानंकुर्यात् समजातिरत्र ब्राह्मणेतरः कर्मणा क्षत्रविट्शूद्रान्समानजातीयान्हीनांस्तदापयेत् इति का-
त्यायनेन विशेषितत्वात् श्रेयान्तरुत्कृष्टजातिर्निकर्मकारयितव्यः किंतु शनैः शनैः यथासंभवतद्भनंदद्यात् १७७ अनेनेति
अनेन प्रोक्तप्रकरणपरस्परविवदमानानामर्थिनां साह्यादिप्रमाणेन निर्णीतार्थानि कार्याणि विप्रतिपत्तिरवंधनेन राजा समीकुर्यात् १७८
कुलज इति सत्कुलप्रसूते सदाचारवति धर्मवादिनस्तथाभिधायिनि बहुपुत्रादिपरिजने ऋजु कृतौ मनुष्ये व्यभिचाराभावान्निक्षेपंस्था-
पयेत् १७९ योयथेति योमनुष्योयेन प्रकारेण सुद्रा सहितं समुद्रं वा साक्षिकं यमर्थं स्रवर्णादियस्य हस्ते निक्षिपेत्सोऽर्थस्तेन निहं

यः साधयंतं छंदेन वेदयेद्भनिकं नृपे सराज्ञातचतुर्भागं दाप्यस्तस्य चतुर्द्वनम् १७६ कर्मणापि समं
कुर्याद्भनिकायाधमर्णिकः समो व कृष्टजातिस्तदूद्याच्छ्रेयास्ततच्छनेः १७७ अनेन विधिनाराजामि-
थोविवदतान् नृणाम् साक्षिप्रत्ययसिद्धानिकायाणिसमतान्नयेत् १७८ कुलजेव तत्संपन्ने धर्मज्ञे स-
त्यवादिनि महापक्षधनिन्याये निक्षेपनिक्षिपेद्बुधः १७९ योयथानिक्षिपेद्भस्ते यमर्थं यस्य मानवः
सतथेव ग्रहीतव्यो यथादायस्तथाग्रहः १८० यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेपे सुर्न प्रयच्छति स याच्यः प्राड्वि-
वाकेन तन्निःक्षेपसन्निधौ १८१ साह्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरूपसमान्वितैः अपदेशैश्च संन्यस्य
हिरण्यं तस्य तत्त्वतः १८२

तथैव ग्राह्यो यस्मात्त्येन प्रकारेण समर्पणं तेनैव प्रकारेण ग्रहणं न्याय्यं समुद्रस्थापितस्रवर्णादेर्नि-
क्षेपतास्तयमेव मुद्राभिलायदावदतिममेदंतु लयित्वा समर्पयेत्यभिधानंदंडाद्यर्थम् १८० यो निक्षेपेति यः पुरुषो देहिमे निक्षिप्तं
हिरण्यादिद्रव्यमित्येव निक्षेपप्राथम्यमानस्तस्य यदानसमर्पयति तदानि क्षेपप्राज्ञापिते प्राड्विवाकेन तस्य निक्षेपसुरसन्निधौ याचनी-
यः किं कृत्वा किं याचनीय इत्याह १८१ साह्येति यथमानि क्षेपे साह्यभावे स्वकीयसम्यैश्चारपुरुषैः अतिक्रांतबाल्यैः सौम्यादि-
भिर्नृपोपद्रवादिव्याजाभिधायिभिर्हिरण्यानि तत्त्वेन तत्र निक्षेपयित्वा तैरेव चारपुरुषैः सनिक्षेपधारी प्राड्विवाकेन चारपुरुषनिक्षिप्त

सर्वर्णयाच्यः १८२ सयदाति सनिक्षेपधारीयथान्यस्तंसमुद्रं चापथाकृतं कटकसुकुटाकारेण रचितं यदितथैव प्रतिपद्येत सत्यमस्ति
गृह्यतामिति तदापरेण पूर्वनिक्षेपे प्रादुर्वाके वेदिना यन्निक्षेपमिति प्रयुज्यते तत्र न किंचिदस्तीति ज्ञातव्यम् १८३ तेषामिति तेषां
चारपुरुषाणां यन्निक्षेपं हि रण्यं यथान्यस्तं पदितं न दद्यात्तदा दद्यादपि निक्षेपो ज्ञापितचारसंबन्धिनो संपाद्यदापनीयः स्यादित्येवं रूपा
धर्मनिश्चयः यो निक्षेपमित्यादि श्लोकचतुष्टयस्य चेद्दृष्टा एव पाठक्रमो मेधातिथिभोजदेवादिभिर्निश्चितः गोविंदराजस्तु साक्ष्यभावे प्र
णिधिभिरिति श्लोकोऽतएव पदितः तदा च नार्थसंगतिः न वा वृद्धास्मादादरः १८४ निक्षेप इति निक्षेप्यत इति निक्षेपः सुद्रांकितम
गणितं वा यन्निधीयते स उपनिधिः ब्राह्मणपरिभाषा कचदुपदेशभेदः तौ निक्षेपोपनिधी निक्षेपस्य उपनिधातस्मिन् जीवति प्रत्यनंतरे
तदीयपुत्रादौ तदनंतरे त्वनधिकारिण कदाचिन्न देयौ यतस्तस्य पुत्रादेरपि पितुरसमर्पणविनाशे तौ निक्षेपोपनिधीनस्यतः निक्षेप

सयदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् न तत्र विद्यते किंचिद्यत्परैरभियुज्यते १८३ तेषां न दद्या
द्यदितु तद्विरण्यं यथाविधि उभौ निगृह्य दाप्यः स्यादिति धर्मस्य धारणा १८४ निक्षेपोपनिधीनस्य
न देयौ प्रत्यनंतरे नश्यतो विनिपाते ताव निपाते त्वनाशिनौ १८५ स्वयमेव तु यो दद्यान्मृतस्य प्रत्यनंत
रे न स राज्ञा नियोक्तव्यो न निक्षेपश्च बंधुभिः १८६ अच्छले नैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वकम् विचा
रितस्य वा वृत्तं साम्नेव परिसाधयेत् १८७ निक्षेपेष्वेतेषु सर्वेषु विधिः स्यात्परिसाधने समुद्रनामुयात्किं

धारिणा च देयौ स्यातां पुत्रादेः पितुश्च पुनरविनाशे कदाचिदविनाशिनौ स्यातां तस्मादनर्थं सं
देहान्न देयौ १८५ स्वयमेवेति निक्षेपमृतस्य निक्षेपधारी तद्वनाधिकारिण पुत्रादौ तदनन्तरं स्वयमेव यः समर्पयति स राज्ञा नि
क्षेपः पुत्रादिभिर्वान्यदपि लघिनिःक्षेपमस्तीति नाक्षेपः यदिकयंचिद्भातिः स्यात्तदा १८६ अच्छले नैवेति तत्र स्थेधनांतरसद्
वलक्षणवाक्यं सामादिपरिहारेणैव प्रीतिपूर्वकं निश्चिनुयात् न तु द्रादिना दिव्यादिदानेन निक्षेपधारिणः शीलमवेत्यधार्मिको यमि
ति ज्ञात्वा सामयोगेन निश्चिनुयात् १८७ निक्षेपेति सर्वेषु निक्षेपेषु अपक्रियमाणेषु एष साक्ष्यभावेत्यादि पूर्वोक्तविधिनिर्णय

सिद्धोऽस्यात् सुद्रितादौ पुनस्तस्य निक्षेपधारी यदि भ्रममुद्रादिना न किमप्यपहरत्तदा तस्मिन् अपितेन किंदूषणं प्राप्नुयात् १८८ चो-
रैरिति चौरैर्मुषितं उदकेन देशांतरं प्रापितं अग्निना वा दग्धनिःक्षेपनिक्षेपधारी न दद्यात् यदि स्वयंतस्मान् किंचिदप्यपहरति
१८९ निक्षेपस्येति निक्षेपस्यापहोतारमनिक्षिप्य याचितारं सर्वैः सामादिभिः उपायैर्वैदिकैश्च शपथैरग्निहरणादिभिर्नृपो नि-
रूपयेत् १९० यो निक्षेपमिति निक्षिप्तधनं योनिसमर्पयति यश्चानिक्षिप्तं प्रार्थयति तौ द्वौ स्वर्णमुक्तादौ महति विषये चौरवदंडयो-
स्वल्पविषये तादृशौ तत्समं दंडनीयौ १९१ निक्षेपेति निक्षेपापहारिणं निक्षिप्तसमधनं दंडयेत् समशिष्टत्वात् अनिक्षिप्य याचि-
तारमपि न च पुनरुक्तिः महत्पराधे ब्राह्मणेतरस्य चौरवदिति पूर्वश्लोकेन शाश्वरदंडस्यापि प्राप्तौ तन्निवृत्त्यर्थमिदम् दापयेदिति

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा न दद्याद्यदितस्मात्सनसंहरंति किंचन १८९ निक्षेपस्यापह-
तारमनिक्षेपारमेव च सर्वैरुपायैरन्विच्छेच्छपथैश्चैव वैदिकैः १९० यो निक्षेपन्नाप्यति यश्चानिक्षि-
प्य याचते तावुभौ चौरवच्छास्यौ दाप्यौ वा तत्समं दमम् १९१ निक्षेपस्यापहत्तारं तत्समं दापयेदमम् त-
योपनिधिहत्तारमविशेषणपाथिवः १९२ उपधाभिश्च यः कश्चित्परद्रव्यं हरन्तुरः सप्तहायः सहतव्यः
प्रकाशादिविधैर्वधैः १९३ निक्षेपोयः कृतो येन यावांश्च कुलसन्निधौ तावानेव सविज्ञेयो विशुवन् द-
डमहति १९४ मिथोदायः कृतो येन गृहीतो मिथ एव वा मिथ एव प्रदातव्यो यथादायस्तथाग्रहः १९५

यस्मात् न चानेन पूर्वश्लोकवैयर्थ्यम् अस्य प्रथमापराधविषयत्वात् पूर्वोक्तेनाभ्यासे चोरोक्तमहासाहसादिधनदंडावरोधकत्वात् उप-
निधिमुद्रादिविहितनिहितधनम् तस्यापहत्तारं कथितविशेषणं राजा दंडयेत् १९२ उपधेति राजा त्वयिरुष्टः तस्मात्त्वारं क्षामिमम
धनं देहि धनकन्यालाभोपकरणं वा नृत्तमतिः यः परद्रव्यं गृण्हाति सच्छद्यधनसहकारिसहितो बहुजनसमक्षं करचरणशिरश्छेदा-
भिर्नाना प्रकारैर्वधोपायैः राजा हंतव्यः १९३ निक्षेपेति यः स्वर्णादिर्यावत्परपरिमितो येन साक्षिसमक्षं निक्षेपः कृतः तत्र परिमाण-
दिविप्रतिपत्तौ साक्षिवचनात्तावानेव विज्ञातव्यः विप्रतिपत्तिर्कुर्वन् अप्येतद्भुक्तानुसारेण दंडं दाप्यः १९४ मिथोदाय इति रहसिं

निक्षेपोपितो निक्षेपधारिणा च रहस्येव प्रत्यर्पणीयः न प्रत्यर्पणे साक्ष्यपेक्षं यस्मात् येनैव प्रकारेण दानं तेनैव प्रकारेण प्रत्यर्पणं दातव्यं इति श्रवणा निक्षेपधारिणो यं नियमविधिः यो यथा निक्षेपे हस्त इति तु निक्षेपे मुनिर्नियमार्थं ग्रहीतव्य इति श्रवणात् अतो न पौनरुक्त्यम् १९५
 निक्षिप्तस्येति राज्ञानि क्षिप्तस्य धनस्यासमुद्रस्य मुद्रादियुतस्य वा उपनिधि रूपस्य तथापीत्या कतिचित् कालं भोगार्थं मापितस्याने
 नोक्तप्रकारेण न्यस्तधनधारिणमपीडयन् निर्णयं कुर्यात् १९६ विक्रीणीते इति अस्वामीयः स्वामिना चानतुगतः परकीयं द्रव्यं वि
 क्रीणीते च स्तुतश्चौरैर्मन्त्रैर्मन्त्रानां मन्यमानं तं साक्षित्वं न कारयेत् न कुत्रचिदपि प्रमाणा कुर्यादित्यर्थः १९७ अवहार्येति एष प
 रस्वचिक्रयी यदि स्वाभिना नो ज्ञात्रादि परत्वेन सान्वयः संबंधी भवति तदा षट्पणशतानि अवहार्ये दिंडनीयः यदि पुनः स्वामिनः स
 बंधी भवति अपसरश्च न स्यात् अपसरत्वेनास्मात् सकाशात् न भिन्नपसरः प्रतिग्रहक्रयादिः सयस्य स्वामि संबंधी पुत्रादेः सकाशात्

निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रालोपनिहितस्य च राज्ञा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवन्त्या सधारिणम् १९६ विक्री
 णीते परस्य स्वयोऽस्वामी स्वाम्यसंमतः न तन्वयेत साक्ष्यं तु क्लृप्तं न मस्तेन मानिनम् १९७ अवहार्यो भ
 वेच्चैव सान्वयः षट्शतं दमम् निरन्वयोऽनपसरः प्रातः स्याच्चौरकिल्बिषम् १९८ अस्वामिना कृतो
 यस्तु दायो विक्रय एव वा अकृतः स तु विज्ञेयो व्यवहारे यथास्थितिः १९९ संभोगो दृश्यते यत्र न दृश्ये
 तागमः क्वचित् आगमः कारणं तत्र न संभोग इति स्थितिः २०० विक्रयाद्यो धनं किंचिद्गृह्णीयात्कुलस
 निधौ क्रयेण स विशुद्धं हि न्यायतो लभते धनम् २०१

भास्ति तदा चौरसंबंधिपापं प्राप्नोति दिंडनीय इत्यर्थः १९८ अस्वा
 मिनेति अस्वामिना यत्कृतं यदत्तं विक्रीतं वा तदकृतमेव चोद्व्यम् व्यवहारे यथा मर्यादा तथा कृतं न भवतीत्यर्थः १९९ संभोग इति
 यस्मिन् वस्तुनि संभोगो विद्यते क्रयादिरूपस्त्वागमो नास्ति तत्रागम एव प्रमाणं न भोग इति शास्त्रमर्यादा २०० विक्रयादिति विक्रीय
 ते अस्मिन्निति विक्रयदेशो विक्रयः ततोयः क्रयधनं किंचिद्वा बह्वर्हसमूहसमस्तं क्रियते क्रयेणेति क्रयो मूल्यं तेन यस्माद्गृह्णीयात् अ
 तो न्यायत एवास्वामि विज्ञेयः सकाशात् क्रयणाद्विशुद्धं धनं लभते २०१ अथेति अथ मूलमस्वामी विक्रेता मरणादेशांतरादिगम

नादिना हर्तुं शक्यते प्रकाशक्रयणे चासौ निश्चितः तदा दंडानर्ह एव केताराज्ञा मुच्यते न पृथक् स्वामी च यदस्वामिना विक्रीतं द्रव्यं
 केतुर्हस्ताच्छभ्यते अत्र च विधयोर्द्विभूत्यं केतुर्दत्तास्वधनं स्वामिना ग्राह्यं तदा हर्तुहस्यतिः वणिग्वीथी परिगतं विज्ञातं राजपूरुषैः अ
 विज्ञाता त्रयात्क्रीतं विक्रेता यत्र चामृतः स्वामी दत्तार्हमूल्यं तु प्रगृह्णीयात् स्वकंधनम् अर्हद्वयोरपहतं तत्र स्याद्वावहारतः २०२
 न्येति कुंकुमादिद्रव्यं कुंकुमादिना मिश्रीकृत्य न विक्रेतव्यन् च सा रसारमित्यभिधाय न च तुलादिना न्यून न्न परोक्षावस्थित न्न रोगा
 दिना स्थगित रूपं अत्रास्वामि विक्रयसादृश्यादस्वामि विक्रयदंड एव स्यात् २०३ अन्यांचेति शल्लुकदेया शल्लुकव्यवस्था काले निरव
 यादं दर्शयित्वा यदिसावद्यावराय दीयते तदा हे अपिकन्येते नैवैकेन शक्येनासौ वरः परिणयत इति मनु राहं शुल्कग्रहण पूर्वक कन्या
 पादानस्य विक्रय रूपत्वादर्थक्रय विक्रयसाधर्म्येणास्यात्राभिधानम् २०४ नोन्मत्तेति उन्मत्तायास्तथा कुष्ठवत्याचा चानुभूतमैशु

अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयशोधितः अदंड्यो मुच्यते राजानाष्टिको लभते धनम् २०२ नान्यदं
 न्येन संसृष्ट रूपं विक्रयमर्हति न चासारं न च न्यून न्न दूरेण तिरोहितम् २०३ अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्यावो
 षः कन्या प्रदीयते उभेते एक शल्लुकेन ब्रह्मेदित्यब्रवीन्मनुः २०४ नोन्मत्तायान कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैशु
 ना पूर्वदोषान भिरव्याप्य प्रदाता दंडमर्हति २०५ अस्ति ग्यदितृ तोय ज्ञेस्वकर्म परिहापयेत् तस्य क
 मन्तु रूपेण देयौ शस्त्रहकर्तृभिः २०६ दक्षिणास्तु दत्तास्तु स्वकर्म परिहापयन् कृत्स्नमेव लभेता
 शमन्येनैव च कारयेत् २०७ यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युः कृताः प्रत्यगदक्षिणाः स एव ता आददीत भजे
 रन्सर्व एव वा २०८

नातस्या ब्राह्मणादि विवाहात् पूर्वमुन्या दादी न्योषान्न रस्य कथयित्वा दंडा र्हेन भवति तेना कथने दंड इति ग
 म्यते यस्तु दोषवतां कन्यामिति वक्ष्यति अथ संभूय समुत्थानमाह २०५ अस्ति गति यज्ञे कृत वरण अस्ति कथदि किंचित्कर्म कृ
 ता व्याध्यादिना कर्म त्यजति तदा तस्येतर अस्तिभिः पर्यालोच्य कृतानुसारेण दक्षिणां शोदेयः २०६ दक्षिणेति माध्यंदिन स
 दक्षिणा काले दक्षिणास्तु दत्तास्तु व्याध्यादिना कर्म परित्यजन्नु शाब्दान् कृत्स्नमेव दक्षिणा भागं लभेत्कर्म शेषं प्रकृतमन्येन
 रयेत् २०७ यस्मिन्निति यस्मिन्कर्मण्याधानादौ अंगमंगं प्रतिया दक्षिणा यत्संबंधेन श्रुताः स्युः स एव ता आददीत न तत्तद्वाग

मात्रं सर्वे विभज्य गृह्यारन्नितिसंशयः अत्र सिद्धांतमाह २०८ रथमिति केषांचित् शाखिनामाधानेऽध्वर्यवे रथो देयत्वेनास्मायते
 ग्रहणेष्वध्वः उद्गात्रे सोमक्रयवहनशकटमनो व्यवस्थाम्नानसामर्थ्याद्यादक्षिणायत्संबंधत्वेन श्रूयते स एवतामाददीत संप्रतिपत्तिवि
 धाने दक्षिणाविभागमाह २०९ सर्वेषामिति तंशतेन दीक्षयतीति श्रूयते तत्र सर्वेषां षोडशानां क्रतुलिजामध्ये ये मुख्यक्रतुलिजः होत्रध्व
 र्युग्रहोद्गातारः समग्रदक्षिणायास्ते अर्द्धहाराः अष्टचत्वारिंशद्गोभ्राजो भवन्ति अतएव कात्यायनेन यद्वा दशाद्येभ्य इति प्रत्येकं दशगो
 दानं विहितम् यद्यपि तस्यार्द्धपंचाशद्भवति तथापीह न्यूनार्द्धग्रहणेनापि इमे अर्द्धिन उच्यन्ते सामीप्यादपरे भैत्राय रुणयोः प्रतिप्रस्थात्वा
 हाणाच्छसिप्रस्तोतारस्ते मुख्यर्त्तिकगृहीतदक्षिणार्द्धग्रहणेनार्द्धिन उच्यन्ते तृतीयिनोऽच्छावाकूने धाग्नीध्रप्रतिहर्तारः ते मुख्यर्त्तिक
 ग्रहीतस्य तृतीयमंशं लभन्ते पादिनस्तत्रावद्वन्नेतृपोतृस्तत्र हाण्या एते मुख्यर्त्तिकगृहीतस्य चतुर्थमंशं लभन्ते एतच्च षट् द्वितीयेभ्यः चत

रथं हरेत चाध्वर्युर्ब्रह्माधाने च वाजिनम् होता वापि हरेदस्य मुद्गाता चाप्यनः क्रये २०९ सर्वेषामर्द्धिनो
 मुख्यस्तदूर्ध्वनार्द्धिनोपरे तृतीयिनस्तृतीयांशाश्चतुर्थीशाश्च पादिनः २१० संप्रयस्त्रानिकर्माणि कुर्व
 ङ्गिरिहमानयैः अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना २११ धर्मार्थयेन दत्तस्यात्कस्मैचिद्याचते धनम्
 पश्चाच्च नतया तस्यान्नदेयं तस्य तद्भवेत् २१२ यदि संसाधयेत्तत्तुदपल्लोभेन वा पुनः राज्ञा दाप्यः स
 वर्णस्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः २१३ दत्तस्यैषोदिता धर्म्या यथावद न पक्रिया अत ऊर्त्ख्यं प्रवक्ष्यामि वेत्त
 न स्यात् न पक्रियाम् २१४

सस्तृतीयेभ्यस्तिस्त्राश्चतुर्थेभ्य इति सूत्रयत्ता कात्यायनेन स्फुटीकृतम् २१० संप्रयेति मिलित्वा गृहनिर्माण
 दीनिस्तर्कमणिलोके स्थपति सूत्रधार्यादिभिश्च मत्तुर्थैः कुर्वीद्वरेनेन यज्ञदक्षिणाविधिनाश्रयणेन व्यापाराद्यपेक्षया भागकल्पनाकार्या
 इदानीं दत्तानपकर्माह २११ धर्मार्थमिति येन यागादिकर्मार्थकस्मैचिद्याचमानाय धनं दत्तं प्रतिश्रुतं चापश्चाच्च तद्भनमसौ यागार्थं न विनि
 युंजीत तदा तद्वत्तमपि ग्राह्यं प्रतिश्रुतं च न देयं यदाह गौतमः प्रतिश्रुताग्नेऽधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् २१२ यदिति यदि तद्वत्तमसौ गृहीत्वा
 लोभादहंकाराद्दानत्पजतिप्रतिश्रुतं बाधनं बलेन गृह्णाति तदा तस्य चौरप्रायस्य संशङ्कार्थं राज्ञा स्वर्णं दंडं दापनीयो भवति २१३ दत्तस्येति

एतद्वत्तस्याप्रतिपादनं धर्मादनपेतंतदुक्तं अतोऽनंतरं भूतेरसमर्पणादिकं वक्ष्यामि २१४ ऋत इति योऽमृतिपरिक्रान्तो व्याध्यपीडितो यथा निरूपितं कर्माहंकारान् कुर्वन् कर्मानुरूपेण स्रवणीं दिव्यालान्यष्टौ दंडनीयः वेतनं चास्य न देयम् २१५ आर्त्त इत्यादि यदा व्याध्यादिपीडया कर्मन करोति यादृक् भाषितं तादृक् कर्म कुर्यात् वेतनं च चिरकालादपि लभते तैव २१६ यथोक्तमिति यत्कर्म यथाभाषितं पीडितोऽन्येन कारयेत् सस्यो वान कुर्यात् नृणां पिकारयेत् तस्य किंचित् शोषस्य कृतस्य कर्मणो वेतनं न देयम् २१७ एष धर्म इति पाव्यवस्था वेतनादानास्य कर्मणो निःशेषेणोक्ता अतोऽनंतरं संविद्यति क्रमकारिणं दंडादिव्यवस्थां वदिष्यामि २१८ योग्रामेति मदेशशब्दाभ्यां तद्वास्मिन्नो लक्ष्यं ते संघो वणिगादिसमूहः इदमस्याभिः कर्त्तव्यं परिहार्यतामित्येवं रूपं संकेतं सत्यादिशपथेन कृत्वा त-

ऋतो नात्तो न कुर्याद्योदर्पात् कर्म यथोदितम् सदंड्यः कृष्णालान्यष्टौ न देयं चास्य वेतनम् २१५ आर्त्तस्तु कुर्यात् त्वस्थः सत्तु यथाभाषितमादितुः सदीर्यस्यापि कालस्य तल्लभे तैव वेतनम् २१६ यथोक्तमार्त्तः सस्यो वायस्तत्कर्मन कारयेत् न तस्य वेतनं देयमल्योनस्यापि कर्मणः २१७ एष धर्मोऽरिवलेनोक्तो वेतनादानकर्मणः अतर्द्धमवस्थामिधर्मसमयभेदिनाम् २१८ योग्रामदेशसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् विम्वदेन्नरो लोभात्तराष्ट्रादिप्रवासयेत् २१९ निगृह्यादाप्येचैनसमयव्यभिचारिणाम् चतुःस्रवणीन् षण्णिकान् चतुःस्रवणीन् च २२० एतद्वद्विधिकुर्यान् धार्मिकः पृथिवीपतिः ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् २२१ क्रीत्वा विक्रीय चाकिंचिद्यस्येहानुशयो भवेत् सोऽतर्द्धशाहान्तद्वयं दद्याच्चैवाददीत च २२२

मध्ये यो नरो लोभादिना निःकामेत्तराजाराष्ट्रान्निर्वासयेत् २१९ निगृह्येति अथ चैनं संविद्यति क्रमकारिणं निवेचतुरः स्रवणीन् षण्णिकान् प्रत्येकं चतुःस्रवणीपरिमितान् राजतं च शतमानं विंशत्यधिकरत्निकाशतत्रयपरिमाणं त्रयमेतद्विषयलघयगौरवापेक्षया समन्वितं व्यस्तं वाराजादंडं दापयेत् २२० एतद्विति ग्रामेषु ब्राह्मणजातिसमूहेषु संविद्यति क्रमकारिणामेतद्वद्विधिधर्मप्रधानो राजानुतिष्ठेत् २२१ क्रीलेति क्रीत्वा विक्रीय चाकिंचिद्यं विनश्चररूपं स्थिरार्थं भूमिनाद्यादियस्य लोके पञ्चात्तापो

जायतेनसाधुमयाक्रीतमितिसक्रीतं दशाहमध्ये प्रत्यर्पयेत् विक्रीतं वा गृणहीयात् २२२ परेणेति दशाहादूर्द्ध्वक्रीतन्नत्यजेत्
 नापि विक्रीतं विक्रयिको बलेन दापयेत् विक्रीतं बलेन गृणहन् परित्यजन् राज्ञा षट्शतानि दंड्यः २२३ यस्त्विति नोन्मत्ताया इति सा
 मान्येनोक्तं दंडं विशेषाभिधानार्थमिदमुन्मादादिदोषानकथयित्वा दोषवतीं कन्यां वराय यः प्रयच्छति तस्य राजा स्वयमादरेण षण्णव
 तिपणान् दंडं कुर्यात् अनुशयप्रसंगेनैतल्लक्षणागतमुच्यते २२४ अकन्येति नेयं कन्यास्ततयो निरियमिति यो मनुष्यो द्वेषेण ब्रूया
 तस्या उक्तदोषमविभाषयन् पणशतं राजा दंडं प्रकल्पयेत् युक्तस्यास्याकन्येति वादिनो दंडो यस्मात् २२५ पाणिग्रहेति अर्यमणं नु
 देवं कन्या अग्निमयक्षतेत्येवमादयो वैदिकामनुष्ठाणां मंत्राः कन्याशब्दश्रवणात् कन्यास्त्वव्यवस्थितानां कन्याविषये क्वचित् शास्त्रे ध
 र्मे वा हिमिदमेव व्यवस्थिता असमवेतार्था स्यात् अतएवाह ताः क्षतयो न यो वैवाहिकमंत्रैः संस्क्रियमाणा अपि यस्मादपगतधर्मविवा

परेण तु दशाहस्य न दद्यान्नापि दापयेत् आददानो ददच्चैव राजा दंड्यः शतानि षट् २२३ यस्तु दोष
 वतीं कन्यामनारब्धाय प्रयच्छति तस्य कुर्यान्नुपौ दंडं स्वयं षण्णवतिपणान् २२४ अकन्येति तु यः क
 न्यां ब्रूयाद् द्वेषेण मानवः स शतं प्राप्नुयाद् दंडं तस्या दोषमदर्शयन् २२५ पाणिग्रहणिकामंत्राः कन्यास्त्वं
 वप्रतिष्ठिताः नाकन्यास्तु क्वचित् नृणां लुप्तधर्मक्रियाहिताः २२६ पाणिग्रहणिकामंत्रानियतं दारल
 क्षणम् तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्वद्भिः सप्तमे पदे २२७

हादिशालिन्यो भवन्ति नासीधर्म्यो विवाह इत्यर्थः न तु क्षतयो न
 वैवाहिकमंत्रहोमादिनिषेधकमिदं यागार्भिणी संस्क्रियते तथा बोद्धुः कन्यासमुद्भवमिति क्षतयो न रपिमनु नैव विवाहसंस्कारस्य व
 द्यमाणत्वात् देवलेन तु गांधर्वेषु विवाहेषु पुनर्न वैवाहिको विधिः कर्तव्यश्च त्रिभिर्वर्णैः समयेनाग्निसाक्षिक इति गांधर्वेषु विवाहेषु
 होममंत्रादिविधिरुक्तः गांधर्वश्चोपगमनपूर्वकोपि भवति तस्य क्षत्रियविषये स धर्मत्वं मनुनोक्तं अतः सामान्यविशेषन्यायात् इतर
 विषयो यं क्षतयो निविवाहस्याधर्मलोपदेशः २२६ पाणिग्रहणिकेति वैवाहिकामंत्रानियतं निश्चितं भार्यात्वे निमित्तमंत्रैर्यथा शा
 स्त्रप्रयुक्तैर्भार्यात्वेन निष्पत्तेः तेषां तु मंत्राणां सरवा सप्तपदी भवेति मंत्रेण कल्पनया सप्तमे दत्ते पदे भार्यात्वेन निष्पत्तेः शास्त्रज्ञैः निष्प

तिर्विजेयाएवंचसप्तपदीदानात्प्राप्त्यर्थात्त्वानिष्यन्तेः सत्यनुशयेजह्यान्नोर्त्वम् २२७ यस्मिन्निति न केवलं क्रयएव अन्यत्रापि
यस्मिन् यस्मिन् संबंधितेनादौ कार्येयस्य पश्चात्तापो जायते तमनेन दशाहविधिना धर्मादनपेते मार्गे नृपः स्थापयेत् २२८ पशुद्वि
ति गवादिपशुविषये स्वामिनां पालानां व्यतिक्रमे जाते विवादं सम्यग्धर्म्यं यथा तथा व्यवस्थया वक्ष्यामि २२९ दिवेति दिवा पशूनां
पालहस्तन्यत्तानां योगक्षेमविषये पालस्य गृहणीयता रात्रौ पुनः पालप्रत्यर्पितानां स्वामिगृहस्थितानां स्वामिनो दोषोऽन्यथा तु य
दिरात्रापि पालहस्तगता भवन्ति तत्र दोष उत्पन्ने पाल एव गृहणीयतां प्राप्नोति २३० गोपः क्षीरेति योगोपालारव्यो भृत्यः क्षीरेण
न भक्तादिना स्वस्वाम्यनुज्ञया धर्षितो गोम्यः श्रेष्ठामेकां गां भृत्यार्थं दुत्यात्सा भक्तादिरहिते गोपाले भृतिः स्यात् एवं चैकगवीक्षीर

यस्मिन् यस्मिन् कृते कार्येयस्येहानुशयो भवेत् तमनेन विधानेन धर्म्यं पथि निवेशयेत् २२८ पशु
पुस्वामिनां चैव पालानां च व्यतिक्रमे विवादं सम्यग्धर्माभियथावद्भर्मतत्त्वतः २२९ दिवा वक्तव्यता
पाले रात्रौ स्वामिनि तद्गृहे योगक्षमेऽन्यथा चैव पालोक्तव्यता मियात् २३० गोपः क्षीरभृतो यस्तु स
दुत्याद्दशतो वराम् गोस्याम्यनुमते भृत्यः सास्यात्पाले भृते भृतिः २३१ नष्टं विनष्टं कृमिभिः श्वहतं
विषमभृतम् हीनपुरुषकारेण प्रदद्यात्पाल एव तु २३२ विधुष्येति चौरैर्न पालो दातुमर्हति यदि
देशे च काले च स्वामिनः स्वस्य शांसति २३३ कर्णाचर्म च बालाश्च बस्तिस्नायु च रोचनाम् पशुषु स्वामि
नो दद्यात्भृते घृगानि दर्शयेत् २३४

दानेन दशागाः पालयेदित्युक्तम् २३१ नष्टमिति नष्टं दृष्टिपथातीतं कृमिभिर्जीशि
तं श्वभिः स्वादितं हतं विवरादिपातमृतं प्रदर्शनं चैतत्पालसंबन्धिरक्षकारव्यपुरुषव्यापाररहितं मृतं पलायितं गवादिपशुपाल
एव तु स्वामिने दद्यात् २३२ विधुष्येति चौरैः पुनः पटहादि विधुष्यद्दत्तं पालो दातुमर्हति विधुष्येति चौराणां बहुलप्रबल
लक्ष्यनपरसन्निहिते देशे हरणकालानंतरमेवात्मीय स्वामिनः कथयति २३३ कर्णाचर्मि स्वयं मृतेषु पशुषु कर्णाचर्मलांगूल
प्रवालान्नाभेरयो भागस्नायुरोचनाः स्वामिनां दद्यात् अन्यानि च चिन्हानि शृंगरुवादीनि दर्शयेत् २३४

अजाविकेति अजाश्चअविकाश्चअजाविकंगवाश्चप्रभृतीनिचेति द्वंद्वैकवद्भावः तस्मिन्नजाविकेष्टकैः परिवृते सति पालेनाग-
 च्छनियामजामेडकांवावनेष्टकोहन्यात्सपालस्यदोषः स्यात् २३५ तासांचेति तासामजाविकानांपालेननियमितानांयत्नाद्यदि
 कश्चिकुतश्चिदुत्पुत्यालक्षितोयांकांचिद्वन्यात्तन्पालस्तत्रदोषभाक् २३६ धनुःशतमिति चतुर्हस्तोऽधनुः शम्यायष्टिः तस्याः
 पातः प्रक्षेपोग्रामसमीपेसर्वस्तिक्ष्णत्वानिहस्तशतानित्रीन्यायष्टि प्रक्षेपान्पावत्यश्वप्रचारार्थं सस्यवपनादिसंरोधपरिहारः का-
 र्यः नगरसमीपेपुनरयंत्रिगुणः कर्तव्यः २३७ तत्रापरीति तस्मिन्परिहारस्थानेयदिकेनचिददत्तावृत्तिकंधान्युप्यतेतच्चैतदशवोभ-
 स्तेयुः तत्रपशुपालानांचतुर्दंडंनकुर्यात् २३८ वृत्तिमिति तत्रपरिहारस्थानेक्षेत्रेवृत्तिकंठकादिमयींतथाविधामुच्छ्रितांकुर्यात्तया

अजाविकेतुसंरुद्धेष्टकैः पालेत्तनायति यांप्रसह्यष्टकोहन्यात्पालेतत्किल्बिषंभवेत् २३५ तासांचे-
 दवरुद्धानांचरतीनामिथोवने यामुत्पुत्यष्टकोहन्यात्तन्पालस्तत्रकिल्बिषी २३६ धनुःशतपरीहारोग्रा-
 मस्यस्यात्समततः शम्यापातास्त्रयोवापित्रिगुणोनगरस्यतुः २३७ तत्रपरिवृतंधान्यविहिंस्युः पशवो
 यदि नतत्रप्रणयेद्दंडंनृपतिः पशुरक्षिणाम् २३८ वृत्तितत्रप्रकुर्वीतयामुष्टोनविलोकयेत् छिद्रच-
 वारयेत्सर्वसूकरसुरवातुगम् २३९ पथिक्षेत्रेपरिवृतेग्रामांतोयेःथवायुनः सपालः शतदंडाहोविपा-
 लान्चारयेत्पशून् २४० क्षेत्रेष्वन्येषुतुपशुः सपादपणमर्हति सर्वत्रतुसदोदेयः क्षेत्रिकस्येतिधारणा
 २४१ अनिर्देशाहांगांसूतावृषादेवपशूस्तथा सपालान्वाविपालान्वा नदंड्यान्मनुरब्रवीत् २४२

मपरपार्थेष्टोनविलोकयेत्तस्यांचयन्किंचिलिद्वंस्सूकरसुरवप्रवेशयोग्यंतत्सर्वमावृणुयात् २३९ पथीति वर्त्यसमीपग्रामस-
 मीपवर्तिनिवापरिहारस्थेक्षेत्रेदत्तवृत्तौसपालः पशुः पालानिवारितोहारादिनाकथंचित्सविष्टोयदाभक्षयतितदापणशतंदंड्यः प-
 शोश्चदंडासंभवात्पालपचदंड्यः विपालान्युनर्भक्षणप्रवृत्तान्क्षेत्ररक्षकोनिवारयेत् २४० क्षेत्रेधिति वर्त्यग्रामांतव्यतिरिक्तेषु-
 पशुर्भक्षयन्सपादपणंदंडमर्हति अत्रापिपालपचदंड्यः सर्वत्रक्षेत्रेपशुभक्षितंफलस्वामिनेपालेनस्वामिनावायथापराधंदातव्य-
 मितिनिश्चयः २४१ अनिर्देशाहामिति प्रसूतामनिर्गतदशाहांतथावचक्रशूलांकितोत्सृष्टवृषाह्रिहरादिप्रतिमासंबंधिपशून्

पालरहितान्वासस्यभक्षणप्रवृत्तान्मनुरदंडधानाहउत्सृष्टवृषाणामपिगार्थिगोकुलैर्पालैर्हरिणात्सपालत्वसंभवः २४२ क्षो
त्रियस्येति क्षेत्रकर्त्ताथपशुसस्यभक्षणे अयथाकालंवपनादौवापराधेसतिधावतोरजभागस्यतेन हानिः कृताततोदशगुणदं
डः स्यात् क्षेत्रिकाविदितेभृत्यानामुक्तापराधेक्षेत्रिकस्यैवदशगुणार्द्धदंडः क्षेत्रसस्यप्रसंगाच्चेदमुक्तम् २४३ एतदितिस्वामि
नांपालानांचारक्षणादपराधेपशूनांचसस्यभक्षणरूपेधर्मप्रधानोभूपतिरेतत्पूर्वोक्तकर्त्तव्यमनुतिष्ठेत् २४४ सीमामिति द्वयो
ग्रामयोर्मर्यादांप्रतिविप्रतिपत्तायुत्यन्नायांज्यैष्टेमासिग्राह्यरवितापसंशुक्लतृणत्वात्प्रकटीभूतेषुसीमालिंगेषुराजासीमांनिश्चि
नुयात् २४५ सीमावृत्तानिति न्यग्रोधादीन्वृत्तान्क्षीरिणउदुंबरादीन्चिरस्थायित्वात्सीमालिंगभूतात्कुर्वीत २४६ गुल्मा

क्षेत्रियस्यात्ययेदंडोभोगादशगुणोभवेत् ततोऽर्द्धदंडोभृत्यानामज्ञानात्क्षेत्रियस्यतु २४३ ए
तद्विधानमातिष्ठेद्भूमिकः पृथिवीपतिः स्वामिनांचपशूनांचपालानांचव्यतिक्रमे २४४ सीमां
तिसमुत्पन्नेविवादेग्रामयोर्द्वयोः ज्यैष्टेमासिनयेत्सीमांक्रमकाशेषुसंतुषु २४५ सीमावृत्तांश्चकु
र्वीतन्यग्रोधाश्चत्तिकंसुकान् शाल्मलीन्सालतालांश्चक्षीरणश्चवपादपान् २४६ गुल्मान्वेणू
श्चविविधान्शमीवल्लीस्थलानिच शरान्कुञ्जकगुल्माश्चतथासीमाननश्यति २४७ तडागान्यु
दपानानिवाप्यः प्रस्त्रवणानिच सीमासंधिषुकार्याणिदेवतायतनानिच २४८ उपच्छन्नानिचान्या
निसीमालिगानिकारयेत् सीमाज्ञानेनृणांवीक्ष्यनित्यंलोकेविपर्ययम् २४९

गूंश्चप्रचुरकंटकत्वाल्पकंटकत्वादिभेदेननानाप्रकारान्सीमावृत्तान्वल्योलताः स्थानानिह्रिमोन्नतभूभागान्शरान्कुञ्जकगु
ल्माश्चप्रचुराः स्यभोगत्वेनादरार्थंपृथक्कुनिर्दिष्टान्सीमालिंगभूतान्कुर्यात् एवंकृतेसीमाननश्यति २४७ तडागानिति तडा
गकूपदीर्घिकाजलनिर्गममार्गदेवगृहाणिसीमारूपेणग्रामहयसंधिस्थानेषुकर्त्तव्यानि एतेषुसीमानिर्णयायविरव्याप्यकृते
उदकाद्यर्थिजनाअपिश्रुतिपरंपरयाचिरकालेपिसाक्षिणोभवन्ति २४८ उपच्छन्नानीत्यादि सीमानिर्णयेसर्वदाऽस्मिन्लोके

मनुष्याणां विप्रममज्ञानं दृष्ट्वाऽभिहितव्यतिरिक्तानि गूढानि वक्ष्यमाणानि सीमाविन्धानि कारयेत् २४९ अश्मेति यानीति प्रस्त
 स्थिगोवालतुषमस्मकपटिकाशु फगोमयपक्केष्टकाऽगारपाषाणकर्परसिकताअन्यान्यप्येवंप्रकाराणिकालांजनकार्यासाऽस्थिप्र
 तीनियानिविरकालेनापि भूमिरात्मसात् न करोति तानि ग्रामयोः संधिषु सीमायां प्रक्षिप्य कुंभे धेनानि सीमांतेषु निधापयेदिति बृह
 स्पतिवचनात् स्थूलपाषाणव्यतिरिक्तानि कुंभेषु कृत्वा प्रच्छन्नानि भूमौ निरुवायधारयेत् २५० २५१ एतैरिति विवदमानयो-
 ग्रामयोः प्रागुक्तैरेतैरुक्तविद्भैराजासीमामुन्येत् वसतोऽपुनरविच्छिन्नया भक्त्या सीमानिर्णयोनतु त्रिपुरुषादिकतया तस्याधिः
 सीमेति पर्वदस्तत्वात् ग्रामद्वयसंधिस्थनद्यादिप्रवृहेन च पारावारग्रामयोः सीमानिश्चिनुयात् २५२ यदीति यदि पृच्छन्नप्रकाश

अश्मनोऽस्थीनि गोवालांस्तृषान्भस्मकपालिकाः करीषमिष्टकंगारां च्छर्करावालुकास्तथा २५० या
 निचैवंप्रकाराणिकालाद्भूमिर्भूक्षयेत् तानिसंधिषु सीमायामुप्रकाशानि कारयेत् २५१ एतैर्लिङ्गैर्न
 येत्सीमां राजा विवदमानयोः पूर्वमुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च २५२ यदि संशय एव स्यात् लिङ्गाना
 मपि दर्शने साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः २५३ ग्रामीयककुलानां च समक्षं सीमिन्नि सा-
 क्षिणः प्रष्टव्याः सीमलिङ्गानि तयोश्चैव विवादिनोः २५४ ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीमिन्नि श्रव्य
 म् निवधीयात्तथा सीमां सर्वांस्तान् श्रव्यनामतः २५५ शिरोभिस्ते गृहीत्वो वास्त्रम्विणोरक्तवाससः स्रक्त
 तैः शापिताः स्वैस्त्वेन ये युक्ते समंजसम् २५६

लिङ्गं दर्शनेपि प्रच्छन्नांगारादितुषाजमीस्थानांतरेनां त्वानि स्वाताचार्य-

सीमातरुर्न्यग्रोधः इत्यादिसमस्त एव यदि संदेहः स्यात् तदा साक्षिप्रमाण एव सीमाविवादनिश्चयो भवेत् २५३ ग्रामीति ग्रामिक-
 जनसमूहानां ग्रामद्वयस्थानियुक्तयोर्वादिप्रतिवादिनोश्च समक्षं सीमाविषये सीमा लिङ्गसंदेहे लिङ्गानि साक्षिणः प्रष्टव्याः २५४ ते
 इति ते पृष्टाः साक्षिणः समस्ता द्वे धेन सीमाविषयेन येन प्रकारेण निश्चयं ब्रूयुः तेन प्रकारेणाविस्मरणार्थं पित्रे सीमां लिखेत्तां श्रव-
 णेनैव साक्षिणो नाम विभागतो लिखेत् २५५ शिरोभिस्ते तैसाक्षिण इति सामान्यश्रवणोपरि रक्तस्त्रवाससः सीमानं ये पुरितया

अवल्यवचनात्स्त्रपुष्पमालाधारिणो लोहितवाससो मस्तके मृच्छोष्णिगृहीत्वा यदस्माकं संकृतं तन्निष्कलं स्थादिति एवमा-
त्मीयैः स्मृतैः शापिताः संतः तांसीमां यथाशक्ति निर्णयेयुः २५६ यथोक्तेति ते सत्यप्रधानाः साक्षिणः शास्त्रोक्तेन विधानेन निर्णी-
यस्थानिष्पापमवन्ति अतश्चेन तु निश्चिन्वन्तः प्रत्येकं पणशतद्वयं देदुं दाप्यामवेयुः २५७ साक्ष्येति तत्र संधिविवादसाक्ष्यभावे-
चतुर्दिशं समंतभवाः सामंतास्तस्वामिनः चत्वारो ग्रामवासिनः साक्षिधर्मेण राजसमक्षं सीमानिर्णयंकुर्युः २५८ सामंतैति साक्षि-
धर्मेण राजसमक्षमनुभवेन निर्णयमकुर्वतां ग्रामवासिनां ग्रामनिर्माणकालादारभ्य मौलानां पुरुषक्रमेण तद्ग्रामस्थानां सीमासाक्षि-
णामभावदमान्वक्ष्यमाणान्सन्निहितवनचारिणः पृच्छेत् २५९ व्याधेति लुब्धकान्पक्षिवधजीविनः गोपालान्मत्स्यजीविनो मूलं

यथोक्तेन न्यतस्ते पूर्यते सत्यसाक्षिणः विपरीतं न्यतस्तदाप्याः स्युर्दिशतं दमम् २५७ साक्ष्यमा-
वेतु चत्वारो ग्रामाः सामंतवासिनः सीमानिर्णयंकुर्युः प्रयताराजसन्निधौ २५८ सामंतानामभावे तु
मौलानां सीमासाक्षिणाम् इमानप्यः पुंयुजीतपुरुषान्वनगोचरान् २५९ व्याधच्छाकुनिकान्नापा-
नैवत्तान्मूलखानकान् व्यालग्राहान् श्ववृत्तीनन्यांश्च वनचारिणः २६० ते पृष्ठास्तथैवाभूयुः सीमा-
संधिषु लक्षणम् तत्तथास्थापयेद्वाजाधर्मेण ग्रामयोर्द्वयोः २६१ क्षेत्रकूपतडागानामारामस्य गृहस्य-
च सामंतप्रत्ययोजेयः सीमासेतुविनिर्णयः २६२ सामंताश्चेन्मृषाभूयुः सेतो विवदतो नृणाम् सर्वे पृथक्
पृथग्दंड्याराजामध्यमसाहसम् २६३

एतान्जीविनः सर्पग्राहिणः शिलोच्छृत्तीनन्यांश्च फलपुष्पे धनाद्यर्थं वनव्यवहारिणः
पृच्छेत् एते हि स्वप्रयोजनार्थं तेन ग्रामेण सर्वदा वनं गच्छेयुः तद्ग्रामसीमाभिज्ञाः संभवन्ति २६० ते पृष्ठा इति ते व्याधादयः पृष्ठास्तसीमारु-
पेषु ग्रामसंधिषु येन प्रकारेण चिह्नं भूयुः तत्तेनैव प्रकारेण राजा द्वयोर्ग्रामयोः सीमां व्यवस्थापयेत् २६१ क्षेत्रेति एकग्रामे पि क्षेत्रकूप-
तडागान् गृहानां सीमासेतुविवादे समस्तदेशवासिसाक्षिप्रमाणक एव सर्वादा चिह्ननिष्पयो विज्ञेयोन व्याधादिप्रमाणकः २६२ सामंतो
सीमाचिह्ननिमित्तं विषदमानानां संलुप्याणां वदिसां नानादेशवासिनो मिथ्या ब्रूयुस्तदा ते सर्वे प्रत्येकं राजामध्यमसाहसं दंडनीयाः ए

चासामंतस्त्रुणाणां पूर्वोक्तद्विशतोदसो ज्ञेयः २६३ गृहमिति गृहतडागो ज्ञानक्षेत्राणामन्यतमं मारणं बंधनादिभयकथनपूर्वमाक्र
हरणं पंचपणशतानि दंडनीयः स्यात्स्वातंत्र्याद्विशतोदसः २६४ सीमेति लिंगसाक्ष्यभावे सीमायां परिच्छेत्तुमशक्यायां राजैव धर्म
ज्ञः पक्षपातरहितो ग्रामद्वयमध्यवर्तिनीं विवादविषयां भूमिषामेव ग्रामवासिनां उपकारातिशयो भवति तद्व्यतिरेकेण च महा
दस्तेषामेव दद्यादिति शास्त्रव्यवस्था २६५ एष इति एष सीमानिश्चयो धर्मो निःशेषेण उक्तः अत ऊर्ध्वं वाक्पारुष्यं वक्ष्यामि दंडपा
रुष्यात् वाक्पारुष्यप्रवृत्तेः पूर्वमभिधानं अनुक्रमशुल्यांतु पारुष्ये दंडवाचिके इति दंडशब्दस्यान्यायव्यवहारत्वात् पूर्वनिर्देशः २६६
शतमिति द्विजस्य चौरैरत्याक्षेप रूपं परुषसुक्ता क्षत्रियः पणशतं दंडमर्हति एवं सार्द्धशतं देवाशते लाघवगौरवापेक्षया वैश्यः शू
द्रोप्येवं ब्राह्मणाक्रोशेताडनादिरूपं वधमर्हति २६७ पंचाशदिति ब्राह्मणः क्षत्रियस्योक्तस्त्रुणाक्षेपे कृते पंचाशत्पणान्दंड्यः वै

गृहतडागमारामं क्षेत्रं वा सीषया हरन् शतानि पंचदंड्यः स्यादज्ञानाद्विशतोदसः २६४ सीमायाम
विषद्वयायां स्वयं राजैव धर्मवित् प्रदिशेद्भूमिमेतेषां सुपकारादिति स्थितिः २६५ एषोऽखिलेनाभिहि
ता धर्मो सीमाविनिर्णये अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वाक्पारुष्यविनिर्णयम् २६६ शतं ब्राह्मणमाकुशय क्ष
त्रियादंडमर्हति वैश्योप्यर्द्धशतं देवाशूद्रस्तु वधमर्हति २६७ पंचाशद्ब्राह्मणादंड्यः क्षत्रियस्याभिशा
सने वैश्ये स्यादर्द्धपंचाशच्छूद्रे द्वादशकोदसः २६८ समवर्णे द्विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे वा देधव
चनीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् २६९ एकजातिद्विजातीस्तु वाचादाकरुणया क्षिपन् जिह्वायाः प्रासुयाच्छे
दं जघन्यप्रभवा हिंसः २७० श्वेदश्च योक्ताक्रोशे कृते पंचविंशतिर्द्वादशपणाः क्रमेण ब्राह्मणस्य दंडः स्यात् २६८

समेति द्विजातीनां समानजातिविषये योक्ताक्रोशे कृते द्वादशपणो दंडः अवचनीयेषु पुनराक्रोशवादेषु मातृप्रभिन्याद्यन्तोल
रूपेषु तदेवेति न पुंसकनिर्देशान् शतब्राह्मणमाकुशयेत्यादियदुक्तं तदेव द्विगुणं दंडरूपं भवेत् २६९ एकैति शूद्रो द्विजातीन् पा
तकादिना वाचाकुशयजिह्वाच्छेदं लभेत् यस्मादसौ पादाख्यान्निष्कृष्टांगज्जातः २७१ नामेति अभिद्रोह आक्रोशः ब्राह्मण
रेत्येव जदत्त ब्राह्मणापसद इत्याक्रोशेन नामजात्यादि ग्रहणं कुर्वतो लोहकालोऽग्निना प्रदीप्तो दशांगुलो मुखेषु क्षेप्तव्यः २७१

धर्मेति कथंचिद्धर्मलेशमवगम्यायंते धर्मेति श्रुतेति ब्राह्मणस्याहंकारादुपदिशतोऽस्य श्रूद्रस्य मुखे कर्णयोश्च ज्वलन्तैलं राजा प्रक्षे-
पयेत् २७२ श्रुतेति समानजातिविषयमिदं दंडलाघवात् ननु श्रूद्रस्य हिजात्याक्षेपविषयम् न लभ्येत तत् श्रुतं न भवान् नतद्देशजातो
नतवेयं जातिर्नतवशीरसंस्कारमुपनयनादिकर्म कृतमित्याह कारणमिथ्या भुवन्द्दिशतं दंडं दाप्यः स्यात् वितथेनेति तृतीया विधा
नेम्रकृत्वादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया २७३ काणमिति एकाक्षिविकलं पादविकलं अन्यमपि वा तथाविधं हस्ताद्यंगविकलं सत्ये
नापिकाणादिशब्देन भुवन् अत्यंतोत्पंतदाकार्षीपणं दंडं दाप्यः २७४ मातेति आक्षारितः क्षारितोऽभिषत्त इत्याभिधानिकाः मा-
त्रादीन्पातकादिनाऽभिषापन् गुरोश्चपंथानमत्यजन् दंड्यः अत्राह भार्यादीनां गुरुणापि भाषापेन दंडसास्यं समाधेयम् मेधातिथिस्तु

नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः निःक्षेप्योऽयोमयः शंकुर्ज्वलन्नास्येदं शंकुलः २७१ धर्मोप-
देशदर्पणविप्राणामस्य कुर्वतः तत्तमासे च ये तैलं वल्के श्रोत्रे च पाथिवः २७२ श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शा-
रीरमेव च वितथेन भुवन् दंडं दाप्यः स्याद्दिशतं दंडम् २७३ काणं वाप्यथ वारवजमन्यवापितथाविधम्
तथ्येनापि भुवन् दाप्यो दंडं कार्षीपणावरम् २७४ मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् आक्षारयं छ-
तं दाप्यः पंथानं चादद गुरोः २७५ ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां तु दंडः कार्यो विजानता ब्राह्मणसाहसः पूर्वः क्ष-
त्रियैस्त्वेव मध्यमः २७६ विट् श्रूद्रयोरवमेव स्वजातिप्रतिपत्तितः छेदवर्जप्रणयनं दंडस्येति विनिश्चयः
२७७

आक्षारणं भेदनमित्युक्तामात्रं पुत्रपित्रादीनां परस्परभेदनकर्तुरयं दंडविधिरिति व्याख्यातवान् २७५ ब्राह्मणेति
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यां परस्परं पतनीयाक्रोशो कृते दंडशास्त्रे न राजा दंडः कार्यः दंडमेव विशेषेणाह ब्राह्मणेक्षत्रियाक्रोशनिप्रथ-
मसाहसः कार्यो ब्राह्मणाक्रोशनिप्रथमसाहसः २७६ विडिति वैश्यश्रूद्रयोरन्योन्यजातिप्रतिपत्तनीयाक्रोशो ब्राह्मण-
क्षत्रियवत् वैश्यश्रूद्राक्रोशनिप्रथमसाहसः श्रूद्रे वैश्याक्रोशनिमध्यमसाहस इत्येव रूपं दंडस्य प्रणयनं जिह्वाच्छेदरहितं यथाव-
कर्तव्यमिति शास्त्रमिच्छयः एवं चैव जातिर्हि जातोऽस्ति तस्मात्तज्जिह्वाच्छेदो वैश्ये निवारितो ब्राह्मणक्षत्रियाक्रोशविषय एवावति-

एष इति एषोऽनंतरोक्तो वाक्पारुष्यस्य थावदंडविधिरुक्तोऽनंतरं ताडनादेर्दंडपारुष्यस्य निर्णयं वक्ष्यामः २७८ येनेति अंत्यजः
 शूद्रो येन केनचित्करचरणादिनांगेन साक्षाद्दंडादिनाऽव्यवहितेन हि जातिप्रहारेन देवांगमस्य छेत्तव्यमित्ययं मनोरूपदेशः मनुग्रहण
 मादरार्थं अस्मैवोत्तरः प्रपंचः २७९ पाणिमिति ग्रहं पाणिदंडं वोद्यस्य पाणिच्छेदं लभते पादेन कोपात्स हरणोपादच्छेदं प्राप्नोति
 २८० सहेति ब्राह्मणेन सहासनोपविष्टः शूद्रः कृत्यात्तलोहकृतचिन्होपदेशो निर्वासनीयः स्फिचं वास्ययथानम्रियते तया छेदये-
 त् २८१ अवेति दर्पणस्थेष्मणा ब्राह्मणानपमानयतः शूद्रस्य राजा हावो धौ छेदयेत् मूत्रप्रक्षेपेणापमानयतो मेद्रं शर्द्वं कु-
 त्तितां गुदशब्दः तेनापमानयतो दर्पणप्रसादान् गुदं छेदयेत् २८२ केशेष्विति दर्पादित्यनुवर्तते अहंकारेण केशेषु गृणहतः

एषदंडविधिः प्रोक्तो वाक्पारुष्यस्य तत्त्वतः अतर्द्धं प्रवक्ष्यामि दंडपारुष्यनिर्णयम् २७८ येन केन
 चिदंगेन हि स्याच्छेदं मत्स्यजः छेत्तव्यं तत्तदेवास्तत्तन्नो रनुशासनम् २७९ पाणिमुद्यस्य दंडया
 पाणिच्छेदं लभति पादेन प्रहरन् कोपात्सादच्छेदं लभति २८० सहासनमभिप्रेक्ष्य कुरुक्षुः स्यात्कुरु-
 ष्वजः कृत्या कृता कोनिवास्यः स्फिचं वास्यावक्तव्यम् २८१ अवेति हावतो दर्पा हावो धौ छेदयेत् मूत्रप्र-
 क्षेपेणापमानयतो मेद्रं शर्द्वं गुदम् २८२ केशेषु गृणहतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् पादयोर्दीडिका
 यांच्छेदयेत् वायां च षणोषु च २८३ स्वर्गभेदकः शतं दंड्यो लोहितस्य च दशकः मांसभेदात्तुषणिष्कान्यवा-
 स्यस्तस्मिन् भेदकः २८४ वनस्पतीनां सर्वेषां सुपभांगयथा यथा तथा तथा दमः कावो हि सायामिति धार-
 णा २८५

शूद्रस्य पीडाऽस्य जातानजातेत्यविचारयन् हस्तौ छेदयेत् पादयोः श्वश्रुणि च ग्रीवायां च षणो हिंसा र्थं गृणहतो
 छेदमेव कुर्यात् २८३ स्वर्गभेदेति चर्ममात्रभेदकस्तमानजातिर्न शूद्रः ब्राह्मणस्य दंडलाघवं पणशतं दंडनीयः तथा रक्तोत्पादको
 पि शतमेव दंड्यः मांसभेदो षणिष्कान् देयोऽस्थिभेदकस्तद्देशान् निर्वास्यः २८४ वनस्पतीति वृक्षाद्युद्भिदां सर्वेषां येन येन प्रका-
 रेण उपभोगः फलपुष्पपत्रादिना उत्तममध्यमरूपो भवति तथा तथा हिंसायाम्पुत्तमसाहसादिर्दंडो विधेय इति निश्चयः त

फलोपभोगद्रुमच्छेदीतूतमंसाहसंपुष्योपभोगच्छेदामध्यमं वल्लीगुल्मलतां छेदीकार्षापणशतंतृणछेद्येकं कार्षापणं च पण एव
मनुनाप्युक्तो वेदितव्यः २८५ मनुष्याणां पशूनां पीडोत्पादनार्थं ग्रहारे कृते सति यथा यथा पीडाधिक्यं तथा तथा दंडमव्यधिकं कु
र्यात् एवं मर्मस्थानादौ त्वग्भेदनादिषु कृतेषु त्वग्भेदकः शतं दंड्य इत्युक्तोप्यधिकोदुःखविशेषापेक्षया कर्तव्यः २८६ अंगेति अंगा
नां करचरणानां ग्रणशोणितयोश्च पीडनायां सत्यां समुत्थानव्ययं यावत्ताकालेन पूर्वावस्थाप्राप्तिः समुत्थानसंबंधो भवति तावत्का
लेन पश्यौषधादिना यावान् व्ययो भवति तमसौ दापनीयः अथ तं व्ययं पीडोत्पादको न दातुमिच्छति तदा यः समुत्थानव्ययो यश्च दंड
स्तमेन दंडत्वेन राज्ञा दाप्यः २८७ द्रव्येति द्रव्याण्युक्तविशेषदंडानिकटकानि ताम्रघटादीनि यो यस्य ज्ञानादज्ञानाद्वा नाशयेत् स त
स्य द्रव्यांतरादिना तुष्टिसुत्यादये त्वाज्ञा विनाशितद्रव्यसमं दंडं दद्यात् २८८ चर्मिति चर्मणि चर्मघटितवरत्रादौ चर्मकाष्ठमृत्ति

मनुष्याणां पञ्चानां च दुरवायप्रहते सति यथायथा महदुखं दंडं कुर्यात्तिथा तथा २८६ अंगावपीडना
यांच व्रणशोणितयोस्तथा समुत्थानव्ययं दाप्यः सर्वदंडं तथापि वा २८७ द्रव्याणि हिंस्याद्योयस्यज्ञा
नतोऽज्ञानतोपि वा सतस्योत्पादयेत्तुष्टिं राजोदद्याच्च तत्समम् २८८ चर्मचामिकभांडेषु काष्ठलोष्टम
येषु च मूल्यात्पंचगुणोदंडः पुष्पमूलफलेषु च २८९ यानस्य चैव पातुश्च यानस्वामिन एव च दशाति
वत्तनान्याहुः शेषे दंडो विधीयते २९० छिन्ननास्ये भग्नयुगेति र्यक्प्रतिमुखागते अक्षभंगे च यान
स्य चक्रभंगे तथैव च २९१ कानिर्मितेषु च भांडेषु पयामूलफलेषु पातुश्च यानस्वामिन एव च दशाति

नश्चतुष्टिकृत्यादनीयैव- २८९ यानस्येति यानस्यरथादेर्यातुः सारथादेर्यानिस्वामिनश्चयस्यत घानन्तेषां छिन्ननास्यादीनिदश
निमित्तानि दंडमतिक्रम्य वर्ज्यते एषु निमित्तेषु सत्कृपाणिमारणे द्रव्यनाशेच प्रकृते यानस्वामिनां दंडो न भवतीति मन्वाद्यप्य आहुः एत-
द्वानि रिक्तनिमित्तेषु पुनर्दंडो भवति २९० छिन्नेति छेदनेति नासायां भवन्नास्यं शरीरावयवत्वाद्यत् सा चेह बलीवर्द्ध-
नासासंबन्धिनीरज्जुः छिन्ननास्यरज्जौ बलीवर्द्धादिके भग्नसुगारव्ये काष्ठे रथादौ भूभिर्वैषम्यादिनातिरश्चानं वागतेन तथाचक्रा-
तः प्रविष्टास्य काष्ठभंगे यंत्राणां चर्म्मबंधनानां छेदने यो लस्य पशुग्रीवारज्जौ रश्मिः प्रहरणस्य छेदने अपसरापसरेषु चैः शब्दे सा

व्यादिनाकृतेचयानेनप्राणिहिंसाद्रव्यविनाशयोः कृतयोः सारख्यादेर्दंडोनास्तीतिमनुसाह २९१ यत्रेति यत्रसारथेरकौश
 लाद्यानमन्यथाव्रजतितत्रहिंसायामशिक्षितसारथ्यनियोगस्वामीद्विशतंदाप्यः स्यात् २९२ प्राजकेति यदिसारथिः कुशलः स्या
 तदासारथिरेवोक्तद्विशतं दमं वक्ष्यमाणं च मनुष्यमारण इत्यादिकं दंडमर्हतिनस्वामी अकुशले तु तस्मिन्सारथिस्वामिव्यतिरिक्ता
 अन्येपि पानारूढा अकुशलसारथिकयानारोहणात्सर्वे प्रत्येकं शतं शतं दंड्याः २९४ सचेति सचेत्याजकः संमुखवागतैः मत्तुरगवा
 दिभीरथांतरेण वा संरुद्धः स्वरथगमनानवधानात्सत्यकसमर्पणाक्षमः संकटेपि स्वरथतुरगान् प्रेरयन् तुरगैरथेन वारथावयवैर्वि
 प्राणिनो व्यापादयति तत्राविचारितो दंडः कर्त्तव्य एव सकृदपराधे कीदृश इत्याह २९५ मनुष्येति तत्र मनुष्यमारणे प्राजकस्थान

छेदने चैव यंत्राणां योत्करश्चोस्तथैव च आक्रंदे चाप्यपैशेति न दंडं मत्तुरगवात् २९२ यत्रापव-
 र्त्तते शुभं वै गुण्यात्प्राजकस्य तु तत्र स्वामी भवेद्दंड्यो हिंसाया द्विशतं दमम् २९३ प्राजकश्चैव वेदातः
 प्राजको दंडमर्हति सुगमस्थाः प्राजकैः नास्ते सर्वे दंड्याः शतं शतम् २९४ सचेत्तु पृथिसंरुद्धः पशुभिर्वा
 रथेन वा प्रमापयेत्प्राणभृतस्तत्र दंडोऽविचारितः २९५ मनुष्यमारणे क्षिप्तचारिवत् किल्बिषं भवे-
 त् प्राणभृत्समहत्सर्द्धगोगजादिषु २९६ क्षुद्रकाणां पशूनां तु हिंसाया द्विशतं दमः पंचाश-
 तु भवेद्दंडः शुभेषु मृगपक्षिषु २९७ गर्दभाजा विकानां तु दंडः स्यात्पंचमाधिकः माषकस्तु भवेद्दंडः
 श्वसूकरनिपातने २९८

धानात् यानेन हत एव चौरदंडोत्तमसाहसं भवेत्तनुमारणरूपः प्राणभृत्समहत्सर्द्धमिति श्र-
 वणात् गोगजादिषु समहत्स प्राणिषु मारितेषु उत्तमसाहसस्यार्द्धपंचशतदंडो भवेत् २९६ क्षुद्रेति क्षुद्रकाणां पशूनां जातिवि-
 शेषोपदिष्टमवानां बालादीनां वयसा च किशोरादीनां मारणे द्विशतं दंडः स्यात् शुभेषु मृगेषु रुरुपृषतादिषु पक्षिषु च शुक्रहंससा-
 रसादिषु पक्षिषु हतेषु पंचाशत् दंडो भवेत् २९७ गर्दभेति गर्दभलगादेकादीनां पुनर्मारणे पंचरूपमाषकपरिमाणो दंडः स्यात्
 नचात्र हेरण्यामाषग्रहणं उत्तमोत्तरलघुदंडाभिधानात् श्वसूकरमारणेषु पुनरप्यमाषपरिमाणो दंडः स्यात् २९८

भार्येति भार्यापुत्रादयः कृतापराधास्त्वजावानिलघुवेणुशलाक्याताड्याभवेयुः शिक्षार्थेताडनविधानादत्र दंडापवादः २९९ पृष्ठतइति रज्जादिभिरपिदेहस्य पृष्ठदेशेताडनीयाः ननुशिरसिउक्तव्यतिरेकेणग्रहणोवाग्दंडधनदंडरूपंचौरदंडं प्राप्नुयात् ३०० एषइति एषदंडरूपस्यनिर्णयोनिः शेषेणोक्तः अतउत्तर्यंचौरदंडविनिर्णयेविधानंवक्ष्यामि ३०१ परमेति चौराणांनियमनराजा परममुत्कृष्टयत्नं कुर्यात्त्यस्माच्चौरनियहाद्राजः स्यात्तिनिरुपद्रवतयाराष्ट्रं हृदिमेति ३०२ अभयेति हिअवधारणेचौराणांनियमनेनयोच्यतेः साधूनामभयंददातिसएवपूज्यः पूर्वेषांश्लाघ्योभवतिसत्रगंवायनादिकेतुविशेषंयत्यस्मात्सत्रमिवसत्रंतदभय दानाच्चौरनियहरूपमभयदक्षिणंसर्वदेवतस्य हृदिमेति अन्यद्विनियतकालीननियतदक्षिणंच एतत्सर्वकालीनमभयदक्षिणं

भार्यापुत्रश्चदासश्चप्रेष्योभ्राताचसोदरः प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूरज्जावेणुदलेनवा २९९ पृष्ठतस्तु शरीरस्यनोत्तमागेकथंचन अतोन्मथ्यातुग्रहरत्नप्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ३०० एषोरिवलेनाभिहि तोदंडपाकृष्यनिर्णयः स्तेनस्यातः प्रवक्ष्यामिविधिदंडविनिर्णये ३०१ परमयत्नमातिष्ठेत्स्तेनानान्नि ग्रहेनृपः स्तेनानान्निग्रहादस्ययशोराष्ट्रं चवर्हते ३०२ अभयस्यहिषोदातासपूज्यः सततन्नृपः स ग्रीहवर्द्धतेतस्यसदेवाभयदक्षिणम् ३०३ सर्वतोधर्मषड्भागोराज्ञोभवतिरक्षतः अधर्मादिषिषड्भागात् ३०४ यदधीतेयद्यजतेयद्ददातियदर्वति तस्यषड्भागभाग्याजासस्यगभवतिरक्षणात् ३०५ रक्षश्चर्मणभूतानिराजावध्याश्रधातयन् यजते हरहर्षज्ञैः सहस्त्रशतदक्षिणैः ३०६

व्यतिरेककल्पनालंकारः ३०३ सर्वतइति प्रजारक्षतोराज्ञः सर्वस्यभृतिदातुर्वणिगादेर्भृत्यदातुश्चश्रोत्रियादेः सकाशात्धर्मषड्भवतिअरक्षतश्चाधर्मादिपलोकेन कृतातषड्भागस्यात्तस्माद्यत्नतः स्तेननिग्रहेणराजारक्षणंकुर्यात् नचभृतिर्क्रीतत्वात्साम्यंषड्भागोनयुक्तइतिवाच्यम् भृत्याधर्मषड्भागेनचपरिक्रीतस्यशास्त्रीयत्वात् ३०४ यदेति यः कश्चिज्जपयागदानदेवतार्चादीनिकरोति तस्यराजापालनेनषड्भागंप्राप्नोति ३०५ रक्षोति भूतानिसर्वाणिस्थावरजंगमादीनियथाशास्त्रंदंडप्रणयनरूपेणधर्मेणग

वध्यांश्चस्तेनादीन् ताडयन् प्रलयहंलक्षदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेतज्जन्यं पुण्यं प्राप्नोतीति भावः ३०६ योऽरक्षन्निति यो राजारक्षामकु-
र्वन् बलिधान्यादेः पद्मागं ग्रामवासिभ्यः प्रमिमासंवाभाद्रपौषनियमेन ग्राह्यं शकलं स्थलजलपथादिनावणिज्याकारितेभ्यो नियतस्थ-
नेषु द्रव्याः सुसारेण ग्राह्यं दानमिति प्रसिद्धं प्रतिभागं फलकुसुमशाकनृणां च पायनं प्रतिदिन ग्राह्यं दंडं व्यवहारादौ गृण्हातिसमृतः
सन् सद्य एव नरकं याति ३०७ अरक्षितेति यो राजानरक्षति अथ च धान्यादिषु पद्मागं बलिरूपं गृण्हाति तं सर्वलोकानां सकलपापहा-
रिणं जानीयात् ३०८ अनपेक्षितमिति लंघितशास्त्रमर्थदं परलोकाभावशालिनमनुचितदंडादिना धनग्राहिणं रक्षणरहितम्
करंधान्यादेर्भक्षितारं राजानं नरकगमिनं जानीयात् ३०९ अधार्मिकमिति अधार्मिकचौरादिकमपराधापेक्षया त्रिभिरुपायैः प्र-
यत्नेन नियमयेत्तानाह कारागारप्रवेशनेन निगडादिबंधनेन करचरणछेदनादिना नाप्रकारहिंसनेन ३१० निग्रहेणेति पापशा-

योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शकलं च पार्थिवः प्रतिभागं च दंडं च स सद्यो नरकं व्रजेत् ३०७ अरक्षि-
तारं राजानं बलिषु पद्मागहारिणम् तस्माद्दुःसर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ३०८ अनपेक्षितमर्थदिना
स्तिकं विप्रलुपकम् अरक्षितारमत्तारं नृपविद्यादधोगतिम् ३०९ अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायैर्निगृण्ही-
यात्प्रयत्नतः निरोधनेन बंधनेन विविधेन बंधनेन च ३१० निग्रहेण हि पापानां साधूनां संग्रहेण च हिजा
तय इव ज्याभिः पूयते सततं नृपाः ३११ क्षतव्यप्रफणानित्यक्षिपतां कार्यिणान् नृणाम् बालवृद्धातु
राणां च कुर्वताहितमात्मनः ३१२ यः क्षिप्सो मर्षयत्यात्तं स्तेनस्वर्गमहीयते यस्त्वैश्वर्यान्निक्षमते नर-
कं तेन गच्छति ३१३

लिनां निग्रहेण साधूनां संग्रहेण हिजातय इव महायज्ञादिभिः सर्वकालं नृपतयः पवित्रीकुर्वन्ति तस्या
दधार्मिकान् निगृण्हीयात्साधून् श्रानुगृण्हीयात् ३११ क्षतव्यमिति कार्यार्थिप्रत्यर्थिनां दुःखेनाक्षेपोक्तिरचयतां तथा बालवृद्ध-
व्याधितानां वक्ष्यमाणमात्सीय सुपकारमिच्छता प्रफणाक्षमणीयम् ३१२ यः क्षिप्तेति दुःखितैराक्षिप्तः सहते यः तेन स्वर्गलोके पू-
जालभते प्रफल्यदर्शनान्न सहते यः तेन नरकं गच्छति ३१३ राजेति स्कंधेति यद्यपि स्वर्णस्तेयकृद्दिप्रइत्यादिना प्रायश्चित्तप्रकर-

यन्स
१४६

णेवक्ष्यतितथापिस्त्वर्णस्तेयं प्रतिराजस्वदंडतामस्यदंडप्रकरणेदर्शयितुं पाठः ब्राह्मणस्त्वर्णस्यचौरैणमुक्तकेशेनवेगाङ्गच्छताम
या ब्राह्मणस्त्वर्णमपहतमिति संख्यापयता सुसल्लख्यमायुधंखादिरमयं वा दंडमुभयतस्तीक्ष्णांशक्तिलोहमयं वा दंडस्कंधेगृही-
त्वारजसमीपंगच्छेत्ततो ब्राह्मणस्त्वर्णहार्यहमतोऽनेन सुसल्लादिनामां व्यापादयत्येवं राज्ञेवक्तव्यम् ३१४ ३१५ शासनेति
कृत्स्नसल्लादिग्रहारेण प्राणपरित्याजनान्मृतककल्पस्थजोयतोपिपरित्यागात्वासचौरस्तस्मात्पापमुच्यते अतएवयाज्ञवल्क्यः
मृतकल्पः प्रहारस्तर्जोयन्मपिविशुद्धतीति पुनस्तेनकरुणादिभिरहत्वास्तेनस्ययत्नापंतद्राजाप्राप्नोति ३१६ अन्नादइति ब्रह्म
हायस्तत्संबंधियोन्ममत्तितस्मिन्सौस्वपापंसंक्रामयति पूणहान्नमोक्तुः पापंभवतीति एतदत्रविवक्षितं न तु ब्रह्मघ्नः पापन्नश्य
तितथाभार्याव्यभिचारिणीजारपतिंक्षममाणेभर्तारिपापंसंश्लेषयति शिष्यश्चसंध्याग्निकार्याद्यकरणजन्यपापंगुरोसहमानेन्यस्

राजास्तेनेनगंतव्योमुक्तकेशेनधावता आचक्ष्माणेनतत्स्तेयमेवंकर्मास्मिशाधिमास् ३१४ स्कंधेना
दायमुसल्लखगुडंवापरिखादिरम् शक्तिचोभयतस्तीक्ष्णामायसदंडमेववा ३१५ शासनाद्वाविमोक्षाद्वा
स्तेनःस्तेयादिसुच्यते अशासित्वातुतराजास्तेनस्याप्राप्नोतिकिल्बिषम् ३१६ अन्नादेऽपूणहामार्ष्टिपत्योप्रा
प्यापचारिणी गुरोशिष्यश्चयान्यश्चस्तेनोराजनिक्विल्बिषम् ३१७ राजनिर्द्धृतदंडास्तकृत्वापापानिमा
नयाः निर्मलाःस्वर्गमायातिसंतःसकृत्तिनोयथा ३१८ यस्त्वरज्जुषटंकूपाद्दूरैर्द्विधाच्ययःप्रपाम् सद
दंप्राप्नुयान्माषन्तच्चतस्मिन्समाहरेत् ३१९ धान्यदशम्यःकुम्भेभ्योहरतोऽभ्यधिकंवधः शेषेभ्येकादशगु
णंदाप्यस्तस्यचतश्चनम् ३२०

तियाज्यश्चविधिमातिक्रामनूयाजकेक्षममाणेपापंनिःक्षिपतिस्तेनश्चराजत्युपेक्ष्यमाणेपापं
समर्पयतितस्माद्राज्ञास्तेनोनिगृहीतव्यः ३१७ राजेति स्त्वर्णस्तेयादीनिपापानिकृत्वापश्चाद्राजभिर्विहितदंडामनुष्याः संतःप्रति
बंधकदुरिताभावात् पूर्वाज्जितपुण्यवशेनसाधकः सकृत्तकारिण इवस्वर्गंगच्छन्ति एवं प्रायश्चित्तव दंडस्यापिपापक्षयहेतुत्वमुक्तम्
३१८ यस्त्विति कूपसमीपेरज्जुषट्योःजलोर्ध्वधारणायधृतयोरज्जुषटंवाहरेत् योवापानीयदानगृहंविदारयेत्ससौवर्णमाषदंडंप्रा
प्नुयात् यन्निर्दिष्टं तु सौवर्णमापंतत्रमकल्पयेदितिकात्यायनवचनात् तच्चरज्ज्वादितस्मिन्कूपेसमर्पयेत् ३१९ धान्यमिति द्विपञ्चशतं

द्रोणो विंशति द्रोणश्च कुंभः दशसंख्येभ्यः कुंभेभ्योऽधिकं धान्यं हरतो वधः स च हर्तृस्वामिगुणवत्तापेक्षया ताडनांगच्छेदमारणो ज्ञे-
 शोपे पुनरेकस्मादारभ्य दशकुंभपर्यंतं हरणे निन्दुतैकादशगुणं दाप्यः स्वामिनश्चापहतं दाप्यः ३२० तथेति यथा धान्येन वधोक्तं
 स्तया तुलापरिच्छेद्यानां सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससां पश्चादीनां पञ्चाशताधिके वधः कर्त्तव्य एव विषयसमीकरणं चात्र देश-
 कालापहर्तृजातिगुणापेक्षया परिहरणीयं एवं मुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ३२१ पंचेति पूर्वोक्तानां पञ्चाशदूर्द्ध्यावदपहारे कृते हस्तच्छेदनं
 मन्वादिभिरभिहितं शेषे श्वेकपलादारभ्य पञ्चाशत्सु लपर्यन्तापहारे अपहतगुणादेकादशगुणं दंडं दाप्यः ३२२ पुरुषेति महाकुल-
 जातानां मनुष्याणां विशेषेण स्त्रीणां महाकुलप्रसूतानां श्रेष्ठानां च रत्नानां वज्रवैदूर्यादीनां अपहारे वधमर्हति ३२३ महेति महतां
 पशूनां हस्त्यश्वादिगोमहिष्यादीनां तथा खड्गादीनां शस्त्राणां कल्याणघृतादेश्चौषधस्य च दुर्भिक्षादिरूपं कालं कार्यं प्रयोजनं च संदस-

तथा धरिममेयानां शतादभ्यधिके वधः सुवर्णरजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ३२१ पञ्चाशतस्त्वभ्य-
 धिके हस्तच्छेदनमिष्यते शेषे त्वेकादशगुणं मूल्या दंडं प्रकल्पयेत् ३२२ पुरुषाणां कुलीनानां नारीणां
 च विशेषतः सुरन्यानां चैवरत्नानां हरणे वधमर्हति ३२३ महापशूनां हरणे शस्त्राणां मोषधस्य च काल-
 मासाद्य कार्यं च दंडराजा प्रकल्पयेत् ३२४ गावुः ब्राह्मणसंस्थां सधूरिकायाश्च भेदने पशूनां हरणे चैव
 सद्यः कार्योऽर्द्धपादिकः ३२५ सूत्रकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य
 तृणस्य च ३२६ वैष्णवे दलभांडानां लवणानां तथैव च मृत्तयानां च हरणे मृदोभस्मन एव च ३२७

द्विषियोगरूपं निरूप्य राजा ताडनांगच्छेदरूपं दंडं प्रकल्पयेत् ३२४ गोप्तेति ब्राह्मणसंबन्धिनां गवामपहारे वंध्यायाश्च गोर्वाह-
 नार्थनामा छेदने पशूनां चाजैः उक्तानां दंडभूयस्ताद्यागाद्यर्थानां हरणेऽनंतरमेव छिन्नार्द्धपादकः कार्यः ३२५ सूत्रेति वैष्णवे दलेति
 गत्येति अन्येति ऊर्णादि सूत्रकार्पासिकस्य च किण्वस्य स्रग्बीजद्वयस्य च स्थूलवैष्णवेणुखंडनिर्मितजलाहरणभांडादीनां यदप्यन्यत्प-
 रुषं भवमृगचर्मखट्वृग्गादि अन्येषामप्येवं विधानां मत्सरप्रायाणां मनःशिलादीनां पक्वान्नानां मोदनव्यतिरिक्तानां मध्यपूपमोद-
 कादीनां च कार्पासादिशब्दार्थानां प्रसिद्धानां चापहारे कृतमूल्या द्विगुणो दंडः कार्यः ३२६ ३२७

३२८ ३२९ पुष्पेष्विति पुष्पेषु हरिते क्षेत्रस्थे धान्ये गुल्मलता वृक्षेषु परिचृतेषु अनपाचत वृक्षेषु वक्ष्यमाणश्लोके धान्या-
दिषु निर्देशात्परिवपनसंभवाच्च धान्येषु अन्येषु समर्थपुरुषभारहार्येषु हतेषु देशकालाद्यपेक्षया सुवर्णस्य रौप्यस्य वा पंचक-
णालमाषपरिमाणो दंडः स्यात् ३३० परीति अपासितेषु वृक्षेषु धान्येषु शाकादिषु चापहृतेषु अन्वयो द्रव्यस्वामिनां संबंधः ये-
न सह कश्चिदपि संबंधो नास्ति एकग्रामवासादिः तत्र शतं दंडयः सान्वये तु पंचाशत्पणो देयः खलस्थेषु च धान्येषु अयं दंडः तत्र हि
रिपूयंते गृहेष्वेकादशगुणो दंडः प्रागुक्तः ३३१ स्यादिति यद्धान्यापहारादिकं कर्म द्रव्यस्वामिसमक्षंबलात् हृतं तत्साहसं स्या-
त्सहो बलंतद्भवं साहसं अत इह स्तेयदंडो न कार्यः एतदर्थं स्तेयप्रकरणस्य पाठः यत्पुनः स्वामिपरोक्षापहृतं तत्स्तेयं भवेत्तदयच्च ह-

मृत्त्वानां पक्षिणां चैव तैलस्य च घृतस्य च मांसस्य मधुन श्रैव यच्चान्यत्पशुसंभवम् ३२८ अन्येषां
चैव मादीनामद्यानामोदनस्य च पक्वान्नानां च सर्वेषां तन्मूल्या द्विगुणो दमः ३२९ पुष्पेषु हरिते धान्ये गु-
ल्मवल्लीनगेषु च अन्येषु परिपूतेषु दंडः स्यात्पंचकणालः ३३० परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च
निरन्त्येषां दंडः सान्वये ऽर्द्धशतं दमः ३३१ स्यात्साहसं त्वन्वयवत्प्रसभकर्मयत्कृतम् निरन्त्य-
भवत्तेषां हत्वा पव्ययते च घत् ३३२ यस्त्वेतान्युपकृतानि द्रव्याणि स्तेनयेन्नरः तमाद्य दंडयेद्राजाय
आग्निचोरयेद्गृहात् ३३३ येन येन यथांगेन स्तेनो नृषु विचेषते तत्तदेव हरत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः
३३४ पिताचार्यः स हन्माताभार्यापुत्रः पुरोहितः नादंड्यानामराज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मेन तिष्ठति ३३५

तेन दपि स्तेयमेव ३३२ यस्त्वेतानि स्रुवादिद्रव्याणि उपभोगार्थं कृतसंस्काराणि सन्तुष्य श्रीरयेत् यश्च त्रेताग्नि-
चाग्निगृहाचोरयेत्तं राजा प्रथमं साहसं दंडयेत् अग्निस्वामिनश्चाधानोपक्षयो दातव्यः गोविंदराजस्तुलौकिकाग्निचोरयतो दंडः
त्याहृतदयुक्तम् अल्पापराधे गुरुदंडस्यान्याप्यत्वात् ३३३ येनेति येन येनांगेन हस्तपादादिना येन प्रकारेण संधिच्छेदादिना चो-
रो मनुष्येषु विरुद्धधनापहारादिकृतेषु तेन स्यत देवांगं प्रसंगनिवारणाय राजा हृदयेत् तत्र धनस्वायुक्तर्षापेक्षया ऽयमंगच्छेदः
३३४ पितेति पिताचार्यमित्रभ्रातृमातृपत्नीपुत्रपुरोहितानां मध्यात्स्वधर्मे यो नावतिष्ठते स राज्ञो दंडनीयो नास्ति अपि तु दंडनीया

कार्षीति यत्रापराधेराज्यतिरिक्तोजनः कार्षीपणं दंडनीयो भवेत्तस्मिन्पराधेराजापणसहस्रं दंडनीय इति निश्चयः स्वार्थं दंडतु
 पक्षप्रवेशयेत् ब्राह्मणेभ्यो वा दद्यात् ईशो दंडस्य वारुण इति वक्ष्यमाणत्वात् ३३६ अष्टेति ब्राह्मणेति तदोषगुणविद्विष इति स
 यंत्रसंघेयतेयस्मिन्स्तेये यो दंडोक्तः सस्तेयगुणदोषज्ञस्य भूदस्याष्टभिरापाद्यते गुण्यते इति अष्टगुणः कर्त्तव्यः षोडशगुणो गु-
 णदोषज्ञस्य वैश्यस्य द्वात्रिंशद्गुणस्तथा विधक्षत्रियस्य चतुःषष्टिगुणो गुणदोषविदुषो ब्राह्मणस्य शतगुणो वा अष्टाविंशत्यधिक
 शतगुणो वा गुणातिशयापेक्षया ब्राह्मणस्यैव ३३७ ३३८ वानस्पत्यमिति आविरूढवनस्पतीनां पुष्पाणि स्वदाददीत फला
 नि चापरिरुतानां इति गौतमवचनात् अपरिरुतवानस्पत्यादीनां मूलफलं होमीयान्यर्थं च दारुगोघ्रासार्यं च तृणं परकीयं मस्तेयं

कार्षीपणं भवेद्दंडो यत्रान्यः प्राकृतोजनः तत्र राजा भवेद्दंड्यः सहस्रमिति धारणा ३३६ अष्टापाद्य-
 तु भूदस्य स्तेये भवति किल्बिषम् षोडशैव तु वैश्यस्य द्वात्रिंशत्क्षत्रियस्य च ३३७ ब्राह्मणस्य चतुःषष्टिः
 पूर्णवापिशतं भवेत् द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तदोषगुणविद्विषः ३३८ वानस्पत्यमूलफलं दार्यग्न्यर्थं तथै-
 व च तृणं च गोभ्यो घ्रासार्यं मस्तेयं मत्तुरग्रवात् ३३९ यो दत्तादायिनो हस्ताक्षिप्संत ब्राह्मणो धनम् या-
 जनाध्यापनेनापि यथास्तेन स्तथैव सः ३४० द्विजो धृगः क्षीणं वृत्तिदो विद्वद्द्वयं च मूलके आददानः पर-
 स्त्रैश्चान्नं दंडं दातुमर्हति ३४१ असंधितानां संध्याता संधितानां च मोक्षकः दासांश्चरय हत्तं चि प्राप्नोत्या-
 चौरकिल्बिषम् ३४२

मत्तुराहतस्यान्नं दंडो नाप्यधर्मः ३३९ यो दत्तेति अदत्तादायिनश्चौरस्य हस्तात् यो ब्राह्मणो या-
 जनाध्यापनप्रतिग्रहैरपि परकीयधनं जालालक्ष्मिच्छेत् स चौरवच्चौरतुल्यो ज्ञेयः अतः स इव दंड्यः ३४० द्विजेति द्विजाति-
 पथिकः क्षीणपायेयः हाविस्सुदंडो देवामूलके परकीयक्षेत्रादृणहन् दंडदानयोग्यो भवति ३४१ असंधीति अकहानामश्व-
 दीनां परकीयानां यो दर्पणवंधयिता वज्रानां मंदुरादौ मोचयिता यो दासांश्चरयापहारी स चौरदंडं प्राप्नुयात् स्वगुरुलक्ष्यपराधानु-
 सारेण मारणां गच्छेद न धनाद्यपहाररूपो बोद्धव्यः ३४२ अनेनेति अनौनोक्तविधानेन राजा चौरनिग्रमनं कुर्वाणः इह लोके

ख्यातिं परलोके चोत्तरं सुखं प्राप्नुयात् इदानीं साहसमाह ३४३ ऐंद्रमिति सर्वाधिपत्यलक्षणं पदं रक्षातिं चाविनाशिनी मत्तु पक्ष्या
नातिशयेन प्राप्नुमिच्छन् राजा बलेन गृहदाहधनग्रहणकारिणं मनुष्यं क्षणमपि नोपेक्षेत् ३४४ वागिति वाक्पारुष्यकृता चौराच्च
दंडपारुष्यकारिणश्च मनुष्यासाहसकन्मनुष्योऽतिशयेन पापकारी बोद्धव्यः ३४५ साहसइति यो राजा साहसे प्रवर्तमानं क्षमते स पा
पकृतामुपेक्षणादधर्मबुद्ध्या पि नश्यति उपक्रमभागे राष्ट्रे तथा स जनविद्वेषं च गच्छति ३४६ नमित्रेति मित्रवाक्येन बहुधनप्राप्त्या
या सर्वभूतभयजनकान् साहसिकान् राजानं त्यजेत् ३४७ शस्त्रमिति आत्मनेति ब्राह्मणादिभिस्त्रिभिर्वर्णैः खड्गाद्यासु धंयहीत
अयं स्मिन्काले वर्णानामाश्रमिणां च साहसकारादिभिर्धर्मैः कर्तुं न दीयते तथा चैवर्णिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परचक्रागमनादि

अनेन विधित्वा राजा कुर्वाणस्तेन निग्रहम् यशोऽस्मिन् प्राप्नुयात् लोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ३४३ ऐंद्रं
स्थानमभिप्रेक्ष्य शश्वत्क्षयमच्ययम् नोपेक्षेत् क्षणमपि राजा साहसिकन्मनुष्यम् ३४४ वारदुष्टात्तस्मिन्
राष्ट्रे वदते नैव च हिंसतः साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापकृत्तमः ३४५ साहसे वर्तमानं तु यो मर्षयति
पार्थिवः स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषं चाधिगच्छति ३४६ नमित्रकारुणाद्राजा विपुला द्वाधना गमात् स
मुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ३४७ शस्त्रं हि जातिभिर्ग्राह्यन्धर्मो यत्रोपरुध्यते हिजातीनां
च वर्णानां विपुलैकालकारिते ३४८ आत्मनश्च परित्राणे दक्षिणानां च सगरे स्त्रीविप्राप्युपपत्तो च मन्थ
मरणं दुष्यति ३४९ गुरुवा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुभक्तम् आततायिनमायातं हन्याद्देवा विचारयन्
३५०

कालजनि ते स्त्रीसंगरादौ प्राप्ते तथा त्वरक्षार्थं दक्षिणाधनगवाद्यपहारनिमित्ते च संग्रामे स्त्री ब्राह्मणरक्षार्थं च धर्मसुद्धे
नन्यगतिकतया परान् हिंसन् न दोषभागी भवति परमारणेऽप्यत्र साहसं दंडो न कार्यः ३४८ ३४९ गुरुं चेति गुरुबालवृद्धबहुभु
त ब्राह्मणानामन्यतमं वधो द्यतमा गच्छंतं विद्यावितादिभिरुच्छृण्वनादिभिरपि स्वनिस्तृणाशक्तौ निर्विचारं हन्यात् भूत-
एकउशनाः गृहीतशस्त्रमाततत्त्विनं हलान दोषः कात्यायनश्च गुरुशब्दो ह्येतेन मनूक्तः श्लोकमेव व्यक्तं व्याख्यातवान् आतता

यिनिचोत्कृष्टतपः स्वाध्यायजन्तः वधस्तत्रतुनैवस्यात्पापं हानेवधोभूगुः मेधातिथिगोविंदराजौतुरुग्रीविप्राभ्युपपत्तौचघ्नधर्म
 णनदुष्यतातिपूर्वस्यापमनुवादः गुर्वदिक्मपिह्न्यात्किमुतान्यमपीतिव्याचक्षाते ३५० नानतेति जनसमक्षरहसिवावधोह
 तस्यमारणेहंतुनैकश्चिदपिअधर्मदंडः प्रायश्चित्ताख्योदोषोभवतियस्माद्धंतृगतोमन्युः क्रोधाभिमानिनीदेवताहन्यमानगतंक्रोधं
 विवर्द्धयतिसाहसेचामराधगौरवापेक्षयामारणांगच्छेदनधनग्रहणादयोदंडाः कार्याः इदानींरूपीसंग्रहमाह ३५१ परदारेति पर
 दारसंभोगायमरुतान्मनुष्यगणानुद्देजनकरैर्दंडैर्नीसौष्ठुकर्तनादिभिरंकयित्वादेशान्निःसारयेत् ३५२ तदिति यस्मात्परदारा
 भिगमनात्संभूतोवर्णस्यसंकरः संपद्यतेयेनवर्णसंकरेणविशुद्धपत्न्यकयजमानाभावात् अन्नोप्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठ
 त्यस्याभावेसतिरुह्यास्वजगन्मूलविनाशोऽधर्मेजगन्नाशायसंपद्यते ३५३ परस्येति तत्स्त्रीप्राथनादिदोषैः पूर्वमुत्पन्नाभि

नाततायिवधेदोषोहंतुर्भवतिकश्चन प्रकाशंवाप्रकाशंवामन्युस्तन्मन्युमृच्छति ३५१ परदाराभि
 मर्षेषुमरुतान्मनुष्यगणानुद्देजनकरैर्दंडैश्छिन्नयित्वाप्रवासयेत् ३५२ तत्समुत्थोहिलोकस्य
 जायतेवर्णसंकरः येनमूलहरोऽधर्मः सर्वनाशायकल्पते ३५३ परस्यपत्न्यापुरुषः सभाषायाजय
 न्दूरहः पूर्वमाक्षारितोदोषैः प्राप्नुयात्पूर्वसाहसम् ३५४ यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमाभिभाषेतकारणात्
 नदोषप्राप्नुयात्किंचिन्नहितस्यव्यतिक्रमः ३५५ परस्त्रियंयोभिवदेत्तीर्थेऽरण्येवनेऽपिवा नदीनां
 वापिसंभेदससंग्रहणमाप्नुयात् ३५६

रपवादप्रार्थनाभिशापादिभिः पुरुषउचितकारणव्यतिरेकेणपरप्रार्थयासंभा
 षणंनुर्वन्मयमसाहसंदंडप्राप्नुयात् ३५४ यस्त्विति यःपुनः पूर्वतत्स्त्रीप्रार्थनाभिशापरोहतः केनचित्कारणेनजनसमक्षम
 भिभाषणंरुपान्नसपुनर्दंड्यत्वादिदोषप्राप्नुयात्तस्मान्नकाश्चिन्नस्यापराधोस्ति ३५५ परेति तीर्थाद्यरण्यवनादिकनिर्ज्जनदे
 शोपलक्षणमात्रंयःपुरुषः परस्त्रियमुदकप्रणमार्गेऽरण्येग्रामाद्दह्निर्मुल्लालताकीर्णोनिर्ज्जनेदेशेवनेबहुवृक्षसंततेनदीनांसंग-
 मेपूर्वमनाक्षारितोपिकारणादपिसंभाषेत्ससंग्रहणंसहस्रपणंदंडवक्ष्यमाणंप्राप्नुयात् सम्यग्गृह्यतेज्ञायतेयेनपरस्त्रीसंभोगा

मिलाषइतिसंग्रहणम् ३५६ उपचारेति स्वर्गंधानुलेपनप्रेषणाद्युपचारकरणंकेलिः परिहासालिङ्गनादिः अलंकारवस्त्राणां
स्पर्शनिमेकरवद्वासनमित्येतत्सर्वसंग्रहणंमन्वादिभिःस्मृतम् ३५७ स्त्रियमिति यःस्पृष्टमनुचितेस्तनजघनादिदेशेस्त्रियंस्पृशे
त्तयावाचस्पृष्टादिकेस्पृष्टः क्षमतेतदाऽन्योन्यांगीकरणेसर्वसंग्रहणंमन्वादिभिःस्मृतम् ३५८ अब्राह्मणेति अब्राह्मणोऽब्र
ह्मदुः दंडभूयस्त्वात् ब्राह्मण्यामनिच्छंत्वासुत्तमंसंग्रहणं प्राणांतदंडं प्राप्नोतिचतुर्णामपिब्राह्मणादीनांवर्णानांधनपुत्रादीना
मतिशयेनदासः सर्वदारक्षणीयाः तेनप्रसंगनिवृत्त्यर्थेउल्लेखसंग्रहणादपिसर्ववर्णैर्भार्यारक्षणीया ३५९ भिक्षिति भिक्षा
जीविनः स्तुतिपाठकाः यज्ञार्थं कृतर्क्षकाः सूपकारादयः भिक्षादिस्वकार्यार्थंगृहीस्त्रीभिः सहसंभाषणमनिवारिताः कुर्व्युः

उपचारक्रियाकेलिः स्पर्शोष्णवाससाम् सहरवद्वासनंचैवसर्वसंग्रहणंस्मृतम् ३५७ स्त्रियं
स्पृशेददेशयः स्पृष्टोवांमर्षयेत्तया परस्परस्यानुमतेसर्वसंग्रहणंस्मृतम् ३५८ अब्राह्मणः संग्र
हणंप्राणांतदंडमर्हति चतुर्णामपिवर्णानांदारक्ष्यतमाः सदा ३५९ भिक्षकावदिनश्चैवदाक्षि
ताः कारवस्तया संभाषणसहस्त्रीभिः कुर्व्युरमतिवारिताः ३६० नसंभाषापरस्त्रीभिः प्रतिषिद्धः स
माचरेत् निषिद्धोभाषमाणस्तस्त्ववर्णदंडमर्हति ३६१ नैवचारणदारेषु विधिर्नात्सोपजीविषु सज्ज
यंतिहितनारीन्निगूढाश्चारयतिच ३६२ किंचिदेवतुदाप्यः स्यात्संभाषाताभिराचरन् मैष्यास्तुचैकम
क्तसुरहः प्रव्रजितास्तुच ३६३

एवंचैषांसंग्रहणमावः ३६० नसंभाषामिति स्वामिनानिषिद्धः स्त्रीभिः संभाषणान्नकु
र्यात्प्रतिषिद्धः संभाषणमाचरन् राज्ञः षोडशमापात्मकस्त्ववर्णदानयोग्योभवति ३६१ नैवइति परस्त्रियं योभिवदेदित्यादिसंभाषण
निषेधविधिर्नटगायनादिदारेषुनास्ति तथाभार्यापुत्रः स्वकृतनुरिल्लुक्त्वात् भार्येवात्माऽनयाउपजीवन्तिधनलाभायतस्याला
भंसमन्तेयेतेषुनटादिव्यतिरिक्तेष्वपियेदासस्तेष्वप्येवंनिषेधविधिर्नास्ति यस्माच्चारणाआत्सोपजीविनश्च परपुरुषानानीयतैः स्व
भार्यसंश्लेषयते स्वयमागताश्च परपुरुषान्प्रच्छन्नाभूत्वास्वज्ञानंविभावयंतोव्यवहारयन्ति ३६२ किंचिदिति निर्जनदेशोच्चारणा

नोपजीविभिस्त्रीभिः संभाषणं कुर्वन्स्वल्पदंडं उन्नेशं राज्ञा दाय्यः तासां मपि पुरदारत्वात् तथा दासीभिरवद्वाभिर्बौद्धाभिर्ब्रह्मचारि
 णाभिः संभाषणं कुर्वन् किंचिद्दंडमात्रं दाय्यः स्यात् ३६३ यो कामेति यस्तुल्यजातिरनिच्छंती कन्यां गच्छति स तत्क्षणादेव ब्राह्मणे
 सो लिंगच्छेदनादिकं वधमर्हति इच्छंती पुनर्गच्छन् वधमर्हति मनुष्यो न भवति ३६४ कन्यामिति कन्यां संभोगार्थमुत्कृष्टजातिपुरुषं
 सेवमानां स्वल्पमपि दंडं न दापयेत् हीनजातिपुनः सेवमानां यत्नात् स्थापयेत् यथावानिवृत्तकामा स्यात् ३६५ उत्तमामिति ही
 नजातिरुत्कृष्टा मिच्छंती जात्यपेक्षया गच्छेद न मारणात्सर्ववधमर्हति समानजातीयां पुनरिच्छंती गच्छन् यदि पितामन्यते तदापि
 तुः शुल्कानुरूपमर्थं वा दद्यान् न च दंड्यः सा च कन्या तेनैव बोद्धव्या ३६६ अप्रीतिरिति यो मनुष्यः प्रसह्य वलात्कारेण समानजातीयां
 गमनं वर्ज्यमहं कारेणांगुलिप्रक्षेपमात्रेणैव नाशयेत् तस्य शीघ्रमेवांगुलिद्वयच्छेदः कर्तव्यः षट्पणशतानि चायं दंड्यः स्यात्

योऽकामां दूषयेत् कन्यां सद्यो वधमर्हति सकामान्दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयान्नरः ३६४ कन्याभजनं
 ती सुत्कृष्टे किंचिदपि दापयेत् जयन्यं सेवमानां तु सयता वा सयेद्गृहे ३६५ उत्तमां सेवमानं रक्तजघ
 न्यो वधमर्हति शुल्कदद्यात् सेवमानः समा मिच्छेत्सिता यदि ३६६ अभिषेत्तु यः कन्यां कुर्याद्वर्षेणमा
 नवः तस्यां शक्यं अंगुल्या दंडं चार्हति षट्शतम् ३६७ सकामान्दूषयंस्तुल्यो नांगुलिच्छेदमाप्नुयात्
 द्विशतं तु दमं दाय्यः प्रसंगविनिवृत्तये ३६८ कन्यैव कन्यायां कुर्यात्तस्याः स्याद्द्विशतोदमः शुल्कं च हि
 गुणदद्याच्छिफाश्चैवाप्नुयाद्दश ३६९ या तु कन्यां प्रकुर्यात्स्त्री सा सद्यो मौड्यमर्हति अंगुल्योरववाच्छे
 दं रवरेणोद्गृह्णंतया ३७० ३६७ सकामामिति समानजातिरिच्छंती कन्यामंगुलिप्रक्षेपमात्रेण नाशयन्नांगुलिच्छे

दमाप्नोति किं त्वऽतिप्रसक्तिनिवारणाय द्विशतं दंडं दाय्यः ३६८ कन्यैवेति या कन्यैव परमंगुलिप्रक्षेपेण नाशयेत् तस्या द्विश
 तोदंडः स्यात्कन्या शुल्कं च कन्यापितुर्दद्यात् शिफाप्रहारांश्च दशमाप्नुयात् ३६९ यात्विति यापुनः कन्या अंगुलिप्रक्षेपेण स्त्री
 नाशयेत्सा तत्क्षणादेव शिरोमुंडनं अंगुल्याः क्षेपादंगुल्योरेव च्छेदनं गर्दभेण त्वराजमार्गे वहनमर्हति ३७० भर्त्तुति या स्त्री प्रब
 लधनिकापित्रादिबांधवदर्पेण शौर्यादिगुणदर्पेण च पतिपुरुषांतरोपगमनाच्छंययेत् ताराजा बहुजनाकीर्णदेशे भर्त्तु

क्षयेत् ३७१ पुंसांमिति अनंतरोक्तज्ञारं पापकारिणं पुरुषमयोमयशयने प्रज्वलितो राजा दाहयेत्तत्र शयने वध्यघातिनः
घातिनः क्षिपेयुः यावत्पापकारी दग्धः स्यात् ३७२ संवत्सरेति परस्त्रीगमनेन दुष्टस्य पुंसोऽदंडितस्य च संवत्सराति क्रमेणा-
भिशास्तस्य पूर्वदंडाद्द्विगुणोदमः कार्यः तथा ब्राह्मजाया गमने यो दंडः परिकल्पितः चांडाल्यासह निर्देशात् चांडाली गमनरूपः
तथा चांडाली गमने यो दंडः सहस्रं त्वं त्यजस्त्रियमिति संवत्सरे त्वती ते यदीतामेव ब्राह्मजायां तामेव चांडाली पुनर्गच्छति तदा
णः कर्त्तव्यः एतत्सर्वस्यैवोदाहरणं ब्राह्मजाया गमने पि चांडाली गमनदंडप्रदर्शनार्थं सर्वस्यैव तु पूर्वाभिशास्तदंडितस्य सं-
वत्सरे पुनस्तामेव गच्छतः पूर्वाद्द्विगुणोदंडो बोद्धव्यः ३७३ शूद्र इति भर्त्रादिभारक्षिता मरक्षिता वा हि जातिस्त्रियं यदि शूद्रो
गच्छेत्तदा रक्षितारं स्वारहितां गच्छन् लिंगं सर्वस्वाभ्यां वियोजनीयः अत्रांगविशेषा अवगोप्य आर्यस्य भिगमने लिंगोद्धारः सर्व-

भर्त्रारं लंघयेद्या तु स्त्री जातिगुणदर्पिता तांश्च भिः स्वादयेद्ब्रजासंस्थाने बहु संस्थिते ३७१ पुमांसं दाह-
येत्पापशयने तत्त आयसे अप्यादध्युश्च काष्ठानि तत्र दह्येत् पापकृत् ३७२ संवत्सराभिशास्तस्य दुष्टस्य
द्विगुणोदमः ब्राह्मजासहसं पासे चांडाल्या तावदेव तु ३७३ शूद्रो गुप्तमगुप्तं वा द्वेजातं वर्णमावसन् अ-
गुप्तमगुप्तं सर्वस्यैव गुप्तं सर्वेण हीयते ३७४ वैश्यः सर्वस्य दंडः स्यात्संवत्सरनिरोधतः सहस्रं क्षत्रियो दंडो
मौड्यं मूत्रेण चाहति ३७५ ब्राह्मणीयं द्यगुप्तां तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सह-
स्रिणम् ३७६

स्वहरणं गोप्तांचेदधोऽधिक इति गोतमवचनाल्लिंगच्छेदः रक्षितायां तु गच्छन् शरीरधनहीनः कर्त्तव्यः
३७४ वैश्य इति वैश्यस्य ब्राह्मणी गमने संवत्सरं बंधादनंतरं सर्वस्वग्रहणरूपो दंडः कार्यः क्षत्रिया गमने तु वैश्यश्च क्षत्रिया-
तिव स्याति क्षत्रियो गुप्ता ब्राह्मणी गमने सहस्रं दंडनीयः स्वरमूत्रेण वास्यमुंडनं कर्त्तव्यम् ३७५ ब्राह्मणीमिति अरक्षितां तु ब्रा-
ह्मणीयं दिवैश्यक्षत्रियौ गच्छतः तद्वैश्यं पंचशतं युक्तं कुर्यात् क्षत्रियं पुनः सहस्रं दंडोपेतं वैश्ये चायं पंचशतदंडः शूद्रा फ्रमा-
दिना निर्गुणजातिमात्रोपजीवि ब्राह्मणी गमने विषयः तदितर ब्राह्मणी गमने वैश्यस्यापि सहस्रं दंड एव ३७६ ७९ ७९

उमेति तावेवोत्तावपि क्षत्रियवैश्यौ ब्राह्मण्यारक्षितया सह कृतमैकनोऽशूद्रवत्सर्वेण हायेते इति दंड्यो य हाकंठे आवेस्य द
 ग्धव्योतत्रवैश्यलोहितदमैः क्षत्रियं शरपत्रैर्ववेस्य इति वसिष्ठोक्तो विशेषो ग्राह्यः पूर्वसहस्रं क्षत्रियो दंड्यो वैश्यः सर्वस्वमिक्त
 कत्वादयं प्राणांतिकदंडो गुणवद्ब्राह्मणीविषयो बोद्धव्यः ३७७ सहस्रमिति रक्षिताविभ्रा ब्राह्मणो बलेनोपगच्छन्सहस्रं दंड्य
 स्यात् इच्छंत्यापुनः सकृन्मैकनोऽपंचशतानि दंडनीयो भवेत् ३७८ मौड्यमिति ब्राह्मणस्य मारणवधस्थाने शिरोमुंडनं दंडः
 शास्त्रेणोपदिश्यते क्षत्रियादीनां पुनरुक्तेन घातिनं दंडो भवति ३७९ नजात्विद्यादि ब्राह्मणं सर्वपापकारिणमपि कदाचिन्न ह
 न्यात् अपितु सर्वस्वयुक्तमक्षतशरीरताष्टान्निर्वासयेत् ३८० न ब्राह्मणेति ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्माद्वा-

उत्तावपितु तावेव ब्राह्मण्यागुप्तया सह विपुतौ शूद्रवदंड्यौ दग्धव्यो वा कटाग्निना ३७७ सहस्रं ब्राह्म
 णो दंड्यो गुप्ताविभ्रा वलाङ्गजन् शतानि पंच दंड्यः स्याद्विच्छंत्या सहस्रगतः ३७८ मौड्यं प्राणांतिको द
 ङो ब्राह्मणस्य विधीयते इतरेषां तु वर्णानां दंडः प्राणांतिको भवेत् ३७९ नजातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापे
 ष्वपि स्थितम् राष्ट्रादेन बहिः कुर्यात्समग्रधनमुक्षतम् ३८० न ब्राह्मणवधान्महान्पृथिव्यामधर्मो नास्ति तस्मादस्य वधराजामनसापि न चिंतयेत् ३८१ वैश्यश्चेत्क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो व्रजेत् यो ब्राह्म
 ण्यामगुप्तायां तावुभौ दंडमहंतः ३८२ सहस्रं ब्राह्मणो दंडं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् शूद्रायां क्षत्रियविशोः
 साहस्रं वा भवेद्दमः ३८३

जासर्वपापकारिणो ब्राह्मणस्य मनसापि वधन्न चिंतयेत् ३८१ वैश्यश्चेति रक्षितां क्षत्रियां
 यदि वैश्यो गच्छेत्क्षत्रियो वा यदि रक्षितां वैश्यां तदा तयो ब्राह्मण्यामगुप्तायां गमने यो दंडावुक्तो वैश्यं पंचशतं कुर्यात्क्षत्रियं तु सह
 स्रमिति हायेव दंडो वैश्यक्षत्रियो भवेत्तः अयंच वैश्यस्य रक्षितक्षत्रिया गमने पंचशतरूपो दंडो लघुत्वात् गुणवद्द्वैश्यस्य निर्गु
 णजातिमात्रोपजीवि क्षत्रियायाः शूद्राभ्रांत्यादि गमनविषयो बोद्धव्यः क्षत्रियस्य रक्षितवैश्यायां ज्ञानतो युक्तः सहस्रं दंडः ३८२
 सहस्रमित्यादि क्षत्रिया वैश्ये रक्षिते ब्राह्मणो व्रजन्सहस्रं दंडं दापनीयः शूद्रायां रक्षितायां क्षत्रियवैश्ययोर्गमने सहस्रमेव दंडः स्यात्

क्षत्रियेति अरक्षितक्षत्रियागमनेवैश्यस्यपंचशतानिदंडः स्यात् क्षत्रियस्य अरक्षितागमने गर्दभमूत्रेण सुंडनं पंचशतं रूपं वा
दंडमाप्नुयात् ३८४ अगुमेति अरक्षिताक्षत्रियां वैश्यां शूद्रां वा ब्राह्मणो गच्छन् पंचशतानिदंडः स्यात् अंते भवोऽत्यजः यस्मा
दधमो नास्ति चांडालादिस्तस्य स्त्रियं गच्छन् सहस्रं दंडः ३८५ यस्येति यस्य राज्ञोराष्ट्रे चौरः परदारगामी परुषवादी गृहदाहादि
साहसकारी दंडप्राकृत्य कर्त्ता च नास्ति स राजाशक्तपुर्याति ३८६ एतेषामिति एतेषां स्तेनादीनां पंचानां स्वराष्ट्रे नियतः समानजा-
तीयेषु राजसमर्थे राजा साम्राज्यं कृत् इह लोके च यशस्करो भवति ३८७ ऋत्विजमिति यो याज्यः ऋत्विजं कर्मास्तु धानसमर्थं अति
पातकाद्विदोषरहितमृत्विगवायाज्यमदुष्टं त्यजति तयोः शतं शतं दंडः कार्य इति दंडप्रसंगादिदमुक्तम् ३८८ नमातेति मातृपितृभा

क्षत्रियायामगुतायां वैश्ये पंचशतं दंडः मूत्रेण मौंड्यमिच्छेत् क्षत्रियो दंडमेव वा ३८४ अगुमेति क्षत्रि-
या वैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् शतानि पंच दंडः स्यात् सहस्रं त्यजस्त्रियम् ३८५ यस्य स्तेनः पुरेना-
स्ति नान्यस्त्रीगोन दुष्टवाक् न साहसिक दंडुर्घोस राजाशक्तलोकभाक् ३८६ एतेषां नियतं होराज्ञः पंचा-
नां विषये स्वके साम्राज्यं कृत्सजात्येषु लोके च यशस्करोः ३८७ ऋत्विजं यस्त्यजेद्याज्यो याज्यं च त्वित्य-
जैद्यदि शक्तं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतं शतम् ३८८ नमातानपितान् स्त्रीनपुत्रस्त्रागमर्हति त्यज-
न् नपतितानं तान् राजा दंडः शतानि षट् ३८९ आश्रमेषु द्विजातीनां कार्ये विवदतां मिथः न विब्रूयान् नृ-
पो धर्मचिकीर्षन् हितमात्मनः ३९० यथार्हमेतान् अभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः सालेन प्रशमय्या दोस्वध-
र्मं प्रतिपादयेत् ३९१

यपुत्राः त्यागमपोषणशुश्रूषणाद्यकरणात्सकं नार्हति तस्मादेतान्पातकादिरहितान्परित्यजन् एके
कपरित्यागे राजा षट्शतानिदंडः ३८९ आश्रमेति द्विजातीनां गार्हस्थ्याश्रमविषये कार्ये अयं शास्त्रार्थो नायं शास्त्रार्थ इति
परस्परं जातविवादानं राजा स्वीयहितं चिकीर्षुरयं शास्त्रार्थ इति सदृशान्विशेषेण न ब्रूयात् ३९० यथार्हंति यो यादृशी पूजा
मर्हति तं तथा पूजयित्वा अन्यैर्ब्राह्मणैस्सह प्रथमं प्रीत्या अपगतकोपं कृत्वा तत एवायः स्वधर्मः तं बोधयेत् ३९१ ध ध

प्राप्तीति निरंतरगृहवासीप्रातिवेश्यः तदंतरगृहवासी अनुवेश्यः यस्मिन्नुत्सवेविंशतिरन्ये ब्राह्मणाभोज्यं ते तत्र प्रातिवेश्यानुवेश्यौ
प्रातिवेश्य ब्राह्मणातिक्रमकरीचेति विष्णुवचनात् ब्राह्मणौ भोजनाहविभोजयन् ब्राह्मण उत्तरत्र हरिण्यादिग्रहणादिहरीष्यमाषदंड
मर्हति ३९२ श्रोत्रियेति विद्याचारवान्तथाविधमेव गुणवंतं विभवाकार्येषु विवाहादिषु प्रकृतत्वात् प्रातिवेश्यानुवेश्यौ एव भोजयं
तदन्तं भोजिता द्विगुणमन्नं दाप्यो हिरण्यमाषकंचराज्ञः ३९३ अंध इति अंधो वधिरः पंगुः संपूर्णसप्ततिवर्षः सप्तत्येति प्रकृत्यादिभ्य
उपसंख्यानमिति तृतीया श्रोत्रियेषु धनधान्यशुश्रूषादिनोपकारकाः केनचिदपि क्षीणकोषेणापिराज्ञाल्लनुग्राह्याकरं नादापनीयाः
३९४ श्रोत्रियमिति विद्याचारवंतं ब्राह्मणं रोणिषु च वियोगादिदुःखितं बालवृद्धदरिद्रमहाकुलप्रसूतोदारचरितान् राजादानमा

प्रातिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणो विंशतिदिने अहविभोजयन् विप्रो दंडमर्हति माषकम् ३९२ श्रोत्रियः श्रो
त्रियसाधुभूतिरुत्सवे भोजयन् तदन्तं द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माषकम् ३९३ अंधो जडः पाठसर्पसि
तत्यास्यविरश्चयः श्रोत्रियेषूपकुर्वन् अनुदाप्याः केनचित्करम् ३९४ श्रोत्रियव्याधितात्तौ च बालवृद्धावकिं
चनम् महाकुलीनमाय्यचराजासंपूजयेत्सदा ३९५ शाल्मलीफलकेऽप्युष्णेने निज्यान्नेजकः शनैः शनैः न च
वासांसि वासाभिर्निहरेन्न च वासयेत् ३९६ तंतुवायोदशपलं दद्यादेकपलाधिकम् अतो न्यथावर्त्तमानो
दाप्यो द्वादशकंदमम् ३९७ शुल्कस्थानेषु कुशलाः सर्वपण्यविचक्षणाः कुप्युरंधयथापण्यं ततो विंशं
नृपो हरेत् ३९८

नहितकरणैः संपूजयेत्सदा ३९५ शाल्मलीति शाल्मल्यादिरुक्षसंबंधिफलके अपरुषेरजकः शनैः शनैः
र्वासांसि प्रक्षालयेत् न परकीयेर्वस्त्रैरन्यवस्त्राणि नयेत् न चान्यवासांसि अन्यपरिधानार्थं दद्यात् यद्येवं कुर्यात्तदा सौंदर्यः स्यात्
३९६ तंतुवाय इति तंतुवायो वस्त्रनिर्माणार्थं दशपलानि सूत्रं गृहीत्वा पिष्ट्वा दद्यात् प्रवेशादेकादशपलं वस्त्रं दद्याद्यदिततो न्यूनं द
द्यात्तदा द्वादशपलान् राजा दाप्यः स्वामिनश्चतुष्टिः कर्त्तव्येव ३९७ शुल्केति स्थलजलपथव्यवहारतोरान् ग्राह्यो भागः शुल्कं ते स
भवस्थानेषु कुशलाः तन्वायपण्यानां सारासारज्ञाः तेषु पण्येषु यमर्धमूल्यमनुरूपं कुर्युः ततो लाभधनादिंशति भागं राजा गृण्हीयात्

राज्ञ इति राज्ञः संबंधितयायानि विक्रेयद्रव्याणि प्रख्यातानि राजोपयोगानि हस्त्यश्वादीनि च तद्देशोद्भवानि च प्रतिषिद्धानि च यथा दुर्भिस्ते
धान्यं देशांतरं नयेयमिति तानि लोभाद्देशांतरं नयतो वणिजः सर्वहरणं राजा कुर्यात् ३९९ शतलकमिति शुल्कमोक्षाय उत्पद्येन गच्छ
ति अकाले प्रात्रादौ वा क्रयविक्रयं करोति शतलकसंज्ञनार्थं विक्रेयद्रव्यस्य अल्पां संख्यावक्ति राजदेयमपलपितमष्टगुणं दंडरूपतया दाप्यः
४०० आगममिति कियतो दूरादागतमिति देशांतरीयद्रव्यस्यागमनं कियदूरं नीयत इति स्वदेशोद्भवस्य निर्गमं कियत्कालस्थितं किय-
न्मूल्यं लभत इति स्थितं तथा कियतो वृद्धिरित्यत्र कर्मकाराणां भक्ताच्छादनादिना कियानपक्षय इत्येवं विचार्य तथा वणिजां क्रेतॄणां
यथा पीडानभवति तथा सर्वपण्यानां क्रयविक्रयौ कारयेत् ४०१ पंचरात्र इति आगमनिर्गमोपाययोगादेः पण्यानामनियतत्वात्

राज्ञः प्रख्यातभांडानि प्रतिषिद्धानि च तानि निर्हरतौ लोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ३९९ शतलकस्था
नं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयौ मिथ्यावादी च संख्याने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ४०० आगमनिर्गमं
स्थानं तथा वृद्धिरित्यत्र भौ विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयौ ४०१ पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे प-
क्षे यागते कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं नृपः ४०२ तुल्यमानं प्रतीमानं सर्वं च स्यात्कलक्षि-
तम् षट्सप्तदसकमासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ४०३ पण्यानंतरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणंतरे पादं पशु-
श्रयो विच्छेदादार्द्धरिक्तकः पुमान् ४०४ भांडपूर्णानि यानि नित्यं दाप्यानि सारतः रिक्तभांडानि च
किंचित्पुमांसश्चापरिच्छदाः ४०५

अस्थिरार्थादीनां पंचरात्रे पंचरात्रे गते स्थिरप्रायार्थाणां पक्षे पक्षे गते वणिजामर्घविदं
प्रत्यक्षं नृपतिरातपुरुषैर्व्यवस्थां कुर्यात् ४०२ तुलेति तुल्यमानं सुवर्णदीनां परिच्छेदार्थं यत्क्रियते तत्सर्वं स्वनिरूपितं यथा स्यात्
षट्सप्तदसकमासेषु गतेषु पुनस्तत्सर्वं सभ्यपुरुषैर्नृपतिः परीक्षयेत् ४०३ पणमिति भांडपूर्णानि यानि नित्यं दाप्यानि सारतः रिक्तश-
कटादियानंतरे विषये पणं दाप्यं एवं पुरुषभारेर्द्धपणंतरे पणं दाप्यः पशुश्रयगवादिः पणान्तुर्थभागं भाररहितो मनुष्यः पणाष्टभागं
दापनीयः ४०४ भांडेति पण्यद्रव्यपूर्णानि शकटादीनि द्रव्यगतो लघ्वीपेक्षया द्रव्यरहितानि गोनीकंबलादिषु यत्किंचित्तार्थं दा-

अपरिच्छदादरिद्राउक्तपदार्थदानापेक्षयायत्किंचिद्वापनीयाः ४०५ शीर्षेति पूर्वपारावारेतरणार्थमुक्तं दानानं दीमार्गे दूराध्वनि
 गंत्ये प्रवलवेगस्थिरोदकनद्यादिदेशाश्रयवर्षादिकालापेक्षयातरमूल्यंकल्पनीयं एतच्च नदीतीरे बो ह्वयंसमुद्रेतुवाताधीनपोत
 गमनत्वात्स्यायत्तत्वाभावेतरपण्यविशेषज्ञापकं नदीवह्नियोजनादिकं नास्ति ततस्तत्रोचितमेवतरपण्यं ग्राह्यम् ४०६ गर्भिणीति
 संजातगर्भास्त्रीमासद्वयादूर्ध्वतथाप्रजितोभिस्सुनिर्वाणप्रस्थो ब्राह्मणाश्चलिंगिनो ब्रह्मचारिणः तरमूल्यंतरेन दाप्याः ४०७
 यन्नाविति नौकारूढानां यत्किंचिन्नाविकापराधेन नष्टं द्रव्यं तन्नाविकैरेव मिलित्वा यथाभागं दातव्यम् ४०८ एषनाविति नाविका
 पराधात्पदुदकेनष्टं तन्नाविकैरेव दातव्यं पूर्वोक्तमनूदितं देविकेनास्ति निग्रह इति विधातुं नौयायिनामेषव्यवहारस्य निर्णयउक्तः
 देवोपजातवातादिनानौ भंगेन धनादिनाशेनायिकानां नदंडः ४०९ वाणिज्यमिति वाणिज्यं कुसीदकृषिपशुरक्षणानिवेश्यंकारयेत्

शीर्षाध्वनियद्यादेशं यथाकालंतरो भवेत् नदीतीरे पुनर्हि द्यात्समुद्रेनास्ति लक्षणम् ४०६ गर्भिणीतु
 हिमारादिस्तथाप्रजितो सुनिः ब्राह्मणालिंगिनश्चैव न दाप्यास्तारिकंतरे ४०७ यन्नाविकिंचिद्वासा
 नौविशीर्येतापराधतः तद्वासेरेव दातव्यं समागम्यस्ततो शतः ४०८ एषनौयायिनामुक्तो व्यवहारस्य नि
 णयः दासापराधतस्तोयदेविकेनास्ति निग्रहः ४०९ वाणिज्यंकारयेद्देश्यं कुसीदं कृषिमेव च पशूनां
 रक्षणं चैव दास्यं शूद्रं हि जन्मनाम् ४१० क्षत्रियं चैव वैश्यं च ब्रह्मणो वृत्तिकर्षितौ विभूयादानृशं
 स्येन स्यान्निकर्माणि कारयन् ४११ दास्यंतु कारयं क्षोभाद्ब्राह्मणः संस्कृतान् हि जान् अनिच्छतः प्राप्त
 वत्याद्राज्ञादंडयः शतानि षट् ४१२ शूद्रंच राजा हि जातीनां दास्यं कारयेत् अकुर्वाणो वैश्यश्च शूद्रो राज्ञो दंडयावित्येव

मर्यादमिहोपदेशः ४१० क्षत्रियमित्यादि ब्राह्मणः क्षत्रियवैश्यौ भृत्यभावेन पीडितौ करुणया स्यान्निकर्माणि रक्षणं कृष्यादीनिकार
 यन्ग्रासाच्छादनादिनापोपयेत् एवं यत्नवान् ब्राह्मण तातुपगतावधिघनराज्ञादंडनीय इति प्रकरणसामर्थ्याद्गम्यते ४११ दास्यं निति
 प्रमयतो भाव प्राप्तवत्यं ब्राह्मणः कृतोपनयनात् हि जातीनभिच्छतः प्रकलेन लोभादास्यं कर्मपादधावनादिकारयन् षट् शतानि दंडयः
 ४१२ शूद्रं निति शूद्रं पुनर्भक्तादिभृतमभृतं वा दास्यं कारयेत् यस्मादसौ ब्राह्मणस्तदास्यायेव प्रजापतिना सृष्टः ४१३ ६२ ६२

नस्वामीति यस्मादसौ ध्वजाहृतत्वादिना दासत्वं गतः स तेन त्यक्तः स्वदास्याभावेऽपि शूद्रो ब्राह्मणस्य दास्यान् विमुच्यते तस्माद्दास्यं शूद्र-
स्य सहजं कः शूद्रत्वजातिमिव दास्यमपनयति अदृष्टार्थमप्यवश्यं शूद्रेण ब्राह्मणादि हि जन्तुः शूद्राणां कर्तव्ये त्वेव परमेतत् अन्यथा वक्ष्य-
माण दास्यकरणपरिगणनमनर्थकं स्यात् ४१४ ध्वजेति संग्रामसकाशाज्जितो भक्तत्वाभाद्युपगतो भक्तदासः तथा दासीपुत्रः मृत्यु-
नक्रातोऽन्येन दत्तः पित्रादिक्रमागतः दंडादि धनशुद्धयर्थं स्वीकृतदास्यभावः इत्येतानि सप्त ध्वजाहृतत्वादीनि दासलक्षणानि ४१५
भार्येति पुत्रभार्या दासास्त्रयोऽभा निर्दूना एव मन्त्रादिभिः स्मृता यस्मात्प्रयुक्तं तेर्जयंति यस्त्यते भार्यादयस्तस्य तद्धनं भवति एतच्च-
भार्यादीनां पारतंत्र्यप्रदर्शनार्थं परं अध्यगन्वादेः षड्विधस्य स्त्रीधनस्य वक्ष्यमाणत्वात् धनसाध्यादृष्टार्थकमेपि देशार्थं च भार्यादीनां
पत्न्यधिकरणे पत्न्यर्थे पियागाधिकारस्य उक्तत्वात् स्त्रीपुंसयोर्मध्य एकधने चानुमतिद्वारेण स्त्रिया अपि कर्तृत्वात् ४१६ विस्वव्य-

शूद्रं तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयं भवा ४१३ नस्वामिन्नानि
सृष्टोऽपि शूद्रो दास्यादिमुच्यते निसर्गजहित्तस्य कस्तस्मात्तदपोहति ४१४ ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः
क्रीतदन्विमो पैत्रिको दंडदासश्च स तेन दास्यो नयः ४१५ भार्यापुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधनाः स्मृताः य-
तैः समधिगच्छंति यस्त्यते तस्य तद्धनम् ४१६ विस्वव्यं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् न हितस्यास्ति
किंचित्त्वं भर्तृहार्थं धनो हि सः ४१७ वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः
क्षोभयतामिदं जगत् ४१८ अहन्यहन्यवेक्षितकर्मात्तान् वाहनानि च आयव्ययौ च नियता वाकराचक्रौ
धमेव च ४१९ मिति निर्विचिकित्समेव प्रकृता दासशूद्राद्व्यहणं कुर्यात् ब्राह्मणो यतस्तस्य किंचिदपि स्वं नास्ति यस्माद्भर्तृ-

ग्राह्यधनोऽसौ एवं चापि दिवलादपि दासात् ब्राह्मणो धनं गृह्णन् राजा दंडनीय इत्येवमर्थमेतदुच्यते ४१७ वैश्येति वैश्यं कृष्यादि-
निशूद्रं च हिजातिशुश्रूषादीनि कर्माणि यत्नतो राजा कारयेत् यस्मात्तौ स्वकर्मभ्यश्च्युता वशास्त्रियो पार्जितधनग्रहणमदादिना ज-
गदाकुलीकुर्याताम् ४१८ अहनीति प्रत्यहं तदधिकृतद्वारेण प्रारब्धदृष्टादृष्टार्थकर्मणान् निष्पत्तिं नृपतिर्निरूपयेत् तथा हस्त्य-
श्वादीनि किमद्यप्रविष्टं किं निःसृतमिति सुवर्णरत्नोत्पत्तिस्थानानि निर्दिष्टागारं चावेक्ष्य तद्यवहारदर्शनासक्तोऽपि राजा धर्मान् परि-

त्यजेदिति दर्शयितुमुक्तस्यापि पुनर्वचनम् ४१९ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण एतान्सर्वानृणां दानादीन् व्यवहारान् तत्त्वतो निर्णयेनान्
 तन्वयन् पापसर्वमपहाय स्वर्गादि प्राप्तिरूपा मुक्त्यङ्गानि लभते ४२० इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचितायामन्ययसुक्तावल्यामष्ट
 मोऽध्यायः ८ ७ ७ ७ ७ पुरुषेति पुरुषस्य पत्न्याश्च धर्मायहितेऽन्योन्याः अभिचारिलक्षणे वत्से निवर्त्तमानयो
 संयुक्तविपुक्तयोश्च धर्मान् पारंपर्यागतत्वेन नित्यान्वक्ष्यामिदं पत्न्योः परस्परधर्मव्यतिक्रमे सत्यन्यतरज्ञाने दंडेनापि स्वधर्मव्यवस्थानं
 राज्ञा कर्त्तव्यमिति व्यवहारमध्येऽस्योपदेशः १ अस्तेति स्त्रियैर्भर्त्रादिभिः सदा स्त्रियः स्वाधीनाः कार्या अनिषिद्धेष्वपि रूपरसादिवि
 पयेषु प्रसक्ता अपि आत्मवशाः कार्याः २ पिनेति पिता विवाहात् पूर्वस्त्रियं रक्षेत्पश्चाद्भर्ता न दम्भावे पुत्राः तस्मान्न स्त्रीकस्यां विदप्य
 वस्थायाम् स्वातंत्र्यं भजेत् भर्तारक्षति यौवने इत्यादि प्राथमिक भर्तृपुत्रायास्सन्निहितायाः पित्रादिभिरपिरक्षणात् ३ काले इति प्र

एवं सर्वानि मान् राज्ञा व्यवहारान्संभाषयन् व्यपोह्य किल्विषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ४२० इ
 ति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायामष्टमोऽध्यायः ८ ७ ७ ७ ७ पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्मवत्त्वमिति धृताः संयोगविप्रयोगे च धर्मान्वक्ष्यामि शास्त्रान् १ अस्वतंत्राः
 स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वेद्विद्वानि शम् विषयेषु च सज्जत्यः संस्थाप्या आत्मनो वशे २ पितारक्षति कौ
 मारे भर्तारक्षति यौवने रक्षति स्थ विरेपुत्रान् स्त्री स्वातंत्र्यमर्हति ३ काले दाता पिता वाच्यो वाच्यश्चा
 नुपयन्यतिः मृते भर्तारि पुत्रस्तवाची मातुररक्षिता ४ सूक्ष्मभ्योऽपि प्रसंगेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः
 दपोर्हि कुलयोः शोकभावहेतुररक्षिताः ५

दानकाले पितातामददन् गृह्यो भवति प्रदानं प्रागृतो रिति गोतमवचनान्
 भूतोः प्राकप्रदानकालः पतिश्च भूतकाले पत्नी भगच्छन् गृहीण्यो भवति पत्न्यो मृते मानसमरक्षन् पुत्रो निधः स्यात् ४ सूक्ष्मेभ्य
 इति स्वल्पेभ्योऽपि दुःसंगेभ्यो दौःशील्यसंपादकेभ्यो विशेषेण स्त्रियोरक्षणीयाः किंपुनर्महद्भ्यः यस्मादुपेक्षितरक्षणाद्भ्योऽपि तृ
 भर्तृगणयोः संतापदापयेषुः ५ इममिति सर्वेषां ब्राह्मणादिवर्णानां प्रार्थारक्षणलक्षणं धर्मवद्व्यमाणश्लोकरात्सर्वधर्मेभ्यः

उत्कृष्टं जानंतो अंधपंग्वादयोऽपि भार्यारक्षितुं यतेरन् ६ स्वाभिति यस्माद्भार्यारक्षितो रक्षणं असंकीर्णविशुद्धापत्योत्पादानेन स्व-
संततिं तथा शिष्टसमाचारं पितृपितामहाद्यन्वयं आत्मानं विशुद्धसंताननिमित्तोद्देहिकलाप्तेन स्वधर्मच विशुद्धभार्यस्याधानादाच-
प्यधिकाराद्रक्ष्यति तस्मात्स्त्रियोरक्षितुं यते तेति पूर्वस्य विशेषः ७ पतिरिति पतिः शक्ररूपेण भार्यसंप्रविश्य गर्भमापाद्य तस्यां भा-
र्यायां पुत्ररूपेण जायते तथा च श्रुतिः आत्मा वै पुत्रनामासीति जायायास्तदेव जाया त्वयतोऽस्यां पतिः पुनर्जायते तथा च बह्वच ब्रा-
ह्मणं पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वे ह मातरं तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः ततश्चा-
सौ रक्षणीयेत्येतदर्थं नाम निर्वचनम् ८ यादृशमिति यस्माद्यादृशं पुरुषं शास्त्रेण विहितं प्रतिषिद्धं वा तादृशं शास्त्रोक्तपुरुषसेव-

इमं हि सर्ववर्णानां पश्यंतो धर्ममुत्तमम् यतन्ते रक्षितुं भार्याभिर्त्तारो दुर्बला अपि ६ स्वां प्रसूतिं च रित्रं च
कुलमात्मानमेव च स्वच धर्मप्रयत्नेन जाया रक्षन्ति हि रक्षति ७ पतिभार्यासंप्रविश्य गर्भो भूत्वे ह जायते
जायायास्तद्विजाया त्वयदस्यां जायते पुनः ८ यादृशं भजते हि स्त्री स तं सूते तथा विधम् तस्मात्सजा विश-
द्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत्यतः ९ न कश्चिद्दोषितः शक्तः प्रसूत्युपरिरक्षितुम् एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः
परिरक्षितुम् १० अर्थस्य संग्रहे चैव नियोजयेत् शौचे धर्मे च पत्न्यां च पारिणाह्यस्य च क्षणे
११ अरक्षितो गृहे रुद्धः पुरुषो रातकारिभिः आत्मानमात्मनायास्तरक्षयुस्ताः स्मरक्षिताः १२

नैनोत्कृष्टं निषिद्धपुरुषसेवनेन च निरुद्धं पुत्रं जनयति तस्मादपत्यविशुद्ध्यर्थं पत्नी यत्नतोरक्षेत्यं रक्षणीयेत्यत आह ९ नैति क-
श्चिद्बलात्संरोधादिनापि स्त्रियोरक्षितुं शक्तस्तत्रापि व्यवभिचारदर्शनात् किंलैते र्वस्यमागौरक्षणीपात्यप्रयोगैस्तारक्षयितुं सम-
र्थाः तानुपायानाह १० अर्थेति धनस्य संग्रहणे विनियोगे च द्वयशरीरशुद्धौ भर्तुं श्च शुश्रूषादिकेऽन्वसाधने पारिणाह्यस्य गृहोप-
करणस्य शय्यासनकुंडकटाहादेरवेक्षणेऽप्यान्वियोजयेत् ११ अरक्षिता इति आत्मा श्रुते आज्ञाकारिणश्च तैः पुरुषैर्गृहे
अप्यरक्षिता भवन्ति यादुःशीलतया नात्मानं रक्षन्ति यास्तु धर्मज्ञतया आत्मानमात्मनारक्षन्ति ता एव स्मरक्षिता भवन्ति अतो धर्माध-

फलस्वर्गनरकप्राप्त्याद्युपदेशेन आसांसंयमः कार्यइति मुख्यरक्षणोपायकथनपरमिदम् १३ पानमिति मद्यपानं असत्पुरुषसंसर्गं मर्त्रासहविरह इतस्ततश्च भ्रमणं अकालस्वापः परगृहनिवास इत्येतानि षट् स्थियाव्यभिचाराण्य दोषजनकानि तस्मादेतेभ्यो एतारक्षणीयाः १३ नैता इति नैताः कमनीयं रूपं विचारयति न चासां यौवनादिके वयसि आदरो भवति किंतु स्वरूपं कुरूपं वा पुमानि त्येतावतैव तमुपभ्रंजते १४ यौश्चल्येति पुंसो दर्शने संभोगाद्यभिलाषशीलत्वात् स्थित्यै र्यभावात् स्वभावतः स्नेहरहितत्वाच्च एतायत्नेनापिलोके रक्षिताः सत्यो व्यभिचाराश्रयणेन भर्तृषु विक्रियांगच्छति १५ एवमिति एवं श्लोकद्वयोक्तमासां स्वभावं हिरण्यगर्भसृष्टिकालजनि तं जालारक्षणा र्थं प्रकृतं यत्नं पुरुषः कुर्यात् १६ शय्येति शयनोपवेशनालंकरणशीलत्वं कामक्रोधानाज्जं

पानं दुर्जनसंसर्गः पत्याचविरहोदनम् स्वप्नोन्यगोहवासश्च नारीसंदूषणानि षट् १३ नैतारूपं परीक्षंते नासावयसि संस्थितिः स्वरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भ्रंजते १४ यौश्चल्येति च लचित्ताच्च नैस्नेह्याच्च स्वभावतः रक्षिता यत्नतोपीह भर्तृष्वेता विकुर्वते १५ एवमिति एवं जालासां प्रजापतिनिसर्गजम् परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषो रक्षणं प्रति १६ शय्यासनमलंकारकामक्रोधमनाजं वसूद्रोहभावं कुचयीचस्त्रीभ्यामनुरकल्पयत् १७ नास्ति स्त्रीणां क्रियामत्रैरिति धर्मव्यवस्थितः निरिद्रियाह्यमंत्राश्च स्त्रियोऽनृतमिति स्थितिः १८ तथाच श्रुतयो वक्ष्यो निगीतानि गमेषुपि स्वालक्ष्यं परीक्षार्थं तासां शृणुत निष्कृतीः १९

वपरिहंसाकुल्लिताचारत्वा निसर्गादौ मनुः स्त्रियः कल्पितवान् तस्माद्यत्नतो रक्षणीयाः १७ नास्तीति जातकर्मादिक्रियस्त्रीणामत्रैर्नास्ति इत्येषा शास्त्रमर्यादा व्यवस्थिता ततश्च मंत्रवत् सास्कारगणाभावाच्च निष्पापांतः करणा इद्रियं प्रमाणं धर्मप्रमाणं श्रुतिस्मृतिरहितत्वाच्च धर्मज्ञा अमंत्राः पापापनोदनमंत्रजपरहितत्वात् जातेऽपि पापे तन्निर्णेजिना क्षमाः अनृतवदशभाः स्त्रिय इति शास्त्रमर्यादा तस्माद्यत्नतो रक्षणीया इत्यत्र तात्पर्यम् १८ तथाचेति व्यभिचारशीलत्वं स्त्रीणां स्वभाव इत्युक्तं तत्र श्रुतिप्रमाणतयोपन्यस्यतितथा वक्ष्यः श्रुतयो बहूनि श्रुतिवाक्यानि न चैतद्विद्यो ब्राह्मणास्मो ब्राह्मणावेत्येवमादीनि निगमेषु स्वालक्ष्यं व्यभि

चारशीलत्वं तत्परिज्ञानार्थं पठितानि तासां श्रुतीनां मध्ये यानि स्मृतिरूपाव्यभिचारप्रायश्चित्तभूतास्ताः श्रुतीः शृणुत एकस्याः श्रुतेर्व
द्व्यमाणत्वात् श्रुतिं शृणुतेत्यर्थः स्फुपां स्फुपो भवंतीति द्वितीयैकवचने बहुवचनम् १९ यदिति काश्चित्पुत्रो मातुर्मानसव्यभिचारम
वगम्य द्यूते मनोवाक्कायकर्मभिः पतिव्यतिथिं पुरुषं यानकामयते सापतिव्रता ततोऽन्या अपतिव्रता मममाता अपतिव्रता सती परगृ
हान् गच्छतीत्यत्र प्रलुलुभे परपुरुषं प्रति संजातलोभा अभूत्तत्पुरुषसंकल्पदुष्टं मातृरजोरूपं रेतो मम पिता शोधयत्पितृस्य स्त्रिया
व्यभिचारशीलत्वस्यैतदितिकरणात् मंत्रपादत्रयं ज्ञापकं अयं च मंत्रश्चातुर्मास्यादिषु विनियुक्तः संप्रति मानसव्यभिचारप्रायश्चित्त
रूपतामस्य मंत्रस्याह २० ध्यायेति भर्तुरप्रियं यत्किंचित्पुरुषांतरगमनं रूमी मनसा चिंतयति तस्य मानसव्यभिचारस्य एष प्रकृ
तो मंत्रः सम्यक्शोधनो मन्वादिभिरुच्यते मातेति श्रवणात्पुत्रस्यैवायं प्रायश्चित्तरूपो मंत्रो मातुः २१ यादृग्गुणेनेति यथा रूपेण भ-

यन्मे माता प्रलुलुभे विचरं त्यः पतिव्रता तन्मे रेतः पिता वृत्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् २० ध्यायत्यनि
ष्टं यत्किंचित्पाणिग्रहस्य चेतसा तस्यैष व्यभिचारस्य निहवः सम्यगुच्यते २१ यादृग्गुणेन भर्तुरस्त्री
संयुज्येत यथाविधि तादृग्गुणा सा भवति समुद्रेणो वनिष्मगा २२ अक्षमालावसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयो-
निजा शारंगी मंदपालेन जगामाप्स्यहणीयताम् २३ एताश्चान्याश्च लोकेऽस्मिन् न पुरुषप्रसूतयः उ-
त्कर्षयोषितः प्राप्ताः स्वैः स्वैर्भर्तृगुणैः श्रुतैः २४ एषोदिता लोकयात्रानित्यं स्त्रीपुंसयोः श्रुता येत्येह च
सरसोदकं निमज्जाधर्मान्निबोधत २५

असाधुनाऽसाधुना वस्त्रीविवाहविधिना संयुज्यते सा भर्तुसदृशगुणा भवति य-
था समुद्रेण संयुज्यमानानदी स्वादूदकापि क्षारजला जायते भर्तुरात्मसम्मानास्य स्त्रीरक्षणे पायांतरोपदेशार्थमिदं अत्रोत्कर्षदृष्टां-
तमाह २२ अक्षोति अक्षमालास्यो निरुष्टयो निजावसिष्ठेन परिणीता तथान्वटकामंदपालाख्येन चरुषिणा संगता पूज्यतांगता २३
एता इति यद्यपि द्वे प्रकृते तथापि प्रदर्शनार्थं त्वमनयोर्मत्वा एता इति बहुवचनं कृतं एताश्चान्याश्च सभ्यवत्यादयो निरुष्टप्रसूतयः स्व
भर्तृगुणैः प्रकृष्टैरस्मिन्लोकेऽल्लुष्टां प्राप्ताः २४ एषेति एषलोकाचारोजायापतिविषयः सदाश्रमउक्तः इदानीमिह लोके परलो-

केचउत्तरकालशुभसखहेतून्किंक्षेत्रिणोऽपत्यसुतबीजिनइत्यादीन्यजाधर्मान्शृणुत २५ प्रजेति यद्यप्यासारक्षणाथंदोषा
उक्तास्तथापि यद्यपतीकारात्तेषां एतास्त्रियोमहोपकारागर्भोत्पादनार्थं बहुकल्याणभाजनभूताः वस्त्रालंकारादिदानेनसंमानाहीः
स्वगृहेषोभाकारिण्यः स्त्रियःश्रियश्चगेहेषुतुल्यरूपानानयोर्विशेषोविद्यतेयथानिःश्रीकंगृहन्नराजत्येवंनिःस्त्रीकमिति अपिच
२६ उत्पादेति अपत्यस्यजननंजातस्यपरिपालनंप्रतिदिनंचातिथिमित्रभोजनादेर्लोकव्यवहारस्यप्रत्यक्षंभायैर्विनिदानम् २७
अपत्यमिति अपत्योत्पादनमुक्तमप्येतत्अभ्याहिततत्त्वज्ञापनार्थंपुनरभिधानंधर्मकार्याणिअग्निहोत्रादीनिपरिचर्याउत्कृष्टरति
पितृणामात्मनश्चापत्यजननादिनास्वर्गइत्येतत्सर्वभार्याधानम् २८ पतिमिति यास्त्रीमनोवाग्देहसंयतासतीतिविशेषणोपादानसा
मर्थ्यान्मनोवाग्देहेरेवनव्यभिचरतिसामर्थासहज्जितान्स्वर्गादिलोकानामोतिइहलोकेविशिष्टैः साध्वीत्युच्यते २९ व्यभिचारेति

प्रजनार्थमहाभागाः पूजाहर्गृहदास्यः स्त्रियःश्रियश्चगेहेषुनविशेषोऽस्तिकश्चन २६ उत्पादनमपत्य
स्यजातस्यपरिपालनम् प्रत्यहलोकयात्रायाःप्रत्यक्षंस्त्रीनिबधनम् २७ अपत्यधर्मकार्याण्युश्रूषा
रतिरुत्तमा दाराधीनस्तथास्वर्गःपितृणामात्मनश्चह २८ पतियानाभिचरतिमनोवाग्देहसंयता साम
तृलोकानामोतिसद्भिःसाध्वीतिचोच्यते २९ व्यभिचारात्तुभर्तुःस्त्रीलोकेप्राप्नोतिनिंद्यताम् सृगाल
योनिंचाप्नोतिपापरोगेऽप्यपीड्यते ३० पुत्रंप्रत्यदित्सद्भिः पूर्वजैश्चमहर्षिभिः विश्वजन्यमिमंपुण्यमुप
न्यासन्निबोधत ३१ भर्तुःपुत्रंविजानंतिश्रुतिर्द्वैधतुभर्त्तरि आहुस्तपादकंकेचिदपरेक्षेत्रिणाविदुः ३२

पुरुषांतरसंपर्कात्स्त्रीलोकेनिंद्यतांजन्मान्तरेचसृगालजातिंप्राप्नोतिपापरोगादिभिश्चपीड्यन्नेपंचमाध्यायेस्त्रीधर्मउक्तम् त
तन्लोकद्वयंतदपत्यर्थत्वेनमहाप्रयोजनतयापुनःपरितम् ३० पुत्रमिति पुत्रमधिकृत्यशिष्टैर्मन्त्रादिभिः पूर्वमुत्पन्नैश्चमहा
अभिहितमिमंवक्ष्यमाणंसर्वजनहितंविचारंशृणुत ३१ भर्त्तरिति भर्तुःपुत्रोभयतीतिमुनयोमन्यन्तेभर्त्तरिद्भिः प्रकारात्युतिर्वर्त्त
तेकेचिदुत्पादकमोदारमपिभर्त्तरन्तेनपुत्रेणपुत्रिणमाहुः अन्येतुमोदारंभर्त्तरिमनुत्पादकमपिअन्यजनितेनपुत्रेणपुत्रिणमाहुः
३२ क्षेत्रेति श्रीद्व्याद्युत्पत्तिस्थानंक्षेत्रंतुल्यास्त्रीमुनिभिः स्मृतापुरुषश्चब्रीह्यादिबीजतुल्यःस्मृतः यद्यपिरेतोबीजंतथापि

दधिकरणत्वात्पुरुषो बीजमिति च पदिश्यते क्षेत्रबीजसमायोगात्सर्वप्राणिनामुत्पत्तिः एवं चोभयोः कारणत्वस्याविशिष्टत्वात्-
 युक्ताविप्रतिपत्तिः किंयत्संबन्धि क्षेत्रतस्यापत्यं ततयदीयं बीजंतस्येति ३३ विशिष्टेति क्वचिद्बीजं प्रधानं जायते यदर्थमुत्पायामिति
 न्यायेनोत्पन्नो बीजिनो ब्रूय इव सोमस्य तथा व्यासक्रष्यभृङ्गादयो बीजिनामेव कृताः क्वचित्क्षेत्रस्य प्राधान्यं यथायंतल्पजः प्रमीत
 स्पृष्टति वस्यति अतएव विचित्रवीर्यक्षेत्रे क्षत्रियायां ब्राह्मणोत्पादिता अपि धृतराष्ट्रादयः क्षेत्रियाः क्षत्रिणा एव पुत्रावभूवुः यत्रं पु
 न बीजयो न्योः साम्यं तत्र बोदे व जनयितान् तदपत्यं भवति तत्र बीजप्रधान्यापेक्षंता वदाहुः ३४ बीजेति बीजक्षेत्रयोर्बीजप्रधानम-
 भिधीयते यस्मात्सर्वेषां भूतारब्धानां उत्पत्तिर्बीजगतवर्णस्वरूपादिचिन्हैः उपलक्षिता दृश्यते ३५ यादृशमिति यज्जातीयं बीजं

क्षेत्रभूतास्मृतानारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् क्षेत्रबीजसमायोगात्संभवः सर्वदेहिनाम् ३३ विशि
 ष्टकुत्रचिद्बीजस्त्रीयोनिस्त्वैव कुत्रचित् उपपद्यते समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ३४ बीजस्य चैव यो-
 न्याश्च बीजमुत्सृष्टमुच्यते सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ३५ यादृशात्पूज्यते बीजक्षेत्रे कालो
 पपादिते तादृग्रोहति तत्तस्मिन् बीजस्यैव्यं जितं गुणैः ३६ इयं भूमिर्हि भूतानां शाश्वता यो निरुच्यते
 न च यो निगुणान्काश्चिद्बीजपुष्पतिपुष्टिषु ३७ भूमावप्येककेदारे कालोत्पन्नानि कृषीबलैः नानारूपा
 णि जायते बीजानीह स्वभावतः ३८ ग्रीहयः शालयो मुद्गास्तिला माषास्तथायवाः यथा बीजं प्ररोहति
 लसुनानीक्षवस्तथा ३९

ग्रीह्यादिग्रीष्मादिकाले वर्षादिना संस्कृते क्षेत्रे उपपद्यते यज्जातीयमेव तद्बीजमालीयैर्वर्णादि
 भिरुपलक्षितं तस्मिन् क्षेत्रे जायते एवमन्वयप्रकारेण बीजप्राधान्यं प्रदर्श्यति रेकमुखेन दर्शयितुमाह ३६ इयमिति हिरव
 रणे इयमेव भूमिर्भूतारब्धानां तरुगुल्मलतादीनां निरुच्योनिः कारणं क्षेत्रात्सर्वलोके रुच्यते न च भूम्याख्ययोनिधर्मा
 श्विदपि भूतैरूपत्वादीन् बीजस्य विषयेषु करकांटाद्यवस्थासम्भजते भजत्यर्थत्वात्पुष्पतेः सकर्मता तस्माद्यो
 मावात्तं क्षेत्रप्राधान्यं अपि च ३७ भूमाविति भूमावेकस्मिन् अपि केदारे कर्षकेर्वपनकालोत्पन्नानि ग्रीहिमुद्गादीनि नानारूपाण्ये
 व बीजसमावाज्जायंते न तु भूमेरेकत्वादेकरूपानि भवंति तथाहि ३८ ग्रीहीति ग्रीहयः षटिकाः शालयः कलमाद्याः तथासु

दयोबीजस्वभावानतिक्रमेणनानारूपाणिजायन्तेएवंचसति ३९ अन्यदिति व्रीहिरुसोमुद्गादिर्जायतेइत्येतन्नसंभवतियस्मा
द्यदेवर्वाजिउप्यतेतत्तदेवजायतेएवंबीजगुणानुवर्तनात्क्षेत्रधर्मनिवृत्तेश्चव्रीह्यादौमनुष्येष्वपिबीजप्राधान्यम् संप्रतिक्षेत्रप्राधान्य
मोहं ४० तदिति तद्विजंसहजप्रज्ञावतापित्रादिवत्शिष्टेनज्ञानवेदः एवंविज्ञानमपितदंगादिशास्त्राणितद्देदिनाआयुरिच्छत
नकदाचित्परजायापांषणीयम् ४१ अत्रेति अतीतकालज्ञाअस्मिन्नर्थेवायुप्रोक्तागाथाः छंदोविशेषयुक्तानिवाक्यानि कथयं
तियथापरपुरुषेणपरपत्न्यांबीजनवसव्यमिति ४२ नश्यतीति यथान्येनविद्धमृगंरुघ्नासारंतस्मिन्नेयच्छिद्रेपश्चादन्यस्यविध्यतः-
आविद्धः क्षिप्तः शरोनिष्कलोभवतिपूर्वहंत्रैवहतत्वात्तस्यैवतन्मूललाभात्एवंपरपत्न्यांसंबीजंशीघ्रमेवनिष्कलंभवतिगर्भग्रह-

अन्यदुत्सृजातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते उप्यतेयद्वियद्वीजंतत्तदेवप्ररोहति ४० तत्प्राज्ञेनविनीतेनज्ञान
विज्ञानवेदिना आयुष्कामेनवसव्यन्नजातुपरयोषिति ४१ अत्रगाथावायुगीताः कीर्तयन्तिपुराविदः
यथाबीजन्मवसव्यपुसापरपरिग्रहे ४२ नश्यतीत्युच्यथाविद्धःस्वेविद्धमनुविद्धात् तथानन्यतिवैक्षि
यंबीजपरपरिग्रहे ४३ पृथोरपीमापृथिवीभार्यापूर्वविदोविदुः स्थाणुच्छदुस्थकेदारमाहुःशल्यवतो
मृगम् ४४ एतावानेवपुरुषोयज्जायात्माप्रजतिह विप्राःप्राहुस्तथाचैतद्योभत्तीसास्मृतांगना ४५

णानंतरंक्षेत्रिणःसद्यःफललाभात् ४३ पृथोरिति इमामपिपृथ्वींपृथुनापूर्वपरिगृहीतत्वात् अनेकराजसंबंधेपिपृथोभार्या
मित्यतीतज्ञाजानंतितस्मात्स्थाणुच्छिद्रेतिस्थाणुच्छेदः कर्मण्यण्येनस्थाणुमुत्पाद्यक्षेत्रंरुतंतस्यैवतत्क्षेत्रंवदंतितथाशरादि
शल्ययेनपूर्वमृगोक्षितंतस्यैवतंतमृगमाहुः एवंचपूर्वपरिगृहीतुःस्वामित्वाद्दोदुरेवापत्यंभवतिनजनयितुः ४४ एतावानिति नैकः
पुरुषोभवतिअपितुभार्यास्वदेहमपनीयापत्नानीत्येतत्परिमाणएवपुरुषः तथान्त्राजसनेयब्राह्मणम् अर्द्धोहवाएषआत्मानस्त
स्मात्पृथ्वीपांनविंदतेनैतावत्प्रजापतेअसर्वोहितावद्वतिअथयदेवजायांविंदतेऽथप्रजापतेतर्हिअसर्वोभवति तथाचैतद्देदवि
दोविभावदंतियोभत्तीसैवभार्यास्मृतेतिएवंचतस्यामुत्पादितंभर्तुरेवापत्यंभवतीतियतश्चदंपत्योरैक्यमतः ४५ ४६ ४७

नेति निष्क्रयविक्रयः विसर्गस्त्यागः नताभ्यांस्त्रीभर्तुर्भार्यात्वादप्येत्येवं पूर्वप्रजापतिनास्मृतं नित्यं धर्ममन्यामहे एवं च क्रयादिना
पिपरस्त्रियमात्मसात् कृत्वा तदुत्पादितापत्यं क्षेत्रिण एव भवति न वीजिनः ४६ सकृदित्यादि पित्रादिधनविभागो भ्रातृणां धर्मतः
कृतः सकृदेव भवति न पुनरन्यथा क्रियत इति तथा कन्यापित्रादिना सकृदेकस्मै दत्तान पुनरन्यस्मै दीयते एवं च अन्येन पूर्वमन्यस्मै
दत्तायां पश्चात्पित्रादिभिः प्राप्तायां मपि जनितमपत्यं न वीजिनो भवतीत्येतदर्थमन्योपन्यासः तथा कन्यातो न्यस्मिन्नपि गवादि
द्रव्ये सकृदेव ददानीत्याह न पुनस्तदन्यस्मै दीयत इति त्रीण्येतानि साधूनां सकृद्भवन्ति यद्यपि कन्यादानस्य सकृत्करणं प्रकृतोपयु
क्तं तथापि प्रसंगादंशदानयोरपि सकृत्ताभिधानं सकृदाह ददानीत्यनेनैव कन्यादानस्यापि सकृत्करणसिद्धौ प्रकृतोपयोगित्वादेव
पृथगभिधानम् ४७ यथेति यथा गवादिषु परकीयेषां वृषभादिकन्नि युज्यवत्सोत्सादको न तद्भागी तथा परकीयभार्यास्वपि

न निष्क्रयविसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्याविमुच्यते एवं धर्मविजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ४६ स-
कृदंशो निपतति सकृत्कन्याप्रदीयते सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ४७ यथा गोश्वौ
घृदासीषु महिष्यजाविकासु च नोत्सादकः प्रजाभागी तथैवान्यांगनास्वपि ४८ योऽक्षेत्रिणो वी
जवतः परक्षेत्रप्रवापिणः तवैसस्यस्य जातस्य न लभते फलं क्वचित् ४९ यदन्यगोषु वृषभो वत्सा
नां जनयेच्छतम् गोभिनामेव ते वत्सामो धस्कादितभाषभम् ५०

नोत्सादकः प्रजाभागी भवति ४८ ये इति

क्षेत्रस्वामिनो येन भवंति अथ वीजस्वामिनः संतः परक्षेत्रे वीजं वपन्ति ते तत्र क्षेत्रजातस्य धान्यादेः फलं क्वचिदपि देशेन लभन्त
इति प्रकृतस्य दृष्टान्तः ४९ यदन्येति यदन्यदीयगवीषु वृषभो वत्सशतानि जनयेत्सर्वे ते वत्साः स्त्रीगवीस्वामिनो भवंत्येव न
वृषभस्वामिनः वृषभस्य यत् सुक्रसेचनं तद्वृषभस्वामिनो निष्फलमेव भवति यथा गोश्वौ घृेत्यनेनोत्सादकस्य प्रजाभागी लब्ध
भवतीत्येतत्परत्वेन दृष्टान्तोक्तः अपंतु क्षेत्रस्वामिनः प्रजाभागी लब्धं भवतीत्येतत्परत्वेन अतो न पुनरुक्तिः ५० तथैवेति यथा
गवादिगर्भेषु तथैवापत्यरहिताः संतः परकीयभार्यायां वीजं वपन्ति ते क्षेत्रस्वामिनामेवापत्यलक्षणमर्थं कुर्वन्ति वीजसेन.

लपत्याख्यं फलं न लभते ५१ फलमिति यदस्यामुत्पत्त्यतेऽपत्यंतदावयोरुभयोरेवैवं यत्र नियमो न कृतस्तत्र निःसंदिग्धमेव क्षे-
 णोऽपत्यं उक्तीत्याबीजाक्षेत्रं बलवत् ५२ क्रियेति यदत्रापत्यं भाविष्यति तदावयोरैवेति नियम्येतत्क्षेत्रं स्वाभिनाबीजवपनार्थं य-
 द्बीजिनो दीयते तस्यापत्यस्य लोके बीजक्षेत्रे णोद्वापि भागिनौ दृष्टौ ५३ ओघेति यद्बीजं जलवेगवाताभ्यां अन्यदीयक्षेत्रादानी-
 तं यस्य क्षेत्रे जायते तत्क्षेत्रं स्वाभिना एव तद्बीजं भवति न तु येन बीजमुत्सतत् फलं लभते एवं च स्वभार्याभिसेणा परभार्यागमने ममा-
 यं पुत्रो भवितेत्येवागमे पि क्षेत्रे ण एवापत्यमित्यनेन दर्शितम् ५४ एषेति एषैव व्यवस्थागवाश्व्यादीनां संततिं प्रतिज्ञातव्यायत्-
 क्षेत्रं स्वाभ्येव गवाश्व्यादेः संततिस्वामी न तु वृषभादिस्वामी नियमे तु कृते सत्ये तयोरेव संततिस्वाम्यम् ५५ एतेति एतद्बीजयो-

तयैवाक्षेत्रे णो बीजं परक्षेत्रं प्रवापिणः कुर्वति क्षेत्रे णामर्थे न बीजं लभते फलम् ५१ फलं त्वनभि-
 संधाय क्षेत्रे णो बीजिनां तथा प्रत्यक्षं क्षेत्रे णामर्थे बीजाद्यो निर्गरीयसी ५२ क्रियां पशुपगमात्त्वे-
 तद्बीजार्थं यत्प्रादीयते तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजाक्षेत्रे क एव च ५३ ओघवाताहृतं बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररी-
 हति क्षेत्रे कस्यैव तद्बीजं न वसालं लभते फलम् ५४ एषधर्मा गवाश्वस्य द्वास्तु द्वाजा विकस्य च विह-
 गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ५५ एतद्द्वयं फलं तु बीजयोर्न्योः प्रकीर्तितम् अतः परं प्रवक्ष्या-
 मियोषितां धर्ममापदि ५६ भ्रातृज्येष्ठस्य भार्याया गुरुपत्यं नुजस्य सा यद्वीयसंस्तु या भार्या स्तुषा-
 ज्येष्ठस्य सा स्मृता ५७ ज्येष्ठो यवीर्यसो भार्याय वीर्यान्वाग्रजस्त्रियम् पतितौ भवतौ गत्वानियुक्तावप्य-
 नापदि ५८

न्योः प्राधान्या प्राधान्यं युष्माकमुक्तं अतोऽन्तरं स्त्रीणां संतानाभावे यत्कर्तव्यं तद्दृष्ट्याभि ५६ भ्रातुरि-
 ति ज्येष्ठस्य भ्रातुर्य्या भार्या सा कनिष्ठस्य भ्रातुर्युरुपत्नी भवति कनिष्ठस्य च भ्रातुर्य्या भार्या सा ज्येष्ठभ्रातुः स्तुषा सुनिभिः स्मृ-
 ता ५७ ज्येष्ठ इति ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरावितरेतरं भार्या गत्वा संतानाभावं विनानियुक्तावपि पतितौ स्याताम् ५८ देवरेति सं-
 तानाभावे स्त्रियापत्यादि गुरुनियुक्तया देवरादन्यस्माद्वासपिंडादस्य माणघृताक्तादि नियमवत्पुरुषगमनेनेष्टा प्रजा उत्पाद-

पितृव्यादिस्मितेस्यभिधानमर्थाल्लार्याक्षमपुत्रोत्पन्नौपुनर्गमनार्थम् ५९ विधवेति विधवायामित्यपत्योत्पादनयोग्यपत्यभाव
परमिदंजीवत्यपित्योअयोग्यपत्यादिगुरुनिपुक्तोघृताक्तसर्वगात्रोमौनारात्रावेकपुत्रंजनयेत्तत्तत्कथंनित् द्वितीयम् ६० द्वितीये
ति अन्येषुनराचार्यानियोगात्पुत्रोत्पादनविधिज्ञाअपुत्रएकपुत्रइतिशिष्टप्रवादादनिष्यन्ननियोगप्रयोजनमन्यमानाःस्त्रीषुपु-
त्रोत्पादनंद्वितीयधर्मतोमन्यते ६१ विधवेति विधवादिकायान्नियोगप्रयोजनेगर्भधारणेयथाशास्त्रं संपन्नेसतिज्येष्ठोभ्राताक
निष्ठभ्रातृभार्याचपरस्परं गुरुवत्स्तुषावच्चव्यवहरेताम् ६२ नियुक्ताविति ज्येष्ठकनिष्ठभ्रातरौयौपरभार्यायान्नियुक्तौघृताक्तादि
विधानंस्वत्कस्वेच्छातोयत्तेयातांतौस्तुषागगुरुदारगौपतितौभवेतांएवन्नियोगमविधायदूषयितुमाह ६३ नान्येति ब्राह्मणादि

देवराहासपिंडाहास्त्रियासम्यङ्नियुक्त्या प्रजेप्सिताधिगंतव्यासंतानस्यपरिक्षये ५९ विधवायान्नि
युक्तस्तृताक्तोवार्यतोनिशि एकमुत्पादयेत्पुत्रंनद्वितीयंकथंचन ६० द्वितीयमेकप्रजननमन्यतेस्त्री
षुतद्विदः अनिरुतन्नियोगार्थपश्यतोधर्मतस्तयोः ६१ विधवायान्नियोगार्थेनिरुतेतुयथाविधि
गुरुवच्चस्तुषावच्चवत्तेयातांपरस्परम् ६२ नियुक्तौयौविधिहत्वावत्तेयातांतुकामतः तावुभौपतितौ
स्यातांस्तुषागगुरुतल्पगौ ६३ नान्यस्मिन्विधवानारीनियुक्तव्याह्रिजातिभिः अन्यस्मिन्निहिनियुजा-
नाधर्महन्युःसनातनम् ६४ नोहाहिकेषुसंत्रेषुनियोगःकर्त्यतेकचित् नविवाहविधावुक्तविधवावेद
नंपुनः ६५ अयद्विजैर्हिविद्वद्भिःपशुधर्मोविगर्हितः मनुष्याणामपिप्रोक्तोवनराज्यप्रशासति ६६

भिर्विधवास्त्रीभर्तुरन्यस्मिन्देवरादौननियोजनीयास्त्रियमन्यस्मिन्नियुजानाः तेस्त्रीणामेकपतित्वधर्ममनादिसिद्धन्नाशयेयुः
६४ नोहाहिकेषिति अयमणत्तुदेवमित्येवमादिसुविवाहप्रयोजनकेषुसंत्रेषुक्वचिदपिशारवायान्ननियोगः कथ्यतेनचविवाहवि
धायकशास्त्रेऽन्येनपुरुषेणसपुनर्विवाहउक्तः ६५ अयमिति यस्मादयंपशुसंबंधीमनुष्याणामपिव्यवहारोविद्वद्भिर्निर्दिष्टः
योयमधार्मिकेवनेराज्ञिराज्यंकुर्वाणेतेनकर्तव्यतयाप्रोक्तःअतोवेनादारभ्यप्रवृत्तोयमादिमानितिनंद्यते ६६ ७ ८

समहीमिति सवेनोमहींसमयां पूर्वपालयन् अतएवराजर्षिश्रेष्ठो न तु धार्मिकत्वात् कामोपहतबुद्धिर्भानृभार्यागमनरूपं वर्णसंकरं प्रावर्तयत् ६७ तत इति वेनकालात् प्रभृतयो भृत्यमर्तृकादिस्त्रियं शास्त्रार्थज्ञानादपत्यनिमित्तं देवरादौ नियोजयति तं साधवो नियतं गर्हयन्ते अप्यं च स्तोत्रनियोगनिषेधः कलियुगविषयः तदा हृदहस्यतिः उक्तानियोगासु निनानिषिद्धाः स्वयमेव तु युगक्रमादशक्यो र्यकर्तुमन्यैर्विधानतः तपोज्ञानसमायुक्ताः कृतत्रेतायुगेनराः द्वापरे च कलौ नृणां शक्तिहानिर्हि निर्मिता अनेकधा कृताः पुत्राः अपि भिन्नपुरातनैः न शक्यन्ते धुना कर्तुं शक्तिहीनै रित्तनैः अतो यद्गोविंदराजेन युगविशेषव्यवस्थामज्ञात्वा सर्वदैवस्य भावे नियोगादनियोगपक्षः श्रेयानिति स्वमनीषया कल्पितं तन्मुनिव्याख्याविरोधान्नादियामहे प्रायशो मनुवाक्येषु मुनिव्याख्यानमेव हि नापराधोऽस्मि विदुषां काहं सर्वविदः कुधाः नियोगप्रकरणत्वात् कन्यागतं विशेषमाह ६८ यस्या इति यस्याः कन्याया

समहीमखिलां संजन्त्राजर्षिप्रवरः पुरा वर्णानां संकरं चक्रे कामोपहतचेतनः ६७ ततः प्रभृतियो मोहात् प्रसीतपतिकारिभ्यम् नियोजयत्यपत्यार्थं तं विगर्हयति साधवः ६८ यस्याभियेत कन्याया वा चासत्यकृते पतिः तामनेन विधानेन निजो विदेत देवः ६९ यथा विध्यधिगम्येनां शकुवस्त्रांश्चित्रताम् मिथो भजेता प्रसवात्स कृत्स्नकृता वृत्तौ ७० नदत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्दिवक्षणाः दत्त्वा पुनः प्रयच्छन् हि प्राप्नोति पुरुषानृतम् ७१ विधिवत्पतिगृह्यापित्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् व्याधितां विप्रदुष्टां वा छद्मनाचोपपादिताम् ७२

वाग्दाने कृते सति भर्ताभियतेतामनेन वक्ष्यमाणेनानुष्ठानेन भर्तुः सोदरभ्रातापरिणयेत् ६९ यथेति सदेवरो विवाहविधिना एनां स्त्रीकृत्य शकुवस्त्रां कायवाङ्मनः शौचशालिनीमागर्भग्रहणात् रहसि क्रतुवृत्तावेकैकगारंगच्छेत् एवं कन्याया नियोगप्रकारत्वात् विवाहस्याग्रहणं च गमनोपदेशाद्यस्मै वाग्दत्ता तस्यैव तदपत्यं भवति ७० नदत्वेति कस्मै विद्वाचा कन्यां दत्त्वा तस्मिन्मृते दानगुणदोषज्ञस्तामन्यस्मै न दद्यात् यस्मादेकस्मै दत्तान्यस्मै दत्तपुरुषानृतं सहस्रल्लक्तदोषं प्राप्नोति सप्तपदीकरणस्याजातत्वात् भार्यान्वानिष्यतेः पुनर्दनाशंकाया भिदं वचनम् ७१ विधिवदिति अद्भिरेव हि जाग्या

णाभित्येवमादिविधिनाप्रतिगृह्यापिकन्यांवैधव्यलक्षणोपेतांगेगिणीक्षतयोनिस्त्वाद्यभिशापवतीमधिकांगादिगोपनच्छ
द्योपपादितांसप्तपदीकरणत्वाकृजातांत्यजेत्ततश्चतस्यागेदोषाभावइत्येतदर्थन्तुत्यागार्थम् ७२ यस्त्विति यः पुनर्दोषव
तीकन्यांदोषाननभिधायददातितस्यकन्यादातुर्दुरात्मनोदानंतत्पत्त्यर्पणेनव्यर्थंकुर्यात् एतदपित्यागेदोषाभावकथनार्थम्
७३ विधायेति कार्येसतिमनुष्यः पत्न्याग्रासाच्छादनादिप्रकल्प्यदेशांतरंगच्छेत् यस्माद्ग्रासाद्यभावपीडितारूपीशीलवत्यपि
पुरुषांतरसंपर्कभजेत् ७४ विधायेति भक्ताच्छादनादिदत्तापत्त्योदेशांतरंगतेदेहप्रसाधनपरगृहगमनरहिताजीवेत् अद
त्यापुनर्गतेसूत्रनिर्माणादिभिरनिंदितशिल्येनजीवेत् ७५ प्रोषितइति गुर्वज्ञासंपादनादिधर्मकार्यनिमित्तंप्रोषितः पतिर-
ष्टौवर्षाणिपत्न्याप्रतीक्षणीयः ऊर्ध्वपतिसन्निधिगच्छेत् तदाहवसिष्ठः प्रोषितपत्नीपंचवर्षाण्युपासीत ऊर्ध्वपतिसकाशांग

यस्तुदोषवतीकन्यामनारव्याद्योपपादयेत् तस्यतद्वितथंकुर्यात्कन्यादातुर्दुरात्मनः ७३ विधायद्यु
त्तिभार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः अद्युत्तिकर्षिताहिरूरीप्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ७४ विधायप्रोषित
वृत्तिजीवेन्नियममास्थिता प्रोषितेत्त्वविधायैवजीवेच्छिल्यैरगर्हितैः ७५ प्रोषितो धर्मकार्यार्थंप्रती
क्ष्योद्योनरः समाः विद्यार्थंपद्यशोऽर्थवाकामार्थत्रैस्तवत्सरान् ७६ संवत्सरप्रतीक्षेत् द्विषतीयोषि
तपतिः ऊर्ध्वसंवत्सरास्तेनादायहत्वानसंवसेत् ७७ अतिक्रामेत् प्रसक्त्यामत्तरोगात्तमेववा सात्रीन्
मासान्परित्याज्याविभूषणपरिच्छदा ७८ उन्मत्तपतितक्लृप्तमबीजपापरोगिणस् नत्यागोऽस्तिद्विष
त्याश्चनचदायापवर्त्तनम् ७९ छेदिति विद्यार्थंप्रोषितः षड्वर्षाणिप्रतीक्ष्यः निजविद्याविभाजनेनयशोर्थमपिप्रोषितः

पतिः षडेवभार्यतिरोपप्रोगार्थंगतरूरीणिवर्षाणि ७६ संवत्सरमिति पतिर्विषयसंज्ञातद्वेषांस्त्रिधंवर्षावत्यतीक्षेत्तत ऊर्ध्वम
पिद्विषंतीस्वदत्तमलंकारादिधनंहत्वानोपगच्छेत् ग्रासाच्छादनमात्रंतुदेयमेव ७७ अतीति यास्त्राद्युतादिप्रमादवंतंमदजन
कपानादिनामत्तंव्याधितंवासुश्रूषाद्यकरणेनावजानातिसाविगतालंकारशय्यादिपरिच्छदात्रीन्मासान्प्रोगंतव्या ७८ उन्मत्त
मिति यातादिक्षोभादप्रकृतिस्थपतितमेकादशाध्यायेवक्ष्यमाणन्पुंसकमबीजंवाधरतेस्त्वादिनाबीजरहितंकुष्टाद्युपेतंच

लप्रदर्शनपरन्तु नियमार्थं प्रायेण तावता कालेन गृहीतवेदो भवति त्रिभागवयस्काच कन्याबोदुर्धनो यो गयेति गृहीतवेदश्चाप्रकु
 र्वाणको गृहस्थाश्रमस्ति नितिविलंबेतेति सत्वर इत्यस्यार्थः ९४ देवेति भगोर्यमासवितापुरंधिर्मह्यत्वादुर्गार्हपत्यापदेवा इत्यादिमं
 त्रलिङ्गात्त्यादेवेदंताभार्यातां पतिर्ह्यभतेन तुस्वेच्छया तां सतां देवानां प्रियं कुर्वन् ग्राह्याच्छादनादिना सदा देवाद्युत्पन्नामपि पोषयेत्
 ९५ प्रजनेति यस्माद्गर्भग्रहणार्थं स्त्रियः सृष्टागर्भाधानार्थं च मनुष्याः तस्माद्गर्भोसादनमेवानयोरग्राधानादिरपि धर्मः पत्यासह
 साधारणः क्षीमेवसानावर्गनादधीयाताभित्यादिवेदेऽभिहितः तस्माद्गर्भोविभृयादिति त्रिपूर्वेक्तस्य शेषः ९६ कन्येति कन्या
 यादत्तशुल्कायां सत्यामसंजातविवाहायां यदि शुल्कदो वरो भ्रियते तदा देवराय पित्रादिभिर्वाऽसौ कन्यादातव्यायदिसास्वीकरोति
 यस्याभियत इति प्रागुक्तं नियोगरूपं इदं तु शुल्कग्रहणविषयम् ९७ आददीतेति शास्त्रानभिज्ञः शूद्रोऽपि पुत्रोददत्तशुल्कं न गृ

देवदत्तां पतिर्भार्यां विंदतेनेच्छयात्मनः तां साध्यां विभृयान्नित्यं देवानां प्रियमाचरन् ९५ प्रजनार्थं
 स्त्रियः सृष्टाः सतानां च मानवाः तस्मात्साधारणधर्मः श्रुतोऽप्युत्पत्त्यासहादितः ९६ कन्यायादत्त
 शुल्कायां भ्रियेत यदि शुल्कदः देवराय प्रदातव्यायदिकन्यानुमन्यते ९७ आददीत न शूद्रोऽपि शु
 ल्कदुहितरददन् शुल्को हि गृहं हन्तुं कुरुते छन्नुदुहितृविक्रयम् ९८ एतत्तु न परचक्रुर्नोपरे जातु
 माधवः यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ९९ नानुशुभमजाते तत्पूर्वेऽपि हि जन्मसु शुल्क
 सजेन मूल्येन छन्नुदुहितृविक्रयम् १००

गृहीत्यान् विंशुनः शास्त्रविहितातिः यस्मात् शुल्कं गृहं हन्तुं दुहितृविक्रयं
 कुरुते न कन्यायाः पितृत्वेनेन निषिद्धमपि शुल्कग्रहणं कन्यायामपि गृहीतशुल्कायां शास्त्रीयनियमदर्शनात् शुल्कग्रहणे शास्त्री
 यत्वशंकायां पुनस्तन्निषिध्यते ९८ एतदिति यत्तु नः पूर्वशिक्षानकदाचित् कृतवन्तो नाप्यपरे वर्तमानकालाः कुर्वन्ति यदन्यस्य क
 न्यामंगीकृत्य पुनरन्यस्मै दीयत इति एतच्च गृहीतशुल्ककन्यामदत्ता कस्यचिन्मन्यायामिति तु गृहीतशुल्कविषयम् ९९ नेति पूर्व
 कल्पेऽप्येतद्वृत्तमिति कदाचित् वयं न्युतवतो यत् शुल्काभिधानेन मूल्येन कश्चित्साधुर्गृहं दुहितृविक्रयमकाशीदिति शुल्कनि
 षेधार्थवादः १००

अन्योन्येति भार्यापत्योर्मरणान्तरावतुर्धर्मार्थकामेषु परस्पराव्यभिचारः स्यादित्येव संक्षेपतः स्त्रीपुंसयोः प्रकृतौ धर्मो ज्ञात-
व्यः तथान्वसति १०१ तथेति स्त्रीपुंसौ कृते विवाहो तथा सदा यत्कुर्यातां यथा धर्मार्थकामविषये विद्युक्तौ परस्परान्न व्यभिचरे-
ताम् १०२ एष इति एष भार्यापत्योरन्योन्यानुसाराद्युक्तो धर्मो युष्माकमुक्तः संतानाभावे चापत्यप्राप्तिरुक्ता इदानीं दीयत इति
दायः पित्रादिधनं तस्य विभागव्यवस्थां शृणुत १०३ ऊर्त्यमिति भ्रातरो मिलित्वा पितृमरणादूर्ध्वविभागहेतुमाह यस्मात्ते
पुत्रा जीवतोः पित्रोस्तदा यधने स्वाभिन्नो न भवति मातुरपि प्रकृतत्वात् तत्कर्मित्यनेन मातृकस्यापि ग्रहणं अयं च पितृमर-
णविभागो जीवतः पितुश्चिच्छाभावे दृश्यः पितुश्चिच्छया जीवत्यपि तस्मिन् विभागः तदा ह याज्ञवल्क्यः विभागं चेत्पिता कुर्यादि

अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणांतिकः एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः १०१ तथानि-
त्ययते यातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियो यथानाभिचरेतां तौ विद्युक्तावितरेतरम् १०२ एष स्त्रीपुंसयो-
रुक्तो धर्मो चोरतिसंहितः आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागनिबोधत १०३ ऊर्त्यपितुश्च मातुश्च स-
मेत्य भ्रातरः समम् भजेरन्पितृकृद्विषयमनाशास्ते हि जीवतोः १०४ ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पि-
त्र्यधनमशेषतः शेषास्तमुपजीवयुष्यथैव पितरतथा १०५ ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रो भवति मान-
वुः पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्सर्वमर्हति १०६ यस्मिन्नृणं सन्नयति येन चानत्यमश्नुते स एव ध-
र्मजः पुत्रः कामजानितरान्विदुः १०७

छयाविभजेत्कृतानिति यदा पुनर्ज्येष्ठो धार्मिको भवति तदा १०४ ज्येष्ठेति
ज्येष्ठ एव पितृसंबन्धिधनं गृह्णीयात्कनिष्ठाः पुनर्ज्येष्ठं भक्ताच्छादनाद्यर्थं पितरमिव उपजीवेयुः एवं च सर्वेषां सहेवावस्थानम्
१०५ ज्येष्ठेति उत्पन्नमात्रेण ज्येष्ठेन संस्काररहितेनापि मनुष्यः पुत्रवान् भवति ततश्च नापुत्रस्य लोकोस्तीति श्रुतेः तथा प्रजया
पितृम्यदतिश्रुतेः पुत्रेण जातमात्रेण पितृणामनृणश्च स इति अतो ज्येष्ठ एव धनमर्हति पूर्वस्य अनुजास्तेन सास्नावर्त्तेरन्-
१०६ यस्मिन्निति यस्मिन्जाते ऋणं शोधयति येन जातेनामृतत्वं प्राप्नोति तथा च श्रुतिः ऋणमस्मिन्समुन्नयत्यमृतत्वं ग-

पतिमपरिचरंतास्यागोन करणीयो न च धनग्रहणं करणीयम् ७९ मद्येति निषिद्धमद्यपानरता असाध्याचारा भर्तुः प्रति कू
लाचरणशीला कुप्रादिव्याधिसुक्ता मृत्यादिताडनशीला सततमतिव्ययकारिणी या भार्या भवेत्सा धिवेत्तव्या तस्यां सत्यामन्यो विवा
हः कार्यः ८० वंध्येति प्रथमं क्रतुमारभ्या विद्यमान प्रसूता अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया मृता पत्या दशमे वर्षे स्त्रीजनन्येकादशे प्रियवा
दिनी सद्य एव यद्यपुत्रा भवति पुत्रवत्यां तु तस्यां धर्मिजा संपन्ने दारे नान्यां कुर्वीतान्यतरा पायेतु कुर्वीतेत्यापस्तंबनिषेधादधिवेद
नन्वकार्यम् ८१ येति यापुनर्याधिता सती पत्यरनुकूला भवति शीलवती च स्यात्तामनुज्ञाप्या न्यो विवाहः कार्यः कदाचिच्चा
सौनावमाननीया ८२ अर्थाति यापुनः कृतवेदना स्त्री कुपितानिर्गच्छति सा तदहरे वरज्ज्वादिना बलत्वा स्थापनीया आकोप-

मद्यपासाधुवृत्ताच प्रति कूलाचया भवेत् व्याधिता वा धिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ८० वंध्याष्ट
मे अधिवेद्या द्दशमे तु मृतमजा एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ८१ यारोगिणी स्यात्तुहिता
संपन्ता चैव शीलतः सानुज्ञाप्या धिवेत्तव्या नावमान्या च कहिंचित् ८२ अधिविन्ना तु यानारी निर्गच्छे
दुषिता गृहात् सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ८३ प्रतिषिद्धापि चेद्या तु मद्यमभ्युदये
द्यपि प्रेक्षा समजगच्छेद्वासादड्या कृष्णालानिषट् ८४ यदि स्त्र्यापराश्रये विदेरन्योषितो हिजाः
तासां वृणक्रमेण स्याज्ज्यैष्ठ्यपूजा च वैश्वम् ८५ भर्तुः शरीरसुश्रूषा धर्मकार्यचनेत्यकम् स्वाचैव कु-
र्यात्सवेषान्नास्वजातिः कथंचन ८६

निरुक्तेः पित्रादिकुलसन्निधौ वा त्याज्या ८३ प्रतीति यापुनः क्षत्रियादिका स्त्री
भर्त्रादिनिवारिता विवाहाद्युत्सवेषपि निषिद्धमद्यपि बेत्तृत्यादि स्थानजनसमूहो वागच्छेत्सा स्रवर्ण कृष्णालानिषट् व्यव
हारभरगाद्राज्ञादंडनीया ८४ यदीति यदि हिजातयः स्वजातीया विजातीयाश्च उद्देहसुस्तदा तासां हिजाति क्रमेण वा कृसं
मानदाय विभागो कर्षार्थं ज्येष्ठलंपूजा च वस्त्रालंकारादिदानेन गृहं च प्रधानं स्यात् ८५ भर्तुरिति भर्तुर्देहपरिचर्यामन्नदाना
दिस्त्वान्यधर्मकार्यचभिक्षादानातिथिपरिवेशनहोमीयद्रव्योपकल्पनादिशालाहिकं सर्वेषां हिजातीनां सजातिभार्यैव कुर्यात्तत्तु कदा

चिद्विजातीयेति ८६ यस्त्विति यः पुनः स्वजातीयया सन्निहितया देहशुश्रूषादिकं कर्तव्यं विजातीयया मौरेयात् कारयेत् स यथा-
 ब्राह्मण्याः शूद्राज्जातो ब्राह्मणचांडालः तथैव पूर्वैर्ऋषिभिर्दृष्टइति पूर्वोक्तवादः ८७ उत्कृष्टेति कुलाचारादिभिरुत्कृष्टायस्करू-
 पाय समानजातियाय वराया प्राप्तकालामपि विवाहयेदष्टवर्षमेव धर्मो न हीयते इति दक्षस्मरणात् तस्मादपि कालात्यागपिकन्या
 ब्राह्मणविवाहविधिना दद्यात् ८८ काममिति संजातार्त्तवापिकन्यावरं मरणपर्यंतं पितृगृहेति षेत् पुनरेनां विद्यागुणरहिताय
 कदाचित् पित्रादिर्दद्यात् ८९ त्रीणीति पित्रादिगुणवन्तराया दीयमाना कन्या संजातार्त्तवासती त्रीणि वर्षाणि प्रतीक्षेत वर्षत्रया-
 त् पुनरुत्तर्यमधिकगुणवरा लाभे समानजातिगुणं वरं स्वयंरुणीत ९० अदीयेति पित्रादिभिरदीयमाना कुमारी यथोक्तकाले यदि

यस्तत्कारयेन्मोहात्सजात्या स्थितयान्यया यथा ब्राह्मणचांडालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ८७ उत्कृष्टाया
 भिरूपाय वराय सुदृशाय च अप्राप्तामपितांतस्मै कन्या दद्याद्यथाविधि ८८ काममामरणान्तिष्ठेद्गृहे क-
 न्यत्तु मत्स्यपि न चैवं नाप्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कहिंचित् ८९ त्रीणि वर्षाण्युदाक्षेत कुमार्युत्तमती संती-
 ऊर्त्स्वतु कालादेतस्माद्दिदेत सुदृशं पतिम् ९० अदीयमाना मत्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् नैनः कि-
 चिदवामोति न च यसाधिगच्छति ९१ अलंकारनाददीतपित्र्यं कन्या स्वयं वरा मातृकृत्वा तद्दत्तं वा स्ते-
 नास्याद्यदितं हरेत् ९२ पित्रे न दद्याच्छल्लुक्तं कन्यामृतुमती हरन् सहि स्वाभ्यादति कामं हतूनां प्र-
 तिरोधनात् ९३ त्रिंशद्वर्षाद्दिहे कन्या देद्याद्वा दशवाषिकाम् अष्टवर्षाः षट् वर्षाणां धर्मो सीदति सत्त्व-
 रः ९४

मत्तारिं स्वयंरुणीते तदा सान किंचित्प्रापं प्राप्नोति न च तत्पतिः प्रापं प्राप्नोति ९१ अलमिति स्वयंरुतपति का कन्यावरं स्व-
 करणात् पूर्वपितृमातृकृत्वा तद्दिदत्तमलंकारं तेभ्यः समर्पयेत् यदानार्पयेत् दानौरी स्यात् ९२ पित्रे नेति श्रुतं युक्तां कन्यां वरः परि-
 णयन् पित्रे कुन दद्यात् यस्मात्पिता श्रुतं कार्यापत्योत्पत्तिनिरोधात् कन्यायाः स्वाभित्वादीयते ९३ त्रिंशदिति त्रिंशद्वर्षः पु-
 मान् द्वादशवर्षवयस्कामनोहारिणी कन्या सद्दहेत् च त्रिंशतिवर्षो वा षट् वर्षां गार्हस्थ्यधर्मे वसादंगच्छति तत्रावा न एतच्च योग्यका

अतिपितापुत्रस्यजातस्यपश्येच्चजीवतोसुखमिति स एव पितुर्दूर्भेण हेतुना जातः पुत्रो भवति तेनैकेन एव ऋणापनयनाद्युपकारस्य कृ-
तत्वात् इतरांस्तन्नामजान्मुनयोजानंति ततश्च सर्वे धनं गृण्हीयादित्यस्यैवायमपि विशेषः १०७ पिते वेति ज्येष्ठो भ्राता विभागाभावे-
अनुजान् त्वात् नृन्मत्तादनादिभिः पिते वधिष्टयात् अनुजाश्च भ्रातरः पुत्रा इव ज्येष्ठे भ्रातरि धर्माय वर्तेरन् १०८ ज्येष्ठ इति अकृत-
विभागो ज्येष्ठो यदि धार्मिको भवति तदा अनुजानामपि तदनुयायित्वेन धार्मिकत्वात् ज्येष्ठः कुलं रक्षन्त्यति यद्यधार्मिको भवति तदा अनु-
जानामपि तदनुयायित्वात् ज्येष्ठः कुलन्नाशयति तया गुणवान् ज्येष्ठो लोके पूज्यतमः साधुभिश्चागर्हितो भवति १०९ योज्येष्ठ इति
योज्येष्ठोऽनुजेषु भ्रातृषु पितृवद् वर्तेत स पितेव मातेर्वा गर्हणीयो भवति यः पुनस्तथानवर्तेत समा तुलादि बंधुवद्वर्त्तनीयः ११० एवमिति
एवमपि भक्ता भ्रातरः सहसंवसेयुः यदि वा धर्मकामनया कृतविभागाः पृथग्वसेयुः यस्मात्पृथग्वस्थाने सति पृथक्पृथक् पंचमहाय-

पितेव पालयेत्पुत्रान् ज्येष्ठो भ्रातृन् न्यवीयसः पुत्रवच्चापि वर्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातरि धर्मतः १०८ ज्येष्ठः कु-
लं रक्षयति विनाशयति वा पुनः ज्येष्ठः पूज्यतमो लोके ज्येष्ठः सद्भिर्गर्हितः १०९ योज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः
स्यान्मातेव सपितेव सः अन्येष्ठवृत्तियस्तस्यात्सं पूज्यस्तु बंधुवत् ११० एवं सहवसेयुर्वा पृथग्वा ध-
र्मकाम्यया पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्माद्भूम्या पृथक् क्रिया १११ ज्येष्ठस्य विशुद्धारः सर्वद्रव्याच्च यद्हरम्
ततोऽर्द्धमध्यमस्य स्यात्तुरीयतु यवीयसः ११२ ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरतां यथोदितम् योज्येष्ठेष्ठक-
निष्ठाभ्यातेषां स्यान्मध्यमधनम् ११३

साद्यनुष्ठानधर्मः तेषां वर्द्धते तस्माद् विभागक्रिया धर्मार्था तथा च ब्रह्मस्यतिः ए-

कपाकेन वसतां पितृदेवद्विजार्चनम् एकं भवेद्दिभक्तानां तदेव स्याद्ब्रह्मे गृहे १११ ज्येष्ठस्येति उद्भिन्न इत्थं धारः ज्येष्ठस्यापि भक्त-
साधारणधना दुर्बुद्ध्या विंशति तमो भागः सर्वद्रव्येभ्यश्च यत्त्रयेष्ठं तद्वा त्वयम् मध्यमस्य चत्वारिंशत्तमो भागो देयः कनिष्ठस्य पुनर-
शीति तमो भागो दातव्यः अवशिष्टं धनं समं कृत्वा विभजनीयम् ११२ ज्येष्ठश्चैति ज्येष्ठकनिष्ठौ पूर्वश्लोके यथोक्तमुद्धारं गृण्हीया-
तां ज्येष्ठकनिष्ठव्यतिरिक्ता ये मध्यमास्तेषां मेवावांतरज्येष्ठकनिष्ठतामनपेक्ष्य मध्यमस्योक्तचत्वारिंशद्भागः प्रत्येकं दातव्यः मध्य-
मानां मवांतरज्येष्ठकनिष्ठदेयभागौ वैषम्यवारणार्थमिदम् ११३ सर्वेषां भिति सर्वेषां धनप्रकाराणां मध्यात् यत्त्रयेष्ठं धनं ज्येष्ठः

तद्दन्तगृणहीयात्सर्वद्रव्याच्चयद्वरमित्तुक्तमनूदितंसमुच्चयबोधनाययच्चैकमपिप्रकृतंद्रव्यंविद्यतेतदपिज्येष्ठएवगृणहीयात्तथाद-
शतःपञ्चानामितिगोतमस्परणात् दशभ्योगयादिपञ्चभ्यएवैकंश्रेष्ठज्येष्ठेालभ्यतेइदंचयदिज्येष्ठोगुणवोनितरेनिर्गुणास्तादृषयंस-
र्वेषासमगुणत्वेत् ११४ उद्धारइति दशतःप्राप्तुयाद्वरमिति योयमुद्धारस्तुक्तःसोयमध्ययनादिकर्मसमूहानांभ्रातृणांज्येष्ठस्यनास्ति
तत्रापि यत्किंचिदस्य देयमितिद्रव्यं पूजारुद्धिकरज्येष्ठाय देयं एवंच समगुणेपूद्धारमतिवेधदर्शनात्पूर्वत्रगुणोत्कर्षाविशेषापेक्षयोद्धार-
स्वेपम्यंबोद्धव्यम् ११५ एवमिति एवमुक्तप्रकारेण समुद्भूतविंशद्भागधिकेधनेसमान्भागान्भ्रातृणांकल्पयेत् विंशतितमभा-
गादौपुनरनुद्भूतद्रव्यं चक्ष्यमाणभागकल्पनामवेत् ११६ एकेति एकाधिकमंशं हावंशावितियावत्ज्येष्ठपुत्रोगृणहीयात् अधिक-
मर्ह्यत्रांशोसाहर्मंशज्येष्ठादनंतरजातो गृणहीयात् कनिष्ठाःपुनरैकैकमंशं गृणहीयुरितिव्यवस्थितो धर्मः इदंतुज्येष्ठतदनुजयोर्वि-

सर्वेषांधनजातानामाहृतीताभ्यमयजः यच्चसातिशयं किंचिद्दशतश्चाप्तुयाद्वरम् ११४ उद्धारो न दश-
स्तितिसंपन्नानां स्वकर्मसू यत्किंचिदेव देयं तु ज्यायसेमानवद्देनम् ११५ एवमसमुद्भूतोद्धारसमानंशा-
न्चकल्पयेत् उद्धारानुद्भूतत्वेषामियस्यादशकल्पना ११६ एकाधिकं हरेज्येष्ठः पुत्रोऽध्यर्ह्यततोऽनुजः अं-
शमंशं पृथीयांसइति धर्माव्यवस्थितः ११७ स्वेभ्योऽंशेभ्यस्तुकन्याभ्यः प्रदद्युर्भ्रातरः पृथक् स्वात्स्वादंशा-
च्चतुर्भागपतिताः स्युरदित्सवः ११८

दानदर्शनात् ११७ स्वेभ्यइति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राश्चत्वारोभ्रातरः स्वजात्यपेक्षयास्वेभ्यश्चतुरोऽंशान् हरेयुः विप्रइत्या-
दिनावक्ष्यमाणेष्वेभ्योभागेभ्य आत्मीयात्मीयाद्भागचतुर्थभागं पृथक्कन्याभ्योऽनूदाभ्योभगिनीभ्यः यायस्यसौदर्याभगिनी-
सत्तस्याएव संस्कारार्थमिति एवं दद्युः तथानयाज्ञवल्क्यः असंस्कृतास्तु संस्कार्याभ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः भगिन्यश्च निजादं-
दलांशं तु तुरीयकम् यदि भगिनी संस्कारार्थं चतुर्भागं दातुं नेच्छति तदा पतितामवेयुः एतेनैकजातीयवैमात्रेयभगिनीसद्भावे-
पिसौदर्यभगिनीभ्यश्चतुर्थभागदानमवगंतव्यम् ११८ अजेति एकशफाअश्वादयः छागमेवादि एकशफसहितं विभागाका-

लेसमं कृत्वा विभक्तुमशक्यं तन्मविभजोक्तं तु ज्येष्ठस्यैव तत्स्यात् न तु तत्तुल्यद्रव्यांतरदानेन समो कृत्यविक्रीयवा तन्मूल्यं विभजे
 त् अजाविकमिति पशुहं हा द्विभापैक्यद्रवः ११९ यवीति कनिष्ठो यद्विज्येष्ठश्चात् भार्यायां न्नियोगेन पुत्रं जनयेत् दातेन पि-
 तृपितृव्येन सह तस्य क्षेत्रजस्य समो विभागः स्यान्न तु पितृवत्सोद्धारो भवति इति विभागव्यवस्थानियता अनियोगोत्पन्नस्यानंशि
 त्वं वक्ष्यति यद्यपि समेत्यश्चांतरः सममित्युक्तं तथाप्यस्मादेवलिंगात्सौत्रस्यापि मृतपितृकस्य पितृव्यविभागोऽस्तीति गम्यते १२०
 उपेति ज्येष्ठश्चात् क्षेत्रजः पुत्रोऽपि पितृवत्सोद्धारविभागी युक्त इमांशं कानिरा कृत्य पूर्वोक्तमेव ददयति अप्रधानं क्षेत्रजः पुत्रः प्रधान-
 नस्य क्षेत्रिणः पितुर्द्धर्मेण सोद्धारविभागग्रहणरूपेण संबध्यते क्षेत्र्यपि पिता तद्दारेणापत्योत्पादने प्रधानं तस्मात्पूर्वोक्तेनैव धर्मेण
 विभागव्यवस्थारूपेण पितृव्येन सह तं क्षेत्रजं विभजेदिति पूर्वस्यैव शेषः १२१ पुत्र इति यदि प्रथमो दायां कनीयान् पुत्रो जातः प-

अजाविकं सैकशफल्नजातु विषमं भजेत् अजाविकं तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ११९ यवीयान् ज्ये-
 ष्ठभार्यायां पुत्रसुत्यादयेद्यदि समस्तत्र विभागः स्यादिति धर्मो व्यवस्थितः १२० उपसर्जनं प्रधानस्य
 धर्मतो नोपपद्यते पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् १२१ पुत्रः कनिष्ठो ज्येष्ठायां कनिष्ठायां च
 पूर्वजः कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयो भवेत् १२२ एकं वृषभमुद्धारं सहरतः स पूर्वजः ततोऽपरः
 ज्येष्ठवृषास्तदूनानां स्वभात्ततः १२३ ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरे हृषभ षोडश ततः स्वभात्ततः शेषाभ-
 जैरन्विति धारणा १२४

आदूदायां ज्येष्ठः तदा तत्र कथं विभागो भवेदिति संशयो यद्विस्वात्किं मातुरुद्वाहक्रमेण पुत्र-
 स्य ज्येष्ठत्वमुत स्वजन्यक्रमेणोक्तं दाह १२२ एकमिति पूर्वस्यां जातः पूर्वजः उच्चापोऽसंज्ञा छंदसोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं सकनिष्ठोप्येकं
 वृषभमुद्धारं गृणहीयान्ततः श्रेष्ठवृषभादन्ये ये संत्यग्याः श्रेष्ठवृषभाः ते तस्माज्ज्येष्ठिने यात् मातृत ऊनानां कनिष्ठेयानां प्रत्येकं ए-
 कं कुर्यात् भवतीति मातुर्द्वाहक्रमेण ज्येष्ठम् १२३ ज्येष्ठ इति प्रथमो दायां पुनर्यो जातो जन्मना च भातृभ्यो ज्येष्ठः स वृषभः षोडशो या-
 सां गन्तां ता गृणहीयात् पंचदशागा एकं वृषभमित्यर्थः ततो नंतरं ये ज्येष्ठवद्वाभ्यो जातास्ते स्वभात्तृभागत ऊर्द्धज्येष्ठापेक्षया शेषाभागा

दिविभजेरन्नितिनिश्चयः १२४ सदृशेति समानजातीयस्त्रीषुजातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावेसतिनमातृक्रमेणज्यैष्ठ्यमृषिभिरुच्यतेजन्मज्येष्ठानांतुपूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारोबोद्धव्यः एवंचमातृज्यैष्ठ्यस्यविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीग्रहणाग्रहणवह्निकल्पः सचगुणवन्निगुणतयाप्रातृणांगुरुलघुत्वावगमाद्यवस्थितः अतएवजन्मविद्यागुणज्येष्ठोऽयंशोदायादवाभुवात्इतिवृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्येष्ठस्यविद्याद्युत्कर्षणोद्धारोत्कर्षोक्तः निगुणस्यैकवृषभमितिमंदगुणस्यवृषभषोडशादितिमातृज्येष्ठमात्रयणनरुद्धारोबोद्धव्यः मातृज्यैष्ठ्यविधित्वनुवादमेधातिथिरवदत्तगोविंदराजस्तन्यतमजगौनकेवलंविभागोजन्मज्येष्ठंकिंतु १२५ जन्मेति स्वब्राह्मण्याख्योमंत्रोज्योतिष्टोमइतिइदंस्याद्धानार्थप्रयुज्यतेतत्रप्रथमपुत्रेणपितरसुपविश्याद्धानंक्रियतेअसुकपितायजतइत्येवमृषिभिःस्मृतंतथायमयोर्गर्भेएककालंनिषिक्तयोरपिजन्मक्रमेणएकज्येष्ठतास्मृतागर्भेधितिबहुवचनंरु

सदृशस्त्रीषुजातानांपुत्राणामविशेषतः नमातृतो ज्यैष्ठ्यमस्तिजन्मतो ज्यैष्ठ्यसुच्यते १२५ जन्मज्येष्ठेनचाद्धानंस्वब्राह्मण्यास्वपिस्मृतम् यमयोश्चैवगर्भेषुजन्मतो ज्येष्ठतास्मृता १२६ अपुत्रोऽनेनविधिनासुताकुर्वतिपुत्रिकाम् यदपत्यमवेदस्यातन्ममस्यात्स्वधाकरम् १२७ अनेनतुविधानेनपुत्राचक्रेयपुत्रिकाः विद्युत्त्यर्थस्ववशस्यस्वयदक्षः प्रजापतिः १२८ ददौसदशधर्मायकथ्यपायत्रयोदश सोमायराज्ञेसत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिम् १२९

पत्यंजायतेतन्ममआह्वयोर्देहिककरंस्यादितिकन्यादानकालेजामात्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेणविधानेनदुहितरंपुत्रिकांकुर्वीत् अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह १२७ अनेनेति दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादनविषयज्ञः स्ववंशवृद्धयर्थमनेनोक्तविधानेनकृत्वादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः स्वयंकृतवान्कालस्यै अथशब्दः १२८ ददाविति सदसोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेनप्रीताअलकारादिनासत्कृत्यदशपुत्रिकाधर्मायत्रयोदशकथ्यपायसप्तविंशतिचंद्रायद्विजानामोषधीनांचराज्ञेदत्तवान्सप्तन्यामपिपुत्रिकाकरणेकिं दशत्यादिचबन्दीनामपिपुत्रिकाकरणज्ञापकम् १२९

ययैवेति आत्मस्थानीयः पुत्र आत्मावैपुत्रनामासीति मंत्रलिंगात्तत्समाचदुहितातस्या अप्यंगोभ्यउत्पादनात् अतस्तस्यापुत्रिका
यापितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायामपुत्रस्य मृतस्य पितुर्द्वनं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् १३० मातुरिति मातुर्यद्वनंतत्तस्यां मृता
यांकुमारी भाग एव स्यात् पुत्राणां तत्र भागः कुमारीत्वा नूदाभिप्रेता तथा गोतमः स्त्री धनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च अपुत्र-
स्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात् पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृण्हीयात् १३१ दौहित्रेति दौहित्रः प्रकृतत्वात् पौत्रिकेय एव तस्य मातामह
धनग्रहणं अनंतरोक्तं जनकधनग्रहणं पिंडदानार्थं यस्मात्ततः पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रांतररहितस्य जन-
कस्य समग्रं धनं गृण्हीयात् स एव पितृ मातामहाभ्यां दौपिंडो दद्यात् पिंडदानं शालोपलक्षणां पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणं पिंडदानं च

ययैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनिति श्रुत्यां कथमन्यो धनं हरेत् १३० मातुस्तु यो
तकथं त्याक्तुमारी भाग एव सः दौहित्र एव च हरेत् पुत्रस्याखिलं धनम् १३१ दौहित्रो ह्यखिलं कथं
मपुत्रस्य पितुर्हरेत् स एव दद्याद्दौपिंडो पित्र मातामहाय च १३२ पौत्रदौहित्रयोर्लोकेन विशेषो ऽस्ति
धर्मतः तयोर्हि मातापितरौ संभूतो तस्य देहतः १३३ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रोऽनुजायते समस्त
त्रिविभागः स्याज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियाः १३४ अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन धनं तत्पुत्रिका
भक्ता हरेत्तया विचारयन् १३५

मोहनिरासार्थं वचनम् १३२ पौत्रेति पौत्रपौत्रिकेययोर्लोके धर्मकृत्येन कश्चिद्दिशे
पौस्तियस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्नाविति पूर्वस्यैवानुवादः १३३ पुत्रिकेति कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रोऽनंतरं जा-
यते तदा तयोर्विभागकाले समो विभागो भवेत् नोद्धारः पुत्रिकायै देयः यस्माज्ज्येष्ठया अपितस्या उद्धारविषये ज्येष्ठतानादरणीया
१३४ अपुत्रेति अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तद्भर्तृवैविचारयन् गृण्हीयात् पुत्रिकायाः पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पा-
त्निरहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणं प्रसक्तौ तन्निवारणार्थं भिदं वचनम् १३५ अकृतंति अकृता वा कृतावेति पुत्रिकाया एव द्वे
विध्यं तत्र यदपत्यं भवेत्तस्या तन्मम स्यात्तथा करमित्यभिधाय कन्यादानकाले वरानुमत्याया क्रियते सा कृताभि संधिमात्रकृता वाग्य

दिविभजेरन्नितिनिश्चयः १२४ सदृशीति समानजातीयस्त्रीपुंजातानांपुत्राणांजातिगतविशेषाभावेसतिनमातृक्रमेणज्यैष्ठ्य
मृषिभिरुच्यतेजन्मज्यैष्ठ्यानांतु पूर्वोक्तएवविंशतिभागादिरुद्धारोचोद्भवः एवंचमातृज्यैष्ठ्यस्यविहितप्रतिषिद्धत्वात्षोडशीयहणा
ग्रहएवद्विकल्पः सचगुणचन्निगुणतयाभ्यातृणांगुरुलघुत्वावगमाद्भवस्थितः अनएवजन्मविद्यागुणज्यैष्ठ्याच्यंशंदार
तइतिबृहस्पत्यादिभिर्जन्मज्यैष्ठ्यस्यविद्याद्युक्तर्षिणोद्धारोक्तर्षिउक्तः निर्गुणस्यैकवृषभमितिभृंदगुणस्यवृषभषोडशादितिमातृज्यै
ष्ठ्याच्यंशंनज्जरोचोद्भवः मातृज्यैष्ठ्यविधितलुवादंमेधातिथिरवदत्तगोविंदराजस्तन्मत्तमजगौनकेवलविभागोजन्मज्यैष्ठ्यंकिं
तु १२५ जन्मेति स्वब्राह्मण्यारव्योमंत्रोज्योतिष्टोमइतिइदंस्याद्धानार्थमस्युज्यतेतत्रप्रथमपुत्रेणपितरमुपविश्याद्धानंक्रियतेअ
मुकपितायजतइत्येवमृषिभिःस्मृतंतथायमयोर्गर्भेएककालंनिषिक्तयोरपिजन्मक्रमेणएवंज्यैष्ठ्यतास्मृतागर्भेधितिबहुवचनंस्व

सदृशस्त्रीपुंजातानांपुत्राणामविशेषतः नमातृतो ज्यैष्ठ्यमस्तिजन्मतो ज्यैष्ठ्यमुच्यते १२५ जन्म
ज्यैष्ठ्येनचाद्धानंस्वब्राह्मण्यारव्योमंत्रोज्योतिष्टोमइतिइदंस्याद्धानार्थमस्युज्यतेतत्रप्रथमपुत्रेणपितरमुपविश्याद्धानंक्रियतेअ
मुकपितायजतइत्येवमृषिभिःस्मृतंतथायमयोर्गर्भेएककालंनिषिक्तयोरपिजन्मक्रमेणएवंज्यैष्ठ्यतास्मृतागर्भेधितिबहुवचनंस्व
विधिनासुताकुर्वतिपुत्रिकासु यदपत्यंभवेदस्यातन्ममस्यात्स्वधाकरम् १२७ अनेनतुविधानेनपु
राचक्रेथपुत्रिकाः विद्युल्यथस्ववशस्यस्वयंदक्षः प्रजापतिः १२८ ददौसदशधर्मायकन्यपायत्रयोद
श सोमायराज्ञेसत्कृत्यप्रीतात्मासप्तविंशतिम् १२९

पत्यंजायतेतन्ममआर्द्धाद्योर्द्धदेहिककरंस्यादितिकन्यादानकालेजामात्रासहसंप्रतिपत्तिरूपेणविधानेनदुहितरंपुत्रिकांकु
र्यात् अत्रपरप्रतिपत्तिरूपमनुवादमाह १२७ अनेनेति दक्षः प्रजापतिः पुत्रोत्पादतविषयज्ञः स्ववशवृद्ध्यर्थमनेनोक्तविधा
नेनकृत्स्नादुहितरः पूर्वपुत्रिकाः सयंकृतवान्कालस्येअथशब्दः १२८ ददाविति सदक्षोभाविपुत्रिकापुत्रलाभेनप्रीतात्मा
अलंकारादिनासत्कृत्यदशपुत्रिकाधर्मायत्रयोदशकश्यपायसप्तविंशतिचंद्रायद्विजानामोषधीनांचराज्ञेदत्तवान्सत्कारवचनम
न्येपामपिपुत्रिकाकरणलिङ्गदशेत्यादिचबद्धानामपिपुत्रिकाकरणज्ञापकम् १२९.

यथेनेति आत्मस्थानीयः पुत्र आत्मा वै पुत्रनामासीति मंत्रलिङ्गात्तत्समाचदुहिता तस्या अप्यंगेभ्य उत्पादनात् अतस्तस्यां पुत्रिका
यां पितुरात्मस्वरूपायां विद्यमानायां पुत्रस्य मृतस्य पितुर्द्वन्द्वं पुत्रिकाव्यतिरिक्तः कथमन्यो हरेत् १३० मातुरिति मातुर्यद्वन्द्वं तत्तस्यां मृता
यां कुमारी भाग एव स्यात् पुत्राणां तत्र भागः कुमारी त्वानूदाभिप्रेता तथा गोतमः स्त्री धनं दुहितृणामदत्तानामप्रतिष्ठितानां च अपुत्र-
स्य च मातामहस्य दौहित्र एव प्रकृतत्वात् पौत्रिकेयः समग्रं धनं गृह्णीयात् १३१ दौहित्रेति दौहित्रः प्रकृतत्वात् पौत्रिकेय एव तस्य मातामह
धनग्रहणं अनन्तरं कर्तुं जनकधनग्रहणं पिंडदानार्थं यमांशः पितृशब्दस्य तत्रैव प्रसिद्धत्वात् अन्यस्य पौत्रिकेयः पुत्रांतरं रहितस्य जन-
कस्य समग्रं धनं गृह्णीयात् स एव पितृ मातामहाभ्यां दौहित्रं पिंडं दद्यात् पिंडदानं ब्राह्मणोपलक्षणां पौत्रिकेयत्वेन जनकधनग्रहणं पिंडदानं च

यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा तस्यामात्मनिति चत्वां कथमन्यो धनं हरेत् १३० मातुस्तु यौ-
तकं यत्स्यात् कुमारी भाग एव सः दौहित्र एव च हरेत् पुत्रस्यास्त्विदधनम् १३१ दौहित्रो ह्यस्त्विदधनं यथा
मपुत्रस्य पितुर्हरेत् स एव दद्याद् दौहित्रं पिंडं पौत्रे मातामहाय च १३२ पौत्रं दौहित्रं यौर्लौकेन विशेषो ऽस्ति
धर्मतः तयोर्हि मातापितरौ संभूतौ तस्य देहतः १३३ पुत्रिकायां कृतायां तु यदि पुत्रो ऽनुजायते समस्त
त्रिविभागः स्याज्ज्येष्ठतानास्ति हि स्त्रियाः १३४ अपुत्रायां मृतायां तु पुत्रिकायां कथंचन धनं तत्पुत्रिका-
भक्तौ हरेत्तया विचारयन् १३५

मोह निरासार्थं वचनम् १३२ पौत्रेति पौत्रपौत्रिकेययौर्लौके धर्मकृत्येन कश्चिद्दिशे-
योऽस्ति यस्मात्तयोर्मातापितरौ तस्य देहादुत्पन्ना विनिर्पूर्वस्यैवानुवादः १३३ पुत्रिकेति कृतायां पुत्रिकायां यदि तत्कर्तुः पुत्रो ऽनन्तरं जा-
यते तदा तयोर्विभागकाले यमो विभागो भवेत् नोद्वारः पुत्रिकार्थं देयः यस्माज्ज्येष्ठया अपितस्या उद्धारविषये ज्येष्ठतानादरणीया
१३४ अपुत्रेति अपुत्रायां पुत्रिकायां कथंचन मृतायां तदीयधनं तद्भर्तुः विचारयन् गृह्णीयात् पुत्रिकायां पुत्रसमत्वेनानपत्यस्य पा-
त्न्यं रहितस्य मृतपुत्रस्य पितुर्धनग्रहणं प्रसक्तौ तन्निवारणार्थं भिदं वचनम् १३५ अकृतंति अकृतायां कृतावेति पुत्रिकाया एव दे-
यिष्यंतत्र यदपन्यं भवेत्तस्यां तन्ममस्वात्त्वधाकरमित्यभिधाय कन्यादानकाले च रानुमत्याया क्रियते सा कृताभि संधिमात्रकृताचारव्य-

वहारेणनकृता तथागोतमः अभिसंधिमात्रात्पुत्रिकामेकेषामिति अतएवपुत्रिकाधर्मशंकयेति प्राग्विवाह्यत्वमुक्तम् पुत्रिकेय कृ-
ताभ्रकृतापुत्रसमानजातीयाहोदुरुदादयेतैनदौहित्रेणपौत्रकार्यकरणात्पौत्रिकेयवान्मातामहः पौत्रातयाचासौतस्मैपिंडं दद्यात्
गोविंदराजस्त्वकृतावेत्यपुत्रिकेवदुहितांतत्पुत्रोपिमातामहधनेपौत्रिकेयइवमातामहादिसलेष्वधिकारीत्याह तन्नपुत्रिकायाःपु-
त्रतुल्यत्वादपुत्रिकापुत्रिकयोस्तुल्यत्वेनतत्पुत्रयोस्तुल्यत्वायोग्यत्वादिति १३६ पुत्रेणेति पुत्रेणजातेनस्वर्गादिलोकान्प्राप्नोती-
तिपौत्रेणतेष्वेवचिरकालमवतिष्ठतेतदनंतरंपुत्रस्यपौत्रेणादित्यलोकंप्राप्नोतिअस्यचदायभागप्रकरणेअभिधानंपितुर्दनेप-
त्यादिसद्भावेपिपुत्रस्यतदभावेपौत्रस्यइत्येवंपुत्रसंतानाधिकारबोधनार्थम् १३७ पुन्नाम्नेति यस्मात्पुन्नामधेयनरकात्कृतःपि-
तरत्रायतेतस्मात्त्राणात्आत्मनेवब्रह्मणापुत्रइतिश्रुतःतस्मान्महोपकारकत्वात्पुत्रस्ययुक्तं दीयपुंसंतानस्यदायभागित्यभि-

अंकृतावाकृतावापिपुंविंदेत्सहृशात्कृतम् पौत्रात्मातामहस्तेनदद्यात्पिंडं हरेद्भनम् १३६ पुत्रेणलो-
कान्जयतिपौत्रेणानत्यमेश्रुते अथपुत्रस्यपौत्रेणवधस्याप्नोतिविष्टयम् १३७ पुन्नाम्नानरका-
द्यस्मात्त्रायतेपितरंरक्तः तस्मात्पुत्रइतिश्रुतःस्वयमेवस्वयंभवा १३८ पौत्रदौहित्रयोर्लोकैर्विशे-
षानोपपद्यते दौहित्रोपिह्यमुत्रेनसतारयतिपौत्रवत् १३९ मातुःप्रथमतःपिंडंनिर्वपेत्पुत्रिकास्त-
तः द्वितीयंतुपितृस्तस्यास्तृतीयंतसितुःपितुः १४० उपपन्नोगुणैःसर्वैःपुत्रोयस्यतुदधिमः सहरेते-
वतद्विषयसंप्राप्त्यन्यगोत्रतः १४१ निपूर्वदादर्यार्थमिदम् १३८ पौत्रेति दौहित्रःपुत्रिकापुत्रःपुत्रदौहित्रयोर्लोकैक-

श्चिद्विशेषो न संभाव्यते यस्मादौहित्रोपिमातामहं परलोकेपौत्रवन्निस्तारयति एतच्च पौत्रिकेयस्य पौत्रेण साम्यप्रतिपादनार्थं पुत्रिका-
करणानंतरजातपुत्रेण सहधने तुल्यभागबोधनार्थम् १३९ मातुरित्यादि पौत्रिकेयः प्रथमं मात्रे पिंडं द्वितीयं मातुः पित्रे तृतीयं मातुः
पितामहाय दद्यात् पित्रादीनां तु पित्रे मातामहाय चैकैकत्वात् पितृक्रमेणैव पिंडदानम् १४० उपपन्नेति पुत्रात्प्रसूतं हराः पितु-
रेवेति द्वादशपुत्राणामेव ब्रह्म हरत्वं वक्ष्यति दशापरे तु क्रमश इति औरिसस्यैव जाभावे दत्तस्य पितुर्ब्रह्म हरत्वं प्राप्तमेव अतः सत्य-
प्योरे सपुत्रे दत्तकस्य सर्वगुणोपपन्नस्य पितृव्रतस्य भागप्राप्त्यर्थमिदं वचनं यस्य दत्तकः पुत्रो अध्ययनादिसर्वगुणोपपन्नो भवति

सोऽन्यगोत्रादागतीपिसत्यप्यौरसोपितृरिक्थभागं गृह्णीयात् अतएव औरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसूनः प्रफरिति औरसस्य सर्वैक
 र्पाभिधानात्तेन नास्य समभागित्वं किंतु क्षेत्रजोक्तषष्ठभागित्वमेवास्वन्याप्यम् गोविंदराजस्त औरसक्षेत्रजाभावे सर्वगुणोपपन्न
 स्यैव दत्तकस्य पितृव्यभागित्वार्थमिदं वचनमिष्यवोचत्तन्न कृत्रिमादीनानिर्गुणानां पितृव्यभागित्वं दत्तकस्य तु तत्पूर्वपदि
 तस्यापि सर्वगुणोपपन्नस्यैवेत्यन्याप्यत्वात् १४१ गोत्रेति गोत्रधने जनकसंबन्धिनीदत्तकोन कदाचिदाप्नुयात् पिंडश्च गोत्रव्रतस्था
 तु गामीयस्य गोत्रव्रतस्यैव जनेतस्यैव सपिंडो दीयते तस्मात्पुत्रं ददतो जनकस्य स्वधापिंडश्चाद्वादितत्पुत्रकर्तृकान्निवर्तते १४२ अनि
 युक्तेति योऽनुवीदिनियोगं विना जातो यश्च स पुत्रायानियोगेनापि देवरादेः कामादुत्पादितस्तावुभौ क्रमेण जारोत्पन्नकामाभिलाषजो
 धनभागन्नाहृतः १४३ नियुक्तेति नियुक्तायामपि स्त्रियं घृताभ्यक्तत्वादितिनियोगेति कर्तव्यतां विना पुत्रो जातः स क्षेत्रिकस्य पितुर्जनं

गोत्ररिक्त्येन यितुर्न हरेद्द्विभः क्वचित् गोत्रव्रतस्थानुगः पिंडो व्यपैति ददतः स्वधा १४२ अनियु
 क्तस्तस्यैव पुत्रिण्यास्य देवरात् उभौ तौ नाहृतौ भागं जारजातककामजौ १४३ नियुक्तायामपि
 पुमान्नाख्यं जातोऽविधानतः नैवाहृतैः पितृकृत्रव्यं पतितोत्पादितो हि सः १४४ हरेत्तत्र नियुक्तायां
 जातः पुत्रो य औरसः क्षेत्रिकस्य तु तद्वा जधर्मतः प्रसवश्च सः १४५ धनयो विभृयाद्वा तु मृतस्य स्त्रिय
 मेव च सोऽपत्यं भ्रातुरुत्साद्य दद्यात्तस्यैव तद्जनम् १४६

लक्ष्यन्नाहृतनियस्मादसौ पतितेनोत्पादितः नियुक्तौ यौ
 विधिं हितेन नेन पतितस्योक्तत्वात् १४४ हरेदिति तत्र नियुक्तायां यो जातः क्षेत्रजः पुत्र औरस इव धनं हरेत्त्यस्मात्तत्तस्य कार
 णमृतं वीजंत क्षेत्रस्तामिन एव तत्कार्यं करणत्वात् अपत्यमपि च धर्मतस्तदीयं तत्परीयान्न्येष्टभार्यायां पुत्रमुत्पादयेद्यदीत्य
 नेन क्षेत्रजस्य पितामहधने पितृव्येन सह समभागस्य मोक्तत्वात् गुणवतः क्षेत्रजस्य औरसवत्सोद्धारभागमास्यर्थमिदं औरस
 तुल्यलाभिधानम् १४५ धनमिति यो मृतस्य भ्रातुः स्थावरजंगमं धनं पत्न्यारक्षणाक्षमया समर्पितं रक्षेत्तां च पुष्ण्यायात्स
 नियोगधर्मेण तस्या सुत्वादितस्य भ्रातुरपत्यस्य दद्यात् एतच्च धनं यो विभृयात् भ्रातुरित्यभिधानात् विभक्त्यभात्तविषयं यवीयान्

ज्येष्ठभार्यायामितिसमभागाभिधानात् १४६ येति यास्त्रीगुर्वादिभिरनुज्ञातादेवराह्यतोवासपिंडात्पुत्रसुत्यादयेत्सुयदिक-
मजो भवति तदा तमक्रुथभाजंमन्वाद्योवदंति अकामज एव क्रुथभागी सचत्वाहृतो नारदेन सुखात्सुखं परिहरन् गार्गीचा-
ण्यसंस्पृगन् कुलेतदवशेषेच संतानार्थेन कामत इति १४७ एतदिति समानजातीयास्तुभार्यास्तु एकेन भर्त्रा जाता नामेष विभागवि-
धिर्चोद्विध्यः इदानीं नानाजातीयास्तुभार्याषु बन्धीषु उत्पन्नानां पुत्राणां विभागं शृणुत १४८ ब्राह्मणेति ब्राह्मणस्य यदिक्रमेण ब्राह्म-
ण्याद्याश्चतस्रो भार्या भवेयुः तदा तासां त्रिषूत्पन्नेषु अयं वक्ष्यमाणो विभागविधिर्मन्वादिभिरुक्तः १४९ कीनाशोति कीनाशः कर्ष-
कः गवांसक्तो वृषो यानमश्वादिजलंकारो अंगुरीयकादिवेशमगृहं च प्रधानं यावंत आंशास्तेष्वेकः प्रधानं भूतोऽष्टादित्येतद् ब्राह्मणी-
पुत्रस्योद्धारार्थं देयं अयं शिष्टं वक्ष्यमाणरीत्या विभजनीयम् १५० अंशमित्यादि त्रीनंशान् ब्राह्मणो धनाद्गृह्णीयात् द्वौ क्षत्रि-

यानि सुक्ता न्यतः पुत्रं देवराह्यवा सुयात् तं कामजमक्रुथीयं च योत्पन्नं प्रचक्षते १४७ एत-
दिधानं पित्रेयविभागस्यैकयानिषु बन्धीषु च कजातानां नानारूपेषु निबोधत १४८ ब्राह्मणस्यानु-
पूर्व्येण चतस्रस्तयदित्स्त्रियः तासां पुत्रेषु जातेषु विभागोऽयं विधिः स्मृतः १४९ कीनाशो गोवृषो यान-
मलंकारश्च वेशमत्र विप्रस्योद्धारिकदेयमेकांशश्च प्रधानतः १५० अंशं दद्याद्दूरे द्विप्रोद्धारो द्वौ क्षत्रि-
यास्तुतः वैश्याजः सार्द्धमेवांशमंशश्च द्रासक्तो हरेत् १५१ सर्वे वा क्रुथजा ततश्च दशधा परिकल्प्य च ध-
र्म्यं विभागं कुर्वति विधिनानेन धर्मवित् १५२ चतुरोऽंशान् हरे द्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियास्ततः वैश्यापुत्रो
हरे द्व्यंशमंशश्च द्रासक्तो हरेत् १५३

यो पुत्रः सार्द्धं वैश्यापुत्रः अंशं द्रासक्तः एवं च यत्र ब्राह्मणी क्षत्रियापुत्रौ द्वौ वेव विद्येते
तत्र पंचधा कृते धने त्रयोभागा ब्राह्मणस्य द्वौ क्षत्रियापुत्रस्य अन्ये वैदिशा ब्राह्मणी वैश्यापुत्रादौ च कल्पना कार्या १५१ सर्वमिति
यहा सर्वमृक्यप्रकारमनुद्धृतोद्धारं दशधा कृत्वा विभागधर्मज्ञो धर्मादनपेत्तं विभागं अनेन वक्ष्यमाणविधिना कुर्वति १५२ चतुरदिति
चतुरो भागान् ब्राह्मणो गृह्णीयात् त्रीन् क्षत्रियापुत्रो द्वौ वैश्यापुत्रः एकं द्राजः अत्रापि ब्राह्मणी क्षत्रियापुत्रसद्वेससधा धने कृते
चत्वारो भागा ब्राह्मणस्य त्रयः क्षत्रियापुत्रस्य एवं ब्राह्मणी वैश्यापुत्रादौ द्विबहुपुत्रेषु च कल्पना कार्या १५३

यद्यपीति यदिब्राह्मणोद्भिजातिस्त्र्यसुसर्वस्वविद्यमानपुत्रः स्यात् अविद्यमानपुत्रोवातथापिशूद्रापुत्राद्यानंतराधिकारायः तन्नष्टे
सदशमभागादधिकं धर्मतो न दद्यात् अयंच शूद्रापुत्रविषये नियथादविद्यमानसजातिपुत्रस्य क्षत्रिया वैश्यापुत्रौ सर्वत्र स्वहरी-
स्याताम् १५४ ब्राह्मणेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां शूद्रापुत्रो धनभाक् भवति किंतु यदेव धनसंभवे पिता दद्यात्तदेव तस्य भवेत् ए-
तच्च पूर्वोक्तविभागनिषेधात् विकल्पः सच गुणवदगुणापेक्षः अथवा अनूद शूद्रापुत्रविषयो यदशमभागानिवेधः १५५ समवर्णेति
द्विजातीनां समानजातिभार्यास्येषु पुत्राजानां स्ते सर्वे ज्येष्ठयोर्द्वारं दत्त्वा अवशिष्टं समभागं कृत्वा ज्येष्ठेन सहान्ये विभजेरन् १५६ शूद्रेति
शूद्रस्य पुनः समानजातीयेषु भार्यापदिरस्यते नोक्तं अथ कृत्वा न स्यान्वये जातस्ते यदि पुत्रशतमपि तदा समभागा एव भवेयुः तेनोद्भा-

यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽप्यसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् नाधिकं दशमाह द्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः १५४ ब्राह्मण
क्षत्रियविशां शूद्रापुत्रो न ऋक् ऋक् भाक् यदेवा स्य पिता दद्यात्तदेवा स्य धनं भवेत् १५५ समवर्णास्ये जा-
ताः सर्वे पुत्रा द्विजन्तनाम् उद्धारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरन्ति तरे समम् १५६ शूद्रस्य तु सवर्णवत्तान्याभा-
या विधीयते तस्या जाताः समाशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् १५७ पुत्रान् ह्युदशयानां हनूणां स्वायं भ-
वो मनुः तेषां षड्भुदायादाः षड्भुदायादबाधवाः १५८ औरसः क्षत्रजश्च यदत्तः कृत्रिम एव च गू-
ढोत्पन्नोऽपि विद् शूद्रायादा बाधवाश्च षट् १५९ कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयंद-
त्तश्च शौद्रश्च षड्भुदायादबाधवाः १६०

रः कस्य चिन्नदेयः १५७ पुत्रानिति यान् ह्युदशयानां हनूणां स्वायं भवो मनुः तेषां

मध्यादा द्याः षड्बांधवाः गोत्रदायादाश्च तस्माद्बांधवत्वेन सपिंडसमानोदकानां पिंडोदकदानादिकुर्वत्यनंतराभावे च गोत्रदायं गृहं
ति पितृ ऋक् ऋक् भाक् पितुरिति दशविधपुत्राणां भवेवक्ष्यमाणत्वात् उत्तरे षट् न गोत्रधनं हरा भवति बाधवास्त-
मयं तिततश्च बांधुकार्यसु दकक्रियादिकुर्वति मेधानिधिस्तु षड्भुदायादबाधवा इत्यादि उत्तरं षट् स्यादायत्वं सबांधवत्वं चाह तन्न बा-
धायनेन बांधवस्याभिहितत्वात् तदाह कानीनं च सहोदं च क्रीतं पौनर्भवं तथा स्वयंदत्तं निषादं च गोत्रभाजः प्रचक्षते १५८ औरसद-
ति औरसादयो वक्ष्यमाणाः षट् ऋक् ऋक् भाजो बांधवाश्च भवन्ति १५९ कानीनश्चेति कानीनादयो वक्ष्यमाणलक्षणाः षट् गोत्रऋक् ऋक्

शानभवन्ति बांधवाश्च भवन्तीति व्याख्यातं औरसेनसहस्रेत्रजो दीनां पादां तुल्यत्वां कार्यान्निर्वाहं माह १६० यादृशमिति तृणादिनिर्मितकुलितोदुपादिभिरुदकं तरुं यथा विपुलं प्राप्नोति तथा विधमेव कुपुत्रैः क्षेत्रजादिभिः पारलौकिकंदुःखंदुरुत्तरं प्राप्नोति इत्यनेन क्षेत्रजादीनां सुरज्योरसपुत्रवत्संपूर्णं कर्मकरणं समत्वेन भवतीति दर्शितम् १६१ यदीति अपुत्रेण परक्षेत्रे नियोगोत्पादितः सतः उभयोरप्यसौ क्रव्यी पिंडदाता च धर्मत इति याज्ञवल्क्योक्तविषये यदा क्षेत्रिकस्य पितुः क्षेत्रजानंतरमौरसः पुत्रो भवति तदा तावोरसक्षेत्रजौ एकऋत्विजौ एकस्य पितुर्घृष्टपित्रस्तथा हो भक्तः तथापि यद्यस्य जनकसंबन्धितदेवसगृह्णीयात् न क्षेत्रजः क्षेत्रिकपितुः यत्तु वक्ष्यति पृष्टं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् तत्काहनात् औरसो विभजन् दायमिति तत्पुत्रबहुलस्य यत्तु याज्ञवल्क्यः उभयसंबन्धितऋत्विजहरत्नमुक्तं तत्क्षेत्रिकपितुरौरसपुत्राभावे चोद्भूयम् सैधान्तिथिगोविंदराजौ तु औरसमनियुक्तापुत्रं च विषयी-

यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरं न जलम् तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः संतरं स्तम्भः १६१ यद्येकऋत्विजो न स्यात्तामौरसक्षेत्रजोक्तौ यस्य यत्पितृकं क्रव्यं सतद्गृह्णीतत्तेतरः १६२ एकएवोरसः पुत्रः पित्र्यस्य वसुनः प्रभूः शीषाणामानुशं स्यात्प्रदद्यात्तु प्रजीवन् १६३ षष्ठं तु क्षेत्रजस्यांशं प्रदद्यात् तत्काहनात् औरसो विभजन् दायं पित्र्यपंचममेव वा १६४ औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ पितृऋत्विजस्य भागिनौ दशापरंतु क्रमशो गोत्रऋत्विजांशभागिनः १६५ स्वक्षेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्द्वयम् तमौरसं विजानीयात्पुत्रं प्रथमकल्पितम् १६६ कृत्यं मेऽप्येकं व्याचक्षते तन्न अनियुक्तापुत्रस्याक्षेत्रजत्वादनियुक्तास्येत्यनेन तस्य ऋत्विजहर-

णनिषेधात्पद्येकऋत्विजां विलयनं न वाच्यं १६७ एक इति व्याख्यादिना प्रथमौरसपुत्राभावे क्षेत्रजादिषु कृतेषु पश्चादौषधादिना विगतव्याधेरौरसउत्पन्ने सती दमुच्यते औरसएवैकः पुत्रः पितृधनस्वामी शीषाणां क्षेत्रजव्यतिरिक्तानां तस्य षष्ठांशादेव द्यमाणत्वात्पापसंबन्धपरिहारार्थं यासाच्छादनं दद्यात् १६३ षष्ठमिति औरसः पुत्रः पितृसंबन्धिदायं विभजन् क्षेत्रजस्य षष्ठमंशं पंचमं वा दद्यात् निर्णयसंयुगापेक्षया विकल्पः १६४ औरसेति औरसक्षेत्रजौ पुत्रावुक्तप्रकारेण पितृधनहरौ स्यातां अन्ये पुनर्दशदत्तकादयः त्रिभाजो भवन्ति पूर्वभावे परः पर इत्येवं क्रमेण धनं शहराश्च १६५ स्वदति स्वभार्यायां कन्यावस्थायामेव कृतविवाहसंस्कारायां च

स्वयमुत्पादयेत्तत्पुत्रं औरसं मुख्यं विद्यात्सर्वणीयांसंस्कृतायां मुखादितमौरसपुत्रं विद्यादिति बोधायनदर्शनात् सजातीयायामेव
 स्वयमुत्पादित औरसो ज्ञेयः १६६ यदिति यो मृतस्य नृपुंसकस्य प्रसवविरोधिव्याध्युपेतस्य भार्यायां घृताक्तत्वादिति नियोगधर्मेण गुरु
 नियुक्तायां जातः स क्षेत्रजः पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः १६७ मातेति शुक्रशोणितसंभवः पुरुषो मातापितृनिमित्तकः तस्य प्रदानविक्रय
 परित्यागेषु मातापितरौ प्रभवत इति वसिष्ठस्मरणात् मातापितावापरस्परानुज्ञया यं पुत्रं प रिग्रहीतुः समानजातीयंतस्यैव पुत्राभा
 वनिमित्ताया मापदि प्रीतियुक्तं न तु भयादिना उदकपूर्वदद्यात्सद्विमाख्यः पुत्रो विज्ञेयः १६८ सदृशमिति यं पुनः समानजातीयपि
 नोः पारलौकिकब्राह्मणदिकरणकरणाभ्यां गुणदोषौ भवत इत्येवमादिज्ञं पुत्रगुणैश्च मातापित्रोराराधनादियुक्तपुत्रं कुर्यात्सहृदि-

यस्तल्पजः प्रसीतस्य क्लीवस्य व्याधितस्य वा स्वधर्मेण नियुक्तायां स पुत्रः क्षेत्रजः स्मृतः १६७ मातापि
 तो वा दद्यात्तायमद्भिः पुत्रमापदि सदृशप्रीतिसंयुक्तसंज्ञेयो दविमः स्मृतः १६८ सदृशं तु प्रकुर्याद्यं गुण-
 दोषविचक्षणम् पुत्रपुत्रगुणैर्युक्तसंविज्ञेयश्च कृत्रिमः १६९ उत्सृष्टं गृहं यस्य न च जायते तं कस्यसः स
 गृहं गृहं उत्पन्नस्तस्य स्याद्यस्य तल्पजः १७० मातापितृभ्यामुत्सृष्टतयोरन्यतरणावा यं पुत्रं परिगृह्णी
 यादपविद्भः स उच्यते १७१ पुत्रवेश्मनिकन्यातृयं पुत्रजनयेद्गृहः तं कानीनं वदेन्मात्मा बोदुः कन्या
 समुद्भवम् १७२ यागर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाता ज्ञातापि वासती बोदुः स गर्भो भवति स होद इति चो-
 च्यते १७३

मारव्यः पुत्रो बौच्यः १६९ उत्साद्य इति यस्य गृहे अवस्थिताया भार्या या पुत्रमुत्पद्यते सजातीयो यं भवतीति ज्ञा-
 नेपिकस्मात्सुरुषविशेषाज्जातो साविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशं सुत्यन्नस्तस्य पुत्रः स्याद्यदीयायां भार्या या जातः १७० मातेति मा
 तापितृभ्यां युक्ततयोरन्यतरमरणेन अन्यतरेण वा त्यक्तपुत्रं स्वकुर्यात्सोपविद्भः स पुत्र उच्यते १७१ पित्रेति पितृगृहे कन्या
 यं पुत्रं अप्रकाशं जनयेत्तं कन्यापरिणेतुः पुत्रेन्मात्मा कानीनं वदेत् १७२ येति यागर्भवती अज्ञातगर्भावापरिणीयते स गर्भस्त-
 स्याज्जातः परिणेतुः पुत्रो भवति स होद इति व्यपदिश्यते १७३ क्रीणीयेति यः पुत्रार्थमातापित्रो सकाशात् यं क्रीणीयात्स क्रीत-

कस्तस्यपुत्रोभवति केतुर्गुणैस्तत्त्वोहीनोवाभवेत्तत्रजातितः सादृश्यवैसादृश्ये सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तानवेष्टुमयाविधिरिति याज्ञ
वल्क्येन सर्वेषामेव पुत्राणां सजातीयत्वाभिधानत्वेन भनाविधौ तत्र व्यतिरिक्ताः सर्वे पुत्राः सजातीयवोद्भवाः १७४ येति याज्ञत्रिपरि
त्यक्तामृतमर्चकावास्वेच्छया अन्यस्य पुनर्भार्याभूत्वा यमुत्पादयेत्तत्तदादकस्य पौनर्भवः पुत्रतश्च्यते १७५ साचेदिति सास्त्रीयघट
तयोनिः सत्यन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्त्रापुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति यद्वा कौमार्यपतिमुत्सृज्यान्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्या
गता भवति तदा तेन कौमारेण भर्त्रापुनर्विवाहाख्यं संस्कारमर्हति १७६ मातेति यौसृतमातापितृकस्यागोचितकारणं विना हेवादि
भाताभ्यां त्यक्तो वा आत्मानं यस्मै ददाति स त्वयं दत्ताख्यः तस्य पुत्रो मन्वादिभिः स्मृतः १७७ यमिति विन्नास्वेषविधिः स्मृत इति या

त्रीणीयाद्यस्त्वपत्यार्थमातापित्रोर्यमंतिकात् सञ्जीतकः सतस्तस्य सदृशोऽसदृशोपि वा १७४ या
पत्यावापरित्यक्ताविधवावास्वयेच्छया उत्पादयेत्पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते १७५ साचेदस्ततयोनिः
स्याद्गतप्रत्यागतापि वा पौनर्भवेन भर्त्रासापुनः संस्कारमर्हति १७६ मातापितृविहीनो यस्य त्यक्तो वा
स्यादकारणात् आत्मानं स्पर्शयेद्यस्मै त्वयं दत्तस्तसः स्मृतः १७७ यद्वा ह्यणस्तशूद्राया कामादुत्पा
दयेत्सततम् स पारयन्नेव शवस्तस्मात्पारशवः स्मृतः १७८ दास्यां वा दासदास्यां वायः शूद्रस्य सक्तो भ
वेत् सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः १७९ क्षेत्रजादीन् सक्ताने तानेकादशायथोदितान् पु
त्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान् नानीषिणः १८०

सवल्क्यदर्शनात्परिणीताया मेव शूद्रायां ब्राह्मणः कामार्थं पुत्रं जनये
त्सजीवन्नेव शवतुल्य इति पारशवः स्मृतः यद्यप्ययं पितृपकारार्थं आत्मादिकरोत्येव तथाप्यसंपूर्णोपकारकत्वात् शवव्यपदेशः
१७८ दास्यामिति धजाहताद्युक्तलक्षणयां दास्यां दाससंबन्धिनां वा दास्यां शूद्रस्य यः पुत्रो जायते स पित्रा परिणीतापुत्रैः समां
शभागो भवान् भवति अनुज्ञातस्तत्त्वभागं भनति शास्त्रव्यवस्थानियता १७९ क्षेत्रजेति एतान् क्षेत्रजादीन् एकादश
पुत्रान् पुत्रोत्पादनविधिलोपः पुत्रकर्तव्यशब्दादिलोपश्च भाष्यद्वित्येवमर्थं पुत्रप्रतिच्छेदकान्मुनय आहुः १८०

यदिति यएतेक्षेत्रजादयोऽन्यबीजोत्पन्नाः पुत्रा औरसपुत्रप्रसंगेनोक्ताः तेयद्बीजोत्पन्नास्तस्यैवपुत्राभवंतिनक्षेत्रिकादेरितिसत्ये
रसेपुत्रेपुत्रिकायांचसत्यांनतेकर्त्तव्याइत्येवंपरमिदंअन्यबीजजाइत्येकादशपुत्रोपलक्षणाथंस्वबीजजातावपिपौनर्भवशौद्रौनक
र्त्तव्यौअतएववृद्धवृहस्पतिः आन्यंविनायथातैलंसद्भिःप्रतिनिधिःस्मृतः तथैकादशपुत्रास्तपुत्रिकौरसयोर्विना १८१ भ्रातृणा
मिति भ्रातृणामेकमातापितृकाणांमध्येयद्येकः पुत्रवान्स्यात्अन्येषुपुत्ररहितास्तदातेनैकपुत्रेणसर्वान्भ्रातृन्सपुत्रान्मनु
राहततश्चतस्मिन्मतिअन्येषुप्रतिनिधयोनकर्त्तव्याः सएवपिउदोशहरश्चभ्रवतीत्यनेनोक्तंएतच्चपत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रात
रस्तथा तत्सुताइतियाज्ञवल्क्यवचनाद्भातृपर्यंताभावेबोद्धव्यः १८२ सर्वासामिति एकपतिकानांसर्वासोरुप्रीणांमध्येयद्येका
पुत्रवतीस्यात् तदातेनपुत्रेणसर्वास्ताः पुत्रपुत्तामनुराह १८३ श्रेयसइति औरसादीनांसर्वेषांपुत्राणांप्रकृतत्वात् औरसादी

यएतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसंगादन्यबीजजाः यस्यतेबीजतोजातास्तस्यतेनेतरस्यतु १८१ भ्रातृणा
मेकजातानामेकश्चपुत्रवान्भवत् सर्वास्तास्तेनपुत्रेणपुत्रिणामनुरब्रवीत् १८३ सर्वासामेकप
त्नीनामेकाचेत्पुत्रिणीभवत् सर्वास्तास्तेनपुत्रेणप्राहपुत्रवतीमनुः १८३ श्रेयसः श्रेयसोलाभेपा
पीयानृक्थमहेति बहवश्चेत्तुसदृशाः सर्वेऽत्रक्थस्यभागिनः १८४ नभ्रातरोनपितरः पुत्रात्रक्थह
राःपितुः पिताहरेदपुत्रस्यत्रक्थभ्रातरएवच १८५

तुपक्रम्यतेषांपूर्वः पूर्वः श्रेयान्सएवदायहरः सचान्यान्विभृया

दिति विष्णुवचनात् औरसादीनांपुत्राणांपूर्वपूर्वाभावेपरः परक्थमहेति पूर्वसद्भावेपरसंवर्द्धनंसएवकुर्यात् एवंचसिद्धेयूदा-
पुत्रस्यद्वादशपुत्रमध्येपारुः क्षेत्रजादिसद्भावेधनानर्हलज्ञापनार्थत्वेनसाधकः अन्यथातुक्षत्रियावैश्यापुत्रवदौरसत्वात् क्षेत्रजादि
सद्भावेपिधनंलभेतपूर्वस्यपरसंवर्द्धनमात्रंवापवादतरविषयेदृष्टव्यं क्षेत्रजगुणवद्भूतकपुत्रयोः पंचमंषष्ठंवाभागं औरसोदद्यादिति
विहितत्वात् यदितुसमानरूपाः पौनर्भावादयोबहवः पुत्रास्तदासर्वेएवविभज्यत्रक्थगुणहायुः १८४ नैति नसोदरभ्रातरोन-
पितरः किंतु औरसाभावेक्षेत्रजादयोगौणपुत्राः पितृत्रक्थहराभवंतीतिअनेनोच्यते औरसस्यतुएकएवौरसः पुत्रइत्यनेनैवसि

इत्यात् अविद्यमानसुरस्यासुरस्यपुत्रस्यपत्नीदुहितरहितस्यचपिताधनं गृणहीयात्तेषामभावेष्वात्तरोधनं गृणहीयुः एतच्चानेतरं प्रपंच
 यिष्यामः इदानीं क्षेत्रज्ञानामप्यपुत्रपितामहादिधनेष्वधिकारं दर्शयितुमाह १८५ त्रयाणामिति त्रयाणापित्रादीनामुदकदानं का
 र्यं त्रिभ्यएव च तेभ्यः पिंडो देयः चतुर्थ्यपिंडो दक्षयोर्दाता पंचमस्यात्र संबंधो नास्ति तस्याद्युक्तोऽपुत्रपितामहादिधने गौणपौत्राणाम-
 धिकारः औरसपुत्रपौत्रयोश्चपुत्रेण लोकान्जयतीत्यनेनैवात्रपितामहादिधनभागित्वमुक्तम् १८६ अनंतर इति अस्य सामान्यव-
 चनस्योक्तौरसादिसपिंडमात्रविषयत्वे वैयर्थ्यात्ततश्चानुक्तपत्न्यादिदायप्राप्त्यर्थमिदम् सपिंडमध्यात्सन्निकृष्टतरोयः सपिंडः पु-
 मान् स्त्रीवातस्यमृतधनं भवति तत्रैकएव औरसः पुत्र इत्युक्तत्वात्स एवमृतधने स्वाधिकारी क्षेत्रज्ञगुणवं हतकयोस्तथ्योक्तं पंचमं पक्षं
 वा भागं दद्यात् क्षेत्रज्ञादिपुत्राणां संवर्द्धनमात्रं कुर्यात् औरसाभावे पुत्रिका तस्य पुत्रश्चदौहित्र एव च हरिदपुत्रस्यासिलं धनमित्युक्तत्वात्
 दौरसपुत्ररहित एव तत्रापुत्रो विवक्षितः तदभावे क्षेत्रज्ञादय एकादशपुत्राः क्रमेण पितृधनाधिकारिणः परिणीतश्च द्वापुत्रस्तदश
 मभागमात्राधिकारीनाधिकं दशमाह द्यात् शूद्रापुत्रायेत्याद्युक्तत्वात् दशमभागावशिष्टधनं सन्निकृष्टसपिंडोगृणहीयात्त्रयोदशवि

त्रयाणां सुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्तते चतुर्थः संप्रदातेषां पंचमो नोपपद्यते १८६ अनंतरः सपिंडा
 द्यस्तस्य तस्य धनं भवेत् अत ऊर्ध्वं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्य एव वा १८७ धपुत्राभावे पत्नी सर्वभर्तृधनभा

गिनी यदा हयाजवल्क्यः पत्नीदुहितरश्चैव पितरौष्वात्तरस्तथा तत्कृतो गोत्रजो वंशुः शिष्यस्स ब्रह्मचारिणः एषामभावे पूर्वस्य
 धनभागोत्तरः स्वपतिस्य द्यापुत्रस्य सर्ववर्णेष्वधिकारः इहस्पतिरप्याह आभ्यायस्य तितत्रैव लोकाचारैश्च सूरिभिः शरीराहं स्मृ-
 ताजायापुण्यापुण्यफले समा यस्य नोपरताभार्या देहाहं तस्य जीवति जीवत्यहं शरीरे तु कथमन्यः समाभुयात् सकुल्ये विद्यमानैस्तु-
 पितृमातृसनाभिभिः अपुत्रस्य प्रमीतस्य पत्नी तद्भागहारिणी पूर्वप्रणीता भिहोत्रं भूते भर्तृरित-ह्यनम् विंदेत्यतिव्रतानाराधमं ए-
 पसनातनः जंगमं स्थावरं हेमकुप्यंधान्पमथांबरम् आदाय दापयेच्छूद्रं मासषात्मासिकादिकम् पितृव्यगुरुदौहित्रान् भर्तृस्व-
 स्त्रीयमातुलान् पूजयेत्कप्यपूतार्थ्यां च ह्यनायातिथीं स्त्रियः तत्सपिंडा बांधवावायेतस्याः परिपंथिनः हिंस्युर्धनानि तान् च राजा
 श्रीपदंडेन शासयेत् इहमनुः अपुत्राशयनं भर्तुः पालयंती व्रते स्थिता पत्येव दद्यात्तसिंडं कृत्स्नमर्थं लभेत्तत्र यदुक्तम् स्त्रोणां

तुजीवनंदद्यादिति सर्वेद्धनेमात्रवचनंतत्त्वशीलाधार्मिकसविकारयोवनस्थपत्नीविषयं अतो यन्मैधातिथिनापत्नीनामंशभागित्वं
निषिद्धमुक्तं तदसंबद्धम् पत्नीनामंशभागित्वं ह्यहस्यादिसंमतम् मेधातिथिर्निराकुर्वन्नृणातिसतां मनः पत्यभावेप्युपिका
दुहितानदभावेपितामाताचतयोरभावेसौदर्यभ्रातातदभावेतत्कृतः मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माताहरेद्धनं इति वक्ष्यमाणत्वात्-
पितृमाता तदभावे अन्योपि सन्निकृष्टसंपिंडो मृतधनं गृणहीयात् तद्यथापितामहसंताने विद्यमाने प्रपितामहसंतान एव तद-
प्युक्तम् अत ऊर्ध्वं संपिंडसंतानाभावे समानोदक आचार्यः शिष्यश्चक्रमेण धनं गृणहीयात् १८७ सर्वेषामिति एषामभाव इति
वक्तव्ये सर्वेषामभाव इति यदुक्तं तत्स ब्रह्मचार्यादेरपि धनहारित्वा र्थं सर्वेषामभावे ब्राह्मणावेदत्रयाध्यायिनो ब्राह्म्यांतरशौचमुक्ता
जितेन्द्रिया धनहारिणो भवन्ति त एव च पिंडदाः तथा सति धनिनो मृतस्य आह्वादिधर्महानिर्न भवति १८८ अहार्यमिति ब्राह्म
णसंबंधि धनं न राजा कदाचिद्वात्यमिति शास्त्रमर्यादा किं तु कलक्षणभावे ब्राह्मणमात्रेभ्योपि देयं क्षत्रियादि धनं पुनः पूर्वोक्तं नृस्य

सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणाऋक्ष्यमागिनः त्रैविद्याः शूचयो दातास्तथा धर्मे न हीयते १८८ अ
हार्य ब्राह्मणाद्व्यराज्ञानित्यमिति स्थितिः इतरेषां तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृपः १८९ सुस्थितस्या
न पत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् तत्र यद्वक्ष्यजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् १९० दौतुयो विवदेया-
तां ह्यप्याजातौ स्त्रियाधने तयो र्यद्यस्य पित्र्यस्यात्तत्स गृणहीतनेतरैः १९१ हराभावे राजा गृणहीयात् १८९ सं

स्थितेति अनपत्यस्य मृतस्य भार्या समानगोत्रात् पुंसो गुरुनिमुक्ता सती नियो गधर्मेण पुत्रमुत्पादयेत् तत्तस्मिन् मृतविषये यत्
धनजातं भवेत्तत्तस्मिन् पुत्रे समर्पयेत् देवराहा संपिंडा ह्यइत्युक्तत्वात् सगोत्रान्नियोगप्राप्त्यर्थं तज्जन्य ऋक्ष्यमागित्वा र्थं भिदम्
१९० द्वाविति यद्येक ऋक्ष्यनो स्यातामि त्थोरसक्षेत्रजयोरुक्तमिदं त्थोरसपो न भवविषयं यदोत्पन्नोरसमर्तुं मृतत्वात् बालाप
त्यतया स्वाभिधनं स्वीकृत्य पौनर्भवमर्तुः सकाशात् पुत्रांतरं जनयेत् तस्यापि पौनर्भवस्य मर्तुं मृतत्वात् ऋक्ष्य हराभावात् धनं गृह
तवती पश्चात्तौ ह्यप्याजातौ यदि विवदेयातां कुर्यात् हस्तगतधनं तया तयो र्यस्य यज्जनकस्य धनं स तदेव गृणहीयात् न त्वन्यपितृजोन्यज
नकस्य १९१ जनन्यामिति मातरि मृतायां सौदर्यभ्रातरो मागिन्यश्च सौदर्या अनूदा मातृधनं समं कृत्वा गृणहीयुः ऊदास्त धनानु-

रूपं संमानं लभते तदा ह च हस्यतिः स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी अपुत्रा चेत्समूदा तु लभते मानमात्रकम् तत
 श्वानूदानां पितृधन इवोदानां मातृधनं भ्रात्रा स्वाच्चतुर्थभागो देयः १९२ यादिति तासां दुहितृणां या अनूदा दुहितरः ताभ्योऽपि
 तामहीधना दद्यातासां पूजा भवति तथा प्रीत्या किंचिद्दातव्यम् १९३ अध्येति अध्यग्नीत्यव्ययं विभक्तिसमीपेत्यादिनासू
 त्रेण समीपार्थे अव्ययीभावः विवाहकाले अग्निसन्निधौ यस्मिन्नादिदत्तं तदध्यग्निस्त्रीधनं तदाह कात्यायनः विवाहकाले यत्
 स्योदीयते ह्यग्निसन्निधौ तदध्यग्निरुत्तंसङ्गिः स्त्रीधनं परिकीर्तितम् यत्पुत्रपितृगृहात् इर्तृगृहं नीयमानया लब्धं तदध्यावाह
 निकम् तथा च कात्यायनः यत्पुनर्लभते नारीनां यमाना तु पौत्रकात् अध्यावाहनिकन्नामतत्स्त्रीधनं सुदाहृतम् यत्पुत्रीति-

जनन्यां संस्थितायां तु समं सर्वे सुहोदराः भजेरन्मातृकं नृक्यं भगिन्यश्च सुनाभयः १९२ यास्ता
 सांस्तु दुहितरस्तां सामपि यथा हतः मातामह्याधनात् किंचित्त्वदेयं प्रीतिपूर्वकम् १९३ अध्यग्न्य
 ध्यावाहनिकदत्तं च प्रीतिकर्मणि भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् १९४ अन्वाधेयं च
 यदत्तं पत्या प्रीतेन चैव यत् पत्या जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तद्भनं भवत् १९५ ब्राह्मदेवावर्षगाधर्ष
 प्राजापत्येषु यदसु अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते १९६ यत्त्वस्याः स्याद्भनं दत्तं विवा
 हेषासुरादिषु अप्रजायामतीतायां मातापित्रोस्तदिष्यते १९७

हेतुकर्मणि भर्त्रादिदत्तं तथा भ्रात्रापि

च समयांतरे यदत्तं एवं षट्प्रकारकं स्त्रीधनं स्मृतम् १९४ अन्वेति अन्वाधेयं व्याख्यातकात्यायनेन विवाहात्परतो यत्तुल्यं
 भर्तृकुले स्त्रिया अन्वाधेयं तदुक्तं तु सर्वबंधुकुले तथा विवाहाद्दत्तं भर्तृकुले पितृकुले वा यत् स्त्रिया लब्धं भर्त्राचि प्रीतेन द
 तं यत् अध्यग्न्यादि पूर्वश्लोके उक्तं तद्वर्त्तिजीवति मृतायाः स्त्रियाः सर्वधनं तदपत्यानां भवति १९५ ब्राह्मेति ब्राह्मादिषु पं
 चसु विवाहेषु कलक्षणेषु यत्स्त्रियः षड्विधं धनं तदनपत्यायां मृतायां भर्तुरेव संत्वादिभिरिष्यते १९६ यदिति यत्पुनः स्त्रिया
 आसुरराक्षसपैशाचेषु कलक्षणेषु यत्स्त्रियाः षड्विधं धनं पितृदत्तं नपत्यायां मृतायां मातापित्रोरिष्यते १९७ छ छ

स्त्रियामिति ब्राह्मणस्य नानाजातीयास्तस्मात्पुंस्त्रियादिस्त्रियामनपत्यपतिकार्यामृतायांतस्याः पितृदत्तं धनं सजातिविजातिसापत्य
 कन्यापुत्रसद्भावेपि ब्राह्मणी सापत्येयी कन्यागृणहीयात्तदभावेतदपत्यस्य तद्वत्तं भवेत् १९८ नैति भ्रात्रादिबहुसाधारणात् कुटुंबध
 नात् भार्यादिभिः स्त्रीभिरन्तर्लंकारार्थं धनसंचयनञ्च कर्तव्यन्नापि च भर्तुराज्ञां विना भर्तुर्धनादपिकार्यं ततश्च न दें स्त्रीधनम् १९९
 पत्यावित्यादि भर्तुरिजीवितितत्संमताभिर्योऽलंकारः स्त्रीभिर्दृतः तस्मिन् मृते विभागकाले तं पुत्रादयो न भजेरन् भजमानाः पापिनो
 वन्ति २०० अनंशाविति न पुंसकपतितजालं धनं त्रिविकलोन्मत्तजडमूकाश्च ये च कुणिपंग्वादयो विकलेंद्रियास्तेऽपि त्रादिधनहरान्
 भवन्ति किंतु ग्रासाच्छादनभागिनस्तदेवाह २०१ सर्वेषामिति सर्वेषामेषां कूबादीनां शास्त्रज्ञेन क्रत्येहारिणां यावज्ज

स्त्रियांतु यद्भवेद्विदत्तं पित्रादत्तं कथंचन ब्राह्मणी तद्वरे लंक्यात्तदपत्यस्य वा भवेत् १९८ न निहिरंस्त्रि
 यः कुरुः कुटुंबाद्बहुमध्यगात् स्वकादपि च विताद्विस्वस्य भर्तुरनाज्ञया १९९ पत्यो जीवति यः स्त्रीभि
 रलंकारो धृतो भवेत् न तं भजेरन्दायादा भजमानाः पतिते २०० अनंशो कूबावपतितो जालं धनं धि
 रेतथा उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः २०१ सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं शक्त्या मनीषिणा
 ग्रासाच्छादनमत्यंतपतितो ह्यददद्भवेत् २०२ यद्यथिता तु दारुः स्यात् कूबादीनां कथंचन तेषां
 मुत्पन्नतत्तनामपत्यं दायमहति २०३ यत्किं निश्चितरिप्रेते धनं ज्येष्ठोधिर्गच्छति भागो यवीयसात
 त्रयदिविद्यानुपालितः २०४ अविद्यानां तु सर्वेषां मीहातश्चेद्वत्तं भवेत् समस्तत्र विभागः स्यादपि
 व्यतिधारणा २०५

ग्रासाच्छादनं देयं अददत्तापी स्यात् २०२ यदिति कथंचनेत्यभिधानात् कूबादयो विवाहानर्हद
 सूचितं यदिकथंचिदेषां विवाहेच्छा भवेत् तदा कूबास्य क्षेत्रज उत्पन्ने अन्येषां मुत्पन्नापत्यानामपत्यं धनं भागं भवति २०३ यत्किं
 दिति पितरिमृते सति भ्रातृभिः सहा विभक्तो ज्येष्ठः किंचित्त्वेन पौरुषेण धनं लभते ततो धनात् विद्याभ्यासवतां कनिष्ठभ्रातृणां
 भागो भवति नेतरेषाम् २०४ अविद्यानामिति सर्वेषां भ्रातृणां रुषिवाणिज्यादि चैष्टया यदधनं स्यात् तदापि च्यवर्जिते तस्मिन्

धर्मेस्तार्जितेसमोविभागः स्यात्तन्तुद्वारः अपिच्यइतिनिश्चयः २०५ विद्येति विद्यामैत्रीविवाहार्जितंमाधुपर्किकंमधुपर्क-
लेप्यतयायल्लब्धंतस्यैवतत्स्यात्त्यकिंचित्पितृशक्त्याऽयमपवादः विद्याधनंचव्याहृतंकात्यायनेन परभक्तप्रदानेनप्राप्ता
विद्यायदान्यतः तयाप्राप्तंचविधिनाविद्याप्राप्तंतदुच्यते उपन्यस्तेचयल्लब्धंविद्यायापणपूर्वकम् विद्याधनंतुतद्विद्यात्विभागे
नविभज्यते शिष्यादार्जित्यतः प्रश्नात्संदिग्धप्रश्ननिर्णयात् अज्ञानशंसनाद्वादाल्लब्धंप्राज्यधनाच्चयत् विद्याधनंतुतत्साहु
विभागेनविभज्यते अतोयन्मेधातिथिगोविंदराजाभ्यांमाधुपर्किकमार्जित्यधनंव्याख्यातंतदयुक्तम् विद्याधनत्वात् २०६ भ्रा-
तृणामिति राजानुगमनादिकर्मणायोधनमर्जितुंशक्तोभ्रातृणांसाधारणधननेच्छतिसस्वीयादंशात्किंचिदुपजीवनंदत्वाभ्रा-
तृभिःपृथक्कार्यःतेनतत्पुत्रास्तत्रधनेकालांतरेनविबदंते २०७ अनुपपन्निति पितृधनानुपपत्तेनयत्तृण्यादिक्लेशादर्जयेत्

विद्याधनंतुतयस्यतत्तस्यैवधनंभवेत् मैत्र्यमौहिकंचैवमाधुपर्किकमेवच २०६ भ्रातृणांय-
स्तनहतधनुशक्तःस्वकर्मणा सनिभज्यःस्वकादंशात्किंचिद्वत्तुपजीवनम् २०७ अनुपपन्न-
पितृद्रव्यश्रमणयदुपाज्जितम् स्वयमीहितलब्धंतन्नाकामोदातुमर्हति २०८ पैतृकंतुपिताद-
व्यमनुवातयद्दामुयात् नतत्पुत्रेभजेत्साहुमकामःस्वयमर्जितम् २०९ विभक्ताःसहजीवतो-
विभजेरन्युनयदि समस्तत्रविभागःस्याज्येष्ठतत्रनविद्यते २१० येषांज्येष्ठःकुनिष्ठोवाहीयेतांश-
प्रदानतः स्त्रियेतान्यतरोवापितस्यभागोनलुप्यते २११ सोदर्याविभजेरस्तसमेत्यसहिताःसमसू-
भ्रातरौयचससृष्टाभगिन्यश्चसनाभयः २१२ तत्स्वचेष्टायासमानिच्छन्भ्रातृभ्योदातुन्मर्हति २०८ पैतृकमिति य-

त्पुनःपितृसंबंधिधनंतेनासामर्थ्येनोपेक्षितत्वादनर्वांसंपुत्रःशक्त्याप्राप्तुयात्तत्स्वयमर्जितमनिच्छन्पुत्रैःसहनविभजेत् २०९ विभ-
क्ताइति पूर्वसौत्थारनिरुद्धारंवाविभक्ताभ्रातरःपश्चादेकीकृत्यधनंसहजीवतोयदिपुनर्विभागंकुर्वतितदातत्रसमोविभागःज्ये-
ष्ठस्योद्धारोदेयः २१० येषामिति येषांभ्रातृणामध्येकश्चिद्विभागकालेप्रव्रज्यादिनास्वाशाहीयेन्मृतोवाभवेत्तस्यभागोनलुप्येत्
किंतु २११ सोदर्याइत्यादिसोदर्याभ्रातरःसमागम्यसहिताःभगिन्यश्चसोदर्यास्तमंशंसमं कृत्वा विभजेरन्सोदर्याणांसाप्त्या

नामपिमध्यात्त्वमिष्टीकृतधनत्वेनैकयोगक्षेमास्तेविभजेयुःसमंसर्वेसौदर्याःसपत्न्यावाएतच्चपुत्रपत्नीपितृमात्रभावेद्रष्टव्यम्
 २१२ योज्येष्टइति योज्येष्टोष्मातालोभात्कनीयसोष्मात्नृवंचयेत्सज्येष्टश्चात्पूजाशून्यःसोद्धारभागरहितश्चराजदंज्यश्चस्यात्
 २१३ सर्वएवेति अपतिताअपियेष्मातरोद्युतवेश्यासेवादिविकर्मसत्तास्तेत्रस्तथेनाहतिनचकनिष्ठेभ्योऽननुकल्प्यज्येष्टः
 धनादात्मार्यमसाधारणधनंकुर्यात् २१४ श्मात्तृणामिति श्मात्तृणांपित्रासहावस्थितानांअविभक्तानांयदिसहधनार्जनार्थमुत्थानं
 भवेत्तदीविभागकालेनकस्यचित्पुत्रस्याधिकंपिताकदाचिद्दद्यात् २१५ ऊर्ध्वमिति यदाजीवतैवपित्रापुत्राणामिच्छयाविभागःकृ-
 तः तदाविभागादूर्ध्वंजातःपुत्रःपितरिमृतेपितृभ्रूस्थमेवगृणहीयात् येकृतविभागाःपित्रासहपुनर्मिष्टीकृतधनास्तैःसहासौपितरि

योज्येष्टोविनिकुर्वीतिलोभाद्वात्नृयवीयसः सोज्येष्टःस्यादभागाश्चनियंतव्यश्चराजभिः २१३ स
 र्वएवविकर्मस्थानाहतिश्चातरोधनम् नचादत्ताकनिष्ठेभ्योज्येष्टःकुर्वीतयौतकम् २१४ श्मात्तृणा
 मविभक्तानांयद्युत्थानंभवेत्सह नपुत्रभागाविषमंपितादद्यात्कथंचन २१५ ऊर्ध्वंविभागाज्जात-
 स्तपित्र्यमेवहरेद्भनम् संसृष्टास्तेनवायेस्युविभजेतसतैःसह २१६ अनपत्यस्यपुत्रस्यमातादायम
 वाप्नुयात् मातर्यपित्रवृत्तायांपितुर्माताहरेद्भनम् २१७ ऋणधनेचसर्वस्मिन्प्रविभक्तेयथावि-
 धि पश्चाद्दृश्येतयत्किंचित्तत्सर्वसमतानयेत् २१८ वस्त्रपत्रमलकारकृतान्नमुदकस्त्रियः योग-
 क्षेमंप्रचारचनविभाज्यंचक्षते २१९

मृतेविभजेत् २१६ अनपत्येति अनपत्यस्यपुत्रस्यधनंमातागृणहीयात्पूर्वंपिता
 हरैदपुत्रस्यभ्रूस्थमित्यक्तत्वात्इहमाताहरेदित्यादियाज्ञवल्क्येनपितरावित्येकशेषकरणात् विष्णुनाचअपुत्रस्यधनंपत्यभिगा-
 मितदभावेदुहितृगामितदभावेपितृगामीत्येकशेषस्यैवकृतत्वात्मातापितरौविभज्यगृणहीयाताम् मातरिमृतायांपत्नीपितृभ्र-
 तृश्चात्तृजाभावेपितुर्माताधनंगृणहीयात् २१७ ऋणइति ऋणेपित्रादिधार्यमाणेधनेचदेयंसर्वस्मिन्प्रयथाशस्त्रंविभक्तेसतिप-
 द्यत्किंचित्यैतृकंऋणधनंवाविभागकालेऽसात्सुपलभ्येततत्सर्वंसमंकृत्वाविभजनीयंनतुशोध्यात्तन्त्रवाज्येष्टस्योद्धारोदेयः २१८
 वस्त्रमिति वस्त्रंवाहनमाभरणंअविभागकालेयद्येनोपभक्तंतत्तस्यैवनविभाज्यंएतच्चनातिन्यूनाधिकमूल्यविषयंयत्तुबहुमूल्य

मामरणादिकंतद्विभाज्यमेवतद्विषयमेवविधीयवस्त्राभरणमिति बृहस्पतेर्विभागवचनं कृतान्ममोदनसत्कादितन्मविभजनीयं
तत्रातिप्रचुरतरमूल्यं सत्कादितावन्मात्रमूल्यधनेन कृतान्मन्वा कृतान्मेनपरिवर्त्यविभज्यतइति बृहस्पतिवचनाद्विभजनीयमेवउ
दकंकृपादिगतं सर्वैरुपभोग्यमविभजनीयम् स्त्रियोदास्याद्यायास्तुल्यभागांनभवंतितानविभाज्याः किंतु तुल्यं कर्मकारयितव्याः
योगक्षेमंमंत्रिपुरोहितादियोगक्षेमहेतुत्वात्प्रचारोगवादीनां प्रचारमार्गः एतत्सर्वमन्वाद्योऽविभाज्यमाहुः २१९ अयमिति एष
दापभागाः पुत्राणां क्षेत्रजादीनां क्रमेण विभागकरणप्रकारोयुष्माकमुक्तः इदानीं द्यूतव्यवस्थामृणुत २२० द्यूतमिति द्यूतसमाह्वयौव
स्यमाण नक्षणौ राजास्वराष्ट्रान्निवर्त्तयेत्तस्मादेतौ द्वौ दोषौ राजां विनाशकारिणौ २२१ प्रकाशमिति प्रकटेमेतच्चौर्ध्वयत् द्यूतसमा
ह्वयौ तस्मान्न निवारणे राजाभिर्यत्नयुक्तः स्यात् २२२ अप्राणीति असकुशलादिभिरप्राणैर्यत्क्रियते तच्छोके द्यूतं कथ्यते यः

अयमुक्तो विभागोवः पुत्राणां च क्रियाविधिः क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्यूतधर्मं निबोधत २२० द्यूतं स
माह्वयं चैव राजा राष्ट्रान्निवारयत् राजांतकरणावेतौ द्वौ दोषौ पृथिवीक्षिताम् २२१ प्रकाशमेत
त्तास्कर्ययद्देवनसमाह्वयौ तयोर्नित्यं प्रतीयाते नृपतिर्यत्नवान्मवेत् २२२ अप्राणिभिर्यत्क्रियते त
च्छोके द्यूतमुच्यते प्राणिभिः क्रियते यस्तस्य ज्ञेयः समाह्वयः २२३ द्यूतसमाह्वयं चैव यः कुर्यात्कार
येतवा तांस्सर्वान् द्यूतयेद्वाजाशूद्राश्च द्विजलिगिनः २२४ कितवान्कुशीलवान्कूरान्याषंडस्यांश्चमा
नवान् विकर्मस्थान् शोडिकाश्च क्षिप्रनिर्वासयेत्पुरात् २२५

ससमाह्वयो ज्ञेयः लोकप्रसिद्धयोरप्यनयोर्लक्षणकथनं परिहारार्थम् २२३ द्यूतमिति द्यूतसमाह्वयौ यः कुर्यात्तयोवासभिकः
कारयेत्तेषामपराधापेक्षयाराजाहस्तच्छेदादिबंधकुर्यात् यज्ञोपवीतादिद्विजविहधारिणः शूद्रान् हन्यात् २२४ कितवेति
द्यूतादिसोविनो नर्तकगायनान्वेदविदिष्यश्रुतिस्मृतिबाह्यवतधारिणः अनापदिपरकर्मजीविनः शोडिकान् च दद्यान्मनुष्यान् क्षिप्रं
राजाराष्ट्रान्निर्वासयेदितिकितवप्रसंगेनान्येषामप्यभिधानमत्र हेतुमाह २२५

एतदिति एतेकितवादयोगूढचौराज्ञोराष्ट्रेवसंतोभित्यं चंचनार्थकक्रिययासज्जनान् पीडयंति २२६ द्यूतमिति नैदानामेवपरं किंतु
 पूर्वस्मिन्नपिकल्पे द्यूतमेतदतिशयेन वैरकरं दृष्टं अतः प्राज्ञः परिहासार्थमपितन्नसेवेत २२७ प्रच्छन्नेमिति योमनुष्यः तत् द्यूतं
 गूढप्रकटं वा कृत्वा सेवेतस्य यानृपतेरिच्छामवतितथाविधोदंडोभवति इदानींपराजितानां धनाभावे सतीदमाह २२८ क्षत्रेति
 क्षत्रवैश्यशूद्रजातीयो निर्द्वन्द्वेन दंडं दातुमसमर्थः तदुचितकर्मकरणेन दंडशोधनं कुर्यात् ब्राह्मणः पुनः यथा लाभं क्रमेण दद्या
 त् न कर्मकारयितव्यः २२९ स्त्रीति स्त्रीबालादीनां पुनः शिफावेणुदलप्रहारसज्जुबंधनादिभिर्हर्मनं राजा कुर्यात् २३० येनियुक्तास्ति
 ति येव्यवहारावेक्षणदिषु कार्येषुराज्ञानियुक्ता उक्तेन धनतेजसाधिकारं लभंतः स्वाभ्यादीनां कार्यन्नाशयेयुः तान् गृहीतसर्वस्वा

एतेराष्ट्रेवर्तमानाराज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः विकर्मक्रिययानित्यं बाधंते भद्रिकाः प्रजाः २२६ द्यूतमेत-
 द्युराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् तस्मा द्यूतन्नसेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् २२७ प्रच्छन्नेवाप्र काशं वा
 तन्निषेवेत योनरः तस्य दंडविकल्पः स्थोद्यथेष्टनृपतेस्तथा २२८ क्षत्रविद्व्यूद्रयोनिस्तदंडं दातुम्
 शक्नुवन् आनृप्यं कर्मणा गच्छेद्दिप्रोदद्याच्छनैः २२९ स्त्रीबालान्मत्तशूद्रानां दरिद्राणां च रा-
 गिणाम् शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमस् २३० येनियुक्तास्तत्कार्येषु हन्युः कार्याणि का-
 र्यिणाम् धनोष्मणापच्यमानास्तान्निस्वान्कारयेन्नृपः २३१ कूटशासनकत्वं प्रकृतीनां च दूषकान्
 स्त्रीबालब्राह्मणघातिनां शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् २३२ तीरितं चानुशिष्टं यत्रैकचनयद्भवेत् कृतं त-
 द्धर्मतो विद्यान्तद्व्यूनिवर्त्तयेत् २३३

नृराजाकारयेत् २३१ कूटेति कूटराजाज्ञालेखकान् अमात्यानां च भेदकान्
 स्त्रीबालब्राह्मणघातिनां शत्रुसेविनश्च राजा हन्यात् २३२ तीरितमिति यत्रैकचिह्नादानादिव्यवहारे यत्कार्यं धर्मतस्तीरितं पार-
 तीरकर्मसमाप्ताविति चुरादौ पठ्यते शास्त्रव्यवस्थानिर्णयिते अनुशिष्टं दंडपर्यंततां च नीतं स्यात् तत्कृतमंगी कुर्यात् न पुनर्निवर्त्तये
 त एतच्चाकारणात् अतः कारणकृतं विवर्त्तयेदेव २३३ अमात्या इति राजा मात्याः प्राड्विवाको वा व्यवहारे क्षणेनियुक्तो यदसम्य

गव्यवहारनिर्णयंकुर्युः तत्त्वयं राजा कुर्यात्पणसहस्रं तान् दंडयेत् इदं चोक्तोच धनग्रहणेतरविषयं उक्तोच ग्रहणे येन युक्ताः स्तित्वा
कृत्वात् २३४ ब्रह्महेति योमनुष्यो ब्राह्मणं हतवान् स ब्रह्महासरापो हि जातिः पैथ्याः पाता ब्राह्मणश्च पैथीमाध्वगौडीनां तस्मिन्
ब्राह्मणस्य वर्णहारिमनुष्यः कश्चिद्रूपस्त्रीगामाख्ये ते सर्वे प्रत्येकमहापातकिनो बोद्धव्याः २३५ चतुर्णांमिति चतुर्णांमिष्येषांम-
हापातकिनां प्रायश्चित्तमकुर्वतां शारीरधनग्रहणेन च धनसंबंधं अपराधानुसारेण धर्मदिनयेत्तं वक्ष्यमाणं दंडं कुर्यात् २३६ गुरु-
तल्प इति नां क्यारा जाललाटे स्फः इति वक्ष्यमाणत्वात् ललाटे भेदां कनस्थानमवगम्यते तत्र गुरुपत्नी गमने यावज्जीवस्थापितस्त-
लोहेन ललाटे भगा कृतिं गुरुपत्नी गमनचिह्नं कार्यं एवं सारापाने कृते पातुर्द्विर्धिसराध्वजाकारं सवर्णापहारे सत्यपहर्तुः कुक्कुरपा-

अमात्याः प्राड्विवाको वायल्लुर्युः कार्यमन्यथा तत्त्वयं नृपतिः कुर्यान्तान्सहस्रं च दंडयेत् २३४ ब्र-
ह्महाचसरापश्च स्त्रीच गुरुतल्पगः एते सर्वे पृथक् कृते यामहापातकिनो नराः २३५ चतुर्णांमपि चै-
तेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् शारीरधनसंयुक्तं दंडधर्म्यप्रकल्पयेत् २३६ गुरुतल्पभगः कार्यः सारा-
पाने साराध्वजः स्तिये च श्वपदकार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् २३७ असंभोज्या ह्यसंयाज्या असंपा-
लक्षणाः चरयुः पृथिवीदीनाः सर्वधर्मबहिष्कृताः २३८ जातिस्वंधिभिस्त्येतत्त्यक्तव्याः कृत-
तम् नां क्यारा जाललाटे स्युर्दाप्यास्तूतमसाहसम् २३९ प्रायश्चित्तं तु कुर्वाणाः सर्ववर्णायथोदि-

मोज्या इति अन्नादिकर्ने ते भोजयितव्याः न चैते याजनीयाः नाप्येते अध्यापनीयानाप्येतेः कन्यादानसंबंधः कर्तव्यः एते च निर्दिन-
त्वान्वाचनादिभ्योप्युक्ताः सर्वश्रौतादिकर्मवर्जिताः पृथिवीपर्यट्टेयुः २३८ ज्ञातीति ज्ञातिभिः संबंधिभिर्मतिवलाद्यैरेते कृतां-
कास्त्यजनीयाः न चैषां दयाकार्यानाप्येतेन मस्कार्या इतीयं मनोराज्ञा २३९ प्रायश्चित्तमिति शास्त्रविहितं प्रायश्चित्तं पुनः कुर्या-
णा ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णारा जाललाटे अंकनीयानभवेयुः उत्तमसाहसं पुनर्दंडनीयाः २४०

आगइति इतरेकृतवतस्तत्त्वत्तरश्लोके श्रूयमाणमकामतइतिवात्रापियोजनीयं तेनाकामतइति एषपराधेषुगुणवतो ब्राह्मणस्य
मध्यमसाहसोदंडः कार्यः पूर्वोक्तस्तुतमसाहसो निर्गुणस्य द्रष्टव्यः कामतस्तेष्वपराधेषु धनधान्यादिपरिच्छदसहितो ब्राह्मणो देशान्ति
र्वास्यः २४१ इतरइति ब्राह्मणादन्येषुनः क्षत्रियादयः एतानि पापानि अनिच्छतः कृतवतः सर्वस्वहरणमर्हति इदंच सर्वस्वहरणं पूर्वे
केनोत्तमसाहसेन वृत्तपेक्षया व्यवस्थापनीयं इच्छया पुनरेषामेतेष्वपराधेषु प्रवासनं वधोर्हति प्रवासनं परासनं निःसूदनं हिंसनमि
ति वधपर्यायं प्रवासनशब्दं पठंत्याभिधानिकाः २४२ नाददीतेति धार्मिको राजा महापातकसंबन्धिधनं न गृणहीयान् लोभात् पुनः
संगृह्णन् महापातकदोषेण संयुज्यते कातर्हि दत्तधनस्य प्रतिपत्तिरित्येतदर्थमाह २४३ अप्स्रिति तदंडधनं न दद्यादिजले प्रक्षि

आगः स ब्राह्मणस्यैव कार्यमध्यमसाहसः विवास्यो वा भवेद्वा श्वात्सद्रव्यः सपरिच्छदः २४१ इतरे
कृतवतस्तु पापान्येतान्यकामतः सर्वस्वहारमर्हति कामतस्तु प्रवासनम् २४२ नाददीत नृपः साधु-
महापातकिनो धनम् आददानस्तु तस्मिन्नात्तेन दोषेण लिप्यते २४३ अप्स्रप्रवेप्रयतं दंडवरुणाद्यो
पपादयेत् श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् २४४ ईशो दंडस्य वरुणो राजा दंडधरो हि सः ई-
शाः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः २४५ यत्र वर्जयते राजा पापकृद्ध्यो धनं रागमम् तत्र कालेन जाय-
ते मानवा दीर्घजीविनः २४६ निष्पद्यंते च सस्यानि यथासानि विशांपृथक् बालाश्च न प्रमीयंते विह-
तन् च जायते २४७

पेद्वरुणा यदद्यात् श्रुतसंपन्न ब्राह्मणाय वा दद्यात् २४४ ईश इति महापातकिं दंडधनस्य वरुणः
स्यामीयस्माद्राजामपि दंडधारित्वात् प्रफः तथा ब्राह्मणः समस्तवेदाध्यायी सर्वस्य जगतः प्रफः अतः प्रफत्वात्तो दंडधनमर्हति
२४५ यत्रेति निष्पद्यंत इति यत्र देशे प्रकृतं महापातकिधनं राजानं गृणहीत तत्र परिपूर्णेन कालेन मनुष्या उत्पद्यंते दीर्घा सुषश्च प्राव-
ति वैश्यानां च यद्येव धान्यादिसस्यान्युत्पानितयैव पृथक् पृथक् जायंते अकालेन बाला अभियंते दीर्घजीविन इत्युक्तेष्व्यादयं बालानां सु-
नर्वचनं व्यंगं च न किंचित् भूतमुत्पद्यते २४६ २४७ ब्राह्मणानिति शरीरपीडा धनग्रहणादिना शूद्रमिच्छातो ब्राह्मणान् बाधमा-

नंछेदादिभिरुद्देशकरैर्वधोपायैर्नृपोहन्यात् २४८ यावानिति अवध्यस्यवधेयावानधर्मो नृपतेः शास्त्रेण ज्ञातः तावानेव वध्यस्य
त्यागोपयथाशास्त्रं दंडं तु कुर्वतो धर्मः स्यात्तस्मात्तत्तुर्थात् २४९ उदित इति अष्टादशक्रणादानादिषु व्यवहारपदेषु परस्परं विवदमा
नपोरर्थिप्रत्यर्थिनोः कार्यनिर्णयोयं विस्तरेणोक्तः २५० एवमिति अनेनोक्तप्रकारेण धर्मादनपेतान् निर्णयं कुर्वन् राजानानुरा
गात् देशान् लब्धुमिच्छेत्तलब्धांश्च सम्यक्पालयेत् एवं सम्यग्व्यवहारं लब्धप्रदेशास्यर्थमुक्तम् २५१ सम्यगिति जांगलं सस्यसं
पन्न इत्युक्तास्मात्सम्यगाश्रितदेशस्तत्र सप्तमाध्यायोक्तप्रकारेण कृतदुर्गश्चौराहसिकादिकं टंकनिराकरणे प्रकृष्टयत्नं सदा कुर्यात्

ब्राह्मणान्वाधमानं तु कामादवरवर्णजम् हन्याच्चित्रैर्वधोपायैरुद्देशजनकरैर्नृपः २४८ यावानवध्य
स्यवधेतावान्वध्यस्यमोक्षणे अधर्मो नृपतेर्दृष्टो धर्मस्तविनियच्छतः २४९ उदितोयं विस्तारशोमियो
विवदमानयोः अष्टादशक्रमागेषु व्यवहारस्य निर्णयः २५० एवमस्मिन्निर्णयकार्याणि सम्यक्कुर्वन्महीप
तिः देशान् लब्ध्वा ह्यपि तलब्धांश्च परिपालयेत् २५१ सम्यङ्निविष्टदेशस्तत्कृतदुर्गश्चौराहसिकादिकं टंक
कोद्धारणे नित्यमातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् २५२ रक्षणोदायवृत्तानां कटकानां च शोधनात् नरद्रास्त्रिदिव्या
तिप्रजापालनतत्पराः २५३ अशासंस्तस्करान्यस्तु बलिगृह्णाति पार्थिवः तस्य प्रक्षम्यते राष्ट्रस्वर्गा
च्च परिहीयते २५४ निर्भयतु भवेद्यस्य राष्ट्रबाहुबलाश्रितम् तस्य तद्दूते मित्यसिच्यमान इव दुःस
२५५ द्विविधास्तस्करान् विद्यात्परद्रव्यापहारकान् प्रकाशाश्चाप्रकाशाश्च चारचक्षुर्महीपतिः २५६

२५२ रक्षणादिति यस्मात्साध्याचाराणां रक्षणाचौरादीनां च शासनात् प्रजापालनमुक्तं राजानः स्वंगिच्छन्ति तस्मात्कटकौद्धारणे य
त्तत्तुर्थात् २५३ अशासनिति यथा पुनर्नृपतिश्चौरादीनानि नराकुर्वन्षट्पागाद्युक्तं करं गृह्णाति तस्मै राष्ट्रवासिनो जनाः कुप्यंतिक
मतिराजिताप्यस्य स्वर्गप्राप्तिरनेन दुष्कृतेन प्रतिबध्यते २५४ निर्भयमिति यस्य राजो बाहुवीर्याश्च येषां राष्ट्रं चौरादिभ्यः रहितं भ
वति तस्य नित्यं तद्दृष्टिं गच्छति उदकसेकेनेव वृक्षः २५५ द्विविधेति चार एव चौरज्ञाने हेतुत्वात् तत्र क्षमिवयस्यासौ राजाचारैरेव

तयाहिप्रकारान्यायेनपरधनग्राहिणोजानीयात् २५६ प्रकाशेति तेषांपुनश्चौरादीनामध्याद्येतुलाप्रतिमानलोष्टचयादिनाहिरण्यादिपण्यविक्रयिणः परधनमनुचिनेनगृण्हन्तितेप्रकाशवंचकास्तेनाः चौराःसहिच्छेदादिनागुप्ताऽटव्याश्रयाश्चपरधनंगृण्हन्तितेप्रच्छन्नवंचकाःकिंच २५७ उक्तोचकाइति असम्यगिति एवमिति उक्तोचकायेकार्यम्योधनंगृहीत्वाकार्यमयुक्तंकुर्वन्ति औपाधिकाभयदर्शनात्पेधनमुपजीवन्तिवंचकायैस्तवर्णादिद्रव्यंगृहीत्वाऽपद्रव्यप्रक्षेपेणवंचयन्तिकितवाद्युतसूमाह्वयदेविनः धनपुत्रलाभादिमंगलममलमादिश्ययेवर्तन्तेतेमंगलदेशवृत्ताः भद्राः कल्याणाकारप्रच्छन्नपापायेधनग्राहिणः ईक्षणिकाहस्तरैरवाद्यवलेकनेनशुभाशुभफलकयनजीविनः महामात्राहस्तिशिक्षाजीविनः चिकित्साकाः चिकित्साजीविनः असम्यक्कारिण इतिमहामात्रचिकित्सकविशेषणंशिल्ययुक्ताश्चित्रलेखाद्युपायजीविनःतेष्वनुपजीव्यमानशिल्योपायश्रोत्साहनेनधनंगृण्हन्ति पण्यस्त्रियश्चपर

प्रकाशवंचकास्तेषांनानापण्योपजीविनः प्रच्छन्नवंचकास्तेतेयेस्तेनाटविकादयः २५७ उक्तोचकाश्चोपधिकावंचकाःकितवास्तथा मंगलादेशवृत्ताश्चभद्राश्चेक्षणिकैःसह २५८ असम्यक्कारिणश्चैवमहामात्राश्चिकित्सकाः शिल्योपचारयुक्ताश्चनिपुणाःपण्ययाधितः २५९ एवमादीन्निजानीयात्प्रकाशांलोककटकान् निगूढचारिणश्चान्याननार्यनार्यलिङ्गिनः २६० तान्विदित्वा सचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः चारैश्चानेकसंस्थानैःप्रोत्साद्यवशमानयेत् २६१ तेषादोधानभिरव्याप्यस्वेस्वैकर्मणितत्त्वतः कुर्वीतशासनराजासम्यक्सारापराधतः २६२

वशीकरणकुशलादित्येवमादीन्प्र

काशंलोकवंचकान्चारैर्जानीयात् अन्यानपिप्रच्छन्नचारिणःशूद्रादीन्ब्राह्मणादिवेषधारिणोधनग्राहिणोजानीयात् २५८ २५९ २६० तानिति तानुक्तान्वंचकान्सम्यैःप्रच्छन्नैस्तत्कर्मकारिभिर्वणिजांवणिग्भ्यएवमादिभिः पुरुषैरेतद्व्यतिरिक्तैःसप्तमाध्यायोपदिष्टकापरिकादिभिश्चारैरेकस्थानस्थैर्ज्ञात्वाप्रोत्साद्यवशान्कुर्यात् २६१ तेषामिति तेषांप्रकाशाप्रकाशतस्कराणांस्वकर्मणिचौर्यादौयेपारमार्थिकादोषाःसंधिच्छेदादयःतान्लोकेप्रव्याप्यतद्गतधनशरीरादिसामर्थ्यापेक्षयाचरत्नादंडंकुर्यात् २६२

नदीति यस्माच्चौराणां पापाचरणबुद्धीनां विनीतवेषेण पृथिव्यां चरतां दंडं व्यतिरेकेण पापक्रियायां नियमं कर्तुमशक्यं अतएवां दंडं
कुर्यात् २६३ समेति जीर्णोति एवमिति सभाग्राममगरादीनियतं जनसंघं हस्थानां प्रपाजलदानगृहं अपूपविक्रयवेशमपण्यरूपगृ
हमद्यान्नविक्रयस्थानानि चतुष्पथाः प्रसूतातृक्षमूलानि जनसमूहस्थानानि जीर्णवाटिका अटव्यः शिल्पगृहाणि शून्यगृहाणि आ
म्नादिवनानि रुन्निमोद्यानानि एवं प्रकारान्मेन्यैः पदाति समूहैः स्थावरजंगमैः एकस्थानस्थितैः प्रचारिभिश्चान्यैश्चारेस्तत्स्करनिवार
णार्थं चारयेद्वायेणैव विधेः न पानरूपी संभोगस्वप्नद्वर्ग्यच्छेषणार्थं तत्स्करा अवतिष्ठते २६४ २६५ २६६ तदीति तेषां साहा
य्यमिति पापमानेस्तच्चरितानुवृत्तिभिः संधिच्छेदादिकर्मावृत्तानवेदिभिः पूर्वचौरैश्चाररूपैश्चौरमायानिपुणैः तत्स्करान्जानीयादु

नहि दंडादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः स्तेनानां पापबुद्धीनानि भृतं चरतां क्षितौ २६३ सभाग्राम
पूपशालावशमद्यान्नविक्रयाः चतुष्पथाश्चैत्यरक्षाः समाजाः प्रेक्षणानि च २६४ जीर्णोद्यानान्य
रण्यनिकारुकावेशनानि च शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च २६५ एवं विधान्नुपोदेशान्नु
त्तमैः स्थावरजंगमैः तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् २६६ तत्सहायेरनुगतैर्नानाकर्मप्रवे
दिभिः विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्स्करैः २६७ भक्ष्यभोज्योपदेशैश्च ब्राह्मणानां च दर्शनैः
शौर्यकमापदेशैश्च कुयुक्तेषां समागमम् २६८ येतन्नोपसर्पयुमूलप्रणिहिताश्च ये तान्यसह्यन्

त्सादयेच्च २६७ भक्ष्योति ते पूर्वचौराश्चरन्तु आगच्छन्तस्मिद्गच्छामः तैर्वा

गोदकपायंसादीन्यभ्यामः इत्येवं भक्ष्यभोज्यव्याजेनास्माकंदेशे ब्राह्मणोस्ति सोभिलषितार्थसिद्धिजानाति तं पश्याम इत्येवं ब्राह्मणा
नां दर्शनैः कश्चिदेक एव बहुभिः सह योत्स्यते तं पर्याम इत्येवं शौर्यकर्मव्याजेन तेषां चौराणां राज्ञो दंडधारकपुरुषैः समागमं कुर्यात्
हयं युश्च २६८ येदति ये चौरास्तत्र भक्ष्यभोज्यादीनि ग्रहणशंक्या नोपसर्पति ये च मूले राजनियुक्तपुराणचौरवधेप्रणिहिताः सा
वधानमृताः न संगतिं भजन्ते तांश्चौरांस्तैश्चैव ज्ञात्वा तदेकतापन्नमित्रपित्रादिज्ञातिस्वजनसहितान् बलादाक्रम्य राजा हन्यान्

नहोदेनेति धार्मिको राजा हतद्रव्यसंधिच्छेदोपकरणं व्यतिरेकेणानिश्चितचौरभावनघातयेत्किंतुद्रव्येणचौर्योपकरणेनचनिश्चि-
तचौरभावमविचारयन्घातयेत् २७० ग्रामेति ग्रामादिष्वपियेकेचिच्चौराणांचौरत्वं ज्ञात्वाभक्तदाः चौर्योपसुक्तभांडादिगृहाव-
स्थानयेददतितानपिनैरंतर्याद्यपराधगोचरापेक्षयाघातयेत् २७१ राष्ट्रेति योराष्ट्रेषुरक्षानियुक्ताः येचसीमांतवासिनोभूराः सं-
तः चौर्योपदेशमध्यस्थाभवंतितान्चौरवस्त्रिप्रदंडयेत् २७२ यश्चापीति याजनमतिग्रहादिनापरस्ययागदानादिधर्ममुत्पाद्ययो-
जीवतिसधर्मजीवनोब्राह्मणः सोपियोधर्ममर्पादायाश्च्युतोभवतितमपिस्वधर्मस्यारिभ्रष्टदंडेनोपतापयेत् २७३ ग्रामेति
द्वेनैतस्करादित्रयमाणेहिताभंगोजलसेतुभंगेजातेक्षेत्रोपपन्नसंस्थनाशनेवृत्तिभंगेचेतिमेधातिथिः पथिचौरदर्शनेतन्निकटं

नहोदेनविनाचौरंघातयेद्धारमिको नृपः सहोदंसोपकरणंघातयेदविचारयन् २७० ग्रामेद्यपिचये-
केचिच्चौराणाभक्तदायकाः भांडावकाशदाश्चैवसर्वेस्तानपिघातयेत् २७१ राष्ट्रेषुरक्षाधिकृतान्
सामन्ताश्चैवचोदितान् अप्याघातेषुमध्यस्थान्शिष्याचौरानिवदुतम् २७२ यश्चापिधर्मसमयात्प-
च्युतोधर्मजीवनः दंडेनैवतमप्योषेत्स्वकाहर्माद्विच्युतम् २७३ ग्रामघातेहिताभंगेपथिमोषाभि-
दर्शने शक्तितानाभिधावतोनिर्वास्याः सपरिच्छदाः २७४ राज्ञः कोपापहर्त्तृश्चप्रतिकूलेषुचस्थिता-
न् घातयेद्विविधैर्दंडैरराणांचोपजापकान् २७५ संधिछित्वातुयेचौर्यरात्रौकुर्वतितेस्कराः तेषांछि-
त्वाचूपाहस्तोतीक्ष्णेभूलेनिवेशयेत् २७६

वर्त्तिनोयथाशक्तितोयेरक्षान्कुर्वतितेशय्यागवाश्वादिपरिच्छदसहितादे-
शान्निर्वसनीयाः २७४ राज्ञ इति राज्ञोपनगृहात्तुधनापहारिणस्तथातदाज्ञाव्याघातकारिणः शत्रूणांचराज्ञासहवैरितृद्विकारि-
णोअपराधापेक्षयाकरचरणजिह्वाछेदनादिभिर्नीनाप्रकारदंडैर्घातयेत् २७५ संधिमिति योरात्रौसंधिच्छेदं कृत्वापरधनंतस्कर-
रामुष्णंतितेषां राजा हस्तद्वयं छित्वातीक्ष्णेभूले आरोपयेत् २७६ अंगुलीरिति पटभांतादिस्थितं सवर्णादिकं ग्रंथिमोक्षणेनयश्चो-
रयतिसयंथिभेदः तस्यपथमेद्रव्यग्रहणेअंगुलीभूलेदयेत् तेषांगुष्ठतर्ज्जन्यो उत्क्षेपकग्रंथिभेदोकरसंदंशहीनकावितिया

वचनात् द्वितीयेग्रहणे हस्तपादौ छेदयेत्तृतीयेग्रहणे वधा हो भवति २७७ अग्निदानमिति ग्रंथिभेदादिकारिणो विज्ञाय अग्निभक्त
शस्त्रावस्थानप्रदान्मुष्यत इति मोषश्चौरधनं तस्यावस्थापकान् चौरवद्राजानि गृणहीयात् २७८ तडागेति यः स्नानदानादिना ज
लोपकारकं भागं सेतुभेदादिना विनाशयति तमप्यग्नज्जनेन प्रकारांतरेण वा हन्यात् यद्वा यदितडागं पुनः संस्कुर्यात्तिदोत्तमसाहसं दं
ड्यः २७९ कोष्टेति राजसंबंध्यादिपुधनागारायुधगृहयोर्देवप्रतिमागृहस्य बहुधनव्ययसाध्यस्य विनाशकान् हस्त्यश्वरथस्य वाप
हर्तृन्प्राग्मेव हन्यात् यत्तु संक्रमध्वजं यष्टिं प्रतिमाभेदिनः पंचशतदंडं वक्ष्यति सोऽस्मादेव देवतागारभेदकस्य वधविधानान्मृन्मयं पू
जितो क्षितदेवता प्रतिमा विषयीत्रदष्टव्यः २८० यस्ति तिति यः पुनः प्रजार्थं पूर्वकेन चित्कृतस्य तडागस्य उदकमेव गृणहीति कृत्स्नतडा

अंगुलीग्रंथिभेदस्य छेदयेत्प्रथमेग्रहे द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये वधुमर्हति २७७ अग्निदानं भ
क्तदायैव तथा शस्त्रावकाशदानं सन्निधात्तु श्मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः २७८ तडागभेदकं ह
न्यादुष्मकं हवधेन वा यद्वापि प्रति संस्कुर्याद्वाप्यस्तूतमसाहसम् २७९ कोष्ठागारायुधगारदेवता
गारभेदकान् हस्त्यश्वरथहर्तृश्च हन्याद्देवाविचारयन् २८० यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं ह
रेत् आगमवाप्यपाभिद्यात्सदाप्यः पूर्वसाहसम् २८१ समुत्सृजेद्राजमार्गं यस्तु मेध्यमनापदि स
होकाषापणोदद्यादमेध्यचासुशोधयेत् २८२ आपद्गतोऽथ वा वृद्धागर्भिणी बाल एव वा परिभा
षणमर्हति तच्च शोधयामिति स्थितिः २८३ चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः अमानुषेषु म
थमोमानुषेषु तु मध्यमः २८४

गोदकनाशने वधदंडः प्रागुक्तः तथोदकगमनमार्गं सेतुबंधादिना यो नाशयति सप्रथम-
साहसं दंड्यः २८१ समुत्सृजेति अनार्तः सन् यो राजपथेषु पुरीषं कुर्यात्सपण हयं दंडं दद्यात्सचामेध्यं शीघ्रमेवापसारयेत् २८२
आपद्गत इति व्याधित वृद्धागर्भिणी बालानंदंडनीयाः किंतु ते पुनः किं कृतमिति परिभाषणीयाः तच्चामेध्यं शोधनीया इति शास्त्रमर्या
दा २८३ चिकित्सकेति सर्वेषां कायशल्यादिभिषजां दुश्चिकित्सां कुर्वतां दंडः कर्तव्यः तत्र गवांश्वादिषयै दुश्चिकित्सायां प्रथम

हसदंडो मातृषविषये पुनर्मध्यमसाहसः २८४ संक्रमेति संक्रमोजलोपरिगमनार्थं काष्ठशिलादिरूपः ध्वजः चिन्हं राजद्वारादौ यष्टि-
 पुष्करिण्यादौ प्रतिमाश्चक्षद्रामृन्मय्यादयस्तासां विनाशकः पंचशतपणान्दद्यात् तच्च विनाशितं द्रव्यं पुनर्नवं कुर्यात् २८५ अदूषिते
 ति अदुष्टद्रव्याणां अपद्रव्यप्रक्षेपेण दूषणे मणीनां च माणव्यादीनां अभेदानां विद्रावणे वेध्यानां मणिमुक्तादीनां मनवस्थानवेधने प्र-
 थमसाहसोदंडः कार्यः सर्वत्र परकीयद्रव्यनाशो द्रव्यांतरदानादिना स्वाभितुष्टिः कार्यी २८६ समैरिति समैः सममूल्यदातृभिः सहोत्कृ-
 ष्ठापकृष्टद्रव्यदानेन यो विषमं च वहरति सममूल्यं द्रव्यं दत्तायः कस्यचिद्द्रुममूल्यं कस्यचिदल्पमूल्यं गृहगतिः सोऽर्थबंधविशेषापेक्षया
 प्रथमसाहसदंडं प्राप्नुयात् २८७ बंधनेति प्राकारेति बंधनगृहाणि सर्वजनदृश्ये राजगृहपुरादिसंबंधिनः प्राकारस्य भेदकं तदीया

संक्रममध्यजयष्टीनां प्रतिमाभ्यां च भेदकः प्रतिकुर्याच्च तत्सर्वं पंचदद्याच्छतानि च २८५ अदूषिता-
 नां द्रव्याणां दूषणे भेदेन तथा मणीनां मपवेधे च दंडः प्रथमसाहसः २८६ समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्
 मूल्यतोऽपि वा स प्राप्नुयाद्दमपूर्वन्नरो मध्यममेव वा २८७ बंधनानि च सर्वाणि राजाभ्यां निवेशयेत् दु-
 र्विंतायत्र दृश्ये रन्विहताः पापकारिणः २८८ प्राकारस्य च भेदात्परिखाणां च पूरकम् द्वाराणां च
 वभंक्तारक्षिप्रमेव प्रवासयेत् २८९ अभिचारेषु सर्वेषु कर्तव्योद्दिशतो दमः मूलकर्मणि चानासोः कृ-
 त्यास्तु विविधास्तु च २९० अबीजविक्रयी चैव बीजोत्कृष्टतथैव च मयादा भेदकं चैव विकृतप्राप्नुया-
 द्दधम् २९१

नामेव परिखाणां पूरयितारं तद्गतानां द्वाराणां भंजकं शीघ्रमेव देशान्निर्वसयेत् २८८ २८९ अभिचारइति अ-
 भिचारहोमादिषु शास्त्रीयेषु भारणोपायेषु लोकेषु च मूलनिरवननपदपांशुग्रहणादिषु कृतेषु अनुत्पन्नमरणफलेषु दिशतपण-
 ग्रहणरूपोदंडः कर्तव्यः मरणेतु मातृषमारणदंडः एवं मातृपितृभार्यादिव्यतिरिक्तैः असत्यैर्वीमोहधनग्रहणाद्यर्थवशीकरणेन
 याकृत्या सूच्चादनापाटवादिहेतुषु क्रियमाणा कृत्यानां प्रकारासु दिशतपणदंड एव कर्तव्यः २९० अबीजेति अबीजं बीजप्ररोहास-
 मर्थं बीज्यादिप्ररोहसमर्थमिति कृत्वा लोकां विव्रीणीते तथातिशयमेव कतिचित् उल्लूग्रप्रक्षेपेण सर्वमिदं सोल्लूषमिति कृत्वा यो विव्रीणी-

तेयश्च ग्रामनगरादिसीमां विनाशयति स विरुतनासाकरचरणकर्णादिरूपवधं प्राप्नुयान् २९१ सर्वेति सर्वकंदकानां मध्ये अतिशयेन पापतमं सुवर्णकारं तुलाच्छद्य कपपरिचर्त्तापि द्रव्यप्रक्षोपादिना हे मादिचौर्व्ये प्रवर्त्तमानं अनुबंधापेक्षयांगाविशेषेण सर्वदेहं वारखंडशःच्छेदयेत् २९२ सीतेति ह्यप्यमाणभूमिद्रव्याणां हलकुहालादीनामपहरणैरवद्वादीनां च शस्त्राणां औषधस्य च कल्याणघृतादेः चौर्व्ये सत्कपयोगकालेतरकालापेक्षया प्रयोजनापेक्षया च राजादंडं कुर्यात् २९३ स्वास्येति स्वामी राजा अमात्यो मंत्र्यादिः पुरं राज्ञः कृतदुर्गनिवासनगरं राष्ट्रं देशः कोषो वित्तनिचयः दंडो हस्त्यश्वरथगादातं मित्रं त्रिविधं सप्तमाध्यायोक्तमित्येताः सप्तप्रकृतयो अंगानि सप्तांगमिदं राज्यमित्युच्यते ततः किमित्याह २९४ सप्तेति आसाराज्यप्रकृतीनां सप्तानां क्रमः

सर्वकंदकपापिष्टं हेमकारं तु पार्थिवः प्रवर्त्तमानमन्यायेच्छेदयेत् हवशः क्षुरैः २९२ सीताद्रव्यापहरणशस्त्राणामौषधस्य च कालमासाद्य कार्यचराजादंडं प्रकल्पयेत् २९३ स्वास्यमात्यो पुरं राष्ट्रं कोषदंडोक्तदृष्ट्या सप्तप्रकृतयो ह्येताः सप्तांगराज्यमुच्यते २९४ सप्तानां प्रकृतीनां तु राज्यस्यासायथाक्रमम् पूर्वपूर्वगुरुतरजानीयाद्वासनमहत् २९५ सप्तांगस्य हरान्यस्य विष्टब्धस्य त्रिदंडवत् अन्येन्यगुणवैशेष्यान्ना किंचिदतिरिच्यते २९६

रस्य विनाशमपेक्ष्य पूर्वस्याऽपूर्वस्या विनाशविषये गरीयोच्य स नं जानां यात् तथा हि मित्रव्यसनात्तबलव्यसनं गरीयः संपन्नबलस्यैवानुग्रहे सामर्थ्यात् एवं बलात्कोषो गरीयान्कोषनाशो बलस्य पिनाशात् कोपाद्वाष्ट्रगरीयः राष्ट्रनाशो कुतः कोषो सतिः एवं राष्ट्रदुर्गनाशोऽपि दुर्गादेव यवसंधनादिसंपन्ना राज्यासिद्धिः दुर्गादमात्यो गर्यान् प्रधाना मात्यनाशो सर्वांगवैकल्यात् अमात्यादपि आत्मा सर्वस्यात्मा र्थत्वात्तस्मादुत्तरापेक्षया पूर्वयत्नतोरक्षेत् २९५ सप्तेति उक्तसप्तांगचतोलोके राष्ट्रस्य त्रिदंडवदन्योन्यसंबंधस्य परस्परविलक्षणोपकारणान्ना किंचिदगमधिकमवति यद्यपि पूर्वश्लोके पूर्वपूर्वांगस्याधिनयमुक्तं तथाप्येवमंगानां मध्यादन्यस्यांगसंबंधिनमपकारमन्यदंगं कर्तुं न शक्नोति तस्मादुत्तरोत्तरांगमप्यपेक्षणीयमित्येवंपरोयमाधिक्यनिषेधः अभ्यप्रसिद्धयति त्रिदंडमेव ह्येततः तद्विचतुरंगुलगोवालचेष्टनादन्योन्यसंबंधन्नचतन्मध्ये त्रिदंड

धारणशास्त्रार्थेकश्चिदंशोधिकोभवति २९६ तेष्विति यस्मात्तेषुतेषुसंपाद्येषुकार्येषुतत्तदंगस्थातिशयोभवतितत्कार्यमन्येनकर्तुम
शक्तः एवंचयेनांगेनयत्कार्यसंपाद्यतेतस्मिन्कार्येतेदेवप्रधानमुच्यते ततश्चान्योन्यगुणविशेषादियदुक्तंतदेवानेनस्फुटीकृतम्
२९७ चारेणेति सप्तमाध्यायोक्तकापटिकादिनावलस्योत्साहयोगेनकर्मणांचहस्तिबंधवणिकपथादीनामनुष्ठानेनजातांशत्रोरात्म
नश्चशक्तिराजासदाजानीयात् २९८ पीडनेति पीडनानिमारकादीनिक्रमक्रोधोद्भवानिदुःखानिचस्वपरचक्रगतानितेषांचगुरुल
घुभावंपर्यालोच्यसंधिविग्रहादिकार्यमारभेत् २९९ आरभेतेति राजास्वराज्यवृद्धिपरपचयनिमित्तानिकार्याणिकयंचिदिदंसंजा
तमितिच्छलान्यपिआरभ्यात्सनाखिन्नः पुनः पुनस्तान्यारभेतैवेयस्मात्कर्माणिस्त्रयमानंपुरुषंश्रीर्नितरांसेवतेतथानाब्राह्मणेनाना
श्रयेश्वरस्तीतिप्ररोहितापिश्लेषमेतिनचयुगात्पुरुषेणकर्माणिफलतीतिराज्ञोदासितव्यंयतः ३०० कृतमिति कृतत्रेताहापरकलयोरा

तेषुतेषुतुह्येषुतत्तदंगंविशिष्यते येनयत्साध्यतेकार्यतत्तस्मिन्श्रेष्ठमुच्यते २९७ चारेणोत्साह
योगेनक्रिययवचकमणाम् स्वशक्तिपरशक्तित्वनित्यविद्यान्महीपतिः २९८ पीडनानिचसर्वाणिव्य
सनानितथैवच आरभेतततः कार्यसंचित्यगुरुलाघवम् २९९ आरभेतैवेकर्माणिश्रान्तःश्रान्तःपुनः
पुनः कर्माण्यारभमाणहिपुरुषश्रीर्निषेवते ३०० कृतत्रेतायुगंचैवहापरकलिरेवच राज्ञोवृत्तानि
सर्वाणिराज्ञाहियुगमुच्यते ३०१ कलिःप्रसूतोभवतिसंजायहापरयुगम् कर्मस्वप्नुद्यतस्त्रेतावि
चरस्तकृतयुगम् ३०२ इन्द्रस्यार्कस्यवायोश्चयमस्यवरुणस्यच चंद्रस्याग्नेःपृथिव्याश्चतेजोवृत्तं
पश्वरेत् ३०३ ज्ञाएवचेष्टितविशेषाः तैरेवसत्यादिविशेषप्रवृत्तेः तस्माद्रजैवकृतादियुगमभिधीयतेकीदृक्चेष्टितः कृता

दियुगमित्यतआह ३०१ कलिरिति अज्ञानालस्यादिनायदानिरुद्यमोराजाभवतितदाकलिः स्यात् यदाज्ञानन्नपिनास्तुतिष्ठति
तदाहापरम् यदाकर्मानुष्ठानेअवस्थितस्तदात्रेता यथाशास्त्रंपुनः कर्माण्यस्तुतिष्ठन्विचरिततदाकृतयुगंतस्माद्राजाकर्मानु
ष्ठानपरेणभाव्यमितिअत्रतात्पर्यन्नतुवास्तव्यकृतयुगाद्यपलापे ३०२ इन्द्रस्येति इन्द्रादिवीर्यसंबंधिनोऽस्यालुरूपंचरितंराजा
स्तुतिष्ठेत्तथाचराजाकंदकोद्वारेणप्रतापानुरागाभ्यांसंयुज्येद्रस्यचरितमस्तुतिष्ठेदित्याह ३०३ वार्षिकेति ऋतुसंवत्सरपक्षाश्रय-

णेन इदमुच्यते यथा व्यावणादींश्चतुरो मासानिन्द्र सस्मादिस्मिहयेवर्षति एवमिन्द्रचरितं अनुतिष्ठन् राजा स्वदेशायातसाधूनभिल
पितार्यैः पूरयेत् ३०४ अष्टाविति यथा सूर्यो मार्गशीर्षाद्यैश्च मासान् रश्मिभिस्तो कंस्तो कं रसमीषत्तापेमादत्ते तथाराजा शास्त्रा
यकरानपीडया सदा राष्ट्रादृणहीयात् यस्मादेतदस्यार्कव्रतम् ३०५ प्रविश्येति यथा प्राणारव्यो वायुः सर्वजंतुष्वंतः प्रविश्य विचरति
एवं चारहोरेण स्वपरमंडलजालेषु चिकीर्षिता रथज्ञानार्थमंतः प्रवेष्टव्यम् यस्मादेतन्मारुतं चरितम् ३०६ यमेति यद्यपि यमस्य श
त्रुमित्रेन स्तस्तथापि तन्निंदका र्चकयोः शत्रुमित्रयो र्यथापनः शत्रुमित्रमरणकाले तु त्यवन्नि यमयति एकां ज्ञाः पराधकाले प्रजाः
पणीयाः यस्मादेतदस्य यास्यं व्रतम् ३०७ वरुणेनेति यो वरुणस्य रज्जुभिर्विधायितुमिष्टः स यथा तेनाविशंकितः पार्श्वे बद्ध एव लक्ष्य

वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्षति तथा भिवर्षेत्स्वराष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ३०४ अष्टौ
मासान् यथादित्यस्तो यहरति रश्मिभिः तथा हरेत् कुरराष्ट्रान् नित्यमर्कव्रतं हितम् ३०५ प्रविश्य सर्व
भूतानि यथा चरति मारुतः तथा चारः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्विमारुतम् ३०६ यथा यमः प्रियुद्धेष्टो प्राप्ते
काले नियच्छति तथा राजानि यंत व्याः प्रजास्तद्विद्यमव्रतम् ३०७ वरुणेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभि
दृश्यते तथा पापान्निगूणहीयाद् व्रतमेतद्विवारुणम् ३०८ परिपूर्णं यथा चंद्रहृत् स्याद्दृश्यं तिमानवाः
तथा प्रकृतयो यस्मिन्संचाद्रव्रतं को नृपः ३०९ प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात्पापकर्मसु दृष्टसामं
तहिंस्त्वथ तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ३१० यथा सर्वाणि भूतानि धराधारयते समम् तथा सर्वाणि भूता
नि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ३११

ते तथा पापकारिणोऽविशंकितमनेव यावन् न पारयंते तावच्छासयेत् यस्मादेतदस्य वारुणं
व्रतम् ३०८ परिपूर्णमिति यथा पूर्णेन्दुदर्शनेन मनुष्या हर्षमुत्पादयंत्येव ममात्मा दयो यस्मिन् दृष्टे तुष्टिमुपगच्छंति स चंद्राचारचारी
नरेन्द्रः ३०९ प्रतापयुक्त इत्यादि पापकारिषु सदा दंडपातेन प्रचंडोऽनलसः स्यात्तथा प्रति कूलामात्यहिंसनशीलो भवेत्ततदस्याग्नि
संबंधि व्रतं स्मृतम् ३१० यथेति यथा पृथिवी सर्वाणि जन्तून् यावन्निस्थावरजंगमानि उत्कृष्टापकृष्टानि समं कृत्वा धारयते तद्वत् विद्वद्

निकरुणवद्वृत्तानि तदितराणि च दीनानां यादिसर्वस्य तानि रक्षणधनदानादिना सामान्येन धारयतः पृथिवी संबंधि व्रतं भवति ३११
 एतैरिति एतैरुक्तोपायैरन्यैश्चानुक्तैरपि स्वबुद्धिप्रयुक्तो राजा भलसः सन् स्वराष्ट्रे येनौ रावसंति ये च परराष्ट्रे संतस्तद्देशमागत्य सुष्णं
 तितान् उभयप्रकारानि गृणहीयात् सोऽग्निर्भवति वायुश्चेत्यादिना पूर्वमिदं वदुक्तं मग्न्यादिरूपत्वं इह तु तद्गुणत्यागेन स्फुटीकृतमि-
 त्यनुनरुक्तिः ३१२ परामिति कोषक्षयादिना प्ररुष्टमप्यापदं प्राप्नोति राजा ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् यस्मात्ते रुष्टाः सबलवाहनं सद्य ए-
 वशापाभिचाराभ्यां हन्त्युः तथा हि ३१३ यैरिति यैर्ब्रह्मणैरभिशापेन सर्वभक्ष्योग्निः कृतः समुद्रश्चापेयजलश्चंद्रश्चक्षययुक्तः प-
 श्यात्पूरितः तान् कोपयित्वा को न नश्येत् किंच ३१४ लोकानामिति ये स्वर्गादिलोकान् परानन्यांश्च लोकपालान् सृजंतीति सं-

एतैरुपायैरन्यैश्चानुक्तो नित्यमतं दितः स्तेनान् राजानि गृणहीयात् स्वराष्ट्रे पर एव च ३१२ परामप्याप-
 दं प्राप्नोति ब्राह्मणान् प्रकोपयेत् ते ह्येन कुपिता हन्त्युः सद्यः सबलवाहनम् ३१३ यैः कृतः सर्वभक्ष्योग्नि-
 रपेयश्च महोदधिः क्षयीचाप्यायितः सामः को न नश्येत् कोपयितान् ३१४ लोकानन्यान् सृजेत्सुर्यलोक-
 पालांश्च कोपिताः देवान् कुर्युरदेवाश्च कः क्षिण्वस्तान्समृद्धयात् ३१५ यान्नुपाश्रित्यातिष्ठेत्तिलो-
 का देवाश्च सवदा ब्रह्मचैव धनयपाको हि स्यात्तान् जिजीविषुः ३१६ अविद्वांश्च विद्वांश्च ब्राह्मणो-
 देवतं महत् प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदेवतं महत् ३१७ श्मशानेऽपि तेजस्वी पापकाने वदु-
 ष्यति ह्यमानश्च यज्ञेषु भूय एवाभिवर्द्धते ३१८

भाष्ये ते देवांश्च मानुषादीन् कुर्वंतीति तान् पाडयन् कः समुद्दिं मासु

यात् अपि च ३१५ यानित्यादि यान् ब्राह्मणान् यजनयाजनकर्तृकान्नाश्रित्याग्नीं प्राप्ताहुतिं रितिन्यायेन पृथिव्यादिलोका देवाश्च-
 स्थितिं लभंते वेद एव च येषां अभ्युदयसाधनतया याजनाध्यापनादिना धनोपायत्वाच्च तान् जीवितुमिच्छन् को हिंस्यात् एवं तर्हि
 विद्वांसंब्राह्मणं सेयेत्यन आह ३१६ अविद्वां इति यथाहितोऽनाहितो याग्निर्महती देवता एवं मूर्खो विद्वांश्च प्ररुष्टा देवतेति ३१७
 श्मशानेऽपि तयादि एव यद्यप्यनिष्टं वृत्तं ते सर्वकर्मकृत्यापि ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हितं तयथाग्निर्महातेजाः श्मशाने शवदहनकार्ये

पिनेवदुष्टोभवति किंतु पुनरपि ज्ञेयं ह्यमानोऽभिवर्द्धते ३१८ एवं यद्यपीति एवं कुत्सितकर्मस्वपि सर्वेषु यद्यपि ब्राह्मणाः प्रवर्तन्ते
तथापि सर्वप्रकारेण पूज्याः तथा प्रकृतं देवं तं स्तुत्यर्थत्वाच्चास्य न यथाश्रुतार्थविरोधः शङ्कनीयः ३१९ क्षत्रस्येति क्षत्रियस्य
पान्प्रति सर्वथा पीडा तु एतस्य ब्राह्मणा एव शापाभिचारादिना सम्यग्नियतारः यस्मात्क्षत्रियो ब्राह्मणात्संभूतः ब्राह्मणबाहुप्रसूत
त्वान्तथाच ३२० अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मणोऽप्योऽग्निश्क्षत्रियशस्त्राणि जातानि तेषां संबंधितैजः सर्वत्र दहनाभिभवच्छेदना
र्थं कार्यं करोति स्वकारणे तु जलब्राह्मणपाषाणारव्येषु दहनाभिभवच्छेदनरूपं कार्यं न करोति ३२१ नेति ब्राह्मणरहितक्ष-
त्रियो रद्विन्मयातिशान्तिकपोष्टिकव्यवहारे क्षणादिधर्मविरहान् एवं क्षत्रियरहितोपि ब्राह्मणो न वर्मते रक्षां विना यागादिकर्मा-

एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्तते सर्वकर्मसु सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवं तं हितम् ३१९ क्षत्रस्यातिप्रवृद्ध
स्य ब्राह्मणान्प्रति सर्वशः ब्रह्मैव सन्नियतृस्यात्क्षत्रहि ब्रह्मसम्भवम् ३२० अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रम-
श्मनो लोहमुत्थितम् तेषां सर्वत्र गतेजः स्यात्स्योनिषु शास्यति ३२१ नाब्रह्मक्षत्रमृधोति नाक्षत्रब्रह्म
वर्द्धते ब्रह्मक्षत्रच संपृक्तमिह चासुत्रवर्द्धते ३२२ दत्त्वा धनं तु विप्रैः सर्वदंडसमुत्थितम् पुत्रराज्यं
समाप्त्युक्तीति प्रायणरणे ३२३ एवं चरसदा युक्तो राजधर्मेषु पार्थिवः हितेषु चैव लोकस्य सुवर्ण-
स्यान्नियोजयत् ३२४ एषोऽसि लः कर्मविधि रक्तो राज्ञः सनातनः इमं कर्मविधिविद्यात्क्रमशो वैश्यशूद्र-
योः ३२५

निष्पत्तेः किंतु ब्राह्मणः क्षत्रियश्च परस्परसंबद्ध एवेह लोके परलोके च धर्मार्थकाममोक्षावाप्त्या दृष्टिमेति दंडमक-
रणे चैवं ब्राह्मणस्तुतिः ब्राह्मणानामेवाधिपानामपिलघुदंडप्रयोगनियमार्थयदा तु विशिष्टदर्शनेनाचिकित्सव्याधिनावा आसन्नमृ-
त्कर्मवर्तितदा ३२२ दत्तेति महापातकव्यतिरिक्तविनिष्ठावशिष्टसर्वदंडधनब्राह्मणेष्वोदत्तापुत्रराज्यं समर्प्य सन्नमृतः फला-
तिशयप्राप्तये संग्रामे प्राणत्यागं कुर्यात् संग्रामसंभवे त्वनशनादिनापि ३२३ एवमिति एवमध्यायत्रयोत्तराजधर्मेषु व्यवहार्यमाणो
राजा सर्वदा यत्नवान् प्रजाहितेषु सर्वान् मृत्यान् विनियोजयेत् ३२४ एष इति एतद्वाङ्मनः कर्मास्तु नान्तरं पर्यागततपानित्यं समग्रमुक्तं द-

दानीर्वैश्यश्च द्रुममेणवस्यमाणं इदं कर्मानुष्ठानं जानीयात् ३२५ वैश्यस्तिति वैश्यः कृतोपनयनपर्यंतसंस्कारः विवाहादिकं कृत्वा जी-
 पिकायां वस्यमाणायां कृष्यादिकार्यं पशुपालनेन च सदा समायुक्तः स्यात् पशुरक्षणस्य वार्त्तात्वे पिपाधान्यस्यापनार्थं पृथग्विधानंत-
 थाचोत्तरश्लोकाभ्यां प्राधान्यं दर्शयति ३२६ प्रजापतिरिति यस्माद्ब्रह्मापश्यन्सृष्टारक्षणार्थं वैश्याय दत्तवान् अतो वैश्येन रक्षणी-
 या इति पूर्वोक्तुवादः प्रजापत्यसर्वाः सृष्ट्वा ब्राह्मणा यराज्ञे च दत्तवानिति प्रसंगादेतदुक्तम् ३२७ नचेति पशुरक्षणं न करोमीति वैश्येन
 इच्छानकार्या अतः कृष्यादिरुत्तिसंभवेऽपि वैश्येन पशुरक्षणं भवश्यं करणीयं वैश्येन पशुरक्षणं कुर्वत्यन्यः पशुरक्षणं न कारयितव्यः
 किंच ३२८ मणिसुक्ता विद्रुमलोहवस्त्राणां गंधानां कपूरादीनां रसानां लवणादीनां उत्तममध्यमानां देशकालापेक्षया मू-

वैश्यस्तु कृतसंस्कारः कृत्वादारपरिग्रहं यार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनां चैवरक्षणो ३२६ प्रजापति
 हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददपश्यन् ब्राह्मणा यचराज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ३२७ नच वैश्यस्य कामः स्या-
 न्नरक्षयपश्यनिति वैश्ये च छतिनान्येन रक्षितव्याः कथंचन ३२८ मणिसुक्ता प्रबालानां लोहानां ता-
 तवस्य च गंधानां च रसानां च विद्यादर्थबलाबलम् ३२९ बीजानां सुप्तिविच्छेत्तस्यात्क्षेत्रदोषगुणस्य च
 मानयोगं कजानीयात्तुलायां गांश्च सर्वशः ३३० सारांसारचभांडानां देशानां च गुणगुणान् लभाला-
 मंचपण्यानां पशूनां परिवर्द्धनम् ३३१

ल्योक्तपिपिकर्षवैश्यः जानीयात् ३२९ बीजेति बीजानां सर्वेषां वपनविधिज्ञः
 स्यात् इदं बीजमस्मिन्काले तत्र संहतं चोत्तं प्ररोहतीत्येवं तथेदमूपरमिदं सस्यप्रदमित्यादि क्षेत्रदोषगुणज्ञश्च स्यात् मानोपा-
 यांश्च प्रस्थद्रोणादीन् तुलोपायांश्च सर्वांस्तत्त्वतो जानीयात् यथान्योन्यंचयति ३३० सारेति इदं सुक्लृष्टमेतदपकृष्टमित्येकजा-
 तीनामपि द्रव्याणां विशेषं जानीयात्तथा देशानां प्राक्पश्चिमादीनां क्वचिद्द्रुमूल्यं चेत्यादि देशगुणदोषौ बुध्येत विज्ञेयद्रव्याणां चै-
 यताकालेन दयानपचयउपचयोवेति विद्यात्तथाऽस्मिन् देशे काले अनेन चतृणो दक्यवादिना पशवो वर्द्धन्ते अनेन क्षीयन्ते इति एतदपि
 जानीयात् ३३१ मृत्येति गोपालमहीपालानामितीदमस्य देयमिति देशकालकर्मानुरूपं चेतनं जानीयात् गौडदाक्षिणात्यादीनां च

मनुष्याणामानाप्रकाराभावाविक्रयाद्यर्थे विद्यात्तथा इदं द्रव्यमेवंस्थाप्यते अनेन च संयुक्तं विरंतिष्ठतीति बुद्ध्येत तथेदं द्रव्य
मस्मिन्देशो कालेन चेत्यता विक्रीयत इति एतदपि जानीयात् ३३२ धर्मेणेति धर्मेण विक्रयादिना उक्तप्रकारेण धनचूडौ प्रकृष्टं य
लंकुर्यात् हिरण्यादिदानमपेक्ष्यान्ममेव प्राणिभ्यो विशेषेण दद्यात् ३३३ विमेति शूद्रस्य पुनर्वेदविदां गृहस्थानां स्वधर्मानुष्ठा
नेन यशोयुक्तानां परिचर्या सैव प्रकृष्टस्वर्गादिश्रेयोहेतुर्धर्मः ३३४ श्रुचिरिति ब्राह्मण्यंतरशौचोपेतः स्वजात्यपेक्षया उत्कृष्ट
हिजातिपरिचरणशीलोऽपरुषभाधीनिरहंकारः प्राधान्येन ब्राह्मणादयः तदभावे क्षत्रियवैश्यास्त्रयोपि स्वजाति त उत्कृष्टास्तदाश्र
य उत्कृष्टां जातिं ग्रामोति ३३५ एष इति एषवर्णानामनापदित्तुर्णामपि कर्मविधिर्धर्मोक्तः आपद्यपि यस्तेषां धर्मः संकीर्णश्च इ-

मृत्यानां च मृतिं विद्याद्वा पाश्च विविधानृणाम् इत्याणां स्थानयोगांश्च क्रयविक्रयमेव च ३३२ ध
र्मेण च द्रव्यचूडावातिष्ठेद्यत्नमुत्तमम् दद्याच्च सर्वभूतानामन्नमेव प्रयत्नतः ३३३ विप्राणां वेदवि-
दुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् सुश्रूषेव तु शूद्रस्य धर्मानैः श्रेयसः परः ३३४ श्रुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मु-
दवागन्तहकृतः ब्राह्मणायाश्चानित्यसुत्कृष्टा जातिमश्नुते ३३५ एषोऽनापदिवर्णानामुक्तः कर्म
विधिः शुभः आपद्यपि हियस्तेषां कर्मशस्तन्निबोधत ३३६ इति मानवधर्मशास्त्रे मृगुप्रो-
क्तायां संहितायां नवमोऽध्यायः ९ अधीयारस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था
हिजातयः प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्तेषां नेतराविति निश्चयः ९

विरचितायां मन्त्रार्थसुक्तावल्यां नवमोऽध्यायः ९ अधीयारस्त्रयो वर्णाः स्वकर्मस्था
संभवमिति तस्मिन्वाच्ये वर्णेभ्य एव संकीर्णानामुत्पत्तेः वर्णानुवादाद्यर्थं त्रैविधिकस्य प्रधानधर्ममध्ययनं ब्राह्मणस्य चाध्यापन
मनुवदति ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णाः अध्ययनात् भूतस्वकर्मत्तिष्ठतारो वेदं पठेयुः एषां पुनर्मध्ये ब्राह्मण एवाध्यापनं कुर्यात् न क्ष-
त्रियवैश्यावित्ययं निश्चयः प्रब्रूयाद्ब्राह्मणः पुनस्तेषां मित्यनेनैव क्षत्रियवैश्ययो रध्यापननिषेधसिद्धौ नेतराविति पुनर्निषेधव

चनंप्रायश्चित्तगौरवार्यकिंच १ सर्वेति सर्वेषां वर्णानां जीवनोपायं यथाशास्त्रं ब्राह्मणो जातीयार्त्तम्यत्रोपदिशेत्स्वयंच यथोक्तवन्नि
 यममनुतिष्ठेत् अत्रानुवादः २ वैशेष्यादिति जातकल्पर्याप्तकृतिः कारणं हिरण्यगर्भोत्तमां गुरुकारणोत्कर्षान्नियम्यते ३ नेनेति तथा
 वेदाध्ययनाध्यापनचाराख्यानादियुक्तसातिशयवेदधारणात् अतएव ब्राह्मणश्चैव धारणादिति सातिशयवेदधारणेनैव ब्राह्मणोत्कर्षोक्तः
 गोविंदराजस्तस्मात्कवचानां धारणादिति चारख्यातवान् तन्मक्षत्रियादिसाधारणादिस्थिरस्योपनयनारव्यस्य क्षत्रियाद्यपेक्ष
 याधानस्यैव विधाने विरोधात् वर्णानामध्यापनरुत्कपदेशयोर्ब्राह्मण एवेश्वरः ३ ब्राह्मण इति ब्राह्मणादयस्त्रयो वर्णा हि जास्तेषां सुपन
 यनविधानात् शूद्रः पुनश्चतुर्वर्ण एकजातिरुपनयनाभावात्संचयः पुनर्वर्णो नास्ति संकीर्णजातीनां त्वश्वतरवत्मातापितृजातिव्य
 तिरिक्तजातंतरत्वं अयंच वर्णलोपदेशः शास्त्रे संव्यवहरणार्थः ४ सर्वेति ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्णसमानजातीयास्तथाशास्त्रोप

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यादृत्कपायान् यथाविधि प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयंचैव तथा भवेत् २ वैशेष्यात्
 कृतिश्चैव्यात् नियमस्य च धारणात् संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभूः ३ ब्राह्मणः क्षत्रियो वै
 श्यस्त्रयो वर्णा हि जातयः चतुर्गणैकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पंचमः ४ सर्ववर्णेषु तुल्या स पत्नी च क्ष
 तयोनिषु आनुलोम्येन संभूता जाता ज्ञेयास्त एवैते ५

विष्णोतासु अक्षतयोनिषु आनुलोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां

क्षत्रियेण क्षत्रियायां इत्यनेनानुक्रमेण ये जातास्ते मातापित्रोर्जात्या युक्तास्तज्जातीया एव ज्ञातव्याः आनुलोम्यग्रहणचात्रमंदोपयुक्त
 सुत्तरश्चैकेन पयोक्षते गवाश्चादिव दवयवविशेषस्य ब्राह्मणजात्यभिच्यंजकाभावादेतद्ब्राह्मणादिलक्षणमुक्तम् अत्र च पत्नी ग्र
 हणादन्यपत्नी जनितानान् ब्राह्मणादिजातिलम् तथा च देवलः द्वितीयेन तु यः पित्रासवर्णायां प्रजायते अवावट इति स्थितः शूद्र
 धर्मासजातितः व्रतहीनानसंस्कार्याः सतंत्रास्यपियेकताः उत्सादिताः सवर्णेन ब्राह्मणादिव च हि फ्रुताः व्यासः ये तु जाताः समानासु स-
 स्कार्यास्तुरतो न्यया यातवल्क्योपि सवर्णैः सवर्णास्तु जायंते हि सजातयः इत्यभिधाय विन्नास्तेषां विधिः स्मृत इति ब्रूवाणः पत्न-
 सादितस्येव ब्राह्मणादिजातिल निश्चिकाय ५ स्वीधिति आनुलोम्येनान्यवहितवर्णजातीयास्तु भार्यास्तु हि जातिभिर्न्येत्सादिताः

पुत्राः यथा ब्राह्मणेन क्षत्रियायां क्षत्रियेण वैश्यायां तान्मातुर्हन्ति जातीयत्वदोषान्गर्हितान् पितृसदृशान् न तु पितृसजातीयान्
मन्वादय आहुः पितृसदृशग्रहणान्मातृजातेरुक्तः पितृजातितो निरुद्धाज्ञेयाः एतेषां च नामानि मूर्द्धाभिषिक्तमाहिष्यकरणा-
ख्यानि याज्ञवल्क्यादिभिर्कृतानि वृत्तयश्चैषां लक्षणोक्ताः हस्तस्वरयशिक्षा अस्त्रधारणं च मूर्द्धाभिषिक्तानाम् नृत्यगीतनक्षत्र-
जीवनं सस्यरक्षा च माहिष्याणां द्विजातिशुश्रूषा धनधान्याध्यक्षा सजसेवां भूतः पुररक्षा च पारशयोयकरणा नमिति ६ अनन्तरं
एवं पारंपर्यागततपानि लोविधिरनन्तरभाष्येऽप्यन्तानामुक्तः एकेन द्वाभ्यां च व्यवहिता सूत्यन्मानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यायां क्षत्रियेण
शूद्रायां ब्राह्मणेन शूद्रायां मिमं वस्यमाणं धर्मोदनपेतं विधिं जानीयात् ७ ब्राह्मणादिति कन्याग्रहणादत्र ऊदायामित्यध्याहार्यं विन्ना-
स्तेषां विधिः स्मृत इति याज्ञवल्क्येन स्फुटीकृतत्वाच्च ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायां ऊदायामेव शारव्यो जायते शूद्रकन्यायामूदायां निषाद उत्स-

स्त्रीधनं तत्सजातास्तद्विजैरुत्पादितांस्ततान् सदृशानेव तानाहुर्मतृदोषविगर्हितान् ६ अनन्तरा-
स्तजातानां विधिरेषसनातनः द्वौकांतरास्तजातानां धर्म्यविद्यादिमविधिम् ७ ब्राह्मणाद्वैश्यकन्या-
यामेव शोनामजायते निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ८ क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूरचार-
विहारवान् क्षत्रशूद्रवपुर्जतुरुग्रानामप्रजायते ९ विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः वैश्य-
स्य पूर्णचक्रस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृताः १० क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सूतो भवति जातितः वैश्यान्मागध-
वैदेहो राजविभागनास्ततो ११

द्यतेयतः संज्ञान्तरेण पारशव उच्यते ८ क्षत्रियादिति क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायामूदायां क्रूर-
चैष्टः क्रूरकर्मरजिम्ब क्षत्रशूद्रत्वभाव उग्रारव्यः पुत्रो जायते ९ विप्रस्येति ब्राह्मणस्य क्षत्रियाद्विप्रस्य स्त्रीषु क्षत्रियस्य वैश्यादिवर्ण-
स्त्रियाः वैश्यस्य च शूद्रायां वर्णत्रयाणां एतेषु षट्पुत्राः सवर्णपुत्रकार्यापेक्षया अपसदा अवसन्नानि रूपाः स्युः एव मनुलोमास्तुक्ता-
गतिलोमानाह १० क्षत्रियादिति अत्र विवाहासंभवात् कन्याग्रहणं स्त्रीमात्रप्रदर्शनार्थम् ब्राह्मण्याक्षत्रियाज्जात्यास्तुतनामासं-
जायते वैश्याद्यथाक्रमं क्षत्रिया ब्राह्मण्योर्भागधवैदेहारव्योऽपुत्रौ भवतः एषां च वृत्तयो मनुने वाभिधास्यंते ११

शूद्रादिति शूद्राद्वैश्यास्तत्रियाब्राह्मणाषुक्रमेणयोगवः क्षत्तानृणामधमश्चांडालश्चवर्णानांसंकरोपेपुजनयितव्येषु तेवर्णसंकराजा-
यन्ते १२ एकांतरइति एकांतरेपिवर्णेब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामवधुः क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायासुभ्रः एतावानुलोम्येनयथास्पर्शाद्यहोतृददेकां-
तरेप्रतिलोमजननेपिशूद्रास्तत्रियायांक्षत्तावैश्याद्ब्राह्मण्यांचैदहः एतावपिस्पर्शादियोग्यौविज्ञेयौएकांतरोत्पन्नयोः स्पर्शाद्यनुज्ञाना-
दनंतरोत्पन्नानांस्पर्शादियोग्यत्वंसिद्धमभवतिअतश्चांडालएवैकः प्रतिलोमतःस्पर्शादौनिरस्यते १३ पुत्रादिति मातृदोषादितितृपन्य-
सेत् अनंतरग्रहणमनंतरवच्चैकांतरद्वंतरजातिस्त्राषुआनुलोम्येनउत्पन्नाः पूर्वसुक्ताः पुत्रास्तान्हीनजातिमातृदोषान्मातृदोष-
व्यपदेशयानाचक्षते मातृपितृव्यतिरिक्तसंकार्णजातित्वेपि एषांमातृजातिव्यपदेशकथनंमातृजातिसंस्कारादिधर्मप्राप्त्यर्थम् १४

शूद्रादायोगवः क्षत्ताचंडालश्चाधमोऽनृणाम् वैश्याराजन्यविप्रास्रजायन्तेवर्णसंकराः १२ एकांतरेत्वा-
नुलोम्यादवधौग्रौयथास्मृतौ क्षत्तृवैदेहकौतदुत्प्रातिलोम्ये पिजन्मनि १३ पुत्रायेनंतररस्त्रीजाः क्रमे-
णाक्ताद्विजन्मनाम् ताननंतरनास्त्ररुक्तामातृदोषात्यचक्षते १४ ब्राह्मणादुग्रकन्यायामातृतोनामजाय-
ते आपीरोऽवधकन्यायामायोगव्यातुधिम्वणः १५ आयोगवश्चक्षत्ताचंडालश्चाधमोऽनृणाम् प्राति-
लोम्येनजायते शूद्रादपसदास्त्रयः १६ वैश्यान्मागधवैदेहोक्षत्रियास्तूतएवतु प्रतीपमेतेजायन्ते परेष्वप-
सदास्त्रयः १७ जातोनिषादाच्छूद्रायांजात्याभवतिपुंसः शूद्राज्जातोनिषाद्यालुसवैकुक्कुटकः स्मृ-
तः १८

ब्राह्मणादिति क्षत्रियेणशूद्रायासुत्पन्नाउग्रानृणासौकन्याचेतिउग्रकन्यातस्यांब्राह्मणादावृत्तनामाजायते ब्राह्मणेन-
वैश्यायासुत्पन्नाअवधतस्यांब्राह्मणादापीरस्योजायते शूद्रेणवैश्यायासुत्पन्नाआयोगवीतस्यांब्राह्मणाद्विग्वणोजायते १५
आयोगेति आयोगवः क्षत्ताचंडालश्चमनुष्याणामधमइत्येतेत्रयोव्युक्रमेणवैश्यास्तत्रियाब्राह्मणाषुपुत्रकार्यादपगतास्त्रयः शू-
द्राज्जायन्ते पुत्रकार्यक्षमत्वप्रतिपादनार्थमुक्तानामप्येषांपुनर्वचनंएवमुत्तरभ्योकेउक्तानामपि १६ वैश्यादिति क्षत्रियाब्राह्मणयोर्म-
गधवैदेहोक्षत्रियाद्ब्राह्मण्यांसूतइत्येवंप्रातिलोम्येनापरेपित्रयः पुत्रकार्यादपजायन्ते १७ जातइति निषादाच्छूद्रायांजातोजात्या-

सुकसोभवति निपादांपुनः शूद्राद्योजातः सकुक्कुटकनामास्मृतः १८ क्षत्तुरिति शूद्रेण वैश्यायां जातः क्षत्ताक्षत्रियेण शूद्रायां जा-
ता उग्रातेन तस्यां जातः श्वपाक इत्युच्यते वैदेहकेन अंबध्यां ब्राह्मणेन वैश्यां जातयां वेण इति कथ्यते १९ द्विजातय इति द्विजातयः
सवर्णास्तस्त्रीषु यान् पुत्रानुत्सादयन्ते ते चेदुपनयनारव्यव्रतहीना भवेति तदा तान् कृतोपनयनान् ब्राह्मण इत्यनया संज्ञया व्यपदिशेद
तत्तुल्यं त्रयोप्येते इत्युक्तमपि ब्राह्मणलक्षणाप्रतिलोमजपुत्रवदस्यापि उपकाराक्षमपुत्रत्वप्रदर्शनार्थमस्मिन्संकीर्णप्रकरणे अनूदितम्
२० ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाद्ब्राह्मणात्सवर्णास्त्वित्यनुवृत्तेः ब्राह्मण्यां पापस्वभावो भूर्जकंटको जायते तथा आवंत्यवाटधानपुष्पधशैरेवा
जायन्ते एकस्य चैतानि देशभेदप्रसिद्धानि नामानि २१ सल्लोमल्लश्चेति क्षत्रियाद्ब्राह्मणात्सवर्णायां सल्लमल्लनिष्ठिविनटकरणखसद-

क्षत्तुर्जातिस्तथोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते वैदेहकेन त्वंबध्यासुत्पन्नो वेण उच्यते १९ द्विजातयः
सवर्णास्तज्जनयत्युग्रतां स्तयान् तान्सावित्रीपरिचरान् ब्राह्मणानिति विनिर्दिशेत् २० ब्राह्मणात्तु जायते
विप्रात्पापात्मा भूर्जकंटकः आवंत्यवाटधानौ च पुष्पधः शैरेव एव च २१ सल्लोमल्लश्च श्वराजन्त्याद्ब्राह्मणानि
च्छिविरेव च नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च २२ वैश्यात्तु जायते ब्राह्मणात्सधन्वाचार्य एव च कारु
षश्च विजन्मा च मैत्रः सालत एव च २३ व्यभिचारेण वर्णानामवेद्या वेदनेन च स्वकर्मणां च त्यागेन
जायन्ते वर्णसंकराः २४ संकीर्णयो न यो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान्यवस्था
म्यशेषतः २५ सूतो वैदेहकश्चैव चंडालश्च नराधमः मागधः क्षत्तुर्जातिश्च तथा उग्रो गव एव च २६

विदारव्याजायन्ते एतान्यप्येकस्यैव नामानि २२ वैश्यालिति वैश्यात्पुनर्ब्राह्मणात्सवर्णायां सधन्वाचार्य कारुष विजन्मा च मैत्रः सालतारव्याजा
यन्ते एकस्य चैतान्यपि नामानि २३ व्यभिचारेणेति ब्राह्मणादिवर्णानामन्योन्यस्त्रीगमनेन संगोत्रादिविवाहेन उपनयनरूपस्वकर्मत्या
गेन वर्णसंकरो नाम जायते अतो युक्तमस्मिन् प्रकरणे ब्राह्मणानामभिधानम् २४ संकीर्णमिति ये संकीर्णयो न यः प्रतिलोमैरनुलोमैश्च
परस्परसंबंधात् जायन्ते तान् विशेषेण वक्ष्यामि २५ सूत इति एते यदुक्तलक्षणाः सूतादयः उत्तरार्थमनूद्यन्ते २६ छ छ

एते इति एते पूर्वोक्ताः षट्प्रतिलोमजाः स्वयोनिषु कृतोत्पत्तिर्कुर्वन्ति यथाशूद्रेण वैश्यायां जात आयोगवः आयोगव्यामेव मातृजातो वैश्यायां प्रवरास्तस्मिन् ब्राह्मणो योनिषु चकारादपक्रुष्टाया मापिशूद्रजातो सर्वत्र सदृशान् वर्णान् जनयन्ति सदृशत्वं च न पित्रपेक्षया किंतु मातृजात्यादिषु चातुर्वर्ण्यस्त्रीष्वेव पितृतो अधिकगर्हितेषु त्रयोत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् तत्सदृशान् पितृतोऽधिकगर्हितान् स्वजातावपि जनयन्तीत्येतावदेवाप्राप्तत्वात् अनेन विधीयते किंतु जघन्यवर्णेनोत्तमवर्णस्त्रीषु जनितत्वात् क्रियादुष्टा आयोगवाद्याः प्रतिलोमजाः क्रियादुष्टाभ्यां च मातापितृभ्यां तुल्याभ्यामपि जनिते आयोगवादिषु च ब्रह्महन्त्रं न तस्मिन् जनितो ब्रह्महन्तृमातापितृजनितवत् अधिकदुष्ट एव न्याय्यः शुद्धब्राह्मणादिजातीयेन शुद्धब्राह्मण्यादिसजातीयायां जनितः न तु क्रियादुष्टो भयजनि तोपि २७ यथेति यथात्रयाणां वर्णानां क्षत्रियवैश्यशूद्राणां मध्याह्नयोर्वर्णयोः क्षत्रियवैश्ययोर्गमने ब्राह्मणस्यानुलोम्या हि जडस्य ते सजातीयायां च

एते षट्सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु २७ यथात्रयाणां वर्णानां ह्येवमात्मास्य जायते आनतर्यात्स्वयोन्यात् तत्तथा बाह्येष्वपि क्रमात् २८ तेषां पिबाह्यान् स्तुबहूस्ततोऽप्यधिकदूषितान् परस्परस्य दारुषु जनयन्ति विगर्हितान् २९ यथैव शूद्रो ब्राह्मण्या बाह्यं जनुं प्रसूयते तथा बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयते ३०

हिजो जापते एवं बाह्येष्वपि क्षत्रियवैश्याभ्यां वैश्यक्षत्रियाभ्यां क्षत्रिया ब्राह्मण्यार्जातेषु लक्ष्मिपत्रसो भवति शूद्रजातप्रतिलोमापेक्षया हिजाद्युत्पन्नप्रतिलोमप्रशास्त्यार्थमिदम् मेधातिथिस्तु हिजलप्रतिपादकमेतत् एषां वचनमुपनयनार्थमिच्छा इत्यन्वयप्रतिलोमजास्तु धर्महीना इति गौतमेन संस्कारनिषेधात् २८ तेषां पीति तेषां योगवादयः षट्परस्परजातीयास्तु भार्यास्तु च हून् आनुलोम्येऽप्यधिकदुष्टान् सत्क्रियावहिर्भूतान् जनयन्ति तद्यथा आयोगवः स्वजात्याया मात्मनो हीनतरं जनयति तथा क्षत्रिया योगव्यामात्मनो हीनतरमुत्पादयति एवमन्येष्वपि प्रतिलोमेषु दुष्टव्यम् २९ यथैवेति यथा ब्राह्मण्यां शूद्रोऽपक्रुष्टं चंडालास्यं प्राणिनं प्रसूयते जनयति एवं बाह्यश्चंडालादिवर्णं च तुष्ट्ये चंडालादिभ्योऽप्यपक्रुष्टं पुत्रं प्रसूयते

एतदेव विस्तारयति ३० प्रतिकूलमिति अत्रमेधातिथिगोविंदराजयोर्व्याख्यानंचातुर्वर्ण्यबाह्यश्वंडालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवा
स्त्रयश्चातुर्वर्ण्यगच्छंत आत्मनो हीनतरान्परस्परपक्षया पुरुषोत्कृष्टपंचदशप्रभवत्वात् वर्णान्संपादयति तद्यथाचंडालः शूद्रा
यामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणाजातेभ्य उक्तं नयति एवं वैश्यायां ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणाजाता दुःकृष्टं ज
नयति ततोपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणाजाता दुःकृष्टंततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्वतुरो जन
यत इत्येते शूद्रेतरेभ्यश्चंडालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यन्ते आत्मना च चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्र
भवाः पंचदश उत्पद्यन्ते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पंचदशसंभवन्ति एवं षष्ठिश्चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिप्रभेदा भवन्ति ते तु
परस्परगमनेन नाना वर्णान् जनयतीति नैतन्मनो हरं पूर्वश्लोके षण्णां प्रतिलोमजानां प्रकृतत्वात् हिस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लो
के प्रति कूलं वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिलोममात्रविषयो यं श्लोको नानुलोमजविषयः तथाच वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पंचदश

प्रतिकूलं वर्तमानां बाह्या बाह्यतरान् पुनः हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पंचदशैव तु ३१

सर्वे त्वं वं षष्ठिरिति संगच्छते न च संभवमात्रेणैव इयं षष्ठिरुक्तान दुष्टतया शूद्रप्रभवा योगवस्तु चंडाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः
पंचदशार्हिता इति वाच्यं यतो वैश्यक्षत्रियाभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात् तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितां गार्हितस्य तथा
बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुने वा नंतरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वात् चातुर्वर्ण्येन सह चतुःषष्टिरिति
सर्वे नैव प्रकृतम् न हि संकीर्णप्रकरणे शूद्रा चातुर्वर्ण्यगणनोचिता किंच वर्णान् पंचदश प्रसूयन्ते इति श्रूयमाणं द्वादशजनानुत्काते चात्म
ना चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पंचदशो निनयुक्तम् अपि चात्मना सह पंचदशसंपादयतीति न संगच्छते असंपाद्यद्वाद
शात्मनः पंचदशसंपद्यन्ते इति च व्याख्याने ३३ व्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रति कूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्या हि ज प्रति
लोमजेभ्यो निरुद्धत्वात् शूद्रप्रभवा योगवस्तु चंडालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ एते षट्सहशानित्यत्र स-

जात्कलन्मस्यपितृतो गहिन्ल्लाभिधानात् आत्मापेक्षया बाह्यं तान् प्रत्येकं पंचदशपुत्रान् जनयन्ति तद्यथा आयोगवश्चातुर्वर्ण्य-
 स्त्रीपुत्रायोग्या आत्मनो निरुद्धान् पंचपुत्रान् जनयन्ति एवं क्षत्रचांडालावपि प्रत्येकं पंचपुत्रान् जनयन्ति इत्यं बाह्या रूपः पंचदशपुत्रान्
 जनयन्ति तथा सुलोमनेभ्यो हीना वैश्यक्षत्रियप्रभवा मागधवैदेहसूता आत्मापेक्षया हीनान् पूर्ववच्चातुर्वर्ण्यस्त्रीपुंसजातो प्रत्येकं पंच
 पुत्रान् जनयन्ती हीना अपित्रयः पंचदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति अथवा बाह्यशब्दो हीनशब्दश्च भ्रूवप्रतिलोमजाना
 ह अत्र बाह्याश्चंडालक्षत्रायोगवैदेहमागमधसूताः षट्यथोक्तमुत्कर्षान् प्रातिलोम्येन स्त्रीषु वर्तमाना बाह्येतरान् पंचदशैव पुत्रा
 न् जनयन्ति तद्यथा चंडालाः क्षत्रियादिषु पंचैकस्त्रीषु क्षत्रायोग्यादिषु चतसृषु आयोगवो वैदेह्यादिति सृषु वैदेहो मागधीसू-
 त्योः मागधः सुत्यां सूतस्तु प्रतिलोमाभावात् प्रातिलोम्येन पंचदशैव पुत्रान् जनयति पुनरिति निर्देशात् हीनाः सूतादयश्चांडालांताः

प्रसाधनोपचारं मदासंदासजीवनम् सैरिंध्रं वागुराचृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ३२ मैत्रेयकंतु वैदेहो
 माधूकसं प्रसूयते नृन्प्रशंसत्कृत्स्नं यो घटाताडोरुणोदये ३३ निषादो मार्गवं सूते दासन्नो कर्मजी-
 विनम् कैवर्त्तमिति यं प्राहुरायावर्त्तनिवासिनः ३४ मृतवस्त्रं मृत्कनारीगर्हितान्नाशनासकच भवत्या
 योगवीर्येते जातिहीनाः पृथक्त्रयः ३५

षट्यथोत्तरमपकर्षात् आनुलोम्येनापि प्रतिलोमोक्तरीत्या स्वापेक्षया हीनान्
 पंचदशैव पुत्रान् जनयन्ति एवं त्रिंशदेते भवन्ति ३१ प्रसाधनेति केशचरणादिप्रसाधनांगसंवाहनादि दासकर्मजीवनपाशबंधनेन मृ-
 गादिवधारव्यवृत्त्यंतरजीवनसैरिंध्रनामानं मुखबाहुरुपज्जानाभिति श्लोके वस्यमाणो दस्युरायोगवश्चातुर्वर्ण्यस्त्रीपुंसजातो मृद्रेण वैश्याया सुत्य-
 न्नायं जनयति तच्चास्यमृगादिमारुणं देवपित्रोषधार्थं वेदिन्यम् ३२ मैत्रेयेति वैश्याद्वाह्यण्यां जातो वैदेहः प्रकृतायामायोग्यां मैत्रेया-
 रव्यं मधुरभाषिणं जनयति यः प्रातर्घटा माहृत्य राजप्रभृतीं तत्ततं वृत्त्यर्थं स्तोति ३३ निषाद इति ब्राह्मणेन मृदायां जातो निषादः प्रागु-
 क्तायामायोग्यां मार्गवं दासापरनामान्नो व्यवहारजीविनं जनयति आर्यावर्त्तदेशवासिनः कैवर्त्तशब्देन कीर्त्तयन्ति ३४ मृतेति सैरिं-
 ध्रमैत्रेयमार्गवाहीनजातीयारूपः मृतवस्त्रपरिधानासकचूरासूच्छिष्टादिमृत्तान्नाशनायोगवीर्यपुष्टिभेदाद्भिन्ना भवन्ति ३५ ६२

एतदेव विस्तारयति ३० प्रतिकूलमिति अत्रमेधातिथिगोविंदराजयोर्व्याख्यानंचातुर्वर्ण्यबाह्यश्वंडालक्षत्रायोगवाः शूद्रप्रभवा
स्त्रयश्चातुर्वर्ण्ये गच्छंत आत्मनो हीनतरान् परस्परगणेष्वप्यपलुष्टे लुष्टपंचदशप्रभवत्वात् वर्णान्संपादयंति तद्यथा चंडालः शूद्रा
यामात्मनो हीनतरं वैश्याक्षत्रिया ब्राह्मणीजातेभ्य उत्कृष्टं जनयति एवं वैश्यायां ततोप्यपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुर्लुष्टं ज
नयति ततोपसदं क्षत्रियायां ब्राह्मणीजाता दुर्लुष्टं ततोपि हीनं ब्राह्मण्यां जनयति एवं क्षत्रायोगवावपि चातुर्वर्ण्ये चतुरश्वतुरो जन
यत इत्येते शूद्रे तरेभ्यश्चंडालक्षत्रायोगवेभ्यः चातुर्वर्ण्यद्वादशप्रभेदा उत्पद्यंते आत्मना च चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्र
भवाः पंचदश उत्पद्यंते एवं वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाः प्रत्येकं पंचदश संप्रवर्तिते एवं षष्ठिश्चातुर्वर्ण्ये न सहचतुः षष्ठिप्रभेदा संप्रवर्तिते तु
परस्परगमनेन नाना वर्णान् जनयंतीति नैतन्मनो हरं पूर्वश्लोके षण्णां प्रति लोमजानां प्रकृतत्वात् हिस्तारकथनत्वाच्चास्य अत्रापि श्लो
के प्रति कूलं वर्तमाना इत्युपादानात् प्रतिलोममात्रविषयो यं श्लोको नानु लोमजविषयः तथा च वैश्यक्षत्रियब्राह्मणप्रभवाश्च पंचदश

प्रतिकूलं वर्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः हीना हीनाश्च सूयंते वर्णान् पंचदशैव तु ३१

संप्रवर्त्यैवं षष्ठिरिति न संगच्छते न च संप्रवर्तमानेणैव इयं षष्ठिरुक्तान् दुष्टतया शूद्रप्रभवायोगवस्तत् चंडाला एव चातुर्वर्ण्यसंतानोपेताः
पंचदशगर्हिता इति वाच्यं यतो वैश्यक्षत्रियभ्यामपि प्रतिलोमत उत्पादितानां त्रयाणां हीनत्वात् तैरपि चातुर्वर्ण्ये जनितानां गर्हितस्य तथा
बाह्यतरं बाह्यश्चातुर्वर्ण्ये प्रसूयत इति मनुने वानंतरं स्फुटमुक्तत्वात् युवाभ्यामपि तथैव व्याख्यातत्वात् चातुर्वर्ण्ये न सहचतुः षष्ठिरिति
संप्रवर्तमानं न हि संप्रवर्तमानं प्रकरणे शब्दश्चातुर्वर्ण्यगणनोचितोक्तिवर्णान् पंचदश प्रसूयंते इति श्रूयमाणं द्वादशजनानुत्कृताते चात्स
ना चंडालक्षत्रायोगवास्त्रय इत्येवं शूद्रप्रभवाः पंचदशेति न युक्तम् अपि चात्मना सह पंचदश संपादयंतीति न संगच्छते असंपाद्यद्वाद
शात्मनः पंचदश संपादयंतीति च व्याख्यानेऽध्याहार एव दोषः तस्मादेवं व्याख्यायते प्रतिकूलं वर्तमानाः प्रतिलोमजाः बाह्यादिजप्रति
लोमजेभ्यो निरुहत्वात् शूद्रप्रभवायोगवस्तत् चंडालास्त्रयः पूर्वश्लोकादनुवर्तमाने चातुर्वर्ण्ये स्वजातौ एते षट्सदृशानित्यत्र स-

तादयः प्रतिलोमजास्तेऽदृग्धर्माणो नैषा सुपनयनमस्ति ४१ तप इति सजातिजनंतरुजास्तपः प्रभावेण विश्वामित्रवह्नीजप्रभावे
 ण अथ्यशृंगादिवत्कृतचेतादौ मनुष्यमध्ये जात्युत्कर्षं गच्छन्ति अपकर्षं च वक्ष्यमाणहेतुना यांति ४२ शनकैरिति इमावक्ष्यमाणाः
 क्षत्रियजातयः उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च याजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोकेऽदृग्धर्मां प्राप्ताः ४३
 पौंड्रेति पौंड्रादिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः संतः क्रियालोपादिनाऽदृग्धर्मापन्नाः ४४ सुखेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादि
 नायाजातयोर्ब्राह्मणाजातास्तेऽच्छभाषासुक्ता आर्यभाषोपेता वा ते दस्यवः सर्वे स्मृताः ४५ ये इति ये हि जानामासु लोभेन उत्सन्नाः पडे
 तेऽपसदाः स्मृता इति तेषामपि पितृतो जघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते हि जात्युपकारकैरेव निर्दिते वैक्ष्यमाणैः

तपो बीजप्रभावेऽस्तु ते गच्छन्ति युगो युगे उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्येऽपि हृज्जन्मतः ४२ शनकैस्तु क्रियालो
 पादिमाः क्षत्रियजातयः वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ४३ पौंड्रकाश्चोड्रविडाः कौबीजायुव
 नाः शकाः पारुदापल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खेशाः ४४ सुखबाहुरुपज्ञानाया लोके जातयोर्बुद्धिः स्ते
 च्छवाचश्चायवाचः सर्वे ते दस्यवः स्मृताः ४५ ये हि जानामपसदायै चापध्वंसजाः स्मृताः ते निर्दिते वर्तते
 युहिजानामेव कर्मभिः ४६ सूतानामश्वसारथ्यमंबधानां चिकित्सनम् वेदेहकानां स्त्रीकार्यमागधानां
 वणिक्पथः ४७ मत्स्यघाता निषादानां त्वष्टिस्त्रायागवस्यश्च मृदाधुचुचुमहूनामारण्यपशुहिसनम्
 ४८ क्षत्रुग्रपुक्कसानां तु बिलोको बंधवधनम् धिग्वणानां च मेकार्यवैषाणां भोडवादनम् ४९

कर्मभिर्जीवि

युः ४६ सूतेति सूतानामश्वदमनयोजनादिरथसारथ्यं जीवनार्थं अंबधानामाकायशल्यादिचिकित्सावैदेहकानामंतःपुरमागधानां
 स्थलपथवणिज्या ४७ मत्स्येति निषादानां सुक्तानां मत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदाधुचुचुमहूनां आरण्यपशुमारणम्
 चुचुमहूनां दुग्धवैदेहकचंदिस्त्रियो ब्राह्मणेन जातो वौधायनेनोक्तौ बौद्धज्यौ बंदी स्त्री च क्षत्रियेण शूद्रायां जातो सोऽग्रे वया ह्या ४८ क्ष-
 त्रुग्रेति क्षत्रादीनां बिलनिवासि गोधादिबधबंधनं धिग्वणानां तद्विक्रयजीवनं च धिग्वणानां मिल्योशनसदर्शनात् अतएव कारव

कारावरइति वैदेह्यामेवजायतइतिउत्तरत्रयवणात् अत्राप्याशंकायांसेवसंबध्यतेनिषादाहैदेह्याजातः कारावरारव्यश्चर्मच्छेदन
काशेजायतेअतएवऔशनसेकारावाराणांचर्मच्छेदनाचरणमेववृत्तित्वेनोक्तम् वैदेहकसैरिधभेदारव्योग्रामबहिर्वासिनौअंत
रानिर्देशाहैदेहकेनचवैदेह्याजातस्यगर्हितवैदेहकस्याप्युचितत्वात् कारावरनिषादजात्योश्चात्रश्लोकेसन्निधानात्कारावरनि
षादस्थितोरिवक्रमेणजायते ३६ चंडालादिति वैदेह्यांचंडालात्पांडुसोपाकारव्योवेषुव्यवहास्जीवीजायतेनिषादेनचवैदेह्या
मेवहिंडिकारव्योजायतेअस्यचबंधनस्थानेषुबाह्यसंरक्षणादाहिंडिकोनामित्यौशनसेवृत्तिरित्युक्ता समानमातापितृकलेषिका
रावराहिंडिकयोर्वृत्तिभेदसंश्रवणात्तव्यपदेशभेदः ३७ चंडालेनेति शूद्रायान्निषादेनजातायांपुक्कस्यांचंडालेनजातः सोपाका
रव्यः पापात्मसर्वदासाधुभिर्निर्दितोमारणोवितापराधस्यमूलभूतस्यव्यसनंरजादेशेनमारणंतेनवृत्तिर्यस्यसजायते ३८ निष

कारावरोनिषादात्तुचर्मकारः प्रसूयते वैदेहिकादंधमेदौबहिर्ग्रामिप्रतिश्रयो ३६ चंडालात्पांडु
सोपाकस्त्वक्सारव्यवहारवान् आहिंडिकोनिषादेनवैदेह्यामेवजायते ३७ चंडालेनतुसोपाका
मूलव्यसनवृत्तिमान् पुक्कस्याजायतेपापःसदासज्जनगर्हितः ३८ निषादस्त्रीतुचंडालात्तुचर्म
त्योवसायिनम् श्मशानगोचरसूतेबाह्यानामपिगर्हितम् ३९ संकरजातयस्त्वेताःपितृमातृपूद-
शिताः प्रच्छन्नावाप्रकाशावावेदितव्याः स्वकर्मभिः ४० सजातिजानंतरजाःषट्सत्ताहिजधभिणः
शूद्राणांतुसधर्माणःसर्वेऽपध्वंसजाःसमृताः ४१

निषादांचंडालात्अंतावसायिसंगंचंडालादिभ्योपिदुष्टतमंश्मशान
वासिनंतवृत्तिंचजनयति ३९ संकरइति वर्णसंकरविषयेएताजातयोयस्वेयंजनयित्रीअयंजनकःसएवंजातीयःपितृमातृकथनपूर्व
कंदर्शिताः तथागूढाःप्रकटावातज्जात्फदितकर्मानुष्ठानेनज्ञातव्याः ४० सजातीति हिजातिसमानजातीयासजाताः तथालुलो-
म्येनोत्पन्नाः ब्राह्मणेनक्षत्रियावैश्ययोःक्षत्रियेणवैश्यायामेवंषट्पुत्रादिजधभिणउपनेयाः ताननंतरजास्त्वितियदुक्तंतत्तज्जा
तिव्यपदेशार्थंसंस्कारार्थमिति कस्यचिद्भ्रमःस्यात् अतएवांहिजातिसंस्कारार्थमिदंवचनम् येषुनरन्येहिजात्कल्याणाअपिस्-

तादयः प्रतिलोभजास्तो दूधधर्माणो नैषासुपनयनमस्ति ४१ तप इति सजातिजनं तस्मात्तपः प्रभावेण विश्वाभिन्नवद्भोजनप्रभावे
 ण चरुपशुगादिवत्कृतत्रेतादौ मनुष्यमध्ये जातकल्पर्षगच्छन्ति अपकर्षं च वक्ष्यमाणं हेतुना यांति ४२ शनकैरिति इमावक्ष्यमाणाः
 क्षत्रियजातयः उपनयनादिक्रियालोपेन ब्राह्मणानां च वाजनाध्यापनप्रायश्चित्ताद्यर्थं दर्शनाभावेन शनैः शनैर्लोकं शूद्रतां प्राप्ताः ४३
 पौंड्रेति पौंड्रिदेशोद्भवाः क्षत्रियाः संतः क्रियालोपादिना शूद्रत्वमापन्नाः ४४ सुखेति ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्राणां क्रियालोपादि
 नायाजातयोवात्याजातास्ते च भाषासुक्ता आर्यभाषोपेता चाते दस्यवः सर्वस्मृताः ४५ ये इति ये द्विजानामनुलोम्येन उत्पन्नाः षडे
 तेऽपसदाः स्मृता इति तेषामपि पितृतेजघन्यत्वेनापसदशब्देन प्रागभिधानादपध्वंसजास्ते द्विजासुपकारकैरेव निर्दिते वैश्यमाणौः

तपोचीनप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे उत्कर्षं चापकर्षं च मनुष्ये धिहृजन्मतः ४२ शनकैस्तु क्रियालो
 पादिमाः क्षत्रियजातयः चृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादशनेन च ४३ पौंड्रकाश्चोड्रविडाः कौबोजायव
 नाः शकाः पारदा पल्हवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः ४४ सुखबाहुरुपज्ञानां चालोके जातयो बहिः स्ते
 च नृचत्रायवाचः संवेत दस्यवः स्मृताः ४५ ये द्विजानामपसदायं चापध्वंसजाः स्मृताः ते निर्दिते वर्तये
 यु द्विजानामेव कर्मभिः ४६ सूतानामश्वसारथ्यमवधानां चिकित्सनम् वैदेहकानां स्त्रीकार्यमागधानां
 वणिक्पथः ४७ मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टिस्तायोगवस्य च मृदाध्वं च मृदुनामारण्यपशुहिसनम्
 ४८ क्षत्रुग्रसुक्रसानां तु विलोको बधचधनम् धिग्वणानां चर्मकायवणानां भौडवादनम् ४९

कर्मभिर्जीवि
 युः ४६ सूतेति सूतानामश्वदमनयोजनादिरयसारथ्यं जीवनार्थं अवधानमाकायशल्यादिनिकित्सावैदेहकानामंतःपुरमागधानां
 स्थलपथवणिज्या ४७ मत्स्येति निषादानां सुक्तानां मत्स्यवधः आयोगवस्य काष्ठतक्षणं मेदां धत्तुं च मृदुना आरण्यपशुमारणम्
 चतुर्मह्ययैर्देहक्यं दिस्त्रियो ब्राह्मणेन जातो वीधायनेनोक्तो बौद्धज्योचंदी स्त्रीचक्षत्रियेण शूद्रायां जातो सोमैव ग्राह्या ४८ क्ष-
 त्रुयेति क्षत्रादीनां चित्तनिवामिगोपादिवधबंधनं धिग्वणानां तद्विक्रयजीवनं च धिग्वणानां मित्योशनसदर्शनात् अतएव कारस

रेभ्यः एषां वृत्तिच्छेदः वेणानां कांस्यमुरजादिवाद्यभांडवादनम् ४९ चैत्येति ग्रामादिसमीपे स्यात्तदृक्ष्यैत्यद्रुमः तन्मूलेभ्यश्च
नपर्वतवनसमीपेषु चामीप्रकाशकाः स्वकर्मभिर्निर्वृत्तो वसेयुः ५० चंडालेति वासांसीति प्रतिश्रयोनिवासः चंडालश्चपाकानांतु
ग्रामाद्बहिर्निवासः स्यात्पात्ररहिताः कर्तव्यापत्रलोहादिपात्रैर्भक्तं तत्संस्कृत्यापिन व्यवहर्त्तव्यं धनं चैषां कुकुरस्वरं न वृषभादि
वासां सिचशवचस्त्राणि भिन्नशरावादिषु च भोजनं लोहवल्यादिचालकरणं सर्वदा च भ्रमणशीलत्वम् ५१ ५२ नतैरिति ध
र्मास्तु धानसमये चंडालश्चपाकैः सह दर्शनादिव्यवहारं न कुर्यात् तेषां च क्रूरदानग्रहणादिव्यवहारं विवाहश्च समानजातीयैः स-
हान्यान्यस्यात् ५३ अन्नमेषामिति अन्नमेषां परायत्तकार्यसाक्षादभ्यो न देयं किंतु ग्रैथ्यैर्भिन्नपात्रे दातव्यम् ते च रात्रौ ग्रामनगरयो

चैत्यद्रुमश्मशानेषु शौलेषूपवनेषु च वसेयुरेते विज्ञानावर्त्तयंतः स्वकर्मभिः ५० चंडालश्चपचानांतु
बहिर्ग्रामात्प्रतिश्रयः अपपात्राश्च कर्तव्याधनमेषां भ्रमणं ५१ वासां सिमृतचेलानि भिन्नभांडेषु
भोजनम् काष्ठाद्यसमलकारः परिव्रज्याचनित्यशः ५२ नतैः समयमन्विच्छेत्पुरुषो धर्ममाचरन् व्यव-
हारो मियस्तेषां विवाहः सदृशैः सह ५३ अन्नमेषां पराधीनदेयस्याङ्गिन्नभाजने रात्रौ न विचरेयस्ते-
ग्रामेषु न गरेषु च ५४ दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निताराजशासनैः अबाधवंशवच्चैव निहरेयुरिति स्थि-
तिः ५५ वध्याश्च हन्त्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाज्ञया वध्यवासां सिगृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ५६
वर्णापेतमविज्ञातन्नरकलुषयानिजम् आर्यरूपमिवानार्यकर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ५७

नर्पर्यटयुः ५४ दिवेति दिवा ग्रामादौ क्रयविक्रयार्थं राजाज्ञया चिह्नांकितः संतः पर्यटयुः अनाथं च शवं ग्रामान्निहरेयुरिति शा-
स्त्रमर्यादा ५५ वध्याश्चेति वध्याश्च शास्त्रानतिक्रमेण शूलारोपणादिना सर्वदाराजज्ञया हन्त्युः तद्वत्प्रशय्यालंकारांश्च गृह्णीयुः
५६ वर्णेति वर्णत्वादपेतं मनुष्यं संकरजातं लोकतस्तथात्वेनाविज्ञातं अतएव अर्यसदृशं वस्तुतः पुनरनार्यनिर्दिष्टानुरूपं भिन्न-
व्याभिर्वक्ष्यमाणाभिर्भिन्नानुयात् ५७ अनार्यतेति निष्ठुरत्वपुरुषभाषित्वहिंस्रत्वविहिताऽननुष्ठानत्वात् निसंकरजातित्वं प्रसि

नलोके प्रकटीकृतं नित्यस्मात् ५८ पित्र्यं वेति असौ संकरजातो दुष्टयोनिः पितृसंबन्धि दुष्टस्वभावत्वं सेवते मातृसंबन्धि बोभयसंबन्धि
 धिवानकदाचिदसावात्मकारणं गोपयितुं शक्नोति ५९ कुलेति महाकुलप्रसूतस्यापि यस्य योनिः संकरः प्रच्छन्नो भवति समनुष्योजन
 कस्तु भावस्तो कं प्रतुरवा सेवत एव ६० यत्रेति यस्मिन्नाद्वे एते वर्णसंकरा वर्णानां दूषका जायन्ते तद्वा दूरादूवांसि जनैः सह शीघ्रमेव ना
 शमंति तस्माद्वाजा वर्णानां संकरो निरसनीयः ६१ ब्राह्मणेति गोब्राह्मणरूपी बालानामन्यतरस्यापि परित्राणार्थं दुष्टप्रयोजनानपे
 क्षः प्राणत्यागः यतिन्यो मज्जानां स्वर्गप्राप्तिकारणम् ६२ अहिंसेत्यादि हिंसात्यागो यथार्याभिधानम् अन्यायेन परधनस्याग्रहणं
 जलादिना विरुद्धिरिन्द्रियसंपद इत्येवं धर्मसंक्षेपतश्चातुर्वर्ण्यात्तु ये यं मुखा ह प्रकरणसासर्थ्यात्संकीर्णानामप्यः यंधर्मो विदितव्यः

अनार्यतानि पुरतः कुरता निश्क्रियात्माता पुरुषं च्यंजयंती ह लोके कलुषयोनिजम् ५८ पित्र्यं वा भज
 ते शीलमातुर्वा भयमेव वा न कथंचन दुष्टयोनिः प्रकृतिस्त्वान्भियच्छति ५९ कुले सुरस्य पिजातस्य य
 स्य स्याद्योनि संकरः संश्रयत्येव तच्छीलन्नरीत्यमपि बाहु ६० यत्र त्वेते परिध्वंसाज्जायन्ते वर्णदूषकाः
 रादिकैः सह तद्वा दूक्षि प्रमेव विनश्यति ६१ ब्राह्मणार्थगवायैवा देहत्यागो नुपस्कृतः स्त्रीबालाभ्युप
 तौ च वाह्यानां सिद्धिकारणम् ६२ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः एतस्मात्प्राप्तिक्रमश्चातुर्व
 ण्यैः प्रवीच्यतुः ६३ शूद्राया ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत्तज्जायते अन्ययान् श्रेयसी जातिगच्छत्यासप्त
 माद्युगात् ६४

इदानीं सर्ववर्णेषु तुल्यास्त्विक्कलक्षणव्यतिरेकेणापि ब्राह्मण्यादिदर्शयितुमाह ६३ शूद्रेति शूद्रायां ब्रा
 ह्मणाज्जातः पारशवारस्यो वर्णः प्रजायत इति सामर्थ्यात् स्त्रीरूपः स्यात् सायदि स्त्री ब्राह्मणो नो दासतो यस्तूयते सोऽदुहितरमेव ज
 नयति साप्यनेन ब्राह्मणो नो दासती दुहितरमेव जनयति साप्येव मेवं सप्तमं युगे जन्म नि स पारशवारस्यो वर्णो बीजमाधान्यात् ब्रा
 ह्मण्यं प्राप्नोति आसप्तमाद्युगादित्यभिधानात् सप्तमे जन्म नि ब्राह्मणः संपद्यत इत्यर्थः ६४ शूद्र इति एवं पूर्वश्लोकोक्तरीत्या शूद्रो
 ब्राह्मणतां याति ब्राह्मण शूद्रतामेति ब्राह्मणो ब्राह्मणात् शूद्राया मुत्पन्नः पारशवो ज्ञेयः स यदि पुमान् केवल शूद्रोऽहं न तस्यां पुमां

समेव जनयति सोपि केचन शूद्रोद्वाहेनापरं पुमांसमेव मे जनयति सोप्येवंतदा सत्राह्णः सप्तमं जन्म प्राप्तः केवलं शूद्रतां क्रमेण प्राप्तो
 ति एवं क्षत्रियाद्वैश्याच्च शूद्रायां जातस्योत्कर्षापकर्षौ जानीयात् किंतु जातेरपकर्षात् जातकर्षोऽपि युगे ज्ञेयः सप्तमे पंचमे पि वा इति याज्ञ
 पल्क्यदर्शनाच्च क्षत्रियाज्जातस्य पंचमे जन्म नि उत्कर्षापकर्षौ बोद्धव्यौ वैश्याज्जातस्य ततोऽप्युत्कर्षात् याज्ञवल्क्येनापिशब्देन पक्षां
 तरस्य संगृहीतत्वात् दृष्टव्यास्यानुरोधाच्च तृतीये जन्म नि उत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयौ अनेनैव न्यायेन ब्राह्मणेन वैश्यायां जातस्य पंचमे ज
 न्म नि उत्कर्षापकर्षौ क्षत्रियायां जातस्य तृतीये क्षत्रियेण वैश्यायां जातस्य तृतीय एव ६५ अनार्येति एकः शूद्रायां दृच्छया अनू
 दाया मपि ब्राह्मणा दुत्यन्तो अन्यश्च ब्राह्मण्यां शूद्राज्जातः द्वयोर्मध्ये कचोत्यन्मस्य श्रेयस्तमिति चेत्संशयः स्यात् संशयबीजं च य
 या बीजोत्कर्षात् ब्राह्मणात् शूद्रायां जातः साधुः शूद्रः एवं क्षेत्रोत्कर्षाद्वाह्यामपि शूद्रेण जातः किमिति साधुः शूद्रेण स्यात् तत्र-

शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् क्षत्रियाज्जातमेवंतु विद्याद्वैश्यान्तथैव च ६५ अनार्या
 यांसमुत्पन्नो ब्राह्मणास्तु यदृच्छया ब्राह्मण्यामप्यनार्यास्तु श्रेयस्तमिति चेद्भवेत् ६६ जातो नार्यामिना
 यो यामार्यादा यो भवेद्गुणैः जातोऽप्यनार्यादा र्यायामनार्य इति निश्चयः ६७ तावुभावप्यसंस्कार्या वि
 ति धर्मो व्यवस्थितः वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वोत्तरः प्रतिलोमतः ६८ स्रबीजं चैव स्रक्षेत्रे जातं संपद्यते यथा
 तथाऽप्यज्जात आर्यायां सर्वसंस्कारमर्हति ६९ निर्णयमाह ६६ जात इति शूद्रायां स्त्रियां ब्राह्मणाज्जातः स्मृत्यु

क्तैः पाकयज्ञादिभिर्गुणैरनुधीयमानैर्मुक्तः प्रशस्यो भवति शूद्रेण पुन ब्राह्मण्यां जातः प्रतिलोमत उत्पन्नतया शूद्रधर्मैर्ध्वय-
 नधिकारादप्रशस्य इति निश्चयः न्यायप्राप्तोप्यथैव च न प्रामाण्यादत्र बोध्यते ६७ तावुभाविति पारशवचंडालोद्वावप्यनुपनेया
 पिति व्यवस्थिता शास्त्रमर्यादा पूर्वः पारशवः शूद्राज्जातत्वेन जातिवैगुण्यादनुपनेयः प्रतिलोम्येन शूद्रेण ब्राह्मण्यां जातत्वात्
 इत्युत्तरत्वेनानुपनेयः ६८ स्रबीजमिति यथा शोभनबीजं शोभनक्षेत्रे जातं समृद्धं भवति एवं हि जाते हि जातिस्त्रियां सवर्णाया
 मानुलोम्येन च क्षत्रियावैश्ययोर्जातः सवर्णसंस्कारं क्षत्रियवैश्यसंस्कारं च सर्वं श्रौतस्मार्तं चाहीत न च पारशवचंडालावि
 क्तदादर्थ्यमेतत् दर्शनांतराण्युक्तस्यैवार्थस्य स्थैर्यमाह ६९ बीजमिति केचित्संदिता बीजं स्तुवंति हरण्या दुत्यन्मस्य श्रेयं

गादेर्बहसुनितदर्शनात् अपरेपुनः क्षेत्रंस्तवंति क्षेत्रस्त्राभिपुत्रलदर्शनात् अन्येपुनर्बीजक्षेत्रेउभेअपिस्तवंतिस्त्रीबीजस्थसुक्षेत्रे
समृद्धिदर्शनात् एतस्मिन्भेदेवक्ष्यमाणेयंयवस्थाज्ञेया ७० अक्षेत्रइति ऊषरप्रदेशेबीजमुसंफलमददंतसालएवविनश्यति
शोभनमपि क्षेत्रेबीजरहितस्थंडिलमेवकेवलंस्यात् नतुसस्यमुत्पद्यतेतस्मात्त्यल्येकन्निंदयास्त्रीबीजंचैवैकक्षेत्रइतिप्रागुक्तंउभयमा
धान्यमेवाभिहितम् इदानींबीजप्राधान्यपक्षेदृष्टांतमाह ७१ यस्मादिति यस्माद्बीजमाहात्येनतिर्यग्जातिहरिण्यादिजाताअपि
अस्यशृंगादयोमुनित्वासाः पूजिताश्चअभिवाद्यत्वादिनावेदज्ञानादिनाप्रशस्तावाचासंस्कृताः तस्माद्बीजं प्रस्तूयते एतच्चबीजप्रा
धान्यनिगमनं बीजयोन्योर्मध्येबीजोत्क्रष्टाजातिः प्रधानमित्येवंपरतयाबोद्धव्यम् ७२ अनार्यमिति शूद्रं हिजातिकर्मकारिणं हिजा

बीजमेकेप्रशंसंति क्षेत्रमन्ये मनाधिषणः बीजक्षेत्रेतथैवान्येतत्रेयंतुव्यवस्थितिः ७० अक्षेत्रेबीजसु
त्सृष्टमंतरेवविनश्यति अबीजकमपि क्षेत्रंकेवलंस्थंडिलमवेत् ७१ यस्माद्बीजप्रभावेणतिर्यग्जातः
षयोऽभवन् पूजिताश्चप्रशस्ताश्चतस्माद्बीजप्रशस्यते ७२ अनार्यमार्यकर्मणिमार्यचानार्यकर्मणि
संप्रधार्याब्रवीद्भूतानसमौनासमाविति ७३ ब्राह्मणाब्रह्मयोनिस्थायेस्वकर्मण्यवस्थिताः तेसम्यगु
पजीवेयुः षट्कर्मणियथाक्रमम् ७४ अध्यापनमध्ययनंयजनंयाजनंतथा दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्क
र्मण्ययजन्मनः ७५ षण्णातुकर्मणामस्यत्रीणिकर्मणिजीविका याजनाध्यापनंचैवविश्वत्साच्चप्रतिग्र
हः ७६

तिंचशूद्रकर्मकारिणंब्रह्मविचार्यनसमौनासमावित्यवोचन्त्यतः शूद्रो हिजातिकर्मापिन हिजातिसमः तस्यानधिकारि
णो हिजातिकर्माचरणेपितस्मात्प्राभावात् एवंशूद्रकर्मापि हिजातिः नशूद्रसमः निषिद्धसेवनेनजातृत्कर्षस्यानपायात् नाप्यसमौ
निषिद्धाचरणेनोभयोः साम्यात् तस्माद्यद्यस्यविगर्हितंतत्तेननकर्तव्यमितिसकरणंतवर्णधर्मोपदेशः इदानींब्राह्मणानामापद्ध
र्मप्रतिपादपिप्यनिदमाह ७३ ब्राह्मणाइति ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः स्वकर्मानुष्ठाननिरताश्चतेषट्कर्मणि
वक्ष्यमाणान्यध्यापनादीनिक्रमेणसम्यगनुतिष्ठेयुः तानिकर्माण्याह ७४ अध्येति अध्यापनाध्ययनेसांगस्यवेदस्य तथायजन
याजनेदानप्रतिग्रहौचैति एतानिषट्कर्मणि ब्राह्मणस्यवेदितव्यानि ७५ षण्णामिति अस्य ब्राह्मणस्य एषामध्यापनादीनां ष

एणां कर्मणां मध्याद्याजनमध्यापनं हिजातिभ्यो धनं लिप्सेत् प्रशस्तेभ्यो हिज इति वचननिर्देशाद्भिजातेः प्रतिग्रह इत्येतानि त्रीणि कर्माणि जीवनार्थानि ज्ञेयानि ७६ त्रयोधर्मा इति ब्राह्मणापेक्षया क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहारव्यानि वृत्त्यर्थानि त्रीणि कर्माणि निवर्त्तते अध्ययनयागदानानित्तु तस्यापि भवन्ति ७७ वैश्यं प्रति तति यथा क्षत्रियस्याध्यापनयाजनप्रतिग्रहानि वर्त्तते तथा वैश्यस्यापि तिशारुव्यवस्था यस्मान्मनुः प्रजापतिः तौ क्षत्रियवैश्यौ प्रति तानि वृत्त्यर्थानि कर्माणि कर्त्तव्यत्वेन नोक्तवान् एवं वैश्यस्याप्यध्ययनयागदानानि भवन्ति ७८ शस्त्रारुहेति शस्त्रं रज्ज्वादि अस्त्रं बाणादि एतद्धारणं प्रजारक्षणाय क्षत्रियस्य च वृत्त्यर्थम् वाणिज्यपशुरक्षणकर्माणि वैश्यस्य जीवनार्थानि धर्मार्थाः पुनरनयोर्दानाध्ययनयागा भवन्ति ७९ वेदेति वेदाभ्यासोऽध्यापनवृत्त्यर्थं स होप

त्रयोधर्मानि वर्त्तते ब्राह्मणास्तत्रियं प्रति अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ७७ वैश्यं प्रति तथैवेति निवर्त्तरन्निति स्थितिः न तो प्रतिहिता च धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ७८ शस्त्रारुहृत्त्वं क्षत्रस्य वणिक्पशुकृषिर्विशः आजीवनार्थं धर्मस्तदानमध्ययनयजिः ७९ वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् वार्त्ता कर्मैव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ८० अजीवस्तयथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्माणा जीवेत् क्षत्रियधर्मण सहस्य प्रत्यनंतरः ८१ उभाभ्यामप्यजीवस्त कंथस्यादिति चेद्भवेत् कृषिगोरक्षमास्थाय जीवैश्यस्य जीविकाम् ८२

देशात्तद्ब्राह्मणस्य प्रजारक्षणं क्षत्रियस्य वाणिज्यं पशुपाल्यं वैश्यस्य एतान्येतेषां वृत्त्यर्थं कर्मसु श्रेष्ठानि अधुना आपद्धर्ममाह ८० अजीवन्निति यथोक्तेनाध्यापनादि स्वकर्मणा ब्राह्मणो नित्यकर्मास्तु शानकुटुंबसंवर्द्धनपूर्वकमजीवन् क्षत्रियकर्मणा ग्रामनगररक्षणादिना जीवेत् यस्मात्क्षत्रियधर्मस्य सन्निकृष्टावृत्तिः ८१ उभाभ्यामिति ब्राह्मण उभाभ्यां स्ववृत्तिभ्यामजीवन्केन प्रकारेण वर्त्तते तियदिसंशयः स्यात्तदा कृषिपशुरक्षणे आश्रित्य वैश्यस्य वृत्तिमनुतिष्ठेत् कृषिगोरक्षं वाणिज्यं दर्शनार्थं तथा च विक्रेयाणि वक्ष्यति स्वयं कृतं चेदं कृष्यादि ब्राह्मणापहृतिः अस्वयं कृतस्य व्रतामृताभ्यां जीवेत् इत्यादिनापद्येव निहितत्वात् संप्रति कृष्यादेर्बलावलमाह ८२ वैश्येति ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वाचैश्यवृत्त्यापि जी

वन्मूमिष्ठजंतुहिंसाबहुलांबलीवर्हादिपराधीनांकृषियत्नतस्त्यजेत् अतः पशुपालनाद्यभावेऋषिः कार्येतिदृष्टव्यम् क्षत्रियोपि
 वेत्कपादानां क्षत्रियस्याप्यात्मीयवृत्त्यभावे वैश्यवृत्तिरस्तीत्यभिगम्यते ८३ कृषिमिति साध्विदंजीवनमिति कृषिकेचिन्मन्यते-
 सायुनर्ज्जविकासाधुभिर्निर्दितायस्माद्धलकुहालादिलो ह्यंतांकाष्ठंभूमिंभूमिष्ठजंतूश्च हंति ८४ इदंतुष्टतीतिब्राह्मणस्यक्षत्रि-
 यस्यचात्मीयवृत्तेरसंभवेधर्मप्रतियथोक्तनिष्ठांतत्त्वजतोवैश्येनयद्विक्रतव्यद्रव्यजातंतद्वर्जितंवक्ष्यमाणं वर्जनीयं धनवृद्धिकरं
 विक्रेयं तानि वर्जनीयान्याह ८५ सर्वेति सर्वान्चोद्यमानानधर्मान्यथासिद्ध्यर्थतिलपाषाणलवणपशुमनुव्यान्नविक्रीणीत
 रसत्वेनैवलवणस्यनिषेधसिद्धौविशेषेणनिषेधोदोषगौरवज्ञापनार्थं तच्चप्रायश्चित्तगौरवार्थमेवमन्यस्यापिपृथग्निषेधोव्या-

वैश्यवृत्त्यापिजीवंस्तुब्राह्मणःक्षत्रियोपिवा हिंसाप्रायांपराधीनांकृषियत्नेनवर्जयेत् ८३ कृषिंसा-
 ध्वितिसन्यतेसावृत्तिःसद्दिगहिता भूमिभूमिशयाश्चवहृतिकाष्ठमयोसुरवम् ८४ इदंतुष्टतिवैकल्या-
 त्यजतोधर्मनैपुणम् विदुपण्यसुद्धतोद्धारविक्रेयवित्तवृद्धलम् ८५ सर्वान्नुस्मानपोहतकृतान्नंचतिलैः
 सह अश्मनोलवणंचैवपशवोयचमानुषाः ८६ सर्वंचतातवरक्तशाणक्षौमाविकान्निच अपिचैत्सु
 ररक्तानिफलमूलतयोषधीः ८७ अपःशरूविषमांससोमंगंधाश्चसर्वशः क्षीरक्षौद्रदधिघृततैल-
 मधुगुडकुशान् ८८ आरण्याश्चपशून्सर्वान्दक्षिणश्चवयांसिच मद्यन्नीलचलाक्षाचसर्वाश्चैकशफा-
 स्तथा ८९

ख्येयः ८६ सर्वमिति सर्वंतंतुनिर्मितं वस्त्रं कुसुंभादिरक्तं वर्जयेत् शणक्षमातंतुमयान्याविकलोमभवानि
 चयद्यलोहितान्यपिभवेयुः तथापिनविक्रीणीततथाफलमूलगुडूच्यादीनिवर्जयेत् ८७ अपदति जललोहविषमांससोम
 क्षीरदधिघृततैलगुडदर्मानूतथागंधवन्तिसर्वाणिकर्पूरादीनिक्षौद्रमाक्षिकंमधुमधूच्छिष्टंसफ्यामरमधूच्छिष्टेतिपात्रवल्क्येनप-
 रितंवर्जयेत् ८८ आरण्यानिति आरण्यान्सर्वान्हस्तादीन्दक्षिणःसिंहादीन्तथापक्षिजलजंतून्मद्यादीन्एकशफाश्चाश्वादी-
 न्नविक्रीणीत ८९ काममिति कर्षकःस्वयमेवकर्षणेनतिलानुत्पीद्यद्रव्यांतरेणभिन्नान्उत्पत्यनंतरमेवनतुलासार्थंकालांतरं-

तादृश्यधर्मनिमित्तमिच्छतो विक्रीणीतनिषिद्धस्य तिलविक्रयस्य धर्मार्थमयं प्रतिप्रसक्तः ९० भोजनेति भोजनाभ्यंगदानव्यतिरिक्तं यदन्यन्निषिद्धं विक्रयादिति खानां कुरुते तेन पितृभिः सह कृमिलं प्राप्तः कुकुरपुरीषे मज्जति ९१ सद्य इति मांसलो क्षालवणा विक्रये ब्राह्मणस्तत् क्षणादेव पततीति दोषगौरवव्याख्यानार्थमेतत् पंचानामेव महापातकिनां पातित्यहेतूनां वक्ष्यमाणत्वात् क्षीरविक्रयात् व्यहेण शूद्रता प्राप्नोति एतदपि दोषगौरवात्प्रायश्चित्तगौरवरस्यापनार्थम् ९२ इतरेषामिति ब्राह्मणउक्तेभ्यो मांसादिभ्यो पांयतिषिद्धानां पण्यानां इच्छातो न तु यमादात् द्रव्यान्तरसंश्लिष्टानां सप्तरात्रविक्रयणेन वैश्यत्वं गच्छति ९३ रसेति रसागुडादयोरसै रृतादिभिः परिवर्त्तनीयाः लवणं पुनः रसांतरेण न परिवर्त्तनीयं सिद्धान्तं नामान्तेन परिवर्त्तनीयं तिलाधान्येन धान्यप्रस्थेनेत्येवंत-

कामसुत्याद्य कृष्यांतु स्वयमेव कृषी बलः विक्रीणीत तिलान् शूद्रान् धर्मार्थमचिरस्थितान् ९० भोजनाभ्यंगदानाद्यदन्यत्कुरुते तिलैः कृमिभूतः श्वविषायां पितृभिः सह मज्जति ९१ सद्यः पतति मांसेन लाक्षया लवणेन च व्यहेण शूद्रो भवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ९२ इतरेषां तु पण्यानां विक्रयादिह कृतमन्तः ब्राह्मणः सप्तरात्रेण वैश्यभावन्निश्च्यच्छति ९३ रसारसे निर्मातव्यान् त्वेव लवणं रसैः कृतान्तेन च कृतान्तेन तिलाधान्येन तत्समाः ९४ जीवे देतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयंगतः न त्वेव ज्यायसी रृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ९५ योलोभादयमोजा त्याजीवेदुःकृष्टकर्मभिः तराजानिधनं कृत्वा क्षिप्रमेव मवासयेत् ९६ वरस्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वलुहितः परधर्मेण जीवद्भिसद्यः पतति जातिनः ९७

तस्माः परिवर्त्तनीयाः ९४ जीवे

दिति क्षत्रियः आपदं प्राप्तः एतेनेत्यभिधाय सर्वेणेत्याभिधानात् ब्राह्मणगोचरतया निषिद्धेनापिरसादिविक्रयणेन वैश्यवज्जीवन् पुनः कदाचिद्ब्राह्मणजीविका माश्रयेत् न केवलं क्षत्रियः क्षत्रियवदन्योपि ९५ योलोभादिति योनिरुष्टजातिः सन् लोभादुल्लुष्टजातिविहितकर्मभिर्जीवेत् तराजागृहीतसर्वस्वं कृत्वा तदानामेव देशान्निःसारयेत् ९६ वरमिति विगुणमपि स्वकर्मकृत्याप्यनपरकीयं संपूर्णमपि समाज्जात्यन्तरविहितकर्मणा जीवन्तं क्षणादेव स्वजातिनः पततीति दोषोक्त्यर्थः ९७

वैश्य इति वैश्यः स्ववृत्त्याजीवितुमशक्नुवन् शूद्रवृत्त्यापि हिजातिशुश्रूषया उच्छिष्टभोजनादीन्यकुर्वन् वर्त्तते न स्तीर्णापल्लमशः शूद्रवृत्तितो निवर्त्तते ९८ अशक्नुवन्निति शूद्रः हिजातिशुश्रूषां कर्तुमक्षमः क्षुद्रवसन्नपुत्रकलत्रः सूपकारादि कर्मभिर्जीवेत् ९९ यैरिति पूर्वोक्तकारुकर्मविशेषाभिधानार्थं इदं यैः कर्मभिः कृतैर्हिजातयः परिचर्यन्ते तानि च कर्माणि त क्षणादीनि शिल्पानि च चित्रलिखितादीनि नानाप्रकाराणिकुर्यात् १०० वैश्येति ब्राह्मणवृत्त्यभावपीडितो अवसादं गच्छन् क्षत्रियवैश्यवृत्तिमनुतिष्ठेत् स्वधर्मो विगुण इत्युक्तत्वात् स्ववृत्तावेव वर्त्तमान इमां वक्ष्यमाणान्वृत्तिमनुतिष्ठेत् अतश्च विगुणप्रतिग्रहादिस्ववृत्त्यसंभवे परवृत्त्याश्रयणं ज्ञेयम् १०१ सर्वत इति ब्राह्मण आपदं प्राप्सः सर्वेभ्योपि निर्दिष्टतमेभ्यः क्रमेण प्रतिग्रहं कुर्यात् अत्रार्थान्तरन्यासो नामालंकारः यस्मात्पवित्र

वैश्यो जीवन् स्वधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् अनाचरन् च कार्याणि निवर्त्तते च शक्तिमान् ९८ अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं हि जन्मनाम् पुत्रदारात्ययं प्राप्नोतीति च कारुकर्मभिः ९९ यैः कर्मभिः प्रचरितैः शुश्रूष्यन्ते हिजातयः तानि कारुकर्माणि शिल्पानि विविधानि च १०० वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वपथि स्थितः अवृत्तिकर्षितुः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् १०१ सर्वतः प्रतिग्रहं हीयाद्वा ब्राह्मणस्त्वनयगतः पवित्रदुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते १०२ नाध्यापनाद्याजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाद्युसमाहिते १०३ जीवितात्ययमापन्नो योऽन्नमत्ति यतस्ततः आकाशमिव पकेन न स पापेन लिप्यते १०४ अजीगर्तः सुतं हंतुमुपासयेद्बुधुक्षितः न चालिप्यत पापेन क्षत्यतीकारमाचरन् १०५

गंगारय्योदकादिनाहु

प्यतीत्येतत् शास्त्रस्थित्या नोपपद्यते यस्मात् १०२ नाध्यापनादिति ब्राह्मणानामापदि गर्हिताध्यापनयाजनप्रतिग्रहैरधर्मो भवति यस्मात् स्वभावतः पवित्रत्वेनाग्न्युदकतुल्यास्ते १०३ जीवितेति यः प्राणात्ययं प्राप्सः प्रतिलोभजादन्नमश्नाति सोऽतस्मिन् क्षमिव कर्दमेन पापेन न संबध्यते अत्र परकृतिरूपोऽर्थवादः १०४ अजीगर्त इति ऋषिरजीगर्तारय्यो बुधुक्षितः स च पुत्रं शनः शोफनामानं सपं विक्रीतं यद्गोशतल्यभायविशसिताभूत्वा हंतुं प्रचक्रमेन च क्षत्यतीकारार्थं तथा कुर्वन् पापेन लिप्तः एतच्च बह्वच ब्राह्मणेभ्यः शोफारय्यानेषु व्यक्तमुक्तम् १०५

श्वमांसमिति वामदेवारव्यत्ररुषिर्दमीधर्मज्ञः क्षुधार्तः प्राणत्राणार्थं श्वमांसं खादितुमिच्छन् दोषेण न लिप्तवान् १०६ भरद्वाज
इति भरद्वाजराय्यीमुनिः महातपस्वी पुत्रसहितो निर्जने वने अरण्ये उपविष्टाक्षुधार्ताडितो वृधनाम्नस्तक्ष्णो बद्धाङ्गः प्रतिग्रहीतवान्
१०७ क्षुधार्त इति ऋषिर्विश्वामित्रो धर्माधर्मज्ञः क्षुधार्ताडितः चंडालहस्ताद्गृहीत्वा कुक्कुरजघनमांसं प्राक्षितुमध्यवसितवान् १०८
प्रतिग्रहादिति गर्हितानामप्यध्यापनयाजनप्रतिग्रहाणामध्यात्वा ब्राह्मणस्यासत्प्रतिग्रहो निरुद्धः परलोके नरकहेतुः ततश्चापदि
प्रथमं निर्दिताध्यापनयाजनयोः प्रवर्तितव्यं तदसंभवे तस्य प्रतिग्रह इत्येवं परमेतत् अत्र हेतुमाह १०९ याजनेति याजनाध्यापने
आपद्यनापदि च उपनयनसंस्कृतात्मनां हि जातीनामेव क्रियते प्रतिग्रहपुनर्निरुद्धजातेः शूद्रादपि क्रियते तस्मादसौ ताभ्यां गार्हितः ११

श्वमांसमिच्छन्नार्तः तु धर्माधर्मविचक्षणः प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् १०६ भरद्वाजः क्षु
धार्तस्तप्तपुत्रो विजने वने बद्धाङ्गः प्रतिग्रहाद्गृध्रोस्तक्ष्णो महातपाः १०७ क्षुधार्तश्चात्तुमुभ्यां गार्हिष्वा
मित्रः श्वजाघनीमु चंडालहस्ताद्गृहादाय धर्माधर्मविचक्षणः १०८ प्रतिग्रहाद्याजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि
प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रत्यविप्रस्य गार्हितः १०९ याजनाध्यापने नित्यं क्रियते संस्कृतात्मनाम् प्रतिग्रहस्तत्र
यते शूद्रादप्यात्यजन्मनः ११० जपहोमैरपैत्येनो याजनाध्यापनैः कृतम् प्रतिग्रहनिमित्तं तु त्यागेन तप
सैव च १११ शिलोच्छेदमुप्याददीतविप्रो जीवन् यतस्ततः प्रतिग्रहाच्छिलः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छः प्रशस्यते ११२
सीदद्भिः कुप्यमिच्छद्भिर्द्धनं वा पृथिवीपतिः याच्यः स्यात्स्नातकैर्विप्रैरदित्सस्यागम इति ११३

णादसत्यतिग्रहयाजनाध्यापनैर्यदुपपन्नं तस्यायश्चित्तप्रकरणे वक्ष्यमाणक्रमेण जपहोमैर्नश्यति असत्यतिग्रहजनितं पुनः प्रतिग्रह
हीतद्रव्यत्यागेन मासंगोष्ठेपयः पीत्येवमादिवक्ष्यमाणतपसाऽपगच्छति १११ शिलोच्छेदोति ब्राह्मणः स्ववृत्त्या जीवन् यतस्ततो
पिशिलोच्छेदगृणहीयात् ननु तत्संभवे असत्यतिग्रहं कुर्यात् यस्मात् प्रतिग्रहात् शिलः प्रशस्तः संजयति कानेकधान्योन्नयनं शि
लस्ततोऽप्युच्छः श्रेष्ठः एकेकधान्यादिगुडकोच्चयनमुच्छः ११२ सीदेति स्नातकैर्ब्राह्मणैर्धनमावात् धर्माधर्मकुटुंबावसादेगच्छद्भिः

सुवर्णरत्नतत्त्वतिरिक्तं धान्यवस्त्रादिकुप्यधनं यागाद्युपयुक्तं हिरण्याद्यपि आपत्तकरणात्क्षत्रियोऽप्युत् शस्त्रवर्तेयिष्वित्यः स्यात्
 पश्यदातुं नेच्छति कृपणत्वेनावधारितः सत्याज्यो न याचनीय इत्यर्थः मेधातिथिगोविंदं राजौ तु त्यागमहतीति तत्स्थत्यागे न वस्तव्यमिति
 व्याचक्षाते ११३ अकृतं चेति अकृतमनुष्ठसस्यं क्षेत्रं तत्कृता दुस्तसस्थात्सतिग्रहे दोषरहितं तथा गोछागमेष हिरण्यधान्यसिद्धार्था
 नाम ध्यात्पूर्वपूर्वं अदुष्टम् ततश्चैषां पूर्वपूर्वसंभवे परः परो ज्ञेयः ११४ सप्तेति दयाद्याः सप्तधनांगमाः यथा धनाधिकारं धर्मादनपेतास्त
 त्रदायोऽन्वयागतधनं लाभो निध्यादेः मैत्र्यादिलब्धस्य च ऋयः प्रसिद्धः एते त्रयश्चतुर्णामपि वर्णानां धर्म्याः जयधनं विजयत्वेन क्षत्रि
 यस्मर्धर्मा प्रयोगो वृत्त्यादिधनस्य कर्मयोगश्चरूपिवाणिज्ये एतौ प्रयोगौ वैश्यधर्म्ये सत्यं तिग्रहो ब्राह्मणस्य धर्म्यः एवं चैतेषां धर्मत्ववच
 नादेतदभावे अन्येषां नापदिहितेषु वृत्तिकर्मास्तु प्रवर्तितव्यं तदभावे चापदिहितेषु प्रकृतेष्वित्येतदर्थमेतदिहोच्यते ११५ विद्येति आ

अकृतं च कृतास्ते त्रैलोक्ये जायिकमेव च हिरण्यं धान्यमन्त्रं च पूर्वपूर्वं मदीयवत् ११४ सप्तवित्तागमाध
 म्यादायो लाभः ऋयः ज्ञेयः प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्यं तिग्रह एव च ११५ विद्याशिल्पं भृतिः सेवागौरव्यं वि
 पणिः कृषिः धृतिर्भक्ष्यकुसीदं च दशजीवनहेतवः ११६ ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिर्नैव प्रयोजयेत्
 कामं तुरवलुप्य मायं दद्यात्पापीयसे ११७ चतुर्थमाददानोपि क्षत्रियो भागमापदि प्रजारक्षन्
 परशक्त्या किल्बिषात्प्रतिमुच्यते ११८

पत्तकरणाज्जीवनहेतव इति निर्देशात् एषां मध्ये ययावृत्त्यायस्यानापदि न जीवन्तया
 तस्यापद्यप्यनुज्ञायते यथा ब्राह्मणस्य भृतिसेवादि एवं शिल्पादावपि ज्ञेयं विद्यावेदविद्याव्यतिरिक्ता वैद्यतर्कविषा पनयनादिविद्या
 सर्वेषामापदि जीवनार्थं ननु धृतिशिल्पगंधसुत्तयादिकरणं भृतिः मैत्र्यभावेन चेतनग्रहणं सेवापराज्ञासंपादनं गौरव्यं पशुपाल्यं
 विपिनिर्वणिज्या कृषिः सत्यं कृता धृतिः संतोषः तस्मिन्सति अल्पकेनापि जीव्यते मैत्र्यं भिक्षासमूहः कुसीदं वृत्त्या धनमयोगः सत्यं
 कृतोपि इत्येभिर्दशभिरापदि जीवनीयम् ११६ ब्राह्मण इति ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्ध्यादिधनमापद्यपि न प्रयुंजीत किंतु निरुष्ट
 कर्मणा धर्मार्थमनुकल्पितया वृत्त्या प्रयुंजीत इदानीं राज्ञा मापद्धर्माह ११७ चतुर्थमिति राज्ञो धान्यादीनामष्टम इत्याद्युक्तं स

आपदिधान्यादेश्वतुर्थमपिभागंकरार्थं गृणहृत्परयाशक्त्याप्रजारक्षण अधिककरग्रहणपापेननसंबध्यतेकस्मात्पुनरापद्यपि रा
शोपिरक्षणमुच्यतेयस्मात् ११८ स्वधर्मदति राज्ञःशत्रुविजयःस्वधर्मोविजयफलंयुद्धमित्यर्थःप्रजारक्षणप्रयुक्तः यदि कुतश्चिद्भयं
स्यात्तदानसुद्धपराङ्मुखोभवत्एवंचशस्त्रेणवैश्यान्रक्षित्वातेभ्योधर्मादनपेतमासपुरुषैर्बलिमाहारयेत्कोसौबलिस्त
माह ११९ धान्यदति धान्येविंशउपचयेवैश्यानामष्टमंभागंशुल्कमाहारयेत् धान्यानांद्वादशोपिभागउक्तः आपद्यमष्टमउच्य
ते अत्यंतापदिप्रागुक्तश्चतुर्थोवेदितव्यः तत्रापिविंशंश्राह्यंतथाहिल्यादीनांकार्षापणस्थानानांविंशतितमंभागंशुल्कगृणहीया
तत्रापिपंचाशद्भागआदेयोराज्ञापशहिरण्ययो रित्यापदिपंचाशद्भागउक्तः आपद्ययंविंशउच्यते तथाशूद्राःकारवः सूपकारादयः
शिल्पिनः तक्षादयः कर्मणोवोपकुर्वीतनतुतेभ्य आपद्यपिकरोग्राह्यः १२० शूद्रस्त्विति शूद्रोब्राह्मणस्यशूषयाजीवन्यदिरुति

स्वधर्मोविजयस्तस्यनाहवेस्यात्यराङ्गुरवः शस्त्रेणवैश्यान्रक्षित्वाधर्म्यमाहारयेद्वलिम् ११९ धान्ये
ष्टमविंशंशुल्कविंशंकार्षापणावरम् कर्मपकरणाःशूद्राःकारवःशिल्पिनस्तथा १२० शूद्रस्तुवृत्ति-
माकाक्षन्क्षत्रमाराधयेद्यदि धनिनवाप्युपाराध्यवैश्यंशूद्रोजिजीविषेत् १२१ स्वर्गार्थमुभयार्थं
वाविप्रानाराधयेत्तुसः जातब्राह्मणशब्दस्यसाह्यस्यकृतकृत्यता १२२ विप्रसेवैवशूद्रस्यविशिष्टं कर्म
कीर्त्यते यदतोऽन्यद्विकुरुतेतद्भवत्यस्यनिष्फलम् १२३ प्रकल्यातस्यतेवृत्तिःस्वकुटुंबाद्यथार्हतः श
क्तिचावेक्ष्यदाक्ष्यचभृत्यानांचपरिग्रहम् १२४

माकाक्षेत्तदाक्षत्रियंपरिचर्यतेतदभावेधनिनंवैश्यंपरिचर्यजीवितुमिच्छेत्
द्विजातिसुशूषणासामर्थ्येनुप्रागुक्तानिकर्माणिकुर्यात् १२१ स्वर्गार्थमिति स्वर्गासाध्यर्थंस्ववृत्तिलिप्साार्थंवाब्राह्मणानेवशूद्रःपरिचरे
तस्माज्जातोब्राह्मणाश्रितोयमितिशब्दोयस्यशाकपार्थिवादित्वात्समासः सास्यशूद्रस्यकृतकृत्यतातद्वापदेशतया असौकृतकृत्यो
भवतियतएवमतः १२२ विप्रेति ब्राह्मणपरिचर्येवैवशूद्रस्यकर्मतरेभ्यः प्ररुष्टं कर्मशस्त्रेऽभिधीयतेयस्मादेतद्वातिरिक्तंयदसौकर्म-
कुरुतेतदस्यनिष्फलंभवतीतिपूर्वस्तत्पर्यंतंनत्वन्यनिवृत्तयेपाकयज्ञादीनामपिततस्यविहितत्वात् १२३ प्रकल्येति तस्यपरिचार .

दस्यपरिचर्यासामर्थ्यं कर्मोत्साहेयुत्रादिसर्तव्यपरिमाणं नावेक्ष्यते ब्राह्मणेः स्वगृहादनुकूलप्राप्तिविकाकल्पनीया १२४ उच्छिष्ट
 मिति तस्मै प्रकृताश्रितशूद्राय प्रकृतावशिष्टान्नं ब्राह्मणेर्देयं एवं च न शूद्राय गतिं दद्यात् नोच्छिष्टमित्यनाश्रितशूद्रविषयमवतिष्ठ
 ते तस्माज्जीर्णवस्त्रासारधान्यजीर्णवस्त्रपरिच्छदोस्मै देयः १२५ न शूद्र इति लक्षणादिभक्षणेन शूद्रेण किंचित्पातकं भवति न तु ब्र-
 ह्मवधादावपि अहिंसासत्यमित्यादेशात्तुर्वर्ण्यसाधारणत्वेन विहितत्वात् न चाप्युपनयनादिसंस्कारमर्हति नास्याग्निहोत्रादिधर्मैश्च
 धिकारोस्ति अनिहितत्वात् न च शूद्रविहितत्वात् साक्यज्ञादिधर्मादस्य निषेधः एवं चास्य सर्वस्य सिद्धार्थत्वात् अयं श्लोक उक्तार्थवादः
 १२६ धर्मेति येषु न शूद्राः स्वधर्मवेदिनो धर्मप्राप्तिकामास्तैर्वर्णिकानामाचारमनिषिद्धमाश्रिताः ते न संस्कारेण मंत्रेण पंचयज्ञान्न
 हापयेदिति वाच्यं लभ्यवचनात् न संस्कारमंत्रेण तत्रांतररहितं पंचयज्ञादिधर्मस्तु पूर्वाणामप्रत्ययवयंतिरव्यातिचलोकेलभ्यते १२७

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानिवसनानि च पुलाकाश्चैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छदाः १२५ न शूद्रे पा-
 तकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति नास्याधिकारो धर्मेस्ति न धर्मात्प्रतिषेधेन न १२६ धर्मेऽप्यवस्तु धर्मज्ञाः
 सतां यत्तमनुष्ठिताः मंत्रवृज्जन्मुद्व्यतिप्रशंसाप्राप्नुवन्ति च १२७ यथा यथा हि स ह्युत्तमातिष्ठत्यनसू-
 यकः तथा तथैव च सुचलोकप्राप्नोत्यनिदितः १२८ शक्तेनापि हि शूद्रेण न कुर्यादधनसंचयः शूद्रो हि ध-
 नमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते १२९ एते च तुर्णावर्णानामापद्वर्माः प्रकीर्तिताः यान्सम्यगनुतिष्ठतां
 व्रजति परमा गतिम् १३०

यथेति परगुणानिंदकः शूद्रो यथा यथा हि जात्याचारमनिषिद्धमनुतिष्ठति तथा तया जनैर-
 निंदित इह लोके उच्छिष्टः स्मृतः स्वर्गादिलोकं च प्राप्नोति १२८ शक्तेनापीति धनार्जनसमर्थेनापि शूद्रेण पोष्यवर्गसंचर्द्धनपंचय-
 ज्ञादधिकं बहु धनसंचयोनं कर्तव्यः यस्मान् शूद्रो धनं प्राप्य शास्त्रानभिज्ञत्वेन धनमदात्तुं शूद्रायाश्चाकरणात् ब्राह्म-
 णानेव पीडयतीत्युक्तस्यानुवादः १२९ एते इति अभीचतुर्णां वर्णानां आपद्यनुष्ठेयाधर्मा उक्ता यान्सम्यगाचरंतो विहितानुष्ठाना-
 न्निषिद्धानाचरणाच्च निष्पापतया ब्रह्मज्ञानलाभेन परमा गतिमोक्षलक्षणालभन्ते १३०

एषधर्मेति 'अयंचतुर्णावर्णानामाचारः समग्रतः कथितः अंतर्जलं प्रोषयश्चित्तानुष्ठानं शुभमभिधास्यामि १३१ इति श्रीकुल्लुक
भट्टविरचितायां मन्वर्थसुक्तावल्यां दशमोऽध्यायः १० ७ ७ ७ सांतानिकमिति नवैतानिति नन्वतः परमं प्रवक्ष्यामि
प्रायश्चित्तविधिं शुभमिति प्रायश्चित्तस्य वक्तव्यतया प्रतिज्ञातत्वात् सांतानिकादिभ्यो देयमित्यादेः कः प्रस्ताव उच्यते दानेनाकार्यकारिण
इति प्रागुक्तत्वात् दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशकुवन्नित्यादेश्ववक्ष्यमाणत्वात् प्रकृष्टप्रायश्चित्तार्थकदानपात्रोपन्यासः प्रकृतोपयुक्त
एव यणोपमधर्मादिव्यतिरिक्तप्रायश्चित्तादिर्नैमित्तिकधर्मकथनार्थत्वाच्चाध्यायस्य अन्यस्यापि नैमित्तिकधर्मस्यात्रोपन्यासो युक्तः २
प्रयोजनत्वाद्वा हि वाहस्य सांतानिको विवाहार्थी यस्यमाणो अवश्यं कर्तव्यज्योतिष्टोमादियोगं विकीर्षुः अध्वगः पांथः सर्ववेदसः कृतसर्वस्व
दक्षिणविश्वजित्प्राग विद्यापुरोर्ग्रासाच्छादनाद्यर्थः एवं पितृमात्रार्थवपि स्वाध्यायार्थस्वाध्यायाध्ययनकालीनाच्छादनाद्यर्थमिहान्ता

एषधर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् १३१ इति-
मानवेधमंशास्त्रेभृगुप्रोक्तायां संहितायां दशमोऽध्यायः १० ७ ७ ७ सांतानिकं यक्ष्यमाण
मध्वगं सर्ववेदसम् गुर्वथ पितृमात्रार्थस्वाध्यायाद्युपतापिनः १ नवैतान् स्नातकान्विद्या ब्राह्मणान्धर्म
भिक्षुकान् निःस्वेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः २ एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणम् इ
तरेभ्यो बहिवेदि कृतान्मदेयमुच्यते ३ सर्वरत्नानिराजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ब्राह्मणान् वेदविदुषो य
ज्ञार्थं च वेदक्षिणाम् ४ कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योधि गच्छति रतिमात्रं फलतस्य द्रव्यदातुस्तु-
संततिः ५

रीडपतापीरोगी एतान्मव ब्राह्मणान्धर्मभिक्षाशीलान् स्नातकान् जानीयात् एतेभ्यो निर्दनेभ्यो गोहिरण्यादिदीय
त इति दानं विद्याविशेषानुरूपेण दद्यात् १ २ एतेभ्य इति एतेभ्यो नव ब्राह्मणश्रेष्ठेभ्यो अंतर्वेदिसदक्षिणमन्नं दातव्यम् एत
द्यतिरिक्तेभ्यः पुनः सिद्धान्मव बहिवेदि देयत्वेनोपदिश्यते धनदानेनैव नियमः ३ सर्वेति सजापुनः सर्वस्वानिमाणि सुक्तादीनि यागोपयो
ग्यानि च दक्षिणार्थं धनं विद्यानुरूपेण वेदविदो ब्राह्मणान् स्वीकारयेत् ४ कृतोति यः सभार्यः संतत्यर्थादिनिमित्तं तरेणापरान् दान-
रान् भिक्षित्वा करोति तस्य रतिमात्रं फलं धनदातुः पुनस्तदुत्पन्नान्यपत्यानि भवंतीति निंदातिशयः नैव विधेन धनं याचित्वाऽन्यो विवाहः

कर्त्तव्यं नाप्येवंविधाय नियमतो धनं देयमिति ५ धनानीति धनानि गोघ्नहिरण्यादीनि शक्त्यनतिक्रमेण ब्राह्मणेषु वेदज्ञेषु विविक्तेषु पुत्रकलाद्यवसक्तेषु प्रतिपादयेत् इति शास्त्रं स्वर्गाभिर्भवतीति ६ यस्येति यस्यावश्यमप्यभरणार्थं वर्षत्रयपर्याप्तं तदधिकं वा भक्तादि स्यात्सकाम्यसोमयागं कर्तुमर्हति नित्यस्य पुनर्यथा कथं चिदवश्यं कर्त्तव्यत्वात् नान्यनिषेधः अतएव समांते सोमिकैर्मरैरिति नित्यविषयत्वमुक्तवान् ७ अत इति त्रैवार्षिक्यनादल्यधने सति यः सोमयागं करोति तस्य प्रथमसोमयागो नित्योऽपि न संपन्नो भवति स तराहितीययागः काम्यः ८ शक्त इति यो बहुधनत्वाद्दानशक्तः स च अवश्यमभरणीयेषु पितृमात्रादिज्ञातिजने दौर्गत्यात् दुःस्वोपेते स नित्यशौर्थ्यमन्येभ्यो ददाति स तस्य दानविशेषो धर्मप्रतिरूपको न तु धर्म एव मध्यापातो मधुरोपक्रमः प्रथमं यशस्करत्वात् विषास्वादश्चा

धनानित्यं या शक्तिविशेषेषु प्रतिपादयेत् वेदवित्तां विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गसंभ्रुते ६ यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं योऽसि मृत्युवृत्तये अधिकं वापि विद्येत सोमं पातुमर्हति ७ अतः स्वल्पीयसि द्रव्येयः सोमं पिबति हि जः स पीतसोमं पूर्वापि न तस्याभौति तत्फलम् ८ शक्तः पूजने दाता स्वजने दुःस्वजीविनि मध्यापातो विषास्वादः स धर्मप्रतिरूपकः ९ मृत्यानां सुपरोधेन यत्करोत्यौर्ध्वदेहिकम् तद्भवत्यसंख्योदकं जीवतश्च मृतस्य च १० यज्ञश्चेत्यतिरुद्धः स्यादकेनांगेन यज्यनः ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिकैः सति राजनि ११ यो वैश्यः स्याद्बहुपशून् हनि क्रतुरसोमपः कुटुंबात्तस्य तद्व्यमाहरेद्यज्ञसिद्धये १२

तेन रक्तफलत्वात्तस्मादेतन्मकार्यम् ९ मृत्यानां मि-

ति पुत्रदाराद्यवश्यमर्त्तव्यपीडनेन यत्पारलौकिकधर्ममुद्घादनादिकरोति तस्य दातुर्जीवितो मृतस्य च तद्दानं दुःस्वफलं भवतीति पूर्वकीर्त्यादिदृष्टार्थदानप्रतिषेधः अयं लक्ष्यार्थदानप्रतिषेधः १० यज्ञश्चेति यो वैश्य इति क्षत्रियादेर्यजमानस्य विशेषतो ब्राह्मणस्य यदि यज्ञ इतरांगसंपत्तौ सत्यामेकेनांगेनासंपूर्णः स्यात् तदा यो वैश्यो बहुपश्वादिधनः पाकयज्ञादिरहितो असोमयाजीतस्य गृहान्तदंगोचितं द्रव्यं बलेन चौर्येण वाहरेत् एतच्च धर्मप्रधाने सति राजनिकार्यं सहिशास्त्रार्थमनुतिष्ठंतं न निगृह्णाति ११ १२ आहरेदिति यज्ञस्य हि धांगवैकल्ये सति तानि त्रीणि चांगानि द्वे चांगे यैश्चादलाभे सति निर्विशकं मृत्युदस्य गृहात् बलेन चौर्येण वाहरेत् य

۹۹۹

लभ्यतेततोहर्तव्यंयदिवासौधनस्वामीपृच्छति किन्निमित्तं कृतं इति पृच्छते निमित्तं चौर्यदेवक्तव्यम् १७ ब्राह्मणोति-
पिनिमित्तेषु क्षत्रियेण ब्राह्मणस्य धनं ततोपकृष्टत्वात् न हर्तव्यं समानन्यायतया तु वैश्यभूदाभ्यां उत्कृ-
द्गृहीहिताननुष्ठापिनोः पुनर्ब्राह्मणक्षत्रियोरत्यन्तापदि क्षत्रियो हर्तुमर्हति १८ योऽसाधुभ्य इति योहीनकर्मादिभ्यः उ-
त्कृष्टेभ्योऽभिहितेषु पिनिमित्तेषु उत्तानुरूपं यज्ञांगादिसाधनं कृत्वा साधुभ्य उत्कृष्टेभ्य ऋत्विगादिभ्यो धनं ददाति स यस्याप-
हरति तद्दुर्जितं नाशयति यस्मै तद्ददाति तद्दोर्गत्याभिघातादित्येवं ह्यवप्यात्मानमुदुपं कृत्वा दुःस्वप्नोचयति १९ छ छ

यद्भनमिति यज्ञशीलानां यद्भनंतद्यागादौ विनियोगात् देवस्वविद्वांसो मन्यन्ते यागादिभूत्यानां तु यद्भनंतर्द्धमविनियोगाभावादास्तस्व
सुच्यते अतस्तदप्यपहृत्य यागसंपादनात् देवस्ववर्त्तव्यम् २० नतस्मिन्निति तस्मिन्नुक्तनिमित्ते चौर्यबलात्कारकुर्वाणो धर्मप्रधानो रा
जादंडन्नकुर्यात् यस्माद्वाज्ञो मूढत्वाद्वा ह्यणः क्षधावसादं प्राप्नोति ततश्च २१ तस्येति तस्य ब्राह्मणस्यावश्यमभरणाय पुत्रादिवर्गज्ञात्वा
श्रुताचारोचिततदनुकूपां वृत्तिकल्पयेत् २२ कल्पयित्वेति अस्य ब्राह्मणस्य जीविकां विधाय शत्रुचौरादेः सर्वतोरक्षयेत् यस्माद्वा
ह्यणाद्रक्षितान्तस्य धर्मेषु द्वागं प्राप्नोति २३ नयज्ञार्थमिति यज्ञसिद्धये धनं ब्राह्मणः कदाचिन्नशूद्राद्याचेत् यस्माच्छूद्राद्याचि
त्वाय जंकुर्वाणो मृतश्चंडालो भवति अतो याचननिषेधात् शूद्राद्याचितोपस्थितं यज्ञार्थमप्यविरूढम् २४ यज्ञार्थमिति यज्ञसिद्धये

यद्भनं यज्ञशीलानां देवस्वतद्दिदुर्बुधाः अयज्वनांतु यद्विहितमास्तरस्वतद्दुच्यते २० नतस्मिन्धारयेदंड
धार्मिकः पृथिवीपतिः क्षत्रियस्याहिबालिभ्याद्वा ह्यणः सीदति क्षधा २१ तस्य मृत्युजन्मज्ञात्वा स्वकुटु
बान्महापातः श्रुतशीले च विज्ञाय वृत्तिधर्मोपकल्पयेत् २२ कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिचरक्षेदेन समततः श
जाहिधर्मेषु द्वागं तस्मात्प्राप्नोति रक्षितात् २३ नयज्ञार्थं धनं शूद्रादिभोभिर्क्षेतकहिंचित् यजमानो हि भि
क्षित्वा चंडालः प्रेत्य जायते २४ यज्ञार्थमर्थमिदं क्षित्वा योनसंवेप्रयच्छति स्याति भासता विप्रः काकता वा
शतसुमाः २५ देवस्वब्राह्मणस्वचालोभेनोपहिंसित्यः स पापात्मा परलोके गृध्रोच्छिष्टेन जीवति २६
इष्टिर्वैश्वानरी नित्यन्निर्वपेदब्धूपर्यये कृतानां पुशसोमानान्निष्कृत्यथमसंभवे २७ आपत्कल्पेन यो
धर्मं कुरुते नापदि हिजः सनाप्नोति फलं तस्य परत्रेति विचारितम् २८ धंधनं याचित्वा यो यज्ञे सर्वन्नविनियुक्ते

सशतं वर्षाणि भासत्वं का फलं वा प्राप्नोति २५ देवस्वमिति प्रतिष्ठादिदेवतार्थमुत्सृष्टं धनं देवस्वब्राह्मणस्वच यो लोभादपहरति स पा
पस्वभावोजन्त्यांतरे गृध्रोच्छिष्टेन जीवति २६ इष्टमिति समाप्ते वर्षे द्वितीयवर्षस्य प्रवृत्तिरशब्दपर्ययं चैत्रशुक्लादिवर्षप्रवृत्तिः तत्र सं
स्थे वैश्वानरीमिष्टिं विहितसोमयागासंभवे तदकरणदोषनिर्हरणार्थं सर्वदा शूद्रादित उक्तधनग्रहणरूपा मिष्टिकुर्यात् २७ आपदि
ति आपदिहितेन विधिना योऽनापदि धर्मं लुप्तानं हिजः कुरुते तस्य तत्परलोके निष्फलं भवतीति मन्वादिभिर्विचारितम् २८ ७५

विन्वेरिति विन्वेदेवात्येदेयैः साध्येऽतथा महर्षिभिर्ब्राह्मणैर्मरणाद्भौतैरापत्कमुख्यस्य विधेः सोमादेर्वैश्वानर्यादिः प्रतिनिधिर-
नुष्ठितोऽसौ मुख्यासंभवे कार्यः न तु मुख्यसंभवे २९ प्रप्सुरिति यो मुख्यानुष्ठानसंपन्नः सन् आपद्दिहितेन प्रतिनिधिना अनुष्ठानं-
करोति तस्य दुर्बुद्धेः पारलौकिकं अप्सु दय रूपं प्रत्यवायपरिहारार्थं फलं च न भवति आपत्कल्पेन यो धर्ममित्यनेनोक्तमप्येतत् शास्त्रा-
दरायं पुनरुच्यते ३० नेति धर्मज्ञो ब्राह्मणः किं निदय्य पुरुषं नराजः कथयेत् अपितु स्वशक्त्यैव वक्ष्यमाणान्भिचारादिनापका-
रिणो मनुष्यान् निगृणहीयात् ततश्च स्वकीयधर्मविरोधादपहृष्टापराधकरणे सत्यभिचारादिन दोषायेत्येवं परमतमेतत् न त्वभि-
चारो विधीयते राजनिवेदनं वा निषिध्यते ३१ स्ववीर्यादिति यस्मात्स्वसामर्थ्याद्वाजसामर्थ्याच्च पराधीनराजसामर्थ्यापेक्षया

विन्वेऽतथा महर्षिभिः आपत्कमुख्यस्य विधेः प्रतिनिधिः कृतः २९ प्रप्सुः प्रथम-
कल्पस्य योऽनुकल्पेन वृत्तते न सांपरायिकं तस्य दुर्मते विद्यते फलम् ३० न ब्राह्मणो वेदयत् किंचिद्वाज-
निधर्मवित् स्ववीर्येणैव तान् शिष्यान् मानवानपकारिणः ३१ स्ववीर्याद्वाजवीर्याच्च स्ववीर्यबलवत्तरसू-
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृणहीयादरीन् हिजः ३२ श्रुतीरथर्वागिरसीः कुर्यादित्यभिचारयन् वाक्शरश्च
कैब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् हिजः ३३ क्षत्रियो वाहुवीर्येण तरेद्वापदमात्मनः धनेन वैश्यश्चूद्रौ तु जपहो-
मैर्दिजात्तमः ३४ विधाताशासितावक्तामैत्रो ब्राह्मण उच्यते तस्मै नाकुशलं ब्रूयान्न शुक्लागिरमीरयेत् ३५

मर्थमेव स्वाधीनत्वाद्दलीयः तस्मात्स्वेन वीर्येणैव शत्रून् ब्राह्मणो निगृणहीयात् तत्किं स्ववीर्यमित्याह ३२ श्रुतीरिति अथर्ववेदं
गिरसीर्हृष्टाभिचारश्चुतीरविचारयत्कुर्यात् तदर्थमभिचारमनुतिष्ठेत् इत्यर्थः यस्मादभिचारमंत्रोच्चारणात्मिका ब्राह्मणस्य वागेव
शस्त्रकार्यकरणात् शस्त्रेतेन ब्राह्मणः शत्रून् हन्यात् ३३ क्षत्रिय इति क्षत्रियः स्वपौरुषेण शत्रुतः परिभवत् क्षणात्मात्मन आपदन्नि-
स्तरेत् वैश्यश्चूद्रौ पुनः प्रतिकर्षे धनदानेन ब्राह्मणस्तभिचारात्मकैर्जपहोमैः ३४ विधातेति विहितकर्मणामनुष्ठाता पुत्रशिष्या-
दानां शास्ता प्रायश्चित्तादिधर्माणां वक्ता सर्वभूतमैत्रो मथानो ब्राह्मण उच्यते तस्मै निगृह्यतामयमित्येवं अनिष्टं ब्रूयात् नाप्याक्रो-

शंवाचं वागदं डधिदंडरूपांतस्थोच्चारयेत् ३५ नवैदिति कन्या अनूदापितरूपांतस्था अल्पाध्यायिभूर्व्याध्यादिपाडितालुपनीताः
 श्रोतान्सायंप्रातर्होमान्कुर्युः हावयेदिति प्रसक्तावयंकन्यादीनां प्रतिषेधः ३६ नरक इति एते कन्यादयो होमं कुर्वीणानरकं गच्छंति
 यस्य तदग्निहोत्रं प्रतिनिधिरूपेण कुर्वति सोऽपि नरकं गच्छति तस्मात् श्रोतकर्म प्रवीणः समस्त वेदाध्यायी होता कार्यः ३७ प्राजाप-
 त्यमिति आधाने प्राजापत्यमन्त्रं प्राजापतिदेवताकंधनसंपत्तौ सत्यां ब्राह्मणो दक्षिणामदत्त्वा कृते व्याधाने अनाहिताग्निर्भवति आधा-
 नफलं न लभते तस्मादाधाने अश्वं दक्षिणां दद्यात् ३८ पुण्यानीति अथावा न्वशी कृतं द्रियः यज्ञव्यतिरिक्तानि तीर्थयात्रादीनि क-
 र्माणि पुण्यानि कुर्वीत न तु शास्त्रोक्तदक्षिणातोऽल्पदक्षिणैर्यजेत यज्ञोपकारार्थत्वाद् दक्षिणायाः स्वल्पेनाप्युद्देगादिदोषनिषेधार्थं

नवैकन्या न युवतिर्नाल्पविद्यो न बालिशः होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्तो नासंस्कृतस्तथा ३६ नरको हि पतंत्येते
 जुहूतः स च यस्य तत् तस्माद्देवान् कुशलो होता स्याद्देवपारगः ३७ प्राजापत्यमदत्त्वा अमग्न्या धेयस्य दक्षिणा-
 म् अनाहिताग्निर्भवति ब्राह्मणो विभवे सति ३८ पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अदधानो जितेन्द्रियः न त्वल्पदक्षिणै-
 र्यज्ञैर्यजेते ह कथंचन ३९ इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्तिं प्रजाः पशून् हंत्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पध-
 नो यजेत् ४० अग्निहोत्रं पविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः चांद्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमं हितम् ४१
 येशूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ऋत्विजस्तो हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ४२

मिदं वचनम् ३९ इन्द्रि-

याणीति ऋक्षरादीनि इन्द्रियाणि जीवतः ख्यातिरूपं यशः स्वर्गायुषी मृतस्य ख्यातिरूपां कीर्तिमपत्यानि पशून् श्वाल्यदक्षिणो य-
 ज्ञः नाशयति तस्मादल्पदक्षिणादानेन यागं न कुर्यात् ४० अग्निहोत्रीति अग्निहोत्री ब्राह्मणः इच्छातोऽग्निषु सायंप्रातर्होमान् कृत्वा
 मासं चांद्रायणं चरेत् यस्माद् वीरः पुत्रः तस्य हत्याहननं तत्तुल्यमेतत्तथा च श्रुतिः वीरहावा एष देवानां भवति योऽग्निमुद्दासयते अन्येतु मा-
 समपविध्येति समर्थयंति ४१ येशूद्रादिति येशूद्रादधिगम्यार्थं प्राप्य सामान्याभिधानेन याचनेन वा अर्थस्ती कृत्य तृषलाग्न्युपसेविना
 मिति यस्य माणसिगादाधानपूर्वकमग्निहोत्रमनुतिष्ठंति ते शूद्राणां मेव याजकाः न तु ते पातकलं भवति अतस्ते वेदादिषु निर्दिताः ४२

तेषामिति तेषां शूद्रधनाहिताग्निपरिचारिणां मूर्खाणां मूर्खिणां दंष्ट्राशूद्रः तेन दानेन सततं परलोके दुःखेभ्यो निस्तरति न तु यज
मानानां फलं भवति ४३ अकुर्वन्मिति नित्यं यद्विहितं संध्योपासनादिनैमित्तिकं च शिवस्पर्शादौ स्नानादितदकुर्वन् तथा प्रतिषिद्धं हिं
साद्यनुतिष्ठन्नविहितनिषिद्धेषु अत्यंतासक्तिं कुर्वन्नरो मनुष्यजातिमात्रं प्रायश्चित्तमर्हति नन्विद्वियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतद
तिनिषेधात् निर्दितपदेनैव प्रसक्तश्चेद्वियार्थेषु पिसंगृहीतं अतः पृथक् न वक्तव्यं उच्यते अस्थस्नातकव्रतेषु पाठान्तव्रतानीमानि
धारयेदित्युक्तमन्त्रार्थप्रतिषेधः किंतु व्रतविधेः तर्ह्यकुर्वन्मिति न कर्मत्वेनैव प्राप्तात् पृथक् न वक्तव्यमिति चेन्न स्नातकेतरविषय-
त्वेनास्य सविषयत्वात् ४४ अकामतइति अबुद्धिरुतेपापे प्रायश्चित्तं भवतीत्याहुः पंडिताः एके पुनराचार्याः कामतैः कृतेपापे प्रायश्चि
तं भवतीत्याहुः एतच्च पृथक् शुल्यभियानं प्रायश्चित्तगौरवार्थं श्रुतिनिदर्शनादिति इंदोयतीन्सालाहं कैम्यः प्रायश्चित्तं तमश्रीला

तेषां सततमज्ञानां वृषलाग्न्युपसोविनाम् पदामस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणिसंतरेत् ४३ अकुर्वन्मिति
कर्मनिदितं च समाचरन् प्रसक्तश्चेद्वियार्थेषु प्रायश्चित्तीयतेनरः ४४ अकामतः कृतेपापे प्रायश्चित्तं वि
दुर्बुधाः कामकारकृतेष्व्याहुरेकेश्रुतिनिदर्शनात् ४५ अकामतः कृतं पापं चेदाभ्यासेन सुहृयति काम
तं कृतं मोहात् प्रायश्चित्तेः पृथग्विधैः ४६ प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य देवात्पूर्वकृतेन वा न ससर्गं व्रजेत्सद्भिः
प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ४७

वागैत्यवदत्सप्रजापतिमुपाधावत्तस्मात्तमुपह्वयं प्रायश्च्छदिति अस्यार्थः इंदोयतीन्बुद्धि
दत्तवान् समायश्चित्तार्थं प्रजापतिसमीपमगमत्तस्मै प्रजापतिरुपह्वारव्यं कर्म प्रायश्चित्तं दत्तवान् अतः कामकारकृतेष्व
तम् ४५ अकामतइति अनिच्छातः कृतं पापं चेदाभ्यासेन रुद्धातिनश्यति चेदाभ्यासेनेतिकामकृतविषयप्रायश्चित्तापेक्षया लघु
प्रायश्चित्तोपलक्षणार्थं प्रायश्चित्तान्तरेणापि विधानात्सारागदेषादिव्यामूढतया पुनरनिच्छातः कृतं नानाप्रकारैः प्रायश्चित्तैर्विधाधनत-
पोभिः शुल्यतीतिगुरुप्रायश्चित्तपरं अतः पूर्वोक्तस्यैवायमध्याहारः यद्यपि अधिकारनिरूपणं प्रकृतप्रायश्चित्तं त्वनंतरं वक्ष्यति तथा
प्यज्ञानात्तल्लघुप्रायश्चित्ताधिकारी ज्ञानात् गुरुप्रायश्चित्ते अधिक्रियतइति अधिकारनिरूपणमेवेदम् ४६ प्रायश्चित्तीयतामिति

देवात्प्रमादादन्यशरीरकृतेन पूर्वजन्मार्जितदुष्कृतेन क्षयरोगादिभिः सूचितेन प्रायश्चित्तीयतां प्राप्य अकृते प्रायश्चित्ते साधुभिः सह-
 याजनादिना संसर्गं गच्छेत् ४७ इहेति इह जन्मनि निषिद्धाचरणैः केचित् पूर्वजन्मकृतैः दुष्टस्वभावमनुष्याः कौनरव्यादिकरूपविप-
 र्ययं प्राप्नुवन्ति ४८ स्वर्णैति पिशुन इति अन्नहर्त्तेति एवं कर्मैति ब्राह्मणसुवर्णचौरैः कुत्सितनखत्वं प्राप्नोति निषिद्धसंरापः श्यावदंतं
 तां ब्रह्महास्यरोगित्वं गुरुभार्यागामाधिकोपमेहनत्वं पिशुनो विद्यमानदोषाभिधायी दुर्गंधिनासत्वं अविद्यमानदोषाभिधायको दुर्ग-
 धिसुखत्वं धान्यचौरोंऽगहीनत्वं धान्यादेरपद्रव्येण मिश्रणकर्त्ता अतिरिक्तागत्वं अन्नचौरोंमेदानलत्वं अननुज्ञाताध्यायी मूकत्वं वस्त्र-
 चौरः श्वेतकुट्टलम् अश्वचौरः रजत्वं एवं बुद्धिवाक्चक्षुश्चोत्रविकला विरुतरूपाः साधुविगर्हिताश्च ब्राह्मणजन्मार्जितोपभक्तदुष्कृत-

दीपहर्त्ता भवेदंघः काणो निर्वापकस्तथा हिंसारुचिः सदारोगी वातांगः पारदारिकः

इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरारूपविपर्ययम् ४८ स्वर्णचौरैः कौन-
 रव्यसंरापः श्यावदंतताम् ब्रह्महास्यरोगित्वं दोश्चर्म्यगुरुतल्यगः ४९ पिशुनः पौतिनासिक्यसूचकः
 पूतिवल्कताम् धान्यचौरोंऽगहीनत्वमातिरेक्यतु मिश्रकः ५० अन्नहर्त्ता मिस्रावित्वं मौक्यवागपहारकः
 वस्त्रापहारकः श्वैत्र्यपंगुतामश्चहारकः ५१ एवं कर्मविशेषेण जायते सुद्विगर्हिताः जडमूका धबधिरा वि-
 कृताकृतयस्तथा ५२ चरितव्यमतो नित्यप्रायश्चित्तविशुद्ध्यै निदोहिलक्षणे युक्ता जायते निष्कृतेन
 सः ५३

शेषेणोत्पद्यन्ते ४९ ५० ५१ ५२ चरितेति यस्मादनिष्कृतमनाशितमेनोयैस्ते अनिष्कृतेन संसः अकृतप्रायश्चि-
 ताः परलोकोपभक्तदुष्कृतशेषेण निर्दोहलक्षणैः कुनखिलादिभिर्जायन्ते तस्माद्विशुद्ध्यै पापनिर्हरणार्थं प्रायश्चित्तं सदा कर्तव्यं एवं भि-
 न्नेषु होतीति वतूनमौमितिकमात्रं प्रायश्चित्तं किं निष्कृतेन स इत्कपादानात् तया विशुद्ध्यै चरितव्यमित्कपदेशात् पापक्षयार्थि न ए-
 वाधिकारः तथा हि प्रायश्चित्तं हि चरितव्यमिति विधावधिकारापेक्षायां फलमात्रे निर्देशादितिरात्रिसन्न्यायेन श्रूयमाणमेव विशुद्ध्यै
 इति फलमधिकारिविशेषणं युक्तं इममेवार्थं स्फुटयति याज्ञवल्क्यः विहितस्थानलुष्ठानानिर्दिष्टतत्त्वसेवनात् अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां
 नरः पतनमृच्छति तस्मात्तेनेह कर्तव्यं प्रायश्चित्तं विशुद्ध्यै पतनमृच्छति पापं प्राप्नोतीत्यर्थः विशुद्ध्यै पापविनाशाय बहून्वर्षग-

णान्धोरान्नरकान्याप्यतत्क्षयात् संसारान्यतिपद्यंते महापातकिनस्त्वमानित्यादिनामहापातक्यादीनान्नरकादिप्राप्तिर्वैक्ष्यति नंत-
नैमित्तिकमात्रत्वं प्रायश्चित्तानां संगच्छते तस्माद्ब्रह्मवधादिजनितपापक्षयार्थिने एव प्रायश्चित्तविधावधिकार इति ज्ञेयम् ५३ ब्रह्महत्येति
ब्राह्मणप्राणवियोगफलको व्यापारो ब्रह्महत्या न च साक्षादन्यस्वामिनि युज्यते तथा गोहिरण्यग्रहणादिनिमित्तकार्यकस्यापि तदुद्देशेन
ब्राह्मणमरणे ब्रह्महत्या न चेद्यमिषु कारस्यापीषूत्यादनद्वारेण तथा वध्यस्यापि हंतृगतमन्यूत्यादनद्वारा ब्रह्महत्यास्यात् अन्यते शास्त्रतो
यस्य ब्राह्मणहंतृत्वं प्रतीयते स एव ब्रह्महंता अत एव शातातपः गोभूहिरण्यग्रहणे स्त्रीसंबंधकृतेऽपि वा यमुद्दिश्य त्यजेत्याणां स्तमाहुर्ब्र-
ह्मघातकं एवं चान्यान्यपि शास्त्रीयाण्येव ब्रह्मवधनिमित्तानि ज्ञेयानि तथारागात् द्वेषात् समादाहात् स्वतः परत एव वा ब्राह्मणघातयेद्यस्त-
तमाहुर्ब्रह्मघातक इति प्रयोजकस्यापि हंतृत्वं शास्त्रीयम् तथानिषिद्धस्तरापानं ब्राह्मणसूत्रवर्णहरणं गुरुभार्यागमनं एतेऽप्यसहसंसर्गः

ब्रह्महत्यां स्तरापानं स्तेयं गुर्वृणागमः महांति पातकान्याहुः संसर्गश्चापितैः सहः ५४ अनृतं च समुल्ल-
घैराजगामिचप्रेक्षनम् गुरोश्चालीकनिर्बंधः समानि ब्रह्महत्या ५५ ब्रह्मोद्भूता वेदनिंदा कौटसाक्ष्यं
सहृदयः गाहितानाद्ययाजग्धिः स्तरापानसमानि षट् ५६ निक्षेपस्थापहरणं नराश्वरजतस्य च भूमि-
वज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमं स्मृतम् ५७ रेतः सेकः स्वयोनीषु कुमारिष्वेत्यजास्तु च सरस्युः पुत्रस्य च-
स्त्रीषु गुरुतल्यसमं विदुः ५८

संवत्सरेण पतति नित्ये तानि महापातकान्याहुः महापातकसंज्ञाचेयं वैक्ष्यमाणस्योपपातका-
दिसंज्ञालाघवार्थम् ५४ अनृतमिति जात्युल्लर्षनिमित्तमुल्लर्षभाषणं यथा ब्राह्मणो हमिति अब्राह्मणो ब्रवीति राजनिवास्तेनादीनां-
परेषां मरणफलकं दोषाभिधानं गुरोश्चानृताभिशांसनं तथा च गोतमः गुरोरनृताभिशांसनमिति महापातकसमानीति एतानि ब्रह्महत्या
समानीति ५५ ब्रह्मोद्भूतेति ब्रह्मण अधीत वेदस्यानभ्यासेन विस्मरणं असत्तु शास्त्राश्रयणेन वेदकुल्यनं साक्ष्ये मृषाभिधानं
ब्राह्मणस्य वधः निषिद्धस्य लशनादर्भक्षणं अनाद्यस्य पुरीषादेरदनम् मेधातिथिस्तनभोक्ष्यत इति संकल्प्य यदुज्यते तदनाद्यमित्या-
चष्टे एतानि स्तरापानसमानि ५६ निक्षेप इति ब्राह्मणसूत्रवर्णव्यतिरिक्तनिःक्षेपस्य हरणं तथा मनुष्यतुरगरूप्यभूमिहीनकमणीनां ह-
रणं सूत्रवर्णस्तेयतुल्यम् ५७ रेतः सेक इति सोदर्यमग्निचंडालीसरिवपुत्रभार्यास्तु यो रेतः सेकस्तं गुरुभार्यागमनसमानमाहुः एतेषां

भेदेन समीकरणं यद्येन समीकरणं तस्य तेन प्रायश्चित्तार्थं यत्कोटसाध्यं सह द्रवयोः सत्तापानं समीकरणं ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तं वक्ष्यति त
 द्विकृत्यार्थं यत्पुनर्गुरोरलीकनिर्वधस्य ब्रह्महत्यासमीकृतस्य पुनरुपरिष्टाद्ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तनिर्देशः समीकृतानां न्यूनप्रायश्चित्तं भव
 तीति ज्ञापनार्थं तथा च लोको राजसमः स विचरत्येकस्मिन् विवस्य न्यूनतैव गम्यते अत्रोपदेशिकप्रायश्चित्ते अतिदिश्यतां प्रायश्चित्तं तन्म्यूनं
 प्रायश्चित्तं समीकृतानां च इदानीं सुपपातकान्याह ५८ गोवध इत्यादि परिवर्तितानुजेनोदइति कन्यायादूषणमिति ब्रह्मतेति स
 र्वेति इधनेति अनाहितेति धान्येति गोहननं जातिकर्म दुष्टानां याजनं परपत्नीगमनं आत्मविक्रयः मातृपितृगुरूणां च सुश्रूषाद्यकरणं
 सर्वदा ब्रह्मपुत्रत्यागः नवेदविस्मरणं ब्रह्मोश्मतेत्यजेनोक्तत्वात् अग्नेश्च स्मार्त्तस्य त्यागः श्रौतानां मग्निहोत्र्यपविध्याग्नीनित्यक्तत्वा
 त्कृतस्य च संस्कारभरणाद्यकरणं कनीयसा आदौ विवाहे कृते ज्येष्ठस्य परिवर्तितत्वं भवति दास्यग्निहोत्रसंयोग इत्यादिना प्रागुक्तं कनिष्ठ
 स्य परिवर्तितत्वं तयोश्च कन्यायादानंतयोरेव विवाहो मादियागे चार्त्तिज्यं कन्यायामैकनवर्जमंगुलीप्रक्षेपादिनः दूषणं रेतः सैकपर्यंत
 मैथुनेषु सुरेतः सैकः स्वयं नीषु कुमारी घं त्यजा सुच इत्यक्तत्वात्प्रतिषिद्धं दृष्टिजीवनं ब्रह्मचारिणो मैथुनं तडागोद्यानं भार्यापत्यानां विक्र

गोवधोऽयाज्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयाः गुरुमातृपितृत्यागः स्वाध्यायाग्न्योः सुतस्य च ५९

यः यथा कलमनुपनयनं ब्रह्मता तथा चोक्तं अत ऊर्ध्वं त्रयोप्येते यथा कालमसंस्कृताः इति बांधवानां पितृव्यादीनां अननुवृत्तिः प्रतिनि
 यतवेतनग्रहणपूर्वकमध्यापनं प्रतिनियतवेतनप्रदानपूर्वकमध्ययनं च अविक्रयादीनां तिलादीनां विक्रयः स्ववर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु राजा
 ज्ञयाधिकारः महतां प्रवाहप्रतिबंधहेतूनां सेतुबंधादीनां प्रवर्तनं औषधीनां जातिमात्रादीनां हिंसनं एतच्च ज्ञानपूर्वकाभ्यासक्रियायां
 प्रायश्चित्तगौरवात्पक्षलूटजानां औषधीनामित्यादिना वक्ष्यति तत्सहस्रं सायां प्रायश्चित्तलाघवाद्वाग्यादिस्त्राणां वेश्यात्वं कृत्वा तदुप
 जीवनं श्येनादियज्ञेनानपराहस्यमारणं मंत्रौषधिनावशीकरणं पाकादिदृष्टप्रयोजनार्थमात्रमेव वृक्षच्छेदनं अनातुरस्य देवपित्राद्युद्देश
 मंतरेण पाकाद्यनुष्ठाननिदिनान्नस्य लशुनादेः सहृदनिच्छया भक्षणं इच्छा पूर्वकाभ्यासभक्षणे पुनर्गर्हितानाद्ययोजनं पित्र्यक्तत्वात्
 सत्यधिकारे अन्यनाथानं स्ववर्णादन्यस्य सारद्रव्यस्थापहारणं ऋणानां च ऋणैः स्त्रिभिर्ऋणवान्नरो जायते तदनपकरणं श्रुतिस्मृतिविरुद्धज्ञा
 त्प्रशिक्षणं नृत्वागीतवादित्रोपसेवनं धान्यताम्रलोहादेः पशूनां च चौर्यं हिजातीनां पीतमद्यायाः स्त्रियागमनं स्त्रीभूद्वैश्यक्षत्रियहननं अ

दृष्टार्थकर्मभावबुद्धिः एतत्सत्येकमुपपातकं बांधवत्यागइत्यनेनैवमात्रादीनां त्यागप्राप्तौ पृथग्बचननिर्दिष्टं पितृव्यादिकां धवत्यागेनाव-
श्यमेव प्रापयित्तं भवति किंतु मात्रादित्यागप्रापयित्वा तु न्यूनमपि भवति ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ब्राह्मणस्ये-
ति ब्राह्मणस्य देउ हस्तादिना पीडा क्रियायदतिशयदुर्गंधितया भ्रैयं लंशकनपुरीषादित्यस्य मद्यस्य चाप्राणं कुटिलं वक्रतापुंसि च मुखा-
दौ मेथुन इत्येतत्सत्येकं जातित्रिशकं स्मृतम् ६७ सरति गर्हभतुरगोष्ट्रमृगहस्तिछागमेधमत्स्यसर्पमहिषाणां प्रत्येकं वधः संकरीकर-

परिवित्तितासु जेनो देपरिवेदनमेव च तयोर्द्वानि च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ६० कन्यायादुषणं चै-
व चात्सुर्ध्वं तत्र तत्रापनम् तडागारामद्वाराणामपत्यस्य च विक्रयः ६१ ब्राह्मणस्य बांधवत्यागो भृत्याध्यापन-
मेव च भृताच्चाध्ययनादानमपण्यानं च विक्रयः ६२ सर्वाकरेष्वधीकारो महायज्ञप्रवर्तनम् हिंसोषधी-
नारुत्याजीवो भित्तिचारो मूलकर्म च ६३ इधनार्थमसुकाणां दुसाणां उपपातनम् आत्मार्थं च क्रियारंभो-
निदितान्नादनंतथा ६४ अनाहितान्नितास्त्यमृगानामनपक्रिया असच्छास्त्राधिगमनं कोशोल-
व्यस्य च क्रिया ६५ धान्यकुप्यपशुस्तेयं मद्यपस्त्रीनिषेवणम् स्त्रीभूद्रविट्सत्रवधो नास्ति कस्यचोप-
पातकम् ६६ ब्राह्मणस्य रुजः कृत्याघातिरुधेयमद्ययोः जेत्येव मेथुनपुंसि जातित्रिशकं स्मृतम् ६७
खराश्वोष्ट्रमृगभानामजाविकवधस्तथा संकरीकरणं जेत्येमीना हिमहिषस्य च ६८ निदितेभ्यो धना-
दानवाणिज्यं भूद्रसेवनम् अपात्रीकरणं जेत्येमसत्यस्य च भाषणम् ६९ कृमिकीटवयो हत्यामद्यात्तु-
गतं भोजनम् फलैः कुसुमस्त्येयमथैर्ये च मलावहम् ७० एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक्पृथक्
ये ये वने रपो ह्यते तानि सम्यग्बोधत ७१ गंजेयम् ६८ निदित इति अप्रतिग्राह्यधनेभ्यः प्रतिग्रहो वाणिज्यं भूद्रस्य परिच-

र्या अन्तुताभिधानं इत्येतत्सत्येकं मपात्रीकरणं जेत्येयम् ६९ कृमि इति कृमयः कृद्रजंतवः तेभ्य ईषत्स्थूलाः कीटाः तेषां वधः पक्षिणां
गतं यज्ञेयमपि शाकाद्येकपि टकादौ हृत्यामद्येन सहानीतं तस्य भोजनम् मेधातिथिस्तु मद्यालुगतं मद्यं संस्पृष्टमाह तन्मतत्रप्राय-
श्चात्फलकाष्टपुष्पाणां च चौर्यं अत्येः पचयेपि अत्यंतवैकृत्यं एतत्सर्वप्रत्येकं मालिनीकरणम् ७० एतानीति एतानि ब्रह्महत्यादीनि पापानि भे-

देनयथोक्तानियैर्यैर्व्रतैः प्रायश्चित्तरूपैर्नश्यन्तेतानि शृणुत ७१ ब्रह्महेति यो ब्राह्मणं हन्तवान्मरणे कुटीं कृत्वा हतस्य शिरः कपालं त
दभावे अन्यस्यापि निहन् कृत्वा अरण्ये भौक्ष्यात्मानः पापनिर्हरणाय द्वादश वर्षाणि वसेत् व्रतं कुर्यात् अत्रापि कृतवपनो निवसेदिति व
स्यति अनन्तरं उक्ता अपि विशेषा ग्राह्याः तथा च यमः सप्तागाराण्यपूर्वाणि यान्यसंकल्पितानि च संविशेत्तामिश्रानकैर्विधूमे भुक्तकज्जने भू
णमेदेहि मे भिक्षामेनो विख्याप्य संवरेत् एककालं चरेद्भैक्ष्यंतदलब्धोदकं पिबेत् अपंच द्वादश वार्षिकविधिः ब्राह्मणस्याज्ञानकृतब्रा
ह्मणवधे इयं विशद्विद्वद्विदितप्रमाप्या कामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् क्षत्रियवैश्यक्षूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादश वार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं
चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् यथोक्तं भविष्यपुराणे द्विगुणाः क्षत्रियानां त्रैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः चतुर्गुणास्तूद्राणां पर्वदुक्तमहात्मनाम्
पर्वदुच्यव्रतं प्रोक्तं शान्द्वये पापकर्मणाम् यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सप्ताततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थसिभाभ
वे त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणां मितिसप्तवाचक्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च म-

ब्रह्महा द्वादशसमाः कुटीं कृत्वा वने वसेत् भौक्ष्यात्मा विशद्विद्वद्विदितप्रमाप्या कामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् क्षत्रियवैश्यक्षूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादश वार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं
चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् यथोक्तं भविष्यपुराणे द्विगुणाः क्षत्रियानां त्रैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः चतुर्गुणास्तूद्राणां पर्वदुक्तमहात्मनाम्
पर्वदुच्यव्रतं प्रोक्तं शान्द्वये पापकर्मणाम् यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सप्ताततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थसिभाभ
वे त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणां मितिसप्तवाचक्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च म-

निगुणवत्कृतनिगुणब्राह्मणहननविषयत्वेन भविष्यपुराणे व्याख्यातानि हन्ताचेत्तु गुणवान्बीर अकामान्निर्गुणो हतः कर्तव्यानि मनूक्त
नि कृत्वा वै आश्रमेधिकम् ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटीं कृत्वा वने वसेत् गच्छेदवभृथं वापि अकामाग्निर्गुणे हते जातिशक्तिगुणापेक्षं स-
क्तदुद्धि कृतं तथा अनुबंधाद्विज्ञाय प्रायश्चित्तप्रकल्पयेत् इति विश्वामित्रवचनात् प्रायश्चित्ताधिक्यमूहनीयम् कामकृते तु ब्राह्मणव-
धे द्विगुणं ब्रह्मवधप्रायश्चित्तं चतुर्विंशतिवर्षं तदा हांगिराः अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं न कामतः स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्व-
के ७२ लक्ष्यमिति धनुःशराद्यायुधधारिणां ब्रह्मवधपापस्यार्थमयं लक्ष्मीभूत इत्येवं जानतां स्वेच्छया बाणलक्ष्यभूतो वा वतिष्ठेत् याव
न्मृतो मृतकल्पो वा विशद्विद्वद्विदितप्रमाप्या कामतो द्विजमिति वक्ष्यमाणत्वात् क्षत्रियवैश्यक्षूद्राणां तु क्रमेणैतद्द्वादश वार्षिकं द्विगुणं त्रिगुणं
चतुर्गुणं च द्रष्टव्यम् यथोक्तं भविष्यपुराणे द्विगुणाः क्षत्रियानां त्रैश्यानां त्रिगुणाः स्मृताः चतुर्गुणास्तूद्राणां पर्वदुक्तमहात्मनाम्
पर्वदुच्यव्रतं प्रोक्तं शान्द्वये पापकर्मणाम् यावद्भिर्ब्राह्मणैर्ब्राह्मणानां सप्ताततो द्विगुणैः क्षत्रियाणां द्रष्टव्यव्यवहारदर्शनाद्यर्थसिभाभ
वे त्रिगुणैर्वैश्यैर्वैश्यानां चतुर्भिः शूद्रैः शूद्राणां मितिसप्तवाचक्षत्रियादीनां त्रयाणां व्रतमपि द्विगुणत्रिगुणचतुर्गुणमित्यर्थः एतानि च म-

पुराणे लक्ष्यं शस्त्रभृतो वा स्यात् विदुषाभिच्छास्त्रानः प्राप्स्येदात्मानमग्नौ वासमिहैत्रिरवाक्शिराः यजेत वाश्वमेधेन क्षत्रियो विप्रया-
तकः प्रायश्चित्तत्रयं स्येत् क्षत्रियस्य प्रकीर्तितम् क्षत्रियो निर्गुणो धीरं ब्राह्मणं वेदपारगम् निहृत्य कामतो यार लक्ष्यः शस्त्रभृतो भवेत्
न तुर्वेदविदं धीरं ब्राह्मणं चाग्निहोत्रिणम् निहृत्य कामादात्मानं क्षिपेदग्नाववाक्शिराः निर्गुणं ब्राह्मणं हत्वा कामतो गुणवान्नुह यष्टु-
वा अश्वमेधेन क्षत्रियो यो महीपतिः ७३ यजेतेति यजेत वाश्वमेधेनैत्यनंतरं व्याख्यातं स्वर्जितायागविशेषेण गोसवेन वा अभिजितायि-
श्वजिता वा त्रिवृता अग्निष्टुता वा याजयेत् एतानि चाज्ञानतो ब्रह्मवधे प्रायश्चित्तानि त्रैवर्णिकस्य विकल्पितानि तदुक्तं भविष्यपुराणे स्वर्जि-
तादे श्वयद्वीरकर्मणां पृतनापत्ते अनुष्ठानं द्विजातीनां वधेऽत्यमतिपूर्वके ७४ अपन्निति वेदानां मध्यादेकं वेदं जपन् स्वल्पाहारः संयते द्वि-
यो ब्रह्म हत्यापापनिर्हरणाय योजनानां शतं गच्छेत् एतदप्यज्ञानकृते जातिमात्रब्राह्मणवधे त्रैवर्णिकस्य प्रायश्चित्तं तथा च भविष्यपुरा-

यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोसवेन वा अभिजिह्वि श्वजिह्वा वा त्रिवृताग्निष्टुतापि वा ७४ जपन्वान्यत-
मं वेदं योजनानां शतं व्रजेत् ब्रह्म हत्यापनोदायमित भुङ्क्ष्यते द्वियः ७५ सर्वं स्ववेदविदुषे ब्राह्मणायोप-
पादयेत् धनवाजीवनायालगृहवासपरिच्छदम् ७६ हविष्यभगवाऽनुसरेत् प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् ज-
पेद्वा नित्यताहारस्त्रिंशं वेदस्य संहिताम् ७७

गोअयमेव श्लोकः पठितो व्याख्यातश्च जातिमात्रं यदा विप्रं हन्यादमतिपूर्व-
कम् वेदविच्छाग्निहोत्रं च तदा तस्य भवेद्विदम् ७५ सर्वस्वगिति सर्वस्ववावेदविदे ब्राह्मणाय दद्यात् यावद्द्वंजीवनाय समर्थं गृहं वा गृ-
होपयोगि धनधान्यादियुत अतः सर्वस्ववागृहं वासपरिच्छदं दद्यात् जीवनायालमिति वचनात् जीवनपर्याप्तं सर्वस्वगृहं वा दद्यात् न ततो-
ऽल्प एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तम् तथा च भविष्यपुराणम् जातिमात्रं यदा हन्यात् ब्राह्मणं ब्राह्मणो गुह वेदा-
भ्यासविहीनो वै धनवानग्निवर्जितः प्रायश्चित्तं तदा कुर्यादिदं पापविशुद्ध्यै धनवाजीवनायालगृहवासपरिच्छदम् ७६ हविष्येति
नीवारादि हविष्यान्न भोजी विख्यात प्रसरणादारभ्य पश्चिमादवस्त्रोतः प्रतिसरस्वतीं यायात् एतच्च जातिमात्रब्राह्मणवधे ज्ञानपूर्वके
तथा भविष्यपुराणे जातिमात्रे हते विप्रे देवं द्रमति पूर्वकम् हंता यदा वेदहीनो धनेन च भवेद्वृतः तदैतत्कल्पयेत्तस्य प्रायश्चित्तं निबो-
धमे हविष्यमुक्रेद्वापि प्रतिस्त्रोतः सरस्वतीम् अथवा परिमिताहारस्त्रीन्वाग्रानूवेदसंहिताम् संहिताग्रहणात् पदक्रमव्युदासः

अत्रापिमाविष्यपुराणीयोविशेषः जातिमात्रंतुयोहन्त्यात्विप्रत्ययमतिपूर्वकम् ब्राह्मणोत्पत्तगुणवान्तेनेदंपरिकल्पयेत् जपेद्वा
नियताहारस्त्रिवेदेदस्यसंहिताम् ऋचोयजूंषिसामानिषेविद्यारव्यसंज्ञोत्तम ७७ कृतेति इदानींसमाप्तेद्वादशोवर्षेइत्कपदेशात्द्वाद
शवार्षिकस्यविशेषमाह लूनकेशनस्वप्नशुर्गोब्राह्मणहितेरतः गोब्राह्मणोपकारान्कुर्वन्ग्रामसमीपेगोष्ठपुण्यदेशेष्टसमूहान्यतमे
निचसेदवनेकुटीरुत्तेत्यस्यविकल्पार्थमिदम् ७८ ब्राह्मणार्थइति प्रक्रांतेद्वादशवार्षिकेऽंतरान्युदकहिंसकाद्याक्रांतब्राह्मणस्यगो
र्वपरित्राणार्थप्राणान्परित्यजेत् ब्रह्महत्यायामुच्यते गोब्राह्मणानांतत परित्राणायामृतोपिसुच्यते ७९ अथवरइति स्तेनादिभिर्ब्रा
ह्मणसर्वस्वेऽपहियमाणेतदानयनार्थेनिर्वाज्यथाशक्तिप्रयत्नंकुर्वन्तत्रत्रिवारान्युद्धेप्रवर्त्तमानोनानीतेपिसर्वस्वेब्रह्महत्यापापास्त

कृतवापनोनिचसेद्ग्रामांतगोव्रजेपिवा आश्रमेष्टसमूलेवागोब्राह्मणहितेरतः ७८ ब्राह्मणार्थेगवार्थे
वासद्यःप्राणान्परित्यजेत् सुच्यतेब्रह्महत्यायागोसागोब्राह्मणस्यच ७९ त्रिवारंप्रतिरोद्वावासर्वस्व
मवजित्यवा विप्रस्यतन्निमित्तेवाप्राणालाभेविमुच्यते ८० एवंइदवतो नित्यं ब्रह्मचारीसमाहितः स
माप्तेद्वादशोवर्षेब्रह्महत्याव्यपोहति ८१ शिष्टावाभूमिदेवानानरदवसमागमे स्वमेनोऽवभृथस्नातो
हयमेधेपिसुच्यते ८२

सुच्यते अथवाप्रथमवारएवविप्रसर्वस्वंपरुहंतंजिलाअर्पयतितथापिसुच्यते यद्वा धनापहारक
स्तेनः स्वेनैवब्राह्मणसंवर्द्धनमरणेप्रवर्त्ततेतथादायाद्यपरुहंतधनदानेनतन्जीवयतितदापितन्निमित्तेतस्यप्राणालाभेब्रह्महत्यापापा
सुच्यतेएतदितरप्रकारांतरेणतुरक्षणगोसागोब्राह्मणस्यचेत्युपनरुक्तिः ८० एवमिति एवमुक्तप्रकारेणसर्वदानियमोपहितःस्त्रीसं
योगादिभूत्यसंपतमनाःसमाप्तेद्वादशोवर्षेब्रह्महत्यापापंनशयतिएवंब्राह्मणार्थइत्यादिसर्वप्रक्रांतद्वादशवार्षिकस्यबोद्धव्यम् ८१
शिञ्जेति अश्वमेधेब्राह्मणानामृत्तिजांसत्रियस्ययजमानस्यसमागमेषुब्रह्महत्यापापंशिष्टानिवेद्यअवभृथस्नातोब्रह्महत्यापा
पान्मुच्यतेद्वादशवार्षिकस्योपसंस्कृतत्वात् अतंत्रमेवेदंप्रायश्चित्तंतथाचभविष्यपुराणे यदातुगुणवान्निमोहत्वाविप्रंतुनिर्गुणम्
अकामतस्तदागच्छेत्स्नानंचैवाश्वमेधिकम् गोविंदराजस्तुअश्वमेधविबर्जितसकलप्रायश्चित्तशेषतअस्यप्रक्रांतद्वादशवार्षिक

प्रायश्चित्तस्यांतराऽवश्यं स्नानेनैव शक्तिरित्याह तदयुक्तं प्रविष्य पुराणवचनविरोधात् ८२ धर्मेति यस्माद्ब्राह्मणो धर्मस्य कारणं
ब्राह्मणेन धर्मोपदेशो कृते धर्मानुष्ठानात्प्राप्ता तस्याग्रं प्रातर्गन्वादिभिरुच्यते ताभ्यां ब्राह्मणस्य त्रियाभ्यां संमूलाग्रधर्मतरुनिष्पत्तेः तस्मात्तेषां
समागमे अश्वमेधे पापं निवेद्या वश्यं स्नानः शक्यंतीति अस्मै विशेषः ८३ ब्राह्मण इति ब्राह्मण उत्पत्तिमात्रेणैव किंपुनः श्रुतादिभिर्देवा
नामपि पूज्यः स्मृतं संस्तुष्याणालोकस्य च प्रत्यक्षवत् प्रमाणं तदुपदेशस्य प्रामाण्यात् यस्मात्तत्र वेद एव कारणं वेदमूलकत्वादुपदेशस्य यत एवम
तः ८४ तेषामिति तेषां विदुषां ब्राह्मणानां मध्ये वेदज्ञास्योपि किं मुताधिकाः यत्पापनिर्हरणाय प्रायश्चित्तं ब्रूयुः तस्यापि नाविशद्भूये भवति
यस्माद् विदुषां चाव्यावयित्री तत्र तत्र प्रकाशप्रायश्चित्तार्थं विदुषामपि परिषदवस्थं कार्यरहस्य प्रायश्चित्ते पुनरेतन्नास्ति रहस्यत्वविरोधात् ८५

धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमग्रं तज्जुच्यते तस्मात्समागमे तेषामेनो विख्याप्य शक्यंतीति ८३ ब्राह्मणः संसवे
नैव देवानामपि देवतम् प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हिकारणम् ८४ तेषां वेदविदो ब्रूयुस्तयोप्येनः
सुनिहृतिम् सातेषां पावनस्य स्यात्पवित्रं विदुषां हि वाक् ८५ अतो न्यतममास्थाय विधि विप्रः स
माहितः ब्रह्महत्या कृतपापं व्यपोहत्यात्मवत्तया ८६

अत इति अस्मात्प्रायश्चित्तगणादन्यतमं प्रायश्चित्तं ब्राह्मणादि
संयतमना आश्रित्य प्रशस्तार्थतया ब्रह्महत्या कृतं पापमपनुदति एतच्च ब्रह्मवधादि प्रायश्चित्तविधानं संकृत्वापकरणविषयं पापारुत्तौ
लावर्त्तनीयं पनसिगुरुणिगुरुणिलघुनिलघूनि इति गौतमस्मरणान् पूर्णे चानस्य न स्यात्तद्ब्रह्महत्या अतश्चरेत् इति बहुभारणे प्रायश्चि
तबहुत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च विधेः प्राथमिकादस्माद् द्वितीये हि गुणं स्मृतम् तृतीये त्रिगुणं प्रोक्तं इति गौतमस्मरणान् गृहदाहादिनायु
गपदनेकं ब्राह्मणहनने तु प्रविष्य पुराणीयो विशेषः ब्राह्मणो ब्राह्मणं वीर ब्राह्मणो वा बहून् गृह निहत्य युगपद्वार एकं प्राणांति कंच
रेत् कामतस्तस्य दाहेन्याद्ब्राह्मणान् स्मरन्तम तदात्मानंदहेद्वनौ विधिना येन तच्छु एतच्चाज्ञानविषयं सर्वमेवेति तत् तथा अका
मारणे तु विधेः प्राथमिकादस्मादित्यावृत्तिविधायकं वेदवचनात् ८६

सुरापानेकामकृतेज्जलंतीतांविनिःक्षिपेत् सुरवेतयासनिर्दग्धोमृतःशतदिमर्वाभुयात् ९० गोमूत्रमिति गोमूत्रजलगोक्षीराद्यघृ-
तगोमयस्रानामन्यतममग्निस्पर्शकृत्वायावन्मरणंपिबेत् ९१ कृणान्वेति अथवाविहृतवासाजटावान्सुराभाजनचिह्नःसूक्ष्म-
वयवान् आकृष्टतैलं तिलं वासात्रावेकवारं संवत्सरपर्यंतं सुरापानपापनाशनार्थं भक्षयेत् इदमबुद्धिपूर्वकं असुरव्यसुरापाने द्रष्टव्यम् न
तु गुणान्तरवैकल्पिकं लघुत्वात् ९२ सरेति यस्मात्तुल्यपिष्टसाध्यत्वात्सुरा अन्नमलमलशब्देन त्रपापमुच्यते तस्माद्वाह्येण क्षत्रियवैश्या-
पैथीसूत्रांनपिवेयुः इत्यनेन प्रतिषेधे सति एतदतिशये सुरां पीत्वेति शयश्चित्तं अन्नमलानुवादाच्च पैथीनिषेध एव स्फुटः त्रैवर्णिकस्य मनुने-
वोक्तः ९३ गौडीति यागुडेन कृतासागौडी एवं पिष्टेन कृतापैथीमधुकचक्षोमधुः तत्पुष्पैः कृतासामाध्वी एवं त्रिः प्रकारासुराजा

गोमूत्रमग्निवर्णं वापि वेदुदकमेव वा पयो घृतं वा मरणाद्गोशकृद्रसमेव वा ९१ कृणान्वाभक्षयेदब्धं पिण्या-
कं वा स कृन्निशि सुरापाना पत्तुत्यर्थं वा लवासाजटीध्वजी ९२ सुरावैमलमन्नानां पाप्मात्त्वमलमुच्यते त-
स्माद्वाह्येण राजन्यवैश्यश्च न सुरां पिबेत् ९३ गौडीपैथीचमाध्वीचविज्ञेयात्रिविधासुरा यथैवैकातथा
सर्वानपातव्याह्निजोत्तमैः ९४ यक्षरक्षः पिशाचान्नमद्यमांससुरासवम् तद्वाह्येण न नान्तव्यं देवानाम-
भताहविः ९५

रासांस्मिन्बोधनमितरसुरापेक्षया ब्राह्मणस्य गौडीमाध्वीपाने प्रायश्चित्तं गोविवर्धम् यथावैकापैथीसु-
सुरापूर्ववाक्यनिषिद्धत्वात् त्रैवर्णिकस्यापेक्षया तथा पूर्वागौडीमाध्वीचह्निजोत्तमैर्नपातव्या ९४ यक्षेति मद्यमत्रनिषिद्धं पैथीगौडीमा-
ध्वीव्यतिरिक्तं न विध्वंयन्ता न्याहपुलस्त्यः पानसद्राक्षमाध्वीकं स्वार्जूरं तालमैक्षवम् माध्वीकं टांकमादीकिमैरेयन्नारिकेरजम्
सामान्यानि हिजातीनां मद्यान्येकादशैव च द्वादशानुसुरामद्यं सर्वेषामधमस्मृतम् मांसं च प्रतिषिद्धं सुराचित्रप्रकाराप्रोक्ता असूयत इ-
ति आसवो मद्यानामवस्थाविशेषः मद्यः कृतसंसाधनो संजातमद्यस्वभावः यमधिरुत्य इदं पुलस्त्योक्तमायश्चित्तम् द्वादशैकटंकरजूरपन-
सादेभ्यो रसः सद्योजातं तु पीत्वा तु व्यहन्तुः हिजोत्तमः एवमद्यादिचतुष्टयं यक्षरक्षः संबंध्यन्ततस्तद्वाह्येण देवानां हविर्भक्षय-
तानाशिनव्यम् निषिद्धायाः सुराया इहोपादानं यक्षरक्षः पिशाचान्नतयानिंदार्थम् अत्र केचिद्देवानामभताहविरिति पुंलिंगनिर्देशा-

ब्राह्मणस्य पुंसो मद्यमतिषेधो न स्त्रिया इत्याहुः न दसन् पतिलोकं न सायाति ब्राह्मणीयास्तसं पिबेत् इहैव साशनी गृध्रां सूक्रीचो
 पनायते इति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिविरोधात् ९५ अमेध्य इति ब्राह्मणो मद्यपानमदमूढबुद्धिः सन् अशुचौ वापते तत्वेदवाक्यं वा उच्चार
 येत् ब्रह्महत्याकार्यं वा कुर्यात् अतस्तेन मद्यपानं न कार्यमिति पूर्वस्यैवानुवादः ९६ यस्येति यस्य ब्राह्मणस्य कायगतं ब्रह्मजीवात्मा एक
 यारमपि मद्येनाप्राप्यते तया चैकवारमपि यो ब्राह्मणो मद्यपिवतितस्य ब्राह्मण्यं व्यपैति शूद्रतां समाप्नोति तस्मान्न द्यं सर्वथैव न पातव्यं ९७
 एषेति इदं स्नापानजनितपापस्य नानाप्रकारं प्रायश्चित्तमभिहितं तस्मात्परं ब्राह्मणस्य वर्णहरणपापस्य निष्कृतिं वक्ष्यामि ९८ सुवर्णेति
 अपहृत्य सुवर्णं तु ब्राह्मणस्य यतः स्वयमिति शातातपस्वरणात् ब्राह्मणस्य वर्णचोरो ब्राह्मणो राजानं गत्वा ब्राह्मणस्य वर्णपि हारं स्वीयं क
 र्मेकथयन् मम नियमं करोति त्वया तु ब्राह्मणग्रहणं मनुष्यमात्रप्रदर्शनार्थम् प्रायश्चित्तीयतेन र इति प्रकृतत्वात् क्षत्रियादीनां च प्राय-

अमेध्ये वापते च तौ वैदिकं वाप्युदाहरेत् अकार्यमन्यत्कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहितः ९६ यस्य काय
 गतं ब्रह्म मद्येनाप्राप्यते सकृत् तस्य व्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ९७ एषा विचित्राभिहिता
 स्नापानस्य निष्कृतिः अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ९८ सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानम
 भिगम्य तु स्वकर्मस्वापयन् ब्रूयान्मां भूयाननुशास्ति ९९ गृहीत्वा सुसलराजा सह हन्यात्तु तस्य
 यम् वधेन शक्यति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसेवतु १०० श्रित्ताभिधानात् ९९ गृहीत्वेति संघेनादाय सुसलमित्यादेरु

क्त्वात्तेनार्पितमुसलादिकं गृहीत्वा स्तेयकारिणं मनुष्यमेकवारं राजा स्वपंहन्यात् स च स्तेनो वधेन सुसलाभिधातेन हतो मुक्तोऽपि वास्तु
 निरितियाज्ञवल्क्यस्मरणात् मृतो वा मृतकलो वा जीवन् तस्मात्पापान्मुच्यते ब्राह्मणः पुनस्तपसेव वेत्येव कारदर्शनात् तथा च न जातु ब्रा
 ह्मणं हन्यात्सर्वपापेष्ववस्थितमिति तपसेव सुत्यति अत एव मन्वर्थं चारव्यानपरे भविष्यपुराणे यदेतद्दृचनं वीर ब्राह्मणस्तपसेव वा त
 नैव नृपराणां हि हन् ब्राह्मणस्य स्तरापि न तपसेवेत्यनेनेह प्रतिषेधो वधस्य तु वाशब्दश्च क्षत्रियादीनामपि तपो विकल्पार्थः ब्राह्मणस्य तु
 तप एवेति नियमो न तु ब्राह्मणस्यैव तपः अत एव भविष्यपुराणे इतरेषामपि विभोतपो न प्रतिषिध्यत इति तदेव तप आह १०० तपसेति
 तपसा स्वर्णस्तेये जल्पनं पापं हि जो निर्हर्तुं इच्छन् अरण्यग्रहणादप्यप्याच ब्रह्महण्य इतमुक्तं तत्कुर्यात् एतच्च द्वादशवर्षिकं

केशगौरवान् सत्रियादीनां मरणेन विकल्पितत्वाच्च ब्राह्मणसंघं धिनः सर्वगोपहरणे पंचरुषालकोमाधस्ते सर्वगोपहरणेति
सर्वगपरिमाणं दृष्टव्यं न ततो न्यूनस्य परिमाणापेक्षया मन्त्रोक्तपरिमाणस्य ग्रहीतुं न्याय्यत्वात् यत्तदधिकपरिमाणं भविष्यपुराणे श्रू-
यते तत्तत्तानुबन्धविशिष्टापहारे तत्रापि धर्माय श्रितविषयमेव तथा भविष्यपुराणे सत्रियाद्याख्यो वर्णानिर्गुणा ह्ययत्तत्पराः गुणा
त्यस्य तु विषयस्य पंचनिष्कान्हरन्ति चेत् निष्कानेकादशतथा दम्भात्मानं तु पावके सुद्धेयुर्मरणाद्द्वारचरे द्वाह्यात्सकृत्यये १०१ ए-
तैरिति ब्राह्मणसर्वगस्ते यजनि तपापमेभिर्ब्रतैर्द्विजो निर्हरेत् ब्रततपसो ह्येवोक्तत्वात् एतैरिति बहुवचनसंबन्धार्-
मपि प्रायश्चित्तकृत्यनीयमिति ज्ञापनार्थम् गुरुस्त्रीगमनं निमित्तपुनः पापमेभिर्वक्ष्यमाणैः प्रायश्चित्तैर्निर्हरेत् १०२ गुा ति

तपसाऽपत्तुत्सक्तसर्वगस्ते यजं मलम् चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणौ ब्रतम् १०१ एतैर्ब्रतैरे-
पाहेत पापस्ते यस्तु द्विजः गुरुस्त्रीगमनीयतु ब्रतैर्भिरपानुदेत् १०२ गुरुतल्यभिभाष्येन स्तमस्व-
प्यादयो मयूः सूमीज्वलती स्वाश्लिष्यन्मृत्कनासविश्रुत्यति १०३ स्वयं वा शिभृष्टषणावुत्सुत्याधाय
चांजलो नैर्भृतीन्दिशमातिष्ठेदानीपातादजिह्मगः १०४ खट्वांगी चीरवासावाग्मशुलो विजनेवने प्रा-
जापत्य चरेत्सुद्धमब्दमेकं समाहितः १०५ चांद्रायणवात्रीन्मासानभ्यस्येन्नियतं द्वियः हविष्येणायवा
ग्वावागुरुतल्यापनुत्तये १०६

दीनिकर्माणीत्यक्तत्वात् गुरुः पिता तल्यं भार्या गुरुतल्यं गुरुभार्याति द्वाभी गुरुभार्याग-
विरव्याप्यलोहमयेतमशयने स्वप्यात्लोहमयी स्त्री प्रकृतिं कृत्वा ज्वलती मालिङ्गमृत्कनात्मा विश्रुद्धो भवति १०३ स्वयं वेति
वचालिङ्गवृषणौ छित्वा अंजलो कृत्वा यावत् शरीरपातमवक्रगतिः सन्दक्षिणपश्चिमांदिशंगच्छेत् एवं च उक्तप्रायश्चित्तद्वयं गुरुत्वा-
त्सर्वगगुरुभार्याविषयज्ञानतोरेतो विसर्गपर्यंतं मैथुनविषयम् १०४ खट्वांगीति खट्वांगीष्ट्रद्वहवधलाच्छनः केशानखलोम-
धारी संयतमनो निर्जनेवने वर्षमेकं प्राजापत्यव्रतं चरेत् एवं च वक्ष्यमाणप्रायश्चित्तंचलघुत्वात् त्वभार्यादिभ्यमेणाज्ञानविषयं बोद्धव्यं
१०५ चांद्रायणमितादि यद्वा गुरुभार्यापापनिर्हणाय संयतं द्वियः फलमूलादिना हविष्येण नीवारादिरुतयवाग्वावात्रीन्सामान्चांद्रा

पणान्याचरेत् एतच्च पूर्वोक्तादपिलघुत्वात् असाध्वीमसवर्णावागुरुभायिच्छतोद्रष्टव्यम् १०६ एतैरित्यादि एभिर्लुक्त्रतेर्ब्रह्महत्या
दिमहापातककारिणः पापं निर्हरेयुः गोवधाद्युपपातककारिणः पुनर्वक्ष्यमाणप्रकारेणानेकरूपव्रतैः पापानि निर्हरेयुः १०७ उपेति अ
नेनविधिनायस्त्विति यावत्कुलकं उपपातकयुक्तगोपाती शिथिलयवागूरूपेण प्रथममासंयवान्निबेत् शिरसंमुंडितशिरालूनश्च्युः तेन
हतगोचर्मणाच्छादितदेहोमासत्रयमेवगोद्वेवसेत् गोसूत्रेणाचरेत्स्नानं संयतं द्रियः कृत्रिमलवणवर्जितं हविष्यमन्नमेकाहं शुक्लाद्वितीये
न्हिसाद्यद्वितीयतृतीयमासावश्रीयात् मासद्वयमेव दिवा प्रातस्तमनुगच्छेत्तासां च गवांसुरग्रहारादूर्ध्वस्थितं रजस्तिष्ठन्नास्वादयेत्कं-
दूयनादिनात्ताः परिचर्य्य प्रणम्य चराग्रौ भित्त्यादिकमनुवेक्ष्य उपविष्ट आसीत तथा शक्तिर्विगतक्रोधः उस्थितास्रगोषु पश्चादुत्तिष्ठेत् वनेच

एतैर्व्रतैरुपोहेयुर्महापातकिनो मूलम् उपपातकिनस्त्वेवमेभिर्नानाविधैर्व्रतैः १०७ उपपातकसंयुक्तो
गोघ्नो मासंयवान्निबेत् कृतवापो वसेद्गोद्वेचर्मणा तेन संवृतः १०८ चतुर्थकालमश्रीयादक्षारलवणं मि
तम् गोसूत्रेणाचरेत्स्नानं होमासो नियतं द्रियः १०९ दिवानुगच्छेद्भास्तास्ततिष्ठन्तूर्ध्वरजः पिबेत् शुश्रू
षित्वानमस्कृत्य रात्रौ वारासनं वसेत् ११० तिष्ठतीषु नुतिष्ठेत्तु व्रजेतीषु नुतिष्ठेत् आसीनास्तथासी-
नो नियतो वीतमत्सरः १११ आतुरामभिशस्तावाचौरव्याघ्रादिभिर्भयैः पतितापंकलग्नावा सवीपायैर्वि-
मोचयेत् ११२ उष्णो वषट्तिशीते चामारुते वाति वापुशम् न कुर्वीत् आत्मन रूपाणं गोरुहत्वा तु शक्तिः ११३
आत्मनो यदि वान्येषां गृहे क्षेत्रे वा सखले भक्षयतीन् न कुर्वयेत् पिबंतं चैव वत्सकम् ११४ अनेन विधिना
युक्तगोघ्नो गामसुगच्छति सगोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासेष्वपोहति ११५ परिश्रमंतीषु पश्चात्ततः परिश्रमेत् उ

पविष्टास्रगोषु पविरोत्त्याधितां चौरव्याघ्रादिभयहेतुभिराक्रांतां पतितां कर्हमलग्नां वा यथाशक्तिमोचयेत् तथा उष्णो आदित्ये
तपतिमेषे च वर्पति शीते चोपस्थिते मारुते चात्यर्थं वातिगोर्यथाशक्तिरक्षामकृत्वा आत्मन रूपाणं न कुर्वन्ति तथा आत्मनो अन्येषां वा गे
हे दोत्रैरुनेषु सस्यादिभक्षणं कुर्वतां वत्सचक्षीरं पिबंतं न कथयेत् अनेनोक्तविधानेन योगोघ्नो गामोः परिचरति सगो वधजनितपा
पं त्रिभिर्मासेषु पशुदति १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ७५ ७५ ७५

वृषभैकादशायासांताः सम्यगनुष्ठितप्रायश्चित्तोदयात् अविद्यमानेतावतिधने सर्वस्ववेदज्ञेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ११६ एतदेवेति अपरेतूपपातकिनोचक्ष्यमाणान्वकीर्णवर्जिताः पापनिर्हरणार्थमेतदेवगोवधप्रायश्चित्तं चांद्रायणं बालपुत्रालुपुःचांद्रायणं तुल्यपुत्रपपातकेनातिशक्तिगुणाद्यपेक्षया योजनीयम् ११७ अवेति अवकीर्णविष्यमाणः काणेन गर्दभेन रात्रौ च यत्नेन तत्रेणानिर्कृत्याख्यां देवतां यजेत् ११८ हुतेति ततो निर्कृत्यैगर्दभवपादिहोमानुपयावच्चतुष्यथेकृत्वा तदंते समासिंचतुमारुत इत्येतयाश्रुत्वा मारुतं द्रवहस्यत्पग्नीनां घृतेनाहुतीर्जुहुयादप्रसिद्धत्वादवकीर्णवतो लक्षणमाह ११९ कामत इति इच्छातो द्विजः अवकीर्णमवेदत्वा ब्रह्मचारी च योषितमिति वचनात्प्रायानो शुक्रोत्सर्गं ब्रह्मचर्यस्यातिक्रममनकीर्णरूपं सर्वज्ञायेदविदः प्राहुः १२० मारुत

वृषभैकादशागाश्वदद्यात्सत्त्वरितव्रतः अविद्यमाने सर्वस्ववेदविद्भ्यो निवेदयेत् ११६ एतदेव व्रतं कुर्यु रूपपातकिनो द्विजाः अवकीर्णवर्जं शुद्धार्थं चांद्रायणमथापि वा ११७ अवकीर्णतु काणेन गर्दभेन च तुष्यथे पाकयज्ञविधानेन यजेत निर्कृतिं निशि ११८ हुत्वा ग्नौ विधिवद्भोमानंततश्च समेत्युचा व्रातं द्रगुरुवन्हीनां जुहुयात्सर्पिषाहुतीः ११९ कामतरेतसः सेकव्रतस्थस्य द्विजन्मनः अतिक्रमव्रतस्थाहुर्दमज्ञा ब्रह्मवादिनः १२० मारुतं पुरुहूतं च गुरुपावकमेव च चतुरो व्रतिनोऽप्येति ब्राह्मणेनोऽवकीर्णिनः १२१ एतस्मिन्नेन सिंभा मेव सित्वा गर्दभाजिनम् सप्तागारांश्चरेद्द्रवस्वकर्मपरिकीर्तयन् १२२ तैभ्यो लब्धेन भौक्षेण वर्तयन्नेककालिकम् उपस्पृशंश्चिषवणं त्वयेन सपिशकस्यति १२३

नः तदवकीर्णिनः सतो मरुदिन्द्रवृहस्पतिपावकांश्चतुरः संक्रामति अतस्तेभ्य आहुतीर्जुहुयात् इत्याज्याहुतेरयमनुवादः १२१ एतस्मिन्निति एतस्मिन् अवकीर्णविष्ये पापउत्पन्ने पूर्वोक्तं गर्दभयागादि कृत्वा गर्दभचर्म परिधायेति हारीतस्मरणात्सर्गदर्भसंबन्धिचर्मप्राचृतो वृषभैकमिति स्वकर्मस्यापनं कुर्वन् सप्तगृहाणि भौक्ष्यं चरेत् तैभ्यो लब्धेन भौक्ष्येण वर्तयन्नेककालिकमिति १२२ तैभ्य इति तैभ्यः सप्त गृहेभ्यो लब्धेन भौक्षेण एककालमाहारं कुर्वन्सायं प्रातर्मध्यदिनेषु च स्नानमाचरन् संवत्सरेणैव विशुद्ध्यति १२३

जातीति ब्राह्मणस्य रुजः कृत्येत्यादिजातिभ्रंशकर्मोक्तं तच्च मध्योदयतमं कर्म विशेषं दृष्ट्यातः कृत्वा वक्ष्यमाणं सांतपनं समाहसाध्यं कुर्यात्
 त्वअनिच्छातः पुनः कृत्वा प्राजापत्यं वक्ष्यमाणं चरेत् १२४ संकरेति स्वराश्वोष्टेत्यादिना संकराकरणान्युक्तानि निंदितेभ्यो धनादानमि
 त्यादिना चापात्रीकरणान्युक्तानि तेषां मध्यादन्यतममिच्छातः कृत्वा चोद्रायणं मासं शक्ये कुर्यात् रुमिकोटवयो हत्येत्यादिना मलिनीक
 रणान्युक्तानि तन्मध्यादेकमिच्छातः कृत्वा त्रिसात्रं यवागूं कथिता मधीयात् १२५ तुरीय इति ब्रह्महत्या तुरीयो भागः त्रैवार्षिकरूपः द्वा
 दशवार्षिकस्य चतुर्थो भागः एतच्च प्रायश्चित्तं स्त्रीभूद्रविटक्षत्रवध इति उपपातकत्वेनोपदिष्टं त्रैवार्षिकलापे क्षयागुरुत्वात् वृत्तस्थस्य भि
 यस्य कामतो वधे द्रष्टव्यं वैश्ये साध्याचारं कामतो हते अष्टमो भागः सार्धं वार्षिकं व्रतं शूद्रे वृत्तस्थे हते कामतो द्रष्टव्यं नवमासिकम् १२६
 अकामत इति अबुद्धिपूर्वकं पुनः क्षत्रियं निहत्य वृषभेनाधिकं सहस्रं यासांगवांता आलभ्युत्थयन् ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् १२७ अयमिति

जातिभ्रंशकरं कर्म कृत्वा न्यतममिच्छया चरेत् सांतपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया १२४ संकरापात्रक
 त्यासु मासं शोधनमेवम् मलिनीकरणीये पुनतः स्याद्यावकैरन्यहम् १२५ तुरीयो ब्रह्महत्यायाः क्षत्रि
 यस्य वधे स्मृतः वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे ज्ञेयस्तु षोडशः १२६ अकामतस्तुराजन्यविनिपात्या हि जात
 मः वृषभैकसहस्रागादद्यात् सचरितव्रतः १२७ अयमिति चरेद्दानीय तोजटी ब्रह्महणो व्रतम् वसंदूरतरेया
 माहृक्षमूलनिकेतनः १२८ एतदेव चरेदब्दप्रायश्चित्तं हि जातमः प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशत
 गवाम् १२९ एतदेव व्रतं कृत्वा षण्मासान् शूद्रहाचरेत् वृषभैकादशावापि दद्यादि प्रायगाः सिताः १३०

यद्वा संयतो जटावान् ग्रामादिप्रकृष्टवृक्षमूले कृतनिवासो ब्रह्महणियदुक्तं ब्रह्महाहा दशसमा इत्यादितद्वर्षत्रयं कुर्यात् ननु तुरीयो
 ब्रह्महत्याया इत्यनेन पुनरुक्तिर्वाच्या जटी दूरतरेयाभात् वृक्षमूलनिकेतन इति वचनात् व्यतिरिक्तं शवशिरोध्वजधारणादिसकल
 धर्मनिवृत्त्येवा दस्य ग्रंथस्य अकामाधिकाराच्च इदमकामतः अतएवांगलाघवाद्युचितम् १२८ एतदिति एतदेव ब्रह्महा दशवार्षि
 कव्रतमकामतः साध्याचारं वैश्यं निहत्य वर्षमेकं ब्राह्मणादिः कुर्यात् एकाधिकं वा गोशतं दद्यात् १२९ एतदिति एतदप्यकामतः
 इदमेव व्रतं शूद्रहा षण्मासं चरेत् वृषभैकादशो यासांगवांताः सुकुवर्णा ब्राह्मणाय दद्यात् १३० मार्जार इति विडालनकुलचाप

भोकुरु कुरगोधापेचककाकानामेकैकं हत्वा शूद्रहत्याव्रतं स्त्रीशूद्रवध इत्यपपातकप्रापश्चित्तंगोवधव्रतं चांद्रायणं चरेत् न तु शूद्रं ज्ञेयस्त
पोडशोत्तादिप्रापश्चित्तं पपास्यलघुत्वात् चांद्रायणमप्येतत्कामतो अभ्यासादिष्वेदं दृष्टव्यम् १३१ पयं इति अबुद्धिपूर्वकं मार्ज-
रादीनां वधे त्रिरात्रं क्षीरं पिबेत् अयमं दानलत्वादि नानसमर्थः त्रिरात्रं प्रतियोजनमध्वनो ब्रजेत् अत्राशक्तस्त्रिरात्रं नद्यां स्नायात् तत्रा
यक्ष्मस्त्रिरात्रं आपोही घृत्वादि स्तूतं जपेत् ययोत्तरं लघुत्वात् पूर्वपूर्वां संप्रवेत्तयेत्तरपरिग्रहः न तु वैकल्पिकः १३२ अग्निमिति सर्पह-
त्वा ब्राह्मणाय दीपनाय लोहदंडं दद्यात् नृपुंसकं हत्वा पलालभारं सीसकंचमाषकं ब्राह्मणाय दद्यात् १३३ घृतेति सूकरे हते घृतपूर्णं
घटं ब्राह्मणाय दद्यात् तितिरिसंज्ञिनिपक्षिणि हते च तुरादकपरिमाणं तिलं दद्यात् शुके हते द्विवर्षवत्संक्रौंचाख्यं पक्षिणं हत्वा त्रिवर्षवत्
ब्राह्मणाय दद्यात् १३४ हत्वेति हंसबलाकामयूरचानरश्येन भासाख्यं पक्षिणामन्यतमं हत्वा ब्राह्मणाय गां दद्यात् १३५ वास इति अ-

मार्जपिन्कुलौ हत्वा चाषमंडुकमेव च श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् १३१ पयः पिबेत् त्रिरात्रं
वायोजनं चाध्वनो ब्रजेत् उपेस्पृशेत् स्नयं त्यावा सूक्तवाब्दे वतं जपेत् १३२ अग्निकाष्ठां यसीदद्यात् सव्यं
हत्वा द्विजांतम् पलालभारकं षडे सैसकंचैकमाषकम् १३३ घृतकुंभं वराहे तु तिलद्रोणं तु तितिरौ शुके
हिहायनवत्संक्रौंचं हत्वा त्रिहायनम् १३४ हत्वा हंसबलाकं च बकं बर्हिणमेव च वानरश्येन भासां च स्य
शयिद्राह्मणाय गाम् १३५ वासो दद्याद्भयं हत्वा पचनीलान् वृषान् जम् अजमेषा वनड्वाहं वरे हत्वेकहाय
नम् १३६ क्रव्यादां रक्तमृगान् हत्वा धेनुं दद्यात् पृथ्विनीम् अक्रव्यादान् च ततरीसु हत्वा तु रुष्णालम् १३७
जीनकामुकवस्तावीन् पृथग् दद्याद् द्विशुद्धं चतुर्णामपि वणानां नारी हत्वा ऽनवस्थिताः १३८

स्यं हत्वा वस्त्रं दद्यात् हस्तिनं हत्वा पंचनीलान् वृषान् दद्यात् सत्येकं छागमेधौ हत्वा वृषभं दद्यात् गर्दभं हत्वा एकवर्षवत्सं दद्यात् १३६
क्रव्यादानिति आमसां सप्तपक्षिणो मृगान् व्याघ्रादीन् हत्वा बहुक्षीरं धेनुं दद्यात् आमसां सप्तपक्षकान् हरिणादीन् हत्वा प्रौढवत्सिकां दद्या
त् उग्रं हत्वा रुक्मं रुष्णालं रक्तिकां दद्यात् १३७ जीनेति ब्राह्मणादि वर्णास्त्रियो लोभा दुल्लभा परुषपुरुषव्यभिचारिणी हत्वा ब्राह्म-
णादिक्रमेण चर्मपुटधनुः छागमेधान् शुल्यर्थं दद्यात् १३८ दानेति अभियभृतीनामभावादानेन सर्वपापनिर्हरणं कर्तुमसमर्थो ब्रा

णादिः प्रत्येकं वधे कृच्छ्रं प्रायस्यात् प्राजापत्यं हि ज. पापनिर्हरणार्थं चरेत् सर्पादयश्चाग्निं काष्ठां यसींदद्यादित्येवमारभ्यैतत्पर्यं तागृह्यं ते
 १३९ अस्थिति अनस्थिसाहचर्यात् अस्थिमतां प्राणिनां कृकलासादीनां सहस्रस्य वधे शूद्रवधप्रायश्चित्तमोपदेशिकं कुर्यात् अस्थिरहि
 तानां च शकटपरिमितानां वधे तदेव प्रायश्चित्तं कुर्यात् १४० किंचिदिति अस्थिमतां क्षुद्रजंतूनां कृकलासादीनां प्रत्येकं वधे किंचिदेव द
 द्यात् अस्थिमतां वधे पणोदेयः स्वर्णस्यैतिस्मरणात् किंचिदेवेति पणो बोद्धव्यः अनस्थिमतां तु पृक्तामक्षुणादीनां प्रत्येकं वधे प्राणायामेन
 शूलो भवति प्राणायामश्च सव्याहृतिकां स प्रणवांसा वित्रां शिरसा सह त्रिः पटे दायत प्राणः प्राणायामः स उच्यते इति वसिष्ठमौक्तिलक्षणाया
 ह्यः १४१ फलेति फलदानां मास्त्रादीनां वृक्षाणां गुल्मानां कुञ्जकादीनां वल्लीनां गुडुच्यादीनां लतानां वृक्षशारवासक्तानां पुष्पितानां च वी
 रुधां कुष्मांडादीनां प्रत्येकं छेदने पापप्रमोचनार्थं सावित्र्यादि च कृशतं जपनीयं इधनार्थं मशुकाणां द्रुमाणां भवपातनमित्यादेरुपपातक

दानेन वधनिर्णयकं सर्पादीनां शक्रवन् एकैकशश्चरेत् कृच्छ्रं हि जः पापापनुत्तये १३९ अस्थिमतां तु सत्त्वा
 नां सहस्रस्य प्रमापणे पूर्णचानस्य न स्थातुं शूद्रहत्याव्रतं चरेत् १४० किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे
 अनस्थ्या चैव हि सायां प्राणायामेन मुच्यति १४१ फलदानां तु वृक्षाणां छेदने जप्यमृकशतम् गुल्मवल्लीलता
 नां च पुष्पितानां च वीरुधाम् १४२ अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः फलपुष्पाद्भवानां च घृतप्राशो वि
 शोधनम् १४३ कृष्णानामोषधीनां जातानां च स्रयं वने दद्यात् लभेऽनुगच्छेद्वा दिनमेकं पयो व्रतः १४४ ए
 तैर्घृते रपो ह्यस्यादेनो हि सासमुद्रवम् ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणुतानां दधमक्षणे १४५ मध्ये पठितस्य गुरुप्रायश्चि
 ताभिधानात् इदं फलवहृक्षादि छेदने लघुप्रायश्चित्तं सकृदबुद्धिपूर्वकविषयं वेदितव्यम् १४२ अन्नाद्येति अन्नादिषु जातानां गुडा
 दिरसजातानां च उतुंबरादिफलसंभवानामधूकादिपुष्पोद्भवानां च सर्वप्राणिनां वधे घृतप्राशनं पापशोधनम् १४३ कृष्टेति कर्षणपूर्व
 कजातानां मोषधीनां षष्टिकादीनां वने च स्वयमुत्पन्नानां निःप्रयोजनच्छेदने क्षीराहारः एषेकमहो गोरनुगमनं कुर्यात् १४४ एतैरिति
 एभि रक्तपापैर्हि साजनि तपापज्ञानाज्ञानकृतं निर्हरणीयं इदानीं भक्ष्यभक्षणप्रायश्चित्तं वक्ष्यमाणं शृणुत १४५ अज्ञानादिति मा
 हापातकप्रकरणव्यवधानेनास्यान्नानात्वेन दंसुख्यपैथीसुराविषयं वचनम् किंतु तदितरविषयं तत्र यथाचैकातया सर्वांगोदीमाध्योसु

रयमद्यस्तरासंस्पृष्टं भक्तादिरसंवाप्राश्य हिजातयस्त्रयोवर्णा पुनरुपनयनमर्हति १५० वर्षनमिति शिशोमुंडनमेव स्वत्वाधरणं
 उपारणमौष्ठाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयनो हिजातीनां न भवति १५१ अपोज्या इति अपोज्या
 भानान्नाश्रौत्रियकृत्येयज्ञे इत्याद्युक्तानामन्नभक्ताजलमिश्रितसक्तु रूपेण वा गूरूपेण वा यवान्यानयोग्यान्कृत्वा सप्तरात्रं पिबेत् अ
 मुष्मिन्नेव विषये मत्स्यभक्ताचरेत् रुच्छमिति तत्तुर्थाध्याये प्रायश्चित्तमुक्ततेन सह वै कल्पितविकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा हि जातिस्त्री
 णासुच्छिष्टमूत्रोच्छिष्टं वा भक्ता एतदेव कुर्यात्तथा क्रव्यादसूकरोष्ठाणां भित्त्यादिना यद्विशेषप्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भक्ता इदमेव कुर्या
 त् १५२ शुक्तेति पाणिस्त्वप्रायतो मधुमादिरसानि कान्ययोगेनोदकपणिणा भादिना स्तुभावनं व्रजं तानि शुक्तानि कषायान् विभीतकादीन्
 कथितानि अमृतिषितान्यपि पीत्वा पावनं जीर्णानि भवंति तावदक्षयिः पुरुषो भवति १५३ विदुरा इति ग्राम्यसूकरखरोष्ट्रमृगालवानर

वर्षनमेव लादंडो भौक्ष्य चर्या व्रतानि च निवर्तते हिजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि १५१ अपोज्यानां तु शु
 क्तान् स्त्रीमूत्रोच्छिष्टमेव च जग्धमांसमभक्ष्य च सप्तरात्रं यवान् पिबेत् १५२ शुक्तानि च कषायांश्च पी
 त्वा मेध्यान्यपि हिजः तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन् व्रजत्यधः १५३ विदुरा हखरोष्ठाणां गोमायोः कपिकाकयोः
 प्राश्य मूत्रपुरीषाणि हिजंश्चाद्रायणं चरेत् १५४ शुकाणि शुक्तामांसानि भौमानि कवकानि च अज्ञातं
 चैव सूनास्यमेतदेव व्रतं चरेत् १५५ क्रव्यादसूकरोष्ठाणां कुक्कुटानां च भक्षणं नरकाकखराणां च तप्त-
 रुच्छविशोधनम् १५६ काकानां मूत्रपुरीषं वा हिजातिभक्तांश्चाद्रायणं कुर्यात् शोधनं यत्तुच्छं वा कं विदुरा हं चेत्यनेन विदुरा

ह ग्राम कुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकं भक्षणे पचमाध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं दध्यासविषये व्याख्यातं इदं त्वनभ्यासविषये तप्त रुच्छमित्यविरोधः
 १५४ शुकाणीति ताप्यादिना शोषितानि मांसानि शुक्ताभूत्यादि प्रवृत्तानि च्छाकानि भक्ताभूमिजं वा वृक्षजं वा च्छाकं भक्षयंतिये
 व्रत्यमांस्तान् विजानीयात् इति यमेन वृक्षस्यापि निषेधात् हरिणमांसं वा मत्स्यमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्नज्ञातं तथा हि सास्थानं
 सूनात तोयदानीत तद्भुक्ता चाद्रायणमेव कुर्यात् १५५ क्रव्यादेति आममांसमक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रग्राम्य कुक्कुटानां तथा मानुषका-
 कर्गादमानां प्रत्येकं बुद्धिपूर्वकं मांसं भक्षणे वक्ष्यमाणं तत्त रुच्छं प्रायश्चित्तम् १५६ मासिकेति यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकं ब्रह्मसंवे

रव्यसुरासाम्यवोधनमितरमद्यापेक्षया ब्राह्मणस्य प्रायश्चित्तगौरवार्थमित्युक्तं गौडीमाध्वीचपीत्वा गोतमोक्तं तत्तत्कृच्छ्रं कृत्वा पुनः सं-
स्कारेणैव शुल्यति तथाच गोतमः अमत्यामद्यपानेपयो घृतमुदकं वायुं प्रत्यहंत तत्कृच्छ्रः ततोऽस्य संस्कारः इत्यमेव व्याख्यातं भविष्यपु-
राणे अकामतः कृते पाने गौडीमाध्वोर्नराधिप तत्कृच्छ्रविधानं स्थातुं गोतमेन यथोदितम् बुद्धिपूर्वकं तु पैथीतरमद्यपाने प्राणांतिकं
अनिर्देश्यमिति शास्त्रमप्यदिता तथा गौडीमाध्वोर्ज्ञानात्पाने मरणनिषेधादितरमद्यापेक्षया गुरुत्वाच्च मानवमेव कणान् वा भक्षयेददमि-
ति मायश्चित्तमुक्तं अतएव गौडीमाध्वोः कामतः पानानुवृत्तौ भविष्यपुराणे यद्वाऽस्मिन्नेव विषये मानवीवं प्रकल्पयेत् कणान्वा भक्ष-
येददं पिण्याकं वा सहन्निशि कुरापापापनुत्तर्य बालवासाजटीधजीति पैथी गौडीमाध्वीव्यतिरिक्तपुलस्त्योक्तपानसादिनवविधम-
द्यस्य प्रत्येकं पाने लघुत्वात्संस्कारमात्रमेव केवलं अन्यं हलघुत्वात् प्रायश्चित्तं ब्राह्मणस्य युक्तम् बुद्धिपूर्वपानसादिमद्यपानेतु मतिपू-

अज्ञानाद्धारुणीपीत्वा संस्कारेणैव शुल्यति मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणांतिकमिति स्थितिः १४६ अपः सुरा-
भाजनस्थामद्यभांडस्थितास्तथा पंचरात्रपिवेत्पीत्वा शंखपुष्पीश्रितं पयः १४७ स्पृष्ट्वा दत्त्वा च मदि रां वि-
धिवत्सति गृह्यच शूद्रोच्छिष्टाश्च पीत्वापः कुशवारिपिवेत्त्यहं १४८ ब्राह्मणस्तु सुरापस्य गंधमाघ्रायसो-
मपः प्राणानप्सु त्रिरास्य घृतमाशय विशृद्ध्यति १४९ अज्ञानात्प्राश्या विष्मूत्रं सुरासं स्पृष्टमेव च पुनः सं-
स्कारमर्हति त्रयोवर्णा हि जातयः १५०

वैसरापाने कृते वैज्ञानतोगुरु कृच्छ्राति कृच्छ्रौ भवतः पुनः संस्कार एव हीति भविष्य-
पुराणीयमन्यद्विविधं मुन्यंतरोक्तम् १४६ अपदति पैथीसुराभांडेतदितरमद्यभांडेऽवस्थिता अपः सुरासगंधवर्जिताः पीत्वा शंखपु-
ष्पास्थौषधिप्रक्षेपेण पक्वक्षीरन्नतूदकं शंखपुष्पीविषकेन क्षीरेण वर्तयेदिति बोधायनस्मरणात् पंचरात्रपिवेत्सुरामद्ययोः सर्वत्रैव ग-
रुलघुप्रायश्चित्ताभिधानात् इहापि ज्ञानाज्ञानादि प्रकारभेदेन विषयसमीकरणं समाधेयम् वाचनिकमेव प्रायश्चित्तं साध्यमिति
तिथिराह १४७ स्पृष्ट्वेति सुरास्पृष्ट्वा दत्त्वा च स्वस्तिवाचनपूर्वकं च प्रतिगृह्य शूद्रोच्छिष्टाश्च अपः पीत्वा प्रतिगृह्या श्रुपादानात् ब्राह्म-
णोदमर्क्षयितमुदकं च हंपिवेत् १४८ ब्राह्मणस्तित्यादि ब्राह्मणः पुनः कृतसोमयागः सुरापस्य मुखसंबन्धिनं गंधं घ्रात्वा नलमध्यप्राण-
यामत्र पृथुला घृतमाशय विशृद्ध्यति १४९ अज्ञानादिति विद्वराहादीनां वक्ष्यमाणत्वात् अद्विपूर्वकं मनुष्यसंबन्धि सूत्रं सुराघं वाप

रयमद्यसरासंस्पृष्टं च भक्तादिरसंवाप्यपहिजातयस्त्रयोवर्णा पुनरुपनयनमर्हति १५० वपनमिति शिमोमुंडनमेव त्र्यधा नणं द
 उधा नणमैश्वाणि व्रतानि च मधुमांसस्त्रीवर्जनयुतानि प्रायश्चित्तानि पुनरुपनयने हिजातीनां न भवन्ति १५१ अभोज्या इति अभोज्या
 न्नानात्मा श्रोत्रिय कृते यज्ञे इत्याद्युक्तानामन्न भक्ताजलमिश्रितसत्तुक्लृपेण वा गूरूपेण वा यवान्नान योग्यान् कृत्वा सतरात्रं पिबेत् अ
 मुषिन्नेव विषये मत्स्या भक्ताचरेत् कृच्छ्रमिति चतुर्थो ध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तेन सह वै कल्पितं विकल्पश्च कर्तृशक्त्यपेक्षः तथा हिजातिस्त्रो
 णा सुच्छिद्रं मूत्रोच्छिद्रं वा भक्ता एतदेव कुर्यात् याक्यादसूकरोष्ट्राणां भित्तिना यद्विशेष प्रायश्चित्तं तन्निषिद्धमांसं भक्ता इदमेव कुर्या
 त् १५२ युक्तेति यानि स्वभावात्तोमपुरादिरसानि कालयोगेनोदकपरिणामादिना स्तुभा वज्रजंति तानि शुक्तानि कषायां विभीतकादीन्
 कथितानि अप्रतिषिद्धान्यपि पात्वा यावन्न जीर्णानि भवंति तावदशुचिः पुरुषो भवति १५३ विदुराह इति ग्राम्यसूक्तं रस्वरोष्ट्रं मृगालवान्त

वपनं मेखलादं डोभैः स्थूचर्यव्रतानि च निवर्तते हिजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि १५१ अभोज्यानां तु शु
 क्तान् रस्वोष्ट्रोच्छिद्रमेव च जग्धमांसमभक्ष्य च सतरात्रं यवान् पिबेत् १५२ शुक्तानि च कषायां श्वपी
 त्वामे ध्यान्यपि हिजः तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तन्न व्रजत्यधः १५३ विदुराह रस्वरोष्ट्राणां गोमायोः कपिकाकयोः
 प्राग्यमूत्रपुरीषाणि हिजंश्चाद्रायणचरेत् १५४ शुक्लाणि शुक्तामांसानि भोमानि कवकानि च अज्ञातं
 चैव सूनास्यमेतदेव व्रतं चरेत् १५५ ऋग्यादसूकरोष्ट्राणां कुक्कुटानां च भक्षणे नरकाकरवराणां च तप्त
 कृच्छ्रविशोधनम् १५६

काकानां मूत्रं पुरीषं वा हिजातिर्भक्ता च्चाद्रायणं कुर्यात् शोधनं यत्तुच्छत्राकं विदुराहं चेत्यनेन विदुरा
 ह ग्राम कुक्कुटयोर्बुद्धिपूर्वकं भक्षणं यच्च माध्याये प्रायश्चित्तमुक्तं तदभ्यासविषये व्याख्यातं इदं त्वनभ्यासविषये तप्त कृच्छ्रमित्यविरोधः
 १५४ शुक्लाणि च याक्यादिना शोषितानि मांसानि शुक्तामृग्यादिप्रभवानि च्छत्राकानि भक्तामृमिजं वा रक्षजं वा छत्राकं भक्षयति ये
 ब्रह्ममांस्तान् विजानीयात् इति यमेन रक्षस्याविनिषेधात् हरिणमांसं वा भक्ष्यमांसमिति भक्ष्याभक्ष्यतया यन्न ज्ञातं तथा हि सास्थानं
 सूनात तोयदानीत तद्भुक्ता च्चाद्रायणमेव कुर्यात् १५५ ऋग्यादेति आममांसभक्षिणां ग्राम्यसूकरोष्ट्रं ग्राम्य कुक्कुटानां तथा मानुषका
 कर्गदमानां प्रत्येक बुद्धिपूर्वकं मांसभक्षणे वक्ष्यमाणं तप्त कृच्छ्रं प्रायश्चित्तम् १५६ मासिकेति यो ब्रह्मचारी ब्राह्मणो मासिकं ब्राह्मसंवे

ध्यानमभ्यासितेन च सपिंडीकरणात्पूर्वैकोद्दिष्टास्तथोपलक्षणं सत्रिरात्रमुपवसेत् त्रिरात्रमध्य एकस्मिन् हनिजलमावसेत् १५७ ब्रह्मचारीति यो ब्रह्मचारी मासिकं मांसं वा अनिच्छात् आपदि वाऽद्यान् स प्राजापत्यं कृत्वा पारब्ध ब्रह्मचर्यं व्रतं शेषं समापयेत् १५८ बिडालेति बिडालकाकमूधिककुङ्कुरनकुलानामुच्छिष्टं केशकीटरूपसंसर्गदुष्टं वा अकृतमृत्सेपविशुद्धिकं ज्ञात्वा फल्का ब्रह्मसर्वर्चलाकृतमुदकं पिबेत् १५९ अपोज्यमिति आत्मनः शतद्विकामेन प्रतिषिद्धमन्नं नादनीयं प्रमादाच्च भुक्तं वमितं च तदसंभवे मायश्चित्तैः क्षिप्तं शोधनीयं वसनपक्षे तु लघुमायश्चित्तं भवत्येव ज्ञानतः पुनः पूर्वोक्तं मायश्चित्तम् १६० एष इति अष्टस्य भक्षणे या निमायश्चित्तानि तेषामेतन्नानाप्रकारमुक्तं स्तेयपापकारिणां विधानमधुना श्रूयताम् १६१ धान्येति ब्राह्मणो ब्राह्मण

मासिकान्तं तु योऽश्रीयादसमावर्तकोद्दिष्टः स त्रीण्यहान्युपवसेदेकाहं चोदके वसेत् १५७ ब्रह्मचारी तु योऽश्रीयान्मधुमांसकथंचन स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतं शेषं समापयेत् १५८ बिडालकाकारमुच्छिष्टं जग्धाश्वनकुलस्य च केशकीटावपन्नं च पिबेद्ब्रह्मसर्वर्चलाम् १५९ अपोज्यमन्नं नानात्तव्यमात्मनः शुद्धिं मिच्छता अज्ञानभक्तनृत्तायं शोधयत्वा शोधनैः १६० एषो नाद्यादनस्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः स्तेयदोषापहर्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः १६१ धान्यान् धनचौर्याणि कृत्वा कामाद्भिजोत्तमः स्वजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विसुल्यति १६२ मनुष्याणां तु हरणे स्त्रीणां क्षेत्रगृहस्य च कूपवापीजलानां च शतद्विश्वा द्रायणं स्मृतम् १६३ द्रव्याणामल्पसाराणां स्तेयं कृत्वाऽन्यवेश्यतः चरेत्सांतपनं कृच्छ्रं तन्निर्वात्यात्मशुद्धये १६४

मक्ता यन्मरुताणि धनचौर्याणि दृच्छातः नत्वा त्मीयमां त्यानीत्यासंवत्सरं प्राजापत्यं व्रतं चरणेन शतद्व्यति एतच्च देवाकालद्रव्यपरिमाणं स्वाभिगुणाद्यपेक्षया महत्वादिबोद्धव्यं एव मुत्तरचापि १६२ मनुष्याणामिति पुरुषस्त्रीक्षेत्रगृहाणामन्यत हरणे कूपजलस्य वा पीजलस्य वा समस्तस्य वा हरणे चां द्रायणं मायश्चित्तमन्वीदिभिः स्मृतम् १६४ द्रव्याणामिति द्रव्याणामल्पप्रयोजनानां चालुक्तमायश्चित्तविशेषाणां त्रपुसीसकादीनां परगृहाचौर्यं कृत्वा तदपहृतं द्रव्यं स्वाभिनेदत्वा सांतपनं कृच्छ्रं

प्रायश्चित्तवक्ष्यमाणं चात्सुदयेकुर्यात्तन्मिनेऽपहृतं द्रव्यं निर्यात्येति सर्वस्तेयप्रायश्चित्तशेषः १६४ नश्येति भक्ष्यस्य मोदकादेः भोज्यस्य
पायसादेः यानस्य शकटादेः शय्याया आसनस्य च पुष्पमूलफलानां च प्रत्येकमपहरणे पंचगव्यपानं विशोधनम् १६५ तृणोति तृणकाष्ठदुष्का
णां शुक्लान्नस्य च तंडुलादेः वस्त्रचर्ममांसानां मध्ये एकस्याप्यपहरणे त्रिरात्रमुपवासं चरेत् १६६ मणीति मणिमुक्ताविद्रुमताम्ररूप्यलो
हकांस्योपलानां च प्रत्येकमपहरणे द्वादशाहं तंडुलकणभक्षणं कुर्यात्सर्वत्र चात्र सकृदभ्यासदेशकालद्रव्यस्वामिगुणादौ शक्त्यपेक्षया उत्त
रापहृतद्रव्यापहारि विषयसमीकरणं समाधेयम् १६७ कार्पासिति कार्पासकृमिकोष्ठजोनीनां वस्त्राणां हि शफैकशफस्य गौरश्वादेः पक्षि
णां सुकादीनां गंधानां च दंनप्रभृतीनां रज्ज्वाश्च प्रत्येकं हरणे च हंस्तीराहारस्यात् अत्रापि पूर्ववद्विषयसमीकरणपरिहारः स्वामिनश्चो

भक्ष्यभोज्यापहरणे यानशय्यासनस्य च पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यं विशोधनम् १६५ तृणकाष्ठदुष्का
च शुक्लान्नस्य गुडस्य च चैलचर्ममिषाणां च त्रिरात्रस्यादभोजनम् १६६ मणिमुक्ताप्रवालानां ताम्रस्य रज
तस्य च अयःकांस्योपलानां च द्वादशाहं कणान्नता १६७ कार्पासकीटजोनीनां हि शफैकशफस्य च पक्षि
गंधौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्र्यहपयः १६८ एतैर्घृतेरपोहेतपापस्तेयकृतोद्भिजः अगम्यागमनीयतुघृतेर
भिरपानुदेत् १६९ गुरुतल्पं व्रतं कुर्याद्देतः सिक्तास्वयोनिषु सरस्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु कुमारीषु तलजासु च
१७० पैतृष्वस्यैव भगिनीस्वस्त्रीयामातुरेव च मातुश्च भ्रातुस्तनयागत्वाचांद्रायणं चरेत् १७१

कृष्णपक्षद्रव्य

समर्पणादपि वचनादेकरूपप्रायश्चित्ताविरोधः १६८ एतैरिति एतैरुक्तैः स्तेयजनितपापं हि जातिरपानुदेत् अगम्यागमननिमित्तं पुन
एभिर्वक्ष्यमाणैर्ब्रतैर्निर्हरेत् १६९ गुरुतल्येति स्वयोनिषु सोदर्यभगिनीषु तथा भिन्नभार्यासु पुत्रपत्नीषु कुमारीषु चांडालीषु मलैकरे
तः सिक्तागुरुदारगमनप्रायश्चित्तं कुर्यात् अत्रापि ज्ञानाभ्यासाद्यनुबंधापेक्षया मरणान्तिक अतएव रेतः सिक्ताकुमारीषु चांडालीषु च त
नासु च सपिंडापत्यदारेषु प्राणत्यागो विधीयते इति यमेन मरणान्तिकमुपदिष्टं अज्ञानात्तद्व्रतम् १७० पैतृस्वस्यैव भगिनीस्वस्त्रीयामातुरेव च मातुश्च भ्रातुस्तनयागत्वाचांद्रायणं कुर्यात् १७१ ३

एतादिति तिस्रएताः पौतृधसेव्याद्याः भार्यार्थे प्राज्ञो नो ह हेतुज्ञातिलेन बांधवत्वेन तानोपेतव्याः यस्मादेतानुपयन्तु पागच्छन्तरकं याति
असपिंडाचया मातुरित्यनेन निषेधः सिद्धो दाक्षिणात्याचारदर्शननिषेधदादर्थ्यपुनर्वचनम् १०२ अमेति अमानुषीषु वडवाद्यास्तु
नगधि तया गोषवकाणिसंवत्सरं प्राजापत्यं चरेत् इति शांखलिखितादिभिर्गुरुप्रायश्चित्ताभिधानात् तथारजस्वलायां योनितश्चान्य
त्र स्त्रियां जले रेतं सेकं कृत्वा पुरुषः सातपनं कृच्छ्रं कुर्यात् १०३ मैथुनमिति यत्र देशोक्तापि पुरुषे मैथुनं सेवित्वा स्त्रियां गोयाने शक-
रादौ जले दिवा काले मैथुनं च सेवित्वा सवस्त्रश्च स्नायात् १०४ चंडालेति चंडालस्यात्यजानां च म्लेच्छशरीरादीनां अज्ञानतो ब्राह्म-
णः स्त्रियोगत्वात् तेषां चान्नं भक्ष्यतेऽप्यः प्रतिगृह्यपतति पतितस्य प्रायश्चित्तं कुर्यात् एतच्च गुरुत्वाच्चाप्यासतो भोजनं प्रतिग्रहविषयम्

एतास्तिस्मृक् भार्यार्थे नोपयच्छेत्तु बुद्धिमान् ज्ञातिलेनानुपेयास्ताः पतति ह्यपयन्नधः १०२ अमानु-
षीषु पुरुष उदक्यायामयोनिषु रेतः सिक्ताजले चैव कृच्छ्रं सातपनं चरेत् १०३ मैथुनं तु समासे व्यपु-
सियापिति वा द्विजः गोयाने फादिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् १०४ चंडालां त्यक्त्वा स्त्रियोगत्वात् शुक्ता-
चमति गृह्यच पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात्साम्यं तु गच्छति १०५ विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्तानि रुंध्यादेकवैश्वानि-
यत्पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम् १०६ साचेत्युनः प्रदुष्येत्तु स दृशे नोपयञ्जिता कृच्छ्रं चाद्रायणं चैव
तदस्याः पावनं स्मृतम् १०७ यत्करोत्येक रात्रेण वृषली सेवना द्विजः तद्देहं भस्मपन्नित्यं त्रिभिर्वर्षे ल्यपो
हति १०८

ज्ञानात्तु तेषां गमनं कृत्वा समानतां गच्छति एतच्च प्रायश्चित्तगौरवार्थम् १०५ विप्रदुष्टमिति विशेषेण प्रदुष्टमिच्छया
व्यभिचारिणीमित्यर्थः भर्तानि रुंध्यात्स्त्रीकार्येभ्यो निवर्त्य नियतबद्धा मि व एक गृहे धारयेत् यच्च पुरुषस्य सजातीय परदारगमने प्राय-
श्चित्तं तदेवैनां कारयेत्ततश्च स्त्रीणामर्द्धमदातव्यमिति यदसिद्धादिभिर्नृकृतं दनिच्छया व्यभिचारेण कर्तव्यम् १०६ साचेदिति सा-
स्त्रीसजातीयगमने सह दृष्टा कृतप्रायश्चित्तादिपुनः सजातीयेनाप्यर्थिता सतीतद्वमनं कुर्यात्तदास्याः प्रायश्चित्तं प्राजाप-
चां द्रायणं च मन्वादिभिः स्मृतम् १०७ यदिति वृषल्यत्र चंडाली प्रायश्चित्तगौरवात् चंडाली गमने यदेक रात्रेण ब्राह्मणः पापम्

द्वैसाशमित्यंसावित्र्यादिकं जपन् त्रिभिर्वर्षैरपनुदति तथाचापस्तंबः यदेकरात्रेण करोति पापे कृष्णवर्णं ब्राह्मणः सेवमानः चतुर्थका
 लउदक आत्मजापी त्रिभिर्वर्षैस्तद्यपोहति पापम् मेधातिथिस्त इत्यमेव व्याख्यातवान् गोविंदराजस्त अक्रमपरिणीत श्रूद्रागमनमा
 यश्चित्तमिदमाह १७८ एषेति इयं हि सा भक्ष्यभक्षणस्तेयागम्यागमनकारिणां चतुर्णामपि पापकृतां विशद्विरुक्ता इदानीं साक्षा
 त्पापकृद्भिः सह संसर्गिणां भाववक्ष्यमाणाः संसृष्टाः शृणुत १७९ संवत्सरेणेति पतितेन सह संसर्गमाचरन् एकयानगमन एकासनोपवे
 शन एकपंक्तिभोजनरूपान्संसर्गानाचरन् संवत्सरेण पतति न तु याजनाध्यापना द्यौनात्संवत्सरेण पतति किंतु सद्य एवेत्यर्थः अध्यापनम
 त्रोपनयनपूर्वकं सावित्रीयावणं याजनादीनां च सद्यः पातित्यमाह देवलः याजनं योनि संबंधं स्वाध्यायं सह भोजनम् कृत्वा सद्यः पतंत्येते
 पतितेन न संशयः विष्णुः आसंवत्सरात्यतति पतितेन सह चरन् सहयानासनाभ्यासं योनात्तु सद्य एव हि बोधायनः संवत्सरेण पतति

एषां पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः पतितैः संप्रयुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः १७९ संवत्सरेण प
 तति पतितेन सह चरन् याजनाध्यापना द्यौनात् न तु यानासनाशनात् १८० योयेनेति पतितेनैषां संसर्गिया
 तिमानवः सतस्यैव व्रतं कुर्यात्तत्संसर्गविशद्भ्यः १८१ पतितस्योदककार्यसमिडेर्बांधवैर्बाहिः निदिते ह
 नि सायान्हेजात्युतिगुरुसन्निधौ १८२ दासीघटमपां पूर्णपर्यस्येत्येतवत्यदा अहोरात्रमुपासीरन् शौचं
 बांधवैः सह १८३ पतितेन सह चरन् याजनाध्यापना द्यौनात्सद्यो न शयनासनादिति गोविंदराजस्त याजनादीनां त्रयाणां संव

त्सरेण पातित्यहेतुत्वं सहासनादीनां लघुत्वान्न संवत्सरेण किंतु तस्मादूर्ध्वमपीति व्याचष्टे अस्मदीयमनुव्याख्यासु निव्याख्यानुसारिणी
 नैनां गोविंदराजस्य कल्पनामनुब्रूमाहे १८० योयेनेति पतितशब्दोऽयं पापकारिवचनः सकलपापिनामविशेषपाठात् एषां पतितानां मध्ये
 योयेन पापकारिणां सह पूर्वोक्तसंसर्गं करोति सतस्यैव व्रतरूपं प्रायश्चित्तं कुर्यात् न तु मरणांतिकमित्याभिहितं तदपि व्रतं संसर्गिणां क्रियमा
 णं ब्रह्महादादशसमा इत्यादिकं पादहीनं कर्तव्यम् तथा च व्यासः योयेन संसृजे हर्षसोपितत्समतामियात् पादन्यूनं चरेत्सोपितस्य तस्य
 व्रतं द्विजः १८१ पतितस्येति महापातकिनो जीवत एव प्रेतस्योदकक्रियावक्ष्यमाणरीत्या सापिंडैः समानोदकं श्वश्रामाह हिः कृत्वा जातिरु
 लिङ्गगुरुसन्निधाने रिक्तायां नवम्यां तिथौ दिनांते कर्तव्यम् १८२ दासीति सापिंडसमानोदकप्रयुक्ता दासी उदकपूर्णं घटं प्रेतवदिति दक्षि

णाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत्पथासमिरुदको भवति तदनु ते सपिंडास्मानोदकैस्सहा होरात्रमशौचमाचरेयुः १८३ निवर्त्तेरन्निति त
स्मात्पतितात्सपिंडादीनां संभाषणमेकासनोपवेशनंचतस्यैत्रकथप्रदानं सांचत्सारिकादौ निमंत्राणादिरूपो लोकव्यवहार एतानि निवर्त्ते
रन् १८४ ज्येष्ठतेति ज्येष्ठस्य यत्कल्याणादिकं कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठलभ्यं च तस्य विंशत्कल्याणादिकं धनं न देयं यद्यपि त्रकथप्रदानप्र
तिषेधादेवाप्युद्धारप्रतिषेधः सिद्धः तथापि यवीयसंस्तृत्यात्यर्थमनूद्यते तस्यैकज्येष्ठस्य संबंधिधनं सोऽहारांशं तदनुजोगुणाधिको लभते
१८५ प्रायश्चित्त इति कृते पुनः पतितेन प्रायश्चित्ते सपिंडसमानोदकास्तेनैव कृतप्रायश्चित्तेन सह पवित्रे जलाधारे स्नात्वा जलपूर्णं नव
घटं प्रक्षिपेयुः इह नवघटग्रहणां ह्यसीघटः कृतोपयोगिघटः प्रतीयते १८६ सत्विति सकृत्प्रायश्चित्तः तं पूर्वोक्तघटं जलमध्ये क्षिप्वा ततः
स्वीयभवनं प्रविश्य यथापूर्वं सर्वाणि जातिकर्माणि कुर्यात् १८७ एतदिति स्त्रीष्वपि पतिताः स्फुटवमेव पतितस्योदकं कार्यमित्यादि

निवर्त्तेरन्निति तस्मात्संभाषणसहासने दायाद्यस्य प्रदानं च यात्राचैव हिलौकिका १८४ ज्येष्ठताचं निव
र्त्तेति ज्येष्ठावाप्यन्तु यद्भनू ज्येष्ठांशं प्राप्नुयाच्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः १८५ प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकु
म्भमपान्नवम् तेनैव साहस्यैयुः स्नात्वा पुण्ये जलाशये १८६ सत्वस्तुतं घटं प्रास्य प्रविश्य भवनं स्वकम्
सर्वाणि जातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् १८७ एतदेव विधिकुर्याद्योषित्सु पतितास्वपि वस्त्रान्नपाने
देयं तु वसेयुश्च गृहातिके १८८ एतस्मिन् भिरनिर्णयैर्नायै किंचित्सहाचरेत् कृतनिर्णयिनां श्रवण
जुगुप्सत कर्हिचित् १८९ बालघ्नाश्च कृतघ्नाश्च विशुद्धानपि धर्मतः शरणागतहन्तृश्च रुद्धान् हन्तृश्च
न संवसेत् १९० विधिं मर्त्रादिसपिंडसमानोदकवर्गः कुर्यात् यासाच्छादनानि पुनराभ्योदेयानि गृहसमीपे चासांवासा र्यकु
टीर्दयुः १८८ एतस्मिन् भिरिति पापकारिभिरकृतप्रायश्चित्तेः सह दानप्रतिग्रहादिकमर्थं किंचिन्नात्तु निषेत् कृतप्रायश्चित्तान्नैव कदाचि
दपि पूर्वकृतपापत्वेन निंदे किंतु पूर्ववद्वाक्यहरेत् अस्यापवादमाह १८९ बालघ्नानिति बालं यो हतवान् कृतोपकारं अपकाराचर
णेन यो विनाशितवान् प्राणरक्षार्थमागतं यो हतवान् स्त्रियं च यो व्यापादितवान् एतान्यथावक्तुं प्रायश्चित्तानपि संसर्गितयानपरिव
सेत् १९० येषामिति येषां ब्राह्मणस्त्रियविशां आनुकल्पिककाले उपनयनं यथाशास्त्रं कृतवान् तां व्याजापत्यत्रयं कारयित्वा यथा

शास्त्रमुपनयेन् यत्तु योऽत्र वल्ग्यादिभिर्ब्राह्मणस्तोमादिप्रायश्चित्तमुक्तं तेन स हास्यगुरुलाघवमनुसंधाय जातिशक्त्याद्यपेक्षो विक्लवो मंतव्यः
 १९१ प्रायश्चित्तमिति ये प्रतिषिद्धशूद्रसेविनो हिजास्ते चोपनीता अपि अनधीत वेदाः प्रायश्चित्तं कर्तुमिच्छन्ति तेषामप्येतत्साजापत्यादि
 त्रयमुपदिशेत् १९२ यदिति गर्हितेन कर्मणानिषिद्धदुःप्रतिग्रहादिना ब्राह्मणाय हनमर्ज्जयंति तस्य धनस्य त्यागेन जपतपोभ्यां वक्ष्य
 माणा न्यायशुद्धति धन त्यागेन च प्रायश्चित्तविधानात् बहुमूल्ये च कभितुरगादौ अल्पमूल्ये च लोहादौ परिगृहीते तु लघु प्रायश्चित्ताभिधान
 मुपपन्नं एवमविक्रयविक्रयादावपि १९३ जपिलेति त्रीणि सावित्री सहस्राणि जपित्वा गोष्ठे वा मांसं क्षीराहारो असत्यतिग्रहजनिता त्या
 पान्मुक्तो भवति शूद्रप्रतिग्रहादावपि एतदेव प्रायश्चित्तं द्रव्यदोषेण च दातृदोषेणापि प्रतिग्रहस्य गर्हितत्वाविशेषादिति १९४ उपवासेति

ये पां हिजानां सावित्रीनान्तु चैतयया विधि तांश्चारयित्वा त्रीन्कृच्छ्रान्यथाविध्युपनाययेत् १९१ प्रायश्चि
 त्तं नि कार्षति विकर्मस्य स्तये हिजाः ब्राह्मणा च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिशेत् १९२ यद्गर्हितेनार्ज्जयंति
 कर्मणा ब्राह्मणा धनम् तस्योत्सर्गेण शुल्यंति जप्येन तपसैव च १९३ जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि
 समाहितः मांसगोष्ठे पयःपीत्वा मुच्यते सत्यतिग्रहात् १९४ उपवासकृशतंतुगोघ्नजात्युनरागतम् प्रण
 तमतिपृच्छेयुः साम्यं सोम्येच्छसति किम् १९५ सत्यमुक्ता तु विप्रेषु विकिरेद्यवसगवाम् गोभिः प्रवर्ति
 ते तीर्थे कुर्युस्तस्य परिग्रहम् १९६ ब्राह्मणानां यजनकृत्वा परेषामत्यकर्म च अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृ
 ष्णैर्विपाहति १९७

केवलक्षीराहारेण इतरमोजनव्यापृत्या कृशदेहं गोघात्यागतं प्रणतं न स्त्रीभूतं किमस्माभिः सह साम्यमिच्छ
 सि पुनरसत्यतिग्रहन करिष्यसीति एव धर्म ब्राह्मणाः परिपृच्छेयुः १९५ सत्यमिति सत्यमेतत्पुनरसत्प्रतिग्रहन करिष्यामीत्येवं ब्राह्म
 णेषूक्ताया संगवां दद्यात् तस्मिन् यवसंभक्ष्यमाणे देशे गोभिः पवित्रीकृतत्वा नीर्थाभूते ब्राह्मणास्तस्य संव्यवहारे स्वीकारं कुर्युः १९६
 ब्राह्मणानामिति ब्राह्मणानामर्ज्जयंति त्रयोप्येते इत्युक्तानामादि यजनं कृत्वा पितृगृवादि व्यतिरिक्तानां च निषिद्धोर्ध्वदेहिकदाह आत्यादिकृ
 ता अभिचारं च न्येनादिकं अभिचारोऽभिचारणीयस्य अहीनं यागविशेषः अहीनयजनमशुभिकरमिति श्रुतेः त्रिरात्रादितस्य यजनं कृत्वा

त्रिभिः कृच्छ्रैर्विशुध्यति १९७

शरणागतमिति शरणागतं परित्राणार्थमुपगतं शक्तः सन्नुपेक्षते हि जातिरनध्याप्यं च वेदमध्याप्यतज्जनितं पापं संवत्सरं वाहारो
 १९८ पतुदति १९८ अश्वगालेति कुक्कुरश्वगालगर्दभनरअश्ववराहाद्यैर्ग्राम्यैश्चाममांसादैर्मज्जिरादिभिर्दष्टः प्राणायामेन शक्यति
 १९९ षष्ठान्नेति अपांक्त्यायेपतिताः स्तेनक्रीबा इत्यादिनोक्तास्तेषां विंशेति शेषतोऽनुपदिष्टमायश्चित्तानां मासं च ह्यहमभक्तात् तृतीयेऽङ्गि
 सायं भोजनं वेदसंहिताजपो देवकृतस्यैनसौ अवयजनमसीत्यादिना उद्गात्राः षष्ठिर्मन्त्रैर्होमः प्रत्येकं कार्यः एतत्समुद्दिष्टं पापशोधनम्
 २०० उष्ट्रयानमिति उष्ट्रेषु क्तयानं शकदादि एव रवरयानमपितत्कामत आरुह्य अव्यवधान उष्ट्रवराभ्यां याने प्राणायाम बहुत्वन्
 ग्रन्थकामतः स्नानं कृत्वा प्राणायामेन सुप्तो भवति २०१ विनेति असन्निहितजलोजलमध्ये चामूत्रं पुरीषं वा कृत्वा स वासा बहिर्ग्रा-
 मात्नद्यादौ स्नात्वा गां च स्पृष्ट्वा विशुद्धो भवति २०२ वेदेति वेदविहितानां कर्मणामग्निहोत्रादीनां अनुपदिष्टमायश्चित्तविशेषाणां

शरणागतं परित्यज्य वेदं विष्ठाप्य च हिजः संवत्सरं वाहारस्तस्यापमपसेधति १९८ अश्वगालरवरैर्दष्टो
 ग्राम्यैः कव्याद्विरेव च नरास्वोष्ट्रवराहैश्च प्राणायामेन शक्यति १९९ षष्ठान्नकालतामासं संहिताजप एव
 वा होमाश्च सकलानित्यमपांक्त्यानां विंशोधनम् २०० उष्ट्रयानसमारुह्य रवरयानतु कामतः स्नात्वा तु विप्रो
 दिग्वासाः प्राणायामेन शक्यति २०१ विनाङ्गिरप्सु वाप्यार्त्तः शरीरं सन्निवेश्य च सचैलौ बहिरापुत्यगा
 मालभ्य विशुध्यति २०२ वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समातिक्रमे स्नातकवतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्
 २०३ हुंकारं ब्राह्मणस्योक्तात्वं कारं च गरीयसः स्नात्वा नश्नन् हः शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् २०४ ताडयित्वा
 तृणैर्नापिकंठे वा बध्य वा ससा विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् २०५ अवगूय्य त्वद्वदशतं सहस्र-
 मभिहत्य च जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते २०६ चपरिलोपे स्नातकवतानां चतुर्थाध्यायोक्तानामति क्रमे सत्ये
 काहोपवासं प्रायश्चित्तं कुर्यात् २०७ हुंकारमिति हूंतूष्णीं स्थीयतामित्याक्षेपं ब्राह्मणस्य कृत्वा त्वं कारं च विद्याद्यधिकस्य उक्ता अभिवाद
 नकालादारभ्याहः शेषं यावत्स्नात्वा भोजनं निवृत्तः पादोपग्रहणेनापगतकोपं कुर्यात् २०८ ताडयित्वेति प्रकृतं ब्राह्मणं तृणेनापिताडयित्वा
 कंठे वा बध्य वा ससा वा क्लृप्तं हेनजित्वा प्रणिपातेन प्रसादयेत् २०९ अवेति ब्राह्मणस्य हनने च्छपादंडमुद्यम्य वर्षशतं नरकं प्राप्नोति दंडा

दिनापुनः प्रहृत्य वर्षसहस्रं नरकं प्राप्नोति २०६ शोणितमिति प्रहृतस्य ब्राह्मणस्य रुधिरं यावत् संख्यकान्तरजः कणान् भूमौ पंडाकरो
 तितावत् संख्यकानि वर्षसहस्राणि तत् शोणितोत्पादको नरके वसेत् २०७ अवेति ब्राह्मणस्य हननेच्छया दंडाद्युद्यमने कृच्छ्रं कुर्यात्तदं
 डादिप्रहारे दत्ते अति कृच्छ्रं वक्ष्यमाणं चरेत् रुधिरमुत्पाद्य कृच्छ्राति कृच्छ्रौ कुर्वीत २०८ अनुक्तेति अनुक्तप्रायश्चित्तानां यथाप्रतिष्ठो
 मवधादि कृतानां निर्हरणार्थं कर्तुः शरीरधनानि सामर्थ्यमवेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् २०९ यैरिति यैर्हेतुभिर्मनुष्यैः पापान्यपत्तुदतितान् पापनाशहेतून् देवर्षिपितृभिरनुष्ठितान् सुष्माकवक्ष्यामि २१० अहमिति प्राजाप
 त्याख्यं कृच्छ्रं मन्त्ररूहिजातिराद्यं दिनत्रयं प्रातर्भोजीत प्रातः शब्दोयं भोजनानामौचित्यमासदिवाकालपरः अतएव वसिष्ठः अहंदि

शोणितं यावत् पांसून् संगृह्णाति महीतले तावत्सहस्रं स्नाणितं कर्त्तान्नरके वसेत् २०७ अवगूर्य
 चरेत् कृच्छ्रमति कृच्छ्रं निपातने कृच्छ्राति कृच्छ्रौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् २०८ अनुक्तनिष्कृतीनां
 तु पापानामपत्तये शक्तिं चावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् २०९ यैरभ्युपायैरेनां सिमानां व्यपकर्ष
 ति तान्वाभ्युपायान् वक्ष्यामि देवर्षिपितृसेवितान् २१० अहं प्रातरुग्रहसायं अहमद्यादयाचितम् अह
 परं च नाश्रियात् प्राजापत्यं चरन् रुहिजः २११ गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधिसर्पिः कुशोदकम् एकरात्रोपवासश्च कृ
 च्छसातपनं स्मृतम् २१२

शाम्भकेन कर्ममन्त्रेण अहं अहं अयाचितं अतः अहं न शक्नोति इति च कृच्छ्रः आपस्तंबो व्याह अहं मूनात्तशी
 दिवाशी च तत्तत् अहं अहमयाचितं अतः अहं न शक्नोति इति कृच्छ्रं द्वादशरात्रस्य विधिः अपरं च दिनत्रयं सायं सध्या मतो तायां भोजीत
 अन्यदिनत्रयमयाचितं तावदन्तुं जीतशेषं च दिनत्रयं न किंचिदश्रीयात् अत्र ग्राससंख्या परिमाणापेक्षायां पराशरः सायं द्वात्रिंशति
 र्यासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा अयाचिते चतुर्विंशत् परं चानशनं स्मृतम् कुक्कुटांडप्रमाणं च यावांश्चपविशेन्मुखम् एतं ग्रासं विजानीया
 त्सुख्यर्थं ग्रासशीघ्रं नमू हविष्यं चान्नमश्रीयाद्यथारात्रौ तया दिवा श्रीरूप्यहानि शास्त्रीयान् ग्रासान् संख्या कृतान् पयसा अयाचि
 तं तथैवाद्यादुपवासस्य हं भवेत् २११ गोमूत्रमिति गोमूत्रादिकी हृत्य एकैकस्मिन् ग्रहनिमेषयेत् नान्यत् किंचिदद्यात् अपरदिने चो

पवास इत्येतत्सांतपनं कृच्छ्रं मृत्युं ददातु गोमूत्रादिषट्प्रत्येकं षट्दिनान्युपपन्नसप्तमो दिने चोपवासः तदा महासांतपनं भवति तथा च
याज्ञवल्क्यः कुशोदकं च गोक्षीरं दधि मूत्रं शकृद्दूतम् जम्भापरे ह्युपवसेत् कृच्छ्रं सांतपनं चरन् पृथक् सांतनद्रव्यैः षडहः सोपवासि
कः सप्ताहेन तु कृच्छ्रो यमहासांतपनं स्मृतम् २१२ एकैकमिति अतिकृच्छ्रं द्विजातिरनुतिष्ठन् प्रातः सायमयाचित्वा द्विरूपेण त्र्यहाणि
त्रीणि त्रीणि पूर्ववत् अन्यच्च त्र्यहं न किंचिदुज्जीत २१३ तमेति तत्कृच्छ्रं चरन् द्विजातिः त्र्यहमुष्णोदकं त्र्यहमुष्णाक्षीरं त्र्यहमुष्णाघृतं
त्र्यहमुष्णावायु एकवारं स्नानं कुर्वन् संयतवान् पिबेत् अत्र पशुशरोक्तो विशेषः षट्पलं तु पिबेदभास्त्रिपलं तु पीयः पिबेत् पलमेकं पिबे
त्सर्पित्ततृच्छ्रं विधीयते २१४ यतात्मन इति विगतानवधानस्य संयतेन्द्रियस्य द्वादशाहमभोजनमेव पराकारव्यः कृच्छ्रः सकृदाद्यत्तिता
रतस्येन गुरुलघुसमफलपापापनोदनः २१५ एकैकमिति सायंप्रातर्मध्याह्नेषु स्नानं कुर्वाणः पौर्णमास्यापंचदशयासान शित्वा ततः ।

एकैकं ग्रासमभ्यायात् त्र्यहाणि त्रीणि पूर्ववत् त्र्यहं चोपवसेदंत्यमतिकृच्छ्रं चरन् द्विजः २१३ तत्कृच्छ्रं चर
न्विप्रोजलक्षीरघृतानिलान् प्रतित्र्यहं पिबेदुष्णान्सकृत्स्नायांसमाहितः २१४ यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशा
हमभोजनम् पराकानामकृच्छ्रो यस्य पापापनोदनः २१५ एकैकं द्वांसयेत्पिंडं कृष्णशुक्लैश्च वर्हयेत् उपस्पृश
स्त्रिषवणमेतच्चाद्रायणं स्मृतम् २१६ एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेद्यवमध्यमे शुक्लपक्षादिनयतश्चरन् चाद्राय
णव्रतम् २१७ अष्टावष्टौ समभ्यायासिं डान्धाद्यं दिने स्थिते नियतात्मा हविष्याशीयति चाद्रायणं चरन् २१८

प्रतिपलमेकैकं ग्रासं हासयेत्तथा चतुर्दश्यामेको ग्रासः संपद्यते ततोऽभावास्थायामुपोष्य शुक्लप्रतिपत्तमभूतिभिरेकैकं वृद्धिनयेत्
एवंपौर्णमास्यापंचदश्यासाः संपद्यन्ते एतत्सिध्दालिको मध्यारव्यं चाद्रायणं स्मृतम् २१६ एतमिति एतमेव पिंडं हासयद्विषवणस्या
नासके यवमध्यारव्यं चाद्रायणं शुक्लपक्षादिनैः कृत्वा संयतेन्द्रियश्चाद्रायणमनुतिष्ठन् आचरेत् ततश्च शुक्लप्रतिपदमारभ्य एकैकं
पिंडं वर्हयेत् यथा पौर्णमास्यापंचदश्यासाः संपद्यन्ते ततः कृष्णप्रतिपदमारभ्य एकैकं पिंडं द्वांसयेत् यथा अभावास्थायामुपवासो भ
वति २१७ अष्टाविति यतिचाद्रायणमनुतिष्ठन् शुक्लपक्षात्कृष्णपक्षाद्वा आरभ्य ग्रासमेकं संयतेन्द्रियः प्रत्यहमष्टावष्टौ ग्रासान्म
ध्यं दिने भोजीत मध्यं दिन इति गृहस्थब्रह्मचारिणोः सायंभोजननिरुत्तर्यम् २१८

चतुरः प्रातरिति प्रातश्चतुरोगासान् प्रायात् अस्तमिते च सूर्ये चतुरोगासान् फंजीत एतच्छिश्नां द्रायणं मुनिभिः स्मृतम् २१९ यथे
 ति नीवारादिहविष्यसंबन्धिनां यासानां देशे ते च त्वांशदधिके कदाचित्शोडशकदाचिदुपवास इत्येवमाद्यनियमेन यथा कञ्चिद्विडां
 सेन सप्ततवान् सुजानश्चंद्रसलोकतां यति एवं पापक्षयार्थमाप्नुयुदयार्थं च इदमुक्तं अतएव याज्ञवल्क्यः धर्मार्थयश्चरे देतच्चंद्रस्यैतिसलो
 कताम् ॥ रुच्छुस्तुशर्म कामरुक्महतीधियमाभुयात् अतः प्राजापत्यादिरुच्छुमपि अप्सुदयफलमिति याज्ञवल्क्येनोक्तम् ॥ २२० एतदि
 ति एतच्चाद्रायणाख्यं व्रतं रुद्रादित्यवस्तुमरुतश्च महर्षिभिः सह सर्वपापनाशाय गुरुलघुपापापेक्षया सकृदावृत्तिप्रकारेण कृतवन्तः २२१
 महेति महाव्याहृतिभिर्भूष्यः स्वरेताभिः अन्यहविरनादेशोऽनुहोतिषु विधीयते इति परिशिष्टवचनात् अल्पेन मत्स्यहं ह्ये मं कुर्यात्

चतुरः प्रातरुभयात् पिंडान्विप्रः समाहितः चतुरोः स्तमिते सूर्ये शिश्नां द्रायणं स्मृतम् २१९ यथा क
 थं चिद्विडां तिस्रोऽशीतोऽसमाहितः मासेनाश्नन् हविष्यस्य चंद्रस्यैतिसलोकताम् २२० एतद्रुद्रास्त
 यादित्यावसंवश्चाचरन् व्रतम् सर्वाकुशलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः २२१ महाव्याहृतिभिर्होमः कर्त्त
 व्यः स्वयमन्वहम् अहिंसासत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् २२२ त्रिरहस्त्रिंशत्त्रिंशत्सवासाजलमा
 विशत् रुद्राश्चद्रपतिताश्च वनाभिभाषेत कह्नित् २२३ स्थानासनाभ्याविहरेदशक्तोऽधः शयीत वा
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजाचर्कः २२४ सावित्रीचजपेनित्यं पवित्राणि च शक्तिः सर्वेष्वेव व्रतेष्वेव
 प्रायश्चित्तार्थमाहृतः २२५

अहिंसासत्याक्रोधाकौटिल्यानिचानुतिष्ठेत्तयद्यप्येतानि पुरुषार्थतया विहितानि तथापि व्रतांग
 तयाय सुपदेशः २२२ त्रिरिति अहनि रात्रौ वादिमध्यावसानेषु स्थानार्थं सचेलोनद्यादिजलं प्रविशेत् एतच्च पिपीलिकामध्ययवमध्यचा
 द्रायणेतरां द्रायणविषयम् तयोरुपस्यर्शत्रिषवणमित्युक्तत्वात् रुद्रपतिर्देवसहस्रावद्व्रतं कदाचित्संभाषणं न कुर्यात् २२३ स्वा
 नेति अहनि रात्रौ च स्थित आसीन् स्यात् न तु शयीत असामर्थ्ये तु स्थंडिले शयीत न स्वप्नादौ ब्रह्मचारी रूपासंयोगरहितव्रतः व्रती मो
 जीदंडादियुक्तः पालाशधारयेद्दंडं सुविमौजीचमेखलाभितयमवचनस्मरणात् गुरुदेवब्राह्मणानां च पूजको भवेत् २२४ सावित्री
 मिति सावित्रीचसदाजपेत्पवित्राणि चायमर्षणादीनियथाशक्तिजपेत् एतच्च यथाचांद्रायणे तथा प्राजापत्यादिरुच्छुषिपत्नवान् प्राय
 श्चित्तार्थमनुतिष्ठेत् २२५

एतौ रिति लोकविदितपापाद्भिजातयः अभिरुज्जमायश्चित्तैर्विषयमाणपरिषदाशोधनीयाः अप्रकाशितपापांस्तमानवान्मंत्रैर्होमैश्च परिषदे
वशोधयेत् यद्यपि परिषदिनिवेदनेरहस्यत्वस्य नाशः तथाप्यसुकरपापैरुक्तेकेनापिलोकाविदितेकिंप्रायश्चित्तस्यादितिसामान्यप्रश्नेन विरो
धः २२६ स्यापनेति पापकारीनरो लोकेषु निजपापकथनेन धिक्जामिति पापकारिणमिति पश्चात्तापेन शुल्यति तपसा चोद्यस्तेषां सावित्री
जपादिना च पापान्मुच्यते तपस्यसक्तोदानेन च पापान्मुक्तो भवति स्यापनं चेदं प्रकाशमायश्चित्तांगभूतं नरहस्यमायश्चित्तांगम् रहस्यत्व
हानिप्रसंगात् अनुतापश्च प्रकाशरहस्यांगमेव २२७ यथेति यथायथासुयं पापं कृत्वा नरो भाषते लोके स्यापयति तथा तथा तेन पापेन सा
र्विकजीर्णत्वा मुच्यते इति रस्यापनविधेरनुवादः २२८ यथेति तस्य पापकारिणो मनो यथायथा दुष्टकर्मभिर्दतितथा तथा शरीरं

एतौ रिति जातयः शोभ्याघतैराविष्कृतैः संः अनाविष्कृतपापांस्तमंत्रैर्होमैश्च शोधयेत् २२६ स्यापनेनानुना
पेन तपसाध्ययनेन च पापकृत्मुच्यते पापात्तथादानेन चापदि २२७ यथायथानरो धर्मस्वयंकृत्वा लुभाष
ते तथा तथा त्वचेवाहिस्तेनाधर्मेण मुच्यते २२८ यथायथामनस्तस्य दुष्टकर्मगर्हीति तथा तथा शरीरं तं
नाधर्मेण मुच्यते २२९ कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यते नैव कुर्यात्पुनरिति निवृत्त्या पूयते तु सः २३०
एवं संचित्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् मनोवाङ्मूर्तिभिर्नित्यं शर्मकर्म समाचरेत् २३१ अज्ञानाद्यदि वाज्ञा
नात्कृत्वा कर्मविगर्हितम् तस्माद्भिमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयन्म समाचरेत् २३२

अनुतापात्तुवाद इति २२९ कृत्वेति पापं कृत्वा पश्चात्संतप्य तस्मात्पापान्मुच्यते इत्युक्तमपि नैव कुर्यात्पुनरित्येव मनूदितं यदा तु पश्चात्तापो
नैव पुनः करिष्यामीति एवंप्रतिनिवृत्तिरूपसंकल्पफलका स्यात्तदा स्मृतां तस्मात्पापान्मुच्यते इत्युक्तमपि नैव कुर्यात्पुनरित्येव मनूदितं यदा तु पश्चात्तापो
शमायश्चित्तांगविधानार्थम् २३० एवमिति एवं श्रुत्वा श्रुत्वा नां कर्मणां परलोकदुष्टानि दुष्टफलं मनसा विचार्य मनोवाक्कार्यैः शर्ममेव
सर्वकर्म कुर्यात् इष्टफलत्वात् नानुभूतं नरकादिदुःखहेतुत्वात् २३१ अज्ञानादिति प्रमादादिच्छातो वा निषिद्धं कर्म कृत्वा तस्मात्पापा
न्मुक्तिमिच्छत्युनस्तत्र कुर्यात् एतच्च पुनः करणे प्रायश्चित्तगौरवार्थम् अतएव देवलः विधेः प्राथमिकादस्माद्वितीये हि श्रुणुं भवेदिति

यस्मिन्निति अस्यपापकारिणोयस्मिन्मापश्चित्ताख्येऽनुष्ठितेनचित्तस्यसंतोषःस्यात्तस्मिन्तदेवमापश्चित्तंतावदावर्त्तयेत्यावन्मन-
संतोषःप्रसादश्चस्यात् २३३ तप इति यदेतत्सर्वदेवानामनुष्ठ्याणोऽस्मत्सर्वतस्तपः कारणंतपसैवचतस्यस्थितिः तपोऽतंचबुधैःप्रति-
नियतदेवादिसत्त्वस्यतपसाजननादादिष्टंवेदार्थैर्कृतंउक्तप्राजापत्यादिप्रायश्चित्तात्मकंतपःप्रसंगेनचेदंवक्ष्यमाणंचसर्वतपोमाहात्म्य-
कथनम् २३४ ब्राह्मणस्येति ब्राह्मणस्यब्रह्मचर्यात्मकवेदांतावबोधनंतपोराजन्यस्यरक्षणंतपःवैश्यस्यकृषिवाणिज्यपाशुपाल्या-
दिकंतपःशूद्रस्यब्राह्मणपरिचर्यातप इतिवर्णविशेषेणोत्कर्षबोधनार्थम् २३५ ऋषय इति ऋषयोवाङ्मनःकायनियमोपेताः फ-
ल्गुलज्वायुमहाः तपसैवजगमस्त्यावरसाहितं पृथिव्यंतस्मिन्स्वर्गात्मकंलोकत्रयमेकदेशस्थाः संतोनिध्यापांतः करणाःप्रकर्षेणपश्यंति

यस्मिन्कर्मण्यस्यकृतेमनसःस्यादलाघवम् तस्मिंस्तावत्तपःकुर्याद्यावत्तुष्टिकरंभवेत् २३३ तपोमूल-
मिदसर्वदेवमानुषकस्मत्सर्वम् तपोमध्यबुधैःप्रोक्ततपोतवेददर्शिभिः २३४ ब्राह्मणस्यतपोज्ञानतपःक्ष-
त्रस्यरक्षणम् वैश्यस्यतुतपोयात्ततपःशूद्रस्यसेवनम् २३५ ऋषयःसंयतात्मानःफलमूलानिलाशनाः
तपसैवप्रपश्यंतित्रैलोक्यसचराचरम् २३६ औषधान्यगदोविद्यादैवाच्चविविधास्थितिः तपसैवमसि-
द्यतितपस्तपोहिसाधनम् २३७ यदुत्तरयद्दृष्टंयद्दृष्टंयच्चदुष्करम् सर्वतुतपसासाध्यंतपोहिदुरति-
कमम् २३८ महापातकिनश्चैवशेषाश्चाकार्यकारिणः तपसैवसुतमेनमुच्यंतकिल्बिषात्ततः २३९
कीटाश्चाहिपतंगाश्चपशवश्चवयांसिच स्थावराणिचभूतानिदिवयातितपोबलात् २४०

२३६ औषधानीति
औषधानिग्राह्युपशमनहेतुकानिअगदोगदाभावोर्नैरुज्यमितियावत्विद्याब्रह्मधर्मचर्यात्मकवेदांतज्ञानंचेदसंबंधिनीचनानारू-
पाग्नर्गादावयस्त्रितिः इत्येतानितपसैवप्राप्यंते यस्मात्तपण्णांप्राप्तिनिमित्तम् २३७ यदिति यद्दुःस्वेनतीर्यतेयद्दोषसूचितपदानि
यद्दुःस्वेनप्राप्यतेक्षत्रियादिनातेनैवशरीरेणबलब्राह्मण्यादियद्दुःस्वेनगम्यतेमेरुपृष्ठादियद्दुःस्वेनकैयतेगोःप्रचुरदानादितत्सर्वतपसा-
साधितंशक्यते यस्मादतिदुष्करकार्यकरणंसर्वतपसासाध्यतेतपोवर्द्धनशक्ति २३८ यहेति ब्रह्महत्यादिमहापातककारिणोऽन्येऽपपा-
तकाद्यकार्यकारिणः तपसैवउत्तररूपेणानुष्ठितेनतस्मात्पान्पुच्यंतेउत्तस्यापिपुनर्वचनंप्रायश्चित्तस्तुत्यर्थम् २३९ कीटा इति कीटसर्पशल

अपनुपक्षिणः स्थावराणि च वृक्षगुल्मादीनि भूतानि तपोमाहात्म्येन स्वर्गं यांति इति हासादौ कपोतो प्राख्यानादिषु पक्षिणोऽप्यग्निप्रवे
शादिकृतं पक्षिपतीति श्रूयते कीदृजां यज्जाति सह हन्तवन्तस्मन्तपः तेन च क्षीणकल्मषा अविकारिकजन्मांतर कृतेन स कृतेन दिव्या
२४० यत्किंचिदिति यत्किंचित्सापमनोवाग्देहैर्मानवाः कुर्वन्ति तत्सर्वं पापं निर्दहन्ति तपसैव तपोधना इति तप एव धनमिव रक्षणीयं येषां ते
तपोधनाः २४१ तपसैवेति प्रायश्चित्ततपसा क्षीणपापस्य ब्राह्मणस्य यागो हवींषि देवाः प्रतिगृणहन्ति अभिलषिता यंश्च प्रयच्छन्ति २४२
प्रजापतिरिति हि रुप्यगर्भः सकललोकोत्पत्तिस्थितिप्रलयप्रभुः तपःकरणपूर्वकमेवेमं ग्रंथमकरोत् तथैव ऋषयो ब्रह्मसिद्धादयस्तपसैव म
न्तः संपन्नाः २४३ इत्येतदिति सर्वस्यास्य जंतोर्यदुल्लंघनं तपसः प्रकाशात् इत्येवं देवाः प्रपश्यन्तः तपोमूलमिदं सर्वमित्यादितपोमाहा
त्म्यं प्रवदन्ति २४४ वैदिति यथाशक्ति प्रत्यहं वेदाध्ययनं पंचमहायज्ञानुष्ठानमपराधसहिष्णुत्वमित्येता नि महापातकजनिता न्यपि पापा

यत्किंचिदेनः कुर्वन्ति मनोवाङ्मूर्तिभिर्जनाः तत्सर्वं निर्दहन्त्याश्रुतपसैव तपोधनाः २४१ तपसैव विशुद्धस्य
ब्राह्मणस्य दिवोक्तः इत्याश्रमेति गृणहन्ति कामान्संवरयन्ति च २४२ प्रजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवास्मृजत्
भुः तथैव वेदानृषयस्तपसा प्रतिपेदिरे २४३ इत्येतत्तपसो देवमहाभाग्यं प्रचक्षते सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्त
पसः पुण्यमुत्तमम् २४४ वेदाभ्यासां च हशक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा नाशयत्याश्रुपापानि महापातक
जान्यपि २४५ यथैधस्तेजसावन्तिः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित्
२४६ इत्येतदेन सासुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि अत ऊर्ध्वं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधत २४७ सव्याह-
तिप्रणवकाः प्राणायामास्तषोडश अपि भूणहणमासात्पुनस्त्यहरहः कृताः २४८ निशीघ्रं नाशयन्ति किमुतान्यानि
२४५ यथैति यथाग्निः काष्ठान्वाहन्नानि क्षणेनैव तेजसानि शोषं करोति तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं वेदार्थज्ञो ब्राह्मणो नाशयति इत्येत
त्परमार्थज्ञानस्यैतत्पापक्षयोत्कर्षज्ञापनार्थमेतत् २४६ इत्येतदिति इत्येतद्ब्रह्महत्यादीनां पापानां मकारानां प्रायश्चित्तं यथावि
ध्यभिहितं अत ऊर्ध्वं मप्रकाशानां प्रापानां प्रायश्चित्तं शृणुत अयं श्लोको गोविंदराजेनालिखितः मेधातिथिना तु लिखित एव २४७
सव्याहतीति सव्याहति सप्रणवाः सावित्री शिरोयुक्ताः पूरककुंभकरेचकादिविधिना प्रत्यहं षोडश प्राणायामाः कृताः मासान् ब्रह्म

मपि निष्पापं कुर्वति अपिशब्दादतिदेशिकब्रह्महत्याप्रायश्चित्ताधिकृतमपि एतच्च प्रायश्चित्तं हि जातानामेव न स्त्रीभूदादेर्मन्त्रानधिकारात् २४८ कौत्समिति कौत्सेन ऋषिणा अपनः शोशुचदधमिति एतत्सूक्तं वसिष्ठेन ऋषिणा दृष्टं च प्रतिस्तोमेति रुषमनुशिष्य इत्येवं ऋचं माहित्रं माहित्रीणामवोस्तित्येतत्सूक्तं शुद्धवत्य एतोन्विदं स्तवामसुद्धमित्येतास्ति रुचः प्रकृतं मासमहरहः षोडशकृत्योपि जपित्वा सुरापोपि विशुध्यति अपिशब्दात् आतिदेशिकसुरापानप्रायश्चित्ताधिकृतोपि २४९ सकृदिति ब्राह्मणसुवर्णमपहत्य अस्य वामस्य पलितस्य एतत्सूक्तं प्रकृतत्वात् मासमेकं प्रत्यहमेकवारं जपित्वा शिवसंकल्पं च यज्याग्रतो दूरमित्येतद्वाजसनेयके यत्पठितं तज्जपित्वा सुवर्णमपहत्य क्षिप्रमेव निष्पापो भवति २५० हवीति हविष्यांगमजरस्त्विदमेकोनविंशतिः त्रित्वः न तमं होन दुरितमित्यष्टौ इति वा

कौत्सं जप्त्वा पठत्येतद्वासिष्ठं च प्रतीत्युचम् माहित्रं शुद्धवत्यश्च सुरापोपि विशुध्यति २४९ सकृज्जप्त्वा स्य वामीयशिवसंकल्पमेव च अपहत्य सुवर्णं तु क्षणाद्भवति निर्मलः २५० हविष्यं तोयमभ्यस्य नूतनं ह इतीति च जपित्वा पोरुषं सूक्तं मुच्यते गुरुतल्पगः २५१ एनसां स्थूलसूक्ष्माणान् चिकीर्षन् न पनोदन्म् अवेत्युचं जपेदध्वयस्त्रिंशदिति वा २५२ प्रतिगृह्याप्रतिगृह्य भक्त्या चान्नविगृहीतम् जपेत्तरत्नमदीयं पूयते मानवरुच्यहात् २५३ सोमाराद्रंतु बद्धेना मासमभ्यस्य शक्त्यतिस्ववत्या माचरन् स्नानमभ्यर्च्य णामिति च त्यूचम् २५४

इति मेमनः शिवसंकल्प इति च सूक्तं सहस्रशीर्षां पुरुष इति

एतच्च षोडशं सूक्तं मासमेकं प्रत्यहमभ्यस्येति श्रवणात् प्रकृतत्वात् षोडशाभ्यासात् जपित्वा गुरुदारुगः तस्मात्प्रापान्मुच्यते २५१ एनसामिति स्थूलानां पापानां महापातकानां सूक्ष्माणान् उपपातकादीनां निर्हरणं कर्तुमिच्छन् अवर्ते हेवो वरुण नमो भिरित्येतामृचं यस्मिन्नेदं वरुण देव्ये जने इत्येतां च क्रतुं इति वा इति मेमन इत्येतत्सूक्तं संवत्सरमेकवारं प्रत्यहं जपेत् २५२ प्रतिगृह्येति संस्तुतो महापातकिधनत्वादिना वा प्रतिगृह्यं प्रतिगृह्य चान्नस्वभावकालप्रतिग्रहसंसर्गदुष्टं भक्त्या तस्मिन्नेदं ध्यायतीत्येतां च त्र्यश्वतस्त्रो जपित्वा च हंतस्मात्प्रापान्मुच्यः पूतो भवति स्नानमभ्यर्च्य णामिति च त्यूचं वा २५३ सोमेति सोमाराद्राधारयेश्यामस्वयमिति च तस्त्रः अर्यमावरुणं

मित्रं चेति क्रूरहृदयं न द्यां च स्नानं कृत्वा मासमेकं मत्स्यं च बहुषापो विशुध्यति बहुषापि पापेषु तत्रैकं प्रायश्चित्तं कार्यमिति ज्ञापकः
 मिदम् २५४ अर्द्धमिदं एनस्तीत्यविशेषात् सर्वेष्वेव पापेषु इदं मित्रं वरुणमग्निं त्रय इति एताः सप्त भक्त्योषणमासं जपेत् अप्रशस्तं मूत्रं
 पुरीषोत्सर्गादिकं जले कृत्वा मासं भैक्षप्रोजीमवेत् २५५ मंत्रैरिति देवकृतस्येत्यादिभिः शाकलहोमैः संवत्सरं घृतहोमं कृत्वा नमस्कृत्य
 अदित्ये तां वाक्त्वं संवत्सरं जपित्वा महापातकमपि पापं हि जातिरपहंति २५६ महापातकेति ब्रह्महत्यादि महापातकयुक्तो भिक्षाल
 आहारो वर्षमेकं संयतेन्द्रियोगवामनुगमनं कुर्वन् यः पावमानीर्विद्यादिकृत्वोऽन्वहमभ्यासेन जपित्वा तस्मात्पापादिशुद्धो भवति
 २५७ अरण्य इति त्रिभिः पराकैः पूतो मंत्रब्राह्मणात्मिकां वेदसंहितां अरण्ये वा त्रयं अभ्यस्य वा प्रयतो वा ह्यभ्यन्तरशौचयुक्तसर्वे

अर्द्धमिदं मिलयेत् देन स्त्रीसप्तकं जपेत् अप्रशस्तं तु कृत्वा पुन मासमासीत भैक्षप्रकृ २५५ मंत्रैः शा
 कलहोमीये रब्दं कृत्वा घृतं हिजः सगुर्वप्यपहृत्येन जप्त्वा वानमदित्युचम् २५६ महापातकसंयुक्तोऽनु
 गच्छेद्वाः समाहितः अभ्यस्याद्दपावमानीर्भैक्षहारो विशुध्यति २५७ अरण्ये वा त्रिरभ्यस्य प्रयतो वेद
 संहिताम् सुच्यते पातकैः सर्वैः पराकैः शोधितस्त्रिभिः २५८ अहं नृपवसेद्युक्तस्त्रिरहोऽभ्युपयन् न
 गः सुच्यते पातकैः सर्वैस्त्रिजपित्वाऽघमर्षणम् २५९ यथाश्वमेधः क्रतुराट्सर्वपापापनोदनः तथाऽघ
 मर्षणं सूक्तसर्वपापापनोदनम् २६० हत्वा लोकानपीमास्त्रान् भ्रन्त्रपियतस्ततः भ्रग्वेदधारयन् विप्रो
 नैनः प्राप्नोति किंचन २६१ ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषा वा समाहितः साम्ना वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमु
 च्यते २६२ महापातकैर्मुच्यते २५८ अहमिति त्रिरात्रमुपवसन् संयतः प्रत्यहं प्रातर्मध्याह्नसायंकालेषु स्नानं कुर्वन् त्रिषवणस्ना-

न काल एव जले निमज्ज्य ऋतं च सत्यं चेति सूक्तमघमर्षणं त्रिराहृतं जपित्वा सर्वैः पापैर्मुच्यते तत्र गुरुलघुपापापेक्षया पुरुषशक्त्या घपेक्ष
 या चावर्त्तनीयम् २५९ यथेति यथाऽश्वमेधयागः सर्वयागश्रेष्ठः सर्वपापक्षयहेतुस्तथाऽघमर्षणं सूक्तमपि सर्वपापक्षयहेतुरिति अघमर्ष
 णं सूक्तोत्कर्षः २६० हत्वेति भूरादिलोकत्रयमपि हत्वा महापातक्यादीनामप्यन्नमभन्नं ऋग्वेदधारयन् विप्रादिः न किंचित्पापं प्राप्नोति ऋ
 ग्वेदं हस्वमायश्चित्तार्थमुक्तरहस्यपापे कृते ऋक्संहितां मंत्रब्राह्मणात्मिकामभ्यसेत्तदाह २६१ ऋगिति ऋक्संहितां मंत्रब्राह्मणात्मि

कान्तितु मंत्रात्मिकां अनंतरं वेदे विरुति तिपत्यवमर्षात् यजुषां चामंत्रब्राह्मणानां संहितां सामान्वा ब्राह्मणोपनिषत्संहितां चारत्रयमभ्य-
 स्य सर्वपापैः प्रमुक्तो भवति २६३ यथेति अगाद्यात्मना विरावर्तत इति विरुतयथामहाहदं प्रविश्य लोष्टं विशीर्यते तथा सर्वं दुश्चरितं वि-
 रुति वेदे विनश्यति विरुत्त्वमेवाह २६३ अच इति अचक्रद्वं त्राः यजूंषि यजुर्मंत्राः सामानि बृहदथतरादीनि नाना प्रकाराणि अन्यान्वे-
 षां त्रयाणां पृथक् पृथक् मंत्रब्राह्मणानि एष विरुद्दे दोज्ञातव्यो य एनं वेदसवेद विद्भवति २६४ आद्यमिति सर्ववेदानामाद्यं यद्ब्रह्म वेद-
 सारं अकारोकारमकारात्मकत्वेन न्यक्षरं यत्र यो वेदः स्थिताः सोन्यस्त्रिहृद्देः प्रणवाख्यो गुह्यो गोपनीयः वेदमंत्रश्चेष्टत्वात् परमा-
 र्थाभिधायकत्वात् परमार्थकत्वेन धारणजपाभ्यां मोक्षहेतुत्वाच्च यस्तं स्वरूपतोऽर्थतश्च जानाति सवेदवित् प्रायश्चित्ते बहुमुनिमतलो

यथामहाहदं प्राप्य क्षितं लोष्टं विनश्यति तथा दुश्चरितं सर्ववेदे विरुति मज्जति २६३ अचो यजूंषि च-
 न्यानि सामानि विविधानि च एष ज्ञेयस्त्रिहृद्दे दोया वेदेन सवेदवित् २६४ आद्यं यच्च क्षरं ब्रह्म त्रयीय-
 स्मिन्प्रतिष्ठिता सगुह्योऽन्यस्त्रिहृद्दे दोयस्तवेदसवेदवित् २६५ इति मानवे धर्मशास्त्रे ऋगु-
 क्त्यां संहितायां एकादशोऽध्यायः ११ ७ ७ ७ ७ चातुर्वर्ण्यस्य कृत्स्नो यमुक्तो धर्मस्तथान-
 य कर्मणां फलनिर्णयं सनस्तत्ततः पराम् १ सत्तानुवाच धर्मात्मा महर्षिर्निमनवो ऋगुः अस्य सर्वस्य शृ-
 णुत कर्मयोगस्य निर्णयम् २ शुभाशुभफलकर्ममनोवाग्देहसंभवे कर्मजागतयो नृणां सुत्तमाधमम-
 ध्यमाः ३ चनाद्यन्मयोक्तं सद्धारण्यं न स्वलुमुनिगिरांत इजध्वं गुणज्ञाः नैतन्मेधातिथिरभिदधेनापि गोविंदराजो व्याख्यातारो न

जगुरपरप्यन्यतो दुर्लभं वः २६५ इति श्रीकुल्लुकभट्टविरचिता पांमन्वर्थमुक्तावल्यां नुरुत्तावेकादशोऽध्यायः ११ ७ ७ ७ ७
 चातुर्वर्ण्यस्येति हे पापरहित ब्राह्मणा दिवर्णं चतुष्टयस्य सांतरं प्रभवस्यायं धर्मः लयोक्तः इदानीं कर्मणां श्रुताशुभफलप्राप्तिपरांज-
 न्मांतरप्रभवां परमार्थरूपा मस्माकं ब्रूहीति महर्षयो ऋगुमवोचन् १ सत्तानिति सधर्मप्रधानो मनोरपत्यात्मा ऋगुरस्य सर्वस्य कर्म-
 संबंधस्य फलनिश्चयं शृणुते तितान्महर्षिर्निब्रवीत् २ श्रुतेति मनोवाग्देहहेतुकं कर्म विहितनिषिद्धरूपं सुखदुःखफलकं तज्ज-
 न्या एवमनुप्यतिर्यगादिभावेनोत्पद्यमानां पक्षयामनुष्याणां गतयोजन्मांतरप्राप्तयो भवन्ति कर्मशब्दश्चात्र न कायचेष्टाया-

मेव किंतु ममेदं स्वमिति संकल्प रूपयोगादध्यान रचनादावपि क्रिया मात्रे वर्तते ३ तस्येति तस्य देहि संबंधिनः कर्मणः उत्कृष्टमध्य
माधमतया त्रिप्रकारस्यापि मनोवाक्कायाश्रितस्य व्यवस्थमाणदशलक्षणोपेतस्य मन एव प्रवर्तकं जानीयात् मनसा हि संकल्पितमुच्यते
क्रियते च तथा तौ तिरियोपनिषदितस्मात् यत्पुरुषो मनसा भिगच्छति तद्वाचा वदति तत्कर्मणा करोति तानि दशलक्षणानि कर्माणि द
र्शयितुमाह ४ परद्रव्येति कथं परधनमन्यायेन गृह्णामीत्येवं चित्तं मनसा ब्रह्मवधादिनिषिद्धाकांक्षानास्ति परलोकः देह एवात्मैति
अतद्ब्रह्म इत्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं मानसं कर्म एतन्नयविपरीतबुद्धिश्च त्रिविधं शुभफलं मानसं कर्म शुभाशुभफलकर्मस्यैवम
क्रांतत्वात् ५ पारुष्यमिति अभियाभिधानमसत्यभाषणं परोक्षे परद्रुषणकथनं सत्यस्यापि राजदेशपौरेवार्त्तादेर्भिः प्रयोजनं वर्ण
न इत्येवं चतुःप्रकारमशुभफलं वाचिकं कर्म भवेत् एतद्विपरीतं त्रिप्रसत्यपरगुणाभिधानं श्रुतिपुराणादौ च राजादिचरितकथनं शुभफलं

तस्येह त्रिविधस्यापि त्र्यधिष्ठानस्य देहिनः दशलक्षणयुक्तस्य मनोविद्यात्मवर्तकम् ४ परद्रव्येषु भि
ध्यानमनसानिष्टचित्तनम् वितयाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ५ पारुष्यमनृतं चैव पेयं न्यचापि
सर्वशः असंबद्धमलापश्च वाङ्मयस्याच्चतुर्विधम् ६ अदत्तानां सुपादानं हि सा चैवाविधानतः परद्रा
रोपसेवा च शरीरे त्रिविधं स्मृतम् ७ मानसमनसे वायुमुपशुक्लशुभाशुभम् वाचा वाचाकृतकर्मकाय
नैव च कायिकम् ८ शरीरजैः कर्मदोषैर्व्याप्तिस्थावरतान्तरः वाचिकैः पक्षिमृगतं मानसैरत्यजातिता
म् ९ ६ अदत्तानामिति अन्यायेन परस्वग्रहणमशास्त्रोपहिंसा परदारगमनमित्येवं त्रिप्रकारमशुभफलं शरीरं कर्म एतद्विपरी

तं त्रयं शुभफलम् ७ मानसमिति मनसा यत्कृतं तदुक्तं वा कर्म कृतं तत्फलं सत्स्वदुःस्वरूपमिह जन्म निजन्मांतरे वा मनसे वायुमु
पशुक्लै एव वाचाकृतं शुभाशुभं वागद्वारेण मधुरगद्गदभाषित्वादिना शरीरं शुभाशुभं शरीरद्वारेण सूक्ष्मं च दनादिभिर्योषभोगव्याधित
त्वादिना शुभवति तस्मात्पल्लेन शरीरमानसवाचिकानि धर्मरहितानि च वर्जयेन्नुक्त्याच्च ८ शरीरेति यद्यपि पापिष्ठानां शरीर
तं बाहुल्येन शरीरकर्मजपापैर्युक्तं स्थावरलं मानुषः प्राप्नोति बाहुल्येन वाक्कृतैः पक्षित्वं मृगतं वा बाहुल्येन मनसा कृतैश्चांडालादित्वं
प्राप्नोति ९

वागिति दमनंदं दंडः वाङ्मनः कायानां दंडः निषिद्धाभिधानासत्संकल्पप्रतिषिद्धव्यापारत्यागेन बुद्धाववस्थिताः सत्रिदंडात्फच्यतेन
 नुदंडत्रयमात्रेण इत्याभ्यन्तरदंडत्रयप्रशंसा १० त्रिदंडमिति एवन्निषिद्धवागादीनां सर्वभूतगोचरतया दमनं कृत्वा एतद्दमनात्मक
 मेव कामक्रोधौतुनियम्यततो मोक्षावाप्तिलक्षणं सिद्धिमनुष्यो लभते कोसौ सिद्धिमाप्नोतीत्यत आह ११ यदिति अस्यालोकसिद्ध
 स्यात्प्रापकारकत्वादात्मनः शरीरारव्यस्य यः कर्मसंप्रवर्तयिता तं क्षेत्रज्ञं पंडितावदतियः पुनरेष व्यापारानूकरोति शरीरारव्यः स पृथि
 व्यादिभूतारव्यत्वात् भूतात्सैवेति पंडितैरुच्यते १२ जीवेति जीवशब्दोऽयं महत्परः येनेतिकरणविभक्तिनिर्देशात् उत्तरश्लोके च तावु
 भी भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव चेति तत् शब्देन प्रत्यक्षमर्षात् शरीरक्षेत्रज्ञातिरिक्तोऽंतः शरीरं आत्मारव्यत्वादात्मा जीवारव्यः

वागदंडोऽथ मनोदंडः कायदंडस्तथैव च यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडातिस उच्यते १० त्रिदंडमेतन्निक्षि
 प्य सर्वभूतेषु मानवः कामक्रोधौतुसंयम्यततः सिद्धिं नियच्छति ११ योऽस्यात्मनः कारयिता तं क्षेत्रज्ञं प्रच
 क्षते यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मा च्यते बुधैः १२ जीवसंज्ञोऽंतरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनाम् येन वेदय
 तं सर्वसंखदुःखं च जन्मसु १३ तावु भी भूतसंपृक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्यति
 ष्टतः १४ असंख्यं भूतं यस्तस्य निधत्तं तं शरीरतः उच्चावचानि भूतानि सततं च घटयति याः १५ पंचभ्य ए
 व मात्राभ्यः प्रत्यदुष्कृतिनान्मृणाम् शरीरयातनाथीयमन्यदुत्पद्यतेऽथ वम् १६

सर्वक्षेत्रज्ञानां सहज आत्मा तस्या
 तेः तस्य विनियोगात् येनाहंकारं द्रियरूपतया परिणतेन कारणभूतेन क्षेत्रज्ञः प्रतिजन्मसंखदुःखं चानुभवति १३ ताविति तौ द्वौ मह
 क्षेत्रज्ञौ पृथिव्यादिपंचभूतसंपृक्तौ वक्ष्यमाणं सर्वलोकवेदस्मृतिपुराणादिप्रसिद्धतया तमिति निर्दिष्टं परमात्मानं सुल्लुष्टापल्लुष्टसत्तेषु
 व्यवस्थितमाश्रित्यतिष्ठतः १४ असंख्येति अस्पष्टमात्मनः शरीरादसंख्यभूतं योजीवाः क्षेत्रज्ञशब्देनांतरमुक्तालिङ्गशरीरावच्छि
 न्नावेदांत उक्तप्रकारेणाग्नेरिव स्फुलिङ्गानिःसरं नित्यामूर्तय उत्कृष्टापल्लुष्टभूताग्निदेवरूपतया परिणतानि सर्वदा कर्मसु प्रेरयंति १५
 पंचभ्य इति पंचभ्य एव पृथिव्यादिभूतेभ्यो दुष्कृतकारिणां मनुष्याणां पीडां अनुभवप्रयोजकं जरायुजादिदेहव्यतिरिक्तदुःखसाहिष्णुशरी
 रं परलोकं जायते १६ ७२

तेनेति तेननिर्गतेनशरीरेणतायमकारितायातनादुच्छतिनोजीवाः सूक्ष्मानुभूतस्थूलशरीरनाशोते धेवारंभक्तभूतभागेषुयथा
संप्रलीयन्तेतत्संयोगिनोभूत्याअवतिष्ठंतइत्यर्थः १७ सोऽनुभूयेति शरीराभूतसूक्ष्मादिलिङ्गशरीरावच्छिन्नोनिषिद्धशब्दस्पर्शरू
परसंगंधारव्यविषयोपभोगजनितयमलोकदुःखाद्यनुभूयानंतरंभोगादपहतपाप्मभावेनमहत्परमात्मानोमहावीर्योदावाश्रयति१
ताविति तौमहत्परमात्मानोअनलसौतस्यजीवस्यधर्मभुक्तशेषंचपापंसहविचारयतःयाभ्यांधर्मधर्मभ्यांयुक्तोजीवः परलोकेहलो
कयोःसख्यदुःखेप्राप्नोति १९ यदीति सयदिजीवोमानुषदशायांबाहुल्येनधर्ममनुतिष्ठतिअल्यंचाधर्मतदातैरेवपृथिव्यादिभूतैः
स्थूलशरीररूपतयापरिणतैर्युक्तःस्वर्गस्वमनुभवति २० यदीति यादपुनःसजीवोमानुषदशायांबाहुल्येनपापमनुतिष्ठतिअल्यंच

तेनानुभूयतायामीःशरीरेणेहयातनाः तास्वेवभूतमात्रासंप्रलीयन्तेविभागशः १७ सोऽनुभूयास्खोद
कुन्दोषान्विषयसंगजान् व्यपेतकल्मषोभ्येतितावेवोभौमहोजसौ १८ तौधर्मपश्यतस्तस्यपापंचातंदि
तौसह याभ्यांप्राप्नोतिसंपृक्तःप्रेत्येहचसुखासुखम् १९ यद्याचरतिधर्मसंप्रायशोऽधर्ममल्पशः तैरेव
चावृताभूतैःस्वर्गैस्स्वमुपाप्नुते २० यादितुमायशोधर्मसेवतेधर्ममल्पशः तैर्भूतैःसपरित्यक्तोयामीःप्रा
प्नोतियातनाः २१ यामीस्तायातनाःप्राप्यसजीवोवीतकल्मषः तान्येवपंचभूतानिपुनरप्येतिभागशः
२२ एतादृक्सास्यजीवस्यगतीःस्वेनैवचेतसा धर्मतौधर्मतश्चैवधर्मेदध्यात्सदामनः २३ सत्त्वरजस्तमश्चैव
त्रौन्विद्यादात्मनोगुणान् यैर्याप्यमान्स्थितोभावान्महान्सर्वानशेषतः २४ पुण्यंतदातैरेवभूतैर्मनुषदेहरूपत

यापरिणतैस्त्यक्तोभूतःसन्नंतरंपंचभ्यएवमात्राभ्यइत्युक्तशेलायातनानुभवोचितसंपातकठिनदेहोयामीःपीडाअनुभवति २१
यामीरिति सजीवोयमकारितास्ताःपीडास्तेनकठिनदेहेनानुभूयततोभोगेनापहतपाप्मातान्यंचजरायुजादिशरीरारभकान्पृथि
व्यादिभूतभागानधितिष्ठतिमानुषंशरीरंगृणहातीत्यर्थः २२ एताइति अस्यजीवस्यएताधर्माधर्महेतुकाःस्वर्गनिरकाद्युपभोगोचित
प्रियाप्रियदेहप्राप्तिरंतरःकरणेज्ञात्वाधर्मानुष्ठानेमनःसदासंगतंकुर्यात् २३ सत्त्वमिति सत्त्वरजस्तमांसित्राणिवस्वमाणगुणलक्ष
णानिआत्मोपकारकत्वादात्मनोमहतोगुणानूजानीयात्तैर्याप्तोमहानिमान्स्थावरजंगमरूपान्यदार्थान्निःशेषेणव्याप्यस्थितः २४

यइति यद्यपिसर्वमेवेदं त्रिगुणं तथापि यत्र देहेषां गुणानां मध्ये यौगुणो यदा सा कल्पेनाधिको भवति तदा तद्गुणलक्षणबहुलं तदे-
हिनं करोति संप्रति सत्त्वादीनां लक्षणमाह २५ सत्त्वंमिति यद्यार्थो वभासो ज्ञानं तत्सत्त्वस्थलक्षणं एतद्विपरीतमज्ञानं तत्तमोलक्षणं वि-
षादाभिलाषमानसकार्प्यरजोलक्षणस्वरूपं तु सत्त्वरजस्तमसा प्रीत्य प्रीतिविषादात्मकतथाच भवंति प्रीत्य प्रीतिविषादात्मका प्रका-
शवृत्तिनिवमार्था अन्योन्याभिभवजननमित्युनवृत्तयश्च गुणा एतच्चैषां स्वरूपमनंतरश्लोकेन त्रयेण वक्ष्यति एतेषां सत्त्वादिगुणानामेत-
त्ज्ञानादिसर्वप्राणिव्यापकं लक्षणम् २६ तत्रेति तं स्मिन्नात्मनियत्सवेदनप्रीतियुक्तं प्रत्यस्तमितकुशं प्रकाशरूपमंतर्भवत् तत्सत्त्वं
जानीयात् २७ यत्त्विति यत्पुन संवेदनं दुःस्वार्थवृत्तमतएव सत्त्वशुद्धात्मप्रीतेरजनकं सर्वदा च शरीरेणाविषयस्पृहोत्पादकं तत्त्वनि-
वारकत्वात्प्रातिपक्षं रजोजानीयात् २८ यत्त्विति यत्पुनः सदसद्विवेकशून्यं अस्फुटविषयाकारस्वभावमतर्कणीयस्वरूपमंत करण

यो यदैषां गुणो देहे सा कल्पेनातिरिच्यते सतदा तद्गुणप्रायंतं करोति शरीरेणम् २५ सत्त्वं ज्ञानं तमोः
ज्ञानरोगद्वयोरजः स्मृतम् एतद्व्यातिमदेतेषां सर्वभूताश्रितं वपुः २६ तत्र यत्त्विति संयुक्तं किंचिदात्मनि-
लक्षयेत् प्रशातमिव शुद्धात्मसत्त्वतदुपधारयेत् २७ यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः तद्रजो-
प्रतिपविद्यात्सततं हारिदेहिनाम् २८ यत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमव्यक्तविषयात्मकम् अमतर्क्यमविज्ञेयं
तमस्तदुपधारयेत् २९ त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां यः फलोदयः अग्न्योमध्यो जघन्यश्च तमवस्थास्य
शेषतः ३० वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः धर्मक्रियात्मचिन्ता च सात्त्विकगुणलक्षणम् ३१

बहिः करणाभ्यादुजातं तत्तमोजानीयात् एषा च गुणानां स्वरूपकथनं सत्त्ववृत्त्यवस्थितौ यद्भवता भवितव्यमित्येतत्प्रयोजनक-
म् २९ त्रयाणामिति एतेषां सत्त्वादीनां त्रयाणामपि गुणानां यथाक्रममुत्तममध्यमाधमरूपो यः फलोत्पादकः तद्विशेषेण वक्ष्या-
मि ३० वेदेति वेदाभ्यासं प्राजापत्यानुष्ठानं शास्त्रार्थविबोधमृद्वायीदशौचमिन्द्रियसंयमोदानादिधर्मानुष्ठानमात्मध्यानपर-
ता एतत्सत्त्वारव्यगुणस्य कार्यम् ३१ आरंभेति फलार्थं कर्मानुष्ठानशीलता अल्पेऽप्यर्थे वैकल्यं निषिद्धकर्मचरणं अजस्रं शब्दा-
दिविषयोपभोगइत्येतद्रजोभिधानगुणस्य कार्यम् ३२ लोभइत्यादि अधिकाधिकधनस्पृहानिद्रात्मता कार्पण्यं वैकल्यं पर-

लोकाभावबुद्धिरान्तरपरिलोपः याचनशीलत्वं धर्मादिष्वनवधानं इत्येतत्तामसाभिधानस्य गुणस्य लक्षणम् ३३ त्रयाणामपीति ए
पासत्तादीनां त्रयाणामपि गुणानां त्रिषु कालेषु भूतभविष्यदुत्तमानेषु विद्यमानानां मिदवक्ष्यमाणसोक्ष्णिकक्रमेण गुणलक्षणज्ञात
व्यम् ३४ यदिति यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्श्च लज्जावान् भवति कालत्रये हयोरन्यत्र चेति विवक्षितं तत्सर्वतमः कार्यत्वात्तमोभिधानं
गुणलक्षणं शास्त्रविदा बोद्धव्यम् ३५ येनेति इह लोके महतीं श्रियं प्राप्नोतीत्येतदर्थमेव यो यत्कर्म करोति न परलोकार्थं न च तत्कर्म फ
लासंपत्तौ दुःखी भवति तद्वजः कार्यत्वाद्द्विजो गुणलक्षणं विज्ञेयम् ३६ यदिति यत्कर्म वेदार्थं ज्ञातुमिच्छति यच्च कर्म चरन् कालत्रये पि
न लज्जति येन येन कर्मणा स्यात्तु विज्ञेयते तत्सत्त्वाख्यस्य गुणस्य लक्षणं ज्ञेयम् ३७ तमस इति कामप्रधानता तमसोलक्षणं अर्थ

आरंभरुचिता धैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः विषयोपसेवाचाजस्वराजसंगुणलक्षणम् ३२ लोभः स्वमोऽध
तिः क्रौर्यञ्चास्तिक्यमिन्नवृत्तिता याचिष्णुता प्रमादश्च तामसंगुणलक्षणम् ३३ त्रयाणामपि चैतेषां गु
णानां त्रिषु तिष्ठताम् इदं सामासिकज्ञेयं त्रयं शो गुणलक्षणम् ३४ यत्कर्म कृत्वा कुर्वन् करिष्यन्श्च ल
ज्जति तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वतामसंगुणलक्षणम् ३५ येनास्मिन्कर्मणालोके रव्यातिमिच्छति पुक्लाम् न
च शोचत्यसंपत्तौ तद्विज्ञेयं तुराजसम् ३६ यत्सर्वेणोच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् येन तु ध्याति चात्मास्य
तत्सत्त्वगुणलक्षणम् ३७ तमसोलक्षणं कामोरजसस्तत्त्व उच्यते सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठ्यमेषां यथो
त्तरम् ३८ येन यस्तु गुणे नैषां साराभ्यातिपद्यते तान्समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ३९ देवत्वं
सात्त्विकायातिमनुष्यत्वं च राजसाः वृत्तिर्यत्कृतामसानित्यमित्येषां त्रिविधा गतिः ४०

सत्त्वस्य एषां च कामादीनां उत्तरोत्तरस्य श्रेष्ठत्वं कामादर्थः श्रेयान् अर्थमूलत्वात् कामस्य ताभ्यां च धर्मः तन्मूलत्वात्तयोः ३८ येनेत्या
दि एषां सत्त्वादीनां गुणानां मध्ये येन गुणेन सर्वकर्मेण यागतीर्जविः प्राप्नोति ताः सर्वस्यास्य जगतः क्रमेण वक्ष्यामि ३९ देवत्वमि
ति ये सत्त्ववृत्ताववस्थिताः ते देवत्वं यांति ये तुरजो वृत्त्यवस्थिताः ते मनुष्यत्वं येन मोहवृत्तिस्थाः ते तिर्यक्त्व इत्येषां त्रिविधा जन्म
प्राप्तिः ४० त्रिविधेति यासत्त्वादिगुणत्रयनिमित्ता त्रिविधा जन्मांतरप्राप्तिरुक्ता सा देशकालादिभेदेन ससारभूतकर्मभेदाच्चा

धममध्यमोत्तमभेदेन पुनस्त्रिविधा बोद्धव्या ४१ स्थावरा इति स्थावरादृक्षादयः कृमयः सूक्ष्माः प्राणिनः तेभ्यर्षितस्थूलाः कीटाः त
 यामत्यसर्पकूर्मपशुमृगाश्चैत्येषां तमो निमित्ता जघन्या गतिः ४२ हस्तिनश्चेति हस्त्यश्च शूद्रस्तेच्छमिह व्याघ्रसूकराः तमो गुणनिमित्ता
 मध्यमा गतिः गर्हिता इति स्तेच्छानां स्वरूपा लुवादः ४३ चारणाश्चेति चारणानटादयः सपर्णाः पक्षिणः छदना कर्मकारिणः पुरुषाराक्ष
 साः पिशाचाश्चैत्येषां तमसीषूत्तमा गतिः ४४ झल्ला इति झल्लामल्लाः क्षत्रियात्त्रात्यात्सवर्णाया सुत्पन्ना दशमाध्यायोक्ता ज्ञेयाः तत्र झ-
 ल्लायष्टिप्रहरणाः मल्ला बाहुयोधिनः रंगावतारकनटाः शस्त्रजीवि द्यूतपानप्रसक्ताश्च पुरुषा अधमाराजसी गतिर्ज्ञेया ४५ राजान इति
 राजानो अभिषिक्तजनपदेश्वराः तथा क्षत्रिया राजपुरोहिताश्च शास्त्रार्थकलहप्रियाश्च एषा राजसी गतिर्मध्यमा बोद्धव्या ४६ गंधर्वा

त्रिविधा त्रिविधेषां लुगिज्ञेया गौणिकी गतिः अधमामध्यमा उच्चकर्मविद्याविशेषतः ४१ स्थावराः कृमिका
 टाश्च मत्स्याः सर्पाः सकच्छपाः पशवश्च मृगाश्चैव जघन्या तामसी गतिः ४२ हस्तिनश्च तुरंगाश्च शूद्रास्तेच्छा
 श्वगहिताः मिह व्याघ्रावराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ४३ चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दामिकाः रक्षा
 सिच पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ४४ झल्लामल्लानटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः द्यूतपानप्रसक्ताश्च जघ
 न्याराजसी गतिः ४५ राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञांचैव पुरोहिताः वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमाराजसी गतिः ४६
 गंधर्वा गुह्यकायक्षा विबुधानुचराश्च ये तथैवाप्सरसः सर्वाराजसीषूत्तमा गतिः ४७ तापसायतयो विप्रायै
 चैव मानिकागुणाः नक्षत्राणि च देत्याश्च प्रथमा सात्विकी गतिः ४८ यज्वानः ऋषयो देवा वेदाज्योतीषिव
 त्सराः पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्विकी गतिः ४९

इति गंधर्वागुह्यकाराक्षसाजातिविशेषाः पुराणादिप्रसिद्धाः ये च
 देवानुयापिनो विद्याधरादयः अप्सरश्च देवगणिकाः सर्वा इत्येषा राजसी मध्ये उक्तगतिः ४७ तापसा इति वानप्रस्थाभिक्षवो ब्राह्मणा
 श्च अप्सरसो व्यतिरिक्ता पुष्यकादि विमानचारिणो नक्षत्राणि देत्याश्चैत्येषा सत्त्वनिमित्ता उधमा गतिः ४८ यज्वान इति यागशीलाः
 तथर्षयो देवा वेदाभिमानिन्यश्च देवताविग्रहवत्सः इति हासप्रसिद्धा ज्योतीषिध्रवादी निवत्सरा इति हासदृष्ट्या विग्रहवन्तः पितरः सो

मपादयः साध्याश्च देवयोनिविशेषा इत्येषासत्त्वनिमित्तामध्यमागतिः ४९ ब्रह्मेति चतुर्वदनो विवस्वसृजश्चमरीत्यादयः धर्मे
वान् अव्यक्तं च सारं च प्रसिद्धं च तत्तद्व्ययं तदधिष्ठातृदेवताद्वयमिह विवक्षितं अचेतनगुणत्रयमात्रस्योत्तमसात्त्विकगतित्वालुपपत्तेः
एतां चतुर्वदनाद्यात्मिकं सत्त्वनिमित्तामुल्लङ्घ्य गतिं पण्डितावदन्ति ५० एष इति एषमनोवाक्कायरूपत्रयभेदेन त्रिः प्रकारस्य कर्मणः स
त्तरजस्तमोभेदेन त्रिविधः पुनः प्रथममध्यमोत्तमभेदेन त्रिविधः सर्वप्राणिगतः समग्रो गतिविशेषः कात्स्न्येनोक्तः सार्वभौतिक इत्यभि
धानात् अनुक्ता अप्यत्र गतयोद्भूत्याः उक्तगतयस्तु प्रदर्शनार्थाः ५१ इन्द्रियाणामिति इन्द्रियाणां विषयेषु प्रसंगेन निष्क्रिद्धा चरण
प्रायश्चित्तादिधर्मनिष्ठानेन मूढामनुष्यापसदाः कुस्मिता गतीः प्राप्नुवन्ति ५२ यांयामिति अयं जीवो येन येन पापेन कर्मणा इह लोके च
तेन यद्यज्जन्म प्राप्नोति तत्सर्वक्रमेण शृणुत ५३ बहूनि ब्रह्महत्यादिमहापातकारिणो बहून् वर्षसहस्रान् भयं क

ब्रह्मा विवस्वसृजो धर्मो मंहान व्यक्तमेव च उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ५० एष सर्वः स सुहृष्ट
स्त्रिः प्रकारस्य कर्मणः त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः ससारः सार्वभौतिकः ५१ इन्द्रियाणां प्रसंगेन धर्मस्यासेवने
न च पापान्संयाति संसारानविद्वांसो न राधमाः ५२ यांयां योनिं तु जीवो येन येन येन कर्मणा क्रमशो याति
लोके स्मिंस्तत्सर्वं निबोधत ५३ बहून् वर्षगणान्योरान्नरकान् प्राप्य तत्सयात् संसारान् प्रतिपद्यते महा
पातकिनस्त्रिमान् ५४ श्वसूकरस्वरोष्ट्राणां गोजा विमृगपक्षिणाम् चंडालपुं कसानां च ब्रह्महायो निमृ
च्छति ५५ हृमिकीटपतंगानां विड्जान् चैव पक्षिणाम् हिस्त्राणां चैव सत्त्वानां सरापो ब्राह्मणो व्रजत ५६
लूता हि सरदानां च तिरश्चां चालुचां रिणाम् हिस्त्राणां च पिशाचानां स्तेनो विषः सहस्रशः ५७

तदुक्तशेषेण वक्ष्यमाणान् जन्मविशेषान् प्राप्नुवन्ति ५४ श्वेति कुकुरसूकरगर्दभउष्ट्रगोच्छागमेषसृगपक्षिचंडालाणां पु
निषादेन शूद्रायां जातानां संबन्धिनीजातिं ब्रह्महाप्राप्नोति तत्र पापदेशगौरवापेक्षया क्रमेण सर्वयोनिप्राप्तिर्बोद्धव्या एव सुत्तरत्रापि
५५ हृमिति हृमिकीटशालभानां पुरीषपक्षिणां हिंसनशीलानां च व्याघ्रादीनां प्राणिनां जातिं सत्त्वापो ब्राह्मणो गच्छति ५६ लूता हीति
ऊर्णनाभसर्पकृकलासानां जलचराणां च तिरश्चां कुभीरादीनां पिशाचादीनां हिंसनशीलानां च योनिं सुवर्णहारी ब्राह्मणः सहस्रवा
न्यामोति ५७

तृणोति तृणानां दुर्वादीनां गुल्मानां ममकांडादीनां लतानां गुडुच्यादीनां आमसां सभक्षिणां गृध्रादीनां दंष्ट्रिणां सिंहानां क्रूरकर्मशा-
लिनां च धशीलानां चैव व्याघ्रादीनां जातिं शतवारान्चाप्रोतिगुरुदरगामी ५८ हिंसा इति येषां णिवधशीलास्ते आमसां सांशिनो मर्जा
रादयो भवन्ति अभक्ष्यभक्षिणो ये ते कृमयोजायन्ते महापातकव्यतिरिक्ताश्चौरास्ते परस्परं मांसस्यादिनो भवन्ति येषां डालादिरुग्रागा
भिनः ते प्रेताः स्याः प्राणिविशेषा जायन्ते प्रेतान्तरूपा निषेविण इति छंदः समानत्वात् स्मृतीनां सर्वे विधयश्छंदसि विचल्यन्ते इति वि
सर्गलोपे च यद्वा यलोपे च सवर्णदीर्घः ५९ संयोगमिति यावत् कालीनपतितसंयोगेन पतितो भवति तावन्तं कालं ब्रह्महादिभिश्चतु
र्भिः सह संसर्गं कृत्वा परेषां च स्त्रियं गत्वा ब्राह्मणस्त्वर्णादन्यदपहृत्य एकैकपापकारेण ब्रह्मराक्षसो भूतविशेषो भवति ६० मणीति
मणीन्माणिष्यादीनि सुक्तादिभ्यो च नानाविधानि च स्तानि वैदूर्यहीरकादीनि लोभेन हत्वा त्सीयश्च माहिनां स्त्वर्णकारयोर्नौ जायते

तृणगुल्मलतानां च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि क्रूरकर्मकृतां चैव शतशो गुरुतल्पगः ५८ हिंसा भवन्ति
क्रव्यादाः कृमयोऽभक्ष्यभक्षिणः परस्युरादिनस्तेनाप्रेताऽत्यस्त्रानिषेविणः ५९ संयोगं पतितैर्गुत्वा
परस्यैव च योषितम् अपहृत्य च विप्रस्त्रं भवति ब्रह्मराक्षसः ६० मणिमुक्ताप्रवाला निहत्वा लोभेन
मानवः विविधानि च स्तानि जायते हेमकर्तृषु ६१ धान्यं हत्वा भवत्याखुः कांस्यं हंसो जलप्लवः मधु
दंशः पयः काकोरसंश्चानकुलो घृतम् ६२ मांसं गृध्रो वपां महुस्ते लंतैलपकः खगः चोरी वा कस्तल
वणं बलाकाशकुनिर्दधि ६३ कौशोयमिति तिरिहत्वा क्षौमं हत्वा तु ददुरः काप्यासिता तवक्रौचो गोधागां
वाग्गुदो गुडम् ६४ केचित्तु हेमकारपक्षिणमात्रं सते ६१ धान्यमिति धान्यमपहृत्य मूषिको भवति कांस्यं हत्वा हंसः ज
लं हत्वा प्लवारव्यः पक्षीमाक्षिकं हत्वा दंशः क्षीरं हत्वा काकः विशेषोपदिष्टगुडलवणादिव्यतिरिक्तमिह्वादि रसं हत्वा श्वा भवति घृतं
हत्वा नकुलो भवति ६२ मांसमिति मांसं हत्वा गृध्रो भवति वपां हत्वा महुना माजलचरो भवति तैलं हत्वा तैलपायिकारव्यः पक्षील
वणं हत्वा चोराख्य उच्चैस्वरः कीटः दधिहत्वा बलाकारव्यः पक्षी जायते ६३ कौशोयमिति कीटकोषनिर्मितं वस्त्रं हत्वा तित्तिरिर्नामा
पक्षी भवति क्षौमं कृतवस्त्रं हत्वा मंडूकः कर्पासमयं पटं हत्वा क्रौञ्चस्यः प्राणो गुडं हत्वा वाग्गुदनामा शकुनिर्भवति ६४ ७

बुच्छुंदरिषिति सगंधिद्रव्याणिकस्तूर्यादीनिहृत्वाबुच्छुंदरिभवति वास्तूकादिपत्रशाकंहृत्वाभयूरःसिद्धान्नमोदनसत्कादिना
नाप्रकारकंहृत्वाभ्याविधारयः प्राणीअकृतान्नंतुब्रीहियवादिकंहृत्वाशल्यकसंज्ञोजायते ६५ बकइति अग्निहृत्वावकारयः पक्षी
जायतेगृहोपयोगिशूर्पमुसत्यादिहृत्वाभित्यादिषुमृत्तिकादिगृहकारीसपक्षः कीटोभवतिकुसंभ्रादिरक्तानिवासांसिहृत्वाचकोर
स्थः पक्षीजायते ६६ टकइति मृगहस्तिनवाहृत्वाटकास्थोहिंस्रपशुभवति घोटकंहृत्वाव्याघ्रोभवतिफलमूलंहृत्वाभर्कटोभ
वतिस्त्रियहृत्वाभक्षूकोभवतिपानाथमुदकंहृत्वाचानकारयः पक्षीयानानिशकटादीनिहृत्वाउष्ट्रोभवति यश्चून्उक्तेत
गोभवति ६७ यद्देति यत्किंचिदसारमपिपरद्रव्यमिच्छातोमानुषोअपहृत्यपुरोडाशादिकंतु हविरहुतंभक्तालिरिवतंति ॥

बुच्छुंदरिः शतमान् र्गंधान् पत्रशाकंतु बर्हिणः श्यावित्कृतान्नं विविधमकृतान्नंतु शल्यकः ६५ बकोभव
तिहृत्वाग्निगृहकारीत्युपस्करमूरक्तानिहृत्वावासांसिजायतेजीवजीवकः ६६ टकोमृगेभंव्याघ्रोऽभ्रफल
मूलंतुभर्कटः स्त्रीमृक्षः स्तोककोवारियानात्युष्ट्रः पशूनजः ६७ यद्देति हापरद्रव्यमपहृत्यबलान्नरः अव
श्यंयातिनित्यं कृतजग्धाचैवाहुतंहविः ६८ स्त्रियोप्येतेन कल्पेन हृत्वादोषमवाप्नुयुः एतेषामेवजतुना
भार्यालमुपयातिताः ६९ स्वैभ्यः स्वैभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युतावर्णास्तिनापदि पापान्संसृत्य संसारान्मेष्यतांयातिश
तुषु ७० वांताः श्युल्कासुरवः प्रेतोविप्रो धर्मात्त्वकाच्युतः अमेध्यकुणपाशीच क्षत्रियः कटपूतनः ७१ मैत्रे
क्षज्योतिकः प्रेतो वैश्योभवति पूयभक् चैलाशकश्चभवति शूद्रो धर्मात्त्वकाच्युतः ७२

प्येतेन प्रकारेण इच्छातः परस्वमपहृत्य पापं प्राप्नुवंति तेन पापेन उक्तानां जंतूनां भार्यात्वं प्रतिपद्यंते एवं निषिद्धाचरणफलान्यभि
धाय अधुना विहिताकरणफलविपाकमाह ६९ स्वैभ्य इति ब्राह्मणादयं अलासेवर्णा आपदं विना पंचयज्ञादिकर्मत्याग्निोवक्ष्यमाणा
कुलितायोनीः प्राप्यतनोजन्मान्तरे शत्रुदासत्वं प्राप्नुवंति ७० वांताशीति ब्राह्मणः स्वकर्मभ्रष्टश्छर्द्दितफक्ज्वालासुरवः प्रेतविशो
पोजायते क्षत्रियः पुनर्नष्टकर्मपुशिषशवभोजी कटपूतनारथः प्रेतविशो भवति ७१ मैत्रेति वैश्यो भ्रष्टकर्ममैत्राक्षज्योतिकना

मापूयमक्षः प्रेतोजन्मांतरे भवति मित्रदेवता कलानौत्रः पायुस्तदेवाक्षं कर्मैन्द्रियंतत्र ज्योतिर्यस्य समैत्राक्षज्योतिकः पृषोदरादित्वात्
ज्योतिषः षकारलोपः शूद्रः पुनर्भृष्टकर्मचैलाशकाख्यः प्रेतो भवति चेलं वस्त्रंतत्संबन्धिनायूकामभ्रातीति चैलाशकः गोविंदराजस्तु
चैलाशकाख्यः कीटश्चैल इत्युच्यते तद्भक्षश्च सभवतीत्याह तदयुक्तं प्रेताख्यप्राणिविशेषप्रकरणान् ७२ यद्येति यथायथाशब्दा
दिविषयान्विषयलोपुपानितांतं सेवंते तथात आविषयेषेव तेषां प्रावीण्यं भवतीति ततः ७३ तदिति तैः ल्यधिघस्तेषां निबद्धविषयो
पसोगानामभ्यासतारतम्यात्तामुतासुगर्हितगर्हिततरगर्हिततमासुतिर्यगादियोनिषु दुःस्वमनुभवन्ति ७४ तामिस्त्रादिष्विति सं
प्राप्नुवन्ति इति पूर्वश्लोकस्थमिहोत्तरत्रानुवर्तते तामिस्त्रादिषु चतुर्थीध्यायोक्तेषु पौरेषु नरकेषु दुःस्वानुभवंप्राप्नुवन्ति तथाऽसिपत्र-
वनादीनि बधनच्छेदनास्मिकान्नरकान् प्राप्नुवन्ति ७५ विविधा इति विविधपीडनं काकाद्यैर्मक्षणांतथातमवालुकादीन् कुंभीपाका-

यथायथानिषेवंते विषयान्विषयात्मकाः तथातथा कुशलतातेषां तेषूपजायते ७३ तैः अभ्यासात्कर्मणां ते
षां पापानामल्पबुद्धयः संप्राप्नुवन्ति दुःस्वान्तितामुतासिहयोनिषु ७४ तामिस्त्रादिषु चोद्येषु नरकेषु विवर्त्त-
नम् असिपत्रवनादीनि बधनच्छेदनानि च ७५ विविधाश्चैव सपीडाः काकोलूकैश्च मक्षणम् करमवा-
लुकातापां कुंभीपाकाश्च दारुणान् ७६ संप्रवाश्च वियोनीषु दुःस्वप्रायास्तनित्यशः शीतातपाभिघातांश्च
विविधानि भयानि च ७७ असह्युद्गमं वासुषु वासजन्मच दारुणम् बंधनानि च कष्टानि परमेष्वत्यसुवच
७८ बंधुप्रियवियोगांश्च संवासं चैव दुर्जनैः द्रव्यार्जनं च नाशं च मित्राभित्रस्य चार्जनम् ७९ जरां चैव प्र-
तीकारा व्याधिभिश्चोपपीडनम् क्लेशाश्च विविधांस्तान् स्तान्मृत्युमेव च दुर्जन्यम् ८० क्षंश्च नरकान् दारुणान् प्राप्नुवं-

ति ७६ संप्रवांश्चेति संप्रवान्तिर्यगादिजातिषु नित्यं दुःस्वबहुलास्तृप्तिं प्राप्नुवन्ति तत्र शीतातपादिपीडनादिनानाप्रकाराणि च प्राप्नु-
वन्ति ७७ असह्युदिति पुनः पुनर्गमस्थानेषु वासः समुत्पत्तिचयोनियंत्रादिभिर्दुःस्वावहंत्यन्ताश्च शृंगखलादिभिर्वधनादिपीडामनु-
भवन्ति परदासत्वं च प्राप्नुवन्ति ७८ बंधुप्रियेति बांधवैः सहृद्विः सहवियोगान् दुर्जनैश्च सह एकत्रावस्थानं धनार्जनं प्रयासं धनविना-
शं कष्टेन मित्रार्जनं शत्रुप्रादुर्भावं प्राप्नुवन्ति च ७९ जरां चैव जरां चाविद्यमानप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनं क्षतिपासादिना च नाना-

प्रकारेण क्लेशान्मृत्युचदुर्विरामुवन्ति ८० यादृशेनेति यथाविधेन सात्त्विकेन राजसेनतामसेन वाचेतसायद्यत्कर्मस्नानदानेनो
गायत्तुतिष्ठति तादृशेनैव शरीरेण सात्त्विकेन राजजोधिकेन तमोधिकेन वा तत्तत्स्नानादिफलमुपश्रुते ८१ एष इति एषयुष्माकं वि
हितप्रतिषिद्धानां कर्मणां सर्वः फलोदय उक्तः इदानीं ब्राह्मणस्य निःश्रेयसा मुपायं हितं कर्मानुष्ठानं इदं शृणुत ८२ वेदाभ्यास इ
ति उपनिषदादेर्वेदस्य ग्रन्थतोऽर्थतश्च आवर्तनतपः कृच्छ्रादिज्ञानं ब्रह्मविषयं इन्द्रियजयोऽविहित हिंसा कर्जनं गुरु
तत्परुषसाधनम् ८३ सर्वेषामिति सर्वेषामप्येतेषां वेदाभ्यासादीनां शतकर्मणामध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्या
दिति नितर्केऽपीणां जिज्ञासाविशेषादुत्तरश्लोकेन निर्णयमाह ८४ सर्वेषामिति एषां वेदाभ्यासादीनां सर्वेषामपि मध्य उपनिष

यादृशेन तु भावेन यद्यत्कर्म निषेवते तादृशेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ८१ एष सर्वः संसुहिष्टः
कर्मणावः फलोदयः नैश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदन्निबोधत ८२ वेदाभ्यासस्तपो ज्ञानमिन्द्रियाणां च सं
यमः अहिंसा गुरुसंनतचरितः श्रेयसकरं परम् ८३ सर्वेषामपि चैतेषां शतभागानामिह कर्मणाम् किंचित्श्रे
यस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ८४ सर्वेषामपि चैतेषां मात्सज्ज्ञानं परस्मृतम् तद्व्याख्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते
ह्यमृतततः ८५ षण्णामेषां तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ८६

उक्तं परमार्थज्ञानं मरुष्टं स्मृतं यस्मात्सर्वविद्यानां प्रधानम् अत्रैव हेतुमाह यतो मोक्षस्तस्मात्प्राप्यते ८५ षण्णामिति एषां पुनः ष-
ण्णां पूर्वोक्तानां वेदाभ्यासादीनां कर्मणामध्ये वैदिकं कर्म परमार्थज्ञानमैहिकासु अधिकं श्रेयस्करतरं ज्ञातव्यं पूर्वश्लोके मोक्षहेतुत्वमा-
त्सज्ज्ञानस्योक्तं इह तु ऐहिकासु अधिकं श्रेयोतरं हेतुत्वमुच्यते इत्यपौनरुक्त्यं तथा हि प्रतीकोपासनानां संशयो दयनाममहोत्सपास्ते-
पावन्मात्मोगतं तत्रास्य कामचारो भवति गोविंदराजस्तु एषां पूर्वश्लोकोक्तानां वेदाभ्यासादीनां षण्णामपि कर्मणामप्येव मोक्षसाधनं
या वैदिकं कर्म सर्वदेहपरलोके सातिशयं सातिशयेन कीर्तिस्वर्गनिःश्रेयः साधनं ज्ञेयमिति व्याख्यातवान् तदुक्तं वेदाभ्यासादीनां
षण्णामपि मध्ये किंचित्कर्मातिशयेन मोक्षसाधनं स्यात् किंचिदेवं किंचिच्च नेति न संभवति ततश्च कथं निर्हरणं चेति तस्माद्य

तैव व्याख्या इदानीमैहिकामुष्मिकश्रेयःसाधनत्वमेवात्मज्ञानस्य स्पष्टयति ८६ वैदिकेति वैदिकेषु नः कर्मयोगोपरमात्मोपा-
 सनारूपे सर्वाण्येतानि पूर्वश्लोकोक्तानि ऐहिकामुष्मिकश्रेयांसितस्मिंस्तस्मिन् उपासनाविधौ क्रमशः संप्रवर्ति अथवा सर्वाण्येता-
 नीतिवेदाभ्यासादीन्येव परामृष्यन्ते परमात्मज्ञाने वेदाभ्यासादीनितमेतं वेदानुवचनेन विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेने-
 ति श्रुतिविहितान्गत्वेनांतर्भवन्ति ८७ सुखेति वैदिकं कर्मात्रज्योतिष्टोमादिप्रतीकोपासनादिचगृह्यते स्वर्गादिसुखप्राप्तिकरसं-
 सारप्रवृत्तिहेतुत्वात् प्रवृत्तारब्धं वैदिकं कर्म तथा निःश्रेयसं मोक्षस्तदर्थं कर्मनैः श्रेयसिकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तारब्धमित्येवं
 वैदिकं कर्म हि प्रकारकं वेदितव्यं एतदेव स्पष्टयति ८८ इहेति इहकाम्यसाधनं वृष्टिहेतुकारीयागादिरत्र स्वर्गादिफलसाधनं-

वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः अंतर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ८९ सखाभ्युद्-
 यिकं चैव नैः श्रेयसिकमेव च प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ८८ इह चासुत्रवाक्याभ्यां प्रवृत्तं कर्म
 कृत्यते निष्कामं ज्ञानपूर्वतु निवृत्तमुपदिश्यते ८९ प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् निवृत्तं
 संयमानस्तभूतान्यत्यतिपंच वै ९० सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मानि समपश्यन्नात्मया जीत्वा
 राज्यमधिगच्छति ९१

ज्योतिष्टोमादियत् कामतया क्रियते तत्संसारप्रवृत्तमित्युच्यते दृष्टादृष्टं फलकामनारहितं पु-
 नर्ब्रह्मज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्तमित्युच्यते ८९ प्रवृत्तमिति प्रवृत्तकर्माभ्यासेन देवसमानगतिस्वंतर्गतं फलं
 कर्मणा प्राप्नोति एतच्च प्रदर्शनार्थं मन्यफलकेन कर्मणा प्रवृत्तेन फलांतरमपि प्राप्नोति निवृत्तकर्माभ्यासेन पुनः शरीरारंभकानि-
 पंचभूतानि अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ९० सर्वेति सर्वभूतेषु स्थावरजंगमात्मकेषु अहमेवात्मरूपेणास्मि सर्वाणि भूता-
 नि परमाणुपरिमाणसिद्धानिमध्ये व परमात्मन्या सत इति सामान्येन यो यावज्जीवं ब्रह्मार्पणन्यायेन ज्योतिष्टोमादिकुर्वन्स्वेन श-
 जते प्रकाशत इति स्वराट् ब्रह्मतस्य भावः स्वाराज्यं ब्रह्मत्वं लभ्यते मोक्षमाप्नोतीत्यर्थः तथाच श्रुतिः सर्वस्वत्वं दं ब्रह्म यजनादिभिः
 शांतं उपासीत तथाच पञ्चवेदमंत्रः यस्तु सर्वाणि भूतानि आत्मन्येवावुपश्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ९१ ६५

यथेति शास्त्रोदितान्यपि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि परित्यज्य ब्रह्मध्यानं द्वियज्यप्रणवोपनिषदादि वेदाभ्यासेषु ब्राह्मणोयत्नं कु-
र्यात् एतच्चैषां मोक्षोपायांतरंगोपायत्वमदर्शिनार्थे न त्वग्निहोत्रादिपरित्यागपरत्वमुक्तम् ९२ एतदिति एतदात्मज्ञानवेदाभ्यासादि-
हिजातेर्जन्मफलत्वापादकत्वात् जन्मनन्ताफल्यविशेषेण ब्राह्मणस्य यस्मादेतस्याप्यहिजातिः कृतकृत्यो भवति न प्रकारादहेण इदानीं
वेदादेव ब्रह्मज्ञातव्यमिति प्रदर्शयितुं वेदप्रशंसामाह ९३ पितृदेवेति पितृदेवमनुष्ठाणां हव्यकव्यान् दानेषु वेद एव च क्षरिवच-
क्षरनश्वरतत्प्रमाणत्वादसन्निरुष्टफलकव्यदानादौ प्रमाणांतरानवकाशात् अशक्यं च वेदशास्त्रं कर्तुमनेनापौरुषेयतोक्ता अप-
्रमेयं च भीमांसादिन्यायनिरपेक्षतया अनवगम्यमानतया अप्रमेयमेवं व्यवस्था ततश्च भीमांसया व्याकरणाद्यंगैश्च सर्वब्रह्मात्मकं

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय हि ज्योत्तमः आत्मज्ञानेशमेव स्याद्देदाभ्यासे च यत्नवान् ९२ एतद्भिजन्म-
साफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः प्राप्येत कृतकृत्यो हि हिजो भवति नान्यथा ९३ पितृदेवमनुष्ठाणां वेदश्च
क्षः सनातनम् अशक्यं चाप्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितिः ९४ यावेदबाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुह-
ष्टयः सर्वास्तानि फलाः प्रेत्यतमो निष्ठाहिताः स्मृताः ९५ उत्पद्यते च्यवंतं च यान्यतो न्यानि कानि चित्-
तान्यर्वाक्कालिकृतयानि फलान्यनृताति च ९६ चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्च त्वारश्चाश्माः पृथक् भूतम-
थ्यमपि ध्येयं च सर्वं वेदात्मसिद्ध्यति ९७

वेदार्थजानीयादितिव्यवस्थितम् ९४ यावेदबाह्या इति याः स्मृतयः वेदमूलान्
भवन्ति दृष्टार्थवाक्यानि चैत्यवंदनात्सर्गो भवतीत्यादीनि यानि चासत्तर्कमूलानि देवताः पूर्वादिनिराकरणात्मकानि वेदविरुद्धानि चा-
र्वाकिदर्शिनानि सर्वाणि परलोके निष्फलानि यस्मान्नरकफलानि तानि मन्वादिभिः स्मृतानि एतदेव स्पष्टयति ९५ उत्पद्यते इति या-
न्यतो वेदादन्यमूलानि च कानि चित्शास्त्राणि पौरुषेयत्वात् उत्पद्यन्ते एवमाशुविनश्यत्तितानि च इदानीं तनूतानि फलानि अस-
त्वरूपाणि च स्मृत्या दीनान्तु वेदमूलत्वादेव प्रामाण्यम् ९६ चातुर्वर्ण्यमिति ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादि वेदादेव चातुर्वर्ण्यं प्रसि-
ध्यति ब्राह्मणो भूतमाता पितृजनि तत्त्वमिति तदुपजीवितया स्वर्गादिलोकोपि वेदादेव प्रसिद्धः एवं ब्रह्मचर्याद्याश्चमा अपि चत्वारो

वेदमूलकत्वाद्देवादेवप्रसिद्ध्यति किंच हुनायत् किंचिदतीतं वर्तमानं भविष्यं च सर्वमग्नौ प्रास्नाहुतिः सम्यगित्यादिन्यायेन वेदादे-
वप्रसिद्धाति ९७ शब्द इति यद्दुल्लोके परलोके च शब्दादयो विषयाः प्रयुज्यन्ते प्रसूयन्त एतैरिति प्रसूतयः प्रसूतयश्च गुणाश्चेति
सत्त्वरजस्तमोरूपाः तन्निबन्धनवैदिककर्महेतुत्वात् वेदादेवप्रसिद्धाति ९८ विभर्त्ता इति वेदशास्त्रं नित्यं सर्वभूतानि धारयति-
तथा च हविरग्नौ हूयते सोमिरादित्यसुपसर्पति वेदः तत्सूर्यैरग्निभिर्वर्षिते नान्भवंति अथेह भूतानां सुत्यति स्थितिश्चेति-
हविर्जायत इति ब्राह्मणं तस्माद्देवशास्त्रमस्य जन्तोर्वैदिककर्माधिकारिगुरुष्वस्य प्रकृष्टं पुरुषार्थसाधनं जानन्ति ९९ सेनापत्यमि-
ति सेनापत्यं राज्यं दंडप्रणेतृत्वं सर्वभूत्याधिपत्यादीन्येतत्सर्वं उक्तप्रयोजनं वेदात्मकशास्त्रज्ञ एवार्हति १०० यथेति यथाह

शब्दस्पर्शश्चरूपं च रसो गंधश्च पंचमः वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ९८ विभर्त्ता सर्वभूता-
नि वेदशास्त्रं सनातनम् तस्मादेतत्परमन्ययज्जन्तोरस्य साधनम् ९९ सेनापत्यं च राज्यं च दंडनेतृत्वं
मेव च सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविद्वद् इति १०० यथा ज्ञातबलो वद्भिर्दुहत्यार्द्रानपि दुहमान् तथा
दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः १०१ वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् इहैव लोके तिष्ठ-
न्सब्रह्मभूयाय कल्पते १०२ अज्ञेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठा ग्रंथिभ्यो धारिणो वराः धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रे-
ष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः १०३ तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरपरम् तपसा किल्बिषहंति विद्य-
या भूतमश्नुते १०४

होमिरार्द्रानपि दुहमान् दहत्येवं ग्रंथतोऽर्थतश्च वेदज्ञः प्रतिषिद्धाद्याचरणादिकर्मजनितं पाप-
मात्मनो नाशयति एवं च न केवलं स्वर्गापवर्गादिहेतुः किंतु निरुक्तिहेतुरिति दर्शितः १०१ वेदशास्त्रार्थेति यस्तत्त्वतो वेदं त-
दर्थं च कर्म वेदात्मकं जानाति स नित्यनैमित्तिककर्मानुगृहीतब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मचर्याद्याश्रमावस्थितो अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्र-
ह्मत्वाय कल्पते १०२ अज्ञेभ्य इति उभयोः प्रशस्यत्वे सति अन्यतरातिशयविनिष्ठायां श्रेष्ठ इतीष्टिनो विधानादीषदध्ययनाभा-
साः तेभ्यो ग्रंथाध्येतारः श्रेष्ठाः तेभ्योऽधीतग्रंथधारणसमर्थाः श्रेष्ठाः तेन ग्रंथिनः परित्वेन स्मृतग्रंथाबोद्धव्याः अर्थविद्यो अ-

धीतग्रंथार्थज्ञाः मरुथाः तेष्वोऽनुष्ठातारः १०३ तप इति तपः स्वधर्मवृत्तित्वमिति तावद्दर्शनात् आश्रमविहितं कर्म आत्म-
ज्ञानं च ब्राह्मणस्य मोक्षसाधनं तत्र तपसोऽयं तद्व्यापारमाह तपसा पापमपहंति ब्रह्मज्ञानेन मोक्षमाप्नोति तथा च श्रुतिः वि-
द्यां च विद्यां च यस्तीर्त्नो भयं सह अविद्याया मृत्युं तीर्त्नो विद्याया मृतमश्नुते विद्यातोऽन्यदविद्या कर्म मृत्युदुःखसाधनत्वा न्मृत्युः
पापं श्रुत्यर्थ एवायं मनुना व्याख्यायोक्तः १०४ प्रत्यक्षमिति धर्मस्य तत्त्वावबोधमिच्छता प्रत्यक्षमनुमानं च धर्मसाधनं भूतद्व-
यगुणजाति तत्त्वज्ञानाय त्राशास्त्रं च वेदमूलं स्मृत्यादिरूपज्ञानापकारधर्मस्वरूपविज्ञानाय स्रविदितं कर्त्तव्यं तदेव च प्रमाण-
त्रयं मनोरभिमतं उपमानार्थापत्त्या देव्यानुमानांतर्भावः १०५ आर्षमिति ऋषिदृष्टत्वात् आर्षं वेदं धर्मोपदेशं च तन्मूलम्

प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमसु त्रयं स्रविदितं कार्यं धर्मस्य हि मभीप्सता १०५ आर्षं ध-
र्मोपदेशं च वेदशास्त्राऽविरोधिना यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मवेदनेतरः १०६ नैः श्रेयसमिदं कर्म य-
थोदितमशेषतः मानवस्यास्य शास्त्रस्य रहस्यमुपदिश्यते १०७ अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति
चैद्धवत् यशिशु ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशक्तिः १०८ धर्मेणाधिगतो ये स्तु वेदः स परिबृंहणः
तैशिशु ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः १०९

त्यादिकं यस्तदविरुद्धेन मीमांसादिन्यायेन विचारयति स धर्मज्ञाना-
तिननुमीमांसानभिज्ञः धर्मैकरणं वेदो मीमांसाचेति कर्त्तव्यतास्थानीया तदुक्तं भट्टवार्तिककृता धर्मप्रमीयमाणो हि वेदेन कर-
णात्मना इति कर्त्तव्यताभावं मीमांसापूरयिष्यति १०६ नैः श्रेयसमिति एतन्निः श्रेयससाधनं कर्मभिः शेषेण यथावदुदितम् अ-
तउर्ध्वमस्य मानवशास्त्रस्य रहस्यं गोपनीयमिदं वक्ष्यमाणं शृणुत १०७ अनाम्नातेष्विति अस्य शास्त्रस्यासमस्तधर्माभिः
माशंक्यबोधयति सामान्यविधिग्राप्तेषु विशेषेणानुपदिष्टेषु कथं कर्त्तव्यं स्यादित्यदिसंशयो भवेत्तदा यं धर्मं वक्ष्यमाणलक्षणाः
शिशु ब्राह्मणा ब्रूयुः स तत्र निश्चितो धर्मः स्यात् १०८ धर्मेणेति ब्रह्मचर्यायुक्तधर्मेण यैरंगमीमांसाधर्मशास्त्रपुराणाद्युपबृंहितो

वेदोऽधिगतः ते ब्राह्मणाः श्रुतेः प्रत्यक्षीकरणे हेतवो ये स्मृतिं पवित्वा तदर्थं सुपादिशन्ति तेषां विज्ञेयाः १०९ दशेति यदि बहवः
संतोऽवहितान् भवंति तदा दशावरा रूपावरा इति वक्ष्यमाणलक्षणा यस्याः सा परिषत् तदभावे त्रयोऽवरा यस्याः सा वासदा नारायण
मनिश्चित्युयात् तं धर्मत्वेन स्वीकुर्यात् न विसंवदेत् ११० त्रैविद्य इति वेदत्रयसंबंधशास्त्रात्रया ध्येतारः श्रुतिस्मृत्यविरुद्धन्यायशा
स्त्रज्ञो मीमांसात्मकतर्कवित् निरुक्तज्ञो मानवादिधर्मशास्त्रवेदी ब्रह्मचारि गृहस्थवानप्रस्था इत्येषा दशावरा परिषत्स्यात् १११ अ
त्र वेदविदिति अत्र यस्तु सामवेदशास्त्रानां येऽध्येतारः तदर्थं ज्ञाश्च त्रयः साधर्मसंदेहभिरासार्थं च वरा परिषद् द्वौ द्वौ व्यातदभावे ११२
एकोपीति एकोपिवेदार्थधर्मज्ञो यं धर्मनिश्चित्युयात् प्रकृतो धर्मः स बोद्धव्यो न वेदानभिज्ञानां दशाभिः सह सौरप्युक्तः वेदवित् श

दशावराया परिषद्यं धर्मपरिकल्पयेत् अत्रावापि तत्तत्स्थातं धर्मनविचालयेत् ११० त्रैविद्यो हेतुक
स्तर्कनिरुक्तो धर्मपाठकः त्रयश्चाश्रमिणः पूर्वे परिषत्स्याद् दशावरा १११ अत्र वेदविद्यज्ञविच्च सामवेद
विदेव च अत्रावरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ११२ एकोपिवेदविद् धर्मव्यवस्ये हि ज्ञोत्तमः स विज्ञेयः
पराधर्मो नाज्ञाना मुदितोऽयुतेः ११३ अवतानां मम त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् सहस्रशः समेता
ना परिषत्स्वनविद्यते ११४

॥ १०॥ यं वेदार्थधर्मज्ञपरः एतच्च त्रैविद्योपलक्षणम् स्मृतिपुराणमीमांसान्यायशास्त्रज्ञोपि गुरुपरंपरोप
देशविद्यपि तथा केवलं शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णयः सुक्तिहीनविचारे तु धर्महानिः प्रजायते तेन बहु स्मृतिज्ञोपि यदि सम्य
कप्रायश्चित्तादिधर्मज्ञानातितादतेनाप्येकेन धर्मरुक्तः प्रकृतो धर्मो ज्ञेयः अतएव यमः एको द्वौ वा तपो वापि यद्बहुधर्मपाठकाः स
धर्म इति विज्ञेयो नेतरेषां सहस्रशः ११३ अवतानां भिति सा विद्यादिब्रह्मचारिव्रतरहितानां मंत्रवेदाध्ययनरहितानां ब्राह्मणजाति

मात्रधारिणां बहूनामपि मिलितानां परिषत्वं नास्ति धर्मनिर्णयसामर्थ्याभावात् ११४ यंचदंतीति तमोगुणबहुलां मूर्त्तिः
धर्मप्रमाणवेदार्थनिभिजा अतएव प्रश्नविषयधर्माविदः प्रायश्चित्तादिधर्मयंपुरुषं प्रत्यक्षपदिशंति तदीयं पापं शतगुणं भूत्वा वा
चकान्वहून् भजते ११५ एतद्वदिति एतन्निःश्रेयससाधकं प्रकृतं धर्मादिकं सर्वयुष्माकमभिहितं एतदनुतिष्ठन् ब्राह्मणादिः पर
मांगतिं स्वर्गोपवर्गस्थां प्राप्नोति ११६ एवमिति स भगवान् ऐश्वर्यादिसंयुक्तो द्योतनाद्देवो मनुरुक्तमकारेण इदं सर्वधर्मस्य परमा
र्थं शुश्रूषु शिष्येभ्यः अगोपनीयं लोकाहितेच्छयाममेदं सर्वमुक्तवानिति भृगुर्महर्षिनाह एवमुपसंहृत्य महर्षिणां हिताय उक्तम
पि आत्मज्ञानं प्रकृतमोक्षोपकारकतया पृथक्कृत्याह ११७ सर्वमिति सद्भावमसद्भावंचैवं सर्वब्राह्मणोजानन् ब्रह्मस्वरूपमात्म

यंचदंति तमोभूता मूर्त्तिधर्ममतद्विदः तत्पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तुं ननु गच्छति ११५ एतद्वोऽभिहितं स
र्वन्निःश्रेयसकरं परम् अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमांगतिम् ११६ एवं स भगवान् देवोलोकानां
हितकाम्यया धर्मस्य परमं गुह्यममेदं सर्वमुक्तवान् ११७ सर्वमात्मनिसंपश्येत्स चासच्च समाहि
तः सर्वस्यात्मनिसंपश्यन्ना धमं कुरुते मनः ११८ आत्मैव देवताः सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् आ
त्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ११९

सर्वमात्मत्वेन पश्यन् रागद्वेषाभावात् अधर्मे मनो न कुरुते एतदेव स्पष्टयति ११८ आत्मैवेति इंद्राद्याः सर्वदेवताः परमात्मे
व सर्वात्मत्वात् परमात्मनः सर्वजगदात्मन्येवावस्थितं परमात्मपरिणामत्वात् हिरवधारणार्थं परमात्मैवेष्टां क्षेत्रज्ञादीनां कर्म
संबंधं जनयति तथा च क्षुतिः एष ह्येव साधु कर्मकारयति यमूर्ध्वं निनीषति एष ह्येव साधु कर्मकारयति यमधो निनीषतीति इ-
दानीं वक्ष्यमाणं ब्रह्म ध्यानविशेषोपयोगितया दैहिकाकाशादिषु बाह्याकाशादीनां लयमाह ११९ स्वमिति मनसीति बाह्या-
काशासु दराद्यवच्छिन्नशरीराकाशेषु लीनमेकत्वेन धारयेत् तथा चैषा स्पर्शकारणभूत दैहिकवायौ बाह्यावायुं औदर्यचाक्षपतेजसं

रग्निसूर्ययोः प्रकृतं तेजः दैहिकास्तत्प्रकृत्या अपः वात्याः पृथिव्यादयः शरीरपार्थिवभागेषु मनसि चंद्रं श्रोत्रे दिशः पादौ दिव्ये-
विष्णुम् बले हरं वागिन्द्रिये अग्निम् पाथिन्द्रिये भिन्नमुपस्थेन्द्रिये प्रजापतिं लीनमेकत्वेन भावयेत् एवमाध्यात्मिकभूतादिकं लीन-
मेकत्वेन भावयित्वा यो यमग्यादीनां दैहिकादिनियमो यच्च कर्मणां फलं प्रतिनियतं तत्सर्वं परमात्मानं तथा चैतस्य चक्षुरस्य प्रशासने-
गोस्तर्पयति तथा भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्हवति पंचम इति १२० १२१ प्रशासितार-
मिति प्रशासितारन्निर्णयतारं ब्रह्मादिस्तं वयं यत्तस्य चेतना चेतनस्य जातेः यो यमग्यादीनां गोष्ठ्यादिनियमो यश्चादित्यादीनां प्र-
मणादिनियमो यश्च कर्मणां फलं प्रतिनियतमेतत्सर्वं परमात्माधीनं तथा चैतस्य वाक्षरस्य प्रशासनोद्गाथाद्युपनिषदः तथा भयाद-
स्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः भयादिंद्रश्च वायुश्च मृत्युर्हवति पंचम इति तथा अणोरणोयांसं सर्वास्तेत्यात्तयाच्युतिः बाला

स्वं सन्निवेशयेत्स्वेषु चैष्टनस्पर्शनेऽनिलम् पक्तिदृष्ट्योः परं तेजः स्नेहेऽपोगांचमूर्तिषु १२० मनसां
दुदिशः श्रोत्रे क्रांते विष्णु बले हरम् वाच्यग्निं भिन्नमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम् १२१ प्रशासितारं सर्वे
षामणीया समगारपि रुक्माभस्वमधीगम्य विद्यात्तपुरुषपरम् १२२ एतमेकैव देव्यग्निमनुमन्यम-
जापतिम् इंद्रमेकै परे प्राणमपरं ब्रह्मशाश्वतम् १२३

ग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवति विज्ञेयः सचा-
नं तापकल्पते रुक्माभं यद्यप्यशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययमित्याद्युपनिषदारूपं परमात्मनो निषिद्धम् तथाप्युपासनाविशेषेऽनु-
दक्षवर्णाभम् अतएव य एषोऽंतरादित्ये हिरण्मय इत्यादि छांदोग्योपनिषत्त्वमधीगम्य दृष्टान्तो यम् स्वमधीसदृशज्ञानग्राह्यं
यथा स्वमधीः चक्षुरादि बाह्येन्द्रियोपरमे मनोमात्रेण जन्यत एवमात्माधीरपि अतएव व्यासः नैवासौ चक्षुषा ग्राह्यो न च शिष्टैर-
पांन्द्रियैः मनसा तु प्रसन्नेन गृह्यते सूक्ष्मदर्शिभिः एवं विधंपरात्मानमनुचिंतयेत् १२२ एतमिति एतंच परमात्मानं अग्नित्वेन
पात्रिकलपासते तथा तमेकमग्निं इत्यादि धर्मं उपासते अन्येषु नः स्वपृतात् स्वप्राख्यं प्रजापतिरूपतया उपासते एकेषु नरेभ्यः

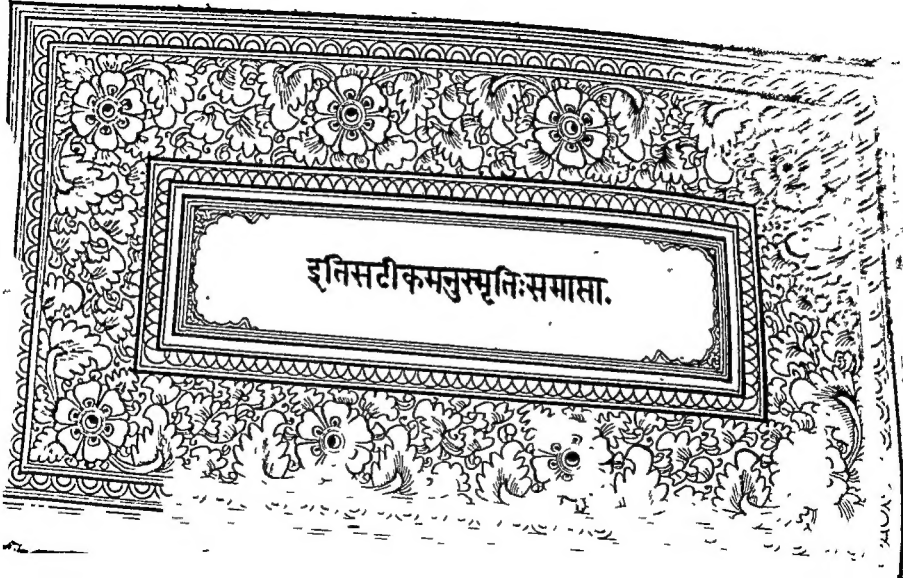
र्ययोगादिद्रूपतयाउपासते अपरेषुनःप्राणत्वेनोपासतेसर्वाणिभूरादिइमानिभूतानिप्राणमेवाभिसंविशंतिप्राणमूर्जितइ
त्यादिश्रुतिदर्शनात् अपरेषुनरपगतप्रपंचात्कंसर्वदाआनंदस्वरूपपरमात्मानमुपासतेमूर्त्तामूर्त्तस्वरूपेचब्रह्मणिसर्वाएवो
पासनाश्रुतिप्रसिद्धाभवन्ति १२३ एषइति एषआत्मासर्वान्प्राणिनःपंचभिर्भूतिव्यादिभिर्महाभूतैःशरीरारभकैःपरिगृह्यभू
र्वजन्माजितकर्मापेक्षयाउपस्थितिविनाशैर्यादिचक्रवत्असकृदुपावर्त्तमानैःआमोक्षात्संसारिणःकुर्वन्तिइदानींमोक्षत्वेनो
क्तसर्वधर्मश्रेष्ठतयासर्वत्रपरमात्मदर्शनमनुष्ठेयत्वेनोपसंहरति १२४ एवंयःसर्वभूतेष्विति एवंसर्वभूतेषुचात्मानमित्याद्यक्त
प्रकारेणयःसर्वेषुभूतेषु अवस्थितमात्मानमात्मनापश्यतिसंब्रह्मसाक्षात्कारात्परंश्रेष्ठपदस्थानंब्रह्मप्राप्नोति तत्रात्यंतलीयतेसु

एषसर्वाणिभूतानिपंचभिर्व्याप्यमूर्तिभिः जन्मवृद्धिक्षयैर्नित्यंसंसारयतिचक्रवत् १२४ एवंयः
सर्वभूतेषुपश्यत्यात्मानमात्मना ससर्वसमतामेत्यब्रह्माप्नोतिपरंपदम् १२५ इत्येतन्मानवशास्त्रं
भृगुप्रोक्तपठन्द्भिजः भवत्याचारवान्नित्ययथेष्टाप्रामुयाद्भितिम् १२६ इतिमानवेध
मशास्त्रंभृगुप्रोक्तायासहितायाद्वादशोऽध्यायः १२ समाप्तैषामनुसहिता ७ ७ ७

क्तोभवतीत्यर्थः १२५ इत्येतदिति समाप्त्यर्थइतिशब्दः एतत्स्मृतिशास्त्रंभृगुणाप्रकर्षेणोक्तंद्भिजातिःपठन्विहितानुष्ठान
निषिद्धवर्जनात्सदाचारवान्भवतितयाऽपेक्षितान्स्वर्गापवर्गादिद्रूपांगतिप्रामुयादिति १२६ सारासारवचःप्रपंचनविधौमे-
धातिथेश्चातुरीस्तोक्तंक्लृप्तनिगूढमल्पवचनाद्भोविंदराजोजगौ ग्रंथेऽस्मिंधरणीधरस्यबहुशःस्वातंत्र्यमेतावतास्पष्टमानवमर्थ
तत्त्वमखिलंवल्लुं कृतोयंश्रमः १ प्रायोमुनिभिर्विरतंकथयत्येषामनुस्मृतेरर्थम् दशभिर्ग्रंथसहस्रैःसप्तदशयुताकृतावृत्तिः२
सेयंमयामानवधर्मशास्त्रेव्याप्येतिविदुषांहिताय दुर्बोधजातेदुरितक्षयायभूयान्ततोमेजगतामधीशः ३ इतिवारोदिनं
दत्तावासीयदिवाकशतमजश्रीमन्कुल्लूकभट्टविरचितायामन्वर्थमुक्तावल्यामनुवृत्तौद्वादशोऽध्यायःसमाप्तः इतिश्रीकुल्लूक
भट्टविरचितामन्वर्थमुक्तावलीसमाप्ता ७ ७ श्रीकृष्णार्पणमस्तु श्रीरस्तु शुभमस्तु ७ ७ ७

श्रीभुलेस्वरजीकेनजीक श्रीमहाराजरणछोडजीकामंदरमेंमहंतमथुरादासजीरामदासजीजीसकीपोथीसूं
छापखानामेंछपाई.

हैंपुस्तकबापूसदाशिवशेटहेगिष्टेशेट्ये श्रीवर्धनकरयांणीं आपले छापखान्यांत छापिलें मुकामसुंबई.
शके १७८० कालयुक्तनामसंवत्सरेवैशाखमासेशुक्लपक्षेत्तृतीयांतिथींभृगुवासरेतद्दिनेसमाप्तः ६९

A decorative rectangular frame with a floral border and a central text box. The border is composed of repeating floral motifs, including stylized flowers and leaves. The central text box is a simple rectangle with a double-line border. The text inside is in Devanagari script.

इति सटीकमनुस्मृतिः समाप्ता.